

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ LXIV

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
И
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЛУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

LXIV

У ЧАСТ АКАДЕМИКА МИЛКЕ ИВИЋ
ПОВОДОМ 85-ГОДИШЊИЦЕ РОЂЕЊА

Уређивачки одбор:

*др Јасна Влајић-Појовић, др Даринка Горџан-Премк, др Ирена Грицкаји,
др Милка Ивић, др Лили Лашкова, др Александар Лома,
др Софија Милорадовић, др Александар Младеновић, др Мирослав Николић,
др Асим Пецо, др Предраг Пипер, др Слободан Реметић, др Андреј Н. Собољев,
др Живојин Сјанојчић, др Срејко Танасић, др Зузана Тојолињска,
др Драго Ђујић, др Егон Фекејте, др Виктор Фридман*

Главни уредник:

Предраг Пипер

БЕОГРАД
2008

Први број *Јужнословенског филолога* изашао је 1913. године, у Београду, покретач и издавач Александар Белић, члан Српске краљевске академије. Од броја XVIII часопис издају Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ.

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.16

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ филолог / главни уредник Предраг Пипер. — Год. [1], књ. 1, св. 1/2 (1913) ; год. [2], књ. 2, св. 1/2 (1921)– ; књ. 11 (1931) ; књ. 12 (1933)– ; књ. 17 (1938/1939) ; књ. 18 св. 1/4 (1949/1950)–, – Београд : Српска академија наука и уметности : Институт за српски језик САНУ, 1913–1938 ; 1949/1950–, – 24 cm

Годишње

ISSN 0350–185x = Јужнословенски филолог

COBISS.SR-ID 615183

Секретар редакције: др Софија Милорадовић

Израду и штампање финансирало је Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

Прихваћено на седници Одељења језика и књижевности САНУ 12. 11. 2008.

Издаје:

Институт за српски језик САНУ, Кнез Михаилова 36

Коректура: Марина Спасојевић

Припрема за штампу: Давор Палчић (palcic@eunet.rs)

Штампа:

ЧИГОЈА ШТАМПА
Београд, Студентски трг 13
chigoja@eunet.rs
www.chigoja.co.rs

Решењем Министарства за науку, технологију и развој Републике Србије, број 413-00-724/2002-01 од 17. 7. 2002. године, ова публикација је ослобођена пореза на промет.

*Ову књигу „Јужнословенског филолога“ посвећују
академику Милки Ивић, поводом 85-годишњице
живота, њени пријатељи, колеге и ученици
са захвалношћу и поштовањем.*

САДРЖАЈ

Миро Вуксановић: Девет врлина Милке Ивић	1–5
Ивана Антонић: О једном синтаксичко-семантичком моделу с локативом	7–14
Недељко Богдановић: „Везане“ лексеме у фитонимији	15–19
Жарко Бошњаковић: Карактеристике македонско-српског билингвизма	21–33
Ранко Бугарски: Поводом једне лингвистичке педесетогодишњице	35–46
Милица Грковић: Повеља цара Стефана Душана за место Ливаду од 12. децембра 1347. године	47–50
Јасмина Грковић-Мејуор: О семантици старословенских придева <i>добръ</i> и <i>благъ</i>	51–60
Maciej Grochowski: Operatory metatekstowe o kształcie superlatiwu przysłówka	61–72
Снежана Гудурић — Драгољуб Петровић: Прилог проучавању фонетске природе гласова српског језика: струјни сугласници	73–108
László Deszö: Synchrony, Diachrony and Greenberg’s State-process Model (From the Viewpoint of Typological Characterization)	109–122
Рајна Драгићевић: О значењској подспецификованости на примеру лексеме <i>основа</i>	123–134
Per Jakobsen: Struktura sloga	135–141
Stanisław Karolak: Catégorisation aspectuelle des concepts	143–152
Иван Клајн: Пуризам и антипуризам у данашњем српском језику	153–176
Душка Кликовац: О стилским, идеолошким и утилитарним аспектима номинализације у српском језику	177–188
Snježana Kordić: Koordinacija i subordinacija u složenim rečenicama slavenskih jezika	189–197
Александар Лома: <i>*Rěčь</i> , <i>*slovo</i> , <i>*besěda</i> — етимологија и семантичка праисторија	199–216
Ксенија Марицки Гађански: Неки биолошки аспекти Аристотелове глотологије	217–226
Софија Милорадовић: „Вроде развернутой в пространстве диахронии“	227–238

Александар Младеновић: Филолошке белешке о једном српскословенском тексту из 1720. године	239–246
Герхард Невекловски: Цивилизациона лексика у српском и хрватском језику у XIX веку (на примеру неких економских и банкарских термина)	247–260
Руселина Ницолова: Проблематика на сложените изреченија с комплементи в българския език	261–272
Motoki Nomachi: On the Recipient Passive in the Kashubian Language (Annex to Milka Ivić's Syntactic Inventory for Slavonic Dialectology)	273–281
Слободан Павловић: Правци транспоновања протолокационих семантичких параметара у старосрпским детерминативним системима	283–295
Асим Пецо: Из наше антропонимије	297–300
Мато Пижурица: Фразеологизми: (1) <i>Сјаши Курџа, а узјаши Мурџа</i> и (2) <i>Обиџи Скодру и Модру</i>	301–305
Предраг Пипер: Граматика границе	307–322
Зинаида Д. Попова: Системные отношения структурных схем русского простого предложения	323–336
Љубинко Раденковић: Боја као обележје митолошких бића — словенске паралеле	337–346
Јованка Радић: Метафора и (хипер)екстензија	347–363
Првослав Радић: О екстерној стандардизацији српског језика	365–383
Милорад Радовановић: Правци у лингвистици у тумачењу Милке Ивић	385–390
Слободан Реметић: О посесивној конструкцији у + <i>генийив</i> личне заменице на источнобосанском терену	391–400
Стана Ристић: Прилог <i>постјејено</i> као лексички квантификатор	401–417
Владислава Ружић: Један вид граматикализације реченичног значења	419–435
Rudolf Růžička: Remarks on Unpronounceable Subjects	437–439
Андрей Н. Соболев: О некоторых проблемах и задачах современной балканистики	441–448
Живојин Станојчић: Из истраживања језика Милоша Црњанског: лингвистичка синтеза неких примера	449–455
Рада Стијовић: Неке особине народног језика у повељама кнеза Лазара и деспота Стефана (Прилог српској историјској дијалектологији)	457–472
Срето Танасић: Један случај везе између значења глаголске лексеме и типа реченице у савременом српском језику	473–480
Замир К. Тарланов: Заметки об идиостиле Н. С. Лескова	481–496
Светлана М. Толстая: Антитеза и антонимия (на материале сербских пословиц)	497–507
Zuzanna Topolińska: О pewnych niedocenianych bałkanizmach w systemie werbalnym języka serbskiego	509–514

Драго Ђупић: <i>Мужийти (се)</i> — „заборављени“ глагол	515–516
Егон Фекете: Морфолошки и семантичко-синтаксички модели у императивном значењу	517–530
Victor A. Friedman: On the Origin of Final <i>-e</i> in the Plural of the Verbal <i>l</i> -form in Macedonian: Possible Contact Influences	531–534
Борис Хлебец: „Предикативни инструментал“ у светлу колокацијске анализе	535–550
Бранкица Чигоја: О надгробном натпису Марине Витославе (1374)	551–560
Милан Шипка: Фраземи с лексемом <i>образ</i>	561–569
<i>Библиографска најомена</i>	571
<i>Регистар кључних речи</i>	573
<i>Именски регистар</i>	577

МИРО ВУКСАНОВИЋ
(Нови Сад)

ДЕВЕТ ВРЛИНА МИЛКЕ ИВИЋ

У ноћи између првог и илинданског августа, у кући где сам био на одмору од послова и задевица, дошао је наслов *Девет врлина Милке Ивић*. Довело га је размишљање, вишедневно, како да одговорим на писмо професора Пипера и уредништва *Јужнословенског филолога*, који су затражили прилог за осамдесет и пету годишњицу водећег српског лингвисте. По устаљеној навици да ми помажу бројеви (и ја њима колико могу) на челу наслова је деветка.

У имену и презимену Милке Ивић има девет слова. Три пута се понавља И, као почетак главног лингвистичког презимена у савременој српској науци и као подсећање да о том презимену треба још (и још) писати. Досетка с деветком била ми је потребна да тако сведем број врлина професорице Ивић, да их још једном проберем.

Али, како намеру да остварим, како да дођем до избора који ће илустративно показати моћ науке академика Милке Ивић, одакле да почнем, шта да узмем као повод? Око питања су се врзмале књиге и други радови, на српском и страним језицима, године деловања, звања, почасте, послови, а све као несавладива тема. При том се понављала једна слика, један скуп, на једном месту, с једним изненађењем. Наиме, после изласка књиге *О зеленом коњу*, а то је било 1995. године, у свечаној сали се окупило доста младог света. Дошли су студенти и ми који смо ту срећну титулу некад носили. И пре тога, на трибинама и научним скуповима, слушао сам Милку Ивић, али сам на овде поменуто предавање дошао привучен и насловом књиге која, ето, говори о зеленом коњу.

Памтим детаље и знам да сам дами која је седела до мене, у средини сале, пре доласка професорице Ивић, причао као заговор две истините напомене. Прва је о тумачу *Горског вијенца* који је по сећању навео један Његошев стих. Тако је приписао Игуману Стефану да је Владици Данилу рекао колико је *млад и зелен*, а после распредао, с

примерима, како се за све што је незрело, без искуства и стрпљивог размишљања каже да је *зелено*. Ту би, дабоме, све било у реду да је тумач тачно навео Његошев стих под бројем 2495, казан крај ватре, у Бадње вече, овако:

Ти си млад јошћ и невјешћ, владико!

Јесте понекад, у значењу, зелен исто што и невешт, али је зелен онај који невешто цитира стихове.

Друга прича доноси скраћен опис историчара књижевности који је, зајапурен и снабдевен биографским подацима, у својој студији о Лази Костићу рекао како је песника испред Српске читаонице, после опроштајног говора, према православном гробљу, у кочијама, повукло — *шестћ белих вранаца*.

Шаљиви примери су рекли шта бива када речи *зелен* и *коњ* дођу у *невјешће* руке. Развеселена дама је са многим коментарисала да није таква рука Милке Ивић. После њеног казивања *о зеленом коњу*, постиђен што баш ниједном нисам помислио да ли је зеленко доиста зелен (а дуго сам имао таквог коња), поређао сам девет именица које су осветљавале врлине Милке Ивић. На овом месту, после доста година, у запису дубоке оданости (како је рекла Исидора за своју књигу о песнику *с мајушног Цетиња*), с понеком реченицом из лингвистичког огледа *О зеленом коњу* (по којем је цела збирка добила наслов), једну по једну, наговештајно ћу да образложим девет врлина које одлично пристоје зивтокосој првакињи српске науке о језику.

(Распоред врлина иде по реду слова што чине име и презиме Милке Ивић.)

(М) *Прецизностћ*

У слушању, а још више у читању, у научним разматрањима Милке Ивић чини се да смо као мета постављена на узвишењу и да речи као меци погађају у пуни круг. Тако се дешава када је научни предмет пред прецизним оком и нишаном. Спортски атрибути се сами од себе преображавају у метафору.

Милка Ивић прецизно пита:

„Да ли је уопште ико икад видео зеленог коња?“

И каже:

„Бугари зеленим називају коња који је светле боје са тамним мрљама“.

Има и дводелну реченицу:

„Досад нам је у центру пажње био бугарски *зелен кон*; а шта је са српским *зеленим коњем*?“

Доиста се не може прецизније казати оно што је овако речено.

(И₁) Сажетости

Када би неко од приповедача и писаца романа о једном појму имао чињеница као што их је Милка Ивић сабрала о зеленом коњу, о томе бисмо имали обилату књигу, пуну рукаваца и различитих догађања. Можда се на оваквом примеру најбоље може видети разлика у поступцима — писаца и научника. Писци у својим епским делима разлажу, околише и шире, а научници у својим огледима сажимају, говоре директно и сужавају. Милка Ивић је на мање од двадесет страница малог формата сажела општу причу о зеленом коњу и свему дала еталонску меру. Зна да се све боље види у сажимању и да се све губи у расплињавању.

(Л) Доследности

Од оног дана када је као тек уписана студенткиња књижевности забуном ушла на предавање Александра Белића, који је запазио да „све разуме а ништа не зна“ и који јој није дао да оде с његове катедре, у дугом низу, као најбољи ђак најбољег лингвисте, Милка Ивић је доследно, без престајања, стварала своју школу и свој научни поход. Та доследност је у свакој њеној књизи, у сваком јој огледу лингвистичком, почев од оних што су претходили причи о зеленом коњу до оних што управо настају. Толике и такве верности није било у српској науци о језику.

(К) Домишљености

Занимљиво је, и поучно, разуме се, како Милка Ивић бира чињенице, како их размешта, као математичар постављени задатак, знак по знак, правило по правило, и како их домишља, просејава мисли и оставља закључке. Као да прелази реку, с камена на камен. Иде на другу обалу. Сваки стопник је пажљиво смештен.

Након домишљања туђих тврдњи да је име бугарског зеленог коња настало под утицајем близинског турског језика, након својих доказа, Милка Ивић пише:

„Закључак, на основу изложеног, није тешко извести: ако већ ваља међу балканским несловенским језичким ситуацијама тражити инспиратора образовању и семантизацији бугарског лексичко-синтаксичког споја *зелен кон*, онда изгледа најразборитије упирати прстом у (позни) латинитет; у сваком случају — Турке у ово не треба мешати“.

Од пловне научничке реке прочитан је пример (као кап, не више) разложне и на специјалан начин духовите домишљености.

(А) Скупности

Можда име скупност није добро, јер не може да обухватно каже, ни на примеру једног огледа Милке Ивић, како она скупља научне из-

воре, домаће и иностране, одакле узима наводе, на колико континенталних предела стиже истовремено.

На почетку казивања о зеленом коњу преноси податак да Аргентинци имају више од две стотине назива за „коњске“ боје, а онда, у зрнцима, никад обимно, даје само оно што је неопходно како су о коњском зеленилу писали бугарски, румунски, руски, немачки, римски и остали истраживачи, како Вук и Доситеј, шта је рекла народна поезија, сви до беранског професора српског језика. Из скупности која је овде овлашно приказана стиже завршетак:

„Крајњи закључак целокупног овог излагања је следећи: јужнословенска лексичко-синтаксичка творевина *зелен коњ* поникла је на тлу Балкана под утицајем неких (несловенских) језичких модела који су ту 'били у игри' у време словенских освајања балканских пространстава; проблем *зеленог коња*, према томе, не спада толико у домен славистике, колико балканологије“.

Скупност је дала скупни резултат у којем је, наравно, и српски *зелени коњ*.

(И₂) *Оригиналносћ*

У радовима Милке Ивић, као редовна појава, оригиналност је и у целини и у деловима. Малочас, по навади да служим поетским сликама, као што писци у оваквим приликама у самоодбрани раде, поминуо сам *кај*, али нисам рекао да је довољна тек кап неке течности да бисмо погодили о каквој течности је реч. Ово невешто (зелено) „откриће“ нема намеру да буде кап мудрости. Хоће да подстакне правдање због чега сам узео само један запис, само један оглед, као наговештај девет врлина. И хоће да допуни: Милка Ивић у својим лингвистичким огледима по правилу одваја неки израз, језички детаљ, свима доступан који говоре српски, али о том изразу, о том језичком детаљу, говори као нико пре ње. Према томе, у досетљивости почиње оригиналност Милке Ивић.

(В) *Непоновљеносћ*

У чему је, дакле, непоновљеност лингвистичких огледа Милке Ивић и може ли се тај њен именички епитет (ако смем тако, ако нисам зашао у туђу гору), може ли се то рећи једном реченицом, оцеђеном и тачном, као што су реченице у књизи *О зеленом коњу*?

Може ли се непоновљеност чути као непонављање, као прелет с теме на тему, као с цвета на цвет, при чему је *цвети* увек други и друкчији, а прича о њему склопљена истим поступком и разликујућим начином.

Види ли се из два претходна питања, из њихове спонтаности, истина да сваки оглед Милке Ивић носи нешто ново?

(И3) Ошменост̄

Јесте потребно (ту не може бити приговарања) да сваки амбициозни научни рад буде прецизан, сажет, доследан, домишљен, скупан, оригиналан, непоновљен, али је добро ако такав рад, целовит, има још једну особину. То је отменост казивања. Док сам ишчитавао записе Милке Ивић, помишљао сам да се то не може научити и од других преузети, да се то добија рођењем, наследством, божијом вољом. Тако даровани имају отменост реченице, анализе, теореме и формуле, свега што им је под руком. Такви су на успешном и сигурном путу, народски речено: *на оседланом зеленом коњу*.

(Ћ) Насмејаност̄

Може бити да оваквог описа, у девет одломака, у исто толико за лета, не би ни било да нисам у оно подне, у свечаној сали, са студентима језика и језикословља, с радозналим слушањима, затечен питањем како дотад нисам ни помислио да ли је зеленко доиста зелен, затечен Милке Ивић објашњењима одакле је то име стигло, да нисам тако дознао како су се боје разигравале у српском и другим језицима, да нисам на том часу разумео Андрићев *знак њоред њуџа*:

„Највећи ефекат постизава се у поезији кад песнику пође за руком да читаоца *изненади* нечим *њознајим*“.

У српској науци о језику и то је успела да постигне Милка Ивић. И још, док говори своје проналаске да чува урођену насмејаност у очима.

(2008)

ИВАНА АНТОНИЋ
(Нови Сад)

О ЈЕДНОМ СИНТАКСИЧКО-СЕМАНТИЧКОМ МОДЕЛУ С ЛОКАТИВОМ*

Предмет рада је један синтаксичко-семантички модел, чији је дистинктивни елемент локатив с предлогом У и релевантним обележјем живо (+): људско биће. Овај модел се остварује у три различите варијанте — с интранзитивним или транзитивним глаголом одређене семантичке класе и у колокацијској вези с именицом / заменицом одређене семантичке класе. Одговарајућим аналитичким поступком, све три варијанте овога модела осветљавају се из синтаксичко-семантичке и прагматичке перспективе.

Кључне речи: лингвистика, српски језик, стандард, синтакса, семантика, синтаксичка семантика, прагматика, пресупозиција, локатив, предлог У, каузативни глагол.

У прилогу који следи позабавићу се једним синтаксичко-семантичким моделом површински једнопредикатске (тзв. просте) реченичне структуре чији је дистинктивни синтаксички елемент локатив с предлогом У. Намера ми је да одређеним аналитичким поступком понудим заправо реинтерпретацију синтаксичко-семантичке структуре датог модела, на који је, посматрано из једне могуће перспективе, у литератури својевремено скренута пажња.¹ Ради се о моделу који се

* Овај рад је рађен на пројекту 148010 „Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања“, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Владе Републике Србије из програма Основних истраживања.

¹ Једну интерпретацију локатива у датом типу структуре својевремено је дала Татјана Батистић (Батистић 1971), разматрајући тада улогу локатива првенствено кроз призму тзв. синтаксичке синонимије. Иначе, у њеној студији посвећеној овом падежу (Batistić 1972), овај тип локатива није посебно обрађен. У поглављу „Синтакса и семантика падежа“ у *Синтакси савременог српског језика* (Антонић 2005: 119–300 у: П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, Људ. Поповић, С. Танасић, Б. Тошовић 2005), у одељку о локативу, овај модел је изостављен јер је изискивао шире објашњење и више простора но што сам имала на располагању.

формализује у три различите синтаксичко-семантичке варијанте (А, Б1 и Б2), с тим да су две варијанте, синтаксички гледано, структуриране идентично (Б1 и Б2). Која ће се од две основне варијанте (А или Б) појавити у конкретной реализацији реченице, биће условљено избором глаголске лексеме одговарајућег глаголског рода, или ће, у одређеним случајевима, зависити од говорникове прагматичке хијерархизације референата, па ће у зависности од тога њима бити додељене различите синтаксичко-семантичке позиције. При том, устројавање овога модела условљено је јасно омеђеним лексичко-семантичким инвентаром, како глагола тако и именице / заменице. Синтаксичка јединица у локативу по правилу је обавезни елеменат структуре у варијанти А и Б1, а у зависности од лексичког избора факултативни или обавезни елемент структуре у варијанти Б2.

Симболичким записом² варијанте овога модела представљам на следећи начин:

- А. $S = \{ \text{Subj} [\leftarrow N_{\text{Nom}}] + V_{\text{InTranz}} + Y N/\text{ProN}_{\text{Lok}} \} /$
 $S = \{ \text{Subj} [\leftarrow N_{\text{Nom}}] + \{ V_{\text{Tranz}} \text{ CE} \}_{\text{InTranz} = \text{Med}} + Y N/\text{ProN}_{\text{Lok}} \}$
 Б. $S = \{ \text{Subj} [\leftarrow N_{\text{Nom}}] + V_{\text{Tranz}} + \text{Obj} [\leftarrow \emptyset N_{\text{Ak}}] + Y N/\text{ProN}_{\text{Lok}} \}$
 Б1. $S = \{ \text{Subj} [\leftarrow N_{\text{Nom}}] + V_{\text{Tranz}} + \text{Obj} [\leftarrow \emptyset N_{\text{Ak}}] + Y N/\text{ProN}_{\text{Lok}} \}$
 при чему $N_{\text{Nom}} \neq Y N/\text{ProN}_{\text{Lok}}$ (= НЕеквивалентност референата)
 Б2. $S = \{ \text{Subj} [\leftarrow N_{\text{Nom}}] + V_{\text{Tranz}} + \text{Obj} [\leftarrow \emptyset N_{\text{Ak}}] + Y N/\text{ProN}_{\text{Lok}} \}$
 при чему $N_{\text{Nom}} = Y N/\text{ProN}_{\text{Lok}}$ (= еквивалентност референата)

Наведене варијанте репрезентују примери типа:

- А. СТРАХ је све више растао *У Олги*. /
 СТРАХ се одједном пробудио *У Олги*.
 Б1. Пробудила је НЕМИР *У њему*.
 Б2. Савладала је ТРЕМУ *У себи* ...

Дакле, дистинктивни елемент ове структуре јесте локатив с предлогом У уз услов да именица у локативу има обележје живо (+): људско биће, или да се ради о личној заменици. У варијанти А такав

² Символи и скраћенице: Obj — објекат; N — номинална форма; N_{Nom} — номинална форма у номинативу; $\emptyset N_{\text{Ak}}$ — номинална форма у слободном акузативу; $Y N/\text{ProN}_{\text{Lok}}$ — номинална или прономинална форма у локативу с предлогом Y; S — реченица; Subj — субјекат; V — предикација реченична; V_{Tranz} — предикација транзитивна; V_{InTranz} — предикација интранзитивна; $V_{\text{InTranz} = \text{Med}}$ — предикација интранзитивна = медијална; { } — скуп нужних елемената који изграђују једну реченичну структуру; { } — скуп нужних елемената који изграђују један унутарреченични сегмент; + — повезује се; = — једнако је (једнакост формалних јединица); \neq — није једнако / није еквивалентно; $[\leftarrow X]$ — реализује се у форми X у површинској структури реченице; $[\rightarrow]$ — парафразира се / има значење; $[\leftrightarrow]$ — приближна семантичка еквивалентност (семантичка једнакост у већем делу семантичког поља); $[\rightarrow_{\text{PRS}}]$ — пресупозиција; / — или, односно.

локатив стоји уз интранзитивне, а у варијанти Б уз транзитивне глаголе, у оба случаја уз глаголе такве семантичке класе којом се денотира настајање, подстицање, трајање, замирање, гашење, или промена у интензитету, у начелу било које појаве, а конкретно у овом моделу такви се глаголи појављују у колокацијској³ вези с именицама човекових психофизиолошких или менталних стања, осећања или расположења. У појединим случајевима таква колокацијска веза може представљати истовремено и тзв. декомпоновану структуру која заступа одговарајућу базичну глаголску лексему (нпр. *ћробудитићи немир* [→ *узнемитићи*]). При том се у варијанти А, са интранзитивним глаголом, или транзитивним глаголом с формантом СЕ (који анулира транзитивност и успоставља синтаксичко-семантичку интранзитивност, односно медијалност), именица из наведене класе појављује у позицији левог аргумента, у номинативу као граматички субјекат, а у варијанти Б, са транзитивним глаголом, у позицији десног аргумента, у акузативу као граматички објекат. То су глаголи типа: *бљеснутићи*, *будитићи* / *ћробудитићи* (*се*), *гаситићи* / *угаситићи* (*се*), *живетићи*, *замираћићи* / *замрећићи*, *изазиватићи* / *изазватићи*, *јавитићи* (*се*), *оживљаватићи* / *оживећићи*, *ћовећаватићи* / *ћовећаћићи* (*се*), *ћодситићићи* / *ћодситакнутићи*, *ћокренућићи* (*се*), *ћоћушитићићи* / *ћоћуситићићи*, *раћатићи се*, *разбукћиватићи* / *разбукћитићићи* (*се*), *расћивљиватићи* / *расћалићићи* (*се*), *расћићи* / *ћорасћићи*, *савладаватићи* / *савладаћићи*, *смириватићи* / *смиритићи* (*се*), *ћирајатићи*, *убитићи*, *увећаватићи* (*се*), *умириватићи* / *умиритићи*, *усћиватићи*, *охладитићи* (*се*) и сл.; и именице типа: *агресивностћи*, *безнадежностћи*, *безосећајностћи*, *бес*, *гаћење*, *гнев*, *горчина*, *дејресија*, *емоције*, *жеља*, *живоћи* 'животна енергија', *жудња*, *зедња*, *инаћи*, *љубомора*, *мисао*, *мржња*, *нада*, *несигурностћи*, *несћокојситћиво*, *ћожуда*, *ћркос*, *срећа*, *сриба*, *сћид*, *сћирасћи* и сл.⁴

Приступ (1):

Појам денотиран локативом с предлогом У, исказан именицом или заменицом, формализован је као 'живи' (псеудо)локализатор, који, на први поглед, семантички представља (псеудо)посесора, а субјекат у структури с интранзитивним глаголом (или синтаксичко-семантички интранзитивном глаголском структуром), и објекат у структури с транзитивним глаголом, јесу појмови који означавају човеково пси-

³ О колокацијама, концизно, са добрим избором литературе, уп. Prčić 1997 и Prčić 2008².

⁴ Будући да ми овде предмет пажње није лексичка анализа ових глагола / именица, овом приликом нећу се задржавати на њиховој међусобној колокацијској вези у сваком конкретном случају. Наиме, не мора сваки глагол из дате семантичке класе бити комбинаторан са сваком именицом из дате семантичке класе.

хофизиолошко или ментално стање, осећање, расположење, формализовани као (псеудо)објекат локализације, семантички представљају (псеудо)посесум.⁵ Уп.:

- А. СТРАХ је све више растао *У Олги*. [↔ Све више је растао *Олгин сѝрах*.] /
СТРАХ се одједном пробудио *У Олги*. [↔ Одједном се пробудио *Олгин сѝрах*.]
Б1. Пробудила је НЕМИР *У њему*. [↔ Пробудила је *његов немир*.]
Б2. Савладала је ТРЕМУ *У себи* ... [↔ Савладала је *своју шрему* ...]

Приступ (2):

Међутим, важна семантичка особеност глагола који припадају поменутој семантичкој класи, и који у колокацијској вези с именицама наведене класе конституишу овај синтаксичко-семантички модел, јесте и то да они у датом реченичном моделу истовремено имплицирају и тзв. КАУЗАТИВНУ глаголску структуру, тј. сложено, двокомпонентно значење, које сажима лексички садржај две глаголске лексеме. Њихово се значење може свести на метајезичку формулу 'учинити да X V', којом се потврђује да семантика ових глаголско-именичких колокацијских веза, синтаксички посматрано, кондензује сложену, двочлану реченичну структуру репрезентовану семантички непотпуним глаголом (= каузативна компонента) у основној, матричној структури, и комплементном клаузом с везником ДА и основним глаголом. И управо из овог семантичког обележја произилази да појам у локативу семантички заправо представља НОСИОЦА психофизиолошког или менталног стања, осећања, расположења, те да заступа ГРАМАТИЧКИ СУБЈЕКАТ одговарајуће базичне субординиране предикације чији је пак експонент граматички субјекат у структури с интранзитивним глаголом (или синтаксичко-семантички интранзитивном глаголском структуром), односно објекат у структури с транзитивним глаголом. Уп.

- А. СТРАХ је све више растао *У Олги*. [→ Учињено је ДА се *Олга* све више боји.] /
СТРАХ се одједном пробудио *У Олги*. [→ Учињено је ДА се *Олга* одједном боји.]
Б1. Пробудила је НЕМИР *У њему*. [→ (*Она*) Учини́ла је ДА се *он* узнемири.]
Б2. Савладала је ТРЕМУ *У себи* ... [→ (*Она*) Учини́ла је ДА *она (сама)* не осећа трему ...]

⁵ У поменутом раду, Батистић 1971, ауторка је анализу усмерила управо на тестирање комутабилности у смеру локатив → посесивни придев / посесивна заменица и у смеру посесивни придев / посесивна заменица → локатив.

Таква семантичка интерпретација омогућује и да се уочи и семантичка разлика синтаксички истоветне варијанте Б1 и Б2. У варијанти Б1 граматички субјекат [→ граматички субјекат каузалне предикације] и носилац стања, осећања, расположења — експонент дубинског граматичког субјекта [→ граматички субјекат комплементне клаузе с глаголом који је у семантичкој бази именице из групе човекових психофизиолошких или менталних стања, осећања, расположења] упућују на различите референте. У варијанти Б2, међутим, граматички субјекат [→ граматички субјекат каузалне предикације] и носилац стања, осећања, расположења — експонент дубинског граматичког субјекта [→ граматички субјекат комплементне клаузе с глаголом који је у семантичкој бази именице из групе човекових психофизиолошких или менталних стања, осећања, расположења] упућују на истог референта, па се у овој варијанти основног модела наизглед остварује својеврсна РЕДУПЛИКАЦИЈА СУБЈЕКТА [→ граматички субјекат каузалне предикације еквивалентан је граматичком субјекту комплементне клаузе с глаголом који је у семантичкој бази именице из групе човекових психофизиолошких или менталних стања, осећања, расположења, с тим што је семантички субјекат каузалне предикације АГЕНС, а субјекат комплементне предикације ПСЕУДОАГЕНС, тј. НОСИЛАЦ стања, осећања, расположења].

У приступу (1) замена локатива посесивним придевом / посесивном заменицом у парафрази потврђује само постојање својеврсног (псеудо)посесивног односа између појма у локативу = (псеудо)локализатора / (псеудо)посесора и појма у номинативу / акузативу = (псеудо)објекта локализације / (псеудо)посесума, а не и потпуну семантичку еквивалентност сваке појединачне варијанте основног модела и понуђених синтаксичких парафраза. Наиме, у поље тзв. опште егзистенцијалне пресупозиције⁶ улази припадност човеку психофизиолошких и менталних стања, осећања, расположења као својстава која су му, као таквом, инхерентна, па се посесивни однос између таквих референата, по правилу, језички посебно не формализује средствима намењеним за то. Међутим, уколико сазнање о нечијем стању, осећању, расположењу манифестованом раније у прошлости представља део заједничког искуства говорника и његовог саговорника, дакле, када тај податак представља тзв. посебну егзистенцијалну пресупозицију, онда се посесивни однос између таквих референата језички може формализовати средствима намењеним за то (у овом случају посесивним придевом / посесивном заменицом) управо зато да се и та прагма-

⁶ Уп. Levinson 1983; Yule 1996; Grundy 2000/2008³.

тичка чињеница искаже реченичном пропозицијом. Па тако, ако се моделом с локативом упућује на то да се именовано стање, осећање, расположење везује за субјекат само у ситуацији о којој се управо реферише (а), онда семантичка парафраза дата у приступу (1) не одговара значењу посматраног реченичног модела. Ако пак претпоставимо одговарајући контекст за дату реченицу, онда она може упућивати на то да се именовано стање, осећање, расположење везује за субјекат и ван референтне ситуације [→PRS и раније се јављало / и иначе је својствено субјекту], тј. да се у њој само поново изазива (б), па у том случају наведена парафраза представља одговарајући семантички еквивалент прагматичке семантике датог реченичног модела. Но, и у том случају парафраза с посесивним придевом / посесивном заменицом не представља еквивалентну структуру датом моделу са становишта синтаксичке семантике, јер остаје на нивоу једнопредикатске реченице (дакле, не разрешава сложену семантичку структуру глаголско-именичке везе) и појму у локативу придаје статус граматичког субјекта (А) / објекта (Б) матричне структуре па тиме и статус елемента хијерархијски више синтаксичке јединице, а не оне којој заиста и припада. Стога би, у овом случају, таква парафраза представљала значењску интерпретацију на првом семантичком нивоу (или тзв. прву парафразу). Уп.:

- A. Страх је све више растао *У Олги*. [→ Све више је растао *Олгин страх*. → Учињено је ДА се *Олга* све више ПОНОВО боји. → PRS страх је Олги и раније био својствен]
СТРАХ се одједном пробудио *У Олги*. [→ Одједном се пробудио *Олгин страх*. [→ Учињено је ДА се *Олга* одједном ПОНОВО боји. → PRS страх је Олги и раније био својствен]
- Б1. Пробудила је немир *У њему*. [→ Пробудила је *његов немир*. → Учинила је ДА се *он* ПОНОВО узнемири. → PRS немир му је и раније био својствен]
- Б2. Савладала је трему *У себи* ... [→ Савладала је *своју њрему* ... → Учинила је ДА *она* ВИШЕ НЕ осећа трему ... → PRS трема јој је и раније била својствена]

Парафраза понуђена у приступу (2), у случају значења (а) потпуни је синтаксичко-семантички еквивалент. У случају значења (б) неопходно ју је допунити одговарајућим прилогом који сигнализира пресупозицију [→PRS стање X и раније је било својствено субјекту Y] и тада она представља значењску интерпретацију на другом семантичком нивоу (или тзв. другу парафразу). Истовремено парафраза да-

та у приступу (2) одражава и потпуну синтаксичко-семантичку еквивалентност будући да, у случају оба значења — (а) и (б), разрешава и сложену семантичку структуру глаголско-именичке везе, и сложену синтаксичку структуру, јер појам у локативу смешта у синтаксичку јединицу хијерархијски нижег ранга, дакле, у позицију граматичког субјекта зависне предикације. Приступ (2), дакле, омогућује да се уочи да се у случају овога модела, и то у све три његове варијанте, ради, заправо, о само површински једнопредикатској (тзв. простој) реченици чија је базична структура двопредикатска (тзв. сложена) реченица.

Литература

- Антонић 2005: Ивана Антонић, *Синтакса и семантика њадежа*. У: П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, Људ. Поповић, С. Танасић, Б. Тошовић, *Синтакса савременог српског језика. Проста реченица*. У редакцији академика М. Ивић. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, 2005, 119–300.
- Батистић 1971: Татјана Батистић, О семантичким условима који регулирају дистрибуцију посесивних конструкција типа „његов немир“. *Прилози проучавању језика*, Нови Сад, књ. 7, 1971, 55–62.
- Batistić 1972: Tatjana Batistić, *Lokativ u savremenom srpskohrvatskom književnom jeziku*. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik (Biblioteka Južnoslovenskog filologa, Nova serija, knj. 3), 1972.
- Grundy 2000/2008³: Peter Grundy, *Doing Pragmatics*. London: Hodder Arnold, 2008: treće izdanje.
- Levinson 1983: Stephen C. Levinson, *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Prčić 1997: Tvrтко Prčić, *Semantika i pragmatika reči*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1997.
- Prčić 2008²: Tvrтко Prčić, *Semantika i pragmatika reči*. Novi Sad: Zmaj, 2008: drugo, dopunjeno izdanje.
- Yule 1996: George Yule, *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press, 1996.

S u m m a r y

Ivana Antonić

ON A SYNTACTIC-SEMANTIC MODEL WITH THE LOCATIVE CASE

The topic of this paper is a syntactic-semantic model whose distinctive element is the locative case with the preposition U (IN) and the relevant feature (+) human being. This model is realized in three different variants — with the intransitive (A) or transitive verb (B), where the nominative in the function of subject and the locative indicate different (B1) or the same (B2) referents. Furthermore, the verb belongs to a semantic class which denotes emerging, stimulation, duration, fading away, diminishing or change in the intensity, in principle, of any phenomenon, and concretely in this model such verbs appear in the collocational link with the nouns implying man's psychological, physiological or mental states, feelings or mood. With an adequate ana-

lytic procedure, all the three variants of this model are approached from the syntactic-semantic and pragmatic perspective. The paper points to the causative semantics of these structures, reduced to the metalinguistic formula 'make that X V', which confirms that the semantics of these verb-noun collocational links, syntactically speaking, condenses a complex two-member sentential structure represented by the semantically deficient verb (= causative component) in the basic, matrix structure, and the complement clause with the conjunction DA (THAT) and the basic verb. And precisely from this semantic feature there follows that the notion in the locative case semantically, actually, represents the BEARER of a physiological, physiological or mental state, feeling, mood, so that it represents the GRAMMATICAL SUBJECT of the corresponding basic subordinated predication whose exponent, actually, is the grammatical subject in the structure with the intransitive verb (or with the syntactically-semantically intransitive verb structure), that is the object in the structure with the transitive verb. Two possible semantic interpretations of this model are presented: the one related to the referential pointing to the situation (a) and the other when the sentential proposition also includes the corresponding presupposition (b).

НЕДЕЉКО БОГДАНОВИЋ
(Ниш)

„ВЕЗАНЕ“ ЛЕКСЕМЕ У ФИТОНИМИЈИ

У раду се указује на изванредан број парова реалија из вегетативног (биљног) света где се два речима-деривата именују делови биљке и у стварности повезани (на принципу „изданака“!), најчешће као целина и њен део, или биљка и њен плод. Одабране лексеме су из говора нишкога краја (источна Србија).

Кључне речи: биљка, плод, фитоним, „везана“ лексема.

Овако смо назвали лексеме које су очигледно једна другој дериват, припадају фитонимији, а означавају реалије које су и вегетативно повезане (било да су блиски делови исте биљне јединке, било да су издаци, делови који настају у различитим фазама развоја јединке, као *сџрук* — биљна јединка, и *сџрука* — једна грана стабла, тј. струка!). Овде неће бити речи о евентуалним дериватима где макар једна лексема из скупа није више фитоним (нпр. *сџрн* и *сџрншише*, где друга реч означава тло са кога је пожњевено жито).¹

Грађа је из народних говора југоисточне Србије (у значајном обиму, дакако, позната и другим српским говорима).

1. Струк кукуруза има стабло које се после завршетка вегетативног циклуса скида са површине земље, ради исхране стоке или ради чишћења оранице. Постоје региони где се стабло, најчешће без лисова који или отпаду, или их стока обрсти, зову, појединачно: *батло*.² Онај део који остане у земљи кад се батло одсече српом је: *бајурџка*. Без обзира на етимологију, ове су две речи у уској вези, и као речи и као биљни делови.

¹ Такође изостављамо фитониме који деривацијом мењају категорију речи (именица — глагол и сл.) попут: *свила* (на кукурузу) и *свила(ши)* „доћи у стадијум за свилање“, или: *жила*, *жиле*, према: *ожилаши* „учврстити корен, одн. жиле“).

² Акцент у целој призренско-тимочкој зони је експираторан, без опозиција по квантитету и квалитету, овде бележен као: /' /.

2. Плод кукуруза, заједно са шушкама које га обавијају, такође, у неким говорима именује се као: *клас*. Онај централни, дрвенасти део у који су усађена зрна, у тим говорима је: *класурка* или: *класињка*. Исту реалност представљају: *кужаљ* (= клас) и *кужљица* (= класурка).

3. Опет кукуруз. Негде се исечено и осушено стручје кукуруза (шаша) назива: *шала*, а онај централни део, струк (већ спомињано багло) је: *шалузина*, *шалуска*.

4. Лист на кукурузном стаблу, у развоју, јесте: *йеро*, а секундарни струк, који се обично при копању или прашењу уништава, зове се: *зайерак*.

5. За разлику од већине воћа где се за назив плода користи иста реч као и за назив поврћа, воћа или родног дрвета (диња → диња; крушка → крушка и сл.), познато дрво дуд, има плод који је *дудинка*.

6. Плод *леске* је: *лешник* или *лешњик*.

7. Једна врста *йрна* има плод који се зове: *йрнина*, *йрнинка*, *йрњи́на* или *йрњи́нка*.

8. Да останемо на шумском дрвећу. Плодови *глога* су *глогиње* (у Бучуму,³ *глођинка*, мн. *глођињће*⁴).

9. Плод винове лозе је *грожђе*, али се оно појављује у облику *грозда*. Гласовни поступак настанка деривата (*грозд-је* > *грозђе* > *грожђе*) говори да је друга реч прва, — за овај пар основна. Основу грозда чини *грождина* (петелке с којих су скинуте бобице, или зрна).

10. Према *грана* (*грања*, *грањћа*, у тим.-луж. говору околине Пирота) више цветова или плодова на једној петелци или из једног пупољка је: *грóња*.⁵

11. Код једне врсте дуња, карактеристичног плода, тај се плод, према називу биљке: *дуња*, именује као *дуњци*.

12. *Лук* у земљи има *луковицу*.

³ Бучум је родно место аутора, одакле је он понео прва (и најдубља) сазнања о народним речима и њиховим значењима. Види и: Н. Богдановић: *Говори Бучума и Белога Појока*, Српски дијалектолошки зборник XXV, Београд 1979.

⁴ У једном делу подручја које имамо у виду (тимочко-лужнички говори српскога језика, на сектору од Криве Феје до Зајечара) познат је процес умекшавања *к*, *з* испред *е*, *и* или у вези са гласовима *ј*, *љ*, *њ*, као даље асимилационе (*йршике* > *йршиње* > *йрњиње*), или дисимилационе (*глођиње* > *глођиње*) промене, што се и у неким нашим примерима огледа.

⁵ Живковић 1987, 25.

⁶ Мислимо да је другачији однос *биљка* / *биље*, где од основе *бил-* добијамо збирну именицу *биље*, опет са значењем кумулације, што је природно својство збирних именица, уосталом.

13. У односу на реч *йправа* (општи назив са извесним значењем кумулације), коју узимамо за основну, јединка је *йправка*.⁶

14. Према општем називу за храст — дуб, који се скоро изгубио, постоји *дубица* у алексиначком крају, са значењем стабла од корена до првих грана.⁷

15. Према лексеми *овџс* (овас, *Avenastrum*, назив за гајени оvas⁸) у Бучуму постоји *овсига* (овсик?, *Avena barbata*), биљка слична овсу у свему сем што нема зрна па изгледа као јалов оvas („Мислели смо да је никал оvas, а оно сџмо оvsига“).

16. И *рж* (раж, *Secale cereale*) има своју паралелу. То је *рженица*, једнако као и раж висока, али тањег стабла и празног класа.

Како се види, деривати обухватају делове биљке, кад језички дериват обележава део који је резултат узастопних вегетативних фаза развоја биљке (*лук* образује *луковицу*, мада се, другачије гледано, и сам развија из луковице претходне генерације, чиме се стиже до питања „кокошке и јајета“, којим се нећемо бавити), затим се види резултат биљке и плода (*дуд* даје *дудинку*, дериват је, разуме се, плод). Изведенице могу именовати и сличне биљке исте сорте, као друге, мање важне (*овсига*, *рженица*).

Овакав поступак настајања лексема прати домаће речи, али и оне које имају туђе порекло (*дуд* тур., *байур*, *йшалуз* рум., *йшала* алб.).⁹ Међутим, и у таквим случајевима суфикси су домаћи, шире распрострањени:

- а: струк-а,
- ика / -ига: батурика, оvsига,
- ина: грождина,
- инка: дудинка, трнинка,
- ињка: класињка,
- урка: класурка,
- урика: батурика,
- њка: гроњка,
- иња: глогиња,
- ињка: глогињка,

⁷ Ово није и једина реч изведена од речи *дуб*. Познате су и *дубица* са значењем младе биљке храста у шуми, затим *дубичовина* „дрвна грађа (даске и греде) од храстовог дрвета“, па и *Дубрава*, као чест микропоним (уз то и назив више села и засељака!). Иначе, Живковић (1987, 34) даје значење „младо и растовито храстово дрво“, а Златановић (1998, 105): „храст“, а *дубиче* = „дем. од дубица, мала дубица“ (Исто).

⁸ Симоновић 1959.

⁹ Према: Драгин–Бошњаковић 1994, 392.

-уска: талуска,
 -усина: талузина,
 -ица, -еница: кужљица, луковица, рженица,
 -је: грожђе,
 -ак: заперак,
 -ник / -њик: лешник, лешњик,
 -ац: дуњац.

Настајање деривата показује однос мотивне речи (базе за извођење) и мотивисане речи. Дакако, ово је условљено и природним околностима.

Посебну, али чвршћу групу овако „везаних“ лексема у свету фитонимије чине још неке групације:

а) извођења речи за именовање дрвне (или опште — биљне) масе одговарајуће биљке: *орак-овина*, *лијовина*, *глоговина*, *јасеновина* итд.;

б) извођење речи за именовање остатка биљне масе после скидања плодова: *џајриковина*, *џасуљишиће* итд.;

в) назив за биљне заједнице или за тло на којем расте одговарајућа биљка: *шљивар*, *шљивик*; *јабучје*, *јабукар* итд., као и: *кромјиришиће*, *ланишиће* итд.¹⁰

Како су ово општепознате појаве, њима се нећемо бавити, али осећамо потребу да се уради потпуни опис лексичког фонда са речима којима се у основи, као мотивна реч јавља фитоним. Тај би опис, верујемо, показао сложен однос појмова који стоје у логичкој вези реалног света и језика, а дошло би се и до потпуног описа творбеног поступка, пописа основа и наставака, до ширине њихове употребе и евентуалног географског (дијалекатског) распореда творбених типова и њихове структуре. Резултат би имао значај не само за језичку науку.¹¹

Литература

Драгин–Бошњаковић 1994: Г. Драгин и Ж. Бошњаковић, *Лингвогеографски поглед на ратарску лексiku југоисточне Србије*, у: *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката* (зборник), Ниш 2004, 376–404.

Живковић 1987: Н. Живковић, *Речник џирошког говора*, Пирот 1987.

¹⁰ Марковић (2000).

¹¹ О једном типу оваквих назива (друге тематике и семантике) пише Лома (1987), називајући таква назвања такође „везаним“ или „индикованим“. Наша „индикација“ ужа је, иде од формалних елемената, али нам је Ломин рад послужио као инспирација. Овакву „везаност“ пратили смо, у посебном раду, и на односу делова (људског) тела и делова одеће која покрива те делове (*грудн* → *грудњак* и сл.).

- Златановић 1998: М. Златановић, *Речник говора јужне Србије*, Врање 1998.
- Лома 1987: А. Лома, *Везана митолошка назвања у шойонимији*, Ономатолошки прилози VIII, Београд 1987, 37–50.
- Марковић 2000: Ј. Марковић, *Називи места према биљном покривачу*, у: Прилози из фитолингвистике III, Ниш 2000, 43–50.
- Јовић 2000: Н. Јовић, *Творба лексике дрвећа у шимочком говору*, у: Прилози из фитолингвистике III, Ниш 2000, 83–93.
- Симоновић 1959: Д. Симоновић, *Ботанички речник*, САНУ, Београд 1959.

Резюме

Неделько Богдановић

«СВЯЗАННАЯ» ЛЕКСИКА В ФИТОНИМИКЕ

В работе указывается на определенное число обозначений пар реальных вегетативно-го (растительного) мира, когда двумя словами-дериватами называются части растения, связанные в реальности (чаще всего как часть и целое или растение и его плод). Данные лексемы принадлежат говорам Нишского края (восточная Сербия).

ЖАРКО БОШЊАКОВИЋ
(Нови Сад)

КАРАКТЕРИСТИКЕ МАКЕДОНСКО-СРПСКОГ БИЛИНГВИЗМА

У раду се дескриптивним методом наводе карактеристике говора билингвалне говорнице Веринке Павловске, Тетовчанке, која дужи низ година живи у Кикинди.

Кључне речи: (микро)социолингвистика, језици у контакту, билингвизам, српски и македонски језик.

Увод

1.1. Почетком шездесетих година прошлог века лингвисти су се заинтересовали за теорију језика у контакту. Главне теме њихових проучавања су билингвизам и језички контакти. По њима билингвални говорник се сматра „мјестом језичног контакта“ и „правим лабораторијем интеракције лингвистичких узорака који се супротстављају“ (Филиповић 1986: 33-34). Да би се нека особа сматрала билингвалном, потребно је да влада системима двају језика као изворни говорник. Међутим, постоје и еластичније дефиниције по којима је довољно да говорник има способност да употреби неколико реченица на другом језику или пак само да их разуме (Филиповић 1986: 34).

1.2. Већ неколико година у оквиру пројекта *Српска књижевност и језик у јужнословенском контексту* интензивно се испитује билингвизам Македонаца у Србији на свим језичким нивоима (Бошњаковић 2005, 2006 и 2006а). Циљ овога рада је да дескриптивном методом: а) прикаже средства којима се започиње, сегментира и завршава комуникација; в) опише услове под којима се мења комуникацијски код; д) истакне функционалну, социјалну и територијалну раслојеност. Дакле, интересоваће нас када се говор наше информаторке одликује *јребацовањем* (Филиповић 1986: 38) или *јроменом кода* (Радовановић 1986: 168), а када *интерференцијом*, *јреклајањем* (Филиповић 1986: 38) или *заменом кода* (Радовановић 1986: 168). Неком

другом приликом говорићемо о степену *интегрисаности* једног говорника у језичку заједницу са сложеним акценатским и деклинационим системом.

1.3. Предмет наше анализе је транскрипт деведесетоминутног интервјуа, тачније, монолога седамдесетогодишње Веринке Павловске из Тетова, која последњих тридесетак година живи у Кикинди. Након смрти првог мужа, Македонца, преудала се за једног Босанца и наставила живот у овом севернобанатском граду. О тој великој промени у свом начину живота она прича: *У овом другом браку велика је разлика од тог брака до овог — онај је Македонац, овај је Босанац, велика разлика, иако да бивша Југа, сваки крај, можда свака оштина, свако село има други обичај, другу нарав, други акценцијезика, али, Македонац, Србин и Босанац три њојма су. Три њојма су!* Дакле, информаторка је свесна великих културолошких и језичких разлика, што је један од предуслова да се прилагоди новој средини. Без обзира на степен образовања, она и први муж били су текстилни радници у Тетову, наша информаторка је успешно успела да се у сваком погледу углавном интегрише у нову средину. У томе јој је вероватно помогло и њено градско порекло, комуникативност, интелигенција, информисаност и путовања у Аустралију, Турску и другде.

Говорне стратегије

2.1. Животну причу, информаторка интуитивно почиње реченицом на македонском (*Родена сум во Тетово*), чиме истиче своје национално опредељење. Оно је потенцирано и реченицом на српском којом је желела да заврши своје излагање: *Е, то је животи мој: Македонија — Кикинда — Аустралија, животи једне Македонке иако је почео, а како ће завршити, то још нико не знамо.*

2.2.1. Микросегментацију, тј. издвајање појединих тематских целина најављује и закључује на српском језику. Да би добила подстицај за нову тему и наставак излагања, информаторка испитивачу поставља обично следећа питања: а) *Шта да почнем даље да ти причам?* б) *Шта ти треба још, да чујем, даље идемо? Шта те још интересује?* в) *А, ако те интересује да ти кажем?*

Увевши нови појам у излагање, побојала се да испитивач није довољно информисан о њему, те на српском констатује: *Кајали-чаршија је једна огромна, ко два стадиона, не знам да л си била у Кајали-чаршији, ниси била, не знам. Ја сам била, казаћу ти шта је Кајали-чаршија у Истанбулу.*

2.2.2. Поједине теме се закључују следећим устаљеним констатацијама: а) *Такво је учење у Аустралији, од седам до седам*; б) *Такви су обичаји у Македонији*; в) *Тако да Турци никад нису правили проблем, а Швицари су правили од њедесет њеће од кад сам, вечито су правили проблеме и дан данас праве. И тако да то је то што је у Македонији.*

2.3. У говору наше информаторке, за коју се може рећи да је билингвална у најужем значењу овог термина, углавном нема интерференције. Она зависно од теме и ситуације успешно мења комуникацијски код. Тако када се присећа лепих тренутака проведених у Тетову, када нам преноси њен разговор са децом, мужем, комшијама, када нам дочарава међусобну комуникацију Македонаца у родном крају или у Аустралији, информаторка углавном користи македонски језик. У тим исказима требало би да утврдимо елементе стандардног македонског језика и тетовског градског говора. Такође, у исказ на македонском могу се инфилтрирати и стандардни и дијалекатски елементи српског језика. Све примере ћемо класификовати у две групе. Оне у којима доминира македонски језик и оне у којима су елементи српског језика заступљенији или пак једини.

2.3.1. *А, пошто мој син је био мало бекрија, већи, он је својој мами серенаде сваке недеље певао. Оде у субоцу и у три сата ујутро сестра најмлађа виче: Мамо, излези, ене го син ти со музика иде.* Дакле, видимо једну коректну реченицу на македонском стандардном језику, чија се граматичка структура поклопила са стањем у говору Тетова, а није дошло ни до интерференције са српским.

Моја најстарија ћерка је удаћа у стару градску породицу у Тетово, која је у своје време у Турској, у Турској су имали своје радње и у Тетово и у Истамбул и све, и она је морала, свекар улази на враћа, она мора да устане, свекрва улази на враћа, она мора да устане, девер улази на враћа, она мора да устане, ама стомак до зуба, она мора да устане. Нема шансе да седи, да их дочека, ко што сам ја вас дочекала седећи у собу. То је нејојмљиво. То је једна брука и одма ће да кажу: Није васишана од мајка. У овом исказу је дошло до интерференције са српским будући да је стање у Тетову поредила са оним у Кикинди. Ова би реченица у македонском и стандарду и тетовском говору гласила: *Неје васишана од мајка.* О интерференцији македонских елемената у српске исказе говорићемо касније.

Када је била у Аустралији, један унук се одушевио њеним кувањем, а други је пита: *Оћеш ти, баба, њега секој ден да го раниш?* У овом исказу присутни су елементи српског (разговорног): *оћеш, Вг*

баба, њега. У македонском стандарду, али и у тетовском говору, Вегласи *бабо*, а наглашен облик личне заменице 3. л. сг. м. р. *него*. Дакле, видимо да је директни објекат удвојен наглашеним обликом из српског и енклитиком из македонског језика. Синтагма *секој ден* је преузета из македонског стандарда. У тетовском говору ова општа заменица има више фонетских варијанти: *свекој / сваки / свак / свакој* (Стаматоски 1957: 104), а именица *ден* када се употребљава самостално (*дън*) или у синтагми (*џазарен дън*), у корену има полуглас, а само у називима празника *е*: *Крстиовден* (Стаматоски 1956: 229).

Информаторка жали за Тетовом и најближим комшиницама, које кад позове телефоном, одговоре јој: *Одма ќе дојдем*. Пред нама је исказ дијалекатски раслојен. Наиме, у говору Тетова се јавља овај прилог а не стандардно *веднаш* (Стаматоски 1957: 106). Исто тако, у 1. л. презента није уопштен наставак *-ам*, већ се испред личног наставка чува вокал основе (Стаматоски 1957: 109).

Ако однесе колаче комшиници, у Тетову ће јој она одмах рећи: *Леле, кажми ми го реџејџојџ да најраим и ја џој колач*. Овај исказ има одлике тетовског градског говора, једино је у другом делу изостало удвајање директног објекта *да го најравим џој колач = колачојџ*. Ако комшиница сазна нешто ново, викнуће јој: *Верче, имам нов реџејџ, ела вамо да џробамо да џравимо*. И овај исказ има одлике тетовског градског говора, будући да нам преноси разговор са својим најбољим пријатељицама.

Долазак попа у кућу да ломи колач *„је била највећа радостџ за моју децу, за мене, кад они сџану на враџа и кад викну: 'Мамо, џојојџ иде!'“* Дакле и овде имамо коректну употребу македонског стандарда, с којим се поклапа и стање у говору Тетова. Наиме, у градском говору не долази до губљења *џ* у члану за м. р. (Стаматоски 1957: 97–98).

Плашећи се Турака, када је била у Истанбулу, она се обраћа двојци дечака из Македоније на македонском: *Ајџе, децо, со мене да мисле сум ви мајка*. У овом исказу недостаје декларативни везник *мисле дека сум ...* и наставак *-а* у 3. л. пл. презента, што је одлика говора Тетова. Овај наставак је из српског стандарда, подстицајна речца *ајџе* из разговорног српског идиома.

Македонци ако немају преливане колаче, као да немају ништа: *Ама џорџа! Нејќам џорџа, дај наше!* Исказ је на стандардном македонском, пошто се не јавља у 1. л. сг. презентска основа на *е*: *нејќем* (Стаматоски 1957: 109).

Када је први пут умесила хлеб, свекрва је однела у пекару три комада да се испеку, а вратила само два. Информаторка нам свој разговор са свекрвом реинтерпретира на македонском: *Мајко, кај џи е*

лей? — *Бољка ње фркнула, њи го изеле лебој на фуруна*. У исказ је укључена и једна типично македонска клетва.

Унук, који живи у Аустралији и који је веома образован, одушевљен бабином начитаношћу, на македонском саопштава својој мајци, а потом и самој баби: *Мамо, ња зајо смо мие њолко њамејни, ња баба наша ... мие гени носимо од баба, ња баба знае кој се Келњи! Бабо, мори, ња њи знаеш истио ко да си завршила (школа)!* Унуков исказ информаторка нам пренела на тетовском говору, што је доказ да породица њене кћерке у Аустралији у свакодневној комуникацији код куће користи дијалекатски идиом. У овом исказу он се нарочито препознаје по 1. л. мн. презента *смо* и *носимо* (Стаматоски 1957: 109).

Информаторка са својом кћерком коментарише колико пута прија сипа и једе њено јело: *Мирјана, оваа сака ушње! вика: Мамо, сака!* Видимо да су употребљени облици стандардног македонског језика. Иначе, у тетовском говору Вег ж. р. требало би да је на *-о*, а показна заменица да гласи *овеа* (Стаматоски 1957: 94, 105).

Унук, угледавши први пут своју баку, нашу информаторку, говори својој мајци: *Мама, ња њо не е баба, ња е голема како авион!* У овом исказу уочавамо и елементе српског стандарда: Вег *мама*; *њо* и *ња* уместо гостиварског: *мамо*; *њоа* и *њаја* (Стаматоски 1957: 105).

2.3.2. Свој разговор са млађим унуком, информаторка нам је интерпретирала паралелном употребом два кода. Само је један унуков одговор на македонском, а све је остало на српском: *Горане, је л њи знаш да седнеш? Не можам, бабо, да седим, не можам! Па какав њеш њи менаџер бињи кад њи у канцеларију ... Сањ њу да седим, два њу да шењам, чењири њу да идем најоље. Па како? Тако ако оћеду, ако нећеду, ја друкчије не могу!* У њеном исказу забележена је апокопа у речци *ли*, што је одлика разговорног језика. У унуковом исказу у 1. л. сг. презента имамо македонску стандардну *можам* и дијалекатску форму *седим* (Стаматоски 1957: 109), али и банатске дијалектизме: *оћеду*, *нећеду*.

Када нам реинтерпретира разговор вођен на енглеском између унука, који живи у Аустралији, и његове учитељице или старијег унука и његовог професора — ментора, информаторка не употребљава македонски, језик на којем јој је пренет исказ, већ српски, језик саговорника. На учитељичино питање како му баба изгледа, унук је одговорио: *Учињељице, моја баба изгледа млађе од вас. Ја ње речи не знам, ди си њи њо нашо? Па каже: Те речи њостоје у енглеској енциклопедији! Па њостоје, али ја и не корисњим*. Будући да преноси дијалог два интелектуалца, очекивали бисмо стандардне, а не дијалекат-

ске форме: *ди, нашо, и < их*. Ови банатски дијалектизми у исто време су и одлика разговорног српског идиома.

Размишљање младих Турака у Тетову информаторка ипак преноси на српском иако они говоре македонски: *Са њурским ди ћемо? Треба да идем у Турску да продужим факултет, а са македонским могу да идем и у Београд и свугде да учим.*

Раслојеност говора

3. Тематску раслојеност уочавамо у следећим ситуацијама:

3.1. Када говори о животу у Аустралији, информаторка користи једну енглеску фразу: *Тамо комшије ни добар дан не кажу једно другом, и једино за Божић су ми сви донели јо једну корџу слајкиша, њред врајта оставили за „грендмадер — Мери Крисмас“ (grandmother — Marry Christmas).*

3.2. Када пореди однос Турака и Албанаца према женама, информаторка наводи једну фразу на шиптарском, али је касније и преводи на српски. Она прича како Турчин свашта купује жени, а Албанац једне исте ципеле за сви *каџар сезона (katër sezona): То значи четџри сезоне годишње, ња је л је два броја веће ил је џри није важно, она је добила џе ципеле и она ће џе да носи.* Видимо, да албански полуглас *џ* замењује са *а*.

3.3. Када прича о источњачким колачима и јелима, употребљава турцизме: *Са џесџом се развија као коре за суџу, увијају се, џреливају се, џо су џакозване назлиџаџлије (tur. nazlı < pers. nāz „nežnost, mekost, krasota“ + tur. suf. -li i od tatlīja „slatka pita, razvaruša“ < tur. tatlī „sladak“, „slatko jelo“), назлифаџми (od tur. ž. imena Fatime, Fatma), ња џулумбе (tur. tulumba < ital. tromba „kolačići u obliku malih krastavaca, natopljeni šećernim sirupom“), ња урмаџице (tur. hurma < pers. hurmā „urma, datulja“ + tur. deminut. suf. -cik „kolačići slični urmi, pečeno testo sa jajima i preliveno šećernim sirupom“), ња све, ња баклаве (tur. baklava < ar. baqlawā / baqlā), ња сџо имена има, али све су џреливене. У Македонију су јела грчка, џурска засџуџљена, све се џече у рерну, до сарме (tur. sarma „ono što je zamotano“), све је у рерну и џни џувечи (tur. gūveç „zemljana tava ili tendžera“), џни џурли-џаве (tur. türli „vrsta, sorta, rod“, turlīja „vrsta čevapa sa povrćem kuvanim na тихој vatri“ + tur. tava < pers. tābe „posuda za pečenje i kuvanje“), џни џавче-гравче, џине разне мусаке (tur. musaka < ar. musāqqā „natopljen, skvašen“ „razno povrće sa mlevenim mesom preliveno rastopljenim maslacem i jajima i zapečeno u rerni“). Једино се с кромџиром кува ма-*

кедонска *јанија* (tur. *yahni* < pers. *yahni* „овчије месо kuvano sa crvenim lukom“)¹. Ту је и један грцизам: *Сваки дан је има на мојој џрџези (то трапџи)*.

3.4. Под територијалном раслојеношћу говора наше информаторке подразумевамо дијалектизме преузете у кикиндској средини. Дијалектизми шумадијско-војвођанског порекла јављају се на фонетском и морфолошком нивоу.²

3.4.1. Од дијалектизама фонетског типа, споменућемо све оне што су забележени у нашој грађи.

3.4.1.1. Најмаркантнији фонетски дијалектизам је факултативно губљење фонеме *x*. Она се губи и у тетовском говору, али и замењује са *v* и *ф* (Стаматоски 1956: 236–237). У говору информаторке тетовске замене са *ф* углавном нема, као ни фарингалног ни изговора сведеног на аспирацију, што су неке од могућности артикулације овог гласа у банатским говорима (Ивић и др. 1994: 247–349). Тако напоре до бележимо примере без *x* (*еклам, еклају, еклањем, у екланом, иљада, ладан, ладни, лебац, леба, олађени, оће, оћеду, ранила, свайџим, код њи, видела сам њи, да и џерају, да и јуре, џи шес, да би сџандард мало џоболшала, још сам и шила, не би џожелела да живим џамо, одма*), али и са њим (*хаљину, хеликоџиџером, хлеб, хлеба, храна, хране; џоховане, џрихвџиџим, џтехника, брачних џарова, шџо се џиче верских обичаја, џо џиџању верских обреда, негаџивних сџвари, мимо џих дарова, да их изранимо, да их џоклоџи*).

3.4.1.2. Дисимилација иницијалне групе *mn-* у прилогу *многo* обична је и у банатским говорима (Ивић и др. 1994: 370), као и у тетовском (Стаматоски 1956: 240): насељено *млого*, јако *млого*.

3.4.1.3. Икавизме шумадијско-војвођанског типа (Ивић и др. 1994: 227–246) забележили смо у следећим примерима: *ди* је баба, *ди* је (често), *ди* су староседеоци, *ди* су правили; кад ме је *видио*, он кад је *видио* мене, он *видио* да сам ја, али и знатно чешће: *видела сам, нисам видела ни доживела, живела, живело се, живели, џреживела сам са њима, џреба доживеџи и видеџи, да ћу видеџи*.

3.4.2. Морфолошки дијалектизми забележени су у деклинацији именица и заменица и конјугацији неких глагола.

¹ Тумачење турцизама је изведено на основу Шкаљићевог речника (Шкаљић 1979).

² О дијалектизмима тетовског типа било је речи у т. 2.1. и 2.2.

3.4.2.1. У кикиндској средини информаторка је факултативно прихватила суплетивну промену именице *хлеб* у НАјд с проширењем *-ац* (Ивић и др. 1997: 39): *лебац*, али и чешће *леб*, *хлеб*. Поред македонске форме (*йой-ой*), информаторка користи и банатску форму на *-а* (Ивић и др. 1997: 31): дође *йойа* у кућу. Факултативни множински облици именице *деца* резултат су утицаја банатских говора (Ивић 1997: 67–68): све смо мајке *с децама*, али и: купимо се *са децом* комплет. Партитивни генитив уз бројеве веће од четири факултативно се изражава јединском формом, што није непознато говорима Баната (Ивић и др. 1997: 310–311): *стйо године*, али и: шес *година*, десет *година*.

3.4.2.2. Банатски говори су утицали и на факултативни изостанак прегласа у Ијд именица м. и ср. р: *с Босанџом*, *са Македонџом*, *йод кључом*, *ланџом*, *с коњом*, али и: *са залагајем*, *са обичајем*, *еклањем*.

3.4.2.3. Факултативни изостанак сибиларизације у ДЛјд ж. р. код именица на *-ка*, *-га*, што је одлика и банатских говора (Ивић и др. 1997: 59–60), налазимо и у исказима наше информаторке: кажем ја мојој *ћерки*, живело се на *йайрики*, али и: тамо је ручак и учење у *библиоџеци*. Следећи пример (идемо у *чаршије*) указује на шири ареал чувања старог локатива једнине на *-е* (Собољев 1991: 110).

3.4.2.4. За ортотонични ДЛјд личне заменице 3. л. ж. р. информаторка употребљава облик *њози*, који се доследно користи у банатским говорима (Ивић 1997: 82–83): само захваљујући *њози*, препуштено је све *њози*. Дакле, ниједном се не среће тетовска форма *нејзи* (Стаматоски 1957: 103). Присвојна заменица 3. л. мн. у говору наше информаторке чешће има исти облик као у банатским говорима (Ивић и др. 1997: 128): *њин* план, *њина* деца, *њина* соба, они виде само ту *њину* прозирну новчаницу, *њину* идеологију, у *њиној* енциклопедији, тражу *њино*, са *њиним* белим кошуљама, али и ретко: *њихови* другови. Банатски дијалектизам је и наставак *-им* у ДЛјд м. ср. заменичко-придевске промене, који је у кикиндској зони веома редак (Ивић и др. 1997: 112), те је стога забележен само један пример: то је усађено у *овим* народу. Иако су следећи примери у банатским говорима обичнији с предлогом између *ни* и заменице (Ивић 1997: 103–104), информаторка их употребљава сходно стању у македонском стандарду и разговорном српском језику: *за никакве* паре, *за никакво* богатство, *за нишија*. Банатске плеонастичке форме (Ивић и др. 1997: 156–157) срећемо у следећим примерима: а награде је делио са првим, добили су *обадовоје* исте награде, раду са *обадве* валуте.

3.4.2.5. Банатске дијалектизме срећемо и у појединим глаголским основама и лицима. Тако глагол *мејнуџи* у презенту нема основу на *-не-* (Ивић 1997: 223–224): *мејше*. Глаголи четврте Белићеве врсте и у презенту имају инфинитивни инфикс *-ива-* (Ивић и др. 1997: 231–232): и *везива се*, ништа и не *везива* за брак, не *очекивај* ништа. Инфинитивна основа глагола седме Белићеве врсте факултативно се јавља у презенту појединих глагола (Ивић и др. 1997: 249): *волем* тај старински начин, *волем* (4x), али и: *волим* тај одлазак, јако ме *боли*. Глаголи седме и осме Белићеве врсте у 3. л. мн. презента факултативно имају наставке типичне и за банатске говоре (Ивић и др. 1997: 172–175): кад *виду*, *завршу* те другарске вечери, они не *џраву* такве свадбе, да *раду*, и са мном *седу* целу ноћ, *џражу*, не *џражу*; речи *џосџоју*, али и: они *виде*, да *раде*, комшинице се *џокује*, ти први *улазе* у кућу. Иако је наставак *-ду* чест и обичан код свих глагола, осим *јесам*, у банатским говорима (Ивић и др. 1997: 163–168), информаторка га везује само за 3. л. мн. презента гл. *џиџи*: сви *ћеду* те гледати, сво око тебе *ћеду* доћи, осам жена *ћеду* доћи да ти помогну, главе *ћеду* се одрећи, али те традиције *нећеду* се одрећи, да раде шта *оћеду*, како *ћеду* ићи, *гледаћеду*, *добићеду*.

3.4.3. На синтаксичком плану најмаркантније је неразликовање вијатива и локатива, али и ретка употреба општег падежа.

3.4.3.1. Уз поједине предлоге (*на*, *у*, *о*), као и у банатским говорима (Ивић и др. 1997: 297–303), уместо локатива јавља се факултативно акузатив: Моја најстарија ћерка је удата у стару градску породицу у *Тејшово*, која је у своје време у Турској, у Турској су имали своје радње и у *Тејшово* и у *Исџамбул*. Нема шансе да седи да их дочека ко што сам ја вас дочекала седећи у *собу*. Двоје деце су ми у *Аусџралију*. Била сам и у *Аусџралију*. После овог немилог догађаја што се десио у *Тејшово*. Мање их је Македонаца у *Тејшово*. Још увек се та свадба спомиње у *Тејшово*. Од три до седам су у *факулџеј* опет, *на слушање*, *на џрибелешке*. Има само у *Скојље* у музеју. Свекрву сам затекла у *шалваре*. Два дана у *годину*. *На сваку бандеру* је светло. Ја сам била и у *џу цркву*. Они су све у *дугачке кошуље*. *На даску* се носи хлеб. Као и у Банату (Ивић и др. 1997: 303–304) и код наше информаторке ретки су примери замене акузатива са локативом: то је нешто што треба доживети и видети и бити на једном слављу, на једном весељу или ући у *једној кући* кад је слава. Иначе, стандардна употреба локатива (и инструментала) није необична у говору ове информаторке: У *Аусџралији* то нема. У *Кикинди* живим. У *џом хојелу* све се одвија, сад се више ништа кући не одвија. Традиција ... се задржала у

Битиољу, Тешову и Скојју. То је нешто што треба доживети и видети и бити *на једном слављу, на једном веселу*. Ја сам живела у окружењу тридесет година у *Македонији*. То је живот у *Аустралији*, а ми у *Македонији* чувамо наше дете у гнездо, девет месеци у *стиомаку*. У *Македонији* што је снимљено, све се одвијало у Тетово. Има зелениша у *башии*, уп. и: оно друго је све *йод кључом*.

3.4.3.2. Инструментал средства употребљен је без предлога, али и с њим: Куфер је везан *ланцом*; не знаш *и чиме*. Треба приметити да у њен говор није продрла типично банатска форма *с киме(е)* у значењу 'чим(е)' (Ивић и др. 1997: 100).

3.4.3.3. Уместо генитива и акузатива множине, забележена је употреба општег падежа: Ја сам од аеродрома *до Аустралију* плакала. Аустралијанци имају *йоред улицу*. Не знам *за даљи делови* Војводине, ал у Кикинди је тако.

3.5. Следећи дијалектизми су и одлика разговорног српског језика: *колко, је л ће, јел ти* знаш; *на йосо, имо*, да си се *наигро, реко, ручо, сйаво, ушо*, али и *йевао, йредао, унео*.

3.6. У сусрету два различита система често долази до интерференције и контаминираних форми на морфолошком и синтаксичком нивоу³.

3.6.1. Тако глаголске именице могу да се творе као у македонском, али да имају синтетичку деклинацију: на крају се завршава са *йлачењем*, неко *надмейивање*;

3.6.2. У наредном исказу правилно је употребљен локатив, али се уместо инструментала једном јавио локатив а други пут акузатив: У *Кикинди* живим и жалим за мојој Македонији, жалим за йај жи-вој тамо.

3.6.3. У финалним реченицама јавља се македонски везник *за да*, али не са презентом, што је одлика македонског стандардног језика, већ са потенцијалом: А спремање за славу почињеш још од лета, пошто је то велика сиротиња, *за да би сйремио* све. *За да* би му они *до-скочили* направили су у Истамбул малтене једно десет улица.

3.6.4. У следећем исказу имамо типичну македонску адноминалну фразу (*йрофесор йо енглески, йо књижевносй*) у којој је друга именица у генитиву: Сад је већ *йрофесор* и предаје *йо енглеском* и дика ми је, кад му је *йрофесор йо књижевносйи* затражио.

³ О акцентуацији биће говорено у посебном раду.

3.6.5. Футур употребљен у следећем исказу настао је контаминацијом српског *ћу* + *инфинитив* / *да* + *ипрезент* са македонским *ќе* + *ипрезент* (имаш паре, немаш, ја *ћу* ти *дајем*, *ће решимо* проблем). Дакле, под утицајем македонског не јавља се речца *да* испред презента, а помоћни гл. има конјугацију.

3.7. Као резултат интерференције јавља се факултативна замена српских фонетских и морфосинтаксичких форми македонским.

3.7.1. На фонетском плану то су: екавска форма негираног гл. *јесам* (*неси* добра ти, па ти *неси* му жена); упрошћавање финалних сугласничких група (ниједан *лис*, *шес* породица, *шес* корпа).

3.7.2. На нивоу морфологије бележимо следеће македонске особине: промену рода именица ж. р. на нулту морфему у м. р. (*с њим дражом*); неразликовање рода у множинским облицима заменичко-придевске промене (нема ланци, нема *дугачки* косе; Та два места су који се користе); аналитичку компарацију (валда нећеш да кажеш и од мене да си *јомлада*); уместо стандардног наставка *-ува* за творбу несвршених глагола користи се дијалекатско *-у(је)* (ја то *јишуем*, зашто *јишуеш* то); релативно честа употреба турских суфикса (*себичлук*, *бошталук*); прилог за место са *-у* (и кад год одем *јшаму*).

3.7.3. На синтаксичком плану бележимо супротни везник *ама*, присутан и у турском и грчком језику (она мора да устане, *ама* стомак до зуба, она мора да устане); македонску поредбену конструкцију *како шито* (ако тебе твоји родитељи нису спремили *како шито* треба), поред чешће српске *ко шито* (нема шансе да седи да их дочека *ко шито* сам ја вас дочекала седећи у собу. *Ко шито* се радило); енклитику *се* између негације и глагола (*не се секирај*); изражавање посесије енклитичким обликом личне заменице у дативу и именицом која означава сродство (неће ни он ни *браћу му* Горан); балкански начин изражавања количине времена, уп. грчки *σε λέντε λεπτά* (*У њеј минуџа* се скупило десет људи).

3.7.4. Поред већ наведених турцизама, типичних за македонски језик, наводимо и друге лексеме продрле у исказе на српском: *гузно црево* (= дебело црево) *ће* ти испасти од рада; *попа колач крши* кући; *шрговски* центар, *шрговинске* центре; *седенка*.

Закључак

4.1. На основу увида у транскрипт информаторкиног казивања можемо констатовати да је она билингвална, тј. да има компетенцију

за коректну употребу српског и македонског језика. У промени кода употребљава македонски језик са елементима стандарда и тетовског говора. До интерференције, тј. до замене кодова долази и у српским и македонским исказима. Њен говор није остао имун ни на банатске дијалектизме, примљене у новом културном и језичком окружењу. Ситуациона и тематска раслојеност њеног говора огледа се у употреби турцизама и неких фраза на албанском и енглеском језику.

4.2. Ши́ра и свеобухватнија истраживања ове проблематике помоћи ће нам да утврдимо које језичке особине и граматичке категорије матерњег језика утичу на преклапање или замену кодова, а које се црте другог језика најлакше / најтеже усвајају.

Литература

- Ајдуковић 2004: Ајдуковић, Јован, Дефиниције основних контактолошких појмова. У: *Увод у лексичку контактнологију. Теорија адапације русизама*. Београд: Фото Футура: 78–85
- Бошњаковић 2005: Бошњаковић, Жарко, Како Македонци говоре? Фонетске карактеристике (Порекло информатора: Крива Паланка / Велес: ново место живљења: Срем). *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику*. Нови Сад, XLVIII/1–2: 257–266.
- Бошњаковић 2006: Бошњаковић, Жарко, Како Македонци говоре српски? Морфосинтаксичке карактеристике (Порекло информатора: Крива Паланка / Велес: ново место живљења: Срем). *Српски језик*. Београд, XI/1–2: 265–284.
- Бошњаковић 2006а: Бошњаковић, Жарко, Некои особености на јазикот на Македонците во Србија (Што сочувале Македонци од својот јазик). *Научна конференција на XXXVIII меѓународен семинар на македонскиот јазик, литература и култура. Лингвистика*. Скопје: 119–135.
- Видоески 1961–1962: Видоески, Божо, Кон разграничувањето на положките говори. *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику*. Нови Сад, IV–V: 343–356.
- Ивић и др. 1994: Ивић, Павле, Бошњаковић, Жарко, Драгин, Гордана, Банатски говори шумадијско-војвођанског типа. Прва књига: Увод и фонетизам. *Српски дијалектолошки зборник*. Београд, XL: 419 стр. + 30 карата.
- Ивић и др. 1997: Ивић, Павле, Бошњаковић, Жарко, Драгин, Гордана, Банатски говори шумадијско-војвођанског типа. Друга књига: Морфологија, Синтакса, Закључци, Текстови. *Српски дијалектолошки зборник*. Београд, XLIII: 585 стр. + 65 карата.
- Павловић 1932: Павловић, Миливој, О тетовском говору. *Гласник Скопског научног друштва*. Скопје, XI/5: 168–178.
- Радовановић 1986: Radovanović, Milorad, *Sociolingvistika*. Novi Sad.
- Соболев 1991: Соболев, Андрей Н., Категорија падежа на периферији балканославјанског ареала. *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику*. Нови Сад, XXXIV/1: 93–139.

- Стаматоски 1956: Стаматоски, Трајко, Градскиот тетовски говор. *Македонски јазик*. Скопје, VII/2: 210–242.
- Стаматоски 1957: Стаматоски, Трајко, Градскиот тетовски говор. *Македонски јазик*. Скопје, VIII/1: 91–115.
- Филиповић 1986: Filipović, Rudolf, *Teorija jezika u kontaktu. Uvod u lingvistiku jezičnih dodira*. Zagreb.
- Шкаљић 1979: Škaljić, Abdulah, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo.

Резюме

Жарко Бошнякович

ОСОБЕННОСТИ МАКЕДОНСКО-СЕРБСКОГО БИЛИНГВИЗМА

В настоящей статье в рамках теории языковых контактов и (микро)социолингвистики описываются особенности речи билингвального носителя языка Веринки Павловской, родившейся в г. Тетово в Македонии и проживающей на протяжении ряда лет в городке Кикинда в Сербии. Особое внимание автор обращает на речевые стратегии, а также на тематическую обусловленность речевой специфики билингвального носителя языка.

РАНКО БУГАРСКИ
(Београд)

ПОВОДОМ ЈЕДНЕ ЛИНГВИСТИЧКЕ ПЕДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ

Године 1957. објављене су две књиге које су пробиле нове стазе у проучавању језика, *Синтаксичке структуре* Ноама Чомског и *Лингвистика кроз културу* Роберта Ладоа, које су снажно утицале на развој теоријске, односно примењене лингвистике током протеклих пола века. У овом осврту сажето се упоређују њихови радикално различити приступи, али и уз указивање на извесне тачке додира које су маркирала потоња истраживања. Значајан део ових проучавања затим се представља кроз анализу четири кључна појма у насловима ових двеју књига. Прилог се завршава фрагментима ауторових личних сећања у вези са овом двојицом лингвиста.

Кључне речи: Чомски, Ладо, лингвистика, синтакса, култура, структура.

Посвета

Лингвисти који овим зборником одају признање академику Милки Ивић располажу широким избором могућих тема за своје прилоге које би се дотицале неког од многих подручја богатог научног опуса слављеника. Кад је реч о стручњаку таквог формата, и од толиког утицаја у различитим доменима проучавања језика, није лако из тог мноштва изабрати област или тему која би можда понајбоље одговарала овој прилици.

Ја сам се одлучио за прилог са подручја на којем сам се први пут сусрео са научним делом Милке Ивић, а то је историја лингвистике — у овом случају, модерне лингвистике. Тим поводом се са задовољством присећам како сам имао част да њену капиталну и широм света познату и признату књигу *Правци у лингвистици* прикажем, и то чак у три маха: прво издање у београдском стручном часопису *Живи језици* 1965, друго у сарајевској ревији *Одјек* 1971, а шесто (двотомно) у листу *Полишика* 1990. године. Без те књиге, изузетно богата и разграната повест о историјском развоју језичких проучавања од њихових по-

четака у древној прошлости па до данашњег времена остала би далеко слабије позната — ако не и сасвим непозната — домаћој публици, стручној као и широј.

У том духу следећи текст исписујем, и Милки Ивић посвећујем, поводом једне важне лингвистичке годишњице. Чиним то без икаквих претензија на доношење неких чврстих и подробно образложених судова о проблематици која ће бити разматрана, више у циљу простог подсећања на овај значајан датум. Штавише, овај осврт ће једним делом говорити о ауторовом личном виђењу догађаја и личности о којима ће бити речи и његовим сећањима на њих. Стога се у њему не избегава употреба првог лица једнине, која се у прилогу ове тематике иначе не би очекивала.

Увод

Недавно минула 2007. година означила је педесету годишњицу појаве двеју значајних и утицајних књига које су током протеклих пола века признате, свака на свој начин и у одговарајућим научним круговима, као изворишта моћних токова модерне лингвистичке мисли. То су *Синтаксичке структуре* Ноама Чомског (Chomsky 1957) и *Лингвистика кроз културу* Роберта Ладоа (Lado 1957) — публикације чији су и сами наслови отуда стекли извесну симболичку вредност. Припремљен поводом ове годишњице, текст који следи у крупним потезима ће оцртати неке од развојних линија зачетих на страницама ових двеју обимом невеликих брошираних књига скромног физичког изгледа, постављајући их у шири контекст важних збивања у савременој науци о језику.

Као што је добро познато лингвистима широм света, књига Чомског најавила је истинску револуцију у лингвистичкој теорији, са снажним одјецима у проучавању усвајања језика и природе људског ума. Она је донела нове идеје у вези с појмом трансформационо-генеративне граматике, афирмисала апстрактно резоновање и ригидни формализам, и тиме покренула ланац крупних догађаја у *теоријској лингвистици*. Та књига је заправо деловала као својеврсна темпирана бомба: кад се појавила нико изван уског круга посвећених ентузијаста није био кадар да уочи њен пуни потенцијал, али су следећи радови самог Чомског и његових следбеника успели да удахну нови живот језичким проучавањима у великим деловима светске лингвистичке заједнице. Генеративистички подухват, који је на разним странама наишао и на озбиљне отпоре, временом се поделио на фракције, а уз то се суочио са изазовима ривалских теорија, нарочито оних потеклих из

окриља когнитивне лингвистике. Али његовом укупном доприносу мора се одати признање, упркос извесним слабостима, претеривањима, па и повременим застрађивањима.

Насупрот томе, књига Ладоа означила је нови почетак у емпијском раду на језицима као изразима културе, мотивисаном практичним потребама изграђивања методологије наставе страних језика путем контрастивне анализе, анализе грешака, језичких тестова и сродних техника, чиме су обновљени темељи једног од кључних домена *примењене лингвистике*. Крајњи циљ ове активности надилазио је пуко контрастирање језичких система, захватајући подручја обухватнијих упоређивања језичких, друштвених и културних обележја и тиме унапређујући међукултурно разумевање. И тако је, баш као и у случају *Синтаксичких структура*, једна књига скромних димензија показала способност да подстиче и усмерава истраживања целих генерација следбеника. Ови су, додуше, били „теренски радници“, а не „кабинетски теоретичари“ чомскијанске традиције; али у оба случаја су бројни и све шири кругови лингвиста остали дужници ових пробијача нових стаза. Оволико се засигурно може рећи и без икакве жеље за упоредним вредновањем свеукупног домета и утицаја ових научника или њихових дела, што није предмет овог рада.

Тачке додира

Премда се може стећи утисак да су на овај начин зачети развојни путеви неповратно раздвојени у погледу предмета проучавања, циљева и приступа, не би било мудро ако би се одлучно устврдило да се они никад не могу приближити. Истина, било би неразумно очекивати њихово потпуно стицање, али после педесет година дају се открити значајне тачке додира у актуелним процесима узајамног оплођавања „теоријских“ и „примењених“ продора у истраживању језика и језикā. Говорећи сасвим уопштено, апстрактно мишљење испољава растућу тенденцију контекстуализације у неким важним областима новијих проучавања, као што су когнитивна лингвистика или интеркултурална прагматика. А у исто време емпиријске студије настоје да стекну чврсту теоријску подлогу, на пример у анализи дискурса или у социолингвистици оне врсте која се везује за име Вилијама Лабова (William Labov). Да узмемо само ову потоњу, социолингвистика је данас веома далеко од позиције какву је имала пре неколико деценија, кад је могла бити окарактерисана као област „миљу широка а инч дубока“ (Hymes 1974: 194). Како је дошло до ове промене?

Укратко, минуциозно опсервирање гласовних промена у току које је Лабов обавио на Мартином винограду, острву уз обалу Масачусетса и популарном традиционалном летовалишту богаташких породица са копна (Labov 1963), а потом и његово епохално пионирско истраживање говора града Њујорка (Labov 1966), положили су теоријске и методолошке основе за утврђивање *системајских корелација између језичких и друштвених варијација* — што је сама суштина социолингвистике какву данас знамо. Ово је омогућено тако што је са хоризонталном (географском) осом традиционалне дијалектологије укрштена вертикална (друштвена) димензија варијације. Више није било довољно да се просто установи шта се каже на једном испитиваном пункту а шта на неком другом; у средиште пажње дошло је питање ко управо у том месту нешто каже, када и коме, у спонтаном или формалнијем говору, итд. На овај начин је нова урбана дијалектологија стекла могућност да не само утврди језичке чињенице него и да их образложи повезивањем са друштвеним факторима; другим речима, да понуди објашњења за опажено језичко понашање. Лабов је својим радом директно или нешто посредније инспирисао и друга истраживања. Узета заједно, оваква достигнућа дефинитивно су унапредила научни статус социолингвистике.

И на другим подручјима сада има, ако не стапања, а оно бар компромиса. Једно је потрага за језичким универзалијама, где се чини да више није на снази оштра опозиција између теоријског приступа повезаног са Чомским и оног емпиријског, егземпларно заступљеног у раду Џозефа Гринберга (Joseph Greenberg). Слично се може рећи и за саму контрастивну лингвистику, чији би се идентитет могао довести у питање ако би се и даље инсистирало на потпуном раздвајању њених педагошких и теоријских огранака. Све у свему, рекао бих да наш све тешње међуповезани свет, разнолик и мултикултуралан али у процесу глобализације, садржи обећање једне суштински интегрисаније лингвистике будућности. (Узгред речено, мени се једна таква визија указала још пре двадесетак година; о њој сам известио на XIV међународном конгресу лингвиста у Берлину 1987. године — в. Bugarski 1990.)

У овој прилици није могуће разрађивати ове у скици набачене али далекосежне сугестије. Уместо тога ћу највећи део остатка овог текста да организујем око четири садржинске речи из наслова двеју књига од којих је ово разматрање почело, узете у њиховом основном облику, које у ову сврху представљају четири кључна појма, или стуба платформе на којој почивају неки од битних сегмената лингвистичке мисли XX века. Те речи су **лингвистика**, **синтакса**, **култура** и **структура**; узмимо их редом.

Четири основна појма

1. **Лингвистика.** Овај термин је добар пример поља проучавања са променљивом дефиницијом: откад постоји, различити посленици су му наметали своја нарочита схватања о томе чиме би тако означена дисциплина требало да се бави централно, а чиме можда маргинално. Рећи да је лингвистика научно проучавање језика свакако је опште-прихватљиво, али је то таутологија; а чим покушамо да прецизирамо значење појма „језик“ (о којим је управо аспектима овог ноторно многоликог феномена реч?) нужно се усредсређујемо на неки одређен избор између већег броја могућности: језик као, у суштини, инструмент мишљења и сазнања, систем комуникације, вид људског понашања, средство друштвене кохезије, структура посматрана синхронички или у еволуцији, итд. Овде се могу назначити два екстремна становишта. Једно ћемо сажето изразити подсећањем на познату парафразу Теренцијеве изреке од стране Романа Јакобсона: „Linguista sum; linguistici nihil a me alienum puto“ (Лингвиста сам и ништа лингвистичко није ми страно — Jakobson 1960: 377). О могућој ширини оваквог захвата убедљиво сведочи чувено уводно предавање истог аутора на X међународном конгресу лингвиста у Букурешту 1967. године (Jakobson 1969). А на супротни крај може се сместити став у новије доба асоциран нарочито са Чомским, по коме је лингвистика оно проблемско подручје или онај приступ који посебно интересује неког утицајног истраживача или школу мишљења коју он представља, док све остало може евентуално завређивати пажњу неког другог али није „права“ лингвистика. У наше време је претходна опција у неком операционом смислу очито ван домашаја било које појединачне дисциплине, док је потоња недопустиво рестриктивна; отуда ваља тежити некој врсти компромисног решења — можда управо негде на линији једног већ поменутог интегративног настојања.

2. **Синтакса.** Прилози синтаксичком нивоу лингвистичке анализе, од којих су неки прилично софистицирани и по данашњим мерилима, могу се ту и тамо пронаћи у разним раздобљима и срединама (екстензиван историјски преглед за последња два века садржи Graffi 2001), али у целини посматрано синтакса је у новије време — све до пре неких пола века — махом таворила у сенци лингвистичких дисциплина које су привлачиле већу пажњу научника. Такву њену судбину у највећој мери је одредило израстање упоредне индоевропске лингвистике у XIX веку. Обимне граматике тог усмерења по правилу су садржавале опсежан уводни део о гласовима, праћен нешто краћим поглављем о творби речи и потом једним знатно оскуднијим о син-

такси. Једно столеће касније историја ће се поновити у изведби америчког структурализма, са граматикама домородачких језика које су испољавале упоредљиву несразмеру, утолико што је синтакса добијала далеко мање простора од фонологије и морфологије. Зашто је то било тако? Један од разлога, усудио бих се да претпоставим, можда се крио у самој природи синтаксе као, у суштини, онога што сама та реч каже: распореда. Док остали језички нивои оперишу издвојивим и „ониљљивим“ *јединицама* као што су фонеме, морфеме или лексеме, синтакса је првенствено систем *односа* међу таквим јединицама, и као таква толико апстрактна да ју је много теже „ухватити“. Она се дешава у процесу комбиновања јединица чији је прави идентитет другде, па се утолико може замислити као пуки „ваздух“ између „ствари“. (Учесталост наводника у последње две реченице већ довољно говори о тешкоћама концептуализације и вербализације ове материје.)

Проблеми аналитичке обраде синтаксе као плана језичке структуре вероватно се могу повезати и са перцепцијама обичних говорника, за које се речи састоје од слова, а реченице од речи; нико неће рећи да су у реченици битни управо „празни простори“ („белине“) између тих речи. А ово, опет, као да упућује на налазе когнитивне семантике о разликама у *искусственој исћакнутосћи* у оквиру постулата *категорије основног нивоа*. У овом случају би такве категорије биле фонологија и лексика, док би остали језички нивои, међу њима и синтакса, били у неку руку изведени.

Али како год то било, чомскијанској револуцији је почев од 1957. године пало у део да рехабилитује синтаксу, чак до степена (који ће ускоро бити доведен у питање) њеног проглашавања за средишњу компоненту лингвистичког описа). Овај задатак није био једноставан, и много је тога требало урадити на трагу почетних размишљања о новој теорији језичке структуре. Овде подсећамо само на чувени пример од кога је у илустративном смислу све почело — две реченице са самог почетка *Синтаксичких структура*:

- (1) Colorless green ideas sleep furiously (Безбојне зелене идеје спавају бесно);
- (2) Furiously sleep ideas green colorless (Бесно спавају идеје зелене безбојне).

Чомски је устврдио да су обе ове реченице подједнако бесмислене, али да је само прва од њих граматична, и тим увидом поткрепио своју тезу да се појам „граматично“ не може поистоветити са „смисленим“ или „значањским“ у било којем семантичком смислу, те да је граматика независна од значења а синтакса аутономан језички ниво.

(За контекст и дискусију в. Chomsky 1957: 15, Ćomski 1979: 88–89 или Ćomski 1984: 23.) Овоме ради куриозитета додајемо касније запажање његових критичара да и друга реченица може да делује „граматичније“, па и смисленије, реторички изговорена на начин који сугерише мала графичка редакција, када би могла да представља почетак какве модернистичке песмице: *Furiously sleep ideas — green, colorless...* Овај мали експеримент није, дакако, оборио аргументе Чомског, али га наводимо јер и он на свој начин само потврђује да кроз разређени синтаксички „ваздух“ пролећу неке загонетне птичице. Расправа је убрзо кренула другим путевима, синтакса је доживела разне трансформације, али је сам Чомски традиционалну представу по којој је човек *Homo loquens* спецификовао, сагледавши га као биће које је аутентични *Homo syntacticus* (животиње опште али само људи говоре, и то оперишући сложеним синтаксичким системима). Ипак, централна позиција синтаксе ће бити оспорена потоњом реафирмацијом семантике и развојем прагматике и анализе дискурса, тако да се синтакса — не више пасторче лингвистике али ни њен врхунац — данас може сагледати као једна од равноправних лингвистичких дисциплина — а тако, ваљда, и треба да буде.

3. **Култура.** Сам по себи, појам културе не захтева посебну афирмацију, јер се ових дана на све стране говори о култури, мултикултурализму, интеркултурализму, језику и култури итд. Штавише, „култура“ је постала права крилатица, помодна реч у значајном сегменту лингвистике, а и у друштвеним наукама уопште узев. Али оно за чиме уистину постоји потреба јесте подвргавање овог преоптерећеног а крајње неодређеног термина прецизније фокусираној разради, једном изоштреном али у исти мах контекстуално осетљивом преиспитивању. Овим не мислим на потрагу за неком новом општом дефиницијом самог термина, као додатком већ ионако огромном броју дефиниционих покушаја. Биће довољно да се сетимо да су још пре више од педесет година два америчка антрополога прикупила и анализирали чак 164 дефиниције „културе“ у антрополошкој и социолошкој литератури (а тај број мора да је до данас знатно порастао). Кад смо већ ту, неће бити наодмет мала дигресија. Прва од ових дефиниција, коју је 1871. године понудио британски антрополог Едвард Тајлер (Edward Tyler), заслужује да се цитира овом приликом:

Култура, или цивилизација... јесте она сложена целина која укључује знања, веровања, уметност, законе, морал, обичаје и све друге способности и навике које човек стиче као члан друштва (Kroeber/Kluckhohn 1952: 81).

Изузимајући сам почетак, којим се заобилази проблем разликовања културе и цивилизације, иначе подробно расправљан у различитим европским традицијама културних студија, ова дефиниција делује зачуђујуће модерно, антиципирајући данас преовлађујући свеобухватни концепт културе као начина живота. (О култури уопште, и посебно у вези с језиком, в. Bugarski 2005.)

Враћајући се главном току разматрања, оно што имам на уму је нека врста систематске анализе различитих начина на које чланови појединих људских култура тумаче сам појам културе као темељан састојак њихових живота и искустава, како концептуализују и вреднују сопствене културне институције, веровања и праксе — једном речју, нешто као „култура кроз културе“. (Део грађе за такав приступ у вези с овим делом света може се сада наћи у обимном зборнику од 900 страна под насловом *Сусрети култура*, који доноси радове са једног научног скупа одржаног на Филозофском факултету у Новом Саду.)

За илустрацију, један детаљ из скорашњег личног искуства. Половином маја 2008. године провео сам један дан на крајњем северу Шведске, свега неких 120 километара испод Поларног круга, као члан мале делегације експерата Савета Европе за заштиту мањинских језика. Један од ових језика је сами (раније: лапонски), па смо тако имали сусрете са представницима његових говорника, укључујући председника локалног парламента и вође тамошње омладинске организације. И док смо разговарали о могућностима очувања њиховог угроженог језика, тачније скупа прилично различитих дијалеката — већином на енглеском, уз само повремену помоћ тумача — наметале су ми се две мисли. Прво, колико је био неадекватан мој сопствени стереотип о култури Самија. И друго, релевантније за ову тему, питао сам се како ова традиционална заједница успева да шведску технологију и одговарајући животни стил уклопи у домаће културне обрасце: какво би могло да буде њихово поимање културних вредности у једном малом свету који комбинује испашу ирваса са компјутерима, а дијалекте језика сами са шведским — и понекад још и енглеским?

4. Структура. Најзад, и у најкраћем, неколико речи о структури. За разлику од појма културе, концепт структуре, који је у поређењу с њим сразмерно прецизно дефинисан, после једног периода када је био у средишту пажње отишао је у други план, по мом мишљењу неоправдано. Своје звездане тренутке он је доживео у првим деценијама XX века, почев од изузетно утицајног *Курса ојштите лингвистике* Фердинанда де Сосира из 1916. године (мада се сама реч „структура“ не

појављује у овој Библији лингвистичког структурализма, што је својеврстан куриозитет). Из лингвистике се овај појам брзо проширио у друге друштвене науке, о чему сведочи нпр. преглед који даје Bastide (1962). Али током друге половине столећа он је увелико дискредитован упорним нападима Чомског на једну посебну верзију структурализма, представљену у раду Леонарда Блумфилда (Leonard Bloomfield) и његових следбеника. Указујући на ограничења ове америчке школе, Чомски је заправо отписао структурализам у целини. Мени се, међутим, увек чинило да је овде реч о грубом упрошћењу. На једном научном састанку Европског лингвистичког друштва у Копенхагену 1981. године, а потом и у другим приликама, изнео сам становиште — које је у то време мало коме било блиско — да је генеративизам огранак структурализма а не замена за њега. Овај став симболички сам сажео у термину *генеративни структурализам* (в. Bugarski 1982). Према томе, за мене појам структуре, у смислу система односа између јединица које га чине, дефинишући га како статички тако и динамички, остаје кључна лингвистичка идеја XX века, чије продуктивне одјеке налазимо и у другим друштвеним и хуманистичким наукама. Стога тај концепт данас, деведесет година после Де Сосировог *Курса*, заслужује обновљену афирмацију — при чему би се, дакако, пуна пажња поклонила знатним међувременим достигнућима у лингвистичкој теорији и анализи.

Лична сећања

И на крају, прегршт личних успомена у вези са Чомским и Ладом. Сусрет са *Синтаксичким структурима* остао ми је у сећању као болан: оно мало формалног образовања у лингвистици које сам претходно стекао било је сасвим друкчије природе. Као, верујем, и безмало сви други у то време, нашао сам се пред текстом који сам слабо разумео (што ће се касније дешавати и многим генерацијама мојих студената). Присећам се мучног пробијања кроз странице те књиге током једног постдипломског семинара на Универзитетском колеџу у Лондону 1962. године, који је водио амерички структуралист Џејмс След (James Sledd), и сам новајлија у овој врсти лингвистичке теорије. Са самим Чомским срео сам се само једном, на Универзитету Колумбија у Њујорку 1966. године. Годину дана касније потражио сам га током једне посете Масачусетском институту за технологију, али је он тада био на путу. Међутим, примио ме је његов колега и сарадник Морис Хале (Morris Halle), који ми је с поносом показао једну позамашну свеску у црним корицама на његовом радном столу, рекавши

само „Ево је, најзад!“ Био је то пробни примерак *Гласовне сѝрукѝуре енглеског језика* од Чомског и Халеа, расправе која је већ дуже време неформално кружила међу лингвистима те оријентације, а која ће по изласку из штампе постати класични текст генеративне фонологије. Осећао сам се почашћеним привилегијом да је прелиставам док смо разговарали...

Наредних година сам се у два-три маха дописивао са Чомским (а то су била добра стара времена, много пре електронске поште, када сте људима стварно могли да пишете писма, и да за узврат, такође, добијате писма са својеручним потписом, у коверти и са налепљеном поштанском марком!). Године 1972. у Београду је објављен мој избор радова Чомског у преводу на српскохрватски, што је било прво представљање његовог дела у Југославији. Послао сам примерке њему и, на његов предлог, „његовом пријатељу Роману Јакобсону“, како се изразио. Оваква квалификација била ми је забавна, јер сам се сећао неких осврта на Јакобсонове радове у текстовима Чомског који ми нису деловали нарочито пријатељски. Али ваљда су раширене представе о академском стилу у Сједињеним Државама биле друкчије од оних у Европи, можда нарочито у тим годинама оштрих сукоба на пољу лингвистике. Како год, обојица су на моје велико задовољство потврдила примитак књиге уз позитивне коментаре.

У поређењу са првенцем Чомског, Ладоова књига је у целини била много лакше штиво, премда је и ту било делова које сам теже пратио услед слабијег познавања разматране језичке (и међујезичке) грађе. И овог аутора срео сам само једном, на једној научној конференцији на Универзитету Џорџтаун у Вашингтону 1970. године. Више година касније Курт Јанковски (Kurt Jankowsky), уредник зборника у част Ладоа, позвао ме је да напишем прилог за ту публикацију. Била ми је посебна част да се позиву одазовем, а наслов мог чланка („Првођење кроз културе“) јасно је указивао на извор мотивације за такав рад (в. Bugarski 1985).

Овим се завршава изложени крајње селективни приказ неких важних тенденција и догађаја у проучавању језика током протеклог полувековног периода, сагледаних у светлу двеју књига и четири кључне речи у њиховим насловима. У току излагања осврнуо сам се на своје сопствене радове и доживљаје чешће него што би то нормално допуштала академска пристојност. Међутим, на самом почетку је најављено да ће овај прилог једним делом носити лични печат сећања у вези са двојицом истакнутих лингвиста и њиховим књигама чија је недавна заједничка годишњица и изазвала те рефлексije, па нека то објашњење буде и оправдање за овакав поступак.

Литература

- Bastide, R., ed. (1962). *Sense et usages du terme STRUCTURE dans les sciences humaines et sociales*. The Hague: Mouton.
- Bugarski, R. (1982). Generative structuralism. *Acta Linguistica Hafniensia*. Copenhagen, 17:1, 49–60.
- Bugarski, R. (1985). Translation across cultures: Some problems with terminologies. *Scientific and Humanistic Dimensions of Language: Festschrift for Robert Lado* (K. R. Jankowsky, ed.). Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, 159–163.
- Bugarski, R. (1990). Towards integration in linguistics. *Proceedings of the Fourteenth International Congress of Linguists* (W. Bahner / J. Schildt / D. Viehweger, eds.). Berlin: Akademie-Verlag, Vol. III, 2612–2614.
- Bugarski, R. (2005). *Jezik i kultura*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Chomsky, N. (1957). *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, N. / M. Halle (1968): *The Sound Pattern of English*. New York: Harper and Row.
- Čomski, N. (1979). *Gramatika i um* (ur. R. Bugarski). Drugo, dopunjeno izdanje. Beograd: Nolit.
- Čomski, N. (1984). *Sintaksičke strukture*. Novi Sad: Dnevnik / Književna zajednica Novog Sada.
- Graffi, G. (2001). *200 Years of Syntax: A Critical Survey*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins.
- Hymes, D. (1974). *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*. London: Tavistock.
- Jakobson, R. (1960). Concluding statement: Linguistics and Poetics. *Style in Language* (T. A. Sebeok, ed.). Cambridge, MA: The MIT Press, 350–377.
- Jakobson, R. (1969). Linguistics in its relation to other sciences. *Actes du Xe Congrès International des Linguistes* (A. Graur, réd.). Bucarest: Académie de la République Socialiste de Roumanie, Vol. I, 75–111.
- Kroeber, A. L. / C. Kluckhohn (1952). *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*. New York: Vintage Books.
- Labov, W. (1963). The social motivation of language change. *Word*. New York, 19, 279–309 (Preštampano u knjizi *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972, 1–42).
- Labov, W. (1966). *The Social Stratification of English in New York City*. Washington, D. C.: Center for Applied Linguistics.
- Lado, R. (1957). *Linguistics across Cultures: Applied Linguistics for Language Teachers*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Saussure, F. de (1916). *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot.
- Сусрећ култура* (2006). (ур. Љ. Суботић). Нови Сад: Филозофски факултет.

Summary

Ranko Bugarski

AN IMPORTANT ANNIVERSARY IN LINGUISTICS

In 1957 two ground-breaking books were published in the field of linguistics, Chomsky's *Syntactic Structures* and Lado's *Linguistics Across Cultures*, which have strongly influenced the development of theoretical and applied linguistics respectively over the past half-century. This paper briefly compares their widely different approaches, noting also certain points of contact that subsequent research has revealed. Substantial segments of these investigations are then presented through an analysis of the four key words in the titles of these two books. The article ends with a few fragments of the author's personal reminiscences concerning Chomsky and Lado.

МИЛИЦА ГРКОВИЋ
(Нови Сад)

ПОВЕЉА ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА ЗА МЕСТО ЛИВАДУ ОД 12. ДЕЦЕМБРА 1347. ГОДИНЕ

У Деловодном протоколу у Сремским Карловцима из осамнаестог века, који је засновао Фон Јакоби, забележен је и одређени број српских средњовековних повеља. *Карловачке повеље* се данас, осим изгубљене *Повеље краља Милутиина Хиландару* из 1302. године, чувају у Музеју Српске православне цркве у Београду. Међу њима се истиче *Повеља цара Душана за Ливаду*, издата 12. децембра 1347. године. До сада се знало за оригинал на пергаменту и препис на хартији у манастиру Хиландару. Ово је трећи примерак, препис из каснијег периода.

Кључне речи: српске средњовековне повеље, *Карловачке повеље*, повеља цара Душана за Ливаду.

Постоје два основна разлога за разговор о повељи цара Душана датој манастиру Хиландару за Ливаду 12. децембра 1347. године. Први и основни разлог је питање о њеном месту међу повељама које су се налазиле у митрополијском архиву у Сремским Карловцима и о њиховој судбини.

У Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима у Деловодном протоколу, заснованом још у осамнаестом веку од стране екипе Фон Јакобија, забележено је да је у Сремским Карловцима поред осталих докумената било и српских средњовековних повеља. Најстарија од њих је *Повеља краља Милутиина Хиландару* из 1302. године. Поред ње, ту су биле и *Повеља цара Душана Хиландару о хиландарским имањима у Србији и Романији*, писана 1348. године, *Повеља кнеза Лазара манастиру Раваници* из 1381. године, *Повеља Вука Бранковића Хиландару о Горњој и Доњој Гадимљи*, *Повеља српског десијоша Јована којом дарује манастир Крушедол* из 1496. и *Повеља цара Душана за Ливаду*, која је издата 12. децембра 1347. године.

За ове повеље је било доста интересовања још на почетку деветнаестог века. На основу преписке Вука Караџића зна се да се и он под утицајем многих истраживача словенских старина интересовао за

српске средњовековне исправе. Намеравао је да их прикупља и да их публикује. Најприступачније и најпознатије биле су му изгледа владарске повеље које су се налазиле у Сремским Карловцима у Патријаршијском архиву. Још 1817. године намеравао је да их публикује, али је тек у децембру 1819. године писао архимандриту Мушицком да ће „издати књижицу о најстаријим словенским рукописима“. Уз то се и надао да ће му митрополит дозволити да изда српске повеље које су у Сремским Карловцима. О томе каже овако: „оне дипломе што се налазе у Карловцима да и њих издам овом приликом. Али ја немам те среће“.

За српске историјске изворе у то време било је много интересовања. Кепен је 1832. године у Сремским Карловцима и у фрушкогорским манастирима преписивао српске споменике.

Копитар је од Стратимировића добио преписе карловачких повеља краља Милутина, цара Душана, кнеза Лазара, Вука Бранковића и деспота Јована.¹ У поменутом Протоколу, који се данас налази у Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, све поменуте повеље пажљиво су уписане немачким језиком, али у Архиву више нема тих докумената нити се зна нешто о њиховој судбини. Има мишљења да су их окупатори однели за време Другог светског рата са осталим драгоценостима из фрушкогорских манастира, јер не постоји ниједна белешка која би била путоказ за сазнање шта се с њима догодило. О њима нема никаквог помена ни у једном штампаном каталогу, чиме би јавност била ближе обавештена да су некада српске средњовековне повеље биле на подручју Војводине.

Трагање за њима је ипак уродило плодом.

Повеља кнеза Лазара за Раваницу је сачувана и налази се изложена у Музеју Српске православне цркве у Београду. Није оригинал, али је копија добро очувана. Њу је издао у својој књизи која говори о повељама кнеза Лазара Александар Младеновић.²

Повеља Вука Бранковића за Горњу и Доњу Гадимљу такође се налази у Музеју Српске православне цркве. Писана је на пергаменту, добро је очувана и на њој се налази веома леп печат. Реч је о оригиналу, писаном у четрнаестом веку.³

¹ О односу Вука Караџића, Кепена, Мушицког, Стратимировића, Копитара и других говори Станоје Станојевић, *Историја српског народа у средњем веку, извори и историографија*, књ. I, Београд 1937.

² Александар Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003.

³ Милица Грковић, *Хрисовуља Вука Бранковића Хиландару*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 43, Београд 1977, 59–75.

Повеља цара Душана Хиландару о хиландарским имањима у Србији и Романији из 1348. године писана је на фином пергаменту, црним мастилом, уставним писмом. По свему судећи, и она је оригинал. Чува се у оставштини Радослава Грујића у Музеју Српске православне цркве у Београду. Осим ове исправе, ту је и *Повеља цара Душана за Ливаду* од 12. децембра 1347. године.

Једино је остало да се трага за *Повељом краља Милутићина* из 1302. године, за коју се мора веровати да није заувек изгубљена.

Дакле, повеље из Сремских Карловаца нису неповратно изгубљене. Скоро све су доступне јавности, а у Протоколу из осамнаестог века нека буде забележено да се налазе у Музеју српске православне цркве у Београду. Сада када се зна где су, предлажем да се обједине и да се назову *Карловачке повеље*.

Други разлог за разговор о овом документу је питање броја примерака и питање оригинала или фалсификата овога и осталих примерака. Лидија Славева и Владимир Мошин су још 1988. објавили најпотпунији преглед повеља цара Стефана Душана,⁴ како би што боље осветлили македонску историју четрнаестог века. Наравно, ту није остављена *Повеља цара Душана за Ливаду* од 12. децембра 1347. године. Речено је да у Хиландару треба да постоје два примерка, један на пергаменту, а други на хартији.

Примерак на пергаменту је први видео и публикувао Д. Аврамовић. Том приликом је рекао о повељи: „Ова диплома је на кожи писана, потпис је црвен, а печат сребрн па позлаћен који виси на црвеној неоплетеној свили“.⁵ Повеља је написана уставним писмом, а потпис је изведен црвеном бојом. Текст је написан у шездесет једном реду. Владимир Мошин и Лидија Славева нису видели оригинал повеље него само фотокопију, али им није било јасно зашто је Ђоровић 1933. није снимио. Претпоставили су да снимак није направљен зато што повеља није на месту. У наведеном раду је речено да се поред фотографије налази препис те повеље, ситним словима уставног писма. Цела је стала у шездесет један ред, а посебно је потпис испред којег је крст.

Други примерак је исписан на хартији, али с обзиром на то да је у питању препис нема печата. Чува се у хиландарском архиву под бројем 34. У нашој земљи постоји фотокопија у Архиву Српске академије наука и уметности под бројем 8876/60.

⁴ Лидија Славева и Владимир Мошин, *Српски грамоти од Душаново време*, Прилеп 1988.

⁵ Д. Аврамовић, *Описаніе древности сръбски у Свѣтой (Аѣѣонской) Гори съ XI-II лиѣографирани ѣтаблица*, Београд 1847, 51.

Ново питање о Душановој повељи за Ливаду отвара примерак који се налази у Карловачкој групи повеља. Ако није направљена нека случајна забуна, онда свакако постоје три примерка поменути повеље.

Трећи примерак је писан на хартији. Починје симболичном инвокацијом, знаком крста. Иницијално *ѿ* има једноставне орнаменте. Текст је написан у шездесет седам редова, а потпис у два реда. То је копија за коју се с правом може рећи да је настала касније. Припадала је Карловачкој скупини још у осамнаестом веку, јер је са стране написан о њој низ података истом руком, која је забележила основне податке и на осталим Карловачким повељама. Није се могло утврдити како је ова повеља из Хиландара стигла у Сремске Карловце. У првим издањима у деветнаестом веку Повеља је сматрана за оригинал, али је данас јасно да се ради о фалсификату.

Из свега досад реченог произилазе два закључка.

Повеље убележене у Протокол Фон Јакобија у осамнаестом веку, који се налази у Архиву Српске академије наука у Сремским Карловцима, а о чијој судбини се није довољно знало, налазе се данас у Музеју Српске православне цркве у Београду. Судбина *Карловачких ѿовеља*, за које је владао велики интерес почетком деветнаестог века, сада је позната.

Поред два позната примерка *Повеље цара Душана за Ливаду* од 12. децембра 1347. године, који се чувају у Хиландару, постоји и трећи, у групи *Карловачких ѿовеља* у Музеју Српске православне цркве у Београду.

Summary

Milica Grković

THE CHARTER OF EMPEROR STEFAN DUŠAN FOR THE PLACE LIVADA ISSUED ON DECEMBER 12, 1347

This paper deals with the *Karlovci charter collection*, which existed in Sremski Karlovci in the eighteenth century, as witnessed by the Protocol from the same period, founded by von Jacobi. Today, all these charters are in the Museum of the Serbian Orthodox Church in Belgrade, except the Charter issued by king Milutin to the Hilandar monastery in 1302. Among them is also the Charter of Emperor Stefan Dušan for the place Livada, issued on December 12, 1347. Until now we knew about the original and one copy, both at the Hilandar monastery. This is its second copy, made at a later time.

ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР
(Нови Сад)

О СЕМАНТИЦИ СТАРОСЛОВЕНСКИХ ПРИДЕВА ДОБЪРЪ И БЛАГЪ*

У раду се на корпусу текста четворојеванђеља анализира семантика стсл. добъръ и благъ у светлу њихових грчких корелата καλός, ἀγαθός, χρηστός и указује на значењске промене прасловенских лексема до којих је долазило у процесу изградње словенске филозофско-теолошке терминологије. добъръ служи за евалуацију физичког аспекта појма, укључујући и његову функцију, док благъ семантичком транспозицијом добија значење 'онакав какав треба да буде у духовном погледу', чиме се лексички маркира двострука хришћанска артикулација света. Истраживање показује да промена културног модела изазива семантичке промене, биле оне поступне или је реч о свесној изградњи термилошког апарата, о чему сведочанство пружа старословенски. У овом процесу се универзални концепти преламају кроз призму специфичног културног обрасца, као што показује грч. καλός ('леп' : 'добар') и стсл. благъ ('пријатан' : 'добар у духовном погледу'). Овакве промене могуће су само захваљујући фазичној природи самога значења ('добар' : 'леп' : 'пријатан').

Кључне речи: историјска семантика, семантичка транспозиција, старословенски, грчки, стсл. добъръ, благъ, грч. ἀγαθός, καλός, χρηστός.

0. Циљ овога прилога јесте да осветли семантику два основна старословенска придева позитивне евалуације: добъръ и благъ, указујући и на значењске промене одговарајућих прасловенских лексема до којих је долазило у процесу изградње словенске филозофско-теолошке терминологије. С обзиром на то да је реч о преводима, те да је одговарајућа грчка терминологија била модел словенској, разматра се и семантика одговарајућих грчких лексема. Два придева се појављују као преводни корелати више грчких речи, а у укупном корпусу канонских споменика оба се срећу као еквиваленти грч. καλός, ἀγαθός и χρηστός (СС: 90-91, 192).

* Овај рад је резултат истраживања на пројекту *Историја српског језика*, који финансира Министарство науке Републике Србије.

1. Захваљујући хиљадугодишњој традицији грчке писмености, семантика грч. ἀγαθός, καλός и χρηστός добро је позната. Придевом ἀγαθός се од најстаријих споменика лексикализује појам 'добар', као генерална позитивна евалуација: 'онакав какав треба да буде', 'који је саображен са прототипом'.¹ Иако сâмо ἀγαθός од хомерских времена значи исто, мењала се референца, тј. садржина прототипичног концепта, у зависности од културног модела, у најширем смислу речи. Како наглашава академик Милка Ивић, пишући о когнитивним аспектима појма 'добар', „... опредељивање, у некој социјалној средини, за позитивну или негативну оцену најнепосредније зависи од њених наслеђеном културом устројених евалуативних критерија“ (Ивић 2005: 14). У хомерско доба овим придевом се евалуира оно што је у друштвеном погледу позитивно и ова социјална компонента је доминантна. Њиме се не вреднују етичке димензије људи, већ човек као део друштвеног поретка, онај који испуњава своју друштвену функцију (и тиме одржава ред, κόσμος), те се у херојском друштву односи на вичне ратничким вештинама, снажне, отуда и на владајућу класу која се тиме одликовала.² Уколико се односи на ствари (које за човека имају употребну вредност) ἀγαθός развија секундарно значење 'користан', 'који функционише у складу са својом наменом'. У античко доба њиме се почиње евалуирати и етичка компонента људи и њихових поступака.³ У различитим регистрима његова референца је, међутим, по природи различита. Док у филозофским делима он припада појмовнику етике и евалуира моралну раван човекове егзистенције, те се, на пример, прави разлика између појмова 'добар' (ἀγαθός) и 'пријатан', 'угодан', 'сладак', 'мио' и сл. (ἡδύς), у свакодневном говору границу између ова два значења је тешко направити, те се ἀγαθός односи и на телесне доживљаје.⁴ У хеленизму вредновање добија и религијски модус, док ће у преводу Старог завета и у Новом завету он бити основни (TDNT: 3).

¹ Детаљније о евалуативу 'добар' в. Ивић 2005, са прегледом литературе.

² Детаљније у Attila 2000: 57–78, где се даје и преглед обимне литературе о значењу придева ἀγαθός. О поменутој хомерској семантици сведочи и цитат из *Ili-jade*, када Нестор упозорава Агамемнона да не отима Ахилеју Брисејиду: μήτε σὺ τόνδ' ἀγαθός περ ἔων ἀποαίρεο κόρυνη | ἀλλ' ἔα ὡς οἱ πρῶτα δόσαν γέρας ἕϊες Ἀχαιῶν 1, 275–276; у преводу М. Ђурића: „Ако и јеси моћан (ἀγαθός), не узимај овоме цуре | него је пусти кад му је синови ахејски даше“ (Хомер).

³ В. детаљније, са примерима у GEL: 4.

⁴ К. Ј. Довер наводи пример из Аристофана, где се помоћу ἀγαθός упућује на пријатно сексуално искуство, уз следећи коментар: „From a philosophical point of view there may be a great difference between moral and aesthetic values, but psychologically this is not always or necessarily so“ (Dover 1974: 52).

Придев *καλός* 'леп' првобитно је позитивна евалуација спољашњих, физичких карактеристика: 'онакав какав треба да буде у физичком погледу'.⁵ Врло рано *καλός* шири значење и на оцену унутрашњих човекових квалитета или поступака. Када се јавља уз именице категорије живо /-/ *καλός* упућује на њихов квалитет, употребну вредност: 'користан', чиме делимично почиње да се преклапа са *ἀγαθός* (GEL: 870). Религијски аспект вредновања се појављује у хеленизму, док је преводу Старог завета *καλός* и синонимично са *ἀγαθός* (TDNT: 402). У језику ране хришћанске литературе може значити 'леп', 'користан', 'који функционише у складу са својом наменом', те 'добар', 'пријатан' (GELNT: 400).

Појмовна веза између 'леп' и 'добар', која је резултирала и одговарајућим семантичким развојем грч. *καλός*, потврђена је у различитим језицима. За оба концепта централна је идеја саображености са прототипом, а метафоризацијом и генерализацијом 'физички саображен са прототипом' постаје 'саображен са прототипом (у било чему)'. Но док се у многим језицима, попут српског, ово дешава на нивоу секундарне семантичке реализације (Драгићевић 2001: 198), у грчком је до померања значења *καλός* дошло на нивоу примарне семантичке реализације. Објашњење, чини се, лежи у културном моделу Хелена, у којем је *καλοκαγαθία* (*καλοκάγαθία*) врховни етички идеал.⁶ Значење 'користан' развија се уз појмове категорије живо /-/: ако је нешто 'онакво какво треба да буде у физичком погледу' подразумева се да врши своју функцију онако како треба, а у случају ствари које за човека имају употребну вредност то је аутоматски 'корисно'.

Значењској сфери два поменута придева приближила се и лексема *χρηστός*. Може се претпоставити да се њиме примарно евалуира функционална вредност: 'онакав какав треба да буде у функционалном погледу', отуда и 'користан', 'употребљив', 'који служи својој сврси', потом и 'добар', 'добар у моралном погледу'. Као атрибут уз богове још у античко време значи 'који дарује здравље и богатство' (GEL: 2007). У преводу Старог завета најчешће се односи на Јахвеа, упућујући на богатство његове добротe, а као епитет уз владаре означава их као особе које користе моћ и утицај за добробит других (TDOT: 317).

⁵ Уп. Крочеову дефиницију: „чини нам се да је могуће и потребно дефинирати љепоту као *уσιјели израз*“ (Croce 1991: 85). О 'лепом' в. и Ogden/Richards 1985: 139–159.

⁶ Како наглашава М. Ђурић, „*lepo* i *dobro* poklapaju se kod njih u najvišoj instanciji, tako da se oni pojavljuju kao narod koji je u svojoj estetici u isti mah i etičan, a u svojoj etici u isti mah i estetičan“ (Ђурић 1976: 69).

2. О семантици **dobrъ* и **bolgъ* у касном прасловенском може се судити само посредно, на основу етимолошке анализе и значења која су два придева развијала у словенским језицима. Придев **dobrъ*, изворно 'који пристаје, одговарајући' (ESSJ 3: 137), вероватно је већ у то време био генерални позитивни евалуатив. За лексему **bolgъ* нема јединствене етимологије (в. ESJS 2: 65), а у словенским језицима се јавља у значењима 'пријатан', 'угодан', 'мек', 'нежан', 'тих', 'сладак', 'укусан' итд. (ЭССЯ 2: 174). О концептуалној вези појмова 'добар' и 'пријатан', 'угодан' и др. сведочи и поменута употреба ἀγαθός у античко доба: 'морално добар' и '(физички) пријатан'.⁷ Семантика **dobrъ* и **bolgъ* је крајем прасловенске епохе морала бити блиска (и не увек јасно разграничена),⁸ али је њихове значењске нијансе и сфере преклапања тешко реконструисати. Семантичку реконструкцију отежава чињеница да су лексеме први пут засведочене у старословенским споменицима, који одражавају нови, хришћански културни модел, различит од словенске многобожачке слике света. А овај модел је одиграо улогу у семантичкој промени одређеног процента прасловенских речи. Наиме, словенски лексички фонд се за потребе стварања књижевног језика, који је морао одговорити захтевима превођења хришћанске литературе, не само богатио позајмљеницама из грчког и разноврсним калковима, већ је у процесу стварања словенске филозофско-теолошке терминологије долазило и до промена поступком *транспозиције*, тј. „приписивањем“ нових значењских нијанси словенским лексемама (Верещагин 1997: 40). У семантичким истраживањима старословенског језика ово се мора имати на уму, као и приликом коришћења старословенске грађе у реконструкцији прасловенских значења.

Тумачење два придева у речнику канонских споменика, изведено на основу укупне старословенске грађе, заиста упућује на то да је њихово значење било врло блиско (*добръ* 'хороший', 'добрый', 'dobry'; *благъ* 'хороший', 'добрый', 'приятный'; *dobryъ*, 'prijemny' СС: 90–91, 192), тј. да је једина разлика у томе што *благъ* у односу на *добръ* додатно значи и 'пријатан'. Као што је речено, као грчки еквиваленти обе лексеме наводе се *καλός*, *ἀγαθός* и *χρηστός*.⁹ На основу тога би се

⁷ Имајући у виду ово, за **bolgъ* би била прихватљива два етимолошка решења: а) ие. **bel-/bol-* 'бити снажан, силан', са даљим развојем у 'добар' > 'пријатан', б) ие. **bholg-/bhelg* 'мио', 'пријатан' > 'добар'.

⁸ В. детаљније у Грковић-Мејџор 2007: 340–341. В. и ESSJ 1: 64, 2: 65.

⁹ Поред њих као грчки корелати се наводе и друге лексеме, везане за само једну од две старословенске речи.

могло закључити и да се добрѣ и благѣ реализују, осим у случају значења 'пријатан', и као лексички дублети, што у укупној старословенској грађи, неоспорно, може бити случај.¹⁰ Али у потрази за могућом разликом међу њима треба поћи од појединачних типова текстова, и то најпре од оних чији би се прототип могао везати за најстарију, ћирилometодијевску епоху старословенског језика. У том смислу, овде се анализира њихова семантика у *Маријином јеванђељу* (Јагић 1960). *Маријино јеванђеље* је одабрано будући да су нека ранија лексичка истраживања показала да оно чува веома архаичну језичку ситуацију (Грковић-Мејдор 2008, Грковић-Мејдор 2008а). То би потврдило претпоставку да је дати кодекс могао бити најближи првобитном тексту словенског превода четворојеванђеља.¹¹

Анализа показује да се између добрѣ и благѣ појављује дистинкција, која рефлектује и разлику између одговарајућих лексема у грчком тексту. добрѣ се по правилу јавља као преводни еквивалент κολός (29), ређе ἀγαθός (2), једанпут као превод ἐν-, док се благѣ реализује на месту ἀγαθός (15), ретко χρηστός (2). Контекстуална реализација и семантичка компатибилност два придева показују какве је природе ова разлика могла бити.

Придев добрѣ 'онакав какав треба да буде' сужава значење на вредновање физичких карактеристика појма или његове функције. На то би упућивала чињеница да се у синтагматским комбинацијама са следећим именицама јавља само добрѣ:

внсьрѣ (Мт 13: 45), внно (Јв 2: 10х2), дрѣво (Мт 12: 33, 7: 18, 12: 33, Лк 6: 43), дѣло (Мт 26: 10, Мр 14: 6, Јв 10: 32, 10: 33), землѣ (Мт 13: 8, 23, Мр 4: 8, 20, Лк 8: 8, 15), каменне (Лк 21: 5), пастырѣ (Јв 10: 11 х 2, 14), плодѣ (Мт 7: 17, 12: 33, Лк 3: 9, 6: 43), родѣ (Лк 19:12), сѣмла (Мт 13: 24, 13: 27, 13: 37, 38).

Насупрот томе, благѣ је везано за сферу сакралног, са додатним семантичким обележјем 'онакав какав треба да буде у духовном погледу'. Само он се везује за следеће именице:

богѣ (Мт 19: 17, Мр 10: 18, Лк 18: 19), даѣнне, духовно (Мт 7: 11, 11: 13), нго, духовно (Мт 11: 30), илжѣ, Јосиф (Лк 23: 50), оугнтель, Христ (Мт 19: 16, Мр 10: 17, Лк 18: 18),

¹⁰ Постојање лексичких дублета јесте карактеристика старословенског језика, будући да је он, функционишући као књижевни језик на различитим дијалекатским територијама, примао у себе лексичке сегменте различитих система. Стварање дублета могло је бити и последица семантичке промене.

¹¹ Ова претпоставка изнета је и у издању реконструисаног текста *Јеванђеља по Маџеју*, за чију је основу узет управо текст *Маријиног јеванђеља*, „как лучшого представителя Древнего текста“ (ЕМ: 9).

или се њиме дословно или метафорично упућује на:

Господа (Мт 19: 17, 20: 15, Мр 10: 18, Лк 6: 35, 18: 19, Јв 7: 12), дело које је у духовном погледу добро (Мт 19: 16).

Напомену завређује и превод *χρηστός*. У два наведена случаја, везујући се за појмове теолошког појмовника или духовне егзистенције (Лк 6: 35, Мт 11: 30) преводи се помоћу стсл. *благъ*. Уколико се односи на сферу профаног и везује за именице конкретног значења, преводиоци су прибегавали другим преводним техникама. Као илустрација може послужити пример: (о вину) οὐδεὶς πλὼν παλαιὸν θέλει νέον · λέγει γάρ · ὁ παλαιὸς χρηστός ἐστίν — и ннкѣтоже пнкѣ ветѣха авне хоштеть новоγουμουγ . ꙗѣтъ во ветѣхоє логѣ естъ Лк 5: 39.

Само у једном случају *добръ* и *благъ* се реализују у идентичном контексту, уз именице *чловѣкъ* и *съкровице*, док се у грчком тексту у оба случаја јавља *ἀγαθός*: *добры члѣкъ* отъ *добраго съкровишта* износнтъ *добраѣ* Мт 12: 35 : *благы члѣкъ* отъ *благаго съкровишта* трѣца своего износнтъ *благое* Лк 6: 45. Два придева се могу јавити напоредо уз исту именицу, као и у грчком тексту, *добрѡмъ срѣдцемъ* и *благѡмъ* Лк 8: 15 (*ἐν καρδίᾳ καλῇ καὶ ἀγαθῇ*). У неколико случајева се, судећи према Nestle/Aland 1985 (укључујући и критички апарат), у грчком налази само *ἀγαθός*: *добры рабе* и *благы* Мт 25: 21, *добры рабе* *благы* Мт 25: 23, *благы рабе* и *добры* Лк 19: 17. С обзиром на то да исту синтагму налазимо и у другим старословенским четворојеванђељима,¹² може се претпоставити да је она постојала и у првобитном преводу, тиме и у текстолошкој варијанти са које је превођено, о чему би сведочио и горепоменути пример Лк 8: 15.

Контекстуална реализација два придева говори о семантичкој разлици међу њима, успостављеној током изградње лексичког система старословенског језика. У процесу превођења Новог завета са грчког било је неопходно пренети значењску разлику између *καλός* и *ἀγαθός*, специфичну за хришћански културни модел двоструке артикулације света (Аверинцев 1982: 125), за шта словенски систем није имао одговарајућа средства. Солунска браћа су *благъ* обогатила новом семантичком нијансом. Тиме се лексикализација два у изворном грчком тексту важна појма, којима се упућивало на две равни егзистенције, физичку и духовну, пренела у старословенски. О умећу у стварању новог, хришћанског појмовника и нове терминологије сведочи и то што се трећи грчки придев, *χρηστός* преводи са *благъ* само у одговарајућим контекстима.

Зашто су први преводиоци одабрали *благъ* за транспозицију, а не неки други придев, на пример, прасл. **krasъnъ* 'леп' или **lěpъ*, такође

¹² Уп. критички апарат у Jagić 1960.

'леп', ако и између 'добар' и 'леп' постоји концептуална веза? Следећи пример из Новог завета можда о томе најречитије говори: възмѣте нго доѣ на себѣ . и наоучитѣ са отъ цѣне . ꙗко кротокъ есмь и съдѣренъ срѣдцѣмъ ... нго доѣ благо ... Мт 11: 29–30. Христос је *кротак* и *смирѣн*, а његов ја-рам је *благ*. Од више лексема које су означавале појмове универзално концептуално спојиве са 'добар' ('леп', 'снажан' и др.) одабрана је она чија је основна семантика ('пријатан') била најпогоднија за тран-спозицију у духу хришћанског погледа на свет.

Паралелу старословенској ситуацији налазимо у готском прево-ду Новог завета, чији је изворник такође био грчки (*καλός* и *ἀγαθός* > *god* : *piubeigs*), судећи према сачуваним деловима текста.¹³ У оба слу-чаја реч је о језицима који су се у терминолошком погледу градили то-ком превођења Новог завета са грчког. Насупрот томе, у латинском преводу (Вулгата) одговарајућа лексичка дистинкција не постоји, те се на месту два грчка придева реализује само *bonus*, што се даље преноси у преводе са латинског на романске и германске језике, на пример, енгл. *good*, нем. *gut*, фр. *bon* итд.¹⁴ За разлику од старословенског и готског, латински је у време превођења Библије за собом већ имао дугу традицију писмености, у којој је *bonus* већ било општи евалуатив.

3. Старословенска транспозиција прасл. **bolgъ* довела је до сво-јеврсног семантичког цепања изворне лексеми, што ће се одразити на њено значење у словенским језицима. Његови континуанти наставља-ју да живе на словенском терену двоструким животом: с једне стране су наследници значења које је придев имао у прасловенском, а с дру-ге старословенске семантике, карактеристичне примарно за функцио-нални стил богословске литературе. Ова разлика је најочљивија у односу дијалекатске и књижевне лексике. Поред тога, специфични услови оформљења стандардних словенских језика могли су, као у случају српског, довести и до тога да континуант прасл. **bolgъ* обу-хвати оба значења (срп. а. 'кротак', 'доброћудан', 'тих', 'нежан' и сл.: б. 'милостив (о Богу, небу и сл.)' РМС 1: 212). Тако судбина ово-га придева одражава два тока словенске културе, традиционалну и хришћанску (в. СМ 2001: XIV–XV). И ово показује да се између је-зичке заједнице и културног обрасца не може увек ставити знак једна-кости. У друштву може постојати више паралелних културних токо-ва, што оставља трага у језику, као у случају античког филозофског и

¹³ Електронско издање: <http://www.wulfila.be/>

¹⁴ Електронска издања: [http://www.vatican.va/archive/bible/nova_vulgata/docu-ments/nova-vulgata_index_lt.html](http://www.vatican.va/archive/bible/nova_vulgata/documents/nova-vulgata_index_lt.html) (Вулгата), <http://www.lib.uchicago.edu/efts/ARTFL/public/bibles/lb.search.html> (*King James Bible, Louis Segond*, Лутеров превод).

свакодневног дискурса или словенског (и не само словенског) традиционалног и хришћанског. При томе на нивоу истог културног модела у различитим заједницама постоји кореспонденција појмова, што се одражава и у семантичком односу њихових лексичких експоната у одговарајућем дискурсу (καλός и добръ, ἀγαθός и благъ).¹⁵ Уз напомену да појмовна разлика не мора бити и лексикализована, већ се, у случају општих евалуатива, успоставља контекстуално, као у случају лат. *bonus* за оба грчка придева.¹⁶

На крају, ваља истаћи да ово испитивање још једном потврђује неопходност сагледавања семантике речи у контексту културног обрасца (културних образаца) дате језичке заједнице. Смена културног обрасца изазива и семантичка померања, било да су она постепена, „природна“, или је реч о свесној изградњи терминолошког апарата, о чему сведочанство пружа у овом случају старословенски. Чак и појмови који се често постулирају као уграђени у људску природу и универзални *per se*, заправо су, како истиче А. Вјежбицка, културом детерминисани и одражавају културни релативизам (Wierzbicka 1992: 183). Семантички развој речи сведочи о томе да се универзалне концептуалне везе преламају кроз конкретан културни модел, као, с једне стране, модел *калокагаџије* у случају грчког καλός (веза 'леп' и 'добар') и хришћански, у старословенском благъ (веза 'пријатан' и 'добар'). Поред тога, иако ограничено на један микросистем, истраживање упућује и на следећи закључак од општије важности за историјску семантику: значењска промена је могућа само захваљујући непостојању чврстих граница међу појмовима, тј. фазичној природи самога значења (овде 'добар' : 'леп' : 'пријатан' и сл.), што подразумева да се семантичке промене морају сагледавати у светлу фази логике у лингвистици (в. Радвановић 2008).

¹⁵ А. Вјежбицка, на пример, пише да постоји битна појмовна разлика између рус. *смирение* и енгл. *humility*, истичући да се у оба случаја ради о примарно религиозном, хришћанском концепту, и објашњава *humility* наводећи управо горе дати цитат Мт 11: 29–30 (Wierzbicka 1992: 188–195). Међутим, у изворном хришћанском филозофско-теолошком културном обрасцу обе речи су морале по природи значити исто, док се разлика између њих успоставља секундарно, ван овога модела (где делују етнолингвистички фактори).

¹⁶ На генералне евалуативе, какав је латински, могу се применити речи Џ. Катца: „the meaning of 'good' is a function that operates on other meanings, not an independent attribute“ (Katz 1964: 761). И ово илуструје колико је питање лексике као слике културолошких разлика сложено. Чињеница да за два грчка придева у латинском постоји један указује на културолошку разлику, али је она претхришћанска. У грчком је постојећа дистинкција само транспонована у нови културни модел, хришћански.

Литература

- Аверинцев 1982: Сергеј Сергејевич Аверинцев, *Поетика рановизантјиске књижевности*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Верещагин 1997: Е. М. Верещагин, *История возникновения древнего общеславянского языка (Переводческая деятельность Кирилла и Мефодия и их учеников)*, Москва: Мартис.
- Грковић-Мејџор 2007: Јасмина Грковић-Мејџор, *Сјиси из историјске лингвистике*, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Грковић-Мејџор 2008: Јасмина Грковић-Мејџор, *О глаголима визуалне перцепције у старословенском и грчком*, Европске идеје, античка цивилизација и српска култура, Београд: Друштво за античке студије Србије / Службени гласник, 60–71.
- Грковић-Мејџор 2008а: Јасмина Грковић-Мејџор, *Превод грчког ταχύ, ταχέως у старословенским јеванђељима*, Зборник Матице српске за класичне студије 10 (у штампи).
- Драгићевић 2001: Рајна Драгићевић, *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- ЕМ: *Евангелие от Матфея в славянской традиции*, Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет / Синодальная библиотека Московского Патриархата / Российское библейское общество, 2005.
- Ивић 2005: Милка Ивић, *Когнитивни и грамаћички аспекти евалуације изразом добар (-а, -о)*, Јужнословенски филолог LXI, 1–10.
- Радовановић 2008: Милорад Радовановић, *Фази логика у лингвистички: темељни појмовник и систематизација*, Семантичка проучавања српског језика [ур. М. Радовановић, П. Пипер], Београд: Српска академија наука и уметности, 11–44.
- РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, 1–6, Нови Сад / Загреб: Матица српска / Матица хрватска, 1967–1976.
- СМ: *Словенске митологија. Енциклопедијски речник* [ред. Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић], Београд 2001: Zeptr Book World.
- СС: *Старославянский словарь, по рукописям X–XI веков* [ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова], Москва: Русский язык, 1994.
- Хомер: Хомер, *Илијада* [прев. Милош Н. Ђурић], Нови Сад: Матица српска.
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков* [ред. О. Н. Трубачев], 1–, Москва: Наука, 1974–.

*

- Anttila 2000: Raimo Anttila, *Greek and Indo-European Etymology in Action: Proto-Indo-European *a?*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Croce 1991: Benedetto Croce, *Estetika*, Zagreb: Globus.
- Dover 1974: Kenneth James Dover, *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle*, Oxford: Blackwell.
- Ђурић 1976: Miloš N. Đurić, *Istorija helenske etike*, Beograd: BIGZ.

- ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* [hl. red. Eva Havlová], 1–, Praha: Academia: Nakladatelství Československé akademie věd, 1989–.
- GEL: Henry George Liddel, Robert Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford: Clarendon Press, 1985.
- GELNT: *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature* (A translation and adaptation of the fourth revised and augmented edition of Walter Bauer's *Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur* by William F. Arndt and F. Wilbur Gingrich), Chicago / London: The University of Chicago Press, 1979.
- Jagić 1960: *Codex Marianus glagoliticus* [ed. V. Jagić], Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt (репринт).
- Katz 1964: Jerrold J. Katz, *Semantic Theory and the Meaning of 'Good'*, *The Journal of Philosophy* 61/23, 739–766.
- Ogden/Richards 1985: C. K. Ogden, I. A. Richards, *The Meaning of Meaning*, London / Boston / Henly: Routledge.
- TDNT: Gerhard Kittel, Gerhard Friedrich, Geofrey William Bomiley, *Theological Dictionary of the New Testament*, Eerdmans Publishing Company, 1985.
- TDOT: Johannes Botterweck, Helmer Ringgren, Heinz-Josef Fabry, *Theological Dictionary of the Old Testament*, Eerdmans Publishing Company, 1974.
- Wierzbicka 1992: Anna Wierzbicka, *Semantics, Culture and Cognition. Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*, New York / Oxford: Oxford University Press.

Summary

Jasmina Grković-Major

THE SEMANTICS OF OLD CHURCH SLAVONIC *DOBRŮ* AND *BLAGŮ*

This paper deals with the semantics of OCS *dobrŮ* and *blagŮ* in the translation of *tetraeu-angelion*, compared with the semantics of their Greek correlates *kalós*, *agathós* and *hrĕstós*. It points out the semantic changes which occurred in creating Slavic theological terminology. OCS *dobrŮ* is an evaluative of the physical aspect of a notion, including its function, while *blagŮ* through the process of semantic transposition acquired the meaning 'good in a spiritual sense'. This distinction reflects the Christian dual articulation of the world.

This research reveals that a change of a cultural model induces semantic changes, be they 'natural' or consciously created in the development of certain terminologies, as witnessed here by Old Church Slavonic. In this process universal concepts are submitted to a culture-specific categorization, as seen in Greek *kalós* ('beautiful' > 'good') and OCS *blagŮ* ('pleasant' > 'good spiritually'). These changes are possible only because of the fuzzy nature of meaning itself.

MACIEJ GROCHOWSKI
(Toruń)

OPERATORY METATEKSTOWE O KSZTAŁCIE SUPERLATIWU PRZYSŁÓWKA

W artykule rozważane są właściwości składniowe takich jednostek leksykalnych, które mają kształt superlatiwu przysłówka, a które reprezentują klasę operatorów metatekstowych. Przytaczane są liczne argumenty potwierdzające hipotezę o homonimii gramatycznej jednostek o kształcie superlatiwu przysłówka, należących do klasy przysłówków i partykuł (operatorów metatekstowych).

Słowa-klucze: współczesny język polski, składnia, przysłówek, kategoria semantyczna stopnia, partykuła, metatekst.

1. Hipoteza musi opierać się na pewnych przesłankach, a także — o ile dotyczy interpretacji faktów językowych — na minimalnym zbiorze danych empirycznych. Zanim zostaną więc sformułowane hipotezy główne, które tu stawiam, omówiona zostanie i przyjęta niemała liczba przesłanek. Dotyczą one kwestii sygnalizowanych w sposób bezpośredni w tytule bądź wynikających z niego, mianowicie stopniowania, superlatiwu jako wykładnika tej operacji oraz jednostek poziomu meta, a więc wyrażeń meta-predykatywnych i metatekstowych.

1.1. Stopniowanie jest operacją semantyczną, która polega na porównywaniu obiektów / stanów rzeczy, wykrywaniu różnic między nimi i komunikowaniu, w czym się te różnice ujawniają. Podstawą kategorii stopnia jest więc porównanie co najmniej dwóch obiektów lub stanów rzeczy. Dotyczy ono różnicy ilościowej między cechami obiektów lub między cechami stanów rzeczy i stanowi odpowiedź na pytanie, o ile dana cecha obiektu X (lub stanu rzeczy X) różni się od tej samej cechy innego, co najmniej jednego, obiektu Y (stanu rzeczy Y); por. np. Jurkowski 1976, Bałabaniak 2007. Różnica stopnia nie jest różnicą intensywności ani natężenia (por. np. Karolak 1999). To intensywność jest jedną z podkategorii kategorii stopnia (Bałabaniak 2007). Wątek ten, stanowiący odrębne zagadnienie, nie będzie tu szerzej rozwijany.

Przypisanie obiektowi / stanowi rzeczy określonej wartości kategorii stopnia polega na ocenie wyniku porównania — w podanym rozumieniu — i stwierdzeniu, że jest on taki a taki. Należy przyjąć *a priori*, że wyniki porównania są dwojakie: między obiektami (stanami rzeczy) zachodzi bądź nie zachodzi różnica. W tym drugim wypadku stwierdza się istnienie idencjonalności (tożsamości) cechy bądź stanu rzeczy pod względem ilościowym. Służą temu określone wykładniki leksykalne i konstrukcje gramatyczne, por. np. *tak samo, w tym samym stopniu, równie jak, identycznie jak*.

Różnice ilościowe między cechami obiektów (stanów rzeczy) są określane w wyniku odniesienia różnych obiektów (stanów rzeczy) do tych samych cech, dotyczą więc poziomu przedmiotowego (są przezroczyste). Mają zatem charakter relatywny (względny). Wykładnikami gramatycznymi takiej operacji są formy komparatiwu i superlatiwu przymiotnika i przysłówka. Temu samemu celowi (porównywaniu i wykrywaniu różnic), z grubsza rzecz ujmując, służą też wykładniki leksykalne typu *dość, dostatecznie, wystarczająco, za, zbyt, zanadto* (Grzegorzczkova 1975, Grochowski 2001). Na przeciwległym biegunie należałoby umieścić oceny bezwzględne (nierelatywne), których wykładnikami są z jednej strony wyrażenia typu *kompletnie, całkowicie, zupełnie*, a z drugiej typu *bardzo, strasznie, piekielnie* (Grzegorzczkova 1975, Janus 1981, Bałabaniak 2007). Jako odległe od tematyki tego artykułu nie będą tu szerzej rozważane.

1.2. Przysłówek jest leksemem autosyntagmatycznym (syntaksemem właściwym). Zgodnie z przyjętą tu koncepcją podziału syntaktycznego leksemów, motywowanego semantycznie, autorstwa Jadwigi Wajszczuk (Wajszczuk 2005), autosyntagmatyki otwierają pozycję nacechowaną gramatycznie i wchodzą w relacje dwustronne z wyrażeniami określonych klas formalno-semantycznych, tworząc grupy (syntagmy). Przysłówek konotuje kategorialnie czasownik i jako podrzędnik czasownika wchodzi w relację dwustronną z wyrażeniem reprezentującym określoną klasę semantyczną czasowników. Superlativus przysłówka konotuje składniowo frazę nominalną przyimkową i jako jej nadrzędnik wchodzi w relację dwustronną z wyrażeniem reprezentowanym przez określone leksemy przyimkowe i formy określonych klas semantycznych rzeczowników, prymarnie denotujących nazwy zbiorowości. Np.

(1) *Piotr biega najszybciej ze (spośród) wszystkich uczniów w szkole.*

1.3. Wykładniki komparatiwu i superlatiwu (przymiotnika i przysłówka) mają znaczenia globalne w takim rozumieniu, że są one

przypisywane klasom (seriom), a nie poszczególnym elementom. Ścisłej rzecz ujmując, opozycje semantyczne między formami stopnia przymiotnika i przysłówka podlegają charakterystykom ogólnym. Odrębnych eksplikacji nie wymagają człony opozycji konstytuowanych przez odpowiednie formy poszczególnych jednostek leksykalnych. A więc nie definiuje się, rzecz jasna, osobno form *długi*, *dłuższy*, *najdłuższy*, *długo*, *dłużej*, *najdłużej* czy *szybki*, *szybszy*, *najszybszy*, *szybko*, *szybciej*, *najszybciej*, lecz dokonuje się umotywowanego semantycznie wyboru formy podstawowej, której znaczenie stanowi obiekt eksplikacji. Wyliczeń takich nie należy jednak przeprowadzać bezwiednie. Działania automatyczne nie pozwalają bowiem na refleksje nad znaczeniem. Konsekwencje takiego automatyzmu są widoczne w sposób jaskrawy w słownikach języka polskiego. Haseł przymiotnikowych i przysłówkowych zaczynających się od *naj-* prawie nie ma (w SWJP jest ich dziewięć, w ISJP osiem, w tym siedem odsyłaczowych, a w USJP sześć, w tym dwa odsyłaczowe), prawie wszystkie uznano najprawdopodobniej (notabene ten wyraz też nie stanowi hasła w żadnym słowniku) za regularne derywaty od przymiotników i przysłówków (albo za ich formy fleksyjne). Tymczasem każdy ciąg o znanym skądinąd kształcie wymaga osobnego rozważenia i niezależnej kwalifikacji.

Inwariantem semantycznym komparatiwu przysłówka jest wynik porównania danej właściwości w dwóch stanach rzeczy, nieidentycznych pod względem wielkości (ilości), w jakiej ta właściwość się ujawnia. Inwariantem semantycznym superlatiwu przysłówka jest wynik porównania danej właściwości w co najmniej trzech stanach rzeczy, umożliwiający wybór tego stanu, w którym wielkość tej właściwości jest większa / mniejsza niż w pozostałych (por. m. in. Jurkowski 1976, Laskowski 1977, Dróżdź-Łuszczak 2006). Por. np.

(2) *Piotr czyta najszybciej / najwolniej z całego rodzeństwa.* 'Tempo, w jakim Piotr czyta jest szybsze / wolniejsze niż tempo, w jakim czyta jego rodzeństwo.'

Kwestia, za pomocą jakiego metajęzyka, a tym bardziej za pomocą jakich formuł, należy opisywać znaczenia form superlatiwu przysłówka, nie jest istotna z punktu widzenia przedmiotu tego artykułu, ponieważ refleksje na temat istoty kategorii stopnia, w tym także znaczenia kategoriałnego superlatiwu, traktuje się tu jedynie jako tło dalszych rozważań nad ciągami, które mają jedynie kształt superlatiwu przysłówka.

1.4. Obiektami bardzo wstępnych obserwacji są ciągi, które z punktu widzenia postaci odpowiadają formom syntetycznym stopnia najwyższego przysłówka, a więc zaczynają się od *naj-*, a kończą się na *-ej*. Nie jest

istotny problem sposobu tworzenia form stopnia (ani towarzyszących temu mechanizmowi zjawisk, takich jak alternacje czy supletywizm) ani oceny operacji stopniowania z punktu widzenia opozycji fleksji i słowotwórstwa (Grzegorzczukowa 1998, Tokarski 1973). Rozpatrywany jest jedynie sposób użycia ciągów o określonym wyżej kształcie w wypowiedzeniach języka polskiego — na tle sposobu użycia bezdyskusyjnych superlatiwów przysłówka. Zakładam też, że znane są podstawowe właściwości gramatyczne tych ostatnich.

Trudno przewidzieć *a priori*, jak liczny jest zbiór jednostek o kształcie superlatiwu przysłówka, które nie są superlatiwami przysłówka, ponieważ — jak zwróciłem już na to wcześniej uwagę — jednostek takich z reguły nie traktuje się w słownikach jako odrębnych haseł. Często nie są również podhasłami haseł przysłówkowych ani przymiotnikowych, a niekiedy brak ich w odpowiednich artykułach hasłowych.

Celem przedstawianych tu rozważań nie jest ustalenie listy jednostek, lecz próba wstępnej charakterystyki klasy na podstawie kontekstów użycia wybranych jednostek. Do poszukiwanego zbioru należą niewątpliwie takie ciągi, jak (dzielę je, tymczasem intuicyjnie, na dwa podzbiory): (A) *najnormalniej, najpewniej, najprawdopodobniej, najspokojniej, najwidoczniej, najwyraźniej, najzwyczajniej*; (B) *najdalej, najmniej, najpóźniej, najwyżej*. Sposób użycia tych ciągów stanowi podstawę empiryczną stawianych w tym artykule hipotez. Oto przykłady wypowiedzeń zawierających wymienione ciągi:

- (3) *W pracy panuje taka atmosfera, że ja się najnormalniej boję.*
- (4) *Te piosenki pamiętają najpewniej tylko słuchacze starych list przebojów.*
- (5) *Wniosek SLD poprze najprawdopodobniej Unia Pracy.* [ISJP]
- (6) *Księgowa fałszowała najspokojniej co drugą fakturę.*
- (7) *Nie mógł otworzyć szuflady, zamek najwidoczniej się zaciął.*
- (8) *Zaprosiła na kolację kogoś nam nieznanego, najwyraźniej swego przyjaciela.*
- (9) *Pacjenci zostali sami, bo personel szpitala najzwyczajniej uciekł.*
- (10) *Najdalej za rok czynsze znowu pójną w górę.*
- (11) *Kara pozbawienia wolności trwa najmniej trzy miesiące.*
- (12) *Była przekonana, że umrze najpóźniej za parę miesięcy.*
- (13) *Partie ludowe mogą zdobyć najwyżej kilka procent głosów.*

1.5. Jednostki tworzące zbiór leksemów należą do jednego z dwóch poziomów — poziomu przedmiotowego bądź poziomu meta. Zgodnie z koncepcją Wajszczuk (2005), jednostki pierwszego poziomu służą do tworzenia związków składniowych, jednostki drugiego poziomu są wyspecjalizowane w innych funkcjach, przede wszystkim w komentowaniu tych

pierwszych. Jednostkami poziomu meta są wyrażenia metapredykatywne (metapredykaty), należące do składni zdania, a także wyrażenia metatekstowe, należące do składni wypowiedzenia (Wajszczuk 2005). Status wyrażen metapredykatywnych mają leksemy synsyntagmatyczne. Otwierają one pozycję nacechowaną tylko semantycznie dla wyrażen zróżnicowanych formalnie i wchodzą z tymi wyrażeniami w relację jednostronną (towarzyszą syntagmie, ale się z nią nie łączą). Zbiór synsyntagmatyków nie jest dostatecznie zbadany, należą do niego m. in. operatory gradacji (np. *bardzo, całkiem, dosyć, nader, nieco, sporo, trochę, wielce, zanadto, zbyt*), operatory aproksymacji (np. *bez mała, mniej więcej, niemal, niespełna, około, plus minus, prawie, przeszło, z górą*) i operatory limitacji (np. *aż, chociaż, dopiero, już, ledwie, przynajmniej, zaledwie*).

Dystynktywną cechą wyrażenia metatekstowego jest współwystępowanie z daną wypowiedzią i mówienie o niej. Wyrażenia metatekstowe mają podwójne odniesienie — do samej wypowiedzi (jej części) i do mówiącego. Z ogromnego zróżnicowania gramatycznego i semantycznego polskich wyrażen metatekstowych i zarazem ich „wszechobecności“ w tekstach zdała sprawę jako pierwsza Anna Wierzbicka (1971), proponując ich eksplikacje semantyczne, ujawniające pojęcie mówienia. Jadwiga Wajszczuk (2005) z kolei — w ramach swojego motywowanego semantycznie podziału gramatycznego leksemów — wyróżniła operatory metatekstowe (metaoperatory), a wśród nich spójniki i partykuły. Wspólną cechą obu tych klas jest to, że należące do nich jednostki otwierają pozycje nienacechowane, a więc dla wyrażen o różnym stopniu złożoności (wyrazów, grup syntaktycznych lub zdań) i są zdolne do kookurencji z tymi wyrażeniami. Podstawowa różnica między spójnikami a partykułami polega na tym, że pierwsze otwierają dwie pozycje, a drugie — jedną. Partykuła otwiera prymarnie pozycję prawostronną i pełni funkcję komentarza względem wyrażen zajmujących tę pozycję — komentarza przyrematycznego.

2. Najbardziej ogólne hipotezy, jakie tu stawiam, są następujące. Właściwości składniowe i semantyczne superlatiwów przysłówek i tożsamyh z nimi kształtowo nieprzysłówkowych jednostek języka wykluczają się. Jednostki nieprzysłówkowe reprezentują prawdopodobnie jedną z dwóch klas leksemów — są (A) operatorami metatekstowymi (partykułami) bądź (B) operatorami metapredykatywnymi. Hipotezy dotyczące jednostek klasy (A) będą tu bardziej szczegółowo rozważane. W związku z tym najpierw uzasadnię, jedynie w dużym skrócie, kwalifikację jednostek typu (B). Ich łączliwość leksykalno-semantyczna wymaga bowiem odrębnej, szczegółowej analizy.

3. Operatory metapredyktywne o kształcie superlatiwu przysłówka jako jednostki synsyntagmatyczne otwierają pozycję nacechowaną semantycznie dla klas wyrażen zróznicowanych formalnie. Wyróżnione jednostki *najwyżej*, *najmniej*, *najdalej*, *najpóźniej* ograniczają zbiór wyrażen, z którymi się łączą do takich, które mogą wyznaczać miejsce na pewnej skali, granicę stanu rzeczy, o którym jest mowa w wypowiedzeniu. Jednostki te — *per analogiam* do opisywanych już wcześniej w literaturze *aż*, *dopiero*, *wręcz*, *zaledwie*, *zgoła* (por. Bańkowski 1975, 1976, Grochowski 2007, 2008a, 2008c) — można nazwać operatorami limitacji (limitatorami). Jednostka *najwyżej* wyznacza górną granicę przede wszystkim ilości czegoś ('nie więcej niż'), ale także dowolnej innej cechy jakościowej, o ile da się ją przeciwstawić cesze o zawartości większej; por. np. (14) — (17). Jednostka *najmniej*, o niskiej frekwencji (abstrahując tu od jej homonimów, reprezentujących inne klasy), wtórna w stosunku do *co najmniej*, wyznacza jedynie dolną granicę ilości czegoś; por. np. (18) — (19). Jednostki *najdalej*, *najpóźniej* wyznaczają granicę czasową danego stanu rzeczy, z reguły jedynie prognozowanego, otwierając pozycje dla wyrażen nazywających odcinek czasu bądź określoną jego cezurę; por. np. (20) — (23). W pozycjach wyznaczanych przez wymienione jednostki mogą występować wyrażenia reprezentujące różne klasy gramatyczne. Najczęściej wyrażenia te mają kształt fraz nominalnych lub adwerbialnych. Por. np. (14) — (23), a także (10) — (13):

(14) *Poświęcę mu kwadrans najwyżej.*

(15) *Całego sufitu nie wyremontujemy, możemy zrobić najwyżej oświetlenie.*

(16) *Nie interpretował utworów, najwyżej komentował je i uzupełniał anegdotami.*

(17) *Nie chciał nic jeść, po zastrzyku z relanium miał ochotę najwyżej na picie.*

(18) *Słyszał o tym (co) najmniej dwadzieścia razy.*

(19) *Zbliżamy się już do końca, wytrzymaj jeszcze (co) najmniej minutę.*

(20) *Zajęcia skończą się najdalej w południe.*

(21) *Odpowiedź na reklamację dostaniesz najdalej po trzech miesiącach.*

(22) *Wybory muszą się odbyć najdalej w ciągu 14 dni od podjęcia tej uchwały.*

(23) *Przyjadę najpóźniej pojutrze.*

4.1. Pewne osobliwości jednostek klasy (A) wynikają z ich porównania z jednostkami przysłówkowymi na płaszczyźnie wyrażeniowej, bez głębszej analizy struktury treści. Wszystkie wykryte operatory metateks-

towe (partykuły) o kształcie superlatiwu przysłówka mają swoje odpowiedniki o kształcie stopnia równego przysłówka i to zarówno w zbiorze przysłówek, jak i w zbiorze partykuł. Frekwencja tekstowa niektórych jednostek przysłówkowych (np. *widocznie*, *pewnie*, *prawdopodobnie*) jest w porównaniu z frekwencją partykuł bardzo niska. Por. przykłady par wypowiedzeń (w pierwszym wypowiedzeniu każdej pary występuje operator metatekstowy, a w drugim jego przysłówkowy homonim):

- (24) *Przez cały wieczór normalnie kpił sobie ze mnie.*
 (25) *W szkole zachowywał się zupełnie normalnie, a w domu był nie do zniesienia.*
 (26) *Złotą biżuterię dostała pewnie od męża.*
 (27) *Staruszkowie śmiało i pewnie przechodzili na drugą stronę jezdnii przy czerwonym świetle.*
 (28) *Film wejdzie na ekrany prawdopodobnie wiosną.* [ISJP]
 (29) *W sądzie trzeba tak mówić, żeby wszystko brzmiało prawdopodobnie.* [ISJP]
 (30) *Z dziesięć butelek wytrąbił spokojnie.*
 (31) *Ostatni weekend na drogach minął bardzo spokojnie.*
 (32) *Położył się i natychmiast usnął, był widocznie bardzo zmęczony.*
 (33) *Z wiekiem zmienił się bardzo widocznie na twarzy.* [SWJP]
 (34) *Mówił spontanicznie i od siebie, ale młodzi politycy tego wyraźnie potrzebują.*
 (35) *Miał doskonałą dykcję, mówił zawsze głośno i bardzo wyraźnie.*
 (36) *Na kierownicze stanowisko on się zwyczajnie nie nadaje.*
 (37) *Sala wyglądała dość zwyczajnie, ale była idealnie wysprzątana.*

4.2. Dopuszczalna jest substytucja partykuły o kształcie superlatiwu przysłówka przez odpowiadającą jej partykułę o kształcie stopnia równego; por. pary wypowiedzeń: (3) i (24), (4) i (26), (5) i (28), (6) i (30), (7) i (32), (8) i (34), (9) i (36). Problem ewentualnej różnicy znaczeń takich jednostek wymaga zbadania; np. jednostki *widocznie* i *najwidoczniej* są równoznaczne (jak uzasadniłem to w: Grochowski 2008b). Analogiczna operacja między formami reprezentującymi różne wartości kategorii stopnia tego samego przysłówka jest naturalnie wykluczona. Formy takie tworzą regularne opozycje składniowe i semantyczne.

4.3. Żadna z wykrytych partykuł o postaci superlatiwu przysłówka nie ma swojego odpowiednika o kształcie komparatiwu w zbiorze partykuł. Jeżeli dany przysłówek ma formę komparatiwu (por. dewiacyjne **normalniej*, **zwyczajniej*), to jest ona używana wyłącznie w znaczeniu przedmiotowym; np.

- (38) *Na chodniku czuła się zawsze pewniej niż na jezdni.*
 (39) *Żeby rzecz wyglądała prawdopodobniej, akcję umieszczono w realiach przedwojennych.* [ISJP]
 (40) *Czy nie mógłbyś zachowywać się trochę spokojniej?*
 (41) *Pociąg wjechał w głęboki wykop, zaczął zwalniać coraz widoczniej.* [ISJP]
 (42) *Moja siostra zawsze pisała wyraźniej niż brat.*

Niektóre z wykrytych operatorów metatekstowych o postaci superlatiwu przysłówka mają swoje przysłówkowe odpowiedniki o tym samym kształcie, o ile mają nie budzące wątpliwości formy komparatiwu o znaczeniu przedmiotowym (por. **najnormalniej*, **najwyczałniej*); np.

- (43) *W naszym mieście najszybciej i najpewniej jeździ się metrem.*
 (44) *Ze wszystkich urlopów, jakie pamiętali, ostatni upłynął im najspokojniej.*
 (45) *Z całego twojego zdania ostatnie słowo słyszałem najwyraźniej.*

Ciąg *najwidoczniej* nie ma swojego homonimicznego odpowiednika w klasie przysłówek z przyczyn semantycznych (por. Grochowski 2008b), a ciąg *najprawdopodobniej* zapewne z powodów gramatycznych. Nie jest bowiem wykluczona analityczna postać superlatiwu przysłówka *prawdopodobnie*, jak np. w wypowiedzeniu

- (46) *Ta ostatnia historia brzmiała najbardziej prawdopodobnie ze wszystkich.*

Ciągi o postaci *najnormalniej*, *najspokojniej*, *najwyczałniej* funkcjonują także, zwłaszcza w wypowiedziach języka potocznego, jako części wielosegmentowych partykuł z elementem *w świecie* (Bogusławski, Danielewiczowa 2005: 252; Bogusławski, Wawrzyńczyk 1993: 466; por. Schmidt 2001); np.

- (47) *Stary się wściekł i ją kopnął najnormalniej w świecie w brzuch.*
 (48) *Najspokojniej w świecie nie przyszedł na własną maturę.* [SWJP]
 (49) *Tłumaczył różne nikomu niepotrzebne broszury najwyczałniej w świecie dla pieniędzy.*

5. Wyróżnione jednostki klasy (A) mają liczne właściwości charakterystyczne dla klasy partykuł. Po pierwsze, otwierają jedno miejsce, prymarnie prawostronnie, dla wyrażen nienacechowanych pod względem stopnia złożoności (jednostek leksykalnych, konstrukcji syntaktycznych i zdań) i są zdolne do kookurencji z tymi wyrażeniami. Nie nakładają więc ograniczeń gramatycznych na klasy jednostek, z którymi współwystępują. Por. np. sekwencje wyrażen *ja się najnormalniej boję*, *najpewniej tylko*,

najwyraźniej swego przyjaciela, najzwyczajniej uciekł w wypowiedzeniach (3), (4), (8), (9).

Opozycja semantyczna między jednostkami klasy (A) a superlatiwem przysłówka, który konotuje kategorialnie czasownik, a składniowo frazę nominalną przyimkową, jest więc ewidentna.

Po drugie, w przeciwieństwie do superlatiwu przysłówka, na który może padać główny akcent wypowiedzeniowy, wyrażenia klasy (A) są jednostkami nieakcentowanymi niekontrastywnie. W wypowiedzeniu z taką jednostką główny akcent niekontrastywny pada na inny składnik niż ona, z reguły sąsiadujący z nią. A zatem superlatiwus przysłówka może stanowić — w przeciwieństwie do partykuły — remat wypowiedzenia. Partykuła jest jedynie komentarzem inherentnie przyrematycznym (w związku z tym terminem por. np. Bogusławski 1999, Danielewiczowa 2007, 2008, Wajszczuk 2005).

Po trzecie, w przeciwieństwie do podlegającego negacji superlatiwu przysłówka, jednostki klasy (A) nie podlegają negacji odniesionej do wypowiedzenia w zwykły, niekontrastywny sposób.

6. Postawioną tu hipotezę (pkt. 2) o zachodzeniu relacji wykluczania między równokształtnymi jednostkami, reprezentującymi odpowiednio klasę przysłówek (niezależnie od wartości kategorii stopnia) i partykuł, potwierdzają również dodatkowe argumenty.

Po pierwsze, do form stopnia równego i wyższego przysłówka mogą być dodawane, z reguły w antepozycji, operatory metapredykatywne (w szczególności operatory gradacji); por. np. połączenia *zupełnie normalnie*, *bardzo spokojnie*, *bardzo widocznie*, *bardzo wyraźnie*, *dość zwyczajnie*, *trochę spokojniej*, *coraz widoczniej* w wypowiedzeniach (25), (31), (33), (35), (37), (40), (41). Do partykuł mogą być dodawane jedynie inne partykuły.

Po drugie, dopuszczalna jest koniunkcja przysłówek, niezależnie od wartości kategorii stopnia; por. np. *śmiało i pewnie*, *głośno i wyraźnie*, *najszybciej i najpewniej* w wypowiedzeniach (27), (35), (43). Partykuły nie mogą funkcjonować — abstrahując od użyć cytacyjnych — jako człony koniunkcji.

Po trzecie, tylko przysłówek jest transformowalny na frazę nominalną przyimkową z odpowiednim przymiotnikiem. Por. np. (25) i (50), (45) i (51):

(50) *W szkole zachowywał się w sposób zupełnie normalny, a w domu był nie do zniesienia.*

(51) *Z całego twójego zdania ostatnie słowo słyszałem w sposób najbardziej wyraźny.*

Po czwarte, dopuszczalna jest w tym samym wypowiedzeniu konkurencja partykuły i równokształtnego z nią przysłówka, także w formie superlatiwu. Operacja taka nie powoduje sprzeczności ani pleonastyczności połączeń; np.

(52) *Spokojnie stary, mozesz sobie tu chwilę spokojnie posiedzieć.*

(53) *Nikt z nas nie potrafił odczytać jej podania. Najwyraźniej nie potrafi pisać najwyraźniej.*

7. Przytoczone argumenty potwierdzają wysunięte tu, ogólne hipotezy o homonimii jednostek o postaci superlatiwu przysłówka, reprezentujących klasę przysłówek i klasę operatorów metatekstowych (partykuł) bądź metapredykatywnych. Podane przykładowo operatory zostały scharakteryzowane jedynie jako klasa, wyłącznie ze składniowego punktu widzenia. Znaczenia metatekstowe poszczególnych operatorów wymagają odrębnej analizy, zmierzającej do przyporządkowania im reprezentacji w określonym metajęzyku.

Literatura

- Bałabaniak D., 2007, Kategoria intensywności na tle wykładników stopnia, *Polonica XXVIII*, s. 13–21.
- Bańkowski A., 1975, O kwantyfikacji językowej i partykule *aż*, *Prace Filologiczne XXV*, s. 183–189.
- Bańkowski A., 1976, Opozycja semantyczna partykuł *dopiero* i *już*, *Prace Filologiczne XXVI*, s. 13–38.
- Bogusławski A., 1999, Inherently thematic or rhematic units of language, [w:] *Travaux du Cercle Linguistique de Prague 3*, red. E. Hajičová, T. Hoskovec, O. Leška, P. Sgall, Z. Skoumalová, Amsterdam, s. 211–224.
- Bogusławski A., Danielewiczowa M., 2005, *Verba polona abscondita. Sonda słownikowa III*, Warszawa: Instytut Lingwistyki Stosowanej UW.
- Bogusławski A., Wawrzyńczyk J., 1993, *Polszczyzna, jaką znamy. Nowa sonda słownikowa*, Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Danielewiczowa M., 2007, Przymiotniki nieprzymiotniki (O pewnym niezwykłym typie wyrażen w języku polskim), *Zbornik Matice srpske za slavistiku 71–72*, s. 223–235.
- Danielewiczowa M., 2008, O pewnym ważnym typie informacji leksykograficznej nieobecnej w słownikach, *Problemy frazeologii europejskiej IX* (w druku).
- Dróżdż-Łuszczczyk K., 2006, *Studium konstrukcji elektywnej we współczesnej polszczyźnie*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Grochowski M., 2001, Cechy składniowe operatorów gradacji (*za, zbyt, zanadto*), *Prace Filologiczne XLVI*, s. 195–204.
- Grochowski M., 2007, Opozycja leksemów auto- i synsyntagmatycznych (w świetle homonimów gramatycznych o postaci *aż*), *Zbornik Matice srpske za slavistiku 71–72*, s. 161–171.

- Grochowski M., 2008a, Założenia ogólne opisu tzw. wyrażeń funkcyjnych w *Wielkim słowniku języka polskiego*, [w:] *Nowe studia leksykograficzne 2*, red. P. Żmigrodzki, R. Przybylska, Kraków: Lexis, s. 11–22.
- Grochowski M., 2008b, O cechach syntaktycznych i semantycznych wyrażeń *widać, widocznie, najwidoczniej* (na tle kategorii ewidencjalności), *Wiener Slavistischer Almanach 72* (w druku).
- Grochowski M., 2008c, Metapredykat *zgoła* a negacja, [w:] *Z zagadnień leksykalno-semantycznych współczesnego języka polskiego*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego (w druku).
- Grzegorzczkova R., 1975, *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówek*, Wrocław: Ossolineum.
- Grzegorzczkova R., 1998, Przysłówek, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, H. Wróbel, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 524–535.
- ISJP: *Inny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000.
- Janus E., 1981, *Wykładowiki intensywności cechy (na materiale polskim i rosyjskim)*, Wrocław: Ossolineum.
- Jurkowski M., 1976, *Semantyka i składnia wyrażeń gradacyjnych (w językach wschodniosłowiańskich)*, Katowice: Wydawnictwa Uniwersytetu Śląskiego.
- Karolak S., 1999, Stopniowanie, [w:] *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław: Ossolineum, s. 559–561.
- Laskowski R., 1977, Od czego *lepsz*y jest *lepsz*y, *Język Polski* LVII, s. 323–334.
- Schmidt M., 2001, Modulatory języka polskiego i niemieckiego. Granice i klasyfikacja, [w:] *Współczesna leksyka II*, red. K. Michalewski, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 108–122.
- SWJP: *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa: Wydawnictwo „Wilga”, 1996.
- Tokarski J., 1973, *Fleksja polska*, Warszawa: PWN.
- USJP: *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003.
- Wajszczuk J., 2005, *O metateksie*, Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Wierzbicka A., 1971, Metatekst w tekście, [w:] *O spójności tekstu*, red. M. R. Mayenowa, Wrocław: Ossolineum, s. 105–121.

Summary

Maciej Grochowski

METATEXTUAL OPERATORS IN THE SHAPE OF THE SUPERLATIVE OF ADVERB

It is possible to distinguish in Polish lexical units which are having the shape of the superlative of adverb. They represent classes of metatextual (cf. *najnormalniej, najpewniej, najspokojniej, najwidoczniej*) or metapredicative (cf. *najdalej, najmniej, najwyżej*) operators. In this paper the first class of operators is considered.

Syntactic features of adverbs and metatextual operators are mutually exclusive. The operators under examination have their counterparts in the shape of the positive in the classes of

adverbs as well as particles. However, none of the distinguished operators has counterpart in the shape of the comparative in the class of particles.

A metatextual operator — analogically to a particle — opens one position, primarily on its right side, for an expression unmarked relative to the degree of complexity. Whereas a superlative of adverb opens two positions, the first one for a verb and the second one for a prepositional phrase.

In the paper numerous arguments are presented for confirming the hypothesis that lexical units which are having the shape of the superlative of adverb are grammatical homonyms which belong both to adverbs and to particles.

СНЕЖАНА ГУДУРИЋ — ДРАГОЉУБ ПЕТРОВИЋ
(Нови Сад)

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ФОНЕТСКЕ ПРИРОДЕ ГЛАСОВА СРПСКОГ ЈЕЗИКА: СТРУЈНИ СУГЛАСНИЦИ*

У раду се разматра фонетска природа струјних сугласника, са посебним нагласком на модификације њихове природе у зависности од положаја и конкретног гласовног окружења. Даје се осврт и на фонолошки статус ових гласова у српском језику.

Кључне речи: фонетика, струјни сугласници, фрикативи, артикулација, акустика, српски језик, фонологија.

Природу ових гласова одређује проток ваздушне масе кроз сужен гласовни канал, при чему се она таре о његове зидове, стварајући при томе изразити шум. На спектралној слици струјних консонаната нема јасно диференцираних форманата, присутна је само енергија распршена у целом спектру или у појединим његовим деловима, а код звучних варијанти присутна је и звучна греда (у доњем делу спектра).

1. Гласови [в ф]

Лабијално су локализовани струјни гласови [в] и [ф] и они се карактеришу, у начелу, непотпуном преградом коју успоставља доња усна са горњим секутићима (због тога се они називају и *усненозубним* или *лабиоденталним*), при чему је ток ваздушне струје изразитије закривљен (Милетић 1933: 30, Шкарић 1991: 131) па је њено вртложење јаче и има посебну боју: код [ф] то је струјање знатно изразитије него код [в] будући да га код [в] надјачава звучност и тако се струјање пригушује (в. сл. 3). При артикулацији ових гласова језик се, као и код прекидних лабијала уопште, налази у свом природном положају у дну усне дупље, с тим што му се врх изразитије прислања уз доње се-

* Рад је настао у оквиру пројекта бр. 148002 — *Опис и стандардизација српског језика* Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије.

кутиће да би се усмерила ваздушна струја. Меко непце је подигнуто, те је целокупна маса ваздушне струје усмерена на кретање кроз усну дупљу што за последицу има артикулацију тзв. оралног гласа (в. сл. 1) (Милетић 1935: 41–44).

Будући да је притисак ваздушне струје на место констрикције безвучног гласа јачи од притиска при творби његовог звучног пара, то ће се и артикулација безвучног [ф] осећати као јача, а звучног [в] као слабија. То уједно значи и да ће притисак горњих секутића на доњу усну бити јачи при артикулацији безвучног гласа.

Сл. 1. а) Пресек усне дупље при изговору [ф] / [в];
б) положај усана при изговору [в] у речи *vina*

Истраживања Б. Милетића показују да је површина додира између доње усне и горњих зуба мања при изговору гласа [в] у речи *кава* од површине додира при изговору гласа [ф] у речи *кафа* (сл. 2) (Милетић 1935: 41–42). Лабавост артикулације [в] може бити толико далеко да се доња усна не подигне довољно да би додирнула горње зубе него им се само приближи, услед чега по средини остаје пролаз који испред предњих вокала [е и] као и испред средњег [а] чува лабиодентални карактер гласа [в], док при мање брижљивом изговору артикулација [в] испред задњих вокала [о у] може постати билабијална¹.

Језик нема изразито активну улогу у артикулацији [в] и [ф], будући да он не долази у додир с непцем, али његов благо левкаст облик

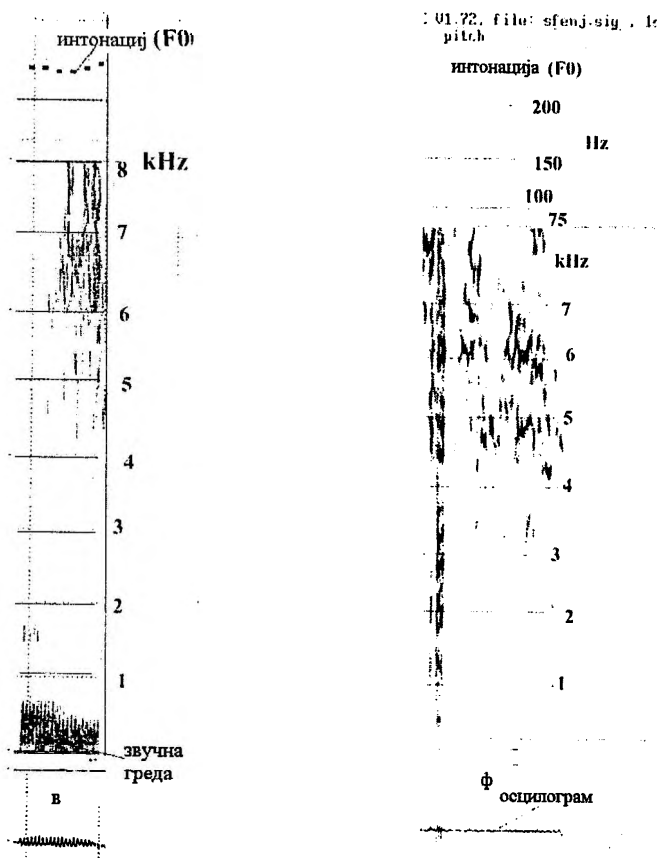
¹ И Александар Белић (Белић 1905: Дијалекти: 53–154; Увод: 72) бележи билабијалну (али нелабијализовану, тј. незаобљену) артикулацију гласа [в], означавајући такав глас знаком [у] (по међународној фонетској транскрипцији данас се тај глас бележи знаком [w]).

а)

б)

Сл. 2. Положај усана а) при изговору [ф] у речи *кафа*;
и б) при изговору [в] у речи *кава*

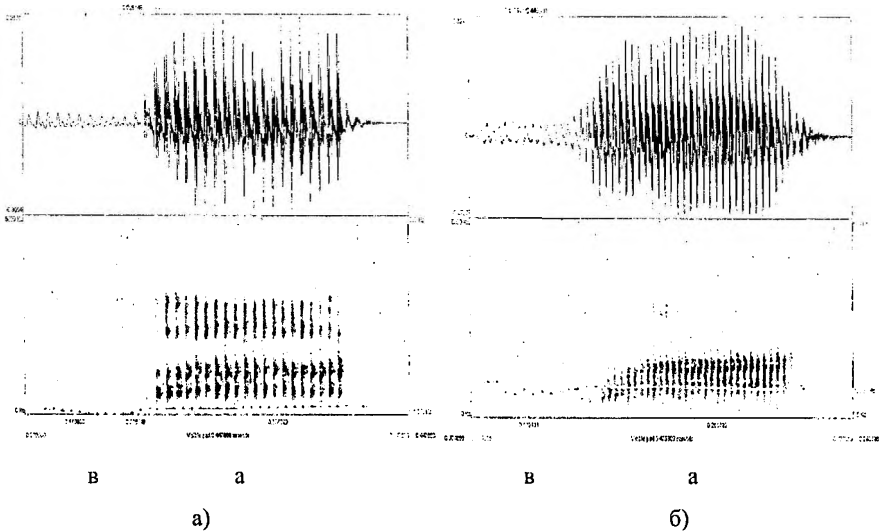
Сл. 3. Спектрограми струјних билабијалних консонаната [в] и [ф]

који заузима у усној дупљи усмерава ваздушну струју ка средишњем делу излаза гласовног канала².

Према мерењима која је вршио Б. Милетић (Милетић 1935: 41), вилични угао при изговору гласа [в] износи 4 mm, док је при изговору [ф] нешто ужи — 3,5 mm.

Специфичан облик гласовне цеви при творби ових гласова условне више и њихове особене спектралне слике, при чему ће [в] на спектралној слици имати звучну греду и слабије изражен шум, док ће са спектралне слике безвучног [ф] звучна греда изостати, а шум ће бити јаче изражен (сл. 3).

Због различите артикулације сугласника [в] код појединих изворних говорника српског језика, питање статуса овог гласа у српском фонолошком систему остало је отворено. У зависности од артикулације (лабавија или она која подразумева јачи притисак зуба на доњу усну) и акустичка природа овог гласа биће двојака. О овим разликама у изговору најречитије говоре спектрограми који следе.

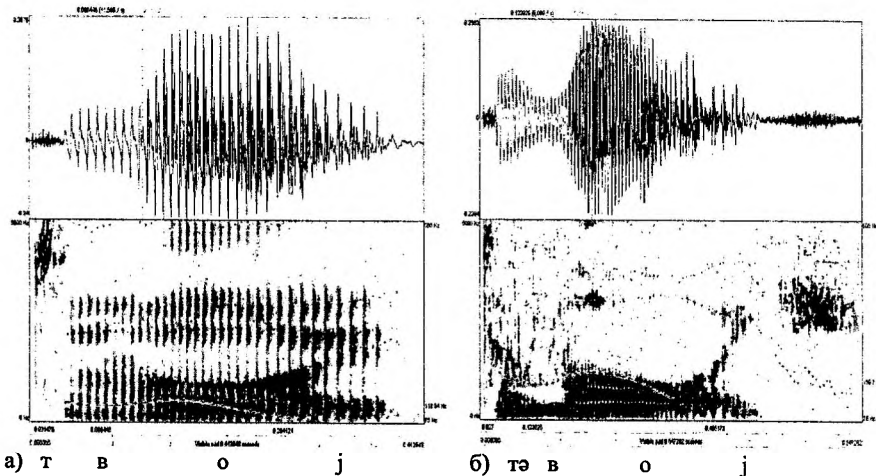

Сл. 4. Спектрограм сегмента [ва] у речи *вакуум*: а) мушки глас; б) женски глас

² Чињеница је да при изговору [в] може доћи и до прекида тока ваздушне струје, а што је послужило појединим ауторима (Фринта, Кунстовни и др.) (Милетић 1935: 43), да овај глас у српском језику посматрају и као својеврсну врсту оклузива наспрот [ф] које је, по истим ауторима, искључиво констриктиван глас. Ми се, међутим, слажемо са ставом Б. Милетића по којем он [ф] и [в] сматра лабиоденталним фрикативним сугласницима који чине бинарни пар.

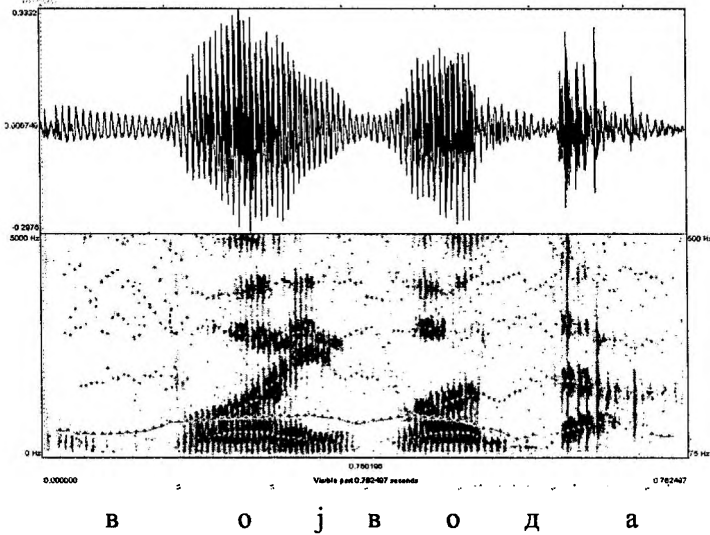
На спектрограму гласовног низа *вакуум* (сл. 4) глас [в] се налази на почетку речи испред самогласника [а], у изговору а) мушког и б) женског испитаника. Разлика у висини F_0 између мушког (нижи F_0) и женског (виши F_0) гласа, приказана као линија интонације, јасно је уочљива. Мелодијска кривуља на вокалу (раван тон) одражава тзв. дугоузлазни тип акцента. За разлику од линије интонације која се прекида на безвучним сугласницима, звучни шумни гласови ће чувати линију F_0 током трајања емисије гласа без обзира на то да ли је реч о оклузивном или констриктивном шуму (упор. финални део приказаног слога, где долази до имплозије, тј. до стварања препреке у усној дупљи иза које ће уследити безвучна оклузија; белина иза артикулационог вокала одговара времену држања артикулационог положаја).

На спектрограму са сл. 4.а уочљива је звучна оклузија између артикулације струјног гласа и артикулације самогласника [а], која се, између осталог, очитује и као „прелом“ F_0 ка вишој фреквенцији, као и присуство ослабљене концентрисане енергије (налик на концентрисану енергију карактеристичну за форманте који се јављају код тонова). На спектрограму са сл. 4.б енергија је распршена по целом спектру, са карактеристичним „ломовима“ F_0 који припадају тзв. микропрозодији сугласника. И на једној и на другој слици јасно су уочљиве звучне греде код артикулације [в].

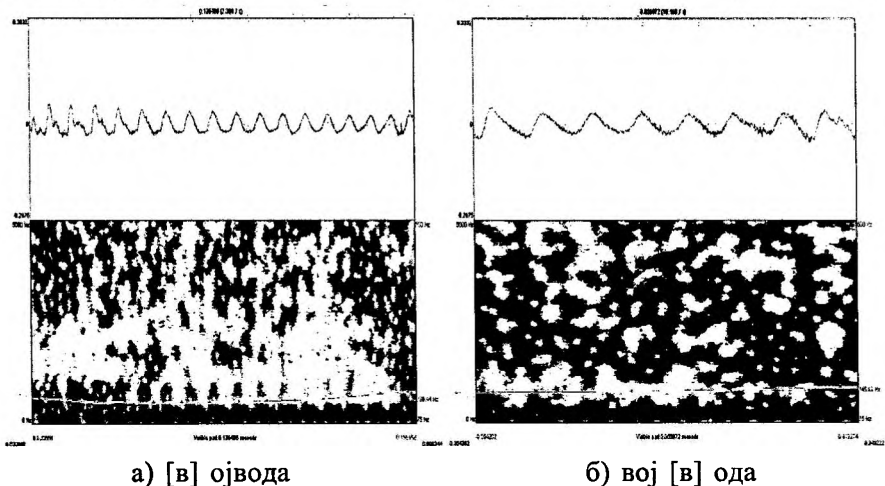
Сл. 5. Спектрограм гласовног низа *твој*: а) мушки глас; б) женски глас

И спектрограми на сл. 5 показују особености у изговору једне исте речи код два испитаника. Док је у случају 5.а приметна артикулација [в] која садржи концентрисану енергију у облику форманата, код

Сл. 6. Спектрограм гласовног низа *војвода*, женски глас

5.6 присутан је вокалски елемент уметнут између две сугласничке артикулације [т] и [в]. Глас [в] артикулисан је као звучни шумни струјни глас, што се може уочити и локализовати како на спектрограму, тако и на осцилограму (спектрограм 5.6). Однос између две приказане артикулације могао би се приказати као однос [w] ~ [в], при чему бисмо артикулацију [w] сматрали алофоном модификацијом основне фонеме /в/ у

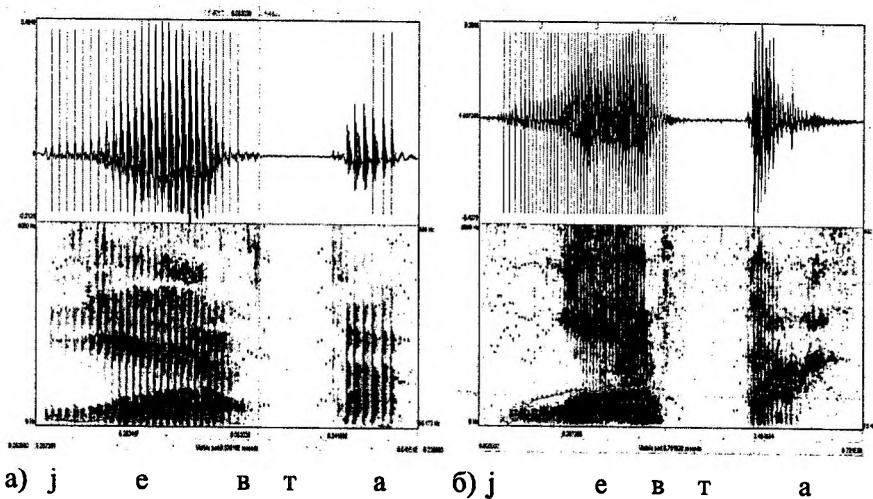

Сл. 7. Спектрограм увећаног сегмента [в] са сл. 6: а) у иницијалном; и б) у медијалном положају, женски глас

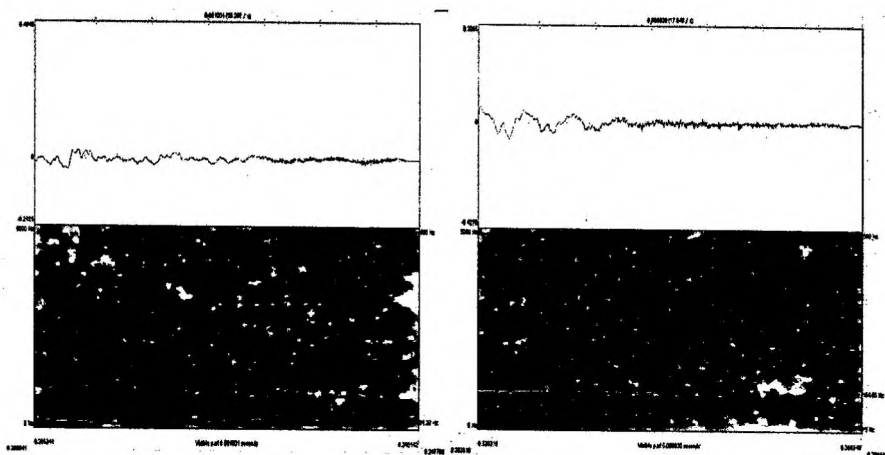
контакту са задњим лабијализованим самогласником, а не посебном јединицом фонолошког система, типа полувокала.

Да овакав изговор није апсолутно правило, већ само једна од варијанти, показује и спектрограм са сл. 6.

Спектрална слика гласовног низа *војвода* јасно показује одсуство форманата у спектру гласа [в], док закривљеност F_0 у сегментима који представљају артикулацију [в] одговара карактеристичном

Сл. 8. Гласовни низ *Јевта*: а) мушки глас; б) женски глас

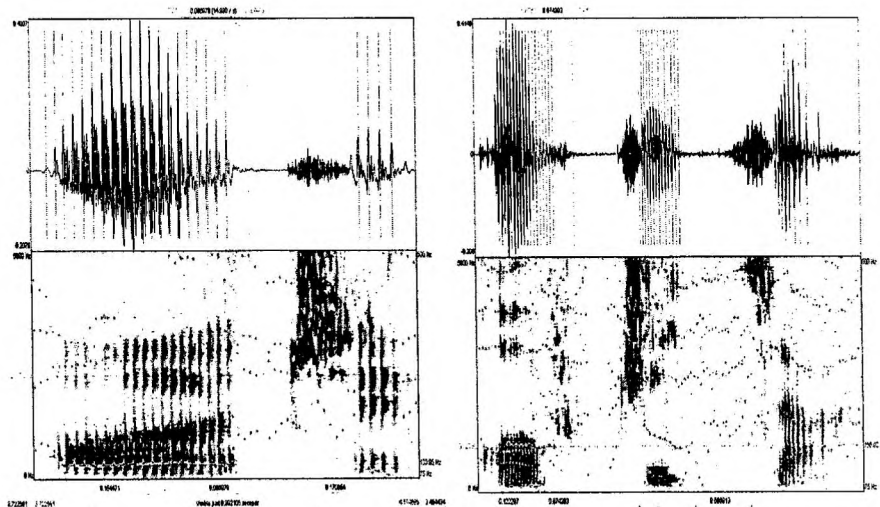
Сл. 8.а. Увећани сегмент [в] у речи *Јевта*: а) мушки глас; б) женски глас

понашању шумних реализација на микропрозодијском нивоу. И на осцилограму се врло лако може локализовати шумни звучни глас.

Модификације звучног таласа шумног гласа видљиве су и на увећаном сегменту [в] у иницијалном (сл. 7а) и медијалном (сл. 7б) положају.

На спектрограму са сл. 8.а означен је сегмент који одговара акустичкој реализацији [в] у гласовном низу *Јевџа* и на њему се види да овај глас има свој звучни и свој беззвучни део. Звучни део гласа на спектрограму 8.б јасније је видљив на осцилограму и представља заправо транзицију од вокала ка консонанту, док је финални део консонанта практично реализован као беззвучни шум.

На спектрограму са сл. 8.а дати су увећани сегменти финалног дела гласа [в] са спектрограма са сл. 8 и на њима се јасно види да је у оба случаја у финалном делу реализован беззвучни аperiодични (шумни) глас.

а) о в т ш и б) о в т ш и т с а

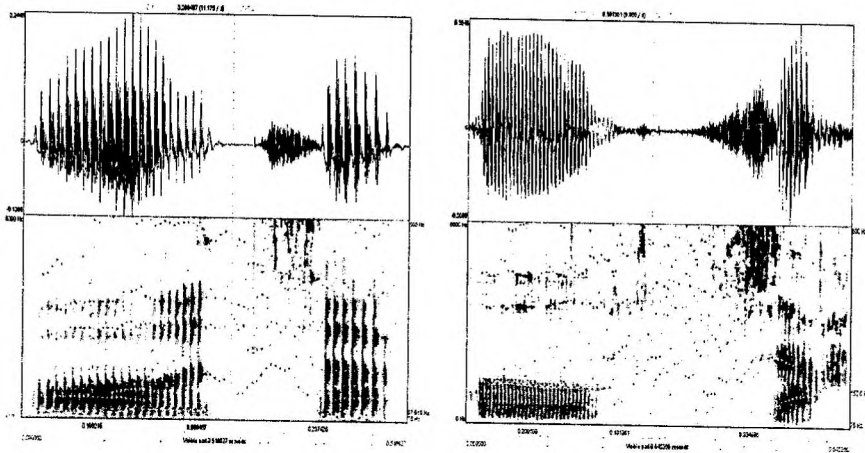
Сл. 9. Спектрограм гласовног низа *овчица*: а) мушки глас; б) женски глас

И на издвојеним сегментима спектралних слика гласовног низа *овчица* (сл. 9) уочавају се разлике у изговору гласа [в] код наших испитаника. На спектрограму 9.а јасно су видљиви форманти у првом делу реализације гласа [в], као и линија интонације која га прати, док у финалном делу исти глас показује ослабљени спектар уз одсуство звучне греде, што указује на то да се он у овом делу сасвим обеззвучио и прешао у шум.

	[в]
F ₁	417
F ₂	1141
F ₃	2244

Табела I. Вредности форманата за реализације сонантског [в] са спектрограма 9а³

На спектрограму 9.б истог сегмента уочљива су два дела фрикатива: први је реализован као звучни струјни глас, а други као беззвучни.

а) о в т с а б) о в т с а

Сл. 10. Спектрограм гласовног низа *овца*: а) мушки глас; б) женски глас

Слична је ситуација и при артикулацији низа *овца* (сл. 10), где се код оба испитаника примећује обеззвучење у финалном делу артикулације гласа [в], с тим што је у иницијалном делу спектрограма 10.а артикулисан сонант (карактеристично присуство ослабљених форманата у спектру), односно [w], док је код испитаника женског пола (10.б) забележена артикулација шумног гласа, у иницијалном делу звучног, а у финалном беззвучног.

На основу анализе спектралних слика могуће је закључити да се глас [в] у српском језику може реализовати на три начина: као сонант [v], при чему ће његова спектрална слика садржати звучну греду и

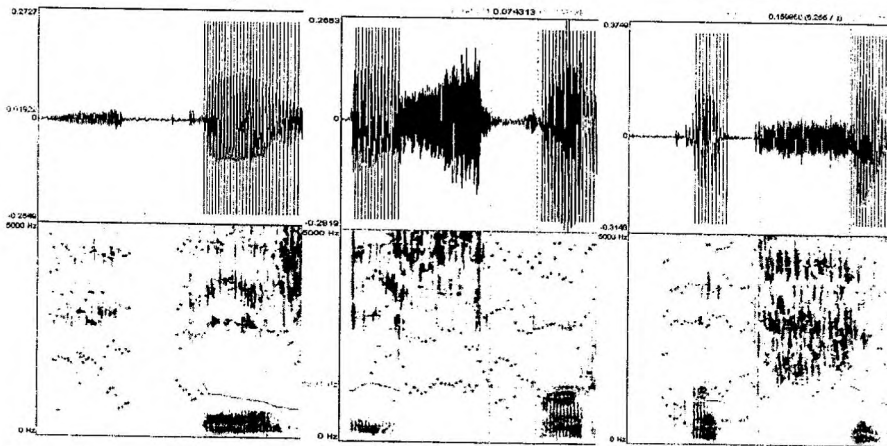
³ У поређењу са резултатима које наводи Шкарић (в. напред) висина првог форманта не одговара ни артикулацији [в] ни артикулацији [w], већ пре неутралном средњем самогласнику [э].

форманте (од којих ће F₁ бити повишен), као полувокал [w] (са сниженим F₁) или као звучни фрикатив [v], који ће у својој спектралној слици имати звучну греду и распршену енергију у спектру.

Уочљиво је да и сонантска и полувокалска реализација показују тенденцију губљења сонорности у финалном делу гласа у контакту са безвучним сугласником који му следи, док је овакво понашање апсолутно правило код шумне звучне артикулације. Другим речима, звучни се фрикатив [v] у свом финалном делу обезвучује тако да се у потпуности једначи са наредним муклим гласом. Што је емисија гласа дужа, већа је вероватноћа да се перципирају и његов звучан и његов безвучан део, односно уколико је трајање гласа краће, биће уочљивије једначење по звучности са наредним гласом. Ово једначење нарочито се очитује у дијалектима где се уместо звучног гласа чује јасно [ф], док се у брижљивијем говору реализује једна врста безвучног [v]⁴. Чињеница је, међутим, да сви изворни говорници српског језика не изговарају глас [v] на исти начин. Лабавост артикулације [v] може ићи толико далеко да се доња усна не подигне довољно да би додирнула горње зубе него им се само приближи, услед чега по средини остаје пролаз кроз који ваздушна струја слободно пролази стварајући форманте у спектралној слици овако артикулисаног гласа. При сасвим небрижљивом изговору, артикулација [v] испред задњих вокала [о у] може постати и сасвим билабијална, при чему ће спектрална слика овако артикулисаног гласа одражавати полувокалску реализацију. Ако је артикулација брижљива и исправна, увек ће се јасно уочавати разлика између српског лабиоденталног [v] и њему сличних гласова у другим језицима, нпр., билабијалног струјног гласа у шпанском или енглеском [w].

Управо због различите артикулације сугласника [v] код изворних говорника српског језика, питање статуса овог гласа у српском фонолошком систему и даље је подложно преиспитивању. Ослањање на историјске аргументе у циљу и даљег његовог сврставања у класу сонаната у српском не одговара у потпуности стању у савременом језику. У прилог његовом припајању класи шумних струјних сугласника говори обезвучавање овог гласа у контакту са безвучним сугласником, и то или у потпуности или делимично, што се очитује кроз губљење сонорности у његовом финалном делу.

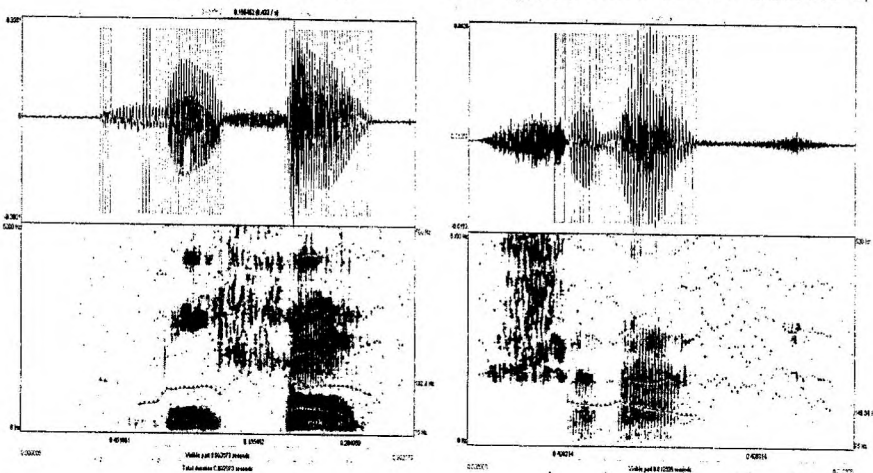
⁴ О овој појави говори и Морис Грамон (Grammont 1950), који наводи примере једначења по звучности у гласовним низовима типа *bec de lièvre*, где се безвучно [k] озвучује у контакту са [d], при чему оно не постаје [r] већ заправо једна врста звучног [k].

а) ф т и б) и с ф о в) о џ ф и

Сл. 11. Одсечци спектралних слика гласовних низова
а) [фти]зиолог; б) [исф]рсирајти; в) [оџф]икаријти

Навели бисмо још један аргумент у прилог сврставању ове фонеме у класу шумних констриктива: и поред његове сонантске дистрибуције, јасно је да му се природа током времена променила, те је данас далеко рационалније сврстати га у класу шумних струјних јединица, чиме би се знатно поједноставио опис фонолошког система српског језика. Уколико бисмо из данашњег система сонорних гласова (сонаната) поред [в] издвојили и глас [ј], добили бисмо систем од

а) б и ф е б) ш э р а ф

Сл. 12. Спектралне слике гласовних низова *бифе* и *шраф*

шест фонема, што би поједноставило инвентар дистинктивних обележја релевантних за опис ове класе гласова. Наиме, у том случају обележје [\pm стридентно] представљало би валидан параметар у инвентару дистинктивних обележја шумних фонема, али не и сонаната.

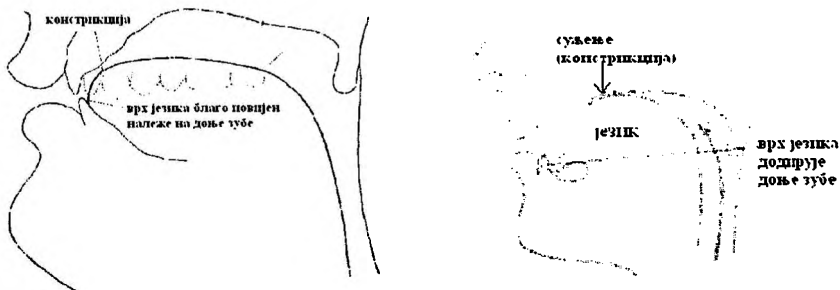
Насупрот свом звучном парњаку, глас [ф] не показује значајније разлике у акустичкој слици код појединих говорника и у различитим гласовним окружењима.

Увек је реч о гласовној енергији распршеној у појасу од око 400 Hz до преко 7000 Hz, с тим што се енергетски спектар појачава изнад висине од 1500 Hz. Запажа се да је по трајању [ф] дуже у иницијалном положају у речи (сл. 11.а), у случају да њим почиње наглашени слог (сл. 11.в) или ако се налази у звучном окружењу, тј. између самогласника (сл. 12.а).

Продужено трајање гласа [ф] запажа се и у финалном положају, с тим што је гласовна енергија овако артикулисаног гласа изразито ослабљена (сл.12.б).

2. Гласови [з с]

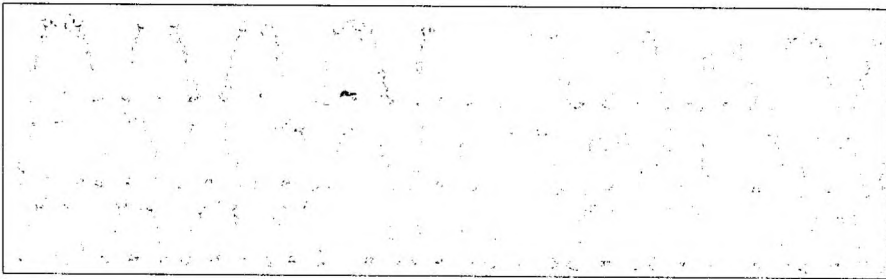
Денталној локализацији (сл. 13.а) припадају гласови [з с] и њих карактерише успостављање теснаца делом језика уз ивице тврдог непца, при чему се на том делу језика појављује широк жлеб док предњи део језика налаже на надзубни (алвеоларни) гребен горњих секутића, а сам његов врх повијен је према доњим секутићима. На тај начин ствара се узак и издужен отвор праћен благим развлачењем усана. Управо чињеница да предњи део језика налаже на алвеоларни гребен разлог је што поједини аутори гласове [з] и [с] одређују као предорсоалвеоларне. На основу палатограма међутим, Б. Милетић је

Сл. 13. Пресек усне дупље при изговору [з] / [с]:
а) дентална локализација; б) (пре/дорсо)алвеоларна локализација

установио да је место творбе ових гласова ипак на ивици доњих секутића, што их и одређује као дентално локализоване. „Ваздушна струја се, пролазећи кроз жлеб на средини, компримује у теснацу између предњег дела језика, одакле удара снажно о ивицу доњих секутића што изазива висок, оштар шум коме одговара мали резонатор и дугачак усни отвор“ (Милетић 1935: 32–33).

Одступања у облику гласовног канала при артикулацији зубних констриктивних сугласника [з] и [с] у српском језику уочљива су и на палатограмима Б. Милетића, на којима се јасно оцртава разлика у ширини и месту додира језика са регијама на горњој вилици код појединих информатора (сл.14).

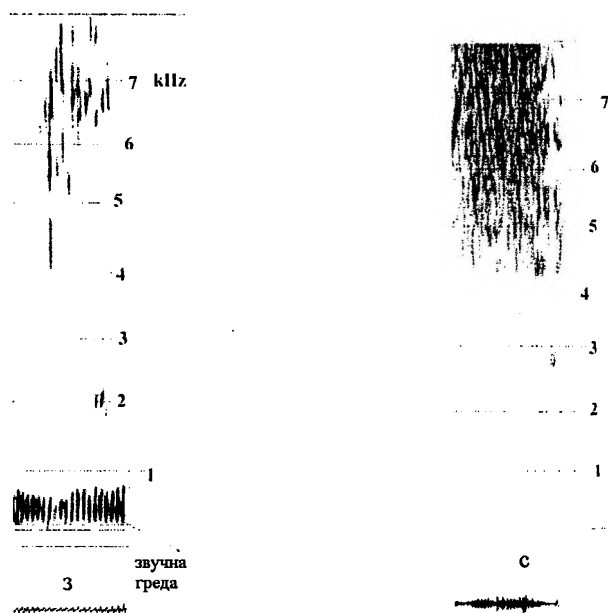
Сл. 14. Палатограми [с] и [з]: у речима *Vasa* (светлија површина) и *vaza* (тамнија површина)

Према Б. Милетићу (Милетић 1935: 32), вилични угао при изговору ових гласова износи 7,5 за [з], односно 7mm за [с].

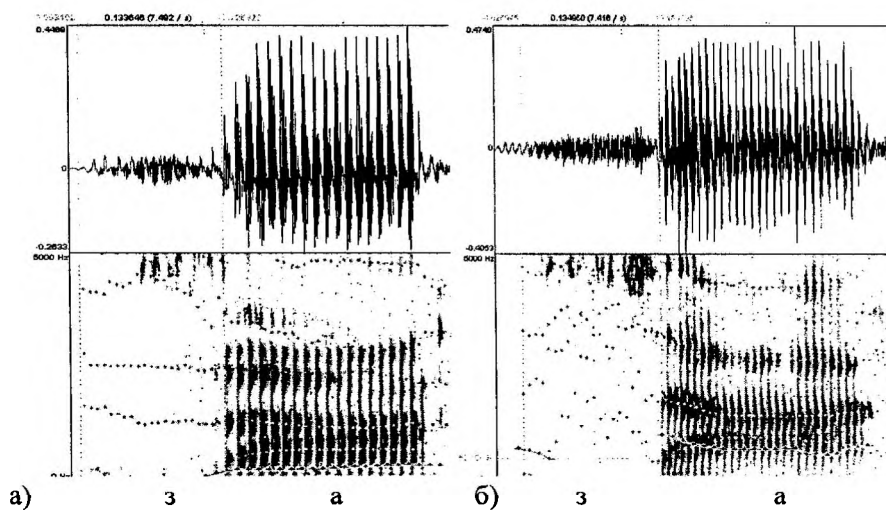
Неспорна је, међутим, чињеница да у зависности од фонолошког система и ортоепске норме језика у којем се јављају, гласови [з] и [с] могу бити локализовани и апикоалвеоларно и пре(дорсо)алвеоларно, при чему се и њихове спектралне слике (сл. 15) модификују у складу са променама облика резонатора при њиховој артикулацији.

С обзиром на то да се на спектралним сликама [з] и [с] шум налази у високим фреквенцијама, ови гласови се још називају и сибилантима. Присуство звучне греде у спектру [з] указује на активност гласних жица у артикулацији овог гласа, док при артикулацији [с] гласне жице мирују.

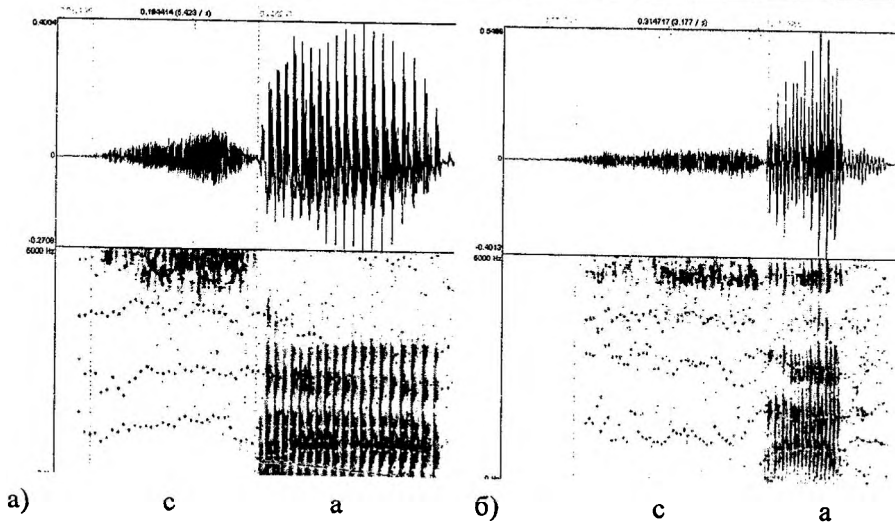
Различите реализације ових сугласника присутне су и код једног истог говорника у гласовним низовима различитог склопа. У зависности од непосредног окружења, [з] и [с] ће се на спектралној слици јављати у виду модификованих, али увек препознатљивих, шумова, наравно под условом да их говорник артикулише у складу са прихваћеном ортоепском нормом. „Шушкање“ у изговору ових гласова јавља

Сл. 15. а) Спектрална слика гласа [з]; б) спектрална слика гласа [с]

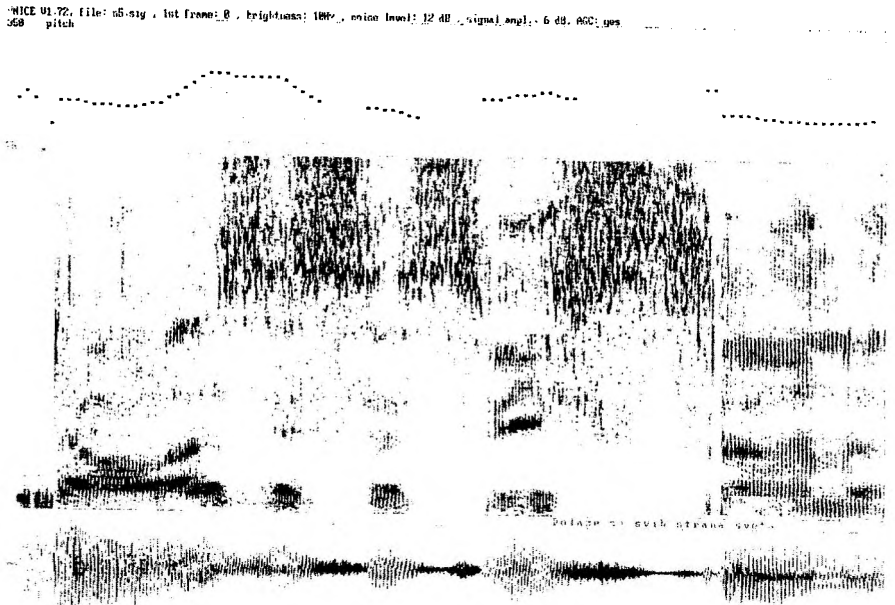

Сл. 16. Сегмент [за] у речи *захтев*: а) мушки глас; б) женски глас

Сл. 17. Сегмент [са] у речи *Сарѝр*: а) мушки глас; б) женски глас

се као блажа (из)говорна мана и врло често пролази незапажено јер га покривају, с једне стране, садржај информације, а са друге шумови присутни у комуникационом каналу.

д о л а з е с а с в и х с т р а н а

Сл. 18. Спектрална слика гласовног низа *долазе са свих страна*

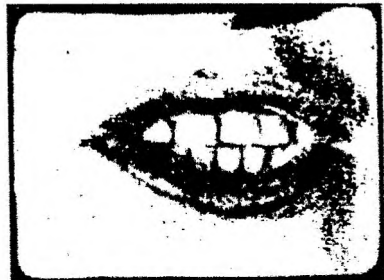
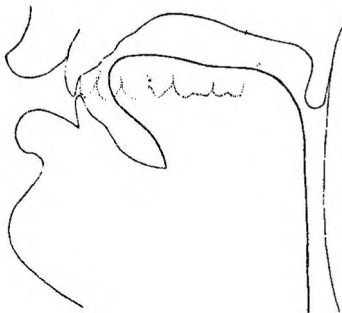
На сл. 16.а приказана је спектрална слика гласа [з] при чијој је артикулацији дошло до повећања степена апертуре на месту констрикције, што је условило појаву ослабљене концентрисане енергије (слабих форманата) у спектру. На сл. 16.б спектрална слика одговара звучном констриктивном гласу (присуство звучне греде у дну слике), при чијој је артикулацији, услед смањене апертуре на месту констрикције, дошло до вртложења ваздушне масе и стварања спектра са распршеном енергијом.

И на сл. 17 приметне су разлике у акустичким сликама [с] код мушког и женског гласа, при чему је концентрисање енергије у спектру гласа са сл. 17.а израженије него на сл. 17.б. Одсуство звучне греде упућује на безвучну артикулацију.

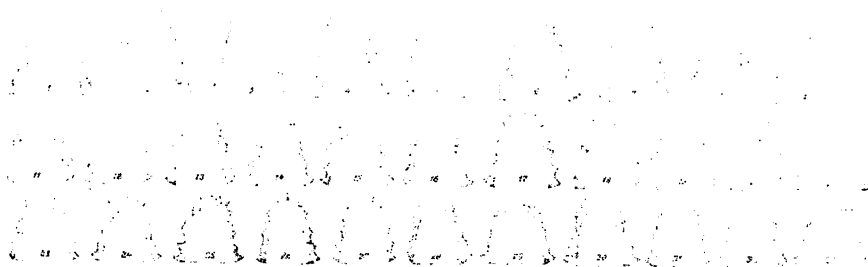
На сл. 18 дати су гласови [з] и [с] у гласовном низу, при чему се у спектру [з] уочава звучна греда, а испод спектрограма осцилограм карактеристичан за звучни глас. У спектру [с] нема звучне греде, а видљиве су и разлике у акустичким сликама истог гласа у зависности од непосредног гласовног окружења.

3. Гласови [ж ш]

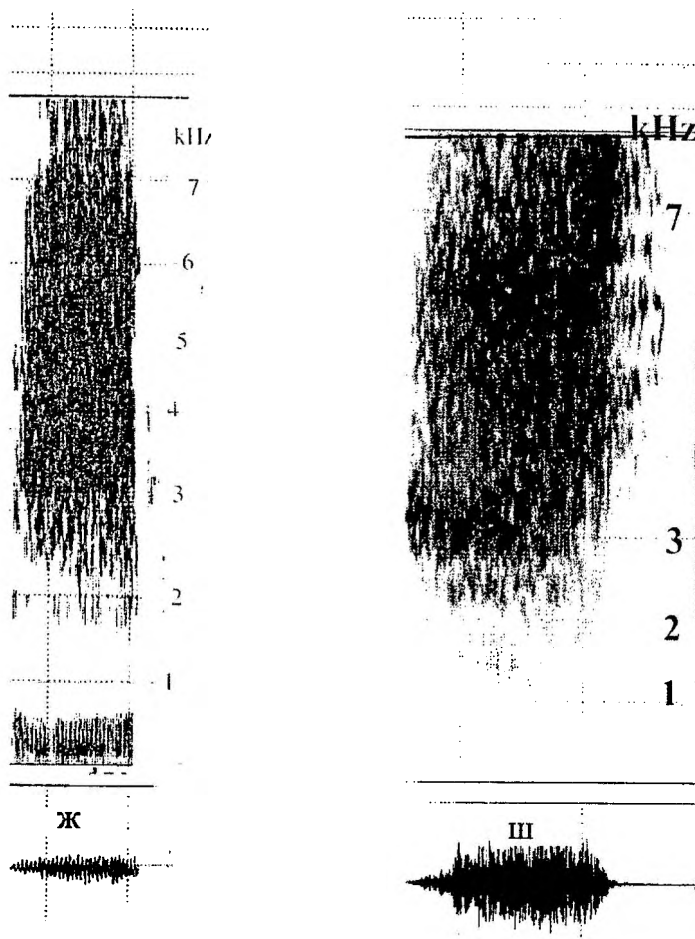
Палатално су локализовани гласови [ж ш], при чему је њихова артикулација у неким појединостима слична оној која је описана за [з с]. Разлике се, међутим, свде на то што се подизањем леђа језика тснац успоставља дубље према палатуму, а уз истурање усана резонатор се шири и продужује па ваздушна маса удара на горње секутиће и изазива у продуженој лабијалној шупљини ковитлаце, који им дају карактеристичан „шуштав“ звук (Милетић 1933: 32–33).

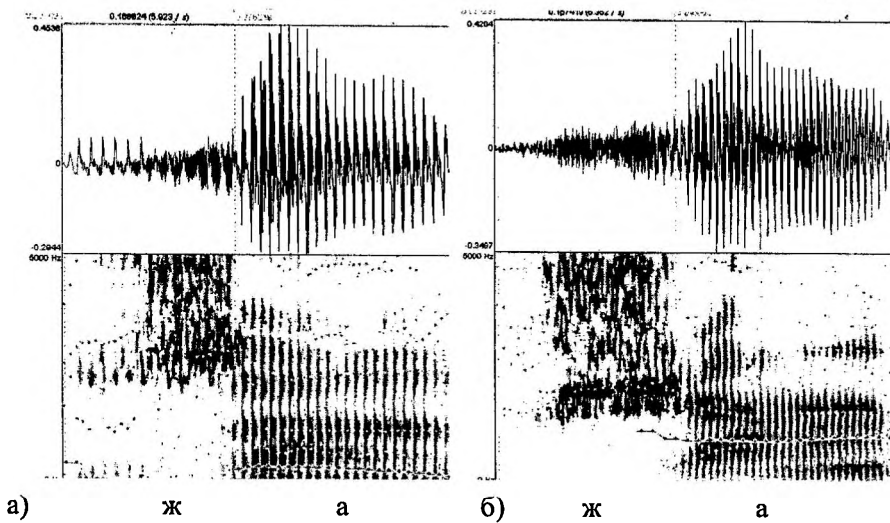
Сл. 19. а) Пресек усне дупље при изговору гласова [ж] / [ш];
б) облик усана при изговору гласа [ш] у речи *чаши*

Сл. 20. Палатограми [ж] и [ш] у речима *йџжа* (тамнија површина) и *йшш* (светлија површина)

Сл. 21. Спектралне слике гласова [ж] и [ш]

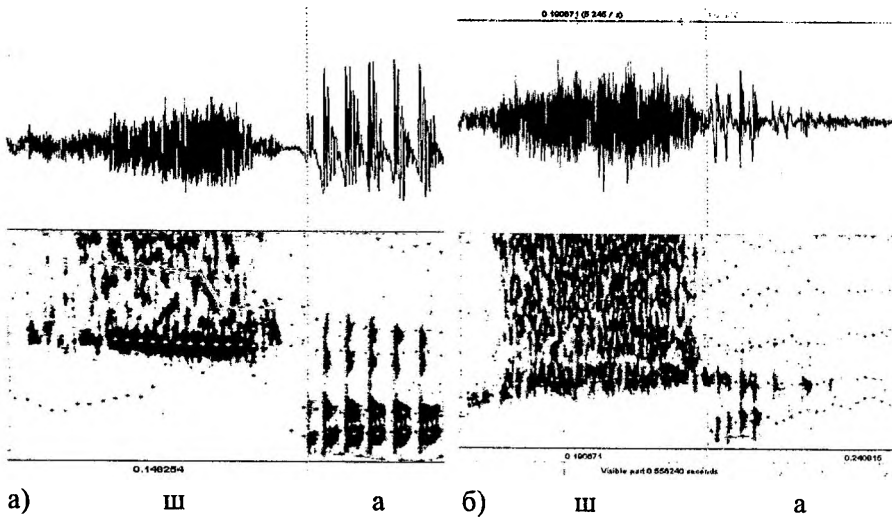
Сл. 22. Спектралне слике гласовног низа [жа] у речи *жанр*:
а) мушки глас; б) женски глас

На палатограмима Б. Милетића уочљиве су регије у којима ивице језика додирују горње непце, при чему се појас додира креће од области очњака до области првих кутњака (сл. 20). Исти аутор установио је да вилични угао при изговору ових гласова износи 5 mm за [ж], односно 4,5 mm за [ш] (Милетић 1933: 32).

Разлике у артикулацији гласова [ж] и [ш] које се могу видети на палатограмима са сл. 20 уочљиве су и на њиховим спектралним сликама. Повлачење језика у унутрашњост усне дупље у односу на артикулацију гласа [з] / [с] и издизање његовог врха ка предњем непцу има за последицу повећање запремине резонатора у предњем делу усне дупље, а што на акустичком плану доводи до снижавања тона [ж] / [ш] у односу на [з] / [с] (сл. 21).

Довољно је упоредити спектралне слике гласовног низа [жа] у речи у интерпретацији мушког и женског гласа (сл. 22) међусобно или са спектралним сликама самостално изговорених гласова са сл. 21, па да се уоче разлике у њиховој акустичкој природи које проистичу из различите артикулације. На одсечку 22.а артикулисан је звучни глас (упор. присуство звучне греде у дну иницијалног дела спектра, која слаби ка финалном делу), док је на одсечку 22.б звучна греда јасно видљива у иницијалном и финалном, али не и у медијалном делу изговореног гласа.

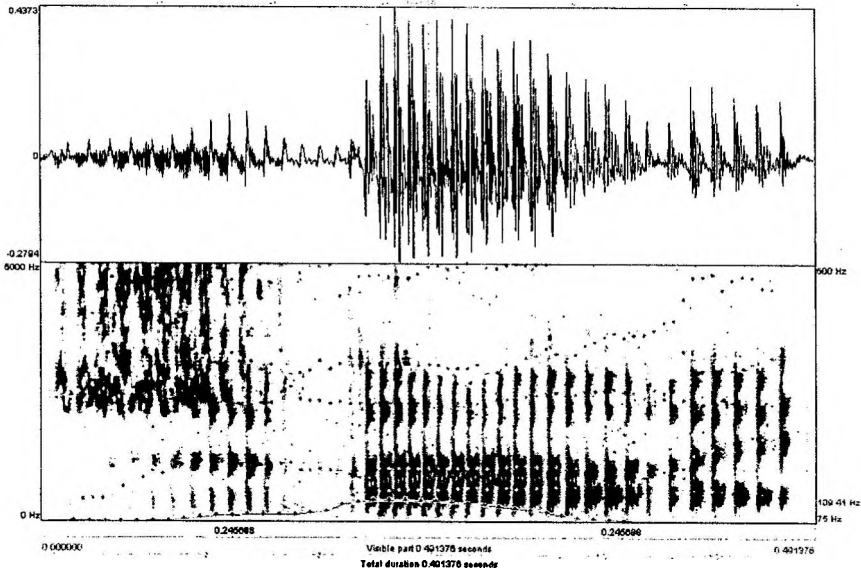
На спектрограмима приказаним на сл. 23 приметно је одсуство звучне греде у оба приказана одсечка, с тим што је у случају мушког

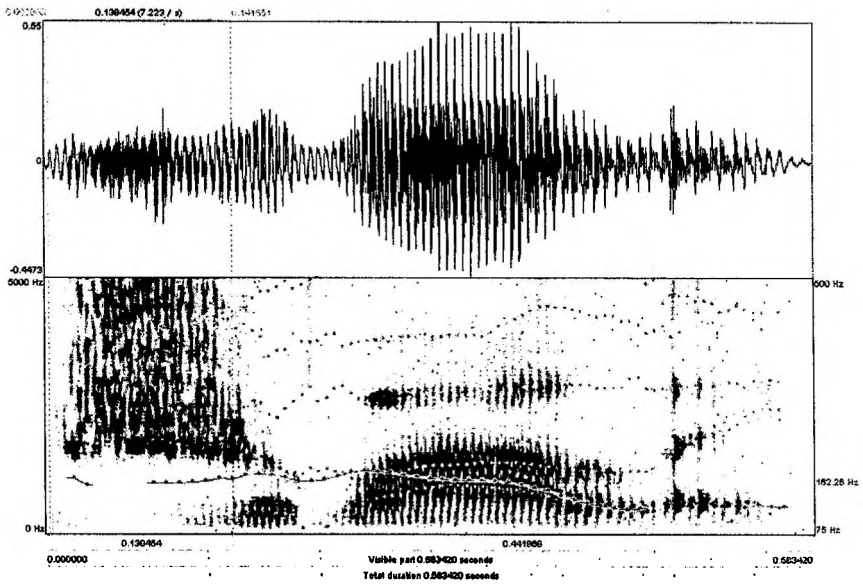
Сл. 23. Сегмент [шa]: а) мушки глас; б) женски глас

испитаника гласовна енергија концентрисана у вишим фреквенцијама у односу на женског испитаника.

Гласовни низ *жвале* у интерпретацији мушког (сл. 24) и женског (сл. 25) гласа на обе спектралне слике садржи у иницијалном делу звучну греду, јасније изражену код информатора женског пола,

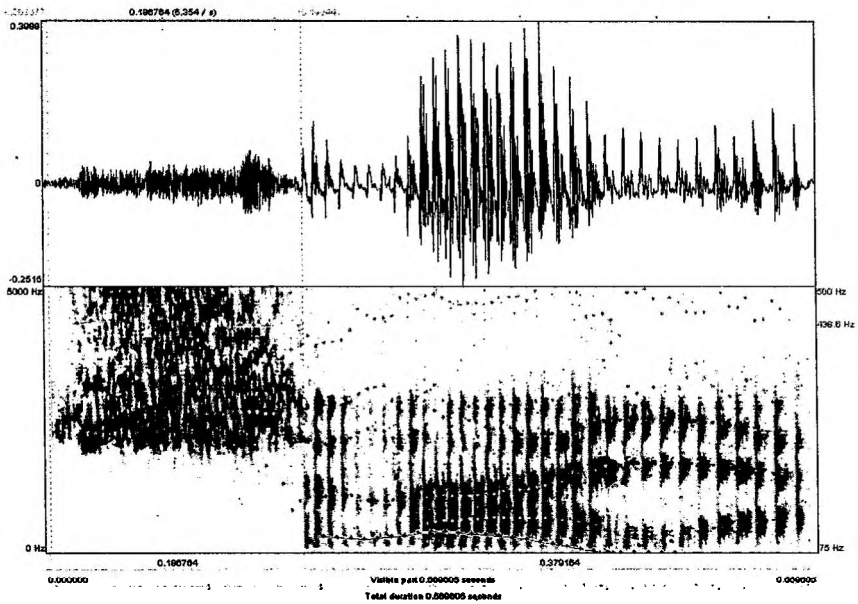

Сл. 24. Спектрална слика гласовног низа *жвале*, мушки глас

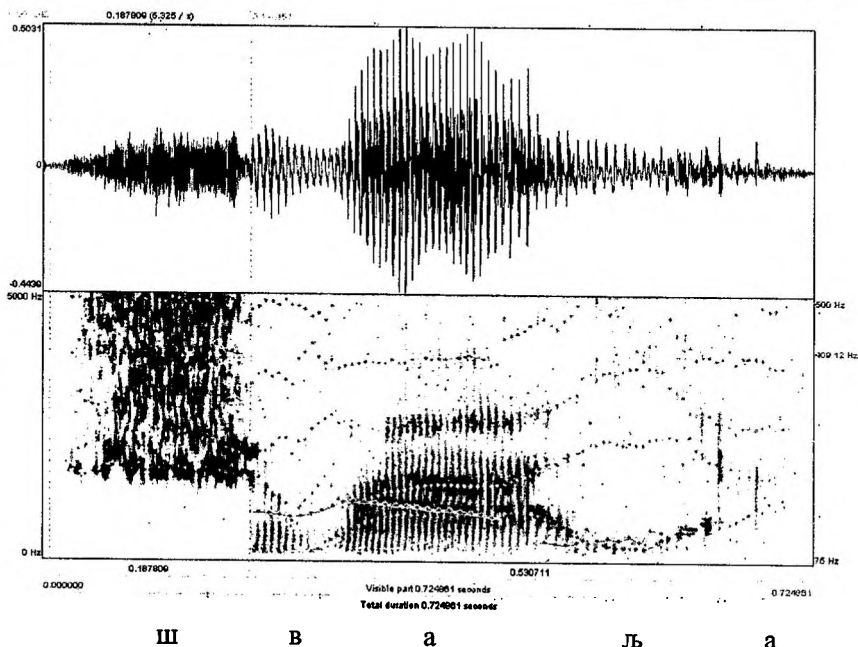
Ж в а л е

Сл. 25. Спектрална слика гласовног низа *жвале*, женски глас

Ш в а љ а

Сл. 26. Спектрална слика гласовног низа *шваља*, мушки глас

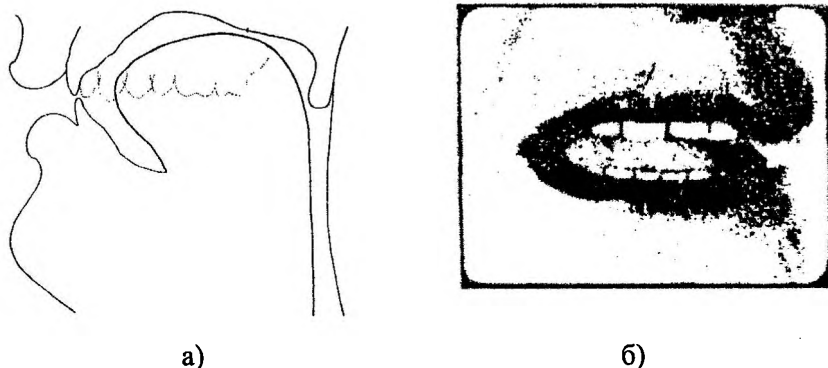
Сл. 27. Спектрална слика гласовног низа *шваља*, женски глас

док се код информатора мушког пола спектар гласа [ж] у доњим фреквенцијама, између звучне греде и карактеристичног шума, појављује још један атипичан појас енергије. Ово отуда што је током емисије гласа ослабила артикулација, а што се може уочити и на осцилограму изнад спектралне слике.

Насупрот изразитим разликама у акустичким (па самим тим и спектралним) сликама гласа [ж], у гласовном низу *шваља* код наших информатора (сл. 26. и 27) артикулација гласа [ш] скоро је истоветна. Одсуство звучне греде на сл. 26 и 27 уз шум који се спушта до нижих фреквенција, указују у оба случаја на артикулацију истог гласа, безвучног струјног [ш].

4. Глас [x]

Веларно локализовани глас [x] карактерише се успостављањем теснаца у задњем делу резонатора, при чему се бокови језика прислањају уз крајњи пар кутњака (сл. 28) и отуда, између осталог и због изразитије удаљености леђа језика од небаца, ваздушна струја може бити неједнака.

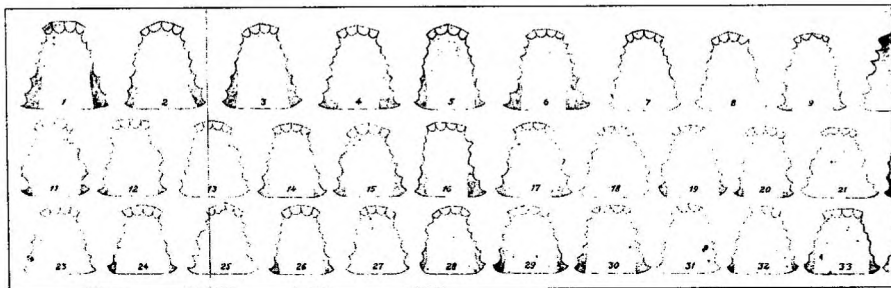

Сл. 28. Артикулација гласа [x]: а) пресек усне дупље при изговору [x]; б) облик усана при артикулацији гласа [x] у речи *махала*

Према истраживањима Б. Милетића, вилични угао при изговору овог гласа износи 7,5 mm (Милетић 1933: 115).

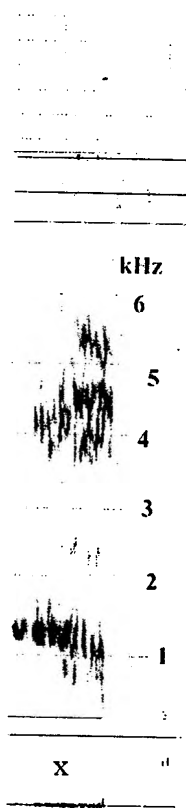
У стандардном српском језику глас [x] нема звучног парњака, мада се може говорити о његовој звучној реализацији када се нађе испред звучног консонанта. Одсуство звучне греде на спектралној слици самостално изговореног гласа (сл. 30) указује на његову муклу природу.

Овај глас, мада представља самосталну јединицу у гласовном систему савременог стандардног језика, у говорном језику се показује као врло нестабилан. Та нестабилност не представља иновацију модерног језика, већ заправо стање наслеђено из претходних периода. Цитирајући Јагића⁵, Ст. Новаковић наводи да се „старо српско x изговарало оштрије, отприлике између немачког *h* и *ch*, али да му се изговор смекшао (или отанчао) на многим странама, почевши пропадати у

Сл. 29. Палатограми гласа [x] у речи *махала*

⁵ Јагић, *Gramatica jezika hrvatskoga* I, стр. 69.

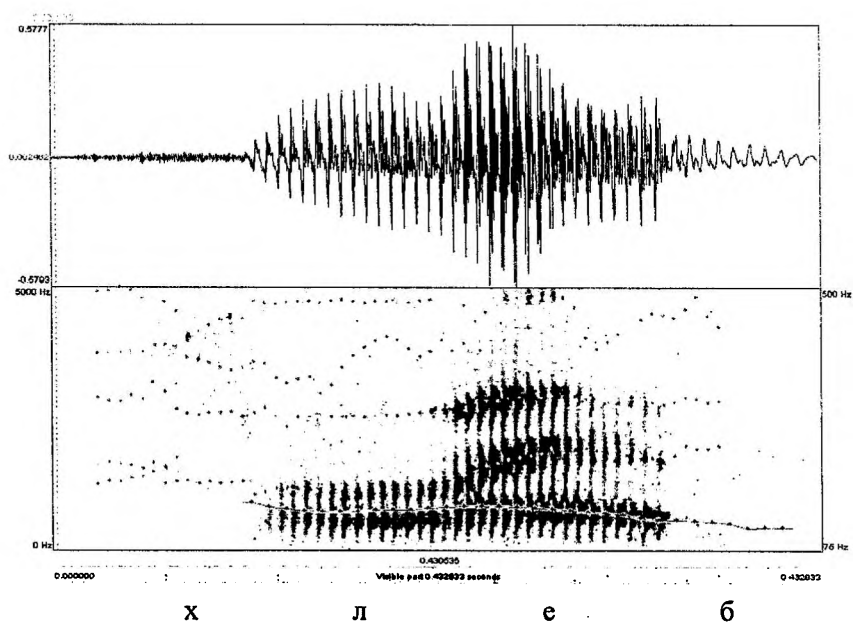
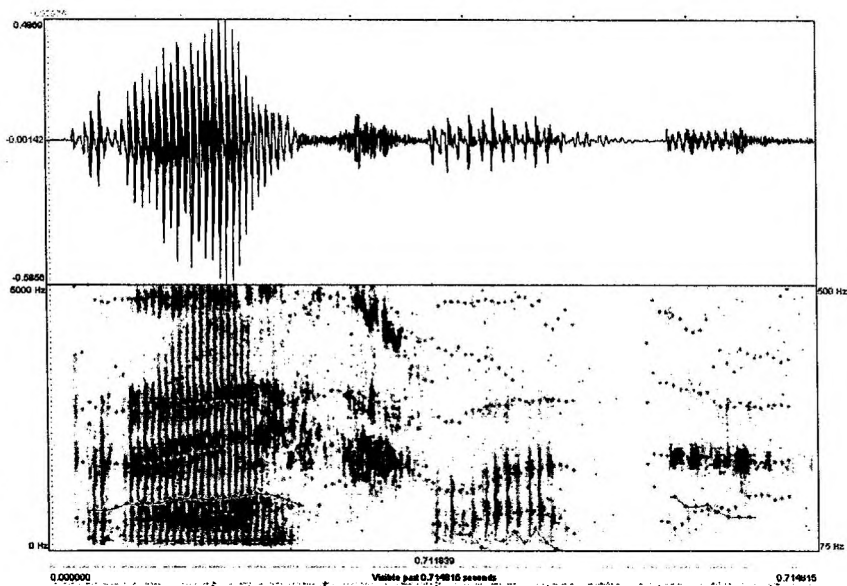

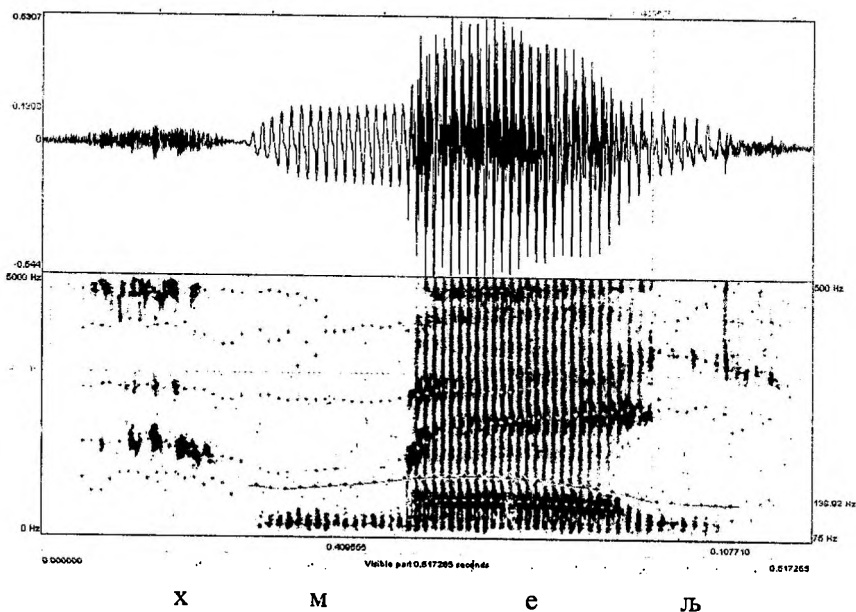
Сл. 30. Спектрална слика самостално изговореног гласа [x]

прошлом и претпрошлом веку. У новије доба образована класа народа, на коју књижевност и граматика показаше свој уплив, почиње изговарати овај глас на ново. Уметним начином оживљује он у нашем језику, и ту му се тако рећи махом враћа стари изговор налик на немачко *ch*. Ово ново изговарање, као ствар уметна, нова и неутврђена, не може ући у даље разматрање наше, јер смо ми ради ограничити се на оно што у народу живи“ (Новаковић 1873: 33).

Б. Милетић има слично мишљење сматрајући да је „*x* глас поновљен, глас који изумире и који би, вероватно, сасвим изумро, да на изговор не утиче писмо и школа (Милетић 1933: 115).

Са теоријског становишта, међутим, о овом гласу може се сасвим аргументовано говорити како са становишта његове физичке, односно акустичке вредности условљене местом и начином артикулације, тако и са становишта његове употребне (дистрибуционе) вред-

Сл. 31. Спектрална слика гласовног низа *хлеб*Сл. 32. Спектрална слика гласовног низа *прехлада*

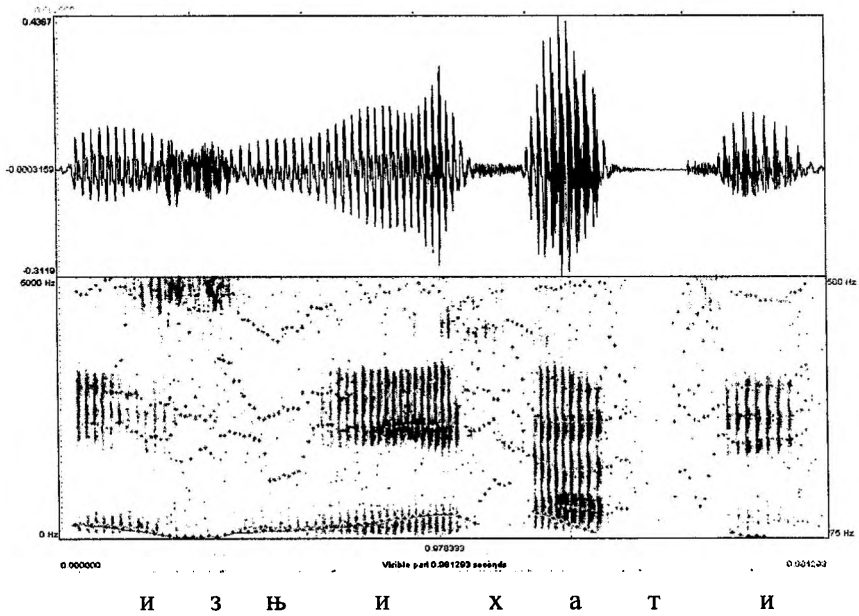
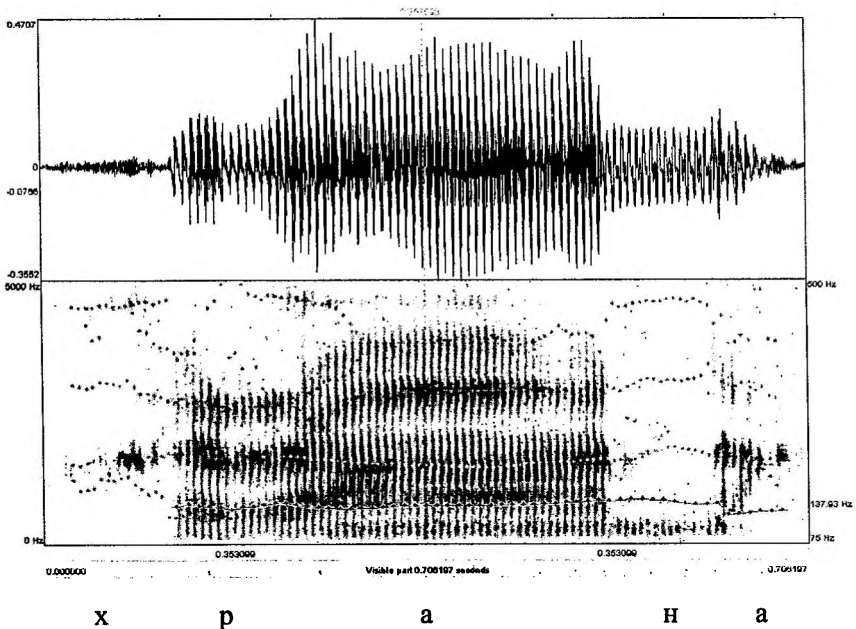
Сл. 33. Спектрална слика гласовног низа *xmeљ*

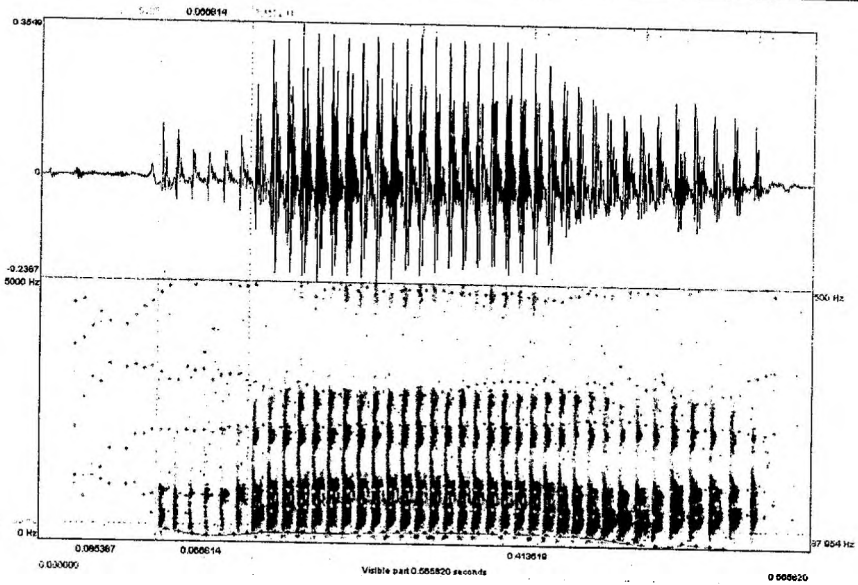
ности у савременом језику. О физичкој вредности [x] најречитије говоре спектралне слике гласовних низова у којима се овај глас налази у различитим окружењима. Тако, нпр., на сл. 31 глас [x] налази се у иницијалном положају испред сонанта [л], док је на сл. 32 овај глас у средини гласовног низа, при чему му претходи самогласник [е], а следи сонант [л]. Уколико се упореди спектрална слика гласа [x] на обе слике, очљива је јача артикулација овог гласа у средини гласовног низа него у иницијалном положају.

Слаба артикулација [x] у иницијалном положају видљива је и на одговарајућем осцилограму са сл. 31, док осцилограм са сл. 32 указује на изразитију артикулацију [x].

На сл. 33 и 34 природа гласа [x] у приказаним гласовним низовима обрнута је у односу на ситуацију дату на сл. 31 и 32. Наиме, наш испитаник је глас [x] јаче артикулисао у иницијалном него у медијалном положају, с тим што ваља нагласити да се у овом потоњем случају [x] нашло између два самогласника, док му на сл. 33 следи назални сонант.

И на сл. 35 и сл. 36 глас [x] нашао се у иницијалном положају, први пут испред сонанта [р], а други пут испред гласа [в] изговореног са лабавом констрикцијом, што је условило појаву форманата у њего-

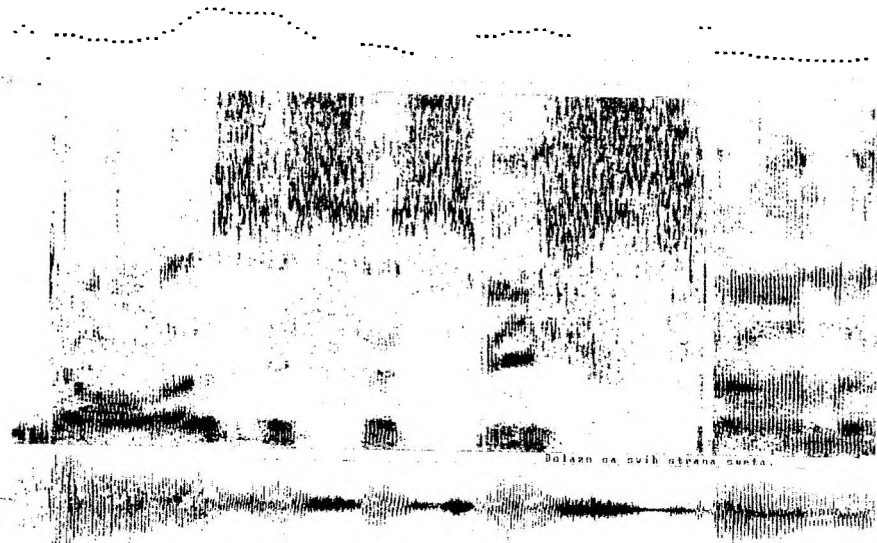
Сл. 34. Спектрална слика гласовног низа *изњихати*Сл. 35. Спектрална слика гласовног низа *храна*

Х в а л а

Сл. 36. Спектрална слика гласовног низа *хвала*

SIGCE 31.7D, file: 45.wav, 1st frame: 4, brightness: 100%, noise: level: 17 dB, signal ampl.: 6 dB, 400: yes ...
 400: pitch

Д о л а з е с а с в и х с т р а н а

Сл. 37. Спектрална слика гласовног низа *долазе са свих страна (свејта)*

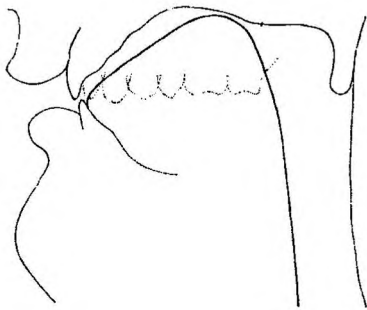
вој спектралној слици (сонантни глас близак транзиционом гласу [w]). На сл. 36 уочљива је изразито слаба артикулација почетног гласа, и то како на спектрограму, тако и на осцилограму, док спектар [x] на сл. 35 показује концентрацију енергије у више појасева почев од 140 Hz па све до 4800 Hz. Уколико упоредимо низ спектралних слика гласа [x] у различитим окружењима, примећујемо да је [x] најслабије артикулисано управо испред лабиоденталног [v], што можда и објашњава зашто је у савременом говорном језику група [xv] изразито нестабилна.

Иако у гласовном низу глас [x] модификује своју спектралну слику у зависности од суседних гласова, његова основна природа (безвучни спирант) увек је препознатљива. На сл. 37 рачунар је забележио распршену енергију у појасу изнад првог килохерца, док се на другим спектрограмима, у зависности од специфичног окружења, шум може спустити чак испод половине првог килохерца. Овакав спектар (шум у ниским фреквенцијама) условљен је обликом гласовног канала у којем се место констрикције налази у задњем делу усне дупље, при чему се вртложење ваздушне струје одвија у релативно широком простору у предњем делу усног резонатора, а што доводи до појачане концентрације гласовне енергије у појединим фреквенцијским подручјима, налик на форманте на спектралним сликама вокала.

5. Глас [j]

У зависности од конкретног језика чијем гласовном систему припада [j] се одређује на различите начине: као сугласник сонантске природе, као полувокал (тј. полуконсонант) или као део дифтонга или трифтонга. Није ретка појава да се глас [j] назива „сугласничким [и]“, при чему се, заправо, у виду има његова артикулационо-акустичка природа, која је заиста на граници сугласничко-самогласничких реализација. И у литератури постоји двојно обележавање овог гласа: једно је везано за његово сугласничко поимање — [j], а друго за његову полусамогласничку природу — [и].

За Ст. Новаковића [j] је недвосмислено сугласник, без парњака у српском језику, који се твори у пределу између језика и небаца. Он [j] сматра првим од примарних гласова ове локализације, иако је „последњи добио особито слово“ (Новаковић 1873: 47). По Б. Милетићу (1933: 65) реч је о „меком“ (палаталном) прострујном сугласнику. Белић (Белић 1968: 131), Стевановић (1975: 76–78) и Симић (Симић 1978: 180) сврставају [j] међу сугласнике, у класу сонаната и локализују га палатално. И. Шкарић говори о звучном сугласнику [j] и полу-

а)

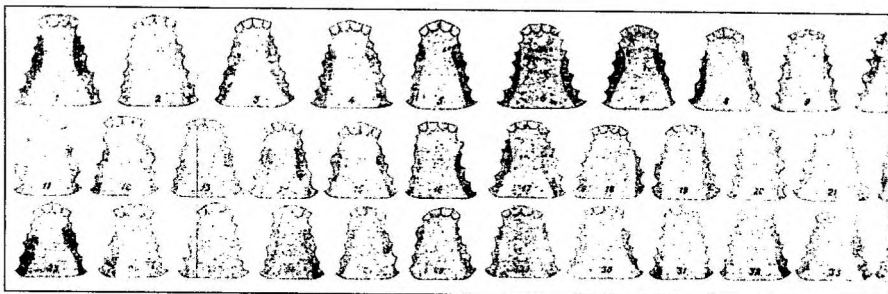

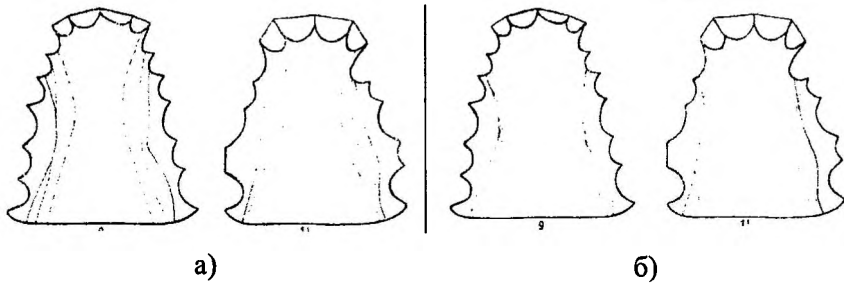
б)

Сл.38. а) Пресек усне дупље; и б) положај усана при изговору гласа [j]

самогласнику [i] наводећи и за један и за други да имају „врло размакнута прва два форманта попут самогласника [и], само још размакнутија“ (Шкарић 1991: 191). Јовичић овај глас назива пунозвучним консонантом уз напомену да постоје и особене реализација гласа [j] у којима доминира фрикациони шум, за разлику од неких других реализација у којима доминира (полу)вокалска формантска структура (Јовичић 1999: 58).

При артикулацији гласа [j] језик се издиже према тврдом непцу нешто више него при изговору самогласника [и], додирујући својим рубовима горње кутњаке и њихове десни, док му се врх ослања на унутрашњу страну доњих зуба (сл. 38а). По средини језика ствара се дугуласт левак омеђен с горње стране тврдим непцем. Од пречника овог левка (тј. од величине простора између језика и тврдог непца) зависи структура спектра реализованог гласа: ако је пречник ужи, појачаће се фрикациони шум, уколико је пречник шири, спектар ће имати формантску структуру.

 Сл. 39. Палатограми гласа [j] у речи *маја*

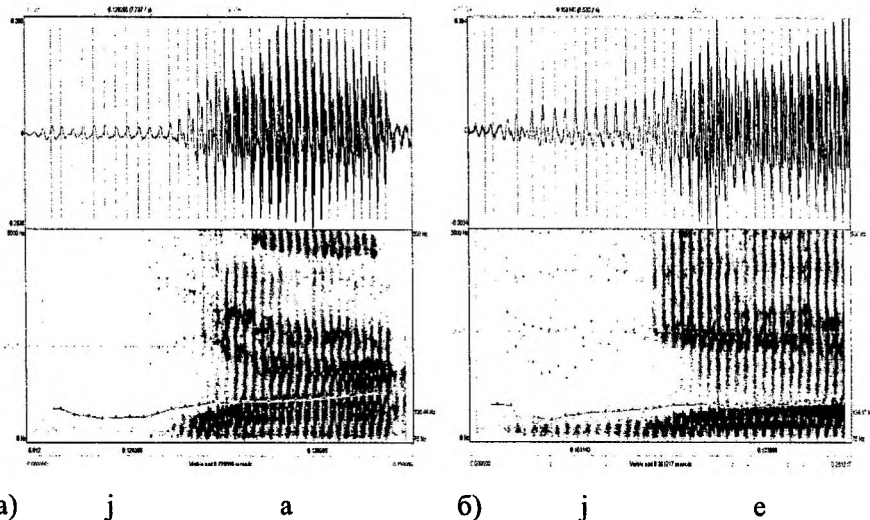
Сл. 40. Утицај суседних вокала на артикулацију [j]: а) — маја, - - -веје, - - - Мији;
б) — маја, - - - Воја, - - - Муји

Према резултатима до којих је дошао Б. Милетић у својим истраживањима везаним за изговор гласова српскохрватског језика, вилични угао при изговору овог гласа износи 6 mm (1933: 65).

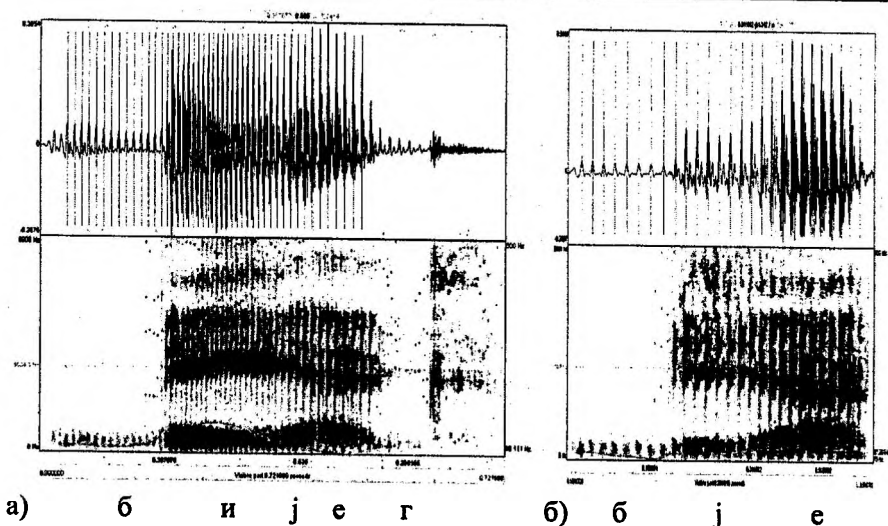
При изговору [j] усне су неутралне (сл. 38.б).

Постоје индивидуалне, па и дијалекатске разлике везане за напетост говорних органа, пре свега језика и зидова усног резонатора, као и разлике у месту и ширини додира рубова језика са горњим непцем. Све ово условљава стварање пролаза различите ширине (упор. палатограме са сл. 39), који опет утиче на акустичке особине реализованог гласа.

Особине гласа [j] у великој мери зависе и од природе гласова у непосредном окружењу. Уколико се налази у иницијалном положају у

Сл. 41. Спектралне слике одсечака а) [ja] из гласовног низа *Јарослављь*;
и б) [je] из гласовног низа *Јевѿа*, женски глас

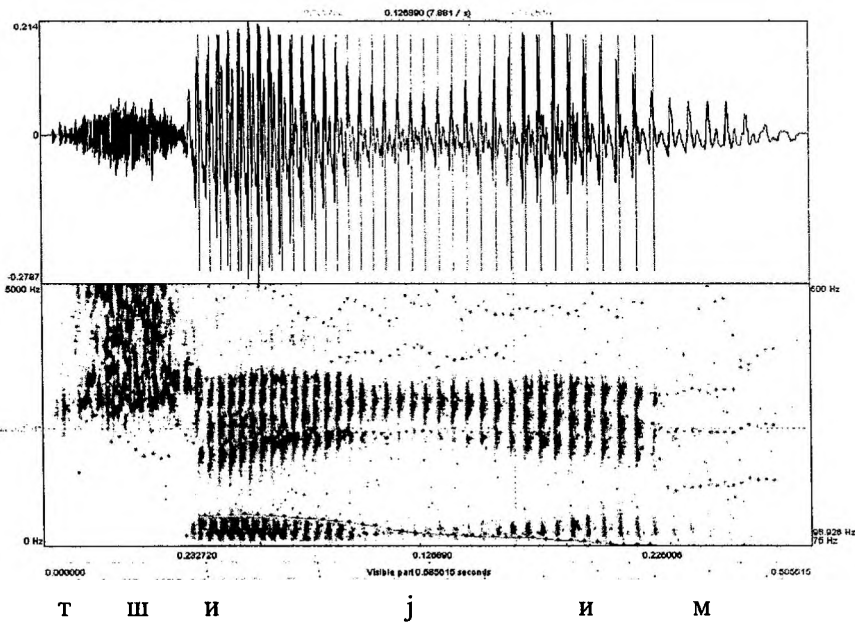

Сл. 42. Спектрална слика: а) гласовног низа *бијег*;
и б) одсечка [бје] из гласовног низа *бјекство*, мушки глас

речи, артикулација ће му бити снажнија, са израженом фрикационом компонентом, док се између вокала и у финалном положају структура његовог спектра мења и постаје полусамогласничка (сл. 41–45).

На сл. 41 приказане су две реализације гласа [j] у иницијалном положају у првом случају испред вокала [a], а у другом испред [e]. Присуство фрикационог шума и звучне греде, односно одсуство јасно формираних форманата у осенченим деловима спектралних слика, указују на потпуну шумну фрикативну реализацију. Форманти се стварају у финалном делу реализације [j] где практично почиње стварање наредног вокала. Пад другог и трећег форманта израженији је на сл. 4.а него на сл. 4.б зато што се F₁ и F₂ гласа [a] налазе у нижим фреквенцијама него што је то случај са истим формантима гласа [e], који пак, у зависности од утицаја суседног сугласника и нарочито супрасегменталних обележја, може имати веома висок F₂, што је иначе обележје вокала који се артикулишу у предњем делу усне дупље.

На сл. 42 присутне су две реализације гласа [j] унутар речи, прва иза јасно артикулисаног самогласника [и], а друга иза билабијалног звучног оклузива. На спектрограму 42.а јасна је формантска структура гласа [и] иза оклузива, док осенчени део, такође, формантске структуре, који представља прелаз од [и] ка [е], траје веома кратко и ако се снимак преслуша, даје акустички утисак [j]. На сл. 42.б неопредно иза оклузива такође је видљива формантска структура гласа [j], а засенчени део обележава сегмент прелаза на артикулацију гласа

Сл. 43. Спектрална слика гласовног низа *чијим*

[e]. Преслушавањем иницијалног дела (незасенченог) гласа [j] са одсечка [бје] добија се акустички утисак изговореног вокала [и]. Овај акустички утисак траје све до места на коме долази до пада другог и трећег форманта при преласку на артикулацију наредног вокала. Уколико се упореде висина F_1 и F_2 за вокал [и] са слике 42.а и висина истих форманата за иницијални део артикулације [j] са сл. 42.б, јасно је да је реч о скоро идентичним артикулацијама чији се други формант пење до висине од преко 2000 Hz, што је фреквенција у којој се формира F_2 затвореног предњег вокала [и].

На спектралној слици гласовног низа *чијим* (сл. 43) засенчени део који представља артикулацију [j] садржи ослабљене форманте од којих су други и трећи нешто виши него код реализације гласа [и]. Нижа вредност другог и трећег форманта у иницијалном делу првог [и], односно финалном делу другог [и] резултат је контакта са суседним консонантима.

Изразити пад првог и изразито повишавање другог форманта карактеристика су преласка са спектра [j] на спектар [а] (сл. 44). У спектрима обе реализације [j] присутна је формантска структура што указује на полувокалску артикулацију (код чисте тонске артикулације форманти у спектру су интензивнији).

Сличан пад другог форманта са незнатним повишењем првог карактеристика је преласка са реализације [j] на реализацију [y], као што се то може видети на спектрограму са сл. 45.

У појединим случајевима веома је тешко прецизно одредити спектрални одсечак који одговара овом гласу јер се он најчешће јавља као транзиција између две вокалске реализације. Уколико се упореди временско трајање одсечка који на перцептивном плану одговара акустичком утиску [j], долази се до закључка да је тај одсечак временски изразито кратак. Још једна одлика спектра овога гласа јесте што се он практично утапа у наредну вокалску реализацију. Уколико се налази између два самогласника, артикулација [j] представља заправо неку врсту прелаза од једне ка другој вокалској реализацији, а тај прелаз одликује се сужавањем гласовног канала у предњем делу усне дупље на месту где се обично локализује самогласник [и], што пригушује тонску компоненту и условљава слабију концентрацију енергије у фреквенцијама на којима се стварају форманти. Стога је резултат овакве артикулације стварање спектра са полуформантском структуром.

Вредности форманата овог гласа сасвим се приближавају вредностима форманата вокала [и]. Први формант [j] не прелази висину од 400 Hz, други се формира у фреквенцијама између 2000–2500 Hz, а F₃ се обично налази на висини од 3000–3500 Hz.

Напомена

У неким појединостима, статус гласа [j] сличан је статусу гласа [в] по томе што се и он остварује са струјном преградом, а као ни [в] ни он нема сонантске карактеристике везане за истовремено постојање преграде и отворен пут за проток ваздушне струје⁶. Због своје неизразите артикулације у систему гласова српског језика [j] се сматра прелазним гласом, а у зависности од његовог вокалског окружења он се често може потпуно редуковати, посебно ако се нађе уз вокале предњег реда (*који, које, чији, чије*), у којима се [j] може изговорити или ослабљено или се изгубити (сл. 43).

Литература

- Бабић 1991: Stjepan Babić, Dalibor Brozović, Milan Moguš, Slavko Pavešić, Ivo Škarić, Stjepko Težak, *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika. Nacrti za gramatiku*, Zagreb.
- Белић 1905: Александар Белић, Дијалекти источне и јужне Србије, *Српски дијалектолошки зборник I*, Београд.
- Белић 1968: Александар Белић, *Савремени српскохрватски књижевни језик, Први део, Гласови и акценат*, Београд.
- Грамон 1950: Moris Grammont, *Traité de phonétique*, Paris, Delagrave.

⁶ Код сонанта [p] реч је о наизменичном успостављању и уклањању препреке.

- Гудурић 1997: Снежана Гудурић, Нешто о природи гласа /х/ и његовој употреби у савременом српском језику, *Зборник Мајице српске за књижевност и језик њосвећен Јовану Кашићу* XL/2, Нови Сад, 83–92.
- Гудурић 2004: Снежана Гудурић, *О природи гласова*, Београд.
- Гудурић 2007: Снежана Гудурић, Драгољуб Петровић, Фонетске основе фонолошког система српског језика, *Научни састајанак слависта у Вукове дане* 36/1, Београд, 91–110.
- Гудурић 2008: Снежана Гудурић, Драгољуб Петровић, Јарослав Ковач, Сонанти у француском и српском језику, *Примењена лингвистика* 9, Нови Сад, 104–127.
- Зеџ 2000: Draga Zeč, О структури sloga у srpskom jeziku, *Јужнословенски филолог* LVI/1–2, Београд, 435–448.
- Ивић 2002: Павле Ивић, Илсе Лехисте, *О српскохрватским акценцима*, Целокупна дела Павла Ивића, VII/1, Сремски Карловци — Нови Сад.
- Јовичић 1999: Slobodan Jovičić, *Govorna komunikacija. Fiziologija, psihoakustika i percepcija*, Београд.
- Јагић 1864: Vatroslav Jagić, *Gramatika jezika hrvatskoga. Osnovana na starobugarskoj slovenštini*, Dio I: Glasovi, A. Jakić, Zagreb.
- Јеласка 2004: Zrinka Jelaska, *Fonološki opisi hrvatskoga jezika: Glasovi, slogovi, naglasci*, Zagreb.
- Костић 1963: Ђорђе Костић, Миољуб Несторовић, Душан Калић, *Акустичка фонетика српскохрватског језика*. 1: Класификација гласова. — Саопштење бр. 11 (Институт за експерименталну фонетику и патологију говора), Београд, 1–27; 2. Гласовно поље. — Саопштење бр. 12, 1–28.
- Милетић 1933: Бранко Милетић, Изговор српскохрватских гласова, *Српски дијалектолошки зборник* V, Београд.
- Милетић 1952: Бранко Милетић, *Основи фонетике српског језика*, Београд.
- Ладефогд 1996: Peter Ladefoged, Ian Maddieson, *The Sounds of the World's Languages*, Oxford — Cambridge, Massachusetts.
- Петровић 1996: Драгољуб Петровић, Фонетика, у: [ред.] Милорад Радовановић, *Српски језик на крају века*, Београд, 87–110.
- Петровић 2000: Драгољуб Петровић, О репертоару ИДО у фонолошком систему стандардног српског језика, *Јужнословенски филолог* LVI/3–4, Београд, 789–802.
- Сечујски 2000: Milan Sečujski, *Snimanje govorne baze na srpskom jeziku namenjene sintezi govora na osnovu teksta*, Novi Sad, Fakultet tehničkih nauka Univerzитета u Novom Sadu.
- Сечујски 2002: Milan Sečujski, Radovan Obradović, Vlado Delić, *Alfa Num sistem za sintezu govora na osnovu teksta na srpskom jeziku*, Novi Sad, Fakultet tehničkih nauka Univerziteta u Novom Sadu.
- Симић 1998: Radoje Simić, Branislav Ostojić, *Osnove fonologije srpskog književnog jezika*, Београд.
- Суботић 2005: Љиљана Суботић, *Орфојеска и орфографска норма стандардног српског језика*, Нови Сад.
- Шкарић 1991: Ivo Škarić, *Fonetika hrvatskog književnoga jezika*, у: Babić 1991: 61–377.

Résumé

Snežana Gudurić — Dragoljub Petrović

UNE CONTRIBUTION À L'ÉTUDE DE LA NATURE PHONÉTIQUE DES SONS
EN LANGUE SERBE: SONS FRICATIFS

Ce texte porte sur la nature phonétique des sons fricatifs, en particulier sur les modifications de leur nature en vu de leur position dans les chaînes sonores concrètes. On propose un nouveau classement de consonnes en langue serbe qui consiste en ajout des sons [j] et [v] dans la classe de fricatifs, ayant en vu la nature acoustico-articulatoire de ces deux sons dans la langue moderne.

LÁSZLÓ DEZSŐ
(Padova — Budapest)

SYNCHRONY, DIACHRONY AND GREENBERG'S
STATE-PROCESS MODEL
(From the Viewpoint of Typological Characterization)

After a brief survey of the history of diachronic typology, the author focuses his attention on the typological methods applied to historical comparative linguistics. Then some basic issues of Greenberg's state-process model are examined as a possible model for diachronic typology. Morphological and word-order typology are used for the illustration of the author's statements and comments.

Keywords: methods of diachronic typology, intragenetic and inter-genetic comparative linguistics, state-process model.

Introduction

From the late seventies to the early eighties a considerable part of my research was directed at Hungarian descriptive grammar, to the typological comparison of Hungarian and Serbo-Croatian, to the typological characterization of Old Serbo-Croatian (Deže 1971, Dezső 1982, 2004). During this period I could discuss the relevant problems of synchronic and diachronic linguistics with Milka Ivić. Our linguistic background had much in common, especially Jakobson's views on general and Slavic linguistics (see Ivić 1967 and others). This explains my interest in the methodological problems of diachronic typology from Humboldt's *Kawi-Werk* (1836) to Prague typology and to Greenberg's writings, which are present in this paper by the issues of his seminal article on the state-process model (1995).

In the last decade, my research followed the comparison of Slavic and Hungarian up to the early stages of protolanguages and to a critical examination of Greenberg's reconstruction of the Eurasiatic macrofamily. In my present framework I examine these two early protolanguages within the Eurasiatic macrounit with special regard to the prehistory of North-Eurasia. Such a research program implied to revisit typological methods

considering the methodology of science as well. The best, if not the only chance was offered by Greenberg's state-process model, which I could discuss with the author, who read the full version of this paper.

Our first step will be a brief presentation of the correlation of synchrony and diachrony within panchrony in the history of linguistic thought: from the intuition of the problem in the 19th century, to the explicit postulation of panchrony by Hjelmslev and Jakobson and to Greenberg's state-process model, operating also with the concepts of the methodology of science. Then I should present two issues of correlation between historical comparative linguistics and typology: dynamicization of typologies and intragenetic and intergenetic comparison. This leads us to one of the fundamental problems of Greenberg's state-process model: the strong connectivity dealing with changes in typological states in languages.

1. Synchrony, Diachrony and Panchrony in the History of Typological Thought

The maximal objectives of the study of the universe of human languages (UHL) would be to compare all the concrete human languages (CHLs) at all stages of evolution and generalize the statements reached in this way. This would show us the UHL in synchronic and diachronic dimensions in panchrony. As this is only an ideal objective, the study of UHL must be shaped in realistic research programs. The universal grammar of the 17th and 18th centuries reduced the extreme diversity of human language to a canon, to a universal grammar to which the variety of attested languages was related. Humboldt (cf. Dezső 1999) intended to account for the diversity of the UHL because its variety reflected the intellectual characteristics of nations speaking them; the UHL was the key to the universe of the spiritual and intellectual variety of mankind. Humboldt shifted the focus of study from uniformity to variety: Universal Grammar was abandoned in favor of the study of holistic types. However, he observed that types generalize only certain, even if important properties of languages, and he introduced the study of general grammar. In his famous lecture on the dual he demonstrates how duality in the real world and duality in conceptual world are reflected in the linguistic category of dual which appears in the systems of languages in different combinations with other phenomena in various subsystems. Humboldt knew Bopp's Indo-European studies and applied the comparative method to Austronesian languages in his monumental Kawi work. He posited genetic comparison in his general comparative framework; however, both typological and genetic historical

comparisons were at their very beginnings in the 1820s and early 1830s and their relationship could be sketched in broad outline only.

For G. Gabelentz descriptive and historical comparative studies were of equal importance and general linguistics had to unite them in general grammar oriented towards the UHL, which was initiated by Humboldt's lecture on the dual in the 1820s but was the objective of a future research program even in Gabelentz's time in the 1880s because of its complexity. A realistic objective could be a typologically oriented study of concrete languages, which, however, was limited by the actual state of typology: morphological types were not holistic, they „covered” only the procedures of morphosyntax according to G. Gabelentz, who saw the possibilities and limits of typology and typologically oriented linguistics (Dezső 1999). There were tendencies to the elaboration of general grammar in the 1930s. Jakobson's study of the Russian case system (Jakobson 1936) approximated it through the study of concrete languages, in which the author used marking theory, a methodological device successfully applied already in general phonology and in phonological typology. Hjelmslev (1928) approached general grammar from a theoretical point of view and then in his framework he established the types of case systems (Hjelmslev 1935–1937). The features used by Jakobson and Hjelmslev are not identical but they are compatible with each other and the differences can be explained by the diversity of the case systems studied by them; I used both in the comparison of the Russian, Serbian, Croatian and Hungarian case systems (cf. Dezső 1982, Деже 1984). Later Jakobson concentrated his activities on general phonology, Hjelmslev developed a maximally precise linguistic theory.

Mathesius saw the impossibility of typological characterization and comparison based on the generalizations of the then-existing typology. His characterology, directed to the whole of concrete language, was based on the major properties of English and Czech. Those properties were shared by other European languages, but in these two languages they appeared in a particular combination (Mathesius 1975 reconstructed from his lectures in the 1930s). Skalička considered the study of types as the central objective of typology. He elaborated morphological typology with methods of structural linguistics and used it for the synchronic characterization of Finno-Ugric languages (Skalička 1935); and somewhat later he wrote the first monograph on diachronic typology: the historical evolution of Czech declension (Skalička 1941) based on Czech historical grammar. He approached the UHL only via complex morphosyntactic types.

The Soviet typologists Meshchaninov and Katsnelson considered morphological typology formalistic and insufficient for the presentation of the

variety of human language. According to them, typology must account also for content and combine synchrony and diachrony. Only the typological analysis of the major sentence constituents: subject, verbal predicate, and object, and of attributive constructions could reveal both contentive and formal properties of languages and their development in successive stages via syntactic types which were the major subject matter of typology implying also morphological typology. Here, the types themselves represented the stages of evolution. The last variant of this approach is known in Klimov's contentive typology: the active type is historically primary and the ergative and nominative types evolved from it (Климов 1977). His typology accounts for syntax, morphology and lexicon; the UHL is approached by the quasi-holistic types, which account for synchrony and diachrony via stadial development of types.

Panchrony was first postulated by Hjelmslev (1928), but it was substantiated in Jakobson (1968). Jakobson claimed that solidarity laws of panchrony are valid for the UHL in synchrony and diachrony and can be extended to child language and aphasia.

2. Historical Comparative Linguistics and the Methods of Diachronic Typology

I view typology from the point of view of typological characterization and comparison, this is mentioned again because the way of presentation of methods, here, and of the state-process model later, will differ from that of general typology. I approach the question of the relationship between synchrony and diachrony in CHLs from the position first formulated by Jakobson. Synchronic states are systems described according to their structures, the diachronic succession of such systems within one language or, in long-range history, within the same family, branch and language (like Pre-Indo-European, Proto-Indo-European, Proto-Slavic, and Serbian) and are connected by historical processes which result in presentation or modification in successive systems. Jakobson focuses on the correlation between synchrony and diachrony which differs from Saussure's focus on their opposition. The shift in focus reflects the difference in historical situation in linguistics: Saussure had to establish the independence of synchronic linguistics; when this was achieved, Jakobson related synchrony and diachrony. Jakobson required a similar approach in typology: the study of types must be complemented with that of their changes within a unified framework which he called panchrony.

In October 1972, having discussed these questions of grammatical typology with him, I asked him the concluding question: "According to

you the optimal approach to typology is panchronic?" He answered with a definite "yes". This is not novel, he wrote about panchrony several times. Jakobson's view on panchrony in grammar complements his general phonology and is in harmony with the relationship between synchrony and diachrony in CHLs. In grammatical typology, however, the correlation of synchrony and diachrony within panchrony was only postulated. It got a systematic exposition in Greenberg's state-process model, which was preceded by the elaboration of methods of diachronic typology, followed by articles of a methodological nature. Its last variant (1995) will be used in my contribution.

Dynamicization of typologies is a problem as old as the history of genetic historical and typological comparison: both Humboldt and Bopp had to face it. Both were aware of the fact that Indo-European was or could be an agglutinative language in the prehistoric period, it was inflectional in the classical languages and was not in Western European languages like French and English. I cannot follow the further history of the problem (cf. Dezső 1999); what is relevant is the fact that Humboldt's followers could not account for the typological changes in language families, especially not in Indo-European. In my view, this was one of the major causes of disrepute of their typology in the period of historical linguistics. For instance, the clear difference in morphological structuring between Latin and Italian was accounted for by the extension of the notion of inflection and by focusing on their common characteristics (like gender, prepositions). This was not convincing because linguists were aware of typological changes in the history of languages. Skalička (1941) has shown the typological changes in the history of Czech declension, but they occurred within the same type. Greenberg's seminal article (1963) was a turning point also from this point of view. Linguists like me asked the question, how can, for instance, the double sentence order SOV and SVO in Hungarian be explained, what was the basic order of Proto-Finno-Ugric from which languages with SOV and SVO order originated (Dezső 2004). W. Lehmann (1974) reconstructed the ordering of Proto-Indo-European. The community of historical linguists was aware of the necessity of dynamicization of typologies but could not generalize it as a methodological device. This was a task for Greenberg's articles.

3. Intragenetic and Intergenetic Comparison

In the preceding section the relationship between typology and diachronic concrete linguistics was approached from the point of view of the

history of linguistics and dynamicization was focused. In this section, I shall elaborate on intragenetic and intergenetic aspects in diachrony.

In intragenetic comparison genetically related CHLs are the primary topic of analysis, from them the protolanguages of branches can be reconstructed: Proto-Slavic from Slavic, Proto-Baltic from Baltic languages, etc., within Indo-European. The directly reconstructed proto-languages of groups (PrLgs) lead us to the PrLg of the family. The history of PrLgs of branches often can cover a long period like that of Proto-Slavic. It has two inputs: concrete Slavic languages for the last stage which is complemented by the comparison of late Proto-Indo-European resulting in the reconstruction of the early stage of a group, often called the Slavic dialect of Indo-European.

In all these reconstructions there were at least two safe bases: concrete and reconstructed languages. As reconstruction could not establish the entire linguistic system, PrLgs were considered mere products of reconstruction and not CHLs which functioned. However, when the first period of reconstruction limited to basic units, and paradigms is over, one should go further and see how Proto-Slavic, Proto-Indo-European could be functioning: its less known aspects, its dialects with isoglosses etc.; even if we know that late Proto-Slavic will not be reconstructed like Latin or early Proto-Slavic like Sanskrit.

The internal reconstruction of PrLgs, considering also later stages, results in early PrLgs or prelanguages (PreLgs): like Pre-Indo-European, and, at present, also Pre-Uralic is being reconstructed. The PrLgs and PreLgs had areal contacts, e. g., PU with PIE, with Proto-Yukagir, with Altaic PrLgs. Their comparison is a traditional topic of Uralistics. Greenberg compared the CHLs and PrLgs of Northern Eurasia and reconstructed a Eurasiatic macrofamily which „converts“ areas into a macro-family. In our case, PIE, PU, PYukagir, and the three Altaic PrLgs: Proto-Turkic, Proto-Mongolian and Proto-Manchu-Tungusic (considered earlier as branches of Proto-Altaic) would be Western Eurasiatic.

The research in typological characterization of languages usually is directed at one of the stages, e. g., to Modern or Old Serbian, to Proto-Slavic, to Proto- and Pre-Indo-European with possible connection between two stages like Proto- and Pre-Indo-European (Lehmann 2004). However, one can present the whole line of historical change, e. g., from Pre-Indo-European to Modern Serbian or from Proto-Uralic to Modern Hungarian through all intermediate stages, in a long-range history. These two diachronic lines can be compared typologically. I shall briefly present the long-range history of Serbian without a parallel leading from Uralic to Modern Hungarian and without their comparison.

We know the major typological characteristics of Serbian (earlier Serbo-Croatian) a Slavic language, of late Proto-Slavic, of late Indo-European and Pre-Indo-European. We can sum up the historical characteristics of each state and establish the changes. The following example serves as an illustration and both typologies and the characterizations of historical states are simplified.

We examine three typologies: morphology, ordering, sentence structuring with the types relevant to our example:

A — morphological typology: A-1 isolation, A-2 agglutination, A-3 inflection;

B — sentence ordering: B-1 SOV, B-2 SVO, B-3 VSO;

C — sentence structuring: C-1 accusative, C-2 ergative, C-3 active.

In the table, the states will be presented in historical order, i. e. not in the „ascending” order of reconstruction.

PreIE:	A-2 (agglut.)	B-1 SOV	C-3 (active)
PIE:	A-3 (infl.)	B-1 (SOV/SVO)	C-1 (accusative)
PSL:	A-3 (infl.)	B-2 (SVO)	C-1 (accusative)
Serbian:	A-3 (infl.)	B-2 (SVO)	C-1 (accusative)

The changes attested in the long-range history from PreIE to Serbian (ca. 7-8 millennia) are:

A-2 → A-3 (from agglutination to inflection),

B-1 → B-2 (from SOV to SVO),

C-3 → C-1 (from active to accusative).

Similar characteristics of states and changes can be established for other Slavic or Indo-European languages which manifest different final stages, e. g., Bulgarian within the same South Slavic branch, or Italian have isolating morphological structure with the preservation of grammatical gender.

It is clear that typologies became dynamicized, they show preservation and change. Only within Indo-European, further changes took place; e. g.:

— in morphological typology: A-3 (inflection) → A-1 (isolation) in a number of branches, e. g. in English,

— in sentence ordering: change to VSO in Irish,

— in sentence structuring: change to ergative in Hindi.

However, instead of such an inductive way of mapping typologies on CHLs in change, one can make a conjecture concerning general typology and assume that any type can change into any other within a typology di-

rectly or indirectly and see if it can be falsified. Such an approach was chosen by Greenberg in his state-process model, to be examined later.

I have presented the data of typologically oriented historical linguistics in order to show the empirical basis of Greenberg's methods of historical typology shaped in the 1960s, before the application of typology became generally accepted in historical linguistics. However, he approaches diachrony from general typology and not from historical linguistics as I did, but the two are complementary.

Approaching historical typology from its empirical base, from historical-comparative grammars of various families, two methods seem plausible: one, within genetic units, another across genetic units:

Two methods have been proposed (Greenberg 1969), intragenetic and intergenetic. The second can be looked upon as a kind of generalization of the first. In intragenetic comparison, historical linguistics plays a central role, but the questions posed arise from synchronic typological generalizations transposed into a diachronic mode (i. e. dynamicized). In the intergenetic method, while historical linguistic investigation has an integral role, we are, as it were, going beyond the usual practice of historical linguistics in comparing independent instances of change in differing linguistic stocks in order to arrive at diachronic generalizations (Greenberg 1995: 153).

For general typology, intragenetic comparison is insufficient: even the large Indo-European family does not manifest the whole variety of linguistic types and typological changes, e. g., VOS ordering is absent. This is even more so when the combination of various typologies is to be accounted for.

Typology contributes to comparative linguistics with the dynamicization of typologies and sub-typologies, in our example with that of morphological, sentence ordering and structuring typologies. We shall come back to this problem in the analysis of the state-process model which is a general framework of diachronic methods (cf. Greenberg 1995: 161).

The terms intragenetic and intergenetic can be relative, the genetic depth should also be considered. One of the possible variations is mentioned by Greenberg (1995: 162):

If, for example, we compared the development of the definite article in Greek, Germanic, and Romance, all the languages are related but the developments may each be considered in intragenetic study, subject in turn to intergenetic comparison with each other and with similar developments elsewhere.

This phenomenon is frequent and important for typologically oriented comparative studies. One of the fundamental morphological chan-

ges: the transition from inflection to isolation can be studied in Romance, Germanic and in other branches of Indo-European and compared to South-East Slavic: Bulgarian and Macedonian by a Slavist. The formation of sentences with a partitive object appears early in certain Indo-European branches (Slavic, Baltic) and much later in Romance within Indo-European and it can be compared to similar constructions in Balto-Finnic (Dezső 2004). In these cases intragenetic phenomena belong to already isolated branches of the same family and can be related to languages of different genetic units.

If the Indo-European, Uralic, Yukagir and Altaic families can be united in the Eurasiatic macro-family then a comparison labelled intergenetic at present becomes intragenetic. So far they belong to areal comparative linguistics which was considered by Greenberg the fifth method of dynamic comparison, which enters as a factor in all of the methods. It can be applied on an intergenetic plan and treats the role of contact in diachronic change.

The importance of linguistic areas is much more significant than is usually considered. For linguistic research, however, areas raise atypical problems. They are composed of languages of different families, a topic non-familiar to comparativists; as for typologists, they manifest typological similarities which can be too complex to be handled at the present stage.

The general history of languages can be presented according to areas, which becomes the history of language families; later linguistic families, and branches compose new areas. The whole process is complex and an example can better demonstrate it. Prehistoric Central Eurasia was divided into two areas: in the north Uralians, Yukagirs, and Altaians probably with Indo-Europeans constituted one area; in the south, Elamites, and Dravidians possibly with Sumerians formed another area. The language families of the northern area were preserved but separated; in the southern area only Dravidians survived. They compose a new South Asian area with Indo-Aryans, Mundas and other languages in the historical India, the languages of which have been assimilated without leaving traces.

Greenberg elaborates on the reconstruction of phonology, grammatical elements and the lexicon of Eurasiatic, of which the language families of Central Eurasia constitute the western sub-area. The intergenetic comparison of Indo-European, Uralic, Yukagir, possibly Altaic will enter into the intragenetic comparison of the Eurasiatic macro-family, if it is considered as a genetic macrounit. Long-range characterization and comparison within and between languages of the Indo-European and Uralic families, like from Pre-Indo-European to Serbian or from Proto-Uralic to Hungarian and Finnish

will be reinterpreted but will not lose their validity. The same holds true if research reaches the earliest reconstructable stages of proto-languages within Eurasiatic, considered as an areal macrounit.

4. *Strong Connection in the State-Process Model*

The discussion of four methods: dynamicization of a typology, of a sub-typology, inter- and intragenetic comparison has led us into the heart of SPM where we have arrived from concrete diachronic linguistics. Greenberg (1995: 161) identifies dynamicization of a typology with SPM: “the dynamicization of a typology (i. e. the process-state model)”. As far as I can see, the central method is dynamicization of typologies, that of sub-typologies is its particular case; inter- and intralinguistic comparison indicate the field of application of dynamicization of typologies which cover a wide range of phenomena of linguistic variety.

A calculus is used for establishing types and their changes. For instance, in typologizing the basic word order of sentences with S, O, V, we have six logically possible types: SOV, SVO, VSO, VOS, OVS, OSV and a number of theoretically possible changes between them, e. g., SOV → SVO, SOV → VSO, SOV → VOS, SOV → OVS, SOV → OSV, etc. Synchronic typology constrains the possible types admitting only SOV, SVO, VSO, VOS, OVS basic orders; diachronic typology places constraints on the changes (Greenberg 1995: 147).

The next step would be to constrain the changes between the attested five types of basic order which, for instance, would lead us to the dynamicization of sentence order typology within the state-process model. Strong connection is a general methodological principle valid for any typology. It belongs to systems theory and has two variants. According to the strong one, any state is directly connected with any other, according to the weak one each state is connected directly or indirectly with any other. As our example shows, the strong version cannot be accepted. No direct change between SOV and VOS is attested; the weak version, however, seems to be acceptable: from SOV — SVO — VSO — VOS, even if this needs verification, but each step is separately attested. The principle of the weak version of strong connection (hereafter: strong connection) accepted by Greenberg (1995: 147) is flexible: it admits direct change from one type to another; if there is none, it stimulates the search of indirect changes. For instance, if SOV → VSO is not attested, one should assume SOV → SVO → VSO, which is a possible path from PIE SOV to Celtic VSO, if SOV → VSO cannot be proved.

Greenberg (1993: TR) characterized strong connectivity as methodological conjecture: "I think what I said about strong connectivity is what mathematicians... will call conjecture... that is that in all of the instances that I know about, it is possible. Secondly, it seems plausible. What you can do to refute it in some time if you really have a complete picture what the types are, how they change one into another... e. g., in regard to word order we know a part of the picture, but nobody has presented a complete diachronic picture even of basic word order. I mean we do know, it is well attested, that certain kinds of changes occur, but we do not know the rest".

In the philosophy of science the notion of conjecture as a major device for science and its history was introduced by Popper. The relationship between verification and falsification, directed at conjectures, was carefully elaborated by Lakatos, whose approach to the philosophy and history of science is very close to me. The introduction of conjecture and falsification means a turn in the methodology of linguistics and it has particular importance for typology. The focus on verification reflects an empiricist attitude to science, and is typical for concrete linguistics in which verification has a dominant role, in typology it is or can be complemented by conjectures which are subject to falsification and will be maintained as long as they are not definitely falsified, because at that point they must be abandoned. Both verification and falsification are long processes. Single facts or counterexamples are insufficient, as Lakatos' analysis of Newton's theory has illustrated.

Greenberg indicates cases which would falsify strong connectivity: eternal types and states without egress. If they exist, they falsify strong connection. Actually, he formulates it differently: they are excluded by his hypothesis. He also presents typological statements as heuristic proofs (*ibid.* 148).

I shall briefly comment on the typology emerging from Greenberg's article (1995). Within typology dealing with the whole of the UHL there are logically founded requirements to be met by typologies. They must cover all relevant phenomena of the UHL; within each typology each type can change into another directly or indirectly. There cannot be eternal types or type-sinks. The complexity of typologies can be different: from simple to sophisticated complex typologies extending to a considerable part of linguistic structure.

For the study of CHLs which include also typological characterization, it is necessary that typologies cover as much as possible of the UHL by statements which locate a CHL within the UHL stating its typological characteristics. This can be achieved if typologies cover the given aspects of the UHL and explain the phenomena of a CHL serving as covering

laws, using Hempel's term and framework. The dynamicization of typologies contributes to that of a CHL, relating its changes to states and processes of various typologies. In the case of languages with detailed descriptive and historical grammars, this is a fundamental requirement. Our discussion was focused on the process of change, but preservation is also important; e. g., Modern Hungarian has preserved agglutination, and accusative sentence structuring of Proto-Uralic, with modifications; it has extended the Uralic case system to a full-fledged two dimensional system with 22 cases; it has fixed sentence ordering at a transitory stage, splitting word order in two SOV and SVO basic orders connected with different structuring according to the individuation of the object and the aspect of the verb, etc. Such dynamicized characteristics locate Hungarian within the UHL well enough, but are insufficient. The type of Hungarian (using Coseriu's term and framework) must explain the relationship between these characteristics in synchrony and diachrony and then turns out that individuation and aspect are at work also in other languages and are connected with respective typologies.

The study of proto- and prelanguages raises the question of absolute ingress beyond which we cannot go at present. Here, I shall mention only one question of methodological interest. As far as I know only SOV, SVO and VSO ordering is attested in proto-languages which manifest S + O order with different placements of the verb. Such order meets the expectation of communication: S usually carries known information, O can have new information. At present, the absolute majority of languages manifest S + O basic order which, however, coexists with O + S order in VOS, OVS. Strong connection is valid: from SOV, SVO, VSO any other order can be reached, and VOS, probably also OVS, can change into one of the primary orders. Absolute ingress is relevant because of motivation: at the stage of proto-languages, communicative motivation was not yet overruled by structural factors.

Concluding remarks

In this contribution I could treat only some of the basic tenets of Greenberg's model which also has other components like marking, grammaticalization, iconicity, and the factor of probability.

At present, diachronic typology faces new challenges: changes in the period of protolanguages and before their earliest stages, the comparison of protolanguages within a macrounit on a large area, usually called macrofamily. Methods of state-process model are also valid in the extension of comparative linguistics, however, they can be extended, modified.

When Greenberg was working on typological methods, he was close to the end of his research on the Eurasiatic hypothesis.

References

- Deže, Laslo. 1971. *Tipološka razmatranja. Kontrastivna gramatika srpskohrvatskoga i mađarskoga jezika*. Novi Sad: Institut za hungarologiju.
- Деже, Ласло. 1984. *Типологическая характеристика русской грамматики в сравнении с венгерской. Простое предложение*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Dezső, László. 1982. *Typological Studies in Old Serbo-Croatian Syntax*. Köln: Böhlau.
- Dezső, László. 1999. Language typology: from Humboldt to Gabelentz. In: *Sprachtheorien der Neuzeit I* (Geschichte der Sprachtheorie 4.). Tübingen: Narr., 345–427.
- Dezső, László. 2004. *Typological Characterization of Hungarian Grammar. Selected Writings*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola.
- Greenberg, Joseph. 1963. Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In: *On Language. Selected Writings of Joseph Greenberg*. Stanford: Stanford University Press, 40–70.
- Greenberg, Joseph. 1993. *Tape Recording of Discussion with L. Dezső*. Stanford.
- Greenberg, Joseph. 1995. The diachronic typological approach to language. In: *Approaches to Language Typology*. Oxford: Clarendon Press, 145–166.
- Greenberg, Joseph. 2000, 2002. *Indo-European and Its Closest Relatives. The Eurasiatic Language Family. Vol. 1: Grammar, Vol. 2: Lexicon*. Stanford: Stanford University Press.
- Hjelmslev, Louis. 1928. *Principes de grammaire générale*. København: Host & Søn.
- Hjelmslev, Louis. 1935–37. *La categorie de cas. Étude de grammaire générale*. Acta Jütlandica vol. 7, fasc. 1, vol. 9, fasc. 2.
- Humboldt, Wilhelm von. 1836. *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*. Berlin: Dümmler.
- Ivić, Milka. 1967. Types of direct objects in Serbo-Croatian. In: *To Honor Roman Jakobson*. The Hague: Mouton, 989–999.
- Jakobson, Roman. 1936. Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre. *Travaux de Circle Linguistique de Prague* 6, 240–288.
- Jakobson, Roman. 1968. *Child Language and Phonological Universals* (English translation of a book in German, 1941). The Hague: Mouton.
- Климов, Г. А. 1977. *Типология языков активного строя*. Москва: Наука.
- Lehmann, Winfred P. 1974. *Proto-Indo-European Syntax*. Austin: University of Texas Press.
- Lehmann, Winfred P. 2004. *Pre-Indo-European*. Austin: University of Texas Press.
- Mathesius, Vilem. 1975. *A Functional Analysis of Present Day English on a General Linguistic Basis*. Praha: Academia.
- Skalička, Vladimír. 1935. Zur ungarischen Grammatik. In: *Typologische Studien*. Braunschweig: Vieweg, 1979, 59–125.
- Skalička, Vladimír. 1941. *Vývoj české deklinace*. Praha: Slovenské nakladatelství.

Резиме

Ласло Деже

СИНХРОНИЈА, ДИЈАХРОНИЈА И ГРИНБЕРГОВ МОДЕЛ „STATE-PROCESS“
(са становишта типолошке карактеризације)

Након кратког прегледа историје дијахронијске типологије, пажња је усмерена на типолошке методе примењене на историјску компаративну лингвистику. Тако су неке основне варијанте Гринберговог модела „state-process“ истраживане као могући модел за дијахронијску типологију. Овде се поступало само по неким основним принципима Гринберговог модела, који садржи и компоненту означавања, граматикализације, иконичности итд. У данашње време дијахронијска типологија носи нове изазове: промене у периоду протојезика и пре њихове раније етапе, поређење протојезика унутар макројединица на великој површини, што се обично назива макропородицом. Методе модела „state-process“, унеколико проширене или модификоване, важе и у оквирима компаративне лингвистике. Гринберг је био близу краја свога истраживања везаног за тзв. евроазијску хипотезу у време рада на типолошким методама.

РАЈНА ДРАГИЋЕВИЋ
(Београд)

О ЗНАЧЕЊСКОЈ ПОДСПЕЦИФИКОВАНОСТИ НА ПРИМЕРУ ЛЕКСЕМЕ *ОСНОВА*

О појму и термину *значењска йодсйецификованостй*, који је у лингвистику увео Ц. Пустејовски, прва је у српској лингвистици писала Милка Ивић. У раду се даље разрађује тај појам, говори се о степену значењске подспецификованости лексема, а затим се на примеру лексеме *основа* показује како је концептуална анализа прикладна семантичка метода за испитивање лексема са најширом (подспецификованом) семантиком.

Кључне речи: семантика, значењска подспецификованост, концептуална анализа, појмовна метафора.

1. Полазиште и инспирацију за овај рад пронашли смо у истраживању Милке Ивић о значењској подспецификованости лексеме *сйвар* (Ивић 2005: 73–81). Ауторка истиче да главну заслугу за усмеравање пажње меродавних на проблем значењске подспецификованости (енгл. *semantic underspecification*) има Ц. Пустејовски (J. Pustejovsky). Како оцењује Милка Ивић, он је први продубљеније размотрио чињеницу да у многим језицима постоје појединачне лексеме које се појављују у упадљиво различитим семантичко-синтаксичким окружењима, а при том су свакоме од њих, у значењском погледу, на одговарајући начин прилагођене. Таква прилагодљивост ових јединица проиходи из њихове недовољно специфичне значењске природе, због које их је и почео називати *семантички йодсйецификованим лексемама*. Милка Ивић је запазила да именица *сйвар* својим семантичко-синтаксичким понашањем на најтипичнији начин егземплификује семантичку подспецификованост. Ова лексема се може односити и на конкретне предмете који су померљиви с места (на пример, *Доне-ла ми је разне сйвари*) и на апстрактне појаве (на пример, *Исйричала ми је разне сйвари*). М. Ивић (2005: 76) констатује да је „*сйвар* као врста речи именица, али таква чије је лексичко значење довољно широко, уопштено, да по себи не представља препреку околиналном

свођењу те именице на парапрономен, а, кад се то догоди, она ступа у својеврсну корелацију или (1) са којом од анафорско-демонстративних заменица или (2) са заменицом *нешто*“.

2. Именицама са уопштеном, неодређеном семантиком бавили су се у српској лингвистици (свако на свој начин и са различитим циљем) и М. Дешић (1990), В. Петровић (1994), Е. Фекете (2002).

Пажњу М. Дешића (1990: 9) привлаче речи са више значења која су повезана једним општим, широким значењем које се конкретизује само у контексту. Тако су, скоро сва значења именице *кора* повезана општим значењем *омоџач*, које се различито конкретизује (на пример, *љуска јајета* или *оклој корњаче*). За кору на неким предметима не постоји специфичнији назив, па се она дефинише као *омоџач око сџабла дрвета; сџолашињи, ѿврђи део хлеба* итд.

В. Петровић (1994: 443) пише о могућим функцијама именице *чињеница* у реченици и запажа да је „њена употреба уопште везана по правилу за неиспустиви детерминатор, што важи и за друге именице апстрактне семантике у нашем језику“, јер се количина семантичке обавести коју оне носе приближава нултој вредности.

Е. Фекете (2002: 65–66) примећује да реч *сџвар*, захваљујући својој општости, универзалности и неконкретности, представља неку врсту цокера у језику. „Таквих речи-цокера има у нашем језику још; у сличној употреби су и речи као: *ѿиџање (национално ѿиџање, ѿолиџичко ѿиџање, женско ѿиџање, ѿиџање надлежностѿи, ѿиџање инвестѿиција, горуће ѿиџање, ѿекућа ѿиџања* итд.), затим реч *ѿредмеѿ (ѿредмеѿ исмевања, ѿредмеѿ љубави, судски ѿредмеѿ, ѿредмеѿ за размишљање* итд.), па именица *ѿроблем* (у скоро синонимичној паралели с именицом *ѿиџање*)“. Е. Фекете у овакву лексику убраја и именице као што су *живоѿиња* или *биће* и констатује да су оне „производ интелектуалне перцепције и апстракције (*живоѿиња*, рецимо, као отелотворење нечег одређеног, ван конкретне реализације не постоји), тј. такве речи не означавају никакав конкретни ентитет, већ само номенклатурну информацију о појму. С обзиром на такву своју семантику, овакве лексеме имају широко обухватно поље“.

3. Ако узмемо у обзир лексеме о чијој су широкој и неодређеној семантици писали наведени аутори, можемо запазити велику разнородност семантички подспецификоване лексике, као и различите нивое подспецификованости. Тако су, на пример, *живоѿиња* и *биће* лексеме које илуструју различит ниво уопштености на истој вертикалној појмовној равни, али на различитим хоризонталним равнима,

јер је *биће* уопштенији појам (па самим тим и семантички неодређенија лексема) од *животиње*. Лексема *ствар* спада у оне које имају најширу семантику у српском језику за разлику од лексеме *ишћање* или *чињеница*. Оне имају семантички одређено примарно значење које се, међутим, може проширити и остварити огроман број семантичких реализација у различитим реченичним контекстима. Дакле, већ на првом кораку запажамо да семантичка подспецификованост има много манифестација. Степен њене изражености зависи од нивоа категоризације појма исказаног лексемом. Познато је да су појмови категоризовани у нашем мишљењу (и лексеме које их именују у језику) по принципу субординираности. Џ. Р. Тејлор (1991: 46–51) наводи пример једног таквог хијерархијски заснованог низа: *столица* → *намештај* → *предмет* → *појава*. Ова четири појма представљају четири нивоа категоризације. Највиши ниво категоризације припада *појави*, испод ње је *предмет*, затим *намештај*, а на најнижем нивоу категоризације је *столица*. Како се иде надоле, свака категорија поседује све карактеристике оне више и неколико специфичних црта. Према Крузу (1991: 145), обично нема више од пет нивоа категоризације. У језику има бар онолико хипонимских система лексема колико има хијерархијских система у природи и друштву, а то значи да их практично има непребројиво много. Једна иста лексема обично се може уврстити у више хипонимских односа по више различитих критеријума (деталније о овоме исп. Драгићевић 2007: 294–295). Семантички подспецификована лексика поседује различит степен значењске уопштености због тога што лексеме које се испитују могу припадати различитим нивоима категоризације. Нивои категоризације су, опет, условљени типом појаве на коју се односе, што често нема везе са организацијом лексике у језику, већ са организацијом реалија у стварности. Због тога је тешко одредити строге параметре за убрајање једне лексеме у значењски подспецификовану лексику. Не може се рећи да је подспецификована лексема, рецимо, она која именује појам на четвртном нивоу категоризације, јер су неке појаве устројене на три нивоа, а неке на пет. Зато лексику не можемо поделити на ону која је семантички подспецификована и на ону која то није, већ се може говорити о нижем или вишем степену подспецификованости и о бољим и лошијим примерима за значењски подспецификовану лексику. У том смислу, лексема *ствар*, о којој је писала Милка Ивић, представља један од најбољих примера за овакву лексику у српском језику, али се и остале лексеме којима су се бавили наши аутори (В. Петровић, Е. Фекете, М. Дешић) такође

могу уврстити у групу подспецификоване лексике. Неки примери су, наравно, репрезентативнији од неких других.¹

4. Поставља се питање да ли се свака семантички подспецификована лексема мора односити на апстрактне појаве, тј. да ли припада лексици са апстрактним значењем. Да ли је то што именица *чињеница* и друге лексеме са апстрактним значењем захтевају детерминатор изазвано само својством апстрактности, јер им је због тог својства мала семантичка информативност? Подспецификованост је у вези са широким семантиком. То значи да независно од контекста није јасно шта лексема значи и на који се објекат из стварности она односи. Ово својство могу имати и многе лексеме које, најшире гледано, припадају конкретној лексици. Таква је, рецимо, именица *кора*, о којој је писао М. Дешић или *животиња*, коју наводи Е. Фекете. Денотат лексеме *сйвар* може бити и конкретан предмет и апстрактна појава, док је денотат лексеме *животиња* увек биће (дакле, нешто конкретно). Подспецификована лексема се, дакле, не мора односити само на апстрактне појаве, већ и на конкретне. Важно је само то да се већ својим примарним значењем односи на велики број предмета и појава који не морају припадати истој класи. Кад то кажемо, имамо у виду чињеницу да се и лексема *столица* односи на велики број различитих предмета, да чак можемо говорити и о столицама за љуљање, о зубарској столицама, трпезаријској, канцеларијској итд. Ипак, *столица* није значењски подспецификована лексема, јер се односи на предмете исте врсте који су повезани неким елементима изгледа, функције итд., док лексема *сйвар* јесте значењски подспецификована, јер се може односити на неограничен број предмета и појава које не морају бити повезиве по изгледу, употребној вредности и другим својствима.

5. Нашу пажњу привлачи семантичка подспецификованост лексема које се односе на структуру конкретних предмета или апстрактних појава које се састоје из сегмената. Такве су, на пример, лексеме: *основа*, *подлога*, *облога*, *омошач*, *ојна*, *слој*, *ниво*, *комад*. Примарна значења многих од ових лексема дефинишу се у речницима као *оно што* ... Већ је и из дефиниције која тако почиње јасно да лексема која

¹ М. Ивић цитира рад Ц. Пустејовског из 1998. године који је он посветио проблему семантичке подспецификованости. Успели смо да дођемо до (како сам Пустејовски каже) нешто измењене верзије тога рада, објављеног 2002. године у зборнику радова *The Lexicon in Focus*, чији су уредници Л. Беренс и Д. Цеферер. Проблему значењске подспецификованости Пустејовски није пришао из угла лексичке семантике, већ са становишта формалне генеративне семантике која се добрим делом ослања на синтаксу и компјутерске науке.

се дефинише нема себи надређену лексему и да поседује висок степен уопштености. Овога пута пажњу ћемо усредсредити на лексему *основа*. Заинтересовало нас је како анализирати значење лексеме тако широке семантике. Показало се да метод концептуалне анализе може бити од велике помоћи.

6. Лексема *основа* спада у лексеме најшире семантике у српском језику. Ипак, она има уже значење од именице *сйвар*, јер поседује се-му базичности која повезује сва значења ове лексеме. Значење именице *основа* може се одредити само на основу контекста у којем је употребљена. Она може имати конкретно и апстрактно значење. Нема позданих показатеља да јој је конкретно значење примарније од апстрактног (иако, вероватно, јесте). Ако и јесте, немогуће је одредити које конкретно значење је примарно. Тешко је утврдити да ли је то, на пример, *основа куће* или, рецимо, *основа троугла*. Све ово говори да је *основа* значењски подспецификована лексема. Врло је фреквентна. О томе сведоче подаци из корпуса савременог српског језика.² Само у облику номинатива јединине ова именица је у корпусу потврђена 1031 пут. Навешћемо неколико примера, свдећи их углавном на синтагме, да бисмо показали дистрибуционе могућности ове лексеме: *основа храма, основа кошарке, основа йрећйраживања, основа срйског језика, основа зграде, основа Београда, основа војске, основа йрограма, основа латйинице, основа друшйтва, основа уговора, основа електронског образовања, основа йтроугла, основа хришћанстйва, грамайичка основа, основа илузије, основа йтеорије, основа мећусобног йверења, лажна основа морала, основа или зачећак йредања, основа књиге, основа йолийичког делања, сировинска основа, основа свега, основа за будући йривредни растй, основа за филм, основа за наредну йсловну годину, основа за обнову* итд.³

Наведене синтагме показују да лексема *основа* има широку дистрибуцију, што је карактеристично за подспецификовану лексику, јер се оваква лексика семантички обликује тек у контексту. Изнесени примери, као и многи други који овде нису приказани показују да о

² Реч је о корпусу савременог српског језика који се израђује на Математичком факултету у Београду, под руководством професора Д. Витаса.

³ Иако то није од значаја за овај рад, напоменућемо да грађа из електронског корпуса показује да именица *основа* у савременом српском језику има знатно ширу употребу од њене варијанте *основ*. Наиме, *основ* се све чешће везује за административни функционални стил: *основ за доношење уредбе, основ за йокрећяње йосйуйка, основ за решавање несйоразума, законски основ, усйавни основ, йравни основ, йензијски основ, основ реформи, организациони основ, основ демократйске и йравне државе, основ за забрану увоза* итд.

већини конкретних и апстрактних појава размишљамо као о објектима који имају одређену структуру. У том смислу, појаве имају основу и на одређен начин устројен остатак. Поставља се питање како концептуализујемо основу појава око нас и у нама. Да ли је она увек иста за сваки ентитет или постоји више појмовних метафора којима се служимо у сагледавању? Ако откријемо како се концептуализује ОСНОВА, наметнуће се закључци у вези са начином на који концептуализујемо структуру целих ентитета.⁴

7. Недовољно опрезна анализа наводи на закључак да се ОСНОВА обавезно концептуализује као нешто што је доле, а да се остатак појаве разуме као нешто што је изнад ње. Међутим, не мора увек бити тако. ОСНОВА може бити на почетку нечега или у центру. Тај почетак се разумева као стартна тачка појаве која се простире вертикално или хоризонтално. Ако се простире хоризонтално, онда се ОСНОВА често концептуализује као ИЗВОР, а остатак појаве као РЕКА која тече из извора. Ако се појава простире вертикално, онда је ОСНОВА обично на дну. У том случају се прототипично концептуализује као ТЕМЕЉ, као КОРЕН или као ПОДЛОГА, ПЛАТФОРМА. Ако је у центру појаве, ОСНОВА се концептуализује у виду тачке (као СРЖ, СЕМЕ) или у виду осовине (као СТОЖЕР, СТУБ), а сама појава се у првом случају разумева као ПЛОД БИЉКЕ, а у другом као ГРАЂЕВИНА.

7.1. Независно од тога да ли се ОСНОВА концептуализује као нешто што се налази на почетку појаве или у њеном центру, она се увек схвата као нешто што је базично, од чега зависи цела појава. Језик пружа доказе за све наведене просторне метафоре. У најтипичнијем случају, појава која има основу концептуализује се као нешто што се простире вертикално, а на њеном дну налази се основа. Тако се ОСНОВА конкретизује као ТЕМЕЉ, на пример: *основа (= темељ) куће, основа (= темељ) храма, крстолика основа здања*. Овај механизам се преноси и на апстрактне појаве, на пример: *основа друштвених односа*. И друштвени односи се, дакле, метафоризују као грађевина која има темељ. Кевечеш (2002: 17) потврђује да су зграде и грађење један од најчешћих изворних домена за појмовне метафоре. Конкретне и апстрактне појаве које имају основу метафоризовану као ТЕМЕЉ концептуализују и друге своје сегменте у виду делова грађевине. Такве

⁴ Податке на основу којих ће се доносити закључци у вези са концептуализацијом именице *основа* прикупљени су из *Речника синонима* П. Ћосића и сарадника, *Синонима и сродних речи српскохрватског језика* М. Лалевића, *Речника српског језика* Матице српске, *Речника српскохрватског књижевног језика* Матице српске, а пре свега из електронског корпуса савременог српског језика.

појаве разумемо као ентитете који се могу градити од грађевинских блокова. Поред темеља оне имају и кров. Могу се срушити ако нису добро сазидане, а ако јесу, оне дуго трају.

7.2. Има и оних ОСНОВА које се концептуализују као КОРЕН. Потврду налазимо, на пример, у *Речнику српскога језика* Матице српске. Једно од секундарних значења лексеме *корен* јесте *основа*: *корен* (= *основа*) *немачког империјализма*, *корен* (= *основа*) *џоџ зла*. Појаве које имају ОСНОВУ концептуализовану као КОРЕН и друге своје сегменте метафоризују као ДЕЛОВЕ БИЉКЕ. Оне се могу гранати, цветати, развијати, увећавати, али и сушити, венути, умирати. И биљка је, према Кевечешевим (2002: 17) компетентним налазима, један од типичних изворних домена за појмовне метафоре.⁵

7.3. И корен и темељ су укупани и зато представљају најдубљу основу конкретних или апстрактних појава. Понекад, међутим, та заснованост није толико дубока, па се ОСНОВА метафоризује као ПОДЛОГА, ПОТПОРА, ПОДУПИРАЧ. Доказе проналазимо у дефиницијама неких секундарних значења ових лексема у нашим једнојезичким речницима⁶: *подлога* (= *основа*) *теорије*, *основа за сумњу*, *основа међусобног поверења*, *основа за будући привредни раст*, *основа закона*, *основа за заједнички живот*.

Појаве које имају подлогу у свом доњем делу могу се конципирати на више начина. Један од њих је метафоризација у виду торте. На њеном доњем делу налази се најдебља кора која служи као подлога (тј. основа) за низање филиова и тањих кора. Поверење, сумња и друге појаве обично имају неку основу која се „филује“ и на тај начин надограђује. Ова метафора спада у такође чест изворни домен појмовних метафора, а тај извор је кување и храна (исп. Кевечеш 2002: 18).

7.4. ОСНОВА се концептуализује и као ИЗВОР. Појава чија се основа метафоризује као ИЗВОР може се простирати вертикално или

⁵ Иако се метафоризација ОСНОВЕ као КОРЕНА и као ТЕМЕЉА често преплићу (што показују дефиниције у нашим речницима, на пример, значење 3. а. именице *корен* у једнотомнику: *оно што је главно, најважније, темељ, основа*), КОРЕН би требало да буде основа појаве која се можа гранати, а ТЕМЕЉ би требало да буде основа појаве која се увећава низањем истоврсних замишљених грађевинских блокова који се не могу делити у мање целине.

⁶ Исп., на пример, дефиниције у *Речнику српскога језика* Матице српске: *подлога*, значење број 2: *уојштие: основа на којој се нешто подиже, заснива; илајт-форма*, значење број 2: *основна начела, програмска начела каквог покрејта, сйранке и сл.*

(чешће) хоризонтално.⁷ Извор се може разумети као место под земљом у којем вода настаје и вертикално се креће ка површини земље, а затим избија изнад површине земље или као место изнад површине земље са којег вода отпочиње своје хоризонтално кретање у виду текуће воде (реке или потока) ка ушћу. У оба случаја ИЗВОР је почетна тачка, место на којем појава настаје, а затим се, понекад и неплански, неорганизовано, спонтано, без контроле, креће у неком правцу, на пример: *извор (= основа) њуге, извор (= основа) здравља, извор (= основа) профита*.⁸

7.5. У свим случајевима које смо побројали ОСНОВА је концептуализована као некакав ентитет који се налази на хоризонталном или вертикалном почетку неке појаве. Вертикално — у дубини (рецимо, испод земље) или на дну (рецимо, ослоњена на земљу), а хоризонтално — као почетна тачка појаве која се, затим, даље простире уздужно. ОСНОВА се, међутим, може концептуализовати и као део предмета који се налази у његовом средишњем делу. Тако се она може разумети као мања честица (СРЖ, ЈЕЗГРО) у центру неког обично округластог предмета. У *Речнику српскога језика* Матице српске наводи се пример *срж проблема*, а дефинише се као *оно што је основно, најважније у нечему*. Под истом дефиницијом именице *срж* у *Речнику српскохрватскога књижевног језика* читамо: *То је заправо срж и језгра самога појма суверености. Ми бисмо унели нешто светлости у саму срж историје света*. Именица *језгро* се у истом речнику представља и као основни, централни део ћелије, атома, колектива, друштва, организације или било чега другог: *географско језгро, језгро поезије, језгро чешће, језгро скијачког животног, језгро народа, језгро мога представљања*. Изрази *прећи на срж, ући у срж* значе *прећи на оно, ући у оно што је основно, најважније, а бити (чинити, представљати, државити) срж нечега* значи *представљати основу, суштинску нечега*.

⁷ Да се појаве које имају основу могу простирати и хоризонтално а не само вертикално, потврђује и *творбена* или *граматичка основа речи*. Она је обично на почетку, а на њу се хоризонтално надовезује суфикс или граматички наставак. ОСНОВА речи се може налазити и у центру, ако реч поседује префикс.

⁸ У *Речнику синонима* Павла Ћосића и сарадника проналазимо мноштво синонима именице *основа* који указују да се *основа* концептуализује као *извор, полазник, полазник, зачетак, почетак, полазница, изворник, исходник, почеток, нулта тачка, почетна тачка, прачетак, врело*. Издвојимо и један врло илустративан пример из електронског корпуса: *Сматрамо да је основа или зачетак предања о постојању талне Земље постојао у вези са стварним постојањем поларних поћи*. У овом примеру се *основа* недвосмислено понстовећује са *зачетком*, тј. са полазном тачком.

Именица *основа* може се употребити као синоним именицама *језгро* и *срж* у скоро свим наведеним примерима, а ту синонимичност потврђују и речници синонима. ОСНОВА се у овим случајевима концептуализује као УНУТРАШЊИ ДЕО (СРЖ, ЈЕЗГРО) У ПЛОДУ БИЉКЕ. И биљке, према Кевечешу (2002: 17), спадају у један од тринаест основних изворних домена за концептуализацију стварности.

Вега између ОСНОВЕ концептуализоване као СРЖИ (ЈЕЗГРА) и ОСНОВЕ као ТЕМЕЉА (или КОРЕНА) лежи у томе што је ОСНОВА у свим овим концептима смештена у дубини. Из те дубине проистиче фундаменталност. О дубини у којој је смештена СРЖ у језичкој слици стварности говорника српског језика сведоче речници српског језика који бележе примере: *до сржи увредиши, биши до сржи њокарвен, до сржи довести, њодрейши, њознаши. До сржи значи до крајњих граница*. Дакле, продирањем кроз слојеве долази се до центра који се налази у највећој дубини (на пример, плода биљке). Значи, ОСНОВА се у просторном погледу често концептуализује као део предмета који је смештен у дубини. Некад је ОСНОВА најдубљи део предмета који је садржава (као језгро у плоду), а некад ОСНОВА представља део предмета који је смештен у дубини неке друге материје (као што су корен биљке или темељ куће смештени у земљи).⁹

7.6. *Срж* се у *Речнику српскохрватскога књижевног језика* дефинише као *унутрашњи део, средина (плода, семена)* и о томе је управо било речи. Међутим, у истој дефиницији примарног значења *срж* се дефинише и као *мекана садржина у шуљинама косицију; средњи мекани део у стабла*. Дакле, *срж* не мора увек бити округласта језгрена честица, већ се може пружати и као средишњи стуб окружен различитим тврдим опнама. ОСНОВА се може концептуализовати и као централни, носећи СТУБ, СТОЖЕР неког предмета. Претпостављам да је изворни домен пре свега у вези са зградом и грађењем, а не у вези са средишњим меканим стубом у костима човека или стаблу биљке, али је могуће и преплитање домена, јер оба стуба представљају базичне сегменте појава на којима се она заснива и од којих зависи. Једно од секундарних значења лексеме *стожер* у *Речнику српскохрватскога књижевног језика* гласи *оно на што се нешто ослања, од чега њолази, њемељ, основа*. Ово значење се илуструје примером: *Знање и њошћење, њо су два стожера нашега сјаса*. Још једно секун-

⁹ Још једном наглашавамо да не мора увек бити тако. ОСНОВА се понекад концептуализује као ПОДЛОГА која није у дубини (на пример, *основа њроугла*) или као почетак неке појаве која се водоравно распростире (на пример, *основа, тј. извор идеје, њуге, обичаја, здравља*).

дарно значење у блиској је вези са наведеним: *осовина, оно што је основно, главно, централна личност, око кога, чега се стварају и развијају догађаји: Око Гаја окрепиао се, као око свога главног стожера, сав остали југословенски свијет. Ниједна таква држава није могла бити стожер народног уједињења.* И ова концептуализација наглашава важна својства *основе*, а то су базичност, централност, улога ослонца.

8. На крају се могу систематизовати појмовне метафоре помоћу којих се концептуализује ОСНОВА: 1) ОСНОВА ЈЕ ТЕМЕЉ ЗГРАДЕ; 2) ОСНОВА ЈЕ СТУБ ЗГРАДЕ; 3) ОСНОВА ЈЕ КОРЕН БИЉКЕ; 4) ОСНОВА ЈЕ СРЖ У ПЛОДУ БИЉКЕ; 5) ОСНОВА ЈЕ ИЗВОР РЕКЕ; 6) ОСНОВА ЈЕ ПОДЛОГА (на пример, торте или неког другог слојевитог предмета). Све ове појмовне метафоре још једном потврђују да су изворни домени за концептуализацију увек у непосредном човековом окружењу: кућа у којој живи, биљке које гаји, храна коју једе итд. Човек и његово окружење налазе се у центру нашег менталног, али и лексичког света. Највише значења и деривата имају лексеме које означавају појмове из ове сфере. То је узроковано чињеницом да је људско непосредно окружење непресушан извор асоцијација за ментална, а затим и језичка повезивања.

9. Анализа показује и могућност концептуалних преплитања. Из речничких дефиниција се види да *срж* може имати облик централне округласте честице (језгра), али и централног стуба. То даје основа за ментално укрштање ОСНОВЕ као стубасте СРЖИ у стабљивици биљке и као СТУБА на некој грађевини. Наведимо још један пример: речници показују да *срж* у центру плода биљке може представљати и *семе* биљке. СЕМЕ као зачетак нове биљке ментално се преплиће са ИЗВОРОМ реке, јер се и једна и друга појава разумеју као почетне тачке из којих се нешто развија. Даље, ИЗВОР као почетна тачка хоризонталног кретања преплиће се са ТЕМЕЉОМ и КОРЕНОМ као почетном тачком вертикалног кретања, јер ни ИЗВОР ни ТЕМЕЉ нису само почетне тачке, већ и базичне тачке. Дакле, има и оних концепата са фази границама. Могуће је да се број концептуалних преплитања увећава са степеном подспецификованости појма чија се концептуализација испитује. Оно што повезује скоро све наведене појмовне метафоре јесте и просторна димензија на којој се заснивају. ОСНОВА је, видели смо, увек на почетку или у центру. Ова анализа показује важност просторних појмовних метафора и потврђује теорију семантичких локализација П. Пипера (1997).

10. Ова концептуална преплитања доводе до још једног закључка — концептуалном анализом може се доћи и до сема лексеме

која се односи на појам подвргнут концептуалном испитивању. Сви испитани концепти указују на сему базичности лексеме *основа*. Иако је она семантички подспецификована, па јој се значење препознаје само у контексту, семантичка компонента базичности присутна је у свим семантичким реализацијама. Врло је мало семантички подспецификованих лексема које поседују толико широку семантику да им је немогуће открити бар једну сему или неколико њих. Очигледно је да је концептуална анализа један од путева за њихово разоткривање. Вероватно би се до сличних резултата дошло и применом других семантичких метода, пре свега колокацијске методе коју у српској лингвистици развија Б. Хлебец (2007; 2008).

11. Концептуална анализа ОСНОВЕ омогућава нам да осмотримо и начин на који разумемо значајан број појава које нас окружују. Наиме, већина конкретних и апстрактних појава поседује структуру. Свака појава која поседује структуру готово неминовно се састоји из некакве ОСНОВЕ и преосталих делова који се на неки начин везују за њу. Сада нам је јасно да већину појава које имају структуру концептуализујемо као ГРАЂЕВИНУ, као БИЉКУ или њен ПЛОД, као ТОРТУ. Занимљиво је колико често прибегавамо овим појмовним метафорама у свакодневном животу, односно колико је таквих концептуалних биљака, плодова, грађевина, река у нашим мислима (тј. у нашој пројекцији стварности), а да их ми уопште нисмо свесни. Вероватно је ограничен број појмовних метафора којима разумевамо структуру појава. Претпостављамо да их нема много више од оних које су побројане у овом раду.¹⁰

Тако смо у овом раду пошли од истраживања професорке Милке Ивић о семантичкој подспецификованости именице *ствар*, па преко семантичке подспецификованости именице *основа*, стигли до концептуализације појава које поседују некакву структуру. И остали радови професорке Ивић подједнако су инспиративни и наводе на потребу за даљим истраживањем.

¹⁰ Тако, на пример, структуру појава које се састоје од мноштва истоврсних елемената понекад концептуализујемо као РИБАРСКУ МРЕЖУ. Она има чвориће који представљају језгра за неколико појава мањег значаја који се рачвају из тог чвора и то ка следећем чвору, где се рачвање наставља даље. На овај начин се, на пример, према једној семантичкој теорији објашњава организација лексике у нашој меморији. Неке појаве разумевамо као систем КОНЦЕНТРИЧНИХ КРУГОВА, неке као ПАУКОВУ МРЕЖУ, а неке као РЕШЕТКУ. Вероватно има и оних концепата који се узајамно прожимају или су једни сводљиви на друге. Запажамо много сличности између концепата ПЛОДА и ПАУКОВЕ МРЕЖЕ или, на другој страни, између концепата ПАУКОВЕ МРЕЖЕ и РИБАРСКЕ МРЕЖЕ.

Литература

- Дешић 1990: Милорад Дешић, „Из српскохрватске полисемије“, у: *Из српскохрватске лексике*, Никшић: Универзитетска ријеч, 3–9.
- Драгићевић 2007: Рајна Драгићевић, *Лексикологија српскога језика*, Београд: Завод за уџбенике.
- Ивић 2005: Милка Ивић: „Значењска подспецификованост лексеме *ствар*“, у: *О речима*, Београд: XX век, 73–83.
- Квечеш 2002: Zoltán Kövecses, *Metaphor. A Practical Introduction*, New York: Oxford University Press.
- Круз 1991: D. A. Cruse, *Lexical Semantics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Петровић 1994: Владислава Петровић, „Синтаксичке улоге именице *чињеница* у сложеној реченици“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*: XXXVII, 443–449.
- Пипер 1997: Предраг Пипер, *Језик и његов простор*, Београд: XX век.
- Пустејовски 2002: James Pustejovsky, „Polysemy and Underspecification“, *The Lexicon in Focus*, Leila Behrens and Dietmar Zaefferer (eds.), Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 187–209.
- Тејлор 1991: John R. Taylor, *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*, New York: Oxford University Press.
- Фекете 2002: Егон Фекете, „Да ли је љубав ствар“, у: Драго Ђупић, Егон Фекете, Богдан Терзић, *Слово о језику*, књига друга, Београд: Партенон, 65–67.
- Хлебец 2007: Boris Hlebec, *English Semantics*, Београд: Сјогоја štampa.
- Хлебец 2008: Борис Хлебец, „Колокацијска метода семантичке анализе (на примеру именице *јајзња*)“, *Семантичка истраживања српског језика*, уредници: М. Радовановић и П. Пипер, Београд: САНУ, 65–81.

Извори

- Витас: Душан Витас и сарадници, *Електронски корпус српског језика*: <http://www.korpus.matf.bg.ac.yu>.
- Лалевић 2004: Миодраг Лалевић, *Синоними и сродне речи српскохрватског језика*, фототипско издање, Београд: Нолит.
- Ћосић 2008: Павле Ћосић и сарадници, *Речник синонима*, Београд: Корнет.
- РСЈ: *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска, 2007.
- РСМ: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд: Српска академија наука и уметности, 1959–.

Summary

Rajna Dragičević

ON SEMANTIC UNDERSPECIFICATION EXAMINING LEXEME OSNOVA

The term semantic underspecification coined by J. Pustejovsky was initially introduced in Serbian linguistics by Milka Ivic. This paper further develops the term, investigates the level of semantic underspecification of lexemes, and examining Serbian lexeme *osnova* [base] emphasizes conceptual analysis as an appropriate semantic method for investigating lexemes with the broadest (underspecified) semantics.

PER JAKOBSEN
(Kopenhagen)

STRUKTURA SLOGA

Uzimajući kao polazište teorije kopenhaških glosematičara, u radu se govori o strukturi sloga, o tome kako svaki jezik uspostavlja svoje granice. Promene u jeziku su moguće, ali samo u okviru datih granica. Takav je slučaj i sa srpskohrvatskim jezikom, u kome, i pored nastojanja da se stvore nove reči, a u okviru rečnika kao jedine otvorene jezičke kategorije, nije moguće ne ispoštovati pravila strukture jezika, što bi značilo da se ipak i posle svega radi o jednom istom jeziku, i da je naučno neodrživo govoriti o više jezika.

Ključne reči: struktura sloga, glosematika, srpskohrvatski, fond reči.

Aktivnost i atmosfera u lingvističkoj sredini u Kopenhagenu od 1930-tih do 1950-ih godina bile su neobično žive i plodne. Vigo Brondal (1887-1942) je raskinuo s lingvističkom tradicijom i zanimao se za filozofiju jezika. Zajedno sa Luisom Hjelmslevom (1899-1965) osnovao je 1931. godine *Lingvistikredsen i København*, koji je decenijama imao snažan uticaj na razvoj danske i međunarodne lingvistike. Za Kopenhašku lingvističku školu bila je naročito karakteristična radikalizacija u izvođenju strukturalističkih analiza, kao i orijentacija ka matematičkim apstrakcijama (Ivić 1963: 122-130). U ovom kružoku, pored Hjelmsleva, posebno i vodeće mesto imao je Hans Jergenom Uldal (1907-1957). Njih dvojica su u 1930-im godinama formirali lingvistički strukturalistički pravac koji su nazvali *glosematikom*, a koji je 1943. godine Hjelmslev predstavio u svom pionirskom radu *Omkring sprogteoriens grundlæggelse*¹ — ovim je delom

¹ Svoju glosematiku teoriju Hjelmslev je razvio u nekoliko dela: *Omkring sprogteoriens grundlæggelse*, Vol. 12 of *Travaux du Cercle linguistique de Copenhague*, 1943; *Prolegomena to a Theory of Language*, Trans. Francis J. Whitfield, *Memoir 7 of International Journal of American Linguistics*, Bloomington: Indiana University Publications in Linguistics and Anthropology, 1953; Rev. Ed. Madison: U of Wisconsin P, 1961; *Prolegomena... Novoe v lingvistike*, Moskva, 1960; *Prolegomena zu einer Sprachtheorie*, übersetzt von Rudi Keller, Ursula Scharf und Georg Stötzl, *Linguistische Reihe* Bd. 9, München, 1974; *Prolegomena teoriji jezika*, prijevod Ante Stamač, Zagreb, 1980; *Sproget: en introduktion*, København, 1963; *Language: an Introduction*, Trans. Francis J. Whitfield,

razvijen i zaoštren lingvistički strukturalizam. Hjelmslev je izričito okarakterisao svoju teoriju kao hipotetsko-deduktivni sistem, a Uldal je 1951. i 1952. u prvom delu zajedničke studije *Outline of Glossematics*, predstavio teoriju u algebraiziranom obliku (Uldal 1957). Kao i svi prethodni strukturalistički pravci i škole od Sosira do Praškog lingvističkog kružoka, tako su i glosematičari shvatili jezik kao sistem znakova, tj. nerazdeljiv spoj sadržaja i izraza, ali za njih jezik bi trebalo shvatiti i kao sistem elemenata ili *figura*, kako ih je nazvao Hjelmslev. Sosir je bio prvi koji je shvatio jezičke pojave kao apstraktne algebarske veličine koje su određene njihovim relacijama ili funkcijama, a ne njihovom supstancom, i Hjelmslev i glosematičari su prihvatili Sosirovu tezu da treba razlikovati između *forme sadržaja* i *supstance sadržaja*. Supstanca sadržaja bi bio spoljašnji svet kao amorfni kontinuum gde svaki jezik stavlja svoje posebne granice unutar sličnih semantičkih područja kao, na primer, između boja, delova ljudskog tela, prirodnih pojava itd. Inkongruencija unutar jedne te iste semantičke zone može da se uoči u, na primer, srpskohrvatskom, nemačkom i engleskom jeziku. Srpskohrvatski znakovi *drvo* i *šuma* imaju drugu granicu nego nemački *Baum*, *Holz*, *Wald* ili engleski *tree*, *wood*, *forest*. Hjelmslev se zato slaže sa strukturalistima drugih škola i konstatuje da u jezičkom sadržaju postoji specifična forma, tzv. *forma sadržaja* koja je nezavisna od smisla i koja stoji u arbitrarnom odnosu prema smislu; no Hjelmslev se ne zadržava na tome, već ide korak dalje, i u tome se sastoji posebnost i radikalizacija glosematike: Hjelmslev insistira na tome da treba na isti način razlikovati između *forme izraza* i *supstance izraza*:

„Na potpuno isti način se može promatrati druga veličina koja je funkciv znakovne funkcije, naime izraz. Kao što se zona boja ili morfemske zone raspodeljuju različito u različitim jezicima s obzirom na to da svaki jezik raspolože određenom količinom reči za boje, kategoriju broja, kategoriju vremena, itd., tako možemo upoređivanjem jezika putem suptrakcije ustanoviti zajedničke zone na fonetskom području, koje se raspoređuju različito u raznim jezicima“ (Hjelmslev 1943: 59, moj prevod).

U takvom amorfnom kontinuumu svaki jezik arbitrarno ima izvestan broj figura, pri čemu na raznim mestima unutar kontinuumu postoje granice. Broj vokala varira od jezika do jezika. Krajnje jednostavan vokalski sistem ima eskimski jezik, koji razlikuje tri vokala *i*, *u*, *a*, dok srpskohrvatski deli taj kontinuum na pet vokala (+ *r*), uključujući područje *i*, i

Madison: University of Wisconsin P, 1970; *Sprogssystem og sprogforandring*, Vol. 15, Travaux du Cercle linguistique de Copenhague, Copenhagen: Nordisk Sprog- og Kulturforlag, 1972; *Sprogtheorie*, Vol. 16, Travaux du Cercle linguistique de Copenhague, Copenhagen: Nordisk Sprog- og Kulturforlag, 1975; *Resumé of a Theory of Language*, Ed. and trans. Francis J. Whitfield, Copenhagen: Nordisk Sprog- og Kulturforlag, 1975.

područje *e*. Na području gde se u srpskohrvatskom jeziku nalaze *i* i *e*, danski ima tri vokala: *i*, *e*, *æ*. Neki jezici, nemački, engleski, srpskohrvatski, danski i mnogi drugi imaju tri grupe klusila *p*, *t*, *k*, dok drugi jezici imaju drukčije granice. Eskimski jezik ima granicu između jednog velarnog i uvularnog područja, a letonski ima granicu između velarnog i velopalatalnog područja.

Figure su predodređene da zauzimaju posebna mesta u lancu, da se spoje sa drugim figurama sa isključivanjem spojeva sa drugim figurama. Figure služe za građenje znakova i njihov broj i mogućnosti kombinovanja su unapred određeni u *strukturi* jezika, a *upotreba* jezika (*uzus*) određuje koje su od tih mogućnosti iskorišćene. Analizom i probom komutacije uspostavljaju se figure, koje nisu definisane svojim artikulacijskim, akustičkim ili auditivnim svojstvima. Ta svojstva su supstancia. Da li se data figura u jezičkom lancu manifestuje kao konsonant ili vokal ne zavisi od supstance nego od njenog odnosa prema susednim figurama. Figure nisu definisane po svojoj supstanci, nego po svojim mogućnostima kombinovanja sa drugim figurama u slogu kao najvećoj jedinici na nivou izraza. Dok se studija *Omkring sprogteoriens grundlæggelse* nalazi na visokoj razini apstrakcije, delo *Sproget: en introduktion* iz 1963. godine je kao uvod u opštu lingvistiku i u glosematiku, daleko konkretnije u svom pristupu i svojim formulacijama.

Za sve jezike važi da su mogućnosti kombinovanja figura u slogu određene striktnim pravilima sa isključenjem drugih mogućnosti kombinovanja. Jezička upotreba određuje koje su mogućnosti iskorišćene. Reči kao što su *fri*, *srim* su mogući znakovi u srpskohrvatskom jeziku, jer nisu protiv strukture sloga ovog jezika. Nisu korišćeni, ali bi mogli sutra da postanu znakovi, kad bi to bilo potrebno. Tako, na primer, u danskom jeziku *fri* je moguć znak, dok *srim* nije, jer inicijalna konsonantska kombinacija *sr-* nije dozvoljena u danskom. Struktura sloga je najstabilnija odlika jednog jezika i menja se veoma sporo. Gramatičke kategorije se mogu menjati, vremenski i padežni sistemi mogu se redukovati ili sasvim nestati, a najlabilnija kategorija — rečnik — stalno je podložna promenama, nove reči se stvaraju, dok druge nestaju, a jezik u kojem se sve te krupne promene događaju i dalje ostaje isti. Na taj način struktura sloga može da služi za identifikaciju jezika, ali i za razlikovanje jednog jezika od drugih. Struktura sloga i elementi izraza su sigurni kriterijumi i identiteta i raznolikosti. Inicijalne konsonantske kombinacije *sr-*, *pt-*, *ps-*, *dl-* su, na primer, nemoguće u engleskom i danskom, kao i u nizu drugih jezika, ali su sasvim normalne kombinacije u srpskohrvatskom. Veliki broj reči počinje sa tim kombinacijama. S druge pak strane, finalna konsonantska kombinacija *-lmsk* u danskom jeziku, kao na primer, u reči *skælmisk* 'šaljiv', bila bi ne-

moгућа u srpskohrvatskom. Struktura mađarskog jezika ne dozvoljava konsonantske kombinacije u inicijalu, te je slovenska pozajmica *stol* pretvorena u *asztal* da bi odgovarala mađarskoj slogovnoj strukturi. Reči kao što su *prst* i *vrh* su sasvim normalne reči u srpskohrvatskom, ali ih je nemoguće naći u engleskom ili u danskom, kao i u velikom broju drugih jezika, jer ti jezici nemaju element *r* u funkciji samoglasnika.

Broj elemenata izraza datog jezika je relativno mali, obično oko 20 do 35 elemenata. Broj mogućih slogova se broji u hiljadama, a rečnik jednog jezika može da se sastoji od više hiljada reči i u principu je neograničen. Spisak reči jezika u rečniku će uvek biti nekompletan, ili zbog svog obima, ili, ako ima pretenzije da bude kompletan, pre svega zato što se nove reči stvaraju dok se rečnik piše. Da bismo pojasnili ovaj pojam, zamislićemo jednu krajnju situaciju: recimo da želimo sve reči u velikom rečniku srpskohrvatskog jezika SANU zameniti drugim, novim rečima. Ovaj bi eksperiment u suštini bio sasvim moguć i dosledan datom jeziku jer bismo ipak morali održavati slogovnu strukturu srpskohrvatskog jezika. Drugim rečima, u tom eksperimentu, morali bismo da koristimo, u stvari, iste elemente, i morali bismo da kombinujemo samo te elemente, i to po istim pravilima kao i do sada. Za istu strukturu jezika može da postoji više jezičkih upotreba, ali za istu upotrebu jezika može da postoji samo jedna struktura. Identitet jezika se očituje u strukturi sloga, tako da bi pravila kombinovanja mogla da se smatraju kao DNK profil jezika.

Svi navedeni principi o identičnosti i raznolikosti jezika primenjeni na srpskohrvatskom materijalu pokazuju i dokazuju da je naučno neodrživo govoriti o više jezika. Jasno je da su morfološke i sintaksičke strukture u standardnom srpskohrvatskom jeziku identične. Jezička upotreba može da varira, ali struktura iza jezičke upotrebe ostaje ista. Tvorbu reči određuju ista pravila građenja sloga. Rečnik je, doduše, otvorena kategorija u jeziku, ali razni puristički pokušaji da se udalji jedan takozvani jezik od drugih ništa ne menja u strukturi jezika. Nijedna nova srpska, hrvatska, bosanska / bošnjačka ili crnogorska reč ne može da se stvori, a da se ne bude u skladu sa pravilima stvaranja sloga u jeziku. Sve reči hrvatskog novogovora kao što su *kavovar*, *mamutnjak*, *velezgoditnjak* su stvorene kao i sve ostale srpskohrvatske reči. Struktura ovih reči se ne protivi pravilima za stvaranje sloga i te iste reči, koje su usvojene i čak nagrađene kao „čisto hrvatske“, mogle bi biti prihvaćene u svim drugim delovima srpskohrvatskog jezičkog područja, na isti način kao što su i drugi kroatizmi (pr. *prozor*, *konobar*, *sažetak*, *samoglasnik*, *suglasnik*) tokom vremena prihvaćeni kako u srpskom, tako i u bosanskom / bošnjačkom delu srpskohrvatskog govornog područja. Isto je slučaj i sa turcizmima, kao *rakija* < tur. *rakı*, *fira* < tur. *fürü*, *uzur* < tur. *özür*, *čufte* < tur. *köfte* i dr. (Škaljić 1989), koji

	p	t	k	b	d	g	c	ć	č	đ	dž	s	š	z	ž	j	m	n	nj	l	lj	h	f	v	r	
p	o	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	+	-	-	+	-	+	-	+	+	-	-	-	+	
t	-	o	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	+	-	-	-	+	+	
k*	+	+	o	-	-	-	-	+	+	-	-	+	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	-	-	+	+
b	-	-	-	o	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	+	+	-	-	-	+	+
d	-	-	-	-	o	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	+	+	-	-	+	+	
g	-	-	-	-	+	o	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	-	-	+	+	
c	-	-	-	-	-	-	o	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	+	+	
ć	-	-	-	-	-	-	-	o	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
č	-	-	+	-	-	-	-	-	o	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	+	-	
đ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	o	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
dž	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	o	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
s*	+	+	+	-	-	-	+	-	-	-	-	o	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
š	+	+	+	-	-	-	-	+	+	-	-	-	o	-	-	+	-	-	+	+	-	-	-	+	+	
z	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	o	-	+	+	+	-	+	-	-	-	+	+	
ž	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	o	-	+	+	+	+	+	-	-	+	+	
j	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	o	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
m	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	o	+	+	+	+	-	-	-	+	
n	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	o	-	-	-	-	-	-	-	
nj	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	o	-	-	-	-	-	-	
l	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	o	-	-	-	-	-	
lj	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	o	-	-	-	-	
h	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	o	-	+	+	+	
f	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	-	o	-	+	
v	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	o	+	
r	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	o	

Shema 1. Inicijalne kombinacije od dva suglasnika u srpskohrvatskom jeziku

su prilagođeni inventaru fonema i strukturi sloga i usvojeni kao deo srpskohrvatskog rečničkog fonda.

Dole navedene sheme inicijalnih kombinacija dvaju i triju suglasnika u srpskohrvatskom jeziku važe za sve varijante srpskohrvatskog jezika. Struktura sloga je ista nezavisno od toga da li se jezik standardizuje u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu, Banjaluci ili Podgorici. Inventar fonema i pravila za njihove kombinacije konsonanata su identični. Suglasnik *j* ima posebnu distribuciju u blizuvokalskom položaju, tj. kao drugi suglasnik u konsonantskim kombinacijama. U većini slučajeva javlja se samo u alternaciji *je / e* (kratki jat), kao na primer, u rečima *pjevati*, *tjedan*, *bjesomu-*

*čan, djelo, cjedilo, vječan, rječnik*². Figura *j* ne može da bude prvi suglasnik u konsonantskoj kombinaciji.

Kada predlog *k* (*ka*) čini *jedan* slog sa sledećom rečju, kombinacija ima više mogućnosti od „normalnih“ reči koje počinju sa *k*-. Inicijalna kombinacija *kt*- u prirodnim rečima se nalazi samo u grčkoj pozajmici *ktitor*, ali je normalna u prepoziciji *k + t*- u *k tomu*; kombinacije *kč*-, *kp*- i *kj*- se nalaze u: *k čemu*, *k prozoru*, *k jeseni*, ali ne u inicijalnoj kombinaciji jedne iste reči. Stoga smatramo da su *kč*-, *kp*- i *kj*- normalne inicijalne kombinacije u srpskohrvatskom jeziku. Kada predlog *s* (*sa*) stoji ispred reči koja počinje samoglasnikom, silabička struktura je kao u „normalnim“, prirodnim rečima.

	v	nj	l	lj	r	j
sp	-	-	+	-	+	+
st	+	-	-	-	+	-
sk	+	-	+	-	+	-
sm	-	-	+	-	+	-
sh	+	-	-	-	-	-
sv	o	-	+	-	+	-
šk	-	-	-	+	+	-
zb	-	-	+	-	+	-
zd	-	-	-	-	+	-
zg	-	+	+	-	+	-
žd	-	-	-	-	+	-

Shema 2. Inicijalne kombinacije od tri suglasnika u srpskohrvatskom jeziku

Literatura

- Hjelmslev 1943: L. Hjelmslev, *Omkring sprogteoriens grundlæggelse*, Vol. 12 of *Travaux du Cercle linguistique de Copenhague*, Copenhague, 1943.
- Ivić 1963: M. Ivić, *Pravci u lingvistici*, Ljubljana, 1963.
- Škaljić 1989: A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, 1989.
- Uldall 1957: H. J. Uldall, *Outline of Glosematcs, Part I: General Theory*, *Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague*, vol. X, 1, Copenhague, 1957.

² Amblematičan je u ovom smislu otpor dvaju hrvatskih jezikoslovaca, Josipa Silića i Iva Pranjkovića protiv nove pravopisne odredbe po kojoj bi „neću“, „greška“ i „zadaci“ trebalo da se pišu „ne ću“, „grješka“ i „zadatci“ (*Jutarnji list*, 11. 02. 2007). Nijedna trofonemska kombinacija *grj*- nije moguća u srpskohrvatskom jeziku.

S u m m a r y

Per Jacobsen

SYLLABLE STRUCTURE

In traditional structuralist understanding, language is a system of signs i. e. an inseparable unity of content and expression. According to glossematic linguistic theory, the dichotomy of form and substance in the content has its parallel in the expression. The present paper shows that in one language certain consonant clusters within the syllable are allowed, in other languages they are not. The phonotactic structure, i. e. the rules of forming syllables decide the forming of new words and identify the language at the same time. This fundamental syllable structure shows that it is scientifically untenable to maintain that the Serbocroatian language has split up in several new languages.

STANISŁAW KAROLAK
(Sopot)

CATÉGORISATION ASPECTUELLE DES CONCEPTS

Le contenu de l'article est le problème connu en aspectologie comme celui de la dépendance entre le sens lexical des verbes et l'aspect. Les contraintes qu'imposent les langues à la distribution des grammèmes d'aspect ont fait supposer qu'il existe des règles de leur co-occurrence avec les sémantèmes. Le problème est posé ici dans une perspective conceptuelle. Dans cette perspective, les verbes dont les sémantèmes ont tel ou tel aspect n'exigent pas la co-occurrence avec des grammèmes qui véhiculent le même aspect. En revanche, ils peuvent se combiner avec des grammèmes de sens aspectuel opposé pour dériver des catégories de verbes secondaires à partir des catégories primaires. On postule l'existence d'un mécanisme dérivationnel qui engendre des verbes polyaspectuels.

Mots-clefs: aspect (concept d'aspect), borne, catégorie sémantique, catégorie secondaire, catégorie primaire, configuration d'aspects, continuité (imperfectivité simple), co-occurrence, dérivation aspectuelle, invariant, non-continuité (perfectivité simple), temps intrinsèque, variante.

1. A partir de l'étude de S. Agrell *Aspektänderung und Aktionsartbildung beim polnischen Zeitwort* l'aspectologie divise le domaine de l'aspectualité en aspect et en modalité d'action (Aktionsart). Cette division est considérée comme isomorphe à celle de la structure sémantique du verbe. Dans la composition morphémique de celui-ci le sens actionnel est attribué à la composante lexicale, c.-à-d. au sémantème verbal, le sens aspectuel à la composante grammaticale, c.-à-d. au grammème.

Dans son article de 1948 J. S. Masłow a avancé l'idée qu'il existe une dépendance entre le choix et la valeur contextuelle de l'aspect et le sens lexical du verbe, plus précisément, que le second conditionne le premier. Le problème du conditionnement en question est depuis largement discuté en aspectologie. On y évoque deux aspects du problème: 1) l'appartenance du verbe à une catégorie sémantique conditionne la sélection de l'aspect, en particulier, l'aptitude ou l'inaptitude du sémantème à co-occurrencer avec un seul aspect ou bien à former des couples aspectuels, 2) la catégorie sémantique du verbe décide de l'interprétation de l'aspect

sélectionné, c.-à-d. influe sur la variation contextuelle de l'invariant (Gesamtbedeutung). En analysant les dépendances mentionnées, les aspectologues essaient d'effectuer une catégorisation sémantique des verbes qui soit aspectuellement pertinente.

2. Avant de passer à la présentation de notre façon de voir le problème en question, précisons en quelques prémisses:

1) étant donné que la catégorisation a un caractère sémantique, soulignons qu'il s'agit de catégoriser les sens lexicaux des verbes ou, en d'autres termes, les concepts spécifiques véhiculés par les sémantèmes verbaux, et non pas les formes verbales;

2) étant donné que les formes verbales sont en principe des structures polymorphémiques, la catégorisation en question présuppose leur décomposition préalable, en particulier, l'extraction des sémantèmes de la structure morphémique composée, puisque c'est le sens des sémantèmes qui le seul objet de la catégorisation. Par exemple, si l'on voulait ranger dans telle ou telle classe des verbes macédoniens tels que *легнува* 'se coucher, se mettre au lit', *седнува* 's'asseoir', *клекнува* 's'agenouiller' qui sont des compositions morphémiques — *лег-н-ува*, *сед-н-ува*, *клек-н-ува*, on devrait extraire les sémantèmes *лег-*, *сед-*, *клек-* (morphèmes radicaux), en faisant abstraction des deux grammèmes accompagnants;

3) pour découvrir et préciser les règles de dépendance entre les catégories de concepts spécifiques (et au niveau formel, les catégories des sémantèmes qui leur sont associés) et les aspects, il faut travailler au niveau sémantique. Il faut donc considérer l'aspect comme une catégorie sémantique. Dans cette perspective, le problème de la dépendance entre les catégories sémantiques du verbe et l'aspect se pose comme celui de la dépendance entre les catégories de concepts spécifiques véhiculés par les sémantèmes et les concepts aspectuels. Sur le plan formel, il faut extraire la marque d'aspect parmi les composantes morphémiques;

4) l'idée de la dépendance entre les catégories de concepts spécifiques et les concepts aspectuels présuppose, ce qui va de soi, que la classification soit fondée sur les propriétés immanentes des sémantèmes verbaux et non pas sur leurs propriétés combinatoires. Il s'agit donc d'effectuer une catégorisation conceptuelle et non pas une catégorisation taxinomique, dont on ne sait pas si elle peut être interprétée comme une contrepartie de celle-là.

Dans la perspective esquissée, deux problèmes s'avèrent pertinents:

1) celui de savoir quels concepts sont utilisés comme critères de constitution des catégories sémantiques (conceptuelles), 2) dans quelle mesure la co-occurrence des concepts spécifiques et les concepts aspectuels permet de considérer les premiers comme déterminants la sélection des seconds

ou, en d'autres termes, dans quelle mesure la catégorisation des concepts spécifiques est pertinente pour la distribution des aspects. Les deux questions sont de première importance, car il existe un nombre de classifications des verbes non équivalentes dont les auteurs les croient aspectuellement pertinentes.

3. Nous soumettons à l'analyse qui suit la classification la plus connue et largement acceptée, parfois avec des modifications plus ou moins essentielles, à savoir la classification taxinomique de Vendler avec les modifications qui y introduit Padoutcheva pour l'adapter au système du verbe russe. Une première intervention de Padoutcheva, qui nous semble révélatrice, est de la restreindre aux catégories de verbes primaires (non dérivés), et de générer des catégories secondaires par l'application à celles-là d'un ensemble de règles de dérivation. Cette restriction lui a permis de constater qu'il existe une coïncidence parfaite entre les catégories de Vendler fondées sur des propriétés sémantico-combinatoires et les catégories immanentes fondées sur certains concepts constitutifs.

Une seconde intervention de Padoutcheva est un élargissement du nombre des concepts classificatoires. Elle en postule notamment les suivants: 1) la stativité opposée à 2) la dynamicité, 3) la continuité temporelle (способность длиться во времени) opposée à 4) l'absence de continuité (неспособность длиться во времени). Ces quatre concepts constituent les critères utilisés par Vendler. Padoutcheva y ajoute 5) le concept de contrôle (контролируемость действия субъектом) opposé à 6) celui de non-contrôle, et 7) le concept de saisie atemporelle de la situation opposé à 8) celui de saisie temporelle. L'effet en est huit catégories sémantiques primaires.

Essayons de regarder de plus près les catégories postulées. Le critère de stativité opposé à celui de dynamicité est constitutif de deux catégories sémantiques: 1) des verbes (sémantèmes) statiques et 2) des verbes (sémantèmes) dynamiques. La première coïncide avec les verbes d'état de Vendler, la seconde embrasse les trois autres catégories vendleriennes.

Aux verbes statiques Padoutcheva n'applique ni le critère de continuité, ni celui de contrôle. Cela nous fait conclure que les verbes de cette catégorie sont homogènes du point de vue de ces critères, c.-à-d. qu'ils sont tous continuatifs ou non délimités (нетерминативные) et non contrôlés. Effectivement, dans d'autres classifications, par exemple, dans celle de P. M. Bertinetto, ils sont rangés dans la catégorie des verbes continuatifs (verbi durativi). Padoutcheva les divise en utilisant le critère de possibilité d'une saisie atemporelle ou temporelle. Elle distingue notamment les verbes statiques atemporels (вневременные) et les verbes statiques temporels qui désignent des états inhérents. On trouve une

sous-catégorisation comparable chez Bertinetto, qui divise les verbes statiques en permanents et contingents (*verbi stativi permanenti e verbi stativi non permanenti*), et chez Breu qui, à son tour les divise en totalement statifs TSTA et relativement statifs RSTA.

Le critère de continuité / non-continuité (*терминативност / нетерминативност*) est appliqué à la catégorie des verbes dynamiques primaires. Il les scinde en deux catégories: en verbes continuatifs ou non délimités (*нетерминативные глаголы*) qui, dans la classification de Bertinetto, correspondent au verbes continuatifs (*verbi continuativi*), et verbes délimités (*терминативные глаголы*) qui à leur tour sont divisés en verbes sans accent sur le résultat (*действия обычные*) correspondant aux verbes d'accomplissement de Vendler, et verbes avec accent sur le résultat (*действия с акцентом на результате*) correspondant aux verbes d'achèvement de Vendler. Les catégories ainsi obtenues sont divisées selon le critère de présence / absence de contrôle.

Ce qui pose des problèmes, c'est 1) l'attribution aux verbes dynamiques délimités le statut de verbes primaires, 2) la division des verbes délimités en verbes sans accent sur le résultat et verbes avec accent sur le résultat, bien que les verbes perfectifs de la première sous-catégorie (verbes d'accomplissement perfectifs) affirment le résultat tout comme ceux de la seconde (verbes d'achèvement), 3) le rangement des verbes momentanés dans la catégorie des verbes avec accent sur le résultat, bien que étant des verbes non-résultatifs ils ne puissent accentuer aucun résultat. Dans d'autres classifications, p. ex., dans celle de Carlson ou de Bertinetto, on en fait une catégorie à part (chez Bertinetto, *verbi puntuali*).

La réserve quant au caractère primaire des verbes dynamiques délimités découle du fait qu'ils comportent dans leur structure conceptuelle deux composantes dont l'une est une composante résultative. Celle-ci n'est autre chose que la composante statique érigée en statut de concept classificatoire. La catégorie des verbes dynamiques délimités est instituée autrement que celle des verbes dynamiques non délimités. Celle-ci est fondée sur l'unique critère de continuité ou absence de borne, tandis que celle-là sur deux critères: sur celui de non-continuité ou présence de borne mentionné explicitement et sur celui de stativité non mentionné qui comporte la continuité. Par exemple, des verbes perfectifs tels que *открыть* 'ouvrir', *высохнуть* 'devenir sec' comportent dans leur structure conceptuelle une composante statique, donc continuative, resp. *открыт* 'ouvert', *сух* 'sec'. Le principe de cohérence exigerait donc de l'éliminer des catégories primaires et de la ranger dans les catégories secondaires (dérivées).

4. La question principale est celle de savoir quelles dépendances existent entre les verbes des huit catégories sémantiques ou catégories des concepts spécifiques qui les constituent et les deux concepts d'aspect traditionnels: imperfectivité et perfectivité. La réponse à cette question exige qu'on définisse les concepts aspectuels en question (il n'en existe pas une définition communément acceptée). En d'autres termes, il est nécessaire de préciser les invariants conceptuels d'imperfectivité et de perfectivité (Gesamtbedeutungen, en terminologie de R. Jakobson).

La tradition aspectologique suit l'opinion selon laquelle l'invariant ne se réalise que dans les variantes, parmi lesquelles on distingue une variante primaire (Hauptbedeutung) et les variantes secondaires (Sonderbedeutungen). Si c'était vrai, il faudrait hiérarchiser les contextes verbaux du point de vue du degré de leur concours à la formation des variantes.

Limitons-nous à l'aspect imperfectif. On distingue en tant que variante primaire le sens continu actuel (актуально-длительное значение) et parmi les variantes secondaires, le sens continu inactuel. Dans la composition du sens continu actuel le constituant 'actuel' s'identifie au caractère contingent (épisodique) du sémantème. Le constituant mentionné ne se rapporte donc pas au sens du grammème d'aspect mais à celui du sémantème qui constitue son contexte lexical. On trouve une situation parallèle dans la variante secondaire: le composant 'inactuel' du terme complexe 'sens continu inactuel' se rapporte au sens permanent du sémantème. Si de ces deux concepts complexes (sens continu actuel et sens continu inactuel) on soustrait les composants contextuels d'actualité et d'inactualité, ce qui reste, c'est le concept de continuité. Cela nous fait considérer le concept d'imperfectivité et celui de continuité comme identiques et définir l'aspect imperfectif ou invariant d'imperfectivité comme continuité ou étendue dans le temps dont les sémantèmes constituent la forme d'expression primaire. En le définissant de cette façon, nous croyons suivre les définitions connues en aspectologie, en premier lieu celle de Guillaume selon lequel l'aspect c'est le temps intrinsèque du procès ou, en terminologie de Guillaume, son temps impliqué. La continuité ou étendue dans le temps représente justement l'une des deux formes du temps intrinsèque, l'autre étant sa négation qui fait abstraction de l'étendue. Pour éviter des malentendus, nous proposons d'appeler les concepts aspectuels ainsi défini respectivement l'aspect continu (ou aspect imperfectif simple) et l'aspect non-continu (ou aspect perfectif simple) qui se distinguent nettement des aspects, imperfectif et perfectif, traditionnels.

Les deux "variantes contextuels" de l'aspect imperfectif traditionnel — le sens continu actuel et le sens continu inactuel appartiennent aux

catégories primaires (non dérivées) et ont pour marques formelles des sémantèmes, respectivement permanents et contingents. Ceux-ci étant marqués par l'aspect n'impliquent pas la co-occurrence avec des grammèmes d'aspect imperfectif. L'imperfectivité ou aspect imperfectif simple (continu) constitue leur valeur catégorielle. Les exemples qu'on cite d'habitude pour illustrer les deux "variantes contextuelles" confirment cette conclusion: ils ne contiennent aucun grammème aspectuel, p. ex., *сид-(еть)*, *говор-(ить)*, *работа-(ть)*, *принадлежать*, *враща-(ть)ся*, dans:

Мы сидели и говорили о самых разнообразных предметах;
 Не мешай мне, я работаю;
 Он работает в университете;
 Искусство принадлежит народу;
 Земля вращается вокруг солнца.

5. Du côté négatif. Il existe une tendance forte à l'exclusion du grammème d'imperfectivité simple par les sémantèmes de catégories primaires qui comportent le concept de continuité dans leur structure conceptuelle. Etant déjà marqués par l'aspect, les verbes qui les contiennent représentent des concepts imperfectifs spécifiques, par conséquent, ils n'ont pas besoin de se combiner avec des grammèmes d'aspect imperfectif. Ceux-ci ne feraient autre chose que redoubler le concept qui leur est propre, seraient donc, selon l'expression heureuse de Breu, des applications vides de l'aspect.

Dans la situation actuelle en aspectologie où la continuité contenue dans les sémantèmes n'est pas identifiée à l'aspect imperfectif, mais est considérée comme responsable de la co-occurrence avec des grammèmes d'imperfectivité, nous mettons l'accent sur leur identité conceptuelle: il s'agit d'un seul et même concept. Par conséquent, le concept de stativité et de dynamicité continuative ne co-occure pas avec l'imperfectivité simple ou continuité exprimée discrètement par un grammème accompagnant le sémantème. En d'autres termes, dans ces catégories de verbes, l'imperfectivité n'a pas de forme d'expression grammaticale. Etant incorporée dans les concepts spécifiques, elle a une expression lexicale. Les sémantèmes des verbes mentionnés sont par définition des sémantèmes imperfectifs simples.

La règle sémantique d'exclusion de l'aspect imperfectif grammatical par les sémantèmes imperfectifs simples (continus) se reflète au niveau de la forme, c.-à-d. dans la structure morphémique des formes verbales qui en sont des marques. Les concepts spécifiques continus, p. ex., des concepts tels que celui de connaissance, de croyance, d'amour, de haine, de compréhension, de dureté, de danse, de marche, d'appartenance et d'autres

expriment, eux, l'aspect imperfectif, les sémantèmes qui les représentent ne doivent pas donc co-occure avec des grammèmes d'imperfectivité. Effectivement, les verbes imperfectifs slaves des catégories mentionnées comportant des sémantèmes imperfectifs n'ont pas de grammèmes d'imperfectivité, p. ex., rus. *зна-(ть)*, *вер-(уть)*, *люб-(уть)*, *уважа-(ть)*, *дума-(ть)*, pol. *wiedz-(ieć)*, *wierz-(yć)*, *kocha-(ć)*, *szanowa-(ć)*, *myśl-(eć)*, mac. *зна-(e)*, *вер-(ува)*, *сак-(а)*, *почум-(ува)*, *мисл-(у)*. Ils s'identifient à cet égard à leurs équivalents dans les langues considérées comme des langues non aspectuelles, p. ex., ang. *believe*, *know*, *love*, *respect*, *think*, it. *conosc-(ere)*, *cred-(ere)*, *am-(are)*, *rispett-(are)*, *pens-(are)* — verbes qui ne se distinguent pas par l'aspect de leurs équivalents slaves. Les uns comme les autres sont imperfectifs simples (continus) et leur imperfectivité (continuité) a pour marque formelle le sémantème.

L'idée de la sélection de l'aspect imperfectif par les sémantèmes continus est probablement due à des faits de structure de surface tels que la co-occurrence de ceux-ci avec des grammèmes d'imparfait dans les langues méridionales slaves ou dans les langues romanes, comme bulg. *вярва-ше*, *мисл-еше*, mac. *верува-ше*, *мисл-еше*, fr. *croy-ait*, *pens-ait*, it. *cred-eva*, *pens-ava* (P. M. Bertinetto les considère effectivement comme marques d'imperfectivité). Mais par rapport au présent (où il n'y a aucune marque formelle d'aspect) les formes d'imparfait ne démontrent aucune modification au regard de l'aspect: tout comme les formes de présent elles n'expriment que l'imperfectivité simple contenue dans leurs sémantèmes. Par conséquent, les grammèmes d'imparfait n'y ont pas de valeur aspectuelle: leur valeur d'origine se neutralise. D'une façon générale, si par des raisons typologiques un sémantème continu (imperfectif simple) doit être accompagné d'un grammème d'imperfectivité, celui-ci perd sa valeur aspectuelle dans cette collocation.

Il est donc inadéquat de postuler l'existence de deux catégories d'entités conceptuelles appartenant au champ de l'aspectualité, à savoir, celle de continuité ou durativité censée être propre aux sémantèmes et celle d'imperfectivité attribuée aux grammèmes. Comme nous avons mentionné ci-dessus, les deux termes désignent le même concept. Cette conclusion est tirée non seulement d'une analyse sémantique, mais également d'un postulat méthodologique qui exige que l'analyse conceptuelle soit indépendante du statut structurel des morphèmes, c.-à-d. de leur propriété d'être sémantèmes ou grammèmes. La catégorisation sémantique ne présuppose pas un classement préalable des marques en catégories formelles.

A partir des faits constatés on pourrait tirer une conclusion plus générale: l'aspect imperfectif propre aux catégories primaires de concepts statiques et dynamiques continus n'est pas une catégorie grammaticale, par conséquent, la thèse de grammaticalité de l'aspect, en particulier, de l'aspect slave doit être réexaminée.

6. Du côté positif. Quelles catégories de sémantèmes peuvent sélectionner le concept d'imperfectivité (continuité) exprimé de façon discrète, c.-à-d. indépendamment des concepts spécifiques? Parmi les catégories postulées par Padoutcheva comme primaires, ce ne seraient que celles qui comportent le concept de borne, c.-à-d. les sémantèmes dynamiques délimités. En d'autres termes, si les concepts dynamiques délimités constituaient effectivement une catégorie primaire, ils auraient dans leurs structure, parallèlement aux concepts continuatifs, leur propre aspect, cette fois-ci l'aspect perfectif (non-continu). La sélection de l'aspect imperfectif qui ne redouble celui qu'ils comportent dans leur structure conceptuelle servirait donc à la dérivation de concepts polyaspectuels. Pour utiliser l'exemple de Padoutcheva, si un verbe tel que *откры-(ть)* appartient à la catégorie primaire de verbes dynamiques délimités, il contient dans sa structure immanente le concept de perfectivité. Effectivement, personne ne conteste son caractère perfectif. L'adjonction du concept d'imperfectivité (continuité) supportée en surface par l'adjonction au sémantème *откры-* du grammème d'imperfectivité *-ва-* n'est qu'une opération de dérivation d'un verbe de catégorie secondaire qui hérite l'aspect de la base dérivationnelle. L'imperfectivité du verbe *откры-ва-(ть)* et d'autres verbes analogues est une imperfectivité dérivée, puisque le concept imperfectif y domine directement un autre, à savoir, le concept de perfectivité (non-continuité) hérité.

L'aspect secondaire, tout comme toute catégorie secondaire, c'est une structure hiérarchisée, que nous appelons configuration d'aspects. L'imperfectivité secondaire est justement l'une des configurations d'aspects. Il n'y a donc pas l'identité aspectuelle de verbes imperfectifs primaires tels que *спать, думать, смотреть, понимать*, et de verbes imperfectifs secondaires tels que *открывают, создают, порождают, убирают* qui sont des configurations où l'imperfectivité n'est que la composante dominante.

D'une façon générale, la distinction entre l'imperfectivité primaire et l'imperfectivité dérivée, secondaire, ternaire etc. ou, en d'autres termes, la distinction entre les imperfectifs simples et les configurations aspectuelles avec une dominante imperfective doit être respectée, si l'on veut rendre compte de la structure conceptuelle du verbe.

Bibliographie

- Bertinetto 1986: Bertinetto, P. M., *Tempo, aspetto e azione verbale nel verbo italiano*, Firenze: Presso Academia della Crusca.
- Bondarko 1987: Бондарко, А. В., Длительность, [в:] *Теория функциональной грамматики. Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис*, Ленинград: Издательство "Наука", 98–123.
- Breu 2000: Breu, W., Zur Position des Slavischen in einer Typologie des Verbalaspekts (Form, Funktion, Ebenenhierarchie und lexikalische Interaktion, [in:] Breu, W. (herausgegeben von), *Linguistische Arbeiten 412. Probleme der Interaktion von Lexik und Aspekt (ILA)*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 21–54.
- Guillaume 1964: Guillaume, G., Immanence et transcendance dans la catégorie du verbe. Esquisse d'une théorie psychologique de l'aspect, [dans:] *Langage et science du langage*, 3-e édition, Paris–Nizet–Québec: Presses de l'Université Laval, 46–58.
- Karolak 1994: Karolak, S., Le concept d'aspect et la structure notionnelle du verbe, [dans:] *Studia Kognitywne 1*, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 21–41.
- Karolak 1993: Karolak, S., Arguments sémantiques contre la distinction: l'aspect/modalité d'action, *Studi Italiani di Linguistica Teorica e Applicata XXII*, 2, Nuova Serie, 255–284.
- Masłow 1984: Маслов, Ю. С., Вид и лексическое значение глагола в современном русском литературном языке, [в:] *Очерки по аспектологии*, Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 43–65.
- Padoutcheva 1996a: Падучева, Е. В., Вид и лексическое значение глагола, [в:] *Семантические исследования. Семантика времени и вида в русском языке*, Москва: Школа "Языки русской культуры", 84–102.
- Padoutcheva 1996b: Падучева, Е. В., Опыт исчисления частных видовых значений, [в:] *Семантические исследования. Семантика времени и вида в русском языке*, Москва: Школа "Языки русской культуры", 24–31.
- Vendler 1967: Vendler, Z., *Linguistics in Philosophy*, Ithaca — New York: Cornell University Press.

Резюме

Станислав Каролак

АСПЕКТУАЛЬНАЯ КАТЕГОРИЗАЦИЯ КОНЦЕПТОВ

Настоящая статья является словом в начатой Ю. С. Масловым дискуссии на тему зависимости между лексическим значением глагола и видом. В статье высказывается мнение, что в основе разбиения аспектуальных свойств глагола на лексический и грамматический вид, т. е. на способы действия и вид в строгом смысле слова, лежат не понятия, а структурные критерии, точнее, способ выражения вида, недискретный лексемой, дискретный граммемой. Вид определяется как внутреннее время действия. Он считается категориальным значением отдельных классов глаголов, которое первично выражается глагольными семантемами. Вторично вид может выражаться граммемами в абстракции от конкретных процессуальных значений. Высказывается мнение, что глагольные семантемы не предполагают сочетаемости с граммемами вида, т. е. нет

импликации видовых понятий со стороны семантем, так как они сами по себе наделены видом. В частности, на понятийном уровне исключается сочетаемость семантем с тождественными им видами. Они могут сочетаться с противоположными видами для образования видовых конфигураций. Считается таким образом, что правила сочетаемости семантем с граммемами вида не имеют обязательного (импликационного) характера. Принадлежащие отдельным типам языков механизмы видовой деривации являются средством образования полиаспектуальных глаголов. Идея Падучевой разбить глаголы на первичные и вторичные по виду отражает существующие в русском языке механизмы видовой деривации. Мы старались показать, в чем заключается различие между глаголами первичного и вторичного несовершенного вида. Первые — моноаспектуальные глаголы, вторые — конфигурации простых видов с доминантой несовершенного вида.

ИВАН КЛАЈН
(Београд)

ПУРИЗАМ И АНТИПУРИЗАМ У ДАНАШЊЕМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

За разлику од хрватског, у коме се као и у другим језицима под аустроугарском владавином развио пуризам, у српском је лако прихваћање позајмљеница постало једно од трајних обележја језичког стандарда. Такав став заузимају и данашњи српски лингвисти, а ретке манифестације пуризма запажају се искључиво међу лаицима. Док се у Хрватској од средине прошлог века па све до данас води стална кампања против србизама, у Србији су многобројне хрватске речи прихваћене као обогаћење речника, без већег отпора. Истовремено, хрватски „новоговор“ с присилним грађењем вештачких кованица и оживљавањем архаизама служи као опомена на шта би српски језик лично кад би се и у Србији почело с прогоном туђица.

Кључне речи: пуризам, антипуризам, стране речи, позајмљивање, српски језик, хрватски језик.

1. Знамо да је пуризам распрострањена појава, проучена у историји многих европских језика. Његова суштина је у отпору према страним речима, али се на то по правилу надовезује и отпор према иновацијама, академизам и конзервативизам, у смислу „повратка на изворе“. Узајамним упоређивањем манифестација пуризма у појединим језицима долазимо до закључка да за њега постоје два основна предуслова: јако национално осећање (изражено, рецимо, у немачком пуризму са Ј. Х. Кампеом и многобројним „Sprachgesellschaften“) и угрожена државност. Ово друго је посебно било изражено у оквиру некадашње Аустроугарске, у нацијама као што су Чеси, Мађари, па и Хрвати. За разлику од тога, руски, у снажној и независној држави, сасвим спокојно је узимао и до данас задржао германизме (*бухгалтер*, *галстук*, *парикмахер*, *штат* итд.) и галицизме (*билет*, *этаж*, *пальто*, *шоссе* итд.) од каквих би се неком Чеху или Хрвату дигла коса на глави.

Непостојање јединствене државности било је и темељ италијанског пуризма почетком XIX века, с Базилиом Пуотијем и Антониом Чезаријем, који су желели да се италијански, занемарујући све фран-

цуске и европске утицаје из доба просветитељства, врати на језик Дантеа, Петрарке и Бокача из XIV века. Екстремни пуризам јавио се много касније, у XX веку. После италијанске окупације Етиопије 1936, која је довела до међународних санкција против Италије, Мусолинијев режим је прогласио „аутархију“, из чега се убрзо родио и појам „језичке аутархије“, у смислу борбе против галицизама и (тада још релативно малобројних) англицизама. У марту 1941. донет је закон којим се свака употреба страних речи у називима радњи, натписима, огласима или плакатима кажњава са шест месеци затвора или новчаном казном од 5.000 лира. Краљевска италијанска академија почела је у исто време да објављује званичне спискове забрањених туђица са прописаним заменама, што се наставило све до капитулације 1943. године. Цела ова епизода дефинитивно је компромитовала пуризам, тако да је италијански језик, после пада фашизма, све до данас остао широко отворен према приливу англицизама, што изазива честе жалбе наставника, писаца и других образованих људи, али никакве званичне реакције.

Посебан случај је данашњи француски пуризам, који се своди само на отпор према англицизмима. Ту ни држава ни култура нису никада долазили у питање, али је пољуљан национални понос, будући да се језик који је некад заузимао прво место у светској култури и дипломатији испунио позајмљеницама од старих ривала с друге стране Ламанша, односно Атлантског океана.

Појава пуризма, наравно, подразумева да се тачно зна шта је у националном језику домаће, а шта туђе. То је основни узрок зашто је енглески најмање пуристички језик на свету. Првобитном англосаксонском фонду још давно су се придружили скандинавски елементи, потом латинизми, и најзад огроман број романских речи из француског (англонорманског), услед чега енглески није ни чисто германски нити романски језик, и ниједна позајмица из западноевропског културног круга није му страна.

1.1. Балкански језици, као што знамо још од Сандфелда, такође су по правилу „Mischsprachen“. У српскохрватском, словенски вокабулар почео је још од најранијих времена да се надопуњује страним елементима: балканским латинизмима, италијанизмима и другим романизмима (о томе в. Клајн 1996), грецизмима, затим речима из турског, мађарског, руског и чешког, у XIX и XX веку речима из немачког и француског (укључујући и хиљаде интернационализама грчког и латинског порекла примљених преко та два језика), да би у наше време, као и цео свет, био изложен инвазији англицизама. Удео ових елемената, истина, није био једнак на истоку и западу: грчки и руски су јаче деловали у православним срединама, док су чешке и ита-

лијанске речи долазиле преко Хрватске (в. детаљнији приказ код Шипке 2006: 84–87). Ипак, све њих, и то у знатном броју, налазимо како у данашњем српском тако и у хрватском, јер је комуникација међу варијантама била неометана, а експанзивна моћ туђица довољно јака.

Овде није реч само о безброј пута понављаној тврдњи да „нема језика без туђица“, већ о њиховом продирању у саму срж вокабулара. Многе од најобичнијих и најчешћих речи, и у српском и у хрватском, потичу из грчког (*јодрум, ливада, комад, кић, јефтин, лийсаџи* итд.), из балканског латинитета (*рачун, сайун, цар, кум, ѓаун, јарбол, уље* итд.), из италијанског односно венецијанског (*боџа, ружа, осџрига, њијаџа, барка, миља, кайара, фин, сигуран* итд.), из мађарског (*соба, џиџела, варош, лойов, хајдук, чойор, кеџ, кеџеља, бунда* итд.: в. и рад Ј. Јерковића у Планкош 1996: 173–179). Ако томе додамо стотине незаменљивих турцизама као *боја, бубрег, будала, леш, калуј, џој, чекић, чесма, куџија, мушџерија, кусур, мираз, џорба, лимун, дуд, ћелав, сакај, бајат, мамуран* итд. (в. увод Шкаљићевог речника (Škaljić 1965), као и Ивић–Клајн–Пешикан–Брборић 2004: 173), међу које спадају и тако фреквентне речи као *хајде, бар, чак* или *баи* (в. рад Милке Ивић у Планкош 1996: 12), затим безбројне русизме који се данас осећају као потпуно домаће речи, али су релативно новог порекла и код Вука их још није било (в. спискове у Ћупић–Фекете–Терзић 1996: 189–191, Фекете–Ћупић–Терзић 2005: 222–225, Пипер 2003: 265–266, Ивић–Клајн–Пешикан–Брборић 2004: 182), и најзад германизме, чији се број знатно смањио у односу на XIX век, али који су ипак остали као називи многобројних предмета у свакодневној употреби (*ролејна, симс, шалџер, лусџер, кофер, џегла, кригла, џаџна, ваз(н)а, рерна, шлиц, ласџиш, рајсџерилус, џерџла, флаџер, есџајџ, рајснегла, зи-хернадла, шмиргл(а), шминка* итд.) — ако све то узмемо у обзир, постаће нам јасно да је и наш лексички фонд „мешовитог“ порекла. Немогуће је замислити српскохрватски језик који би био „чист“ у том смислу да би цео основни вокабулар био словенски, док би се стране речи ограничавале на стране појмове, учене интернационализме, техничку и уско стручну терминологију — стање какво постоји у „пуристичким“ језицима као што су немачки, чешки или мађарски.

2. Из те перспективе није тешко објаснити зашто у српском језичком стандарду никада није било пуризма у озбиљнијим размерама. „Тај језички стандард“, каже Радовановић 1996: 31, „развија[ће] се још мирније него раније, и у складу с новоштокавским основама на које је постављен, без ригидног пуризма и агресивне неологизације“. Слично и Шипка 2006: „У српском језичком стандарду нема крупнијих проблема (осим недовољне обрађености)“. У Хрватској, напротив,

пуризам је снажно деловао још од Шулекових времена, касније се само донекле примирио, да би достигао нове врхунце по установљењу независне Хрватске пред крај XX века. Зато постојање пуризма чини једну од битних разлика између двеју варијаната, данас проглашених језицима. Како каже Брборић (в. Планкош 1996: 28–33), „нема никакве сумње, српска језичка култура, кад је реч о туђицама, сродна је пољској, руској па и енглеској, а несродна чешкој, хрватској, словеначкој, мађарској и немачкој“. Упоредљујући готово све бројеве београдског *Нашег језика* и загребачког *Језика* после 1950. године, овај аутор је закључио да се у овом потоњем „из броја у број, као опсесивна тема, разматрају туђице, поготову оне које се у српски тако (о)лако примају, и уопште оне речи које се... жигошу као србизми“, док „те тематике скоро уопште нема у Нашем језику“.

Аналоган утисак стиче се из књиге *Говоримо хрватски* (Dulčić 1997), на коју ћемо се још вратити ниже. Састављена од преко триста текстова разних аутора прочитаних у истоименој емисији Хрватског радија, она има два уводна текста, један под насловом „Хрватскост ријечи“, а други под насловом „Сваки пуризам није чистунство“. Из њих, као и из целог садржаја књиге, јасно се види да је основни циљ, далеко важнији него повремено решавање граматичких, семантичких или правописних недоумица, било „чишћење“ хрватског језика од туђица, а поготову од наводних србизама.

Историјске корене овако упадљиве разлике између Загреба и Београда у ставу према утицајима са стране није тешко објаснити. Хрвати су, као и друге нације у оквиру аустроугарске царевине, осећали потребу да заштите свој језик од германизације. Независна Србија, напротив, слично Русији, није осећала немачки, француски и руски језик као претњу, него као извор за богаћење домаћег речника. Ни после 1918. ствари се нису битно промениле. У Југославији с централном влашћу у Београду, Хрвати су сматрали да је њихов језик (посебно у војсци и администрацији) угрожен од српског, „непријатеља“ утолико опаснијег што му речи звуче готово исто као хрватске, па су потребне исцрпне филолошке студије да би се некој речи доделила повеља „хрватскости“ или да би се, напротив, она разоткрила и прогнала као србизам.¹ То је довело до појаве „разликовних рјечника“ као

¹ „Једино мјерило хрватскости неке ријечи“, каже се у малочас цитираном уводу књиге Dulčić 1997, „јест употреба те ријечи у хрватском језику — од старине до данас... Можда нека ријеч буде данас старинска — па ћемо је осјећати старинском, али нећемо је се одрицати, нећемо јој нијекати њезину хрватскост“. Аутор (потписан само иницијалима) уопште и не поставља питање шта радити ако је нека реч нова — да ли се и њој може признати „хрватскост“, или је можда хрватски једини језик на свету коме нису потребни неологизми!

што је онај Губерине и Крстића из 1940. или новији Дробњаков, затим до дуготрајних пуристичких кампања као што је она, већ поменута, у часопису *Језик*, па почетком седамдесетих година до „маспока“, прекида сарадње Матице хрватске с Матицом српском и одустајања од израде заједничког речника. После распада Југославије и званичног усвајања назива *хрватски језик*, са стварањем „хрватског новоговора“, оживљавањем архаизама и бујањем такозваних „туђманица“, пуризам је добио нов полет. Без обзира на административне границе и на веома слабе комуникације између данашњег Загреба и Београда, хрватски језикословци су и даље у продору србизама видели опасност. С друге стране, као и у целом свету, свеprisутни утицај енглеског изазвао је разумљиве реакције. Други од поменути два увода књиге *Говоримо хрватски* завршава се речима: „Данашњи језични пуризам еуропскога континента усмјерен је против претјераног и некритичког прихваћања англизама. И сувремени хрватски језик је на тој црти“.

2.1. Нема сумње да је хрватски пуризам деловао као нека врста „вакцине“ против пуризма у Србији, јер је показао да се већина туђица не може одбацити без усвајања крајње вештачких и неприродних замена, које — управо зато што су домаће и мотивисане — изазивају још већи отпор него наводно „ружне“ туђице. „По сваку цену стваране нове речи и кованице (’новотворенице’) које се смишљају и у државним кабинетима, а потом присилно уводе у комуникацију, чине од језика својеврсну лакрдију“, писао је Фекете у Планкош 1996: 54, наглашавајући да се у хрватском то чини не само да би се језик очувао од страног наноса него и да би се увећале разлике у односу на српски. „Већ и неколико примера такве продукције на оној страни“, додаје он, „као: *ѝриѝомемба, ѝричимба, ѝриказба, сверхидба, удружба, ѝосљедак, развал, мракобјесје, зловјешће, ѝроумље*, који се... роје као осе и надвијају над језик, показује чему вештачка језикоградња може водити“. Слично пише и Брборић у зборнику Радовановић 1996: 28–29, истичући да је лексика у Хрватској, нарочито она терминологија, и у време бивше Југославије била „наглашено кроатизована“, али да се сада обнављају раније неуобичајени домаћи изрази као *војарна, велѝосланик, земљовид, зрачна лука, ојорба* и сл., а стварају се и нови као *ѝромицбеник* (агитатор), *развиојачење* (демилитаризација), *безрачје* (вакуум) и сл. Ако ове кроатизме упоредимо с неприхваћеним кованицама које је предлагало Друштво српске словесности (в. следећи одељак), постаје јасно да би у српском свако принудно увођење домаће терминологије деловало као неподношљива архаизација, као враћање на једну дефинитивно превазиђену фазу у развоју српског језика.

3. Данашњи српски лингвисти према туђицама заузимају одмерен и објективан став. То је видљиво пре свега у многобројним написима др Егона Фекетеа у *Политици*, чија је суштина потом изнета у књигама Ћупић–Фекете–Терзић 1996: 149–183, Ћупић–Фекете–Терзић 2002: 128–132 и Фекете–Ћупић–Терзић 2005: 269–279. „Отпор према туђицама“, каже Фекете у другој од наведених књига, „долази махом из редова лаичке публике, и то утолико већи уколико се о језику, о његовим законитостима и токовима мање зна“. Он истиче да позајмљенице најчешће долазе с разлогом, јер „ниједан језик не располаже таквим арсеналом лексема из којег је, попут каквог мађионичарског шешира, могуће извлачити домаће речи кад год се за тим укаже потреба“. Насупрот традиционалним страховањима сваког пуристе да ће најезда туђица уништити језик који их прима, Фекете каже да „нови језички материјал, било страни било домаћи, уколико се уклапа у систем... не може, у ствари, бити ни у којем погледу штетан, најмање разоран“ (стр. 129), да „домаћем језичком корпусу... и не прети реална опасност од повлачења пред страним наносом, јер је властити језик дубоко укореван у природно биће сваког говорника“ (стр. 130). Он наглашава да су већина туђица данас интернационализми, „незаменљиви или уходани“ у терминологијама науке, технике, индустрије, медицине, политике и других делатности. У Ћупић–Фекете–Терзић 1996: 168 подсећа се да интернационализми грчког и латинског порекла имају далеко веће деривационе могућности него домаће речи. За пример су узете речи *идеја* и *идеал*, од којих Фекете наводи преко двадесет изведеница, готово све без домаћих синонима.²

На стр. 155–157 исте књиге Фекете указује на поучне примере из прошлости, пре свега на списак страних речи које је Друштво српске словесности 1847. хтело да избаци из употребе, у чему је имало и подршку Јована Стерије Поповића. Ту су били предлози да се *акорд* замени са *гласослог*, *архитектура* са *јосиројница*, *атмосфера* са *воздухокружије*, *ајенџај* са *јокушај злочинства*, *банка* са *новчарка*, *бојаничар* са *биљнословац*, *кандидат* са *јредстављеник*, и слично за десетине других интернационализама, данас потпуно укореваних у језику. Стерија се чак питао „не мора ли... искреном родољупцу срце заплакати се“ кад види да учени Срби употребљавају речи као *директор*, *секретар*, *фонд*, *фактор*, *рејлика*, *комисија*, *контрола*, *сати* и друге њима сличне. Као супротан пример Фекете помиње Вука, који

² Сличан пример могла би бити и реч *структура*, за коју би се лако нашли домаћи синоними (*склој*, *састав*, *устројство*, *грађа* и сл.), али не и за њене изведенице *структурни*, *структурирајти*, *структуриализам* и друге.

је у преводу *Новог завјетџа* „морао да посегне за несрпским речима“ и који је писао: „И ја кажем, да се треба трудити и чистити језик од туђи ријечи... колико се може... али... опет је боље узети туђу ријеч... него ли наопако нову градити“.

Поставивши питање „шта је то, онда, што у публици изазива нерасположење према туђицама и њиховој употреби“, Фекете у Ћупић–Фекете–Терзић 1996: 173 дели туђице на три групе. У првој су оне које су данас уобичајене, свима разумљиве и неопходне („шта бисмо без речи као *йолийшка*, *демократија*, *директор*, *универзитет*, *килограм*, *црква* и хиљаде других“). У другој групи су речи које публика не разуме, било зато што су уско стручне природе (нпр. медицински термини), или што „тек улазе у језик, а значење им није популарно“, као *акциза* или *йранзиција*. Под бројем три, аутор каже да „оправдано негодовање изазива и данас с разлогом — погрешна употреба страних речи“. Наводи само један пример, глагол *санкционисаји*, данас веома чест у значењу 'казнити' (према именици *санкција*) уместо у свом изворном значењу 'озаконити, одобрити'. Ово је посебан случај, који се донекле може и правдати (будући да је врло необично да глагол и именица од истог корена имају супротна значења), али је тачно да се многе туђице у данашњем медијском језику употребљавају с помереним или нетачним значењем (*кадар* примењено на појединца, *еуфорија* као синоним за раздраженост или хистерију, *ингеренција* у смислу 'надлежност', док заправо значи 'мешање у туђе послове', *йролонгирајти* 'одгодити' уместо 'продужити' итд.).

3.1. Док су Фекетеу понеки читаоци његове рубрике замерали да је претерано попустљив према страним утицајима, то се не би могло рећи за Бранка Брборића, чији прилог у Планкош 1996: 27–51 носи карактеристичан наслов „Однос према туђицама: с мером али без аверзије“. На стр. 42 и даље он предлаже да се повуче граница између *незаменљивих* и *заменљивих* туђица. Међу оне прве ставља већину грчко-латинских интернационализама и њихових изведеница, „све именице са суфиксом *-изам* и *-истиа* и многе са суфиксом *-ација*“, многе глаголе на *-ирајти*, *-исајти* односно *-овајти*, термине као *алгебра*, *елиџа*, *зебра*, *чек*, *цез*, *шал* итд., па и османизме као *алаји*, *бакар*, *јасијук*, *кавез*, *кула*, *лимун*, *йамук* и многе друге. Условно замењивим, наводећи само примере под словом *а*, назива речи као *аберација*, *адајџација*, *адекваџан*, *амјуџирајти*, *анархија*, *анониман*, *ајлауз*, *арбиџар*, *архиџелаг*, *ајџак(овајти)*, *ауџенџичан* и друге којима није тешко наћи домаћи синоним. При том не захтева, као пуристи, да се такве речи избаце из језика, него само да им се не допусти да потисну домаће изразе, или макар да се једни и други употребљавају напоредо. Признајући, рецимо,

да „интернационализми као терминолошка лексика... имају предност и над добрим домаћим решењима“, Брборић каже: „па ипак, пожељно је, при првом навођењу, домаћем читалаштву понудити и преведенице“.

3.2. Подједнако способним да увиди обе стране проблема показао се и Павле Ивић у својој завршној речи на суботичком скупу о туђицама (Планкош 1996: 407). Ту је рекао: „Нема данас сумње у то да су такве речи у начелу неопходан саставни део речничког блага сваког језика. С друге стране постоје и наноси туђица несумњиво достојни да буду одбачени. Два су непохвална психолошка извора који код нас стално производе такву лексику: интелектуална лењост, нарочито приликом превођења са страних језика, и помодарско разметање тобожњом ученошћу“. И једна и друга тврдња несумњиво су оправдане (о интелектуалној лењости преводилаца још ћемо говорити ниже, у вези с англицизмима). Одлучнији антипуристички став заузео је Ивић у својој књизи *О словенским језицима и дијалектима*, коју цитира Фекете у Ћупић–Фекете–Терзић 1996: 176. Ту он каже да не треба стварати „вавилонску кулу неразумевања“ међу нацијама, да „здрavo језичко осећање прима данас туђице као нормалну компоненту језика“ и да „у данашњој епоси потпуне афирмације словенских народа и култура пуризам као средство самоодбране више није актуелан“.

3.3. Одбор за стандардизацију српског језика, основан 1997. на иницијативу Павла Ивића, у својих педесет досад објављених одлука (в. Брборић–Вуксановић–Гачевић 2006) само изузетно се бавио туђицама. Тако је рецимо у Одлуци бр. 3 (стр. 77), у дилеми између израза *акционарско друштво* и *деоничарско друштво*, закључено да „предност треба дати облику који је састављен од чисто домаћих корена“. У одлуци бр. 10, о маркетиншкој терминологији (стр. 101–105) предложено је да се изрази *promotion mix* и *marketing mix* не употребљавају у изворном облику, него да се преведу (задржавајући ипак страну основу у првом делу) као *промојивни сјлеи* односно *маркејинишки сјлеи*. За превод *односи с јавношћу* признаје се да „не личи на стручни термин“, али му је ипак дата предност над англицизмом *иаблик рилејнс*, који је и фонетски и морфолошки неприлагођен. Међу терминима у хомеопатији, у Одлуци бр. 15 (стр. 122) делимично су прихваћени латинизми као *јошениција*, *јошенизирање*, *модалишеј*, али је упозорено да треба избегавати „позајмљенице из лењости“ као *сујресија* (уместо *сузбијање* или *јошискивање*), *агравација* (уместо *јогоршање*) и сл. У каснијим одлукама туђице се практично и не помињу, осим што је у Одлуци бр. 39 (стр. 222–226) закључено да се не могу прихватити синтагме из медицинског речника типа *хумана*

безбедност, *хумани инсулин* и сл., јер *хуман* у српском значи 'човечан' а не 'људски'.

3.4. Предраг Пипер, на почетку своје књиге (Пипер 2003: 32–37), даје подугачак списак појава које угрожавају савремени српски језик, као што су смањење територије, смањење броја говорника, прогон Срба, српског језика и ћирилице у суседним земљама, затварање школа, запостављање наставе матерњег језика у средњим школама и на универзитету, запуштеност културе говора итд. Од укупно двадесет седам јединица у његовом списку, међутим, само две врло кратке баве се туђицама. Под бројем 18 каже се да се „убрзано смањује удео српских речи у српском језику продирањем нових речи и израза, међу којима је врло много таквих које свакако неће обогатити ни улепшати српски језик“ (наводи се неколико неологизама као *омбудсман*, *дрим џим*, *фешн вик* и сл.), а под бројем 19 критикују се називи музичких скупова (типа *Егзист*, *Тренчијаун*, *Србија сапрајз* и сл.), трговинских кућа, продавница, хотела, као и плаћени огласи на страним језицима.

3.5. Једна од најочигледнијих и најупадљивијих манифестација страних речи (а уједно и латинице, за чију употребу знамо колико дискусија изазива у српској јавности) јесу натписи на градским улицама. Фекете започиње један од својих чланака у Ћупић–Фекете–Терзић 2002: 128 (исто и у Планкош 1996: 53) списком од педесетак натписа примећених само у Кнез Михаиловој и околним улицама: „*Europe trade, Omnia auto, Galanterija, Pedikir i frizer, Davidoff Magnum, Euro salon...*“ итд. Они му дају повод за расправу о туђицама уопште, коју завршава већ цитираним закључцима о неоснованости пуристичких страховања. Занимљиво је да у истој књизи Драго Ћупић износи супротан став: по њему, „силни исписи фирми на страним језицима, најчешће на енглеском, у нашим градовима, као да су те фирме основане само странаца ради“ представљају „понижавање и себе и сопственог језика... То не само да је злоупотреба језика, већ и национална срамота, па би, да је државе, требало да следе и одговарајуће казне предвиђене нашим прописима о употреби језика“ (Ћупић–Фекете–Терзић 2002: 57–58). Ове оштре речи се, по свој прилици, односе само на јавне натписе а не и на туђице уопште, јер у својој поздравној речи на суботичком скупу (Планкош 1996: 5–6) Ћупић је био знатно умеренији. Ту он каже да страна лексика „свакако треба да има одговарајуће мјесто у нашем лексикону. А чак и када то не бисмо хтјели, тако би морало бити, иначе бисмо створили језик-гето. Наравно, при томе се мора водити рачуна о томе да посуђеница из другог језика, не она са-

ма, него нашом непажњом, не наруши нешто у језику, што би га деградирало или банализовало“.

У посебном раду под насловом „Лексеме страног порекла у називима фирми“ (Планкош 1996: 235–240) Гордана Вуковић наводи велики број примера, подељених по групама (страни антропоними као *Suzy, Max, Gaston, Amadeus*, митолошка имена као *Afrodita, Eros, Pegaz*, топоними као *Albion, Rio, Milano*, називи егзотичних животиња као *Albatros, Koala, Panda*, чисти англицизми као *Golden market, Queen export, Top shop*, кованице нејасног састава као *Adimno, Vios, Damial exim* итд.), испитује комерцијалну и рекламну мотивацију која стоји иза њих, али се не изјашњава ни њима у прилог ни против њих.

3.6. Наравно да се пуристом (ако је уопште могуће замислити англисту који би био пуриста) не може назвати Твртко Прћић, који је своја гледишта изнео у више запажених радова, у уводу транскрипционог речника енглеских личних имена, у речнику Васић–Прћић–Нејгебауер 2001, а најпотпуније у књизи Прčić 2005. Он истиче да енглески језик данас, не само код нас, нема исту улогу као други страни језици, него је постао „одомaćени страни језик“ (Prčić 2005: 19), будући да је присутан широм света, да га деца не усвајају само у школи (него и путем медија, интернета, компјутера, филмова, игрица, музике итд.) и да се одликује изузетно лаком „аудио-визуелном доступношћу“. Управо због тога долази до хибридизације (стр. 18, 185), до стварања новог урбаног социолекта који Прћић, по угледу на термине типа „*franglais*“ или „*Spanglish*“, назива *англосрпским*. Екстремни стадијум те хибридизације је „језички англохолизам“ (стр. 183, 208), који се „може описати као опијеност неконтролисаним уношењем свакојаких елемената и појава из енглеског језика у српски, што се... често поима и као културолошки статусни симбол. Разлози за то су знатно мање језичке, а далеко више ванјезичке нарави“. Симптоми англохолизма су уношење потпуно сувишних енглеских речи, не само на штету домаћих израза (нпр. *едукација* уместо *образовање*, *кеш* уместо *гошћовина*, *официјелан* уместо *званичан*, *сћојирати* уместо *заставити*) него још чешиће за појмове за које смо већ имали позајмљеницу из другог језика: *бабун* уместо *џавијан*, *бренд* уместо *марка*, *џаџу* уместо *џејџоваџа*, *офис* уместо *канцеларија*, *мејкај* уместо *шминка*, *букирати* уместо *резервисајти* итд. Ту су даље и калкови, тј. буквални преводи (унети пре свега кривицом лоших преводаца) као *дефинитивно* (= *definitely*) уместо *засигурно*, *извесно* и сл., *крајка њрича* (= *short story*) уместо *њријовейка*, *ноћна мора* (= *nightmare*) уместо *мора* или *кошмар*, *широко распротирањен* (= *widespread*) уместо *распротирањен*, *О, мој Боже!* (= *Oh, my God!*) уместо *Господе*

(*Боже!*) и сл., уз понеки граматички утицај (*сјудирао је на Сјанфорд универзитету, конџактирају некога* уместо *с неким*) и друге појаве, рецимо, двоцифрено читање четвороцифрених бројева („резолуција дванаест четрдесет четири“), употреба децималне тачке уместо децималне запете, употреба двотачке у назнакама времена (22:30 уместо 22.30) и томе слично.

С обзиром на ширину и дубину ових утицаја, као и на извесност да ће глобални енглески утицај убудуће бити исти ако не и јачи, може се рећи да су Прћићева упозорења сасвим оправдана. Ово утолико пре што се он не задовољава, као пуристи, наивним веровањем да треба само забранити туђице и користити наше „лепе народне изразе“, него даје исцрпну социолингвистичку анализу онога што назива „немарни функционални стил“ (стр. 22) односно „псеудонорма“ (стр. 35–37), то јест целокупног стања нашег језика створеног заједничким дејством слабог школства, небриге за језичку културу, лоших преводилаца, пољуброзованих новинара и безобзирне комерцијализације. На стр. 135–136 Прћић се изричито супротставља традиционалној „сегрегацији“ према страним речима, описаној као „покушај, заснован на крајње спорном двојству ’наше, пожељно — не-наше, непожељно’, да се све такве речи, свесно или несвесно, издвоје, одвоје, па чак и искључе“. Уместо сегрегације он се залаже за *инџеграцију* англицизама, као „приступ... утемељен на поставкама савремене лингвистике и социолингвистике“. Слично горе описаној Брборићевој подели туђица на незамењиве и замењиве, Ргџић 2005: 130–135 предлаже „скалу оправданости англицизама“ од чак пет степени: 1) сасвим неоправдани англицизми, нпр., *ауџоризовани дилер* уместо *овлашћени џродавац*, 2) неоправдани, нпр., *ер-бег* према *ваздушна врећа*, 3) условно оправдани, нпр., *џи-ар*, краће и економичније него „особа задужена за односе с јавношћу“ и сл., 4) оправдани, ако уведе нову нијансу значења, нпр., *бе(ј)бисџџер(ка)* наспрам домаћег *дадиља*, 5) сасвим оправдани, ако имају специфично значење, нпр., *милкшејк*, *џаблоид*, *евергрин*, *рејоваџи*, *џогираџи* и др.

4. Неку пуристичку кампању сличну оној у Хрватској, или систематску акцију заштите домаћег вокабулара каква постоји у Француској, у Србији би било тешко замислити. У складу с Фекетеовом већ цитираном тврдњом да „отпор према туђицама... долази махом из редова лаичке публике“, једине пуристички оријентисане књиге дело су књижевника, а не лингвиста. Таква је књига Медић 2000, чији је аутор покушао да јој прибави ауторитет једним фалсификатом. Као увод дао је на три стране „Завештање Стефана Немање“, које почиње речима: „Чувајте, чедо моје мило, језик као земљу“ и наставља се

тврдњама као „не узимајте туђе речи у своја уста“, „народ који изгуби своје речи престаје бити народ“, „боље је изгубити све битке и ратове него изгубити језик“ и сличнима. Исти текст штампан је и на задњим корицама, уз назнаку „Из Хиландарске повеље“. Писан лепим стилем и са много осећања, овај текст је преварио новинаре многобројних листова, који су га цитирали у уверењу да је заиста из Немањиног пера, и не слутећи да се ни Немања ни ма који други средњовековни владар нису бавили језичким питањима. Оно што је чудније јесте да је и Драго Ђупић ставио делове истог текста на почетак књиге Ђупић–Фекете–Терзић 2002, не помињући уопште Медића, а уз напомену: „Имамо извесних знакова да је оснивач наше прве династије — Симеон Мироточиви, или *Сшеван Немања*, говорио о језику, па овде бележимо део његове поруке о чувању језика, чија изворност није потврђена, али је погодна за данашње стање српског народа, његовог духа и језика“. Насупрот томе, Пипер 2003: 77 осуђује Медићев текст као „филолошку мистификацију“. Каже да је написан „у духу романтичног пуризма чија је патетика повремено симпатична“, али да садржи и опасне нетачности, као што је тврдња „Два језика никада се помирити не могу“. Побијајући такву тврдњу указивањем на примере вишејезичности на малом простору, као на Кавказу, у Малој Азији, Швајцарској, па и у Војводини, Пипер додаје: „Таква филолошка раборност обично је наличје начелно непријатељског односа према другим народима, што, наравно, не води добром“.

У другом уводу, који је потписао властитим именом, Миле Медић почиње жалбама које су сасвим оправдане и које можда откривају његову мотивацију за писање: „У Хрватској српски народ је истребљен, његов живи језик уништен, а његов књижевни језик назван хрватским, у Босни бошњачким, у Црној Гори црногорским, а на Косову... ко проговори српски, добија метак у главу“. Потом, нажалост, прелази на патетичне и неодмерене изјаве уперене не против прогона Срба и српског језика у суседним земљама, него против позајмљеница. „Најезда страних речи на српски језик“, тврди он, „поприма из дана у дан застрашујуће размере... Прекомерна употреба стотина хиљада непотребних страних речи у српском језику поништила је све тековине Вукове језичке реформе... Српском језику данас ништа не прети више од страних речи... Самоубилачки ход српског језика може се и мора зауставити“ итд., све до апокалиптичног предвиђања неизбежног код сваког пуристе: „Већ на самом почетку 21. века, под таквим условима, српски језик утопио би се у масу туђих речи и престао да постоји као засебан језик“.

4.1. Типично пуристичко јесте и веровање да свака позајмљеница већ има готов превод и да их само треба заменити. Вујаклијин *Лексикон* Медићу се чини као сасвим довољно оруђе за такву акцију: „Скоро да нема стране речи у том речнику уз коју не стоји одговарајућа и боља српска народна реч“ (стр. 24). Српским лингвистима Медић не може да опрости што нису пуристи: „Српски језикословци били су обавезни да српски језик штите од других, а нису га умели сачувати ни од себе самих... Треба само погледати језик савремених српских граматика и језичких расправа па се свако лако може уверити да тај језик врви од страних речи и назива“ (стр. 32). На стр. 48–49 критикује граматичаре што говоре о четири српска *акценџа* и о *акценџирању* или *акценџовању*, уместо о *нагласцима* и *наглашавању* речи. Очигледно није свестан да та два појма нису синоними, нити да је већ Ђуро Даничић, кога Медић иначе истиче као узор чистог српског језика, писао књигу *Српски акценџи*.

Могуће је да је Медић намеравао да детаљније проучи Вујаклијин и сличне речнике, али да се већ на самом почетку посла заморио, јер у централном делу књиге, „Злоупотреба страних речи“ (стр. 41–61), сви написи посвећени су искључиво речима на слово А: *абортус*, *адекватно*, *акумулација*, *ангажман*, *ајеловаџи*, *арома* итд., по азбучном реду. Аутор нигде не објашњава зашто је узео само те речи, нити показује да је свестан да управо на А, из разлога који се дају објаснити историјском фонетиком, у српском има врло мало речи словенског порекла. Медићева критика, ако не рачунамо три написа о страним речима у називима издавачких предузећа и књижара (стр. 68–70), радњи и предузећа (стр. 71–73) и производа (стр. 74–76), где се питање домаћег синонима и не поставља, усмерена је углавном против давно усвојених интернационализама латинског, грчког и француског порекла, па делује неактуелно, као да је написана пре једног или два века.

О озбиљности његових предлога за замену можемо судити по тврдњи на стр. 50: „Алкохоличар је исто што и пијанац. Алкохолизам је исто што и пијанство“. Његове критике на рачун медицинске терминологије (стр. 79–86) нису неосноване када упозорава, на пример, да некадашњи називи као *Душевна болница* или *Болница за заразне болести* данас редовно гласе *Психијатријска клиника* односно *Инфективна клиника*, или да би уџбеници могли имати и наслове као *Очне болести*, *Дечје болести*, *Болести јетре*, а не искључиво *Офталмологија*, *Педијатрија* и *Хепатологија*. При том ипак губи из вида да су предложене домаће замене често неупотребљиве због дужине (и због немогућности извођења придева), нпр., кад тражи да се уместо

йсихијајџирија каже „наука о лечењу душевних обољења“ (стр. 82). Цео завршни део књиге посвећен је декларативним, патетичним текстовима као што су „Позив на устанак против најезде страних речи на српски језик“, „Писмо свима, ученима и неписменима“, „Писмо учитељима“, „Писмо уредницима издавачких предузећа“, писма новинарима, деканима и професорима факултета, патријарху, српској и црногорској академији итд., уз један предлог Народној скупштини да се донесе закон о „заштити српског језика од најезде страних речи на наш језик“.

4.2. О књизи Дацић 2004 можда не би вредело трошити речи да јој рецензенти нису били два озбиљна лингвиста — Милош Ковачевић (који је написао и предговор) и Драго Ћупић. Према подацима из предговора, аутор је по струци математичар, а уз то и песник (на крају књиге наведено је седам његових збирки песама и један „хумористичко-сатирични роман“). Једино место у књизи које заслужује пажњу јесу осам „Начела творбе нових речи“, намењена преводиоцима (стр. 36–38), која укратко понавља и Ковачевић у свом предговору. Као упутство преводиоцима, та начела звуче сасвим разумно: за сваку страну реч у тексту који се преводи треба наћи српску реч, а евентуална непреводивост „мора имати убедљиво објашњење“; свака реч мора бити сачињена по правилима творбе речи у српском језику; пожељно је бирати речи „чији је корен дубок, тј. да је из њега већ изведено више различитих речи“; треба преносити значење појма а не дословно значење стране речи; за све стране речи од истог корена (нпр. *констирукција*, *констируисајти*, *констируктиван*, *констируктор* итд.) преводи не морају бити од једног истог српског корена; не избегавати превођење са две или више речи, али „избегавати гломазне сложенице“; уз сваки стручни назив „дати, при његовом увођењу, наш назив и довољно често га употребљавати као синоним“.

Да је у осталом делу књиге писац покушао исцрпније да обрадожи та начела и илуструје их примерима, била би то заиста пажње вредна студија. Нажалост, из „Речника“ који заузима главни део књиге (стр. 39–148) видимо да је његова намера била сасвим друкчија: да разгласи и популарише кованице из сопствених збирки песама. Дацић се изјашњава као следбеник Лазе Костића, хвали нове речи које је овај измишљао и сматра да термин *кованица* не мора да има ниподаштавајуће значење (стр. 22–23). Отуда у „Речнику“ он предлаже да се *алегорија* замени са *другоказ*, *ајмосфера* са *дишишџије*, *визуализирајти* са *овиђајити*, *дијагноза* са *болјознање* (sic!), *ејизода* са *узгредај*, *жаргон* са *збормућ* (sic!), *интерационализација* са *међународњење*, *комџакџи диск* са *једра џлоча*, *мејтаболизам* са *заменосџи*, *йсихијајџири-*

ја са *душеглеђе*, *психологија* са *духословље*, *теорија* са *обумље*, *хосийиализоваићи* са *уболничийи* и томе слично. Лош пример хрватског очигледно није деловао на овог писца, нити се он иједном упитао постоје ли заиста говорници српског језика којима би овакве невероватне кованице биле ближе и „лепше“ него општеприхваћене туђице.

Да све буде још неозбиљније, знатан део одредница у овом „Речнику“ и нису предлози за замену туђица, него искључиво домаћи неологизми које је сам аутор смислио, које би хтео да уведе у употребу, а за које као једину потврду наводи — сопствене збирке песама. Такви су рецимо *вишедарје* ’поседовање више способности’, *другина* (потпуно нејасног значења), *згужсвак* ’згужван део ствари’, *јаднонадно* ’са мало или нимало наде’, *кезозубан* ’који има особину да се кези’, *овајати* ’често понављати овај’, *оийлениићи* ’супротност од запленити’, *шахати* ’играти шах’ и други подједнако бизарни, каткад предложени и као замена за устаљене домаће речи, нпр., *йосетиник* уместо *йосетшилац* и *йреводич* поред *йреводицац* (са образложењем да „у говору који је жив и пун духа, речи никад доста“). Штавише, на много места у речник су убачени ауторови стихови и приче које се не везују ни за једну конкретну реч, било страну или домаћу, него су ваљда додати „као украс“. Неки психоллингвиста би могао да нам објасни не показују ли овакве књиге да пуризам можда, поред отпора према страном језику, вуче корене и из пренаглашене језичке креативности, код људи којима није довољно да буду оригинални писци, него желе да сами стварају речи свог језика.

5. О статусу „нових“ језика на Балкану, мислим да би се велика већина српских лингвиста сложила са закључком Ранка Бугарског (Bugarski 2002: 139) да је „српскохрватски истовремено један језик и више језика — то јест, поједностављено речено, један лингвистички језик у облику неколико политичких језика“. Уп. Ћупића у Ћупић–Фекете–Терзић 1996: 16–17: „То значи да су садашњи српски и садашњи хрватски језик један језик, јер разлике које међу њима постоје нису толике да би се заиста могло говорити о два језика“, као и Фекетеа у Ћупић–Фекете–Терзић 2002: 20: „Нема... те научне аргументације која би могла потврдити идеју да су стандардни језици (бар досадашњи) српске писмености и хрватске писмености два различита језика“. Шипка у 2006: 101 каже да разлике између српског и хрватског стандарда, по разним проценама, износе од 3 до 8%, „а уз то оне не ометају нормалну комуникацију и међусобно готово 100% разумљивост, па се онда намеће питање је ли то довољно да би се могло говорити о посебним стандардним језицима“. Мање је битно да ли би тај заједнички језик и даље, бар у научној употреби, требало називати

српскохрватским (као што мисли Бугарски), или бисмо се сложили са Ћупићем који каже: „То је у ствари, историјски гледано, српски језик, јер цело штокавско наречје је изворно српско...“ (Ћупић–Фекете–Терзић 1996: 16–17).

Што се тиче у међувремену проглашеног бошњачког језика (који сами Бошњаци, с великодржавним претензијама, називају босанским), као и новорођеног црногорског, јасно је да оба представљају само политичке етикете. Бугарски каже да „у Сарајеву нису постојали разазнатљиви 'етнолекти', бар на нивоу стандардне говорне и писане комуникације, па се није могло рећи да локални урбани Срби, Хрвати и Муслимани говоре и пишу различито у зависности од своје етнонационалне припадности“ (Bugarski 2002: 45). С обзиром на то, каже он, „једини начин да се [бошњачки језик] разликује од српског али и хрватског био је кроз истицање оријенталног наслеђа, ревитализацијом турцизама те интервенцијама у изговору, правопису и фонологији“³ (стр. 107–108). Што се тиче „инжењера потенцијалног црногорског језика“, Бугарски каже да се они „ослањају на архаизацију и локализацију, на оживљавање фолклорне баштине и... појединих дијалекатских специфичности“. Са истим таквим аргументима, Ћупић закључује да „не постоји посебан црногорски језик“ (стр. 21) и да „није могуће говорити о бошњачком језику као засебној лингвистичкој чињеници“ (стр. 26–27).

5.1. Остаје стога само питање односа између српског и хрватског, односно између Београда и Загреба као два главна језичка центра који су, још и у време јединствене Југославије, међусобно размењивали утицаје, као и спорове, полемике и оптужбе за унитаризам, неравноправност, односно за национализам и сепаратизам (в. тврдње хрватског књижевника Вјекослава Калеба с којима полемисхе Брборић 2000: 47–49). Као и у односу према речима из западних језика, хрватски је овде далеко мање толерантан. Видимо то из већ поменуте књиге *Говоримо хрватски* (Dulčić 1997), засноване на радио-емисијама које су замишљене као општи језички саветник, али се у њеном „Предговору“ каже: „... особито су жустре и жестоке у почетку биле расправе о односу хрватскога и српскога језика“, и одмах додаје: „Но

³ Шипка 2006: 72 истиче да се у многим речима додаје глас *x*, па и тамо где му по етимологији није место (*худовица*), или да се посеже за дијалекатским облицима који нису само бошњачки, нпр. *четверица*, *йетирица*. Што се тиче оживљавања оријентализама, он с иронијом пита „хоће ли Бошњаци читати *Акшам џериде* (мј. Вечерње новине)... хоће ли *йисар* постати — *ћайиб*, *гласник* — *мубашир*, *йрофесор* — *мудерис*, *службеник* — *йескереџија*; хоће ли ђаци у школама писати *кредом* или *йебеширом*...?“

нисмо жељели да емисија 'Говоримо хрватски' постане радијски 'разликовни рјечник'. Упркос таквој жељи аутора, књига се и данас највећим делом своди на „чишћење“ од србизама, макар и одавно устаљених, и њихову замену хрватским речима: не *званичан* него *службен* (стр. 17), не *надлежност* него *мјеродавност* (стр. 29), не *ујууство* него *ујуша* (стр. 30), не *учешиће* него *удио* (стр. 33), не *језички* него *језични*, у свим значењима (стр. 35), не *ивица* него *руб* (стр. 37), не *снабдјети* него *ојскрбити* (стр. 42), не *добро вече* него *добра вечер* (стр. 68), не *представа* него *предоџба* (стр. 110), не *шљем* него *кацига* (стр. 134) и тако исто за многе друге парове речи. Пуристичка нетрпељивост је очигледна када се, на пример, признаје да се у хрватском каже и *јоријекло* и *јодријекло*, али да треба одабрати ово друго, јер „тај је лик *само наш*“ (стр. 123 [курзив у оригиналу]).

Доносе се и вредносни судови о општој супериорности хрватског над српским, на пример поводом хрватског *затиљак*, где се тврди да „предметак *за-* испред *тиљак* јест исправнији“ него *йо-* у српском *јоштиљак*, будући да је *затиљак* *иза* главе, у чему се „очитује битна значајка хрватскога језика — разликовност. Хрватском језику није свеједно је ли што точно или није, он не трпи нереда и немарне импровизације“ (стр. 21: значи ли то да су нетачност, неред и импровизација својствени српском језику?). Реч *списак*, русизам примљен преко српског, треба заменити хрватским *јојис* или *именик*: у вези с тим признаје се да и у Хрватској постоји израз *јосоваји све јо списку*, али се захтева да и он буде одбачен, јер „у многим случајевима је ипак и сама псовка српски утјецај“ (стр. 32). За облик *шијорји* тврди се да га је „године 1947. нетко из тадашње највише републичке власти забранио... и наредио да се употребљава *сјорји*... Тиме се српски лик *сјорји* проширио и на хрватско говорно подручје. Било је то још једно 'једначење по српскости', како проф. Маамић духовито назива посрбљивање хрватскога језика“ (стр. 125). Ни помена нема о томе да је изговору *сј-* можда дата предност зато што је изворни енглески, док је *ши-* примљено из немачког!

Највећи апсурд је када се на стр. 485 за енглеско *computer* тврди да (уколико се не преводи са *рачунало*) у хрватском мора гласити *компјитор*, јер „наставак *-or* примјеренији је хрватским творбеним обрасцима од енглеског дометка *-er*“ (sic!). У ствари, као што се можемо уверити гледајући ранија издања Клаићевог речника, „*компјитор*“ је чиста грешка, настала отуда што је неко мислио да реч на енглеском гласи *computer* (услед бркања са именицама типа *constructor*, *executor* и сл.). Та грешка, међутим, укоренила се само у Хрватској,

док се у Србији увек говорило *комијуџер* — и самим тим погрешни хрватски облик проглашен је „бољим“ од исправног, али српског!

5.2. Српски став према кroatизмима битно је друкчији, о чему нам сведоче изјаве неколико угледних лингвиста. Драго Ћупић у Ћупић–Фекете–Терзић 1996 каже да „постоје тзв. кroatизми и тзв. србизми, али то не значи да кroatизме не треба употребљавати у српском језичком изразу [и обрнуто]... Језик је богатији уколико има више могућности за именовања... синоними... језик чине интересантнијим, племенитијим и употребљивијим“ (стр. 96), додајући: „по пореклу... [речи] су свачије, без обзира на то у ком су језику настале“ (стр. 101). Отуда Ћупић одобрава употребу у српском језику речи као *каш*, *зарез*⁴, *након*, *најоко*, или глагола као *надоместити*, *йонукаити*, *йосудиити*, *йосйешиити*, *заговарати*, који се више употребљавају у хрватском, али које он и не помишља да прогони из српског језика. Једнако мишљење заступа и Митар Пешикан у Радовановић 1996: 176: „Језички пуризам... никад није владао у српској језичкој култури, а нарочито се лако и потпуно нострификују и утапају у домаћи фонд речи преузете из словенских извора... Зато неоспорно место, без икакве нормативне дисквалификације, у српском речнику имају и речи за које знамо да су својствене хрватском изразу, али и у српском језику својим посебним склопом, мотивацијом и експресивном вредношћу обогаћују његову синонимику и увећавају изражајност и стилистичку гипкост“.

Бранко Брборић у првој својој књизи (Брборић 2000: 32) цитира речи Добрице Ћосића: „Никад нисам устукнуо пред ’хрватизмом’ ако сам осетио његову изражајну и стилску надмоћност над ’србизмом““. Брборић предлаже да се и у Србији употребљавају речи као *махуна* и *грах* (не само *боранија* и *йасуљ*), *сажештак*, *шајник*, *вейировка*, *свезице* (за пертле), *надићи* одн. *надилазити* (уместо *йревазити*, који је „конференцијализам“ и „творбено мутна реч“) и други хрватски облици. На стр. 154 он оспорава Брозовићеву тврдњу да је српскохрватски језик наводно само „кôд“, а да се српски и хрватски разликују као „конкретни стандардни језици“.⁵ За реченицу којом је Брозовић то поку-

⁴ *Зарез* је прихваћен у Србији на основу Правописне терминологије из 1960. Према истој терминологији (што Ћупић не помиње, вероватно из жеље да не распирује међунационалне спорове) било је предвиђено и да Хрвати усвоје *шачка* уместо *шочка*, што они нису учинили. Данас српски правописци настоје да врате у употребу традиционални термин *зайеша*, али то иде доста тешко, јер су читаве генерације у српским школама навикнуте да кажу само *зарез*.

⁵ Упореди изјаву једног америчког слависте, на међународном скупу, да је „српскохрватски добро име за сирову грађу (raw material) од које су обликовани стандардни језици — српски, хрватски и босански“, што је навело Ранка Бугарског, на

шао да илуструје, „Бијела је сол за кухање спој натрија и хлора“ (наспрам српског „Бела со за кување је једињење натријума и хлора“), Брборић доказује да садржи само аломорфне разлике, које су „системски потпуно ирелевантне“. На стр. 212 доказује да је тај пример вештачки (будући да се и у Хрватској и у Србији каже само „кухињска со(л)“) и помиње друга два примера која је такође навео Брозовић, али из којих није желео да извуче одговарајуће закључке: да су све личне заменице и сви бројеви од 1 до 999 потпуно једнаки у српском и у хрватском. (Било би занимљиво утврдити постоје ли игде у свету два одвојена језика с таквим, или и много мањим, међусобним подударностима.)

Чак и да су заиста посреди два језика, с обзиром на сличност, на географску измешаност и на суживот у истој држави током седамдесетак година, било је неизбежно да између српског и хрватског дође до интензивне размене лексема. При том морамо узети у обзир да пуризам има своју добру, као и антипуризам своју лошу страну: у хрватском су далеко живљи и активнији механизми творбе нових речи, док су у српском они делимично закржљали, а отпор према новотвореницама је јачи него што је нужно. Отуда је српски током целог XX века готово неосетно усвајао хрватске речи које су му омогућавале да избегну двочлани израз (*возило* уместо *ѝревозно средсѝво*, *некреѝнина* уместо *нейокреѝна имовина*, *зубар* уместо *зубни лекар*, *сѝоѝинка* уместо *сѝоѝи део*), да смањи употребу глаголских именица на -ње (*расветѝа*, *уѝала*, *мучнина* уместо *осветѝење*, *заѝаење*, *гађење*), да избегне понеку двосмисленост (*ѝлес* и *ѝлесѝи* поред двозначног *игра*, *играѝи*), као и да замени понеки застарели германизам (*оловка*, *квачило*, *ѝрачница*, *уѝикач* наместо *ѝлајваз*, *куѝлунг*, *шина*, *ѝѝекер*). У зборнику Радовановић 1996: 39–41 ја сам покушао да набројим важније такве кроатизме и да их поделим на три групе: оне који се више и не осећају као хрватски (*учинак*, *ѝоѝрага*, *ѝемеѝиѝ*, *наводно* итд.), оне који се употребљавају без икаквог отпора (*ѝрехлада*, *ѝмигавац*, *ѝуѝица*, *ѝоѝримѝиѝ*, *ѝоѝуѝ* итд.) и оне који се упркос јасном хрватском пореклу повремено јављају код српских аутора (*разина*, *сѝановѝиѝ*, *дуѝиѝи*, *оѝонашѝѝи*, *диѝем* итд.). Поређења ради, ту је наведено и неколико хрватских речи као *глазба*, *влак*, *назочан*, *ѝросвједоваѝи* и друге које се у Србији никад не употребљавају, мада је њихово значење познато.

истом скупу, да се пожали како је „у неповољном положају, јер сви други говоре језике а једино ја говорим сирову грађу!“ (Bugarski 2002: 143).

У истом духу, Брборић 2001: 25 је писао: „У језичком 'предузетништву' не морамо се угледати на Хрвате, мада и од њих можемо преузимати све што добро смисле (попут нпр. лексема *йосуда*, *йрехлада*, *уйала*, *некрейнина*, *конобар*, *сажештак*, *учинковић*, *знаковић*, *сврховић*, *йойходник* и *найходник*... Заиста, немамо разлога да одбијемо пожељне неологизме, нити пак да такве уопште сматрамо кроатизмима. Пошто су Хрвати готово без остатка преузели вуковски књижевнојезички модел, Срби могу без тешкоћа преузети њихове добро скројене новотворенице“.

Телебак (1998: 16–39) дао је у својој књизи дугачак упоредни списак српских речи наспрам хрватских, што је, без сумње, корисно читаоцима у Републици Српској. Ипак, и он на крају истиче да је „свака подјела ријечи на српске и хрватске... неминовно, условна“, да је „оно што је некада било само српско, временом постало и хрватско, чак и само хрватско. И обрнуто“. Као пример помиње реч *нейшко* у народној песми о Бановићу Страхињи, *тисућу* код Змаја, а као речи које су „сасвим обичне“ Србима, нарочито ијекавцима, наводи *жсељезо*, *йрехладу*, *уйалу*, *расејешу*, *мркву*, *конобар* и друге.

5.3. Малобројни примери отпора према хрватском које налазимо тичу се појединачних речи, а њихови заступници, као и у „антиевропском“ пуризму, долазе из кругова нестручњака за језик. Можда најпознатији такав случај догодио се 1984. године, када је група од пет познатих лингвиста, с Павлом Ивићем на челу, саветовала Радио Београду да се у најавама тачног времена и појединих емисија, уместо *час*, употреби реч *саић*. О полемици која је трајала још годинама после тога исцрпно извештава Брборић 2000: 369–391 (в. и Брборић 2001: 313). Разлози за препоруку петорице лингвиста били су, пре свега, у томе што је *саић*, а не *час*, реч која се (и у Србији) употребљава у обичном говору („Колико је сати?“ — „Сатима те чекам“ и сл.); уз то, *час* је вишезначан (услед чега би нпр. „Доћи ћу за час“ уместо „Доћи ћу за сат“ било нејасно), док *саић*, осим временске јединице, има још једино значење *часовник*, које не може изазвати забуну. Упркос томе, у појединим листовима тада су се појавили протести читалаца који су поверовали да се речи *саић* даје предност како би се српска радио-телевизија изједначила са хрватском. Крајем деведесетих година, полемику је обновила група „патриотских“ језикословаца позната по тзв. „Слову о српском језику“ (1998), која је препоруку о *саићу* и *часу* искористила да Павла Ивића и његове сараднике оптужи за дугогодишње „антисрпско“ деловање. Националистичке оптужбе деловале су јаче од лингвистичких савета, па се време на београдском радију и данас најављује именицом *час*.

Чест узрок неспоразума јесте конзервативност хрватске варијанте, услед чега се речи које су некада биле сасвим обичне и у Србији перципирају као кроатизми. У писмима које читаоци упућују новинама много пута су се чуле жалбе на предлог *након*, за који се тврди да је „прогнао српску реч *йосле*“. Отуда је већ у Ћупић–Фекете–Терзић 1996: 97 Драго Ћупић морао да објашњава да се *након* може наћи код Вука, Његоша, Јаше Игњатовића, Ћоровића и других српских писаца, да је данас обичнији у Хрватској, али да „то не значи да... и даље не припада и српским и хрватским речничким садржајима“. На исту тему био је принуђен да се врати и Фекете у Ћупић–Фекете–Терзић 2002: 161 и у Фекете–Ћупић–Терзић 2005: 149–150. Он напомиње да је *након* потребно и због сложеног везника *након шћо*, који има искључиво временско значење и отуда је погоднији него двосмислено (временско и узрочно) *йошћо*.

После пада комунизма и наглог јачања утицаја Српске православне цркве почели су се фаворизовати облици из црквеног језика *Васкрс* и *васкршњи*, дотле неуобичајени у говору. Мада су Београђани одувек говорили о *Ускрс*у и *ускршњим јајима*, и мада Терзић (Фекете–Ћупић–Терзић 2005: 287) изричито каже да је *Васкрс* „српско-словенски“, а *Ускрс* „народни облик“, у јавности се створило убеђење да је *Ускрс* кроатизам, а да је само *Васкрс* „српски“. Облици на *вас*-схваћени су као „политички коректни“ и у медијима готово обавезни. Карактеристичан је у том погледу ускршњи додатак београдског дневног листа *Press* од 26. априла 2008. године.⁶ У њему читамо: „Васкрс спада у покретне празнике“, „Васкрс широм планете“, „спремају се за прославу Васкрса“, „васкршња недеља“, „васкршњи доручак“, „васкршњи обичаји“ и тако од почетка до краја, очигледно по директиви. На огласним странама, међутим, које не подлежу редакцијској интервенцији, туристичке агенције рекламирају „Ускрс у Грчкој“ или „нашим путницима честитамо ускршње и првомајске празнике“. У чланку о бомбардовању Србије 1944. године напомиње се да је нађена „неексплодирана бомба на којој је, српским језиком и ћирилицом, исписана празнична честитка: 'Срећан Ускрс'!", али наслов чланка гласи „Васкрс честитали бомбама“. Уп. Телебак 1998: 39: „Не може се са искључивошћу прихватити да је само српско *оџаџбина*, *йразник*, па чак ни *Васкрс*, а да је само хрватско домовина, благодан и *Ускрс*...“

⁶ Занимљиво је да је додатак објављен под насловом „Христос васкрсе“ на ћирилици, мада је цео његов садржај, као и лист уопште (почев од имена), штампан латиницом.

5.4. Отпор према хрватском облику је најјачи — јер је контраст најочевиднији — тамо где су српска и хрватска реч од истог корена, али се фонолошки разликују, као у паровима *ојћи* — *ојшти*, *кухаћи* — *куваћи*, *водство* — *вођство*, *барбарски* — *варварски*, *кемија* — *хемија*, *дијломација* — *дијломатија*, *Аџена* — *Ајина*, *Џијар* — *Кијар* и сличнима. Донекле је близак томе и однос према ијекавском изговору у екавској средини (и обрнуто). Мада се готово сви лингвисти слажу да ијекавски (почев од Вука и Његоша па до данас) такође спада у српски стандард, и мада је у Републици Српској одбачен покушај из 1993. године да се и ијекавцима наметне екавски изговор (о томе в. Телебак 1998: 10–14, Брборић 2001: 27, 62, 139, 152), у београдским јавним гласилима одувек је било неписано правило да се ијекавски текстови „екавизирају“. У време јединствене државе, у званичним документима о језичкој политици, као што је била тзв. *Језичка оријентација „Политике“* 1983. године (в. Брборић 2000: 137–141), увек се захтевало да се ауторски текстови на ијекавском не мењају (мада није никада расправљено шта се подразумева под „ауторским“ — да ли је то сваки потписани текст?), а лингвисти су по правилу ишли и даље, предлажући да и дописи из Хрватске, БиХ и Црне Горе буду на ијекавском, или да сарадници родом из ијекавских крајева могу и у београдској штампи писати ијекавски. За то се залаже и Шипкин предлогени „Кодекс употребе српског стандардног језика“ (в. Шипка 2006: 179, 187–188, 199). И за уџбенике, као и за текстове закона и друге јавне списе истицало се да нема разлога зашто и они у Републици Србији не би били објављивани и на ијекавском (бар неки од њих, уколико се сматра да би паралелно издавање сваког текста у две верзије било сувишно и некономично).

У пракси се ништа од таквих предлога није остварило. У београдским новинским редакцијама одувек је владала нека врста алергије према ијекавском — делимично и зато што је мало који лектор квалификован да проверава исправност ијекавских облика (за које знамо да и у загребачким и сарајевским редакцијама неретко изазивају недоумице). Стога су се готово увек екавизирали и ауторски текстови, а поготову цитати из хрватске штампе, из изјава или говора хрватских, босанских или црногорских политичара. У независној Србији таква пракса се још више усталила. Погледамо ли, рецимо, само један број *Политике*, од 9. маја 2008, наћи ћемо у њему дугачко писмо двоје кустоса Јавне установе Спомен-подручје Јасеновац, у коме су остављени хрватски облици и конструкције („професорица Алечковић“, „њезини аутори“, „концентрацијски логор“, „желимо дати јаван одговор“, „онда нас не треба чудити због чега...“ и сл.), али је цео текст дат на

екавском. Исто важи и за интервју с хрватском књижевницом Дубравком Угрешин, на културној страни истог броја *Политике*.

5.5. Расправе о „двоизговорности“ (како Брборић назива двојаки рефлекс јата у стандардном језику) обично су ишле напоредо с дискусијама о „двоазбучности“, тј. паралелној употреби двају писама у Србији. Нема сумње да је отпор према латиници у Србији, као и далеко јачи отпор према ћирилици у Хрватској, повезан са општим антагонизмом према суседној варијанти српскохрватског. Ипак, ситуација је овде битно друкчија него она са „двоизговорношћу“. Наиме, док ијекавици у Србији нико не пориче званични статус, али је у пракси маргинализована, потиснута преовлађујућим екавским, с латиницом и ћирилицом стање је обрнуто: латиничко писмо има и у Србији изразиту превагу, а „домаћа“ ћирилица је та чији је опстанак неизвесан. У новосадском удружењу „Ћирилица“ тврде да српска латиница и не постоји, да је то заправо хрватска „гајевица“, и да су Срби једини народ у Европи који свој језик пише туђим писмом (в. Збиљић 2004, као и друге књиге истог аутора). Већина лингвиста не прихвата такво мишљење, јер истичу да су и многи српски писци писали латиницом, почев још од дубровачке књижевности, а поготову од 1918. године наопако. У ту полемику овде нећемо улазити, јер је напоредна употреба двају писама (појава какве нема другде у Европи, а можда ни у свету) велики и специфичан проблем данашњег српског језика, који би захтевао посебну студију, вероватно и обимнију од ове.

Литература

- Брборић 2000: Бранислав Брборић, *О језичком расколу*, Београд — Нови Сад.
 Брборић 2001: Бранислав Брборић, *С језика на језик*, Београд — Нови Сад.
 Брборић–Вуксановић–Гачевић 2006: *Српски језик у нормативном огледалу*, 50 одлука Одбора за стандардизацију српског језика, приредили Бранислав Брборић — Јован Вуксановић — Радојко Гачевић, Београд.
 Bugarski 2002: Ranko Bugarski, *Nova lica jezika*, Beograd.
 Васић–Прћић–Нејгебауер 2001: Вера Васић — Твртко Прћић — Гордана Нејгебауер, *Речник новијих англицизама*, Нови Сад.
 Дацић 2004: Раде Дацић, *Незавршена књига о речима*, Београд.
 Dulčić 1997: *Govorimo hrvatski*, priredio Mihovil Dulčić, Zagreb.
 Збиљић 2004: Драгољуб Збиљић, *Српски језик под окупаацијом латинице*, Нови Сад.
 Ивић–Клајн–Пешикан–Брборић 2004: Павле Ивић — Иван Клајн — Митар Пешикан — Бранислав Брборић, *Српски језички приручник*, друго, допуњено и измењено издање, Београд.

- Клајн 1996: Иван Клајн, „Врсте романизма у савременом српскохрватском језику и путеви њиховог доласка“, *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику* XXXIX/2, Нови Сад, 45–64.
- Медић 2000: Миле Медић, *Најезда сѝраних речи на срѝски језик*, Београд.
- Пипер 2003: Предрог Пипер, *Срѝски између великих и малих језика*, Београд.
- Планкош 1996: *О лексичким њозајмљеницама*, ред. Јудита Планкош, Суботица–Београд.
- Прѝић 2005: Tvrtko Prćić, *Engleski u srpskom*, Novi Sad.
- Радовановић 1996: *Срѝски језик на крају века*, ред. Милорад Радовановић, Београд.
- Телебак 1998: Милорад Телебак, *Говоримо срѝски*, друго, измијењено и допуњено издање, Бања Лука.
- Ћупић–Фекете–Терзић 1996: Драго Ћупић — Егон Фекете — Богдан Терзић, *Слово о језику*, књига прва, Београд.
- Ћупић–Фекете–Терзић 2002: Драго Ћупић — Егон Фекете — Богдан Терзић, *Слово о језику*, књига друга, Београд.
- Фекете–Ћупић–Терзић 2005: Егон Фекете — Драго Ћупић — Богдан Терзић, *Срѝски језички савѝшник*, Београд.
- Шипка 2006: Милан Шипка, *Језик и њолиѝики*, Београд.
- Ѕкалјић 1965: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo.

S u m m a r y

Ivan Klajn

PURISM AND ANTIPURISM IN PRESENT-DAY SERBIAN

As in other Balkan languages, Serbocroatian vocabulary is of mixed origin. Ever since its earliest days, some of the commonest words were borrowed from Greek, Latin, Italian, Turkish, Hungarian, and in more recent times from Russian, Czech and German. For this reason most loanwords are received without resistance in Serbia. The same openness is shared by practically all Serbian linguists, while purist attitudes are only to be found among laymen. A less relaxed policy might prove to be advisable towards the Anglicisms of today, since global English is more universally present and more penetrating than any foreign language in the past.

In Croatia, on the other hand, purism was adopted as an official policy, first as a response to the threats of Germanization (within the Austro-Hungarian empire) and later to the presumed Serbian domination (in Yugoslavia). As a consequence, the mechanisms of word formation are better developed in Croatian, but at the same time many artificial coinages and recycled archaisms have been launched, leading to what is known as the “Croatian Newspeak”. While Croatian linguists are constantly on the guard against Serbianisms, in Serbia many Croatian words have been adopted almost without resistance, especially when they are shorter, more practical or more precise than their Serbian equivalents.

ДУШКА КЛИКОВАЦ
(Београд)

О СТИЛСКИМ, ИДЕОЛОШКИМ И УТИЛИТАРНИМ АСПЕКТИМА НОМИНАЛИЗАЦИЈЕ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*

Ауторка се у раду бави неким аспектима номинализације, одн. декомпоновања глагола, на које се у литератури посвећеној тим појавама мање скреће пажња. У питању су, најпре, стилски аспекти номинализације, од којих један аутоматски произлази из природе глаголских, одн. придевских именица: номинализовани исказ није сликовит као глаголски. Други аспект се огледа у томе што је номинализација постала обележје формалног језика; он није инхерентан самом процесу номинализације. У раду се, даље, разматра идеолошки аспект номинализације: она може бити начин да се објави нечија моћ. На крају, номинализација има и утилитарни аспект — онда кад се њоме таје неке компоненте ситуације или кад се читава ситуација приказује ублажено. Ти аспекти номинализације нису карактеристични само за српски језик, него су универзални, будући да су у савременим друштвима институције изузетно моћне, да је слика коју други имају о некоме често важнија од стварног квалитета те особе, те да се масама манипулише у огромним размерама.

Кључне речи: номинализација, декомпоновање глагола, стил, сликовитост, формални стил, моћ, манипулација људима, еуфемизам, бирократски језик.

1. О номинализацији и декомпоновању глагола у српском језику постоји прилично обимна литература. Талас интересовања за те појаве покренуо је М. Радовановић, који је први уочио колико су оне важне у нашем језику, дефинисао их, испитао на корпусу и забележио неке њихове битне особине (за податке о великој ауторској библиографији посвећеној тим питањима в. Радовановић 2006). Следи низ радова о тим појавама, у којима се разматрају њихови различити аспекти. За нашу тренутну сврху нарочито су важни они у којима се утврђује да за номинализацију и декомпоновање глагола постоје важни семантички и синтаксички разлози (нпр. Радовановић 1977, Радо-

* Овај рад је настао на пројекту *Опис и стандардизација савременог српског језика*, који финансира Министарство науке Републике Србије (пројекат бр. 148002).

вановић 1978, Тополињска 1982, Ивић 1988, Танасић 1990, Бугарски 2004), због чега су они скинути са списка непожељних стилских поступака (на коме су се традиционално налазили) и стекли статус легитимних, у многим случајевима неопходних граматичких механизма. Тако Радовановић (1990: 45 и другде) истиче да номинализација нарочито погодује интелектуализованим функционалним стиливима (новинарском, политичком, правном, административном, научном и сл.), чија је тематика уопштена и апстрактна и у којима би експлицирање граматичких значења које носи глагол било редувантно. А истичући суптилне семантичке и синтаксичке разлоге због којих се глагол декомонује, М. Ивић закључује да аналитичка конструкција може да послужи „нијансирању предикатског исказа“, те да доноси „толике користи комуникацији да [...] ширење аналитизма у језицима света и не изгледа уопште као проблем, већ као нешто природно, можда чак неизбежно“ (1988: 5)¹.

Има, ипак, и упозорења да с номинализацијом не треба претеривати. Тако И. Клајн упозорава да номинални стил „отежава и умртвљује израз“, а и „неповољно делује на синтаксу реченице, јер наводи на рогобатно гомилање генитива“, те да пречесте номинализације представљају „опасност за живи језички израз“ (Клајн 2004: 189, 190). Слично томе, М. Луковић истиче да се у административном, публицистичком, па и научном функционалном стилу номинализација и декомпоновани глаголи често користе „без стварне потребе“, чиме се „замагљује [...] значење реченица и нарушава комуникативна функција језика“ (Луковић 1996: 153). Претерана номиналност је, такође, уочена као једна од основних особина бирократског језика (Кликовац 2008).

Прихватајући све оно што је о номинализацији у нашој литератури већ речено, а надовезујући се на наша проучавања бирократског језика, желели бисмо у овом раду да слику те појаве допунимо. Прецизније — да недовршеном списку њених ликова које наводи Радовановић (а који обухвата „лексички, творбени, морфолошки, синтаксички, семантички, прагматички, дискурсни, функционалностилски, нормативни, информациони, комуниколошки, генеративни, структурални, дијакхронијски, филогенетски, онтогенетски, синхронијски, статистички, типолошки, компаративно-филолошки, универзалистички, контактолошки, развојнопсихолошки, релативистички, детерминистички ... па и когнитивистички [лик]“ — Радовановић 2006: 215) додамо још три. Назваћемо их стилским, идеолошким и утилитарним.

¹ О номинализацији и декомпоновању глагола као средствима која обогаћују књижевни језик говоре и Грицкат (1983) и Станојчић (1996).

Илустроваћемо их једним бројем примера које смо прикупили из јавног језика (штампаних текстова, јавних натписа, усмених јавних излагања забележених у штампи, усмених излагања на јавним скуповима) а који су типични за појаве о којима је реч.

2.1. Као што смо поменули, номинализација се традиционално сматра стилским поступком који треба избегавати, будући да су именице, за разлику од глагола, статичне и да чине текст монотоним (Велс 1960). На те њихове особине упозорава, видели смо, и Клајн. Служећи се језиком једног од усмерења когнитивне лингвистике (в. Лејкоф 1987, Кликовац 2006), могли бисмо рећи да глаголске именице не изазивају онакве менталне слике какве изазивају глаголи. То ћемо илустровати примером из једног уџбеника биологије за основну школу:

(1) Фазе клијања:

- 1) бубрење семена;
- 2) пуцање семењаче;
- 3) ослобађање клице;
- 4) озелењавање клице (развијање листова из пупољака);
- 5) сушење и отпадање котиледона.

Изложено глаголима, клијање би се могло лакше замислити, а и запамтити:

(1а) Како семе клија:

- 1) Семе бубри.
- 2) Семењача пуца.
- 3) Ослобађа се клица².
- 4) Клица озелењава (из пупољака се развијају листови).
- 5) Котиледони се суше и отпадају.

Наиме, глаголска именица не само што зауставља слику (па немамо више „филм“ који нам се одвија пред менталним очима) него се та слика апстрахује — мути до непрепознавања³. У вези с наведеним примером, ђаку који треба да научи фазе клијања остају само речи, као празне љуске за могуће менталне слике — које би управо требале да буду сама суштина поруке коју речи имају да пренесу.

² Ова реченица показује да изражавање глаголима омогућава и да се наизменично фокусирају процес и носилац процеса, онако како то захтева везани текст: *Семе бубри, семењача пуца, а затим се из ње љкнуће семењаче љомаља клица. Онда ља клица озелењава* итд. Номинално изражавање ту могућност укида: глаголска именица мора претходити именици која означава носноца процеса.

³ Види сличан коментар, у вези с другим примерима, и у Кликовац 2008: 28–29.

Пошто тексту одузима конкретност и динамичност — дакле, сликовитост — именички начин изражавања је непожељан у обичној свакодневној комуникацији, те јој није ни својствен. Због тога је, за свест просечног говорника, неприродан и извештачен.

2.2. Номинализација се везује и за стил у другачијем смислу те речи: она је постала обележје формалног начина изражавања, тј. језика који се употребљава у званичним, формалним ситуацијама⁴.

Тако на зиду једне јавне гараже стоји следећи службени натпис:

- (2) Паркинг сервис
 Ваше возило сте паркирали на
 XVI НИВО
 Молимо вас да пре преузимања
 вашег возила извршите плаћање

Алтернативна реченица *Молимо да паркирање илајштије пре него што преузмете возило* звучала би мање службено, тако да глаголске именице из изворног натписа као да тексту додају још једну поруку: „Ово је званично обавештење!“. Декомпоновани израз *извршишти илаћање* је додатно занимљив, зато што радњу коју он означава не треба да обави институција (што би било типично значење које такав израз преноси), него приватно лице; очигледно да међу разлозима за употребу глаголских именица постоји хијерархија, а да њихов задатак да ситуацију означе као формалну у тој хијерархији заузима високо — можда чак и највише — место.

У следећем примеру (који потиче из штампаног материјала убаченог у поштанске сандучиће) пошиљалац поруке очито тежи да се умили примаоцима, да с њима успостави контакт (одакле им се посредно обраћа као „својим потрошачима-суграђанима“). Ипак, он жели и да звучи службено — а то постиже номинализацијом, одн. декомпоновањем глагола:

- (3) Жеља Јавног комуналног предузећа БЕОГРАДСКИ ВОДОВОД И КАНАЛИЗАЦИЈА је да своје потрошаче-суграђане упозна са могућностима за рационалну потрошњу воде, а да се при томе не угрозе нормални токови живота, навике и потребе. Користећи пијаћу воду рацио-

⁴ Радовановић помиње да је номинализација пре одлика писаног него говорног језика (в. нпр. Радовановић 2006); о њеној функционалностилској распрострањености већ је било речи у т. 1. Формални стил / језик је шири појам, јер обухвата више функционалних стилова; с друге стране, он је типично везан за писани медијум (в. Кликовац 2008: 147–185). — Исту појаву за енглески констатује Велс (1960), а Бугарски (2004: 384) налази да је један од ефеката номинализације „одвајање језика штампе од уобичајеног начина изражавања“.

нално, свако од нас обезбеђује услове да сви имамо уредно снабдевање здравом пијаћом водом.

Наредни пример, који потиче из уста некога ко нема власт ни положај, показује колико се номинализација схвата као неопходни састојак формалног говорења. Наиме, на родитељском састанку један родитељ је, трудећи се да говори онако како се то чини у званичним приликама, изговорио следећу реченицу:

(4) На рођенданима постоји обичај давања деци пијења пива.

Та крајње неприродна реченица као да проистиче из уверења да глагол није достојан формалне ситуације и, уопштеније, да званични, формални језик мора бити и вештачки. То уверење проистиче, дакако, из свакодневне говорне праксе: формални језик обично *јесте* вештачки. Одговор — макар делимичан — на питање зашто је то тако покушаћемо да дамо у следећој тачки.

3. Један аспект номинализације повезан је с друштвеном моћи. На пример, један натпис у аутобусу гласи:

(5) Поштовани путници, обавезно је узимање карте. У случају непоседовања исте, плаћа се казна у износу од 150 динара.

Обе реченице садрже по једну глаголску именицу, а у другој реченици глагол у функцији предиката стоји у рефлексивном пасиву (*плаћа се*). Дакле, циљ тих средстава јесте обезличавање исказа, тако да он може да се односи на све примаоце поруке — а ко је то, изнесено је у обраћању: „Поштовани путници“. Тиме што се уздржава од личног обраћања, што сваког појединачног примаоца утапа у колектив, пошиљалац поруке се од њега дистанцира, остаје на раздаљини са које га не види. Примаоцу је јасно да пошиљалац то може себи дозволити само захваљујући свом надређеном положају (што је у складу и са садржајем поруке).

Слично томе, натпис на зиду у једном осигуравајућем друштву садржи и следећу реченицу:

(6) Повраћај премије осигурања је могућ искључиво пре почетка важења полисе.

Именица *повраћај* не именује онога коме је порука упућена на начин на који би то чинио глагол у реченици *Премију можеће врати* (који би стајао у 2. лицу множине). Стога прималац поруке не осећа да је порука упућена њему лично, него је утопљен у безличну масу. Последица је, као и у претходном примеру, нека врста застра-

шивања: примаоцу је јасно да је добио поруку од ауторитета, тј. са места моћи.

Иста појава запажа се и у вези с декомпоновањем глагола. Наиме, Радовановић примећује да је један од најважнијих разлога због којих се глагол декомпонује потреба да се саопшти „податак о претходној друштвеној институционализованости акције (чина) чију укупност репрезентује предикација која је у питању“, и то илуструје паровима израза *Говорим / Држим говор; Преговарају / Воде његоворе; Надзире / Врши надзор; Преноси уштакмицу / Врши њренос уштакмице* итд. (1977: 60). Додаћемо да глаголска лексема најчешће може да покрије оба значења, а да је декомпоновани израз специјализован за оне радње које спроводи институција, одн. неко ко је овлашћен за нешто. На пример, да *његоварају* могу и деца с родитељима, али да *воде његоворе* могу само овлашћени представници неких организација или институција; *надзирају* може и мајка децу, али *вршију надзор* може се само службено, званично; да *њреноси уштакмицу* може и спортски коментатор и телевизија, али да *врши њренос уштакмице* може само телевизија; итд. Које је то потребно? Наравно, не деци (мајци, самом коментатору), него држави (надзорном органу, телевизији и сл.) — дакле, институцијама. Зашто? Па да би објавиле своју моћ.

Тај аспект номинализације могли бисмо назвати идеолошким и он би био предмет критичке анализе дискурса (о којој говори нпр. Ван Дејк 2001).

Неко може имати моћ у друштву и захваљујући томе што је стручан; тада, наиме, он припада некој више или мање повлашћеној друштвеној групи. Пошто се номинализацијом овладава тек током школовања, говорник може њоме успешно објавити и да је образован, компетентан за посао којим се бави. Тако, на пример, следећи исказ:

(7) Тренд раста цена на нашем тржишту непокретности био је константно присутан од 1993. до бомбардовања, након чега су цене стајале до 2000. године. После промена дошло је до наглог пораста цена које су и за 50 одсто биле веће од оних 1999. године. На раст цена утицао је недостатак добрих станова, али и тражња за квалитетним становима на добрим локацијама. Драстично је опала понуда станова, а „типских“ станова је све мање, што је у ранијем периоду било незамисливо, каже Петровић.

свог творца представља стручнијим него исказ који би се послужио глаголима уместо именицама⁵:

⁵ В. и анализу једног дужег текста у Кликовац 2008: 11–22.

(7а) Некретнине су непрекидно поскупљивале од 1993. до бомбардовања, после чега су цене стајале до 2000. године. После промена цене су нагло скочиле и биле и за 50 одсто веће од оних 1999. године. Цене су порасле због тога што није било довољно добрих станова, а тражени су и станови на добрим локацијама [...].

4. Последњи аспект номинализације о којем бисмо желели да говоримо могли бисмо назвати утилитарним: она може да послужи као погодно средство да се затаје неке компоненте ситуације или да се ублажи непријатна истина (Кликовац 2008: 51–56). Такав пример је и следећи:

(8) Указано је и на неужност спречавања избегавања пореза и других облика јавних прихода,

у којем није изречено ни ко избегава да плати порез, ни ко то треба да спречи (в. Кликовац 2008: 54).

У следећем примеру циљ номинализације је еуфемизам:

(9) Поштовани родитељи,

Током децембра месеца, Школски савет родитеља и Школски одбор су у циљу веће безбедности деце и имовине покренули акцију да се родитељи укључе у финансирање чувара који би у периоду од 7.00 до 22.00 сата обезбеђивали школу.

У циљу поједностављивања технике прикупљања средстава Школски одбор и Савет родитеља су предложили да се неопходна средства за период јануар–јун у износу од 200 динара по детету прикупе одједном. [...]

Пошиљалац ове поруке хтео је да ублажи чињеницу да родитељи треба сами да плате чувара, као и да тај новац треба да дају одједном. Та порука је могла гласити и овако:

(9а) Школски савет родитеља и Школски одбор су, да би деца и њихова имовина били у школи безбеднији, предложили да родитељи плате чуваре који би од 7.00 до 22.00 обезбеђивали школу. Да би се новац једноставније прикупио, предложили су да сви родитељи одмах дају целу суму за друго полугодиште, а то је 200 динара по детету.

Међутим, непријатне чињенице би тада биле видљиве на први поглед. Слично томе, у примеру:

(10) Доласком страних компанија доћи ће до трансфера знања, технологије и развоја менаџерских способности [...] — каже министар.

говорник је реченицу формулисао тако да слушалац одмах може да погоди да је он стручан и образован. Међутим, таква формулација омогућава му и да не искаже громогласно чињеницу да нам требају стране компаније да нам донесу знање и технологију и развију нам менаџерске способности. Та истина, да треба да чекамо некога са стране да бисмо напредовали, није пријатна, и замагљује се нечитљивом реченицом.

5. Последњи наведени пример нам указује на то да се разлочи због којих се исказ номинализује могу преплитати; штавише, то је најчешће и случај. О томе сведочи и следећи пример, у којем штампа преноси исказ говорника који излаже у формалној ситуацији, тако да се његова компетентност подразумева, а и тако да мало ублажи оштрину својих речи:

(11) Скупштина Србије коначно мора почети с радом, а највећу одговорност за то сноси владајућа већина, рекао је на јучерашњој седници Главног одбора Г17 плус [...] председник странке Млађан Динкић. Због застоја у раду парламента који је резултат опструкције опозиције на дневни ред не може да дође низ „шенгенских закона“ који би Србији, како је рекао Динкић, омогућили да средином следеће године постане кандидат за чланство у ЕУ, што за грађане Србије значи путовање без виза.

Формулисан помоћу глагола, овај исказ би по сва три наведена параметра звучао другачије:

(11а) Скупштина Србије мора почети да ради, а најодговорнија за то је владајућа већина. Због опструкције опозиције рад парламента је застој, па на дневни ред не може да дође низ „шенгенских закона“, који би Србији омогућили да средином следеће године постане кандидат за чланство у ЕУ, што би значило да би грађани Србије могли да путују без виза.

Такође, у примеру бр. 6 порука је формулисана онако како јесте можда не само зато да би се изразила сопствена моћ него и зато да би се избегла груба претња — а порука би имала управо тај тон да су употребљени глаголи: ... *обавезно је да куйиџе карџу / мораџе обавезно куйиџи карџу. Ако је не будџе имали, џлаџиџеџе казну...* Наравно, постоје други начини да се тај тон избегне — ако пошиљалац поседује довољно изнијансиран репертоар других средстава, што није нужно случај. Исто тако, није сигурно да и у примеру бр. 2 пошиљалац није желео да нагласи и своју моћ; а у свим примерима у којима говорник номинализацијом наглашава своју моћ или стручност он говори и формално. У пр. 9 начин да родитељи лакше прихвате непријат-

ну чињеницу јесте да говорник наступи са позиција ауторитета, који изражава управо својим језиком.

Ево, на крају, још једног исказа номинализованог из више разлога; реч је о натпису поред врата једне очне амбуланте:

(12) При откривању очних оболења потребна је уска сарадња (тимски рад), не само офталмолога разних специјалности, већ и педијатра, генетичара, клиничких фармаколога, анестезиолога, физијатра, психолога, неуролога и др. **НА ВРЕМЕ ОТКРИВЕНО И ЛЕЧЕНО ОЧНО ОБОЛЕЊЕ И РЕФРАКЦИОНА АНОМАЛИЈА У ЗНАЧАЈНОЈ МЕРИ СМАЊУЈУ ИНВАЛИДНОСТ ЗА ЦЕО ЖИВОТ.** Потребно је доследно и потпуно спровођење предвиђених мера-протокол систематских прегледа у првој и четвртој години, пред полазак у школу и осмом разреду ради професионалне оријентације.

Порука педијатрима: [...] са навршених шест месеци старости уколико се примети скретање ока испод cover-а (заклона) дете такође упутити офталмологу. **РЕАЛНО МОЖЕМО ОЧЕКИВАТИ ДА СВА ДЕЦА СА ПОЗИТИВНОМ ПОРОДИЧНОМ АНАМНЕЗОМ МОРАЈУ БИТИ ПРЕГЛЕДАНА ОД СТРАНЕ ОФТАЛМОЛОГА КАДА НАВРШЕ ГОДИНУ ДАНА.** Наша жеља је да свако дете од 14–18-ог месеца посети офталмолога. Прве терапијске мере које доводе до већег успеха у лечењу су једноставне и лакше за примену код мале деце, а састоје се у тачној корекцији рефракционих аномалија (ношење наочара) и оклузија (фластери).

Творац ове поруке, поред тога што је, очигледно, невешто и неписмено превео текст са енглеског језика, желео је и да говори формално и да се покаже стручним. Нарочиту пажњу изазивају речи у загради у последњем реду: то су једини лако разумљиви и свима познати изрази у читавом тексту — а управо они су стављени у заграду, као да су инфериорни у односу на остатак текста.

Овде уочавамо још један аспект номинализације: да њој теже, у оквиру бирократског начина изражавања, и говорници са слабом језичком културом (в. и пр. 4). И тај њен аспект заслуживао би посебно име.

6. Овај последњи пример нас упућује на питање како је номинализација повезана са бирократизацијом језика. Могли бисмо рећи да је свака бирократска реченица нужно номинализована, али да обрнуто не важи: кад јој се прибегава с разлогом, номинализација не значи да ће исказ звучати бирократски.

Са своје стране, бирократски језик обично има и друге језичке одлике осим номинализације. У пр. 2 запажамо сувишну, а и погрешно употребљену заменицу *Ваш*; у пр. 3 израз *обезбеђивајти услове*; у

пр. 5 придев *исти* употребљен као заменица; у пр. 7 лексичке маркере бирократског језика *йренд*, *константино*, *йрисуиан*, *йериод*; у пр. 9 изразе у *циљу* и, опет, *йериоду*; у пр. 10 непотребну страну реч *йрансфер*; у пр. 12, поред упадљивих англицизама, и непотребни пасив (*сва деца ... морају бити йрегледана од сйране офйалмолога*). Стога, да би се исказ „деноминализовао“, понекад није довољно глаголску, одн. придевску именицу заменити глаголом, него је потребно интервенисати и на лексичком плану. О томе нам говори и следећи пример:

(13) Процена броја случајева тровања пестицидима у Трећем свету иде и до 25 милиона годишње,

који би, преиначен, гласио:

(13а) Процењује се да се у Трећем свету годишње пестицидима отрује и до 25 милиона људи.

7. Радовановић (2006) примећује да је номинализација „сразмерно универзална појава која прати неке темељне цивилизацијске токове (какви су интелектуализованост, генерализованост, апстрактност, анонимност, имперсоналност, атемпоралност, и тако даље)“ (2006: 214), те да постоји и у класичним језицима (латинском, грчком и санскрту) и у модерним индоевропским, па чак и у неким неиндоевропским језицима (*истио*: 214–215) и да је она израз европеизације или, како би се још могло рећи, глобализације, планетаризације, вестернизације, модернизације језика (*истио*: 215, 229).

Ове Радовановићеве речи могли бисмо допунити констатацијом да, нажалост, савременим друштвима нису заједничка само цивилизацијска достигнућа него и неке друге појаве, међусобно повезане. Једна од њих је потреба да се званични језик одвоји од обичног, свакодневног, неформалног. Друга је моћ институција. Трећу је сажето истраживач Жак Кусто, рекавши да у савременом свету ништа нема вредност, али да све има цену. Стога је необично важна слика коју неко жели да други имају о њему („имиц“), јер управо она повећава цену особе (стварну или метафоричку), без обзира на то колико ова стварно вреди. Најзад, савремена друштва одликује и манипулација масама у великим размерама. Показује се да је номинализација средство погодно да испуни и те задатке: и да се помоћу ње званични говор дистанцира од свакодневног, и да институције изразе своју моћ, и да појединац изгради имиц образованог и компетентног човека, и да се нека ситуација исказе тако да се неки њени делови прикрију.

Укратко, номинализација је језички поступак који не само што се употребљава него се и злоупотребљава, те може бити показатељ и друштвеног развоја и друштвене патологије.

Литература

- Бугарски 2004: Наташа Бугарски, „Деадјективна именица као средство номинализације (у публицистичком стилу стандардног српског језика)“, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*, 47/1–2, 2004, стр. 297–404.
- Ван Дејк 2001: Teun van Dijk, “Critical discourse analysis”, in: *The Handbook of Discourse Analysis* (D. Schiffrin, D. Tannen, H. E. Hamilton, eds.), Oxford: Blackwell, 2001, pp. 352–371.
- Велс 1960: Rulon Wells, “Nominal and verbal style”, in: *Style in Language* (T. A. Sebeok, ed.), Cambridge, MA: The M. I. T. Press, 1960, pp. 213–218.
- Грицкат 1983: Ирена Грицкат, „Наш стандардни језик као пратилац општих облика културе“, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*, XXVI/2, 1983, стр. 81–99.
- Ивић 1988: Милка Ивић, „Још о декомпоновању предиката“, *Јужнословенски филолог*, XLIV, 19888, стр. 1–5.
- Клајн 2004: Иван Клајн, „Избор речи и обрта“, у: П. Ивић, И. Клајн, М. Пешикан, Б. Брборић, *Српски језички приручник* (друго, допуњено и измењено издање), Београд: Београдска књига, 2004, стр. 165–203.
- Кликовац 2006: Душка Кликовац, „Конвенционалне менталне слике у настави српског језика“, *Књижевност и језик*, LIII/3–4, 2006, стр. 267–277.
- Кликовац 2008: Duška Klikovac, *Jezik i moć*, Beograd: XX vek, 2008.
- Лејкоф 1987: George Lakoff, *Women, Fire, and Dangerous Things — What Categories Reveal about the Mind*, Chicago: The University of Chicago Press, 1987.
- Луковић 1996: Милош Луковић, „Специјални стилови“, у: *Српски језик на крају века* (ред. Милорад Радовановић), Београд: Институт за српски језик САНУ / Службени гласник, 1996, стр. 143–157.
- Радовановић 1977: Милорад Радовановић, „Декомпоновање предиката (на примерима из српскохрватског језика)“, *Јужнословенски филолог*, XXXIII, 1977, стр. 53–78.
- Радовановић 1978: Milorad Radovanović, *Imenica u funkciji kondenzatora*, Novi Sad: Matica srpska, 1978.
- Радовановић 1990: Milorad Radovanović, *Spisi iz sintakse i semantike*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića / Novi Sad: Dobra vest, 1990.
- Радовановић 2006: Милорад Радовановић, „О ’именичком стилу’ у уму и језику“, у: *Когнитивна лингвистичка истраживања српског језика* (ур. П. Пипер), Београд: САНУ, 2006, стр. 211–229.
- Станојчић 1996: Живојин Станојчић, „Морфологија, синтакса и фразеологија“, у: *Српски језик на крају века* (ред. М. Радовановић), Београд: Институт за српски језик САНУ / Службени гласник, 1996, стр. 111–141.
- Танасић 1990: Срето Танасић, „Декомпоновање предиката и зависносложена реченица“, *Prizma*, br. 1, 1990, стр. 7–55.

Тополињска 1982: Зузана Тополињска, „Перифрастични предикатски изрази на међусловенским релацијама“, *Јужнословенски филолог*, XXXVIII, 1982, стр. 35–49.

Summary

Duška Klikovac

ON THE STYLISTIC, IDEOLOGICAL AND UTILITARIAN ASPECTS OF NOMINALIZATION IN SERBIAN

The author deals with certain aspects of nominalization (the use of verbal or adjectival nouns instead of verbs) that have not received much attention in Serbian scientific literature. Two of them are stylistic: the first stems from the very nature of verbal and adjectival nouns — they do not evoke mental images as verbs do. The other is that nominalization has become a feature of formal language; that aspect is not inherent in the very process of nominalization. Then comes the ideological aspect of nominalization: it can be a means of declaring one's power. Finally, there is a utilitarian aspect of nominalization: it can be used to keep some components of the situation secret or to present the situation less sharply. Those aspects of nominalization are not unique to Serbian but are universal, given the fact that in modern societies institutions are very powerful, that the image of a person in the eyes of others is often more important than the true value of the person, and that masses are manipulated on a large scale.

SNJEŽANA KORDIĆ
(Mainz)

KOORDINACIJA I SUBORDINACIJA U SLOŽENIM REČENICAMA SLAVENSKIH JEZIKA

Budući da je Milka Ivić napisala brojne radove iz sintakse uzimajući pritom uvijek u obzir inozemnu literaturu i paralele iz raznih slavenskih i drugih jezika, u ovom prilogu će se primijeniti sličan pristup temi složene rečenice i dati jedan oblik općeg uvida u nju.

Ključne riječi: složena rečenica, koordinacija, subordinacija, vezna sredstva, veznici, kompletivna rečenica, slavenski jezici.

1. Koordinacija

S obzirom na povezivanje predikata u složenu rečenicu postoje u slavenskim jezicima formalne razlike između koordinacije i subordinacije (Gladrow/Kosta 1999, 404). Po tome se slavenski i drugi indoevropski jezici razlikuju od nekih neindoevropskih jezika u kojima nema formalne razlike između koordinacije i subordinacije (Scancarelli 2003, 322).

Koordinacija se obično definira kao spoj ravnopravnih rečenica, koje ne služe kao odredba jedna drugoj (Panzer 1991, 235), koje po pravilu pripadaju istom tipu rečenica (Grover 1994, 762) i mogu stajati samostalno (Scancarelli 2003, 322). Iako je koordinacija jedna od najosnovnijih i univerzalnih sintaktičkih konstrukcija, veoma su raznovrsne koordinativne konstrukcije od jezika do jezika, i u velikoj mjeri varira stupanj do kojeg je koordinacija gramatikalizirana (Mithun 1988, 331). Neki jezici razvili su posebne veznike za koordinaciju, drugi koriste morfološka sredstva (Grover 1994, 764), a treći nemaju nikakvih gramatičkih sredstava za obilježavanje koordinacije (Mithun 1988, 331).

U mnogim jezicima koordinacija se izražava samo pomoću jukstapozicije i intonacije (ibid., 344). Intonacija koordiniranih rečenica je jako slična u raznim jezicima, a postoje njena dva tipa: a) koordinirane rečenice povezuju se u jednu cjelinu bez intonacijskog prekida ili b) s pauzom i specijalnom nesilaznom intonacijom (ibid., 332). Oba tipa intonacije kori-

ste se u slavenskim jezicima. Povezivanje rečenica bez upotrebe veznika starije je od povezivanja s veznicima (Décsy 1987, 111). Ono je posebno karakteristično za razgovorni jezik (Gladrow/Kosta 1999, 409), što je zapaženo ne samo kod slavenskih jezika, nego, npr., i u engleskom (Chafe 1988, 23–24).

U svim jezicima koji imaju veznike za koordinaciju, a takvi su i slavenski jezici, koordinacijski veznici čine malu i zatvorenu grupu riječi (Grover 1994, 763). Gramatikalizirali su se relativno kasno (Mithun 1988, 351), a dokaz tome je i podatak da arhaični dijalekti u raznim dijelovima svijeta uopće nemaju veznike poput *i*, *ali*, *ili...ili*, *ni...ni* (Décsy 1987, 111). U mnogim jezicima je upotreba koordinacijskih veznika fakultativna (Mithun 1988, 336). U nekim jezicima se jedan koordinacijski veznik specijalizirao za spajanje nominalnih sintagmi, a drugi za spajanje rečenica, tako da tamo dva veznika odgovaraju srpskohrvatskom vezniku *i* (Grover 1994, 763).

Budući da slavenski jezici imaju koordinacijske veznike, koordinacijska veza rezultat je međusobnog odnosa triju faktora: a) značenja svake od rečenica, b) logičkog odnosa između tih značenja, c) značenja veznika (Lang 1977, 10).

Usporedba veznika u raznim slavenskim jezicima pokazuje da najviše podudaranja ima kod kopulativne, adverbzativne i disjunktivne funkcije, iako i tu ima znatnih razlika (Panzer 1991, 237).

Najčešći kopulativni veznik u većini slavenskih jezika je *i*:

- (1) poljski: *Przybiegł do domu i zabrał się do klejenia samolotu.*
'Došao je kući i odmah počeo sastavljati avion.'

Kako se vidi iz (1), veznik *i* se koristi i kada događaj u drugoj intonacijskoj jedinci vremenski slijedi nakon događaja u prvoj. Takva upotreba karakteristična je za najčešći kopulativni veznik *i* u nekim neslavenskim jezicima, npr., u engleskom (o engleskom *and* v. Chafe 1988, 11).

Svaki slavenski jezik ima i druge kopulativne veznike, a neki od njih ograničeni su prvenstveno na pisani jezik ili pak na govoreni: npr., srpskohrvatsko *te* po pravilu se koristi u pisanome jeziku, rusko *da* karakteristično je za razgovorni jezik. Neki veznici podliježu semantičkim ograničenjima, npr., srpskohrvatsko kopulativno *pa* ima značenje vremenske sukcesije ili posljedice.

Jedan od najčešćih adverbzativnih veznika u više slavenskih jezika je *a*:

- (2) makedonski: *Пара нема, а купува автомобил.*
'Nema novaca, a kupuje auto.'

U nekim slavenskim jezicima, npr., u ruskom i srpskohrvatskom, koristi se veznik *a* i u adverzativnim (3) i u neadverzativnim (4) rečenicama:

(3) srpskohrvatski: *Marko hoće kući, a Ivan mu ne da.*

(4) srpskohrvatski: *Studenti čekaju na ulazu, a među njima je i Petar.*

Takvi primjeri potvrđuju da prilično uopćeni koordinacijski veznici dobivaju preciznije značenje tek iz rečenica koje spajaju (Panzer 1991, 231). Od rečenica koje se spajaju ovisi, npr., da li će se slovenski veznik *in* tumačiti adverzativno (5), kopulativno (6) ili konzekutivno (7) (Toporišić 1991, 371):

(5) slovenski: *Mimo mene si šla, in te nisem spoznal.*

'Prošla si pored mene, a/ i nisam te prepoznao.'

(6) slovenski: *Z rokami se je oprl na stol in se počasi dvignil.*

'Odupro se rukama o stol i polako se uzdigao.'

(7) slovenski: *Bilo nas je devet, in nekdo je moral od doma.*

'Bilo nas je devet, i netko je morao otići od kuće.'

Svi slavenski jezici imaju nekoliko adverzativnih veznika, koji se po pravilu razlikuju u jačini kontrasta koji izražavaju. Tako slovensko *pa* može označavati bilo suprotnost bilo običnu razliku, dok *ali* ili *vendar* izražavaju jedino suprotnost (Toporišić 1991, 378, 523–524).

Neki adverzativni veznici razlikuju se po svom mjestu u rečenici, npr., za razliku od većine slavenskih adverzativnih veznika, rusko *že* dolazi nakon prve riječi u drugoj rečenici (Švedova 1982, 626):

(8) ruski: *Убеждения внушаются теорией, поведение же формируется примером.*

'Mišljenja se sugeriraju teorijama, a ponašanje se formira dobrim primjerom.'

Općenito koordinacijski veznici stoje u slavenskim jezicima ispred jedinica koje povezuju. Time slavenski jezici potvrđuju da postoji korelacija između osnovnog redoslijeda riječi i pozicije koordinacijskih veznika. Ta korelacija manifestira se na sljedeći način: u jezicima gdje glagol nije na kraju rečenice koordinacijski veznici stoje ispred jedinica koje povezuju, a u jezicima gdje je glagol na kraju rečenice stoje iza jedinica koje povezuju (Grover 1994, 764).

Nakon nekih koordinacijskih veznika u slavenskim jezicima ne može stajati enklitika, dok nakon drugih može. Tako, npr., nakon srpskohrvatskog *i*, *a*, *ni*, *no* ne može, a nakon *pa*, *te*, *niti*, *ali*, *nego*, *već*, *ili* može stajati enklitika:

(9) srpskohrvatski: *Probudila me pa sam se naljutio.*

(10) srpskohrvatski: **Probudila me, i sam se naljutio. / Probudila me, i naljutio sam se.*

Adverzativni veznici u slavenskim jezicima po pravilu povezuju samo dvije predikatne cjeline. To je u skladu s općim zapažanjem Grovera (1994, 763) da koordinacijski veznici tipa engleskog *but* vrlo rijetko povezuju više od dvije strukture. Zato se o adverzativnim spojevima rečenica u slavistici navodi da imaju zatvorenu strukturu (više o tome v. u Gladrow/Kosta 1999, 407).

Drukčije stvari stoje s disjunktivnim rečenicama: njihov broj ne mora biti ograničen na dva pa se zato disjunktivan koordinacijski spoj u slavistici opisuje kao otvorena struktura (ibid., 406). Najčešći disjunktivni veznik glasi u nekoliko slavenskih jezika *ili*, u slovenskom glasi *ali*, u češkom *nebo*, u poljskom *albo* itd.

U slavenskim jezicima kao i u nekim drugim jezicima postoje pored jednostavnih veznika i složeni, tj. korelativni koordinacijski veznici (Grover 1994, 763). Oni se u nekim slavenskim jezicima tvore ponavljanjem istog koordinacijskog veznika ispred jedinica koje se povezuju, npr., bugarsko *i...i, nito...nito, ili...ili*, rusko *i...i, ni...ni, ili...ili*, za razliku od njemačkog *sowohl...als auch, weder...noch, entweder...oder* ili engleskog *both...and, neither...nor, either...or*, gdje su korelativi u složenom koordinacijskom vezniku različiti.

Osim kopolativnog, adversativnog i disjunktivnog tipa koordinacije postoje u slavenskim jezicima i drugi semantički tipovi, npr., gradacijski i eksplikativni. Oni po pravilu raspoložu s nekoliko specijaliziranih veznika, kakvo je, npr., gradacijsko češko *nejen...ale i*, srpskohrvatsko *ne samo...nego i*, slovensko *ne samo...ampak tudi*.

2. Subordinacija

Subordinacijom se smatra spoj neravnopravnih jedinica, koje imaju različit status (Grover 1994, 762). Subordinirane rečenice imaju niz specifičnih svojstava, od kojih su neka ograničena na pojedine jezike dok druga imaju općiji karakter (Vincent 1994, 4391). Vrlo prošireno svojstvo je postojanje zasebne grupe riječi koja uvodi zavisne rečenice (ibid., 4391–4392; Raible 2001, 598). Naredno svojstvo je postojanje različitog redoslijeda riječi u zavisnim rečenicama naspram glavnih, kao u njemačkom jeziku (Vincent 1994, 4391; Scancarelli 2003, 322). Treće svojstvo čine ograničenja u distribuciji kategorije glagolskog vremena, aspekta i modusa u subordiniranim rečenicama (Scancarelli 2003, 322). Mnogi jezici raspo-

lažu posebnim glagolskim oblikom, subjunktivom, čija upotreba je najvećim dijelom ili u potpunosti ograničena na zavisne rečenice (Vincent 1994, 4392).

Od nabrojanih sredstava slavenski jezici koriste subordinacijske veznike. Što se tiče drugih navedenih sredstava, gotovo da i nema morfoloških ili sintaktičkih pojava u slavenskim jezicima koje bi strukturu zavisne rečenice razlikovale od strukture glavne (Panzer 1991, 228). Kod subordinacijskih veznih sredstava u slavenskim jezicima upada u oči da je među njima vrlo malen broj izvornih veznika. Većina subordinacijskih veznih sredstava razvila se od upitnih i relativnih zamjenica pa zato imaju veoma uopćeno značenje, kojem su najčešće potrebni dodaci u obliku prijedloga, pokaznih zamjenica i sl. kako bi se izrazilo nešto više od odnosa determinacije (ibid., 234). Tako ruska zavisna rečenica uvedena pomoću vezne riječi *što* može biti kompletivna, relativna, konzekutivna, kauzalna, finalna itd., ovisno o kontekstu unutar zavisne rečenice i izvan nje (ibid.). Slično je i s češkim veznikom *že*, i sa srpskohrvatskim, bugarskim i slovenskim *da*. Zamjeničko porijeklo mnogih subordinacijskih veznih sredstava uvjetovano je time što se sintaktička subordinacija kasno razvila u jeziku (Décsy 1987, 111–112).

Iz gore navedenoga proizlazi da se u slavenskim jezicima logičko-semantički odnosi među rečenicama (npr., kompletivnost, kauzalnost, finalnost, konzekutivnost, kondicionalnost, temporalnost) ne izražavaju često pomoću jednostavnih i jednoznačnih sredstava, nego pomoću složenog uzajamnog djelovanja intonacijske strukture, veznika s prijedlozima odnosno s drugim dodacima ili veznika bez prijedloga odnosno drugih dodataka, te pomoću gramatičkih morfema (glagolskog vremena i načina) i semantičkih grupa leksema (npr., *verba dicendi, declarandi, voluntatis*) (Panzer 1991, 234). To je moguće opisati jedino u okviru zasebne sintakse svakog pojedinog jezika. Zato će se u nastavku skicirati samo pojedini formalni aspekti subordinacijskog povezivanja rečenica u slavenskim jezicima.

Glavna i zavisna rečenica mogu se u slavenskim jezicima općenito definirati tako da zavisna rečenica unutar jedne intonacijske cjeline pobježe određuje dio glavne rečenice ili čitavu glavnu rečenicu (ibid., 234). Nisu sve zavisne rečenice u jednakoj mjeri vezane za glavnu (Scancarelli 2003, 323). Svaka zavisna rečenica koja pobježe određuje čitavu glavnu rečenicu vezana je manje čvrsto za nju od one zavisne rečenice koja pobježe određuje samo dio glavne rečenice (Peyer 1997, 35). Tradicionalno se razlikuju tri tipa zavisnih rečenica: kompletivne, relativne i adverbijalne rečenice (Vincent 1994, 4392). U nastavku će se zbog ograničenosti dužine ovoga priloga dati kraći uvid jedino u kompletivne rečenice (o relativnim

rečenicama v. Kordić 1995; o adverbijalnim rečenicama v. Raible 2001, Podlesskaya 2001).

2.1. Kompletivne rečenice

Kompletivne rečenice su u velikoj mjeri integrirane u glavnu rečenicu (Horie 2001, 981). Uzrok tome je što glagoli i drugi predikati zahtijevaju različite tipove kompletivnih rečenica kao subjekte ili objekte (ibid., 979):

- (11) ruski: *Мне сказали, что народ недисциплинированный.*
'Rekli su mi da je narod postao nediscipliniran.'

Imenice i pridjevi mogu imati kompletivnu rečenicu kao dopunu:

- (12) poljski: *Szkoda, że ten Soplica stary nie ma żony.*
'Šteta što stari Soplica nema ženu.'

Glavni tipovi kompletivnih rečenica uvode se pomoću veznika, upitnih zamjenica i upitnih priloga. Za najčešće kompletivne veznike u slavenskim jezicima karakteristično je da se, kad se tim veznicima pridruže dodaci, pojavljuju i u nekoliko tipova adverbijalnih rečenica (Panzer 1991, 237).

Općelingvistička istraživanja pokazala su da se jezici razlikuju po tome da li kompletivnu rečenicu uvedenu uz imenicu obilježavaju na sličan način kao i kompletivnu rečenicu uvedenu uz glagol ili je pak obilježavaju slično relativnim rečenicama (Horie 2001, 990). Slavenski jezici ubrajaju se među jezike koji oba tipa kompletivnih rečenica slično markiraju.

Ako glagol ili imenica zahtijevaju određeni padež kod dopune, koristi se u glavnoj rečenici pokazna zamjenica da bi izrazila taj padež:

- (13) srpskohrvatski: *Posao se sastoji u tome da nadzireš učenike.*

Vidljiva je u raznim jezicima tendencija kod kompletivnih rečenica da budu relativno dugačak dio rečenice. Zato često stoje ili na kraju rečenice ili na njenom početku, ovisno o tome da li je osnovni redosljed riječi u dotičnom jeziku V-O (glagol-objekt) ili O-V (objekt-glagol) (Horie 2001, 988). U slavenskim jezicima, čiji osnovni redosljed riječi je V-O, postoji tendencija kod kompletivnih rečenica da stoje na kraju rečenice.

U bugarskom jeziku razlikuju se dva najčešća kompletivna veznika *če* i *da* po tome što rečenice uvedene pomoću *če* izražavaju realne radnje, dok rečenice uvedene pomoću *da* izražavaju željene, moguće, predložene radnje (Pašov ²1994, 393-394):

- (14) bugarski: *Виждам, че му помагам. / Искам да му помагам.*
'Vidim da mu pomažeš. / Hoću da mu pomažeš.'

Logičko-semantička kategorija faktivnosti može u raznim jezicima utjecati na strukturu kompletivnih rečenica (Horie 2001, 982–983; jedan primjer takvog utjecanja opisuje Ivić 1995, 137–142). Donekle utječe i u srpskohrvatskom jeziku: među kompletivnim veznicima, od kojih je *da* najčešći, nalazi se i veznik *što*, čija upotreba je po pravilu ograničena na slučajeve kada kompletivna rečenica izražava realnu radnju i odnosi se na predikat koji izriče emocionalnu reakciju (Browne 1993, 356–357):

(15) srpskohrvatski: *Volim što pada kiša.*

Kad kompletivna rečenica u češkom jeziku sadrži zahtjev ili naredbu, ne koristi se najčešći kompletivni veznik *že*, nego veznik *aby* (Karlík/Nekula/Rusínová 1995, 355):

(16) češki: *Nakázal mu, aby se teple oblékl.*
'Naredio mu je da se toplo obuče.'

Ni u ruskom se pri izražavanju nekog zahtjeva ne koristi najčešći kompletivni veznik *čto*, nego se upotrebljava veznik *čtoby* (Švedova 1982, 472, 486):

(17) ruski: *Он приказал, чтобы я сделал эту работу.*
'Naredio je da ja napravim taj posao.'

Odgovarajuće srpskohrvatske rečenice razlikuju se od čeških i ruskih po tome što se koristi najčešći veznik kompletivnih rečenica (*da*) i po tome što u takvim kompletivnim rečenicama glagol može stajati samo u prezentu:

(18) srpskohrvatski: *Naredio mu je da se toplo obuče.*

Ruski jezik raspolaže specijaliziranim veznicima (*будто* i dr.) pomoću kojih se govornik može distancirati od sadržaja kompletivne rečenice, sumnjati u njega i sl. (pr. 19), dok, npr., u srpskohrvatskom jeziku se i u takvim slučajevima koristi najčešći veznik kompletivnih rečenica.

(19) ruski: *Был оклеветан, будто украл, и пострадал невинно.*
'Bio je oklevetan da je nešto ukrao, i stradao je nevin.'

U nekim slavenskim jezicima, npr., u bugarskom, koristi se kompletivna rečenica i kada je njen subjekt identičan sa subjektom glavne rečenice (drugi jezici u takvim slučajevima koriste infinitiv):

(20) bugarski: *Той е способен да направи това.*
'On je sposoban da to napravi.'

Neki neslavenski jezici imaju konjunktiv ili subjunktiv u kompletivnim rečenicama koje dopunjuju *verba dicendi, sentiendi et sciendi* (Raible 2001, 599–600), ali slavenski jezici ih nemaju.

Literatura

- Běličová, Helena / Sedláček, Jan. 1990. *Slovanské souvětí*. Praha: Academia.
- Browne, Wayles. 1993. „Serbo-Croat“. In: Comrie, Bernard / Corbett, Greville (eds.). *The Slavonic Languages*. London / New York: Routledge, 306–387.
- Chafe, Wallace. 1988. „Linking intonation units in spoken English“. In: Haiman, John / Thompson, Sandra (eds.). *Clause Combining in Grammar and Discourse*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1–27.
- Décsy, Gyula. 1987. *A Select Catalog of Language Universals*. Bloomington / Indiana: Eurolingua.
- Gladrow, Wolfgang / Kosta, Peter. 1999. „Syntax und Syntaxkonzeptionen“. In: Jachnow, Helmut (ed.). *Handbuch der sprachwissenschaftlichen Russistik und ihrer Grenzdisziplinen*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 386–424.
- Grover, Claire. 1994. „Coordination“. In: Asher, Ronald E. (ed.). *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Oxford u. a.: Pergamon Press, 762–768.
- Horie, Kaoru. 2001. „Complement clauses“. In: Haspelmath, Martin / König, Ekkehard / Oesterreicher, Wulf / Raible, Wolfgang (eds.). *Language Typology and Language Universals: An International Handbook*. Berlin / New York: Walter de Gruyter, 979–992.
- Ivić, Milka. 1995. *Lingvistički ogleđi*. Beograd: Slovoğraf.
- Karlík, Petr / Nekula, Marek / Rusínová, Zdenka (eds.). 1995. *Průruční mluvnice češtiny*. Praha: Lidové noviny.
- Kordić, Snježana. 1995. *Relativna rečenica*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo / Matica hrvatska.
- Kordić, Snježana. 1997 [2006]. *Serbo-Croatian*. München: Lincom Europa.
- Kordić, Snježana. 2002. *Riječi na granici punoznačnosti*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Lang, Ewald. 1977. *Semantik der koordinativen Verknüpfung*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Mithun, Marianne. 1988. „The grammaticisation of coordination“. In: Haiman, John / Thompson, Sandra (eds.). *Clause Combining in Grammar and Discourse*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 331–359.
- Panzer, Baldur. 1991. *Die slavischen Sprachen in Gegenwart und Geschichte*. Frankfurt am Main u. a.: Peter Lang.
- Pašov, Petăr. 1994. *Практическа българска граматика*. София: Просвета.
- Peyer, Ann. 1997. *Satzverknüpfung — syntaktische und textpragmatische Aspekte*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Podlesskaya, Vera. 2001. „Conditional constructions“. In: Haspelmath, Martin / König, Ekkehard / Oesterreicher, Wulf / Raible, Wolfgang (eds.). *Language Typology and Language Universals: An International Handbook*. Berlin / New York: Walter de Gruyter, 998–1009.
- Raible, Wolfgang. 2001. „Linking clauses“. In: Haspelmath, Martin / König, Ekkehard / Oesterreicher, Wulf / Raible, Wolfgang (eds.). *Language Typology and Lan-*

- guage Universals: An International Handbook*. Berlin / New York: Walter de Gruyter, 590–616.
- Scancarelli, Janine. 2003. „Clause: Clause-Combining Constructions“. In: Frawley, William (ed.). *International Encyclopedia of Linguistics*. Oxford: University Press, 321–324.
- Švedova, Natal'ja Jul'evna (ed.). 1982. *Русская грамматика. Том II: Синтаксис*. Москва: Наука.
- Toporišič, Jože. 1991. *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba obzorja.
- Vincent, Nigel. 1994. „Subordination and Complementation“. In: Asher, Ronald E. (ed.). *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Oxford u. a.: Pergamon Press, 4391–4396.

Summary

Snježana Kordić

COORDINATE AND SUBORDINATE CLAUSES IN THE SLAVIC LANGUAGES

This article provides a survey of major findings on complex sentences in the Slavic languages. It treats coordinate and subordinate clauses, together with their conjunction. As for the subordinate clauses, it deals with complement clauses.

АЛЕКСАНДАР ЛОМА

(Београд)

Rěčь, *slovo, *besěda — ЕТИМОЛОГИЈА И СЕМАНТИЧКА ПРАИСТОРИЈА

Предмет рада су прасл. лексеме **rěčь*, **slovo* и **besěda* чији рефлекс у појединим словенским језицима означавају лингвистички појам „реч“. Њихов семантички развој ишао је разним путевима од различитих полазишта. Као поствербал од **rekti* 'рећи', **rěčь* стоји у најтежњој вези са својим предметом, што објашњава семантички развој у 'ствар'. За **slovo* од прасл. **klēvos* 'слава' може се, као и за прасродно авест. *sravah-*, претпоставити изворно значење 'свечан говор, хвалоспев', а за **besěda* 'збор, збориште', одатле 'јавна реч', у складу са тумачењем као **bez-sěda* 'седење напољу', које се поткрепљује етимолошки подударним стинд. придевом *bahih-sād-* 'који седи напољу (о коцкару)'.¹

Кључне речи: лингвистичка терминологија, словенска, индоевропска етимологија, историјска семантика.

Ово што следи кратко је разматрање о изворном значењу и крајњем пореклу трију словенских назива за основну језичку јединицу — реч, као скромно уздарје слављеници за њен велики допринос науци о језику, и словенској и светској.

Познато је сваком слависти да се појам „реч“ у појединим словенским језицима различито означава: рус., буг. *слово*, чеш. *slovo*, али с.-х. *p(uj)ec*, слов. *besěda*, пољ. *wyraz*. Оставивши по страни овај последњи назив, који се у том значењу употребљава тек од новијег времена,¹ усредсредимо се на прва три. Сва три су врло стара, прасловенска, а имају — што је за **slovo* и **rěčь* неспорно, а за **besěda* ћемо покушати овде да покажемо — и дубље индоевропско порекло.

* Овај прилог је резултат рада на пројекту 148004: „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошког речника српског језика*“, који у целини финансира Министарство науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Од XVI в., дотад 'слика, приказ', уп. Borys 719 s.v. *wyrazić*.

Ни савременој научној анализи није увек лако да одреди границе речи; у дописменим културама прецизно разграничење јединица говора измицало је језичкој свести. Стога је разумљиво да се у простору и времену значење сваке од три овде разматране лексеме колебало у погледу дела говора који означава: час је то била засебна реч, а час краћи или дужи говорни склоп, па није чудо ни што се у исходу дошло до њихових различитих термилолошких употреба у разним језицима. Тако је у српском *p(uj)ec* језикословни термин 'verbum', *bec(j)eda* књижевни 'oratio', а *слово* је попримило значење графеме ('litera'), у пољском је *slowo* уступило термилолошки статус речи *wyraz*, *biesiada* је 'гозба', а *rzec* је постала 'ствар', док је у словеначком *rěč* такође 'ствар', *besêda* 'реч' а *slôvo* 'праштање при растанку'... Већ из ових примера да се наслутити да се проблем не своди на различите конкретизације првобитних синонима, већ да су међу трима речима постојале од самог почетка семантичке дистинкције које су кроз њихову историју производиле веома разнолик спектар значења, а чији корени леже у праисторији. Покушаћемо овде за сваку понаособ да се преко њених раних употреба и паралела које има у другим индоевропским језицима приближимо сагледавању њене изворне семантике.

Прасл. **rěčь* има најближу паралелу у тохарском В *reki*, А *rake* 'реч; заповест'. Посреди је једна од ексклузивних словенско-тохарских изоглоса.² Формално, тохарска реч може се свести и на праие. **rĕk-* и **rok-*, па према томе поредити како са **rěčь*, тако и са прасл. **rokъ*, но Адамс примећује да јој **rěčь* семантички ближе стоји (Adams 539). У тохарском именица *reki / rake* је изолована, док се **rěčь* јасно изводи из прасл. **rekti*, **reko* и напросто значи 'оно што је изречено, гласом саопштено'. Изворно значење глаголског корена **rek(H?)*- реконструише се у LIV 506 као 'одредити, наредити', с обзиром на стинд. *racayati* 'правити'; семантички развој у 'рећи' био би дакле сличан као код прасл. **praviti*, у низу сл. језика 'говорити', али друге ие. паралеле, сркимр. **reg-* 'проклињати' и лит. *rėkiù*, *rėkti*, лет. *rēkt* 'викати, рикати, ридати', пре указују на основну семантику одавања звука од себе.³

² Друга таква је прасл. **proso* : тох. В *proksa*, в. Loma 2008.

³ Ипак треба истаћи да је код балтског глагола у питању претежно неартикулисано глашење; због тог семантичког јаза између сасвим блиских облика Мартин Кимел (Kümmel) у LIV l.c. чак сумња у међусобно сродство словенског глагола са балтским, просуђујући овај други као могућу ономатопеју, али наводи лит. *rākas* 'рок' као исконску балтску реч, док Френкел без ограда, али и без осврта на семантику, поистовећује лит. *rėkti* и стсл. *рѣшти*, а за *rākas* мисли да је пре позајмљено из сло-

Што се тиче прасл. **slovo*, *slovese*, та именица има ваљан праиндоевропски родослов, али и нејасну семантичку историју. Заједно са гр. κλέ(Ф)ος, κλέ(Ф)εος, стинд. *śravaḥ*, *śravasah*, авест. *sravō*, *sravanhō*, стир. *clú*, *cluē*, тох. (само као други део сложенице) А -*klyu*, В *kälywe*, она се своди, са регуларним прелазом *e* пред *u* у *o* као у **novъ*, **synove*, на праие. *s*-основу средњег рода **k̑leuos*, *k̑leues-*, која је по пореклу резултатив од **k̑leu-* 'чути'; етимолошко значење је, дакле, 'оно што је чувено', са семантичким развојем какав се огледа и у придевском значењу партиципа *чужен*, а ишао је преко стајаћих спојева са придевом 'добар': 'добар глас' > 'слава', што значе готово све горенаведене континуанте те речи у појединим ие. језицима (старогрчком, староиндијском, староирском, тохарском). Одступају једино ирански, на који ћемо се још поближе осврнути, и словенски. У најстаријим старословенским споменницима *слово* преводи гр. λόγος, ῥήμα 'реч', а не δόξα 'слава'.⁴ Но гр. λόγος има широк круг значења, између осталог и 'беседа; смисао', што се све предаје у црквенословенском са *слово*, те се морамо питати која је семантика код словенске речи основна, а која се развила под утицајем грчке у књижевној употреби.

С обзиром на прасл. **sluti*, *slovq* 'бити (по чувењу) познат као; звати се', значење 'реч' могло би бити прасловенско, но ваља одмах приметити да **slovo* никад не значи 'назив, име', а да је глагол **sluti*, с.-х. *словити* у односу на синониме **zvati*, **narikati* итд. стилски обојен. Они који држе да је већ у прасловенском **slovo* значило 'реч' позивају се на авест. *sravaḥ-* 'id.' претпостављајући заједничку словенско-иранску семантичку иновацију. У стандардним етимолошким речницима могу се прочитати тврдње попут Скокове, да је „*slovo* *graslav.-iranski leksem*“ (Skok III 289). Но са авестијском речи ствар није тако јасна ни проста. Словенски етимолози се при тражењу индоевропских паралела још увек поглавито ослањају на Покорнијев речник (Pokorny), где се на стр. 606 заиста у низању рефлекаса ие. **k̑leues-* чита „*av. sravaḥ-* n. ‚Wort‘“. Понекад ипак треба проверити да ли овакви подаци одсликавају неподељен и актуелан суд дате филологије, у овом случају староиранске. У Бартоломеевом староиран-

венског него домаће (Fraenkel 716 д.; 693 д., слично сада и Smoczyński 508; 498). Но у транзитивној употреби лит. глагол може значити и 'викати некога, дозивати', а словенски је такође понегде развио значења слична литавским, уп. прасл. **narikati* / **naricati* (ЭССЯ 22, 246 д.), изворно 'називати по имену', одатле у низу језика 'оплакивати, јадати се, кукати', прско обичаја оплакивања мртваца, при којем се гласно призивало његово име.

⁴ Које је у класичном грчком истиснуло стару хомерску реч κλέος.

ском речнику из 1904, који се и даље прештампава, заиста под *sravah-* налазимо као прво значење под 1) 'Wort', али уз назнаку „у колективном смислу, множина: 'речи'“ и само уз један пример тог наводно основног значења из старије Авесте (Yasna 28, 10), док се сви остали подводе под 'Spruch, Lehre', а на крају се под 2) даје и 'Leumund', такође само са једним примером из Yasna 30, 10: *yōi zazənti varhau srauua-hi*; реч је о тркаћим коњима који ће „задобити добар *sravah-*“, тј. прославити се победом (Bartholomae 1643). Новији тумачи Гатâ прихватају да се на том последњем месту⁵ — у контексту поређења које је Заратуштра преузео из традиционалне епске поезије — чува старо, индоиранско и праиндоевропско значење *sravah-* 'добар глас, слава', док на другим местима ову реч преводе различито, али никад као 'реч'. У једином примеру Y. 28, 10: *aṭ vā xšmaibya asūnā vaēdā xvaraiθuā vaintyā sravā*, где Бартоломе преводи 'Worte', они акузатив множине *sravā* схватају друкчије, Хумбах као 'слављења, похвале': „Für euch werde ich dann geschwollene, klingende, preisliche Rühmungen wissen“ (Humbach I 78), Келенс и Пирар као 'хвалоспеве, химне': „Moi, je sais pour vous des hymnes luxuriants, bien dirigés et charmeurs“ (Kellens/Pirart I 107). Њих двојица предају на исти начин, са *hymne*, реч *sravah-* на свим осталим местима у старијој Авести (Kellens/Pirart II 319), док Хумбах узима за њено основно значење *Verkündigung* 'објава, (верско) учење'. Додамо ли да Мајрхофер у свом речнику (EWAia II 668, s.v. *śrāvas-*, наводи за Y. 30, 10 (уз оgradu и за 32, 9, 10) значење 'Ruhm, Ansehen', а за сва остала места Авесте '(Lob)spruch', закључак је да авест. *sravah-* показује помак значења од 'слава' ка одређеној врсти поетскога или прозног исказа, али је више нико и нигде не препознаје у значењу 'реч'. О томе треба да поведу рачуна и славити у свом трагању за изворним значењем прасловенске речи **slovo*. У горе изнесеној дилеми, које је од два основна значења стсл. речи *слово*, у којима она предаје грчку *λόγος*, 'беседа' и 'реч', изворно, а које плод проширења њеног семантичког поља према грчком узору, иранска факта, противно ономе што се досад мислило, не говоре у прилог изворности ове друге, „лингвистичке“, већ пре оне прве, „литерарне“ семантике.

Савремено схватање ав. речи *sravah-* као 'похвала, хвалоспев' у складу је са изворним семантичким потенцијалом њеног праие. предлошка **kleuos*. Као 'оно што се (о некоме) чуло, чиме се неко прочуо,

⁵ Humbach I 87: „Die sich guten Ruhm ersiegen werden“; Kellens/Pirart I 112: „qui gagneront la bonne renommée“; дословно „оставиће (све противнике) иза себе (и завршити трку) у доброј слави“ (локатив).

(добар) глас' у стајаћим обртима хомерских епова и ведских химни он представља нешто што се за себе стиче (хом. κλέος ἄρνυσθαι II. IV 446, вед. *śrávas- dhā-*), или што о некоме други проносе (**kleuos bher-*, хом. κλέος φέρειν, φορέεσθαι, стинд. *śrávas- bher-*, слов. ЛИ *Берислав*, в. Schmitt 1967, 87–89), што се шири међу људима (хом. κλέος εὐρύ, вед. *prthú / urugāyám śrávo* 'широка, надалеко распрострањена слава' Schmitt 1967, 71–75), што никад не пропада (уп. хом. κλέος ἄφθιτον = вед. *śrávas- ákṣitam* 'непропадљива слава', Schmitt 1967, 61–70). Ту трајност не може обезбедити пука „фама“, неvezано казивање путем којег се вест о нској бици, нечијем подвигу, јуначкој смрти и сл. испрва шири међу људима, већ само чврст оквир који за усмено преношење с колена на колена пружају метричка структура и формулаични карактер епског песништва. „Стећи непропадљиву славу“ значи бити опеван. Хомерска формула κλέα ἀνδρῶν, где се за множину речи κλέος везује генитив множине од ἀνήρ, означава у Илијади и Одисеји древне јуначке песме. Те 'јуначке славе' схватају се као садржинска, а не као жанровска одређења: 'јуначка славна дела' ('berühmtgewordene Taten von einzelnen Helden', Schmitt 1967, 96), но онда би се очекивало да у једнини κλέος τινός значи нечији конкретан јуначки подвиг, што, међутим, није случај — значење је увек збирно, 'слава'. Стога се вероватнијим чини да грчка множина κλέα (ἀνδρῶν) значи приближно исто што и прасродна реч *sravañ-* у Авести: 'похвале, хвалоспеве', напосто епске песме о појединим јунацима, па се чак сме размишљати о **kleuos* као ознаци песничког жанра још у праиндоевропско доба.

Како се у ту претпоставку уклала словенска континуанта исте прајезичке речи **slovo*? Она је у том изворном значењу 'слава' замењена *ā*-основом **slava*, која је првобитно колектив *o*-основе средњег рода, са продуженим коренским вокализмом пореклом из каузатива **slaviti*. У складу с тим, и у словенским личним именима која, у крајњој линији, одражавају праие. придевске сложенице са другим чланом **kleuēs* као сигматском основном мушког рода од неутрума **kleuos*, имамо *o*-основу *-*slavъ*, уп. **Dobro-slavъ* према гр. εὖ-κλέης, стинд. *su-śrávas-*, авест. (са *vṛddhi*-јем првог слога и тематизацијом основе) *hao-sravanha-*, стир. *so-chlu*, илир. *Ves-cleves-*. Тако и хомерском обрту ἄειδειν κλέα ἀνδρῶν, којим се описује како Ахилеј под својим шатором уз лиру пева епске песме (II. IX 189), одговара староруски *nъти славу* у „Слову о полку Игореве“ (Ту немци и венецији, ту греци и морава поют славу Святъславлю).

Но реч **slovo* ипак није сасвим напустила семантичко поље „слава“, на шта указује већ чињеница да назив староруске епске пове-

сти коју смо управо поменули није „Слава“ већ „Слово“.⁶ Ту, додуше, морамо бити на опрезу, јер се не може унапред са поуздањем рећи да ли је и у којим случајевима *слово* као жанровско одређење у средњовековним словенским књижевностима калк грчког *λόγος* 'свечана реч, беседа' или домаћи термин преузет из усмене књижевности. У енциклопедијском чланку *Жанр «Слова»* у ЭСПИ Д. С. Лихачев разматра разне покушаје да се „Слово“ жанровски одреди, укључујући Јереминову претпоставку да је оно дело световног беседништва. Допуштајући да је „Слово“ било намењено јавном читању, Лихачев се ипак сам приклања мишљењу да посреди није жанр позајмљен из византијске књижевности, већ својеврстан спој два фолклорна жанра: „славе“ или „похвале“, тј. прослављања припадника кнежевских родова, и „плача“, њиховог оплакивања.⁷

Да су та староруска „слова-похвале“ поникла из усмене епике указује и на њих примењен израз *гусленная словеса* у „Задоншчини“, чији аутор крајем XIV в. или мало доцније опевајући победу Димитрија Донског на Куликовом пољу свесно опонаша песника „Слова о Полку Игореве“, па у уводу свога пева каже:

похвалим вѣщаго Бояна, горазна гудца в Киеве. тот бо вѣщий Боян воскладоша горазная своя персты на живыя струны, пояше руским князем славы: ... Аз же ... восхвалоу пѣснеми и гусленными буйными словесы сего великаго князя Дмитрея Ивановича ... (ПЛДР XIV–XV, 98).

У овој парафрази изразе из „Слова“ *пѣснь пояше ... струны ... князем славу рокотаху сажима у пояше князем славы*, а властиту творевину означава као *пѣсни и гусленные ... словеса*, где не може бити реч ни о чем другом до о извођењу епских песама уз пратњу гусала наслеђеном из прасловенског доба.

Сам Лихачев не извлачи никакав закључак из сродства речи *слово* и *слава* као блиских жанровских одређења; не чини то ни О. В. Творогов у одредници исте енциклопедије посвећеној речи *слово*. Занимљиво је, даље, да се под истим именима слова-похвале јавља у средњовековној Србији посебан жанр везан за косовску битку и посебно за лик у њој палого кнеза Лазара. Патријарх Данило III посвећује кнезу Лазару *Похвално* и *Повесно слово*, непознати монах из његове задужбине Раванице своје *Слово о кнезу Лазару*, Јефимија и Андо-

⁶ Пун струс. наслов гласи *Слово о плѣку Игоревѣ, Игоря сына Святъславля, внука Ольгова*.

⁷ Као пример таквог споја наводи „Похвалу Роману Мстиславичу Галичком“, уметнуту у Ипатјевски летопис под годином 1201.

није Епактит своје *Похвале кнезу Лазару*.⁸ За Данилово „Похвално слово кнезу Лазару“ Димитрије Богдановић (1982, 130) примећује да „по своме жанру ... веома много подсећа на старе руске »војинске повести«, али ипак са друкчијом и универзалнијом мотивацијом“. Уопштавајући овај суд на друге старосрпске списе „Косовског циклуса“, можемо закључити да су на обе стране слични историјски подстицаји водили посезању за још прасловенским и праиндоевропским жанром „слова“, с тим што је поетско уобличење код Срба ишло у два мање-више одвојена тока, на једној страни кроз усмену епику са њеним древним праобрасцима (в. Лома 2002, 127 дд.), на другој — кроз уподобљавање византијским реторским и мартиролошко-хагиографским обрасцима, док је староруска књижевност била далеко отворенија за утицаје усмене епске традиције.

Пре педесетак година је Готфрид Шрам, у монографији посвећеној одразима праиндоевропских песничких спојева у двочланим германским именима, опрезно изнео тезу да су κλέα ἀνδρῶν која помињу Хомер и Хесиод биле неке врсте похвалних песама (Preislieder), пре свега о славним делима предака, из каквих су се могли развити одговарајуће песничке форме код старих Германа (Schramm 1957, 118), идеја за коју Ридигер Шмит налази да је занимљива (Schmitt 1967, 95, нап. 597). У једном постхумно објављеном раду Веселин Чајкановић (1959) претпоставља да су српске и руске јуначке песме проистекле из тужбалица у склопу култа предака; на његове аргументе осврнули смо се поводом свога суда да је једна од кључних песама епског Косовског циклуса, „Пропаст царства српскога“, по духу посмртни хвалоспев (Лома 2002, 157). Видели смо да се и усмени извори „Слова о Полку Игореве“ траже у фолклорним жанровима похвалне песме и тужбалице (рус. *плач*). Велики руски лингвист осетског порекла, Василиј Иванович Абајев видео их је конкретно у „мушкој надгробној тужбалици“ прожетој епским елементима, каква се код иранских Курда посвећује мушкарцима палим у боју у посебно трагичним околностима, поредећи и осетску јуначку песму насталу из погребног обреда (Абаев 1984). Хомерски хвалоспеви јунацима, означени речју κλέος, нису нужно посмртни — Одисеј на Алкинојевом двору слуша песму о догађајима у којима је сам учествовао, укључујући своје властите подвиге под Тројом — али је по правилу κλέος нешто што се стиче за себе јуначком смрћу, како то произлази из једног места Илијаде ва-

⁸ Уп. Трифуновић 1968. Овде смо дали само језички осавремењене и скраћене наслове; тако је, на пример, пун наслов Раваничанинова „Слова“: *ω̄ влаженнѣмъ и пишсно поминаемъмъ кнезе лазаде и нже съ нимъ извненихъ православиныхъ ω̄тъ нечѣстивныхъ агаренъ и ω̄тчести житїа его възпомѣнѣтїе, и о страдаїи его, и оцїи рѣшенїе, слово*.

жног како за схватање духа индоевропске епике, тако и за реконструкцију њене поетске дикције. Користећи прајезичке епске формуле, Ахилеј говори о сопственој судбини: „Ако останем овде борећи се око тројанског града, нема ми повратка, али ћу задобити непропадљиву славу (κλέος ἄφθιτον), а ако одем дома у своју отаџбину, пропада ми добра слава (κλέος ἐσθλόν)“ (И. IX 412 дд.). Ахилеј се одлучио за кратак век и славну смрт, задобивши тако вечити живот у Хомеровом монументалном спеву. Илијада је, разуме се, и у садржинском и у уметничком погледу неизмерно више од поетског надгробног „слова“ као непосредне накнаде за јуначку каријеру окруњену смрћу у боју, али заједно са таквим пригодним прослављањима она чини део исте хиљадугодишње традиције епског певања, у којој су се упоредо неговале и дуже и краће форме, узајамно се хранећи тако што су ове друге давале онима првим нове ликове и историјска надахнућа, а из њих заузврат преузимале освештане обрасце песничке надградње, и покаткад у њих прерастале. Да између књижевног жанра *слова*, који се, код Срба, развио надахнут погибијом кнеза Лазара, и појма *славе* има више од далеког и изbledелог етимолошког сродства, указује и то што је епитет *славни* у десетерачким песмама практично резервисан за кнеза Лазара а бугарштице га везују за угарског краља Владислава и његову трагичну погибију у боју против Турака, неисторијски премештену из Варне на Косово.⁹ Код тог придева се, дакле, осећа исти призвук посмртне славе као и код епског *слова*.

Додатно укажимо на још једну рану употребу речи **slovo*, неусловљену страним преводним обрасцима. Таквом се сме сматрати староруски израз *добро слово дати* 'поздравити, похвалити, захвалити се': Чл(о)в(ѣ)ка не минѣте, не привѣчавше, добро слово њему дадите Поч. Влад. Мон. 80, добро слово давѣ за кормѣ и за вологу и за все сполу, и поѣха изо Пскова Псков. I лет. s.a. 6982 (Срезневский s.v. *слово*). Спој *добро слово* одговара семантички, а у апелативном делу и етимолошки, грчком κλέος ἐσθλόν, авест. *sravah- vohu-* и горенаведеним сложеним придевима у значењу 'доброславан'; ради се о још праиндоевропској песничкој формули која изражава средишњи појам индоевропске епске поезије, „добру (јуначку) славу“ (уп. Schmitt 1967, 81–86), а њена примена у етикецији староруског властеоског сталежа свакако има своје префеудалне корене. Израз *slovō dati* 'опростити се' постоји и у словеначком; он, додуше, заједно са *slovō vzeti / jemati*

⁹ В. Лома 2002, 172; тамо се указује на употребу овога придева за Лазара код Константина Михаиловића, али није нотирано да се он јавља одмах након Лазареве смрти, у запису анонимног савременика Косовске битке: *Звише же и славнога [срѣвѣ]скаго господина кнеза Лазара (ЗН 4945°)*.

фразеолошки одсликава нем. *Abschied geben / nehmen*, али *slovō* не може бити калк нем. *Abschied* 'растанак, праштање, поздрав на растанку'. М. Сној у *Bezljaj III 266* полази од значења 'дозвола за одлазак' посведоченог у XVI в., но староруска паралела упућује да за ову употребу — једину у којој се прасл. **slovo* очувало у словеначком језику — претпоставимо знатно већу старину.

Ако се сад осврнемо на међусобни однос привидних синонима **rěčь* и **slovo*, можемо констатовати да су већ у прасловенско доба оба означаваала језички исказ, но док је **rěčь* то чинила у најопштијем смислу, без обзира на садржину и облик исказа, **slovo* је изворно носило позитивну конотацију похвалног, свечаног говора и тежило ка литерарном формализовању. Пар **slovo* : **rěčь* може се упоредити са тохарским спојем *plātām rekauna* 'speeches and words' (Adams 539), где је друга реч прасродна са **rěčь* а прва, тох. *B plāce*, *A plāc* 'word, talk, speech; reply', вероватно је изведена од *pāl-* 'славити, хвалити' (уп. id. 424), сводила би се, дакле, на сличну семасиологију као **slovo*. Стварајући словенски књижевни језик на новозаветном грчком предлошку, Солунска браћа природно су посегла за речју *слово* да предају грчку λόγος, имајући у виду пре свега она теолошки важна места, какво је почетак Јеванђеља по Јовану, где је то творачка Реч Божја, или Јеванђеље по Марку 4, 13 дд., где је реч о Христову учењу; *слово* ту показује сличан семантички потенцијал као његов ирански рођак, *sravah-*, који у Авести означава учење пророка Заратуштре.

У светлу горњих запажања постаје јасније како су настала значења *rěčь* 'ствар' у низу словенских језика и дијалеката,¹⁰ и *слово* 'litera' у српском језику. Овај други семантички развој најједноставније је тумачити опозицијом *слово* 'писана реч' : *рѣчь* 'усмена реч' која се створила у старосрпском језику због тога што је употреба прве лексеме била ограничена на књижевни, српскословенски језик. У томе мора бити истине, али је између два привидна синонима постојала једна старија и финија дистинкција, која се може наслутити у језику Душанова законика, чији 138. члан гласи:

Ако се обрѣте оу чѣмь хрисоволи слово лѣжно приписано, и обрѣтоу се словеса поѣтворен'наа и рѣчи поѣтворене на ино него што е повелѣло царство ми, да се ти-зѣи хрисовоули раздѣроу, а он'-зѣи веки да не има ваштине.¹¹

¹⁰ Такође у старосрпском, уп. 1249. у повељи великог кнеза хумског Андреје Дубровчанима: да си идоу по нашѣи земли съ своимь довыткомь и съ своими рѣчми (MS 34), у повељи Твртка II Дубровчанима из 1405: цю е съзель ... комю годи дѣбровчанинъ добитъкъ вола ине рѣчи съ сью рать (MS 256).

¹¹ По издању Новаковић 1898, 105.

Место је занимљиво стога што се у једном правном тексту на народном језику упоредо јављају *слово* и *рѣчь*; неће бити у праву Даничић, који ту за *слово* претпоставља значење 'litera', али ни Новаковић, који и једно и друго преводи са *реч*.¹² Јасно је да се у том члану *слово* односи на запис, графички лик речи, писани текст, који се може изменити тако да се измени и његов смисао — који је овде означен са *рѣчи*.¹³ Тиме је само у нови културноисторијски контекст пренесена прастара опозиција између две лексеме коју смо покушали да предочимо, а која се састојала у томе што је већ у претписмено, прасловенско доба **slovo* било тешње везано са формом, поетским карактером, а **rěčь* са садржином, предметом исказа — чиме се и објашњава рани развој значења у 'ствар, иметак' и сл.

Позабавимо се најзад и трећом речју, прасл. **besěda*. Она се одразила, осим доњолужичког, у свим словенским језицима (стсл., струс., стсрп. *вєсѣда*, мак., буг., рус. *беседа*, укр. *besida*, блр. *бяседа*, слн., чеш., слч. *beseda*, стчеш. *besěda*, глуж. *bjesada*, пољ. *biesiada*, каш. *b'esada / v'esada*), и показује у њима, са својим деноминалима **besēditi*, **besēdovati*, различита значења, од 'реч' (слн.), 'јавно излагање, званични разговор, (свечан) говор' (с.-х., стсл., струс., стсрп.,¹⁴ укр., слн. *besēditi* 'држати говор'), 'необавезан разговор' (с.-х., рус., буг., слч., чеш., глуж.), 'друштво, дружење' (слч., глуж.), 'гозба, забава, весеље; свадба, посело' (пољ., стчеш., блр., укр., каш., рус. дијал., такође с.-х. у Војводини, нпр. *свѣтосавска беседа*), 'скуп' (рус. заст.), до 'место где се седи, клупа' (струс., рус. дијал.).¹⁵ Ова последња значења места, зборишта свакако су стара, уп. у Несторовом летопису под годином 945: в цркви стога Ильи, наже љєсть надъ ручаємъ. конецъ Па-

¹² Новаковић 1898, 228: „Ако се у чијем хрисовуљу нађе реч лажно придодата и нађу се речи лажно изокренуте, другојачије него што сам ја цар заповедио, ти хрисовуљи да се поцепају, а онај да изгуби баштину“; изворни текст је скраћен, очито из убеђења да *слово* ту значи исто што и *рѣчь*. Радојчић 1960 следи Даничићеву интерпретацију: „Ако се нађе у чијем хрисовуљу слово лажно преписано, нађу се слова исправљена и речи преудешене на друго, што није заповедило царство ми, ти хрисовуљи да се раздери, а онај више да нема баштине“.

¹³ Тако и у другом примеру за слово 'litera' који наводи Даничић: «чаша, писане слови и позлакене (реч је о попису оставе деспота Ђурђа у Дубровнику из 1441, Пуцић 1862, 98): ту слово још не значи појединачни словни знак, него исписане речи. Спорадично, значење 'буква' забележено је у староруском, в. Срезневский s.v. III 420b.

¹⁴ Уп. *Дослаше ка мнѣ вєсѣдѣ, цо вѣхъ вєсѣдали с кнезомъ и с властели дѣрвовачѣми* 1432. г. (MS 368).

¹⁵ Уп. ЭССЯ 1, 211–213, SP 1, 215–216; Sadnik/Aitzetmüller 289–291 § 241; ESJS 59, такође одредницу *beseда* у ЕРСЈ 3 (у штампани).

сынъче бесѣди и Козарѣ (Срезневский s.v. *бесѣда*). У том значењу реч се среће и у билинама, нпр. на бесѣдѣ сидить Купавъ молодець (id. ib.). И неке употребе речи у српској епској поезији, као Могу л' бити вољан на бесједи? Вук II 28^о, 15, Вољан буди, царе, на бесједи! id. 32^о, 16, могле би чувати првобитно значење 'скуп, гозба, већање, збориште'. У данашњем руском и чешком језику деминутив *бесѣдка, besídka* значи 'сеница, хладњак', тј. наткривено место за седење напољу, на свежем ваздуху. Све то упућује да се у **besěda* препозна глаголски корен **sěd-* 'седети', и од те претпоставке полазе све три досад предложене етимологије ове речи које се могу узети озбиљно, а разликују се у томе како тумаче претходни елеменат **be-*. Бернекер полази од **bez-sěda* 'седење напољу' (Berneker I 52); ту етимологију поткрепљује Wanstrat 1937, а преузимају је, између осталих, Фасмер I 160, Sadnik/Aitzetmüller 4, 291, БЕР 1, 44, Skok I 140, Machek 52 и др. По Бранту и Погодину, први члан сложенице одговарао би етимолошки и значењем литавској дуративној честици *be-*, лит. *be-sėdėti* 'непрестано седети', што прихватају Чоп (Čop 1960, 172–174, где пореди и хет. *pi-*, претпостављајући првобитно значење 'скупа, заједно'), и најскорије Snoj 37, а то је и једино тумачење које се наводи у SP 1, 216, премда с резервом, да словенски такву честицу не познаје; слично Воруš 28. Поређење Розвадовског са стинд. *bhasád-* 'задњица', где би у другом делу такође био ие. корен **sed-* 'седети', најскорије прихвата Трубачов у ЭССЯ I.c. Треба одмах рећи да Мајрхофер у оба своја етимолошка речника (KEWA II 489, EWAia II 258) такву анализу стинд. речи не узима у обзир а поређење са **besěda* у оном првом и изричито одбацује.

Имамо, дакле, ситуацију да је Бернекерова испрва широко прихваћена етимологија, која **besěda* тумачи као сложеницу из словенских језичких средстава (**bez* и **sědėti*), у новије време од једног прасловенског речника игнорисана а у другом оспорена у корист, по нашем мишљењу, мање убедљивих интерпретација. Трубачов у ЭССЯ I.c. против ње износи два аргумента. Један је да се значење 'ван(и)' за **bez* < **bhegh-* реконструирате само на равни ие. поређења (стинд. *bá-hih* 'id.'), док иначе у словенском није оставило трага, а да је реч **besěda*, будући без ие. паралела, словенско новообразовање, други — да из реално посведочених значења речи у словенским језицима не произлази значење **'сидение снаружи'*, већ само **'сидение'*. Најпре се осврнимо на ову другу примедбу. Семантички опсег прасл. речи **besěda* како га оцртавају њене континуанте јасно указује на скупно седење и вербално иступање на збору. У прасловенско доба није било већница ни дворана, па су се сва масовнија окупљања ради заједничког већања нужно морала дешавати под ведрим небом. Стога је

умесно Бернекерово поређење са семантичким историјатом грчке лексичке породице ἀγορή као поствербал од ἀγορεύειν, ἀγορεύεσθαι 'окупљати (се)', изворно 'скуп, збор', одатле 'збориште' и најзад, са развојем урбаног живота, 'трг', одатле деноминал ἀγορεύειν најпре 'јавно говорити, беседити', онда уопште 'говорити'. Сва ова значења присутна су већ код Хомера; на једном месту Одисеје (VI 266), у опису феачког града који је очито инспирисан Хомеру савременим урбаним средиштима Јоније, ἀγορή је градски трг, док је у Илијади реч о одређеном месту уз ахејски логор, где је војска одржавала скупштине. Ту се седело под ведрим небом на посебним седиштима (ἔδρας II 99), а у XI 807 д. каже се да је то њима било не само збориште него и судилиште, где су били подигли и жртвенике боговима (ἵνα σφ' ἀγορή τε θέμις τε ἦεν, τῆ καὶ σφί θεῶν ἐτετεύχαστο βωμοί). То указује на сакрални карактер зборишта и могућу додатну мотивацију, осим горепоменуте практичне, да оно буде „напољу“ а не под кровом, у доба док се под ведрим небом вршио и култ олимписких богова на челу са Зевсом, чије праиндоевропско име управо значи 'ведро, дневно небо'. Да су се и код старих Словена масовнија окупљања ради већања, суђења и култних радњи одигравала на одређеним местима под ведрим небом не подлеже сумњи. Тако је морало бити већ у прасловенско доба, а остало је понегде и све до новијега времена. Уп. опис у староруској „Књизи бољшему чертежу“ (XVI в.): Ниже устья Сосны на Дону Донская бесѣда, каменнои столъ и каменные суды (Срезневский); то је место на десној обали Дона испод Задонска, на уздигнутом брегу, где је некад стајао дуг ред високих камених стубова; сматра се да је ту било судилиште (Брокгауз/Ефрон s.v. *беседа*). Подсетимо још на камена „судијска“ седишта у близини средњовековних тврђава, на „војводски престо“ на Господетском пољу, на народне скупштине о којима пише Прота Матеја Ненадовић, које су се у Ваљевској нахији одржавале за Турака, напомињући: То, истина, није било ново, то је може бити јоште од Косова остало, а може бити да су бивале скупштине јоште и за време наши царева (Прота Матија Ненадовић, *Мемоари*, изд. Бгд. 1949, 63): свака кнежина „брала се“ увек на истом месту, тамнавска „од непознати времена“ на Рељином пољу у Кршној Глави, које своје име дугује предању да два велика међусобно удаљена камена на њему обележавају скок „Реље Крилатице“ (id. 65); реч је, дакле, о легендом освештаном месту. Не дужећи причу, закључимо да је претпоставка изворног значења 'седење напољу' за **besěda* културноисторијски саввим добро утемељена.

Сада се вратимо на први Трубачовљев аргумент против те етимологије, који се заправо састоји из две примедбе, да **bez* никад не

значи 'напољу' и да је **besěda* словенско новообразовање без паралела у другим ие. језицима. Што се тиче ове друге, значење **bez-* 'напољу' се одиста у овој сложеници реконструира само на основу прасродног стинд. *bahiḥ* 'id.', коме семантички одговара прасл. **vъnъ*, *vъně*. Но има најмање један случај где се **bez* јавља у значењу 'ван'. Махек га је претпоставио у чеш. *býti bez sebe* 'бити ван себе, у несвесном стању' (Machek 52). Додуше, у чешком би то могао бити и калк према нем. *aufser sich sein*, али исти спој у истом значењу постоји и у неким српским говорима, где је реч сигурно народна,¹⁶ па ваља претпоставити прасл. дијалектизам **bez sebe* у истом значењу као и **vъnъ себе* или **vъně себе*, с.-х. *van себе*, рус. *вне себя* 'у несвесном стању', дакле архаизам, настао у доба док још није било извршено строго разграничење у употреби **bez* и **vъnъ*.

У то доба могла је настати и сложеница **bez-sěda*, ако није настала и раније, још пре осамостаљења прасловенског језика у кругу позних индоевропских дијалеката. Није, наиме, тачна ни тврдња да та реч нема индоевропских паралела. На једну је указао Ванстрат. То је стисл. *útišeta* 'седење напољу ноћу ради гатања и прорицања', *šitja úti* 'седети напољу у ту сврху', *útišetumaḍr* 'врач' (Wanstrat 1937). Snoj 37 наводи и стинд. *upa-ni-sad-* 'седење (*sad-*) доле (*upa-*) уз (*ni-*)', изворно о ученику који слуша поуке свога учитеља седећи му крај ногу, одатле назив за врсту филозофских списа, *ујанишаде*. У оба случаја етимолошко сродство протеже се само на други члан сложенице, док је код првих чланова упоредива само семантика. Досад, колико знамо, није указано на потпуну етимолошку паралелу коју претпостављено **bez-sěda* има у староиндијској речи *bahiḥ-sád-*, где први члан, *bahiḥ* 'напољу' представља, уз лет. *bez*, најближег сродника прасл. **bez*, а *sad-* је праие. глаголски корен **sed-* 'седети', чији се степен дужења претпоставља у словенској речи.

Староиндијска реч забележена је у Taṭtīriya Brāhmaṇa III 4, 16. Ради се о „брахмани“, тумачењу уз „Жртвену веду“ (Yajurveda), а контекст је доста бизаран; описује се људска жртва (*puruṣamedha-*), тако што се у дугом набрајању наводе људи из свих друштвених сло-

¹⁶ У обрт *бесебе* или *без себе учиниши* реч је добро потврђена у Мачви, у делима Јанка Веселиновића (РСА 1 s.v. *бесебе* и 382b s.v. *без*), одскора и у тамошњем народном говору: *бесебе* 'полудео' (Лазих 2008). Израз *без себе чиниши* познат је и из Босне, као део формулаичног текста који се говорио на даћама, а забележио га је Иванчевић (1898, 226): То је Божја воља, па хвала му! Утјеши се, друго моја, није фајде без себе чиниши! За разлику од те употребе, која одише старином и народским карактером, *без себе* 'у несвесном стању' код Аугуста Шеное могао би, с обзиром на ауторово порекло, бити и чехизам, чеш. *je bez sebe = není při vědomi*.

јева (акузатив) привезани за колац и принесени на жртву (*ālabhate* III 4.1.1) појединим божанствима или у одређену сврху (датив). У старој Индији, колико се зна, људске жртве нису приношене, а да ли је тај део Јађурведе плод пуке брахманске спекулације или одраз стварне праисторијске праксе питање је без значаја за нашу причу. Место које нас занима гласи:

aksarājāya kitavām
krtāya sabhāvinam
trētāyā ādinavadarśām
dvāparāya bahihsādām
kālaye sabhāsthānūm

„Краљици коцака (тзв. *Kāli*-) (приноси се) коцкар (варалица), четворки (тј. броју који се бацањем коцке добије) — власник коцкарнице (*sabhā-*), тројки — онај који гледа (туђи) неуспех (у коцкању), двојки — онај који седи напољу (*bahihsād-*), јединици — стуб коцкарнице (*sabhāsthānū-*, овде очито подсмешљив назив за окорелог коцкара који не избија из коцкарнице)“.

У петроградском речнику за хапакс *bahihsād-* читамо 'draußen sitzend, Bezeichnung eines Verachteten' (Böthlingk/Roth V 47), слично Monier-Williams за њега даје тумачење: 'who sits outside (said of a person held in low esteem)', чиме се не објашњава довољно употреба речи у датом контексту, а он је, видимо, коцкарски. Коцка је у Индији била омиљена од најранијих времена; једна химна Ригведе представља „Коцкареву жалопојку“ (RV X 34), коцкање и прокоцкавање жене, краљевства и сл. игра значајну улогу у заплету „Махабхарате“ итд. Постојале су, па се и на овом месту помињу, посебне дворане за коцкање, које се називају *sabhā*. Изворно, та реч означава сваки скуп, онај под ведрим небом, ради већања, приношења жртве, а онда и историју за окупљање већег броја људи, сваку дворану, па и ону намењену коцкању; у свим тим значењима она долази већ у најранијем књижевном споменику, Ригведи (уп. Grassmann s.v.). Но коцка код старих Индијаца има и своју праисторију, која сеже дубоко у индоевропску старину. Најзначајнија и најстарија игра старих Индоевропљана било је управо коцкање; о томе сведочи поређење поменутих староиндијских факата са старогрчким и старогерманским, нпр. са 24. поглављем Тацитове „Германије“ (Schrader/Nehring II 422 дд.), а и такве језичке подударности, попут гр. κύων 'пас', лат. *canis* 'id.', као назива за најлошији пад коцке, стинд. *śvaghnin-*, досл. 'убица пса' као назива за успешног играча, што омогућује да се праие. **k̑uon-* осим у свом основном, зоонимском значењу реконструише и као коцкарски

термин (уп. најскорије EWAia II 674 s.v., са лит.). Већ и чињеница да је масовно окупљање под кровом млађа културна тековина, наводи на претпоставку да су се и стари Индијци првобитно коцкали седећи под ведрим небом. Тако је *bahihsád-* 'онај ко седи напољу' испрва могла напосто бити назив за учесника на скупу (*sabhā-*), да би онда попримио посебно значење 'коцкар', као што је временом и *sabhā-* постала 'коцкарница'; када су се припадници виших друштвених слојева почели ради коцкања окупљати у посебним зградама, прост народ свакако је наставио да то ради на стари начин, напољу, па је у коцкарској терминологији *bahihsád-* могло добити пејоративан призвук.¹⁷ Ако узмемо да је бацање коцке (као и жреба) изворно имало обредни карактер (уп. Гамкрелидзе/Иванов 1984 [I] 591, н. 2), као што је и свако окупљање ради већања, суђења и сл. садржало култно-ритуалне елементе, налазимо ту додатан разлог за хронолошко првенство „напољу седећег“ коцкара у односу на онога названог „стубом коцкарнице“, јер сваким гатањем и прорицањем управљају богови, а стари Индоевропљани су са својим боговима општили под ведрим небом, где су и замишљали да они бораве (праие. **deiyos* 'бог' етимолошки значи 'небесни'). У сваком случају, код горепоменуто старонорвешке речи *úti-satu*, појам 'седења напољу', по страни од других и ноћу, свакако је мотивисан остваривањем непосреднијег контакта са окултним силама, како се то и каже у једном старонорвешком правном споменику: *utisatu at vekia troll upp* 'седење напољу, да би се пробудили тролови' (Wanstrat 1937, 103), тј. ради црне магије, која се у старом шведском законуку зове *trolleri*.

Ако је наше резонување исправно, сме се помишљати на још праиндоевропски спој **bheǵh-* 'ван; без' + *sēd-* 'седети' у значењу учешћа или учесника на збору, из којег је на једној страни поникла староиндијска сложеница *bah(ih)-sád-* а на другој прасловенска **be(z)-sēda*. Посреди би био термин поникао у окриљу једне архаичне друштвене установе, родовске скупштине, код којег се семантика вербалног исказа развила из идеје присуства, учешћа, јавног иступања, и ту нијансу значења реч у српском још чува; *bеседи* се пред публиком, а не у четири ока. Тај првобитно институционални карактер речи објашњава и њено позајмљивање у друге језике, алб. *bisedë* f. 'разговор', *bisedoj* 'разговарати'; мађ. *beszéd* 'говор', *beszélni* 'говорити' (уп. Skok l.c.).

На почетку смо нагласили да сва три овде размотрена термина могу значити мање или веће делове говора, од засебне речи преко ре-

¹⁷ Уп. каш. *b'ésada* m./f. 'nichtswürdige Person' (Lorentz I 64).

ченице до исказа, што је разумљиво, с обзиром на то да у донаучној употреби и није било јасне свести о томе шта је заправо реч. Уосталом, строго разграничење између лингвистике и филологије читаоцу је било ускраћено и у овоме скромном огледу, где су нас питања етимологије и историјске семантике више пута одвела у филолошке и културноисторијске екскурсе — но ипак можемо закључити да је међу њима **rěčь* од почетка најближе стајала савременом лингвистичком појму најмање јединице језика која носи значење. Осим те квантитативне, могли смо запазити и једну квалитативну, етимолошким пореклом условљену разлику: тесно наслоњен на глагол 'рећи', термин **rěčь* стоји у најнепосреднијем односу према ономе што означава, док су друга два од почетка имала нијансу свечаности и званичности, **slovo* као поетска а **besěda* као јавна реч.

Литература

- Абаев 1984 — В. И. Абаев, Жанровые истоки «Слова о полку Игореве» в свете сравнительного фольклора, *Изв. Юго-Осетин. НИИ АН СССР*, Цхинвали 1984, Вып. 27, 98–116, прештампано у: *id.*, *Избранные труды*, Владикавказ 1990, 509–537.
- БВ — *Босанска вила*, Сарајево.
- БЕР — *Български етимологичен речник*, София 1971–.
- Богдановић 1982 — Д. Богдановић, Српска књижевност после Косова, *Историја српског народа II*, Београд, 128–143.
- Брокгауз/Ефрон — *Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*, електронско издање, http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron.
- Вук II — Вук Стефановић Караџић, *Српске народне њјесме II*, Београд 1988.
- Гамкрелидзе/Иванов — Т. В. Гамкрелидзе / В. В. Иванов, *Индоевропейский язык и индоевропейцы I–II*, Тбилиси 1984.
- Даничић — Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних сјарина српских I–III*, Београд 1863–1864.
- ЕРСЈ — *Етимолошки речник српског језика*, Београд 2003–.
- ЗН — Љ. Стојановић (изд.), *Сјари српски зайиси и најјјиси I–VI*, Београд / Сремски Карловци 1902–1926.
- Иванчевић 1898 — П. Ст. Иванчевић, Српски народни обичаји око мртваца и при укупу, БВ 1898 (год. XIII, бр. 14–15), 224–228.
- Лазић 2008 — А. Лазић, *Грађа за речник говора Мачве*, Шабац.
- Лома 2002 — А. Лома, *Пракосово. Словенски и индоевројски корени српске ејике*, Београд.
- Новаковић 1898 — *Законик Сјтефана Душана, цара српског, 1349 и 1354*, изд. Ст. Новаковић, Београд.
- ПЛДР XIV–XV — *Памятники литературы древней Руси, XV — середина XV века*, Москва 1981.
- Радојчић 1960 — *Душанов законик 1349–1354*, прир. Н. Радојчић, Београд.

- Пуцић 1862 — М. Пуцић, *Сјоменици српски* II, Београд.
РСА — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ, Београд 1959–.
- Срезневский — И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам* I–III, Санкт-Петербург 1893–1912.
- Трифуновић 1968 — Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни сјиси о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац.
- Чажкановић 1959 — В. Чажкановић, О постанку и развоју српске народне епске поезије, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* VI–VII, Нови Сад 1958–1959, 81–96.
- ЭСПи — *Энциклопедия «Слова о полку Игореве»* I–V, Москва 1995, електронско издање: <http://feb-web.ru/feb/slovencl/es/1.htm>
- ЭССЯ — *Этимологический словарь славянских языков*, под ред. О. Н. Трубачева, Москва 1974–.

*

- Adams — Douglas Q. Adams, *A Dictionary of Tocharian B*, Amsterdam / Atlanta 1999.
- Bezljaj — Fr. Bezljaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika* I–IV, Ljubljana 1977–2005.
- Bartholomae — Chr. Bartholomae, *Altiranisches Wörterbuch*, Strassburg 1904, репринт Berlin / New York 1979.
- Berneker — E. Berneker, *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, А-могъ, Heidelberg 1908–1913.
- Böthlingk/Roth — O. Böthlingk / R. Roth, *Sanskrit-Wörterbuch* I–VII, St. Petersburg 1855–1875.
- Čop 1960 — В. Čop, *Etyma balto-slavica* IV, 1. **boraviti*, SIR 12/1959–60, 170–176.
- ESJS — *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, Praha 1989–.
- EWAia — M. Mayrhofer, *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen* I–II, Heidelberg 1986–1996.
- Fraenkel — E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch* I–II, Göttingen 1962–1965.
- Grassmann — H. Grassmann, *Wörterbuch zum Rig-Veda*, 51976, Wiesbaden.
- Humbach — H. Humbach, *Die Gathas des Zarathustra* I–II, Heidelberg 1959.
- Kellens/Pirart — J. Kellens / E. Pirart, *Les textes vieil-avestiques* I–III, Wiesbaden 1988–1991.
- KEWA — M. Mayrhofer, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen* I–IV, Wiesbaden 1956–1980.
- LIV — *Lexikon der indogermanischen Verben*, unter Leitung von H. Rix, Wiesbaden 22001.
- Loma 2008 — A. Loma, Le nom du millet et le problème de la satémisation incomplète en balto-slave, у: *Baltic Languages, Slavic languages: contact, confrontation, comparison*, Paris (у штампи).
- Lorentz — F. Lorentz, *Pomoränisches Wörterbuch* I–IV, Berlin 1958–1975.
- Machek 1968 — V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha.
- Monier-Williams — M. Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, Oxford 1899.

- MS — *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, изд. Fr. Miklosich, Wien 1858.
- Pokorny — J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern / München 1959.
- Sadnik/Aitzetmüller — L. Sadnik / R. Aitzetmüller, *Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen 1–7, А-быволь*, Wiesbaden 1963–1973.
- Schmitt 1967 — R. Schmitt, *Dichtung und Dichtersprache in indogermanischer Zeit*, Wiesbaden.
- Schrader/Nehring — *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde*, von O. Schrader, herausgegeben von A. Nehring, Berlin / Leipzig 1917–1929.
- Schramm 1957 — G. Schramm, *Namenschatz und Dichtersprache. Studien zu den zweigliedrigen Personennamen der Germanen*, Göttingen.
- Skok — P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*, Zagreb 1971–1974.
- SIR — *Slavistična revija*, Ljubljana.
- Smoczyński — W. Smoczyński, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno 2007.
- Snoj — M. Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana 1997.
- SP — *Słownik prasłowiański*, pod red. F. Sławskiego, Wrocław etc. 1974–.
- Wanstrat 1937 — L. Wanstrat, Zur Bedeutungsentwicklung von slav. *besěda*, *Zeitschrift für slavische Philologie* 14, 101–103.

Summary

Aleksandar Loma

**Rěčb*, **slovo*, **besěda* — ETYMOLOGY AND SEMANTIC PREHISTORY

Common Slavic words **rěčb*, **slovo* and **besěda* all came to express, in different Slavic languages, the linguistic notion of 'word, speech', but each of those apparent synonyms has a (pre)history of its own. That of **rěčb* is the least complicated: as a verbal noun from **rekti* 'to say', it stands in the closest relationship to its object, which may explain the semantic development to 'thing'. **Slovo* goes back to PIE **kléyos* 'fame', which is also the prevalent meaning of its cognates in IE languages. As an exception, Avestan *sravah-* does not mean 'word', as it had been taken for granted for a long time, but rather 'eulogy, hymn'. Not unlike it —and Homeric Pl. *kléa andrôn*— Pre-Christian **slovo* seems to have been a solemn, especially commemorative speech, a funeral lamentation, an epic poem. In translating the Holy Scripture into Slavonic it apparently met Greek *lógos* in the rhetorical part of its semantic field, and only secondarily expanded onto the lexical one. As for **besěda*, its proper sense is 'a speech in public', which developed from 'a meeting(-place) in the open'; it is convincingly analysable as **bez-sěda*, 'sitting outside', a compound etymologically matched, in Old Indian, by the adjective *bahih-sad-* meaning the same (used of a gambler).

КСЕНИЈА МАРИЦКИ ГАЂАНСКИ
(Нови Сад)

НЕКИ БИОЛОШКИ АСПЕКТИ АРИСТОТЕЛОВЕ ГЛОТОЛОГИЈЕ

Тђ Milka Ivić
academico humanissimo
professori doctissimo
amicae carissimae

У раду се разматрају Аристотелови погледи на природу и наста-
нак говора код људи изражени у његовим биолошким списима, који се
најчешће не посматрају у контексту историје лингвистике.

Кључне речи: Аристотел (384–322. г. пре нове ере), глотологија,
настанак гласа и говора код човека, фонетика.

Прегледи историје лингвистике, да узмемо два најновија, М. Ивић и G. Mounin¹, углавном се у свом излагању Аристотелових погледа на језик задржавају на подацима из његове *Поетике*. За то постоје добри разлози, с обзиром на то да се у овом, вероватно, највише кроз историју цитираном и коришћеном Аристотеловом делцу најконкретније говори о граматичким категоријама и фонетичким одликама језика. Како је *Поетика* настала, по свој прилици, за време другог Аристотеловог боравка у Атини (335/4–323. г. пре нове ере), може се очекивати да она изражава његове најзрелије закључке дугогодишњих размишљања о овој теми, говору и језику. Аристотел је умро 322. године. После *Поетике* је изгледа саставио још *Реторику*, тако да то показује колико је за њега и последњих година живота ова тема језика била важна.

Уважавајући у потпуности значај Аристотелове „лингвистике“, за коју Мунен напомиње да би ипак било излишно у њему тражити целог Де Сосира,² дакле, Аристотелове „лингвистике“ из *Поетике*,

¹ Ивић, Милка 2001; Mounin, Georges 1974.

² „Il serait oiseux d’essayer de démontrer qu’ Aristote contient déjà tout Saussure“, Mounin, Georges 1974: 97.

желела бих да укажем и на неке друге аспекте Аристотелових размишљања о језику, ширих од тако схваћене „лингвистике“. Стога сам употребила термин „глотологија“, који већ дуже примењујем на хеленске погледе на језик³, зато што они заправо не кореспондирају ни са једном модерном специјалном науком.

На првом месту, за Аристотела су ту важни неки списи, којима се, као и *Поетиком* и *Реториком*, бавио, такође, до краја живота. Али они су из сасвим друге области — биологије, за коју је он најдуже био признат ауторитет касније у Риму и Европи, вековима.

Обимно дело *De generatione animalium*⁴ у пет књига (715 а — 787 б) доживело је своју дефинитивну редакцију између 330. и 322. године, дакле, чак и после *Поетике*. У тој студији, заснованој на дугом и стрпљивом егзактном истраживању, а не само спекулативном размишљању, Аристотел се чешће бави језиком, али то сада чини на друкчији начин. Једна карактеризација му је посебно важна, јер јој се враћа и у *Полиџици*, делу које је, у постојећој верзији, објављено тек после његове смрти. Та мисао гласи: „Говором се једини од свих живих бића служи човек, а материја говора је глас“ (*Gen. anim.* 7, 786 б 2): „Τῷ λόγῳ χρεῖται μόνος τῶν ζῴων ὁ ἄνθρωπος, τοῦ δὲ λόγου ὕλη ἢ φωνή“ (скраћен навод). Та особина да само човек користи говор детаљније се разматра у првој глави *Полиџике*, и то у функцији живота људи у полису (*Polit.* 1253 а). Управо у том контексту налази се и чувена Аристотелова формулација: ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῴων.⁵

Пре овакве опште дефиниције, Аристотел се дуго бавио проучавањем живог света. Можда је упутно укратко цитирати податке из његове биографије, да би развој његових схватања постао очигледнији.

Рођен 384/3. године у Стагири на северу, на Халкидичком полуострву, Аристотел долази у Атину на студије, у Платонову Академију 367/6. године. Тада му је седамнаест година. Али Платон тада није у Атини, него је отпутовао у своју другу посету Сицилији, а школу води Еудокс. Шест година касније Платон поново плови на Сицилију, тако да Аристотел није све време био у прилици да учи непосредно од њега, иако је остао у Академији све до 347. године, када умире Пла-

³ Марицки Гађански 1975: 19; 2000; 2001; 2004.

⁴ Једноставности ради, наводим наслов на латинском, као што је уобичајено. Грчки је *Περὶ ζῴων γενέσεως*.

⁵ Не улазећи у објашњавање Аристотелове идеје да природа ништа не чини узалуд, те да ни човек није стекао говор узалуд, него да живи у заједници као што је полис, примењујем само да грчко *λόγος* није најбоље дато у српском преводу као „разум“ на овом месту. Француски издавач критичког издања *Полиџике* Jean Aubonnet (1968) чак даје превод „la parole“ (стр. 15).

тон. У току тих двадесет година, Аристотел је и сам држао наставу у Академији, а писао је и радове у стилу Платонових дијалога. Такви његови књижевно и стилски рафиновани текстови за нас су изгубљени, иако их је још Кикерон у првом веку пре нове ере читао и означио као *flumen orationis aureum* (*Acad. pr. II 38, 119*). Иако не мора бити сасвим јасно шта је он тим хтео да каже, очигледно је имао у виду особину Аристотелових текстова да теку као нека „златна река“. Можда то и јесте било карактеристично за неке Аристотелове списе, али ово што је нама сачувано, углавном белешке његових ученика са предавања, не би могло добити тако високу оцену, ни по композицији, ни по структури, ни по бираном језику. Да не помињемо многа понављања, непрецизности, нејасноће, недоследности. Било како било, Аристотелове мисли, и у тако траљавој форми, биле су далекосежне и вековима веома утицајне.

А то је у првом реду важило за његове биолошке списе. Биологијом⁶ се он највише почео бавити када је после Платонове смрти отишао из Атине 347. године, и са пријатељем Теофрастом, енциклопедистом и ботаничарем, настанио у Малој Азији, у граду Асосу у Троади насупрот острва Лезба, куда је касније прешао да живи и ради у граду Митилени од 345–343. године. Иако је у Асосу постојала платонска школа, где је он предавао, Аристотел се за време тих пет година, можда најсрећнијег дела свога живота, интензивно бавио изучавањем и живог света, пре свега животиња. Књиге настале у том периоду наводе конкретне локалитете и појединости из овог географског амбијента. Тада му је око 39 година и отада се непрестано бави биологијом, тако да његови биолошки радови обухватају данас више од трећине *Corpus Aristotelicum*. Један модеран аутор чак је написао књигу *Aristote, le philosophe de la vie* (Le Blond). То су наслови: *Historia animalium, De partibus animalium, De motu animalium, De generatione animalium, Parva naturalia, ...* Њих данас проучавају углавном филолози и природњаци, а ја верујем да штошта у њима завређује пажњу и из аспекта глотологије.

Без могућности да детаљно све испитам и изложим, за шта би био потребан цео докторски рад, навела бих само нека главна Аристотелова запажања. Основа његове философске оријентације сада, по-

⁶ И ознаку „биологија“ треба схватити условно. Ни сам термин биологија није постојао, cf. Gadjanski, Ivana 2007: 77: „The Ancient Greeks looked upon the science of the living world in a wider sense, much broader than the significance of our modern term *biologie*, that Lamarck was first to bring into use in 1802, is. For them, the science of nature dealt with the same topics like philosophy or cosmology and most importantly it dealt with them in the same manner“.

себно на Лезбу, јесте одступање од Платоновог дуализма између тела и душе, као да је егзактно посматрање живог света њега утврдило у уверењу да и душа и тело чине једну активну целину — живо биће. (Доста касније ће у делу *De anima* душу чак лоцирати у тело!).

У поменутих књигама Аристотел наводи разне појединости, на пример, да женке имају виши тон гласа од мужака, што се најбоље види код људи, чак испитује зашто животиње уопште имају глас. Затим описује изглед уста, језика и зуба код разних животиња. Каже да уста свима служе за исту сврху, за храњење, да код неких имају и посебну функцију — за борбу, а код човека за говор (λόγος). Уста су различите величине: код оних врста где служе за храњење, за дисање и за говор, уста су мања (συστομώτερα), а велика су код оних којима служе за одбрану и борбу (да могу да угризу). Усне служе за говор (Χείλη ... πρὸς γὰρ τὸ χρῆσθαι τῷ λόγῳ καὶ ταῦτα, *De part. anim.* II 16, 660 a 1), као и уста, језик и зуби уопште (τὸ στομα, ἢ γλῆττα, οἱ ὀδόντες τοῦ λόγου ἔνεκα). Као код других животиња, усне штите зубе, али код људи играју и важну улогу διὰ τὸ εἶ, тј. у говору. Језик служи за укус и за говор (τοῦ λόγου), а усне су и ради говора и заштите зуба.

„Животиње имају језик у устима, под непцем (ὕπὸ δὲ τὸν οὐρανόν), слично скоро све копнене животиње, а различито друге ... А човек, дакле, има језик у највећој мери покретљив, најмекши и најшири, да буде користан у обе функције: да осећа укусе ... и за артикулацију „слова“ (πρὸς τὴν τῶν ἡρασιμάτων διάρθρωσιν) и за говор (πρὸς τὸν λόγον) корисно је што је мек и широк“ (*De part. anim.* 660 a).

Несумњиво је Аристотел настојао да опише и анализира органе и њихову функцију код што више животиња. У обимној књизи *Historia animalium*, припремљеној вероватно за време његовог плодног боравка на острву Лезбу, он даје детаљне описе више него петсто животињских врста за које је знао, излажући њихов изглед и карактеристике, почињући с најнижим облицима морских животиња, преко инсеката, риба, птица, да би преко копнених животиња стигао до човека. Настојао је да их подели на родове и врсте, разликујући животиње које имају крв и које немају (што се данас зове топлокрвне и хладнокрвне животиње), сисаре и животиње које полагају јаја (овипарне). Чак је знао да су китови и делфини сисари. *De partibus animalium* је, тако рећи, анатомска студија целог организма животиња, чији делови тела имају посебне функције. Та је књига завршена хронолошки касније од *Историје животиња*, неки мисле чак у Атини за време његовог другог боравка. Књига је у неким деловима полемичка у односу на ставове његових претходника, јер су њихова биолошка знања у односу на Аристотелова заиста била оскуднија. И он се, међутим, задржава на

објашњавању функције органа животиња опозицијом топло / хладно, влажно / суво, јер му на располагању нису стајали никакви инструменти за мерење, чак ни обичан термометар, није било знања о хемији, чак ни о циркулацији крви кроз организам (уосталом, све до 17. века). Стога је значајно третирање човека као дела живог света, а не као божанске творевине⁷.

По Аристотеловом објашњењу, човек је једино биће које се држи усправно и једино које гледа унапред и свој глас одашиље унапред (... τὸ μόνον ὀρθὸν εἶναι (sc. ἄνθρωπον) τῶν ζῴων μόνον πρόσωθεν ἄλλω καὶ τὴν φωνὴν εἰς τὸ πρόσω διαλέμλει). То је његово објашњење за назив лица код човека, грчки πρόσωπον, на основу те функције „гледања напред“ (πρόσω).⁸

Аристотел више пута понавља значај и улогу усправног држања човека (cf. *Part. anim.* 687 a 5: καὶ διότι μόνον ὀρθόν ἐστὶ τῶν ζῴων ὁ ἄνθρωπος). Стога је човек двоножна животиња са руком развијеном за многе функције одбране. Рука је орган који је човеку дала природа, јер је најразумнији да се њом служи. Ту Аристотел поименце побија Анаксагору и његову тврдњу да је човек најинтелигентније биће зато што има руке.

Аристотел слично објашњава и појаву говора код људи на основу анатомских специфичности. Велика партија у другој књизи дела *De partibus animalium* посвећена је опису носа, уста, усана и језика и врата с ларинксом и фаринксом код разних животиња. Нос служи за дисање и опажај мириса. „Природа усана“ је „спас и заштита зуба“ код већине животиња. „Људи имају усне меке, меснате, са способношћу да се раздвоје; штите зубе као и код осталих животиња, али уз то служе и за нешто добро: служе, наиме, за коришћење говора“ (659 b). Аристотел на томе и даље инсистира: „Као што ни у погледу језика природа није слично начинила као код других, јер је њему намењена

⁷ Ипак, у спису о прорицању по сновима, он каже да и птице спавају, као и неке друге животиње, али је природа њихових снова друкчија него код човека: код њих је δοξίονισ, а код човека θεῖα. Демокрит је снове објашњавао помоћу εἶδωλα καὶ ἄπορροῖαι, дакле, сасвим природним путем. Поставља се ипак питање: одакле Аристотелу знање да птице, и неке друге животиње, сањају?

⁸ Занимљива је модерна етимологија ове речи: πρόσωπον < проти- (или прос-) -ωπον од ὤψ: „се q̄ est face aux yeux“ (d'autroui), Chantraine, *Dict. étym. de la langue grecque* II 942. Сам Шантрен се позива на Аристотела (*Hist. anim.*, 491 b) за објашњење речи чело, μέτωπον (II 693), посебно код животиња које имају очи са стране; између очију. Српска ономаснологија за чело је „оно што је уздигнуто“ (од i-е. основе *quel „стршати, бити у висини“). Лице и лик Скок објашњава од i-е. корена *leik, са прелазом ei > i (II 301); не претерано јасно. То све ипак показује домишљања древних аутора да из језика извуку неку разумљиву експликацију.

двострука функција, ... језик служи за опажај укуса и за говор (τοῦ λόγου), а усне и за тај циљ и да заштите зубе“ (659 b — 660 a).

„Говор, наиме, који се реализује помоћу гласа (φωνή), састоји се од слова (γράμματα). Али да језик није такав какав је и да усне нису влажне, не би било могућно да се изговори (φθέγγεσθαι) већина слова; јер нека од њих настају кретањима језика (τῆς γλώττης προσβολαί), а друга спајањима усана (τῶν χειλῶν συμβολαί, *ibid.*)“. Аристотел саветује да се код метричара распита о разлици која постоји међу „словима“, о њиховим особинама и броју. Наставља о меком језику код човека (човек је од свих бића најосетљивији на додир, а опажај укуса је такође додир), али и о језику широком, погодном за артикулацију слова (τῶν γραμμάτων διάρθρωσιν) и за говорење (τὸν λόγον, 660 a). Будући да има такав облик и да је покретљив (ἀπολελυμένη), језик може да сложи и да избаци сваковрсна „слова“. То се види код оних којима језик није довољно покретљив, јер они муцају и тепају; то је, дакле, недостатак у образовању гласова.

Види се да овде Аристотел, у терминолошкој оскудици, користи реч „γράμμα“ у смислу „звук“, „тон“. То се види мало даље, где чак у односу на птице употребљава исти термин: „Оне птице које у највећој мери испуштају звуке (φθεγγόμενοι γράμματα), имају језик шири од других“. Неке топлокрвне, вивипарне, животиње имају слабу артикулацију гласа (τῆς φωνῆς), јер им је језик тврд, дебео и недовољно покретан. Неке су птице πολύφωνοι, оне са канџама имају шири језик, а полифоне су оне најмање по величини. Све се оне служе језиком (τῇ γλώτῃ) и за међусобну комуникацију (πρὸς ἡρμενείαν ἀλλήλοις), једне боље од других, а изгледа да се неке од њих међусобно уче.

Очигледна је мука Аристотелова да се некако избори с речима обичног језика у разноврсној функцији. Такође је очигледно да му γράμμα не значи увек слово, већ пре vox articulata. Покушавао је на више места то и да дефинише, нпр., у *Problemata* (III 39, 895 a 12): Τὰ γράμματα πάθη ἐστὶ τῆς φωνῆς: „Слова су особине гласа“. Кад говори о функцији зуба, Аристотел, нпр., наглашава да, поред опште (κοινή) намене да гризу храну (предњи зуби), они код човека служе и за говор (πρὸς τὴν διάλεκτον): заиста, предњи зуби много доприносе настајању „слова“ (πολλὰ γὰρ πρὸς τὴν γένεσιν τῶν γραμμάτων οἱ πρόσθιοι τῶν ὀδόντων συμβάλλονται). Штета је што се Аристотел није ту посветио целовитијем опису људског говора, као што је навео низ дефиниција у *Ποιήσις* у вези са граматиком, него је разбацано у целој књизи говорио различитим поводима (о носу, уснама, језику итд.), користећи при том разне изразе за исту ствар (нпр., λόγος, διάλεκτος). Иначе је διάλεκτος раније у *Historia animalium* (9, 535 a 28, 30) дефинисао на сле-

дећи начин: διάλεκτος ἢ τῆς φωνῆς τῆ γλώττῃ διάρθρωσις, „Говор је артикулација гласа помоћу језика“, али и (1. 488 а 3): τῶν φωνηέντων ζῳῶν τὰ μὲν διάλεκτον ἔχει, τὰ δὲ ἀγράμματα. Овде поново видимо да ἀγράμματα означава некога без способности да говори.

Овим излагањем хтела сам укратко да укажем на потребу даљег специфичнијег изучавања биолошких основа Аристотелове глотологије и њеног терминолошког уједначавања у преводу с оним сегментима његове глотологије које имамо у више списка — у *Ποεῖται*, у *Ρεῖοριци*, *Ὁ ψυμαचेу*, у *Πολιῖται*, у којима се глотолошки наводи често преплићу, те и понављају, а повремено се јављају у *Πολιῖται*, *Φιзици* и *Соφιστικῶν ὑποβιјањима*. Διάλεκτος, нпр., у *Ποεῖται* значи дикција или стил, élocution, како преводе Французи. Иначе, најчешће значи „говор“, као, нпр., у *Historia animalium* (9. 536 b 1): ἡ διάλεκτος ἴδιος ἀνθρώπου ὅσα μὲν γὰρ διάλεκτον ἔχει, καὶ φωνὴν ἔχει, ὅσα δὲ φωνὴν, οὐ πάντα διάλεκτον „говор је својствен човеку: ко има говор, има и глас, али нема увек говор ко има глас“. „Људи испуштају исти глас, али немају исти говор“ (*Hist. anim.* 9. 586 b 19). У *Problemata* (38. 895 а 6) каже слично да човек има један глас, али многе говоре (τοῦ ἀνθρώπου μία φωνή, ἀλλὰ διάλεκτοι πολλαί), чиме се посведочава Аристотелова терминолошка недоследност. У сваком случају Аристотел је διάλεκτος користио паралелно са λόγος када је хтео да објасни анатомске основе говорне артикулације код човека: ἡ διὰ τῶν ῥινῶν διάλεκτος γενομένη (*Probl.* 14, 963 а 1), ὀδόντες τοιοῦτοι πρὸς τὴν διάλεκτον (*De part. anim.* 1, 661 b 14), μάλιστα ἔχει διάλεκτον ὅσοις ὑπάρχει μετρίως ἡ γλῶττα πλατεῖα (*Hist. anim.* 9. 536 а 21), дакле, нос (ноздрве), зуби, језик, сви ти делови тела доприносе настанку говора код човека. Иако није знао за гласне жице, Аристотел ипак истиче и улогу непца и ларинкса у артикулацији звука, чему доприноси и ваздушна струја код дисања, о чему говори на више места (нпр., *Περὶ ἀκουστικῶν*. 800 а 23). Скоро да имамо све елементе, побројане, нпр., за артикулацију у *Енциклопедијском речнику модерне лингвистике* Дејвида Кристала (стр. 27–28). Тој дистинкцији између људског гласа и било кога звука (φθόγγος) стално се враћао, нарочито у доста позном спису *Ὁ души*, где звук одређује као кретање ваздуха (*Περὶ ψυχῆς* 420 b 11), а глас је звук с одређеним значењем (σημαντικὸς τις ψόφος ἢ φωνή). На другом месту, он каже да је говор глас који има значење (λόγος ἐστὶ φωνή σημαντική, *De interpr.* 4. 16 b 26). Тако Аристотел уводи у своје анатомско-физиолошко објашњење говора и семантичку компоненту људског језика, чему је много више пажње посветио у списима са књижевном, реторском и граматичком садржином, којима се изгледа више бавио за време свог боравка у Миези код

Пеле у Македонији, где је неке три године био професор тринаестогодишњем Александру, Филиповом сину и после чега се други пут настанио у Атини (335/4–323) и основао своју школу Ликеј. Александру је предавао све тада познате науке које је сам знао, с посебним акцентом на хеленским књижевним ауторима. Кажу да је припремио и посебно издање *Илијаде* за њега. *Поеџика*, састављена касније, вуче корене из овога времена.

У Ликеју у Атини се студирају многе научне области, и биологија, етика, физика, поезика, метафизика, реторика, политика. Он сам скоро невероватно много за философа пажње поклања реторичи, користећи своја ранија сазнања изнета у списима *О шумачењу* (у чију аутентичност неки сумњају), *О њесничкој уметности* (*Поеџика*, вероватно настала 334. године), у *Полиџици* и другим насловима.

У овим списима се Аристотел посебно занима за делове говора који се користе у књижевном делу, у првом реду трагедији. То су прича ($\delta \mu\upsilon\theta\omicron\varsigma$), карактери ($\tau\alpha \eta\theta\eta$), затим мисао ($\eta \delta\iota\acute{\alpha}\nu\omicron\iota\alpha$) и, најзад, језичка формулација ($\tau\acute{\epsilon}\tau\alpha\rho\tau\omicron\nu \delta\grave{\epsilon} \tau\hat{\omega}\nu \acute{\epsilon}\nu \lambda\acute{o}\gamma\omega \eta \lambda\acute{\epsilon}\xi\iota\varsigma$, *Poet.* 1450 b 13), у стиху или прози, с истом функцијом⁹.

Тај појам $\lambda\acute{\epsilon}\xi\iota\varsigma$ постаје веома важан за Аристотела, и то се у историјама лингвистике наглашава као његов посебан допринос. Иначе, он каже (*Poet.*, 1456 b 20): $\tau\eta\varsigma \lambda\acute{\epsilon}\xi\epsilon\omega\varsigma \acute{\alpha}\pi\lambda\acute{\alpha}\sigma\eta\varsigma \tau\alpha\delta' \acute{\epsilon}\sigma\tau\iota \tau\alpha \mu\acute{\epsilon}\rho\eta, \sigma\tau\omicron\iota\chi\epsilon\iota\omicron\nu, \sigma\upsilon\lambda\lambda\alpha\beta\eta, \sigma\acute{\upsilon}\nu\delta\epsilon\sigma\mu\omicron\varsigma, \acute{\alpha}\rho\theta\rho\nu, \acute{\omicron}\nu\omicron\mu\alpha, \rho\eta\mu\alpha, \pi\tau\hat{\omega}\sigma\iota\varsigma, \lambda\acute{o}\gamma\omicron\varsigma$: „Целокупно језичко изражавање има ове делове: елементарни глас, слог, свезу, члан¹⁰, име, глагол, падеж, израз“¹¹.

С обзиром на то да је овај сегмент Аристотелових излагања одлично приказан у књизи *Правци у лингвистици* академика Милке Ивић (§ 11), на томе се нећу задржавати. Само указујем на оно место (*Poet.* 1456 b 30), где се говори о настанку гласова у зависности од облика уста и места настанка, на шта се најчешће не обраћа пажња. После указивања на претходна биолошка изучавања Аристотелова и на његове конкретне описе настанка гласа и говора, мислим да је јасно како је он десет-дванаест последњих година свога живота користио своја ранија сазнања.

И из биолошких и из других глотолошких списа Аристотелових очигледно је да се он није претерано занимао за дотле традиционалну хеленску контроверзу да ли је језик по настанку $\phi\acute{\upsilon}\sigma\epsilon\iota$ односно $\theta\acute{\epsilon}\sigma\epsilon\iota$,

⁹ Због веома различитих схватања у превођењу даље дефиниције, нећу се овде на томе задржавати.

¹⁰ Није сигурно да се односи на граматички члан у грчком језику.

¹¹ И за ово важи у потпуности ограда из белешке 9.

κατὰ συνθήκην. С обзиром на то да је место човека јасно одређено усред живога света, јасно је такође да језик и говор нису божанског порекла, него имају значење κατὰ συνθήκην, како Аристотел изричито каже у *De interpretatione* и за глас и за говор: φωνὴ συμαντικὴ κατὰ συνθήκην, λόγος συμαντικὸς κατὰ συνθήκην (2. 16 a 19, 27; 4. 16 b 26, 17).

Посебно у погледу Аристотелове недоследне терминологије, треба даље анализирати и упоређивати његова схватања и објашњења о низу појмова, као нпр. στοιχεῖον, ὕλη, ψόφος, итд., као и о њиховом односу, нпр., ὄνομα према πρᾶγμα и др.

Ових неколико кратких напомена требало би да укажу на потребу даљег темељног испитивања Аристотелове глотологије, где би се подједнако узеле у обзир биологија, логика, семантика, граматика, философија у ужем смислу, реторика, терминологија и сви други аспекти.

Литература

- Aristoteles: *Historia animalium* (Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι).
- Aristoteles: *De generatione animalium* (Περὶ ζῴων γενέσεως).
- Aristoteles: *De partibus animalium* (Περὶ ζῴων μορίων).
- Gadjanski, Ivana 2007: *Philosopher Alcmaeon, Father of Physiology, in the 6th Century BC in Greece*, Антика и савремени свет. Зборник радова Друштва за античке студије Србије, Београд.
- Ivić, Milka 2001: *Pravci u lingvistici I–II*. Deveto izdanje, dopunjeno poglavljem „Lingvistika u devedesetim godinama“, Beograd, Biblioteka XX vek 73/1, 2.
- Марицки Гађански, Ксенија 1975: *Хеленска глотологија пре Аристотела*, Матица српска, Одељење за књижевност и језик, Нови Сад, с резимеом на енглеском језику: *Greek Glottology before Aristotle*.
- Maricki Gadjanski, Ksenija 2000: *Plato's Glottology in the "Laws"*, Πλάτων (ἐν Ἀθήναις), Τόμος 51, 158–164.
- Марицки Гађански, Ксенија 2001: *Античка лингвистика у „Правцима у лингвистици“* Милке Ивић, Зборник за класичне студије Матице српске 3, 157–160.
- Maricki Gadjanski, Ksenija 2004: *Language as ρεῦμα ἀτόμων: Democritus' Glottology re-interpreted*, Πρακτικά ΙΑ' Διεθνούς Συνεδρίου κλασσικῶν σπουδῶν, Τόμος Γ', 176–185.
- Mounin, Georges 1974: *Histoire de la linguistique des origines au XX siècle*, Paris, Presses universitaires de France; Collection *Le Linguist*, Section dirigée par André Martinet.

S u m m a r y

Ksenija Maricki Gadjanski

SOME BIOLOGICAL ASPECTS OF ARISTOTLE'S GLOTTOLGY

Greek philosopher Aristotle (384–322 B. C.) was for a long time an authority on ancient grammatical theory. His formulations of word categories, supplemented by abundant logical and rhetorical considerations, made foundations for traditional linguistic concepts of grammar. He dealt with these matters almost throughout all his life, leaning on the knowledge of his predecessors, especially Plato and other philosophers.

The author of this paper states that there was yet another field of investigation important for Aristotle especially in last the 25 years of his life, which contributed to his grasp of human language. Those were his biological preoccupations, which resulted in the works *Historia animalium*, *De generatione animalium*, *De Partibus animalium*, *Parva naturalia*.

In these books he separated himself from Plato's dualism, treating human being as part of the living world, after his thorough empirical research of the systems and functioning of more than 500 animal species he knew. In several titles he insists that there is language only in man (Τῷ λόγῳ χρῆται μόνος τῶν ζῴων ὁ ἄνθρωπος, *De generatione animalium* 7, 786 b 2). That is his own discovery. He analyzes the role and function of all the organs by which the language is produced: mouth, lips, tongue, larynx, palate, nose, then stream of air, etc. Doing so, he formulates in fact an early type of phonetics.

The author of the paper further indicates that this "biological" knowledge of Aristotle's should be confronted and paralleled with his "grammatical" formulations, which should lead to a more complete image of Aristotle's glottology, a theory of language in broader sense than linguistics of today.

As for the φύσει — θέσει traditional division among ancient Greek philosophers, Aristotle did not seem to care a lot, but one can conclude that Aristotle thought of language as being κατὰ συνθήκην, i. e. of arbitrary nature.

СОФИЈА МИЛОРАДОВИЋ
(Београд — Косовска Митровица)

„ВРОДЕ РАЗВЕРНУТОЈ В ПРОСТРАНСТВЕ ДИАХРОНИИ“*

У раду се, на примерима из говорâ неколиких српских дијалеката, показује да синхроно стање у српским дијалектима представља одређену врсту реинтерпретације историјског развоја средстава за изражавање посесивности у супстантивним конструкцијама.

Кључне речи: адноминални посесивни датив, везана посесивност, адноминални посесивни генитив, *на*-конструкција, шумадијско-војвођански, смедеревско-вршачки, косовско-ресавски и призренско-тимочки дијалекат.

„Нынешний славянский диалектный ландшафт в отношении многих явлений представляет собой нечто вроде развернутой в пространстве диахронии, в которой временная последовательность развития систем или их фрагментов манифестируется в территориальной проекции“ (Н. И. Толстой, *Славянская лексикология и семасиология*, Избранные труды, Том I, Москва 1997, 15).

Будући да географско распрострањавање различитих формалних експликација за изражавање праве припадности (*кућа мога оца // моме оцу кућа // на мојега оца кућа*) и тзв. егзистенцијалне посвојности (*сесџра мога оца // моме оцу сесџра // на мојега оца сесџра*) одражава аналогне процесе у историји балканословенских језика, овим прилогом, користећи се грађом из четири српске дијалекатске формације, хтело се још једном подсетити на значај изучавања дијалекатске синтаксе за извођење валидних закључака у области историјске дијалектологије. Наиме, и дијалекатски материјал само из појединих српских народних говора са примерима супстантивних конструкција за исказивање посесивности потврдиће цитирани закључак Н. И. Толстоја,

* Овај текст је настао као резултат рада на пројекту *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора* (ЕДБ 148001), који у целини финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

модификован утолико што је за ову прилику „сужен“ на српски дијалекатски простор.

I

Познато је да датив у функцији означавања припадности „у већини дијалеката и у књижевном језику није чест (адвербативна употреба много је обичнија). Највише га има у дијалектима на истоку, призренско-тимочком и косовско-ресавском“ (Ивић 1957, 344).¹ Наводећи основне особине косовско-ресавског дијалекта, П. Ивић је записао: „С друге стране врло је жив посесивни датив, и то не само од личних заменица и не само у адвербативној употреби: *Донѐсе ма̀чку у богѐшем тирговцу ку̀ћу* (= у кућу богатог трговца)“ (Ивић 1985², 104). Адноминални посесивни датив је, према подацима из објављених студија и чланака, на територији косовско-ресавског дијалекта интензивније у употреби него у књижевном језику. Истраживачи су забележили бројне примере тзв. везане посесивности типа *ку̀ћа моме оцу* (= *ку̀ћа мога оца*), тј. паралелну употребу посесивног генитива и посесивног датива. Када је реч о косовско-ресавским говорима у целини, А. Н. Собољев закључује да није могуће окарактерисати стабилност адноминалног посесивног датива на основу доступног материјала из појединих говора косовско-ресавског дијалекта. Међутим, на основу тог материјала, коме се сада може придружити и доцније објављена грађа из Параћинског Поморавља, Собољев уочава одсуство посесивних адноминалних *на*-конструкција у реченим говорима (Соболев 1991, 136).

У говорима призренско-тимочког дијалекта, у огромној мери захваћеним балканским језичким процесима и прибројаним балканском језичком савезу, примарна је улога предлога при структурирању именских конструкција. Дакле, једино се у овим говорима категорија посесивности изражава у правом смислу као „балкански аналитизам“ (предлошка конструкција с општим падежом); овде треба напоменути да *Genitivus originis* с предлогом *од* није нарочито честа конструкција у призренско-тимочким говорима. У релевантној дијалектолошкој литератури (Ивић 1985², 112) стоји да се у великом делу призренско-тимочких говора за изражавање посесивних значења користи конструк-

¹ У српском књижевном језику, као и у народним говорима који су ушли у основицу српског језичког стандарда, „посесивни датив који означава посесора по правилу је енклитички облик личне заменице“ (Антонић 2004, 85). Међутим, овом приликом неће бити речи о употреби енклитичког облика датива личних заменица у посесивној служби, која је позната књижевном језику и која је, уосталом, веома фреквентна у косовско-ресавским и призренско-тимочким говорима.

ција лишена флексије (*на* + ОП), док пак у неким од њих постоје посебни облици датива са посесивном функцијом, као архаичније решење, тј. реликти старог деклинационог система који су „преживели аналитизам“. Овакви облици датива најчешће егзистирају напореда са њима еквивалентном конструкцијом *на* + ОП. Једна од структуралних разлика између двају поддијалеката призренско-тимочког дијалекта — призренско-јужноморавског и тимочко-лужничког — јесте и чување дативних форми у првом и њихово одсуство (тачније, ретко присуство) у другом наведеном поддијалекту (Ивић 1985², 113, 125). И као што је до сада више пута истицано — уклањање датива из морфолошког система и његова замена *на*-конструкцијама припада, са аспекта историје језика, завршној етапи нестајања синтетичких облика.

II

Синтетички начин изражавања граматичких значења, познато нам је, сматра се исходишним за словенску језичку структуру. Међутим, у једном периоду је дошло до смене општесловенске синтетичке тенденције и тенденције аналитичког карактера. И управо, грађа са примерима супстантивних конструкција за изражавање посесивности из четири српска дијалекта (шумадијско-војвођанског, смедеревско-вршачког, косовско-ресавског и призренско-тимочког) на својеврстан начин треба да нам посведочи о току процеса те смене, о томе „как именно происходила борьба и смена главенствующих тенденций развития“ (Соболев 1989, 220).

Анализа грађе из поменута четири дијалекта која је објављена у монографским студијама и радовима посвећеним народним говорима који припадају тим дијалекатским формацијама, одн. „пролазак“ кроз савремено стање појединачних дијалекатских јединица, омогућила је да се прецизније установи ток процеса и редослед појава у историјском развоју средстава за изражавање семантичке категорије посесивности у оквиру адноминалних конструкција.²

III

У говорима Баната постоји само адноминални посесивни датив заменичких енклитика (снајка ми, човек тај и жена му), а уобичајен је

² И овом приликом морам напоменути да је рад на прилозима овога типа додатно компликован услед недовољне истражености и описаности синтаксе народних говора. Синтаксички подаци углавном се дају узгредно, у најбољем случају, у виду додатка студијама које обрађују морфолошке системе одређених народних говора.

посесивни генитив, као везани падежни облик: снајиног брџа ћерка, моје мајере сукња, Лазе Биберовог оџац (Ивић et al. 1997, 311–312). Међутим, „изразиту говорну особеност представљају контаминирани конструкције као моје снаје брџова ћерка“, па је те врсте и пример: када сам једаред писо баба-Јуци, том Јоци Борићевим његовој мајери, а попут онога из Врдника у Срему: мојим младџењи његова сестра (Исти, 312).

Иван Поповић наводи да у бачком говору Госпођинаца постоји посесивни датив, „али се употребљава само од енклитичких облика личних заменица, и то уз именице које значе сроднике“. Дакле, редовно је: његовог брџа дџе, кућа онџ Триве (Поповић 1968, 223).

Теренски подаци из Смедеревског Подунавља³ сведоче нам о утицају косовско-ресавске миграционе струје. Доста примера забележено је у моравском селу Вранову, нешто мање у Суводолу, а тек понеки пример и у осталим селима ове области, где доминира посесивни генитив. Примери из Вранова: то је мојем мужу фамилија, њонем стрицу кућа, колиба ди је била тим мојим овем посинку, ово одџе мојим дџверу био плац, мојим оцу пантим оца, синовац ўзо мојим брџу ћерку, а тео да је удџа за једнога — тим њигџвом сину дџуг. Примери из Суводола: и дџца обџчена сиротинска ка онџм гџзде, син мојем дџверу, ту кућа ди сџд џвом мојем синовцу, баба том девојџици — Стџаница Пџвић.

Тако се и у смедеревско-вршачком говору села Чумића могу чути примери типа: њџној другарџи оџац џма маљу плаџу. Истакнуто је да је овај тип датива „интензивније у употреби него у књижевном језику“ (Грковић 1968б, 146).

Треба поменути да је П. Ивић у монографији *О говору Галијољских Срба* уз примере: брџнем се за сџстру ми, дџкје срџе ми, митнџ га на рамџну му (= баџи му га на раме) — који сведоче о учвршћивању и проширивању посесивног датива личних заменица, „и то у фиксираној адноминалној употреби“ (Ивић 1957: 344–345) — навео и то да се у случајевима везане посесивности, типа *кућа мога оца*, у српском језику сређе и страна конструкција: дџ је бајџна ми пџшка (присвојни придев + замен. дат. енклитика) (Исти, 343).

У монографији о ресавском говору нема, нажалост, никаквих синтаксичких бележака, али навешћу примере којима се илуструју падежни завршеци код именица сва три рода: то је твџјему џцу фами-

³ Подаци су добијени љубазношћу колеге Жарка Бошњакковића, на чему му најлепше захваљујем.

лја, то је твојем пријатељу бџстан (Пецо/Милановић 1968, 303), мџ(ј)ем ђцу мајке баба (Исти, 323).

Радоје Симић у говору Левча бележи знатно ређи посесивни генитив (ћерка првога гџзде што е у Сибници) од посесивног датива, као и то да се посесивни генитив доследно употребљава „када се не ради о сопствености у ужем смислу“ (Симић 1980, 30). Иначе је: да трајим мџем сину другови, овџм Милџнку џнук, у мџем тџчџ винџград, Драгџтину овџм дуђан (Исти, 98).

Адноминални посесивни датив је високофреквентна категорија у говору Трстеника, и то углавном у источној зони овога говора: овџм Јџчиђу женџ, у Милџмиру Ћџсиђу лозџ, њџве онџм Лепџнцу су биле (Јовић 1968, 167).

У говору Александровца и Бруса честа је употреба посесивног датива наместо посесивног генитива: овџ ’е жџна њџшем учџтељу, тџ ’е сџстра мџме другу (Алексић/Вукомановић 1966, 312).

Следећим примерима из Лукова илустрована је „врло (...) жива употреба посесивног датива“: џна је ћерка Марку Недељковџиђу, џн је твоџм човџку рођак (Грковић 1968а, 130).

У говору села Мрче у куршумлијском крају уобичајен је посесивни датив: сџстра овџм човџку, говџда твџдем дџверу, кџшобран једнџ женџ (Радић 1990, 35).

Датив се у говору Параћинског Поморавља веома често јавља у именичкој синтагми и њиме се тада изражава права припадност, у оквиру двеју релација: *лице — лице* и *лице — предмет* (Милорадовић 2003, 135–142). Он је чешће у тој служби него њему синонимна предлошко-падежна конструкција *од + Г/ОП*, а из употребе је потпуно истиснуо облик посесивног беспредлошког генитива. Навешћу само неке од многобројних потврда за адноминалне дативне форме у посесивној функцији:⁴ мџјем унџку два детџта, мџјем сељаку и рођаку ћерка бџла за тџга, џни свџ вичу да је другџм човџку дџте, ел знаш Марку Ћурџнем ћерка гџ је, џсто мџје братанице као чџек, тџм Жџке ћерка, Љубџише ветеринару жџна, овџм детџту дџда, мџјем унџчету другџр; у њџговџм браћу куђу, ус куђу мџјем ђцу, да пита дџ тџм човџку куђа, тџ њџнем мџжу плац, Милџну Миџкинем кафџна, тџ буре тџм ђчу, у мџјем

⁴ С обзиром на морфолошки (наставак *-е*), а најчешће и прозодијски синкретизам генитива и датива код именица женског рода у једнини, тврђење да се у оваквим и сличним примерима ради о дативу заснивам на чињеници да код именица мушког и средњег рода, где не постоји облички синкретизам, нема потврда мешања генитива и датива. Такође, код именица м. р. које припадају 2. деклинационом типу, одредба која стоји уз управну именичку лексему јасно сведочи о томе да је у питању облик датива.

комшије двориште најђе, Стéве Митинем колиба, дé слика онѐм де-вóјчету. У највећем броју забележених примера ради се о егзистенцијалној посвојности, тј. о означавању родбинског припадања. Посебно наводим примере са множинским облицима именичких синтагми: он дошо у мојима родитељима кућу, она је из добрама људима куће.

У клисурском говору Радимаца, у Румунији, посесивни датив није нарочито чест: мојој мами сестра (Томић 1987, 439).

Говор Алексиначког Поморавља сачувао је посебне облике датива са посесивном функцијом код свих деклинационих типова: моѐм браћу шураќ, мојзе мајке татко, до моѐм комшије вратницу (Богдановић 1987, 152–153). Сачувани облици преваходно се односе на бића, и то углавном на лица. Недељко Богдановић истиче да „овакви облици Д егзистирају напоређо са облицима ОП (на моу мајку отац, на овога Вељка брат, на млађега сина ћерка — Исти, 239, прим. С. М.) за исте функције и не осећају се необичним или ’застарелим’“ (Исти, 153). И истиче да у говорима Сврљига нису обични, поготово не у примерима тзв. везане посесивности (*моем браћу шураќ*), и да је тамо у оваквим случајевима у употреби *на*-конструкција (Исти, 152, нап. 275).

У говору Заплања срећемо и употребу датива и употребу конструкције *на* + ОП за исказивање посесивности: мојему дедету брат, и овому едан син (тако и: штала човеку); она е јуна на тога Раће, овам, на комшије, на овја е амбар (Марковић 2000, 223, 226).

У Бучуму се посесија изражава конструкцијом *на* + ОП (то је дете на Радена и на Раду) (Богдановић 1979, 117). Тако је и у Лужници: брат на мојевога старца је свирил у кланета, на Славка Бранкоскога шталу нећи запалил (Ћирић 1983, 65).

У говорима Понишавља се посесивно значење формализује општим падежом с предлогом *на*: на мојега оца сестра седам (детета) имала, на зълву ми на снау брат (= брат снахе моје заове), на моју тетку син (Ћирић 1999, 155).

Када је у питању говор Црне Траве и Власине, тамо су забележени примери типа: од оца мајка, ћерка од брата; а поднаслов *Осџаци других њадежних облика* у монографији о говору ових области доноси и примере: дали смо браћу, дадено жене, али не доноси ниједан пример са посесивним именичким дативом (Вукадиновић 1996, 141–143). Регистрована је и потврда родитељи на онога сина (Исти, 256), без икаквих коментара о фреквентности посесивних конструкција присутних у овом говору.

Михаило Стевановић истиче да је посесивни датив у ђаковачком говору у веома широкој употреби: „припадање живим бићима Ђаковци казују једино овим обликом“, уз напомену да се може „који пут у овој

служби чути и облик генитива, али такви примери, донесени са стране од дошљака, можда покоји и већ раније, ипак у говору ђаковачком никако нису могли дубље ухватити корена“: овема децама отъц, мојзе мајке брат, Стајану Стéфићу кўћа (Стевановић 1950, 140–141).

Слободан Реметић је забележио да се датив веома добро чува у говору Призрена, те да је и посесивни датив веома чест: мојему брату другар, јéному снајдѐру жéна туј родíла (Реметић 1996, 451).

IV

Готово сви примери конструкција са адноминалним посесивним дативом забележени у овде цитираним монографијама и радовима о српским народним говорима могу се представити помоћу три трочлана модела⁵, поређана по фреквентности⁶:

ProNDat // AdjDat + NDat + NPadež

пример: *моме браћу ћерка;*

NPadež + ProNDat // AdjDat + NDat

пример: *сестра моме другу;*

NDat + ProNDat // AdjDat + NPadež

пример: *Воје онем браћу.*

Члан ProNDat // AdjDat најчешће бива присвојна или показна заменица, односно придев у дативу у својству обавезног детерминатора, а може бити и број, назив занимања и слично. Именица у дативу наводи се у својству посесора; именица у својству посесума најчешће је у номинативу, али се среће и у свим зависним падежима, сходно синтаксичкој функцији посесума.

Конкурентски развој одређених граматичких средстава често резултира и појавом контаминираних форми. У овом случају, о томе сведочи пример из Смедеревског Подунавља: моје (Г) матери (Д) дете мушко умрло од очи, као и пример из Параћинског Поморавља: код Милосава (Г) Вбјјнем (Д) кўће.

⁵ Коришћени симболи:

AdjDat — придев датив

ProNDat — заменица датив

NDat — именица датив

NPadež — падеж независно од структурног лика.

⁶ Неком другом приликом биће речи о могућим разлозима мање или веће фреквентности свакога од наведена три модела у српским народним говорима. Ово питање се само наметнуло након прегледања објављене теренске грађе.

Готово све конструкције наведене као примери употребе адноминалног посесивног датива у овде реченим народним говорима одликују се синтаксичком маркираношћу. Наиме, употреба датива у њима условљена је обавезним присуством детерминатора (уп. наведене трочлане моделе), те датив у том случају бива везани падежни облик. Пошто се у српском језику употреба посесивног генитива среће само онда када именицу прати одредба, то се посесивни именички датив, „освојивши“ семантичку сферу изражавања односа припадности генитивом, ретко може изразити као слободна падежна форма⁷.

V

Сегмент историјске синтаксе који се тиче истискивања посесивног генитива од стране датива и настајања новог средства изражавања *йосесије*, аналитичког по своје карактеру, следећи податке из писаних споменика, обрадила је А. Минчева у монографској студији посвећеној развоју посесивног датива у бугарском језику (Минчева 1964). Тако се може пратити ланац развоја посесивног датива и његове функционалне аналитичке паралеле: (1) постојање блиских по значењу средстава (генитив // датив) за исказивање посесивности, (2) у низу случајева, на месту једних синтаксичких конструкција (генитив), напоредо с њима функционишу одговарајуће, првобитно синонимичне синтагме (датив), (3) оне се у одређеној фази свога функционисања претварају у дублете (датив) неких од конструкција са којима су ступиле у садејство при изражавању одређених семантичких односа, (4) уопштавање једног средства (датив), као замена другог, старог (генитив), за обележавање припадности, (5) установљивање аналитичке конструкције (*на* + ОП) као функционалне паралеле претходној флективној.

Као што је у неким од претходних радова већ истицано⁸ — уз (1) необележавање разлике између значења места и значења циља кретања и (2) формално преклапање и употребу конструкције с предлогом *с(а)* као средства изражавања и инструменталних и социјативних значења — сливање посесивних функција генитива и датива, те уопштавање адноминалног посесивног датива, представља трећу осо-

⁷ У појединим косовско-ресавским и призренско-тимочким говорима бележени су и такви примери, али не доследно, те није основано њихово узимање приликом формулисања одређења.

⁸ Први пут сам ову тему „отворила“ у раду *Analytismus in serbischen Dialekten. Sammelband "Die europäischen Sprachen auf dem Wege zum analytischen Sprachtyp"* (= *Eurologische Arbeiten* 1), Uwe Hinrichs und Uwe Buettner (Hrsg.), Der Verlag Harrassowitz, Wiesbaden — Institut für Slavistik an der Universität Leipzig, 2004, 303–317.

беност српских народних говора која упечатљиво сведочи о њиховој склоности ка аналитизму и која тај аналитизам наговештава. Потврду чињенице „сливања“ посесивних функција генитива и датива — као претходнице елиминисања флективне форме — налазимо и у следећој констатацији П. Ивића: „(...) место датива *на* + исти облик (*казала на царску ћерку*), а иста конструкција служи и за посесивно значење (*кућа на мојега брата*), што показује да се пре упрошћавања деклинацијског система ово значење обележавало дативом, а не генитивом“ (Ивић 1985², 112).

Представљени дијалекатски примери омогућавају да се успостави „динамика формалне прерасподеле средстава“ за исказивање посесивности на терену четири српска дијалекта, следећи правац север — југ. Идући за цитираном теренском грађом из српских народних говора, успостављамо синхрони ланац, који очигледно одражава (или подражава) установљени дијахрони низ, јасно сведочећи о начину продора датива у супстантивне посесивне синтагме — на основу семантичке аналогije генитивних и дативних падежних синтагми: посесивни генитив → посесивни генитив // посесивни датив → посесивни датив // посесивни генитив → посесивни датив → посесивни датив // *на*-конструкција → *на*-конструкција // посесивни датив → *на*-конструкција.

Случајеви замене посесивног генитива дативом јављају се још у старословенским текстовима, а сретали су се и у разним стадијумима развоја готово свих словенских језика. Као што је познато, ни у једном од савремених балканских језика нема посебних флективних облика генитива и датива, јер је дошло до изједначавања њихових првобитних облика и функција.⁹ У вези с реченим, а имајући у виду материјал из појединих српских народних говора, јасно разазнајемо процесе из прошлости: оне функције које су генитив и датив раздвајале као два различита падежа нису могле више играти улогу у нијансирању њихових посесивних употреба. Две су употребе изједначене и створена је могућност да један падеж престане да буде коришћен с одређеним значењем. Адноминални посесивни генитив уступио је место адноминалном посесивном дативу.

⁹ О синкретизму генитивног и дативног падежног облика у језицима балканског језичког савеза уп. Асенова 1989, 59–61. Ауторка сматра да су у самим балканским језицима постојали предуслови за изједначавање ова два падежна облика и да су међујезички контакти само оснажили једну општу тенденцију (Иста, 61). Ово измештање једног синтаксичког средства другим образлаже З. Тополињска, издвајајући конструкције које су наговестиле преклапање функционалних зона генитива и датива (Тополињска 1988).

Својевремено је А. Н. Соболев упозорио да је за утврђивање релевантних чињеница и процеса у историји балканословенских језика неопходан „новый источник информации по истории балканославянских языков“, при чему је предложио да то буду српскохрватски народни говори контактних зона и говори тзв. прелазне косовско-ресавске зоне¹⁰ (Соболев 1989, 221). Разлоге за такав свој предлог изнео је одмах потом: „Именные системы этих говоров, представляя как бы различные ступени перехода к аналитизму (от момента его зарождения до практически полной его победы), являются несомненно важнейшим источником для своего рода 'типологической' верификации результатов исследования истории падежной системы говоров, отражённых памятниками средневековой балканославянской письменности“ (Исти, 222). Специфична, доскора непозната ситуација у тзв. прелазном говору Параћинског Поморавља потврђује на изванредан начин „преломни“ тренутак у развоју именички посесивни датив → аналитичка предлошко-падежна конструкција. Успостављање именичког посесивног датива као потпуног синтаксичког и семантичког еквивалента посесивног генитива означава једну прелазну карику у „ланцу поступности“, у коме би следећа карика била — стварање конструкције с предлогом и неутрализованом дативном флексијом.

*

Дакле, грађа из појединих српских народних говора, представљена по географском распореду, у правцу север — југ, потврда је транспонована *темјоралности* у *линеарности* када је реч о средствима изражавања посесивности у супстантивним конструкцијама. Географско распрострањавање разматране језичке особености представља одређену врсту реинтерпретације њеног историјског развоја.

Литература

- Алексић/Вукомановић 1966: Радомир Алексић и Славко Вукомановић, *Основне особине александровачког и брусског говора*, *Анали Филолошког факултета* VI, Београд, 291–319.
- Антонић 2004: Ивана Антонић, *Синтакса и семантика датива*, ЈФ LX, Београд, 67–97.
- Асенова 1989: Петја Асенова, *Балканско езикознание. Основни проблеми на балканския езиков съюз*, Софија.

¹⁰ Соболев наводи да се говори косовско-ресавског дијалекта могу сматрати прелазнима од говора са синтетичком деklinацијом према говорима са аналитичком деklinацијом, или обратно.

- Богдановић 1979: Недељко Богдановић, *Говори Бучума и Белог Поштока*, СДЗБ XXV, Београд.
- Богдановић 1987: Недељко Богдановић, *Говор Алексиначког Поморавља*, СДЗБ XXXIII, Београд, 7–302.
- Вукадиновић 1996: Вилотије Вукадиновић, *Говор Црне Траве и Власине*, СДЗБ XLII, Београд, 1–317.
- Грковић 1968a: Милица Грковић, *Неке особине говора села Лукова*, ППЈ 4, Нови Сад, 121–131.
- Грковић 1968b: Милица Грковић, *Уйошреба њадежа у чумићком говору*, ППЈ 4, Нови Сад, 133–159.
- Ивић 1957: Павле Ивић, *О говору Галијољских Срба*, СДЗБ XII, Београд.
- Ивић 1985²: Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и шћо-кавско наречје*, Нови Сад.
- Ивић et al. 1997: Павле Ивић, Жарко Бошњакковић и Гордана Драгин, *Банайски говори шумадијско-војвођанског дијалекта (друга књига: морфологија, син-такса, закључци, текстови)*, СДЗБ XLIII, Београд.
- Јовић 1968: Душан Јовић, *Трсињенички говор*, СДЗБ XVII, Београд, 1–239.
- Марковић 2000: Јордана Марковић, *Говор Зайлања*, СДЗБ XLVII, Београд, 7–307.
- Минчева 1964: Ангелина Минчева, *Развој на дателния притежателен надеж в българския език*, София.
- Милорадовић 2003: Софија Милорадовић, *Уйошреба њадежних облика у говору Параћинског Поморавља. Балканистички и етномиграциони аспекти*, Посебна издања Етнографског института САНУ 50, Београд.
- Пецо/Милановић 1963: Асим Пецо и Бранислав Милановић, *Ресавски говор*, СДЗБ XVII, Београд, 241–367.
- Поповић 1968: Иван Поповић, *Говор Госпођинаца у светлости бачких говора као целине*, Посебна издања САНУ, књига CDXXV, Одељење литературе и језика, књига 21, Београд.
- Радић 1990: Првослав Радић, *Црњице о говору села Мрче у куришумлијском крају*, СДЗБ XXXVI, Београд, 1–74.
- Реметић 1996: Слободан Реметић, *Српски њризренски говор I (гласови и облици)*, СДЗБ XLII, Београд, 319–614.
- Симић 1980: Радоје Симић, *Синтакса левачког говора I*, СДЗБ XXVI, Београд, 1–146.
- Соболев 1989: Андрей Н. Соболев, *Сербохорватская диалектология и изучение истории балканославянских языков*, ЗбФЛ XXXII/2, Нови Сад, 215–224.
- Соболев 1991: Андрей Н. Соболев, *Категория надежа на периферии балканославянского ареала*, ЗбФЛ XXXIV/1, Нови Сад, 93–139.
- Стевановић 1950: Михаило Стевановић, *Ђаковачки говор*, СДЗБ XI, Београд, 2–151.
- Томић 1987: Миле Томић, *Говор Радимаца*, СДЗБ XXXIII, Београд, 303–474.
- Тополињска 1988: Зузана Тополињска, *Дайивниош однос и кирилومتодиевско-шо јазично наследство*, Кирилومتодиевскиот период и кирилومتодиевската традиција во Македонија, Скопје, 153–158.
- Ћирић 1983: Љубисав Ћирић, *Говор Лужнице*, СДЗБ XXIX, Београд, 7–119.
- Ћирић 1999: Љубисав Ћирић, *Говори Понишавља*, СДЗБ XLVI, Београд, 7–262.

Скраћенице часописа

ЗБФЛ: *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику.*

ЈФ: *Јужнословенски филолог.*

ППЈ: *Прилози проучавању језика.*

СДЗБ: *Српски дијалектолошки зборник.*

R é s u m é

Sofija Miloradović

„ВРОДЕ РАЗВЕРНУТОЈ В ПРОСТРАНСТВЕ ДИАХРОНИИ“

Dans le travail ci-présent on démontre, sur les exemples de quelques parlers populaires serbes, que la situation synchronique dans les dialectes serbes présente une certaine sorte de ré-interprétation du développement historique des manières d'exprimer la possession dans les constructions substantives. Cet article met en relief l'importance de l'étude de la syntaxe dialectale pour la déduction des conclusions valables dans le domaine de la dialectologie historique, étant donné que l'aire des différentes formes d'exprimer la vraie possession (*кућа мога оца // моме оцу кућа // на мојега оца кућа*) ainsi que la possession appelée existentielle (*сестра мога оца // моме оцу сестра // на мојега оца сестра*) représente, d'après le corpus formé à la base de quatre dialectes serbes (le dialecte de Šumadija et Voïvodine, celui de Smederevo et Vršac, celui de Kosovo et Resava et le dialecte de Prizren et Timok), la réinterprétation du développement historique des manières d'exprimer cette catégorie sémantique, reflétant des procès analogues dans l'histoire des langues slaves des Balkans.

АЛЕКСАНДАР МЛАДЕНОВИЋ

(Београд)

ФИЛОЛОШКЕ БЕЛЕШКЕ О ЈЕДНОМ СРПСКОСЛОВЕНСКОМ ТЕКСТУ ИЗ 1720. ГОДИНЕ

У овом раду аутор износи неколико филолошких црта, језичких и граfiјских, из једне српске рукописне књиге, настале 1720. године „повеленијем“ (сремско)карловачког митрополита Вићентија Поповића.

Кључне речи: Служба светим деспотима Бранковићима, Служба Јовану Бранковићу, рефлекс полугласника, слово њ, слово њ, придев *славеносрпски*.

У музеју Српске православне цркве у Београду чува се рукописни Зборник са Заједничком Службом светим деспотима Бранковићима (стр. 1а-34б) и Службом Јовану Бранковићу, стр. 36б-59б (сигн. 233).¹ Ову књигу су писале две руке, које се понекад огледају и на истој страници, што говори да су одговарајуће личности припадале истом времену. На стр. 36а налази се запис Данила, једног од двојице ових писара, који доносимо у оригиналној граfiји са разрешеним скраћеницама: Повелѣниѣмъ выше писатѣго² благодѣтелѣ господина, господина кнѣ Вићентија митрополита и дрѣкѣ крѣгъ сѣнцѣ дрѣ крѣгъ лѣни ѣ. Овде се помиње Викентије Поповић, познати митрополит „крушедолске (карловачке) митрополије“, који је столовао у Сремским Карловцима (1713-1725) и за чије је време настао рукописни Зборник који је овога пута привукао нашу пажњу и о чијим ћемо неким језичким и граfiјским цртама говорити у продужетку овога рада (о В. Поповићу уп. у Енциклопедији Југославије, Загреб, 1965, књ. 6, 563).

¹ На ову књигу скренула ми је пажњу археограф Миланка Убипарип, на чему јој и овде захваљујем.

² Слог -го је написан надредно, тзв. „гужвицом“, познатом у старом српском писању.

1.

Овај Зборник је написан српскословенским језиком који се у време настанка ове књиге (1720. године) може једино очекивати код Срба у књигама или одређеним текстовима са црквеном, духовном тематиком. О српскословенском карактеру језика овог Зборника сведочи, у првом реду, низ примера са написаним рефлексом *a* место старог полугласника. Примери:

а) конаць 2а, коначно 26а, Твораць 10б, 44б, вѣнаць 32б, 41а, чловѣколюбаць 45б, нелицемѣрань 41, Богородицань 2б, праведань 46а, чѣстань 15б, прѣчѣстань 18б, прѣчьстань 18б, благочастнѣаго 47б, Стефане благочастнѣке (вок.) 9б, 48б, красань 5а, 54б, невѣрань 52а, болян 8а, 10б, 33б, 34а, штаць 54а, 55а, истинань 18а, длоголѣтан 7а, прензредан 20а, напрасань гнѣв' 41а, крепакъ 21б, 22а, жнзан' 2а, мнсалъ 21а, болѣзань 34а, пѣсань 34б, 37б, 50б, оралъ 35б, 36а, шралъ 36а, есац 40а, есамъ 40а, доваръ воннъ 51а и сл.,

б) данас 2б, 6а, данасъ 58б, дань 24б, свѣзда Дан'ница 35а, на стаъз 5а, стаъз 21а, частна 12а, сан' 16а, штацьстава 2б–3а, 22а, ѿ[а]частва 45б, 54а, 58а, штаць нашнхъ (ген. мн.) 26а, штац' нашнх 27а, нелажно 18б, 23а (х2), мача (ген. једн.) 23б, дажда 44б, 45а, любазно 57а, въселябазны ѿцн (вок. мн.) 24б, тѣгъ срдачнѣю 33а и сл.,

в) пришад 45а, пришадше 3б, сашад'ше се 37б, пришалцѣмъ 6а, прошад' 10б, прошад 44б, дошадше 54б, шаствѣе 6б, 40б, шаствѣа 17а, нашаствѣа 19а, 26а, по ѿшаствы 47а, пѣтьшаствѣа 48б, трѣжаствѣиюще 10а, 34а, тачѣю 16а, 47а, чатѣшнх 17б, въсатаскы 21а, ннотаскы 44а, пророчаства Ісаина 40а, богатаство 23а, 24б, богатаст[т]во 23а, множаство 56б (х2), множаства 41б, 44а, велнчаство 49б, свшаства 48а и сл.,

г) са слъзамн 3а, са сазамн 31б, са сл'замн 54б, са чѣдом 42а, са чѣды 42а, савѣтннкъ 35б, сашад'ше се 37б, садѣлай 17а, 19б, 20б, саздаалъ 3а, саздаалъ 3б, 27б, сазда 43б, сазданїе 48б, саздателя 49б, саблюдаетъ 7а, саблюденїе 37б, саблюдосте 51б, сахранн (2. једн. имп.) 14б, 17а, сагрѣшыхомъ 15а, сагласно 46а, 53б, саъывающе 38б, сазнвает 53а, сазнвають 58а, саборн 7б, 10а, саборы 42а, сабрана 24б (х2), саберѣт се 40а, богосаберанїй 44а, сабралъ 45б, састав'аше 46б, саставнте 58б и сл.,

д) ва последнїа лѣта 2б, ва послѣднѣ врѣме 42а, ва память 3б, 34б, ва о'чїю 6б, ва славе 12а, ва рождѣстве 26а, ва радостн 28б, ва ней 31а, ва послышанїн 38б, ва мнр 42а, ва начеле 43а, ва т'ме 43б, ва пѣснѣх 57а и сл.,

ђ) вапїю 3а, 22а, вапїаше 11а, 45а, вапїемъ 39а, вастанѣте 16а, ваместо 28а, вакорѣ 32а, ваплъщаемъ 2б, ваъвах 36б, вадовнцямъ 37б, вадовнцамъ 39б, ваъръжено 41а, ва'а (3. једн. аор.) 43б, 46а, ваърачат' тн се 51а, ваъвншше 52а, ваъвпе 52б, въсн ваъвпе 33б, васелен'нѣю 2б, по васелен'нѣй 11б, 33б, васелен'нѣ 25а, васеленѣю 37а, васеле[нѣю] 45а, ваъвншше 52а и сл.,

е) *васаць анкъ нночьскы* 33б;

ж) не *ваз'ношн се* 70, *вазносити се* 36а, *вазносите* 56а, *вазнграй* (2. једн. имп.) 7б, *вазвещаютъ* 10а, *вазндосте* 10а, не *ваздоже* (3. једн. аор.) 17а, 49а, 49б, *ваздожнхшц* 32б, *вазнскве* 37б, *ваздвнжет се* 33а, *вазлюбилъ* 38б, *вазнегодветъ* 41б, не *вазбрано* 42а, *вазгласнц* 47а, *вазбеселнц* се 58б, *ваздамъ* 34б, *васпрѣмъ* 2б, *васпойте* (2. мн. имп.) 43а, не *вапоеть* 5б, *вапоемъ* 8б, 43а, 52б, *вапонцъ* 10а, 24б, *вахваалнц* 8а, *вахваалет се* 12а, *вахваалым* (1. мн. имп.) 12а, *вахоте* (3. једн. аор.) 17а и сл.

Многи од ових и сличних примера долазе у Зборнику написани и са њ или и са њ на месту где у тим истим или сличним случајевима налазимо написано *a* уместо старог полугласника, као нпр.: *сѣдѣлай* 33а, *сѣ сацаи* 3б, *благодѣствнваго* 53б, *шѣства* 48а, *трѣжство* 38б, *множество* 33б, *нночьскы* 37а, *въ теѣ* 28а, *въ радости* 55а, *вѣсака* 4а, *вѣсакого* 25а, *вѣскоре* 3б, 4а, *вѣспрѣете* 22а, *вѣселеннѣ* 24а, *вѣспонцъ* 9б, *вѣпоемъ* 8а, *вѣспойте* 8б, 39а и сл. И у овим случајевима, на одређеним местима у њима, слова њ и њ имају, наравно, гласовну вредност *a*, што јасно показују неки примери из овог Зборника као што су: *вѣшего* 50б, *вѣшего* 50б, *вѣмъ* 17а (x2), 24б, *вѣм* 51б, у којима се словом њ обележава самогласник *a* који у овим заменичким облицима потиче од старог *a* а не од полугласника (*вашего*, *вам*: уп. *ваць* ба, *вашнцъ* ба (x2), *вашнц* 4а и сл.).

Изнесени примери са написаним *a* уместо старог полугласника сведоче о таквом њиховом изговору у српскословенском језику из 1720. године, који је у овом старом српском црквеном и књижевном језику настао од времена када се полугласник *ə* (< њ, њ) вокализовао у *a* у српским народним говорима (што се у већини народних говора данашње Србије десило свакако негде у првим деценијама XV века). Широко писање поменутог *a* (< њ, њ) била је одлика и других српскословенских текстова, поготово оних из прве половине XVIII века, нпр.: Службе св. кнезу Лазару из 1725. године и двеју књига: Молитвеника и Стихологије писара Александра Пећанина, насталих у Нишу 1736. и 1737. године (уп. Младеновић 1991, 23–24; Младеновић 1986 105–107). Врло честа употреба слова њ за означавање вокала *a* у овом Зборнику из 1720. године последица је такве правописне праксе у до-тадашњем српском писању уопште. Она је настала углавном у последњим деценијама XIV века, када је знак њ обележавао, најпре, изговорни полугласник *a*, касније, полугласнички рефлекс *a*. Традиција у српском писању одржала је употребу слова њ (= *a*) све негде до половине XVIII века, када се углавном и завршава званична употреба српскословенског језика на нашим просторима и од када су слова њ и њ постала код Срба само безгласни знаци (уп. Младеновић 2004, 170–171).

2.

У овом Зборнику, нарочито у његовом другом делу где долази Служба Јовану Бранковићу (366–596), употребљава се доста често слово *а* за означавање секвенце *ја*, што није типично за српскословенску ћирилицу. У првом делу овога Зборника, који није писао онај писар који је писао други део ове књиге, забележили смо примере прѣсветаа дѣво 56, таковаа скровица 8а. У продужетку изнећемо случајеве у којима је употребљено слово *а*.

аја

вселенаа 35а, благословен'наа 58а, с[в]ѣтаа Мнтрополіе (вок.) 366, свѣтаа Мнтрополиш (вок.) 496, морскаа 416, срѣскаа 59а, славнаа 59а, 596 (х3), прѣчнстаа 446 (х2), 55а, 56а, чнстаа 48а, 59а, предпразанстванаа 47а, пр[ѣ]подов'наа 47а, прѣподов'наа 486, жалостнаа 47а, свѣтаа богонзбраннаа 506, насажденаа 51а, просвещеннаа 51а, тѣлеснаа 526, многодѣтнаа 526, пре-краснаа 536, благовон'наа 54а, скорала 546, вѣсепѣтаа 55а, 58а, предмностиваа 57а, свѣтозарнаа 96, поред чѣстнаа 396, прѣсветаа 396, свѣтаа 45а, вѣсе-блаженаа 40а, славнаа 596, прѣчнстаа 46а;

ија

Внкен'тіа 35а, Внѣнтіа 36а, Іаіа 566, спасеніа 35а, православіа 49а, 496, хотеніа 96, оученіа 35а, царствіа 41а, мученіа 35а, пятьшаствіа 486, вожіа 366, 496, 516, 566, веселіа 49а, 58а, нсцѣленіа 536, нсцѣленіа 366, 49а, 526, 536, 566, 57а, нсцеленіа 49а, 59а, ттеніа 40а, твждестранствіа 49а, 516, безсмртіа 406, жнтіа 48а, посѣщеніа 406, стоаніа 526, васіа 436, сіа 516, шзловленіа 446, благоуханіа 48а, благодѣстіа 516, съваквпленіа 496, ве-лнтіа 526, 536, 586, преданіа 506, помншленіа 526, знаменіа 51а, 54а, преста-вленіа 55а, здравіа 556, всрдіа 576, сіати 576, просіаљ 96, сіаѣть 35а, сіають 58а, свѣтосіаѣтелне 51а, свѣтосіаѣтелнін 56а, просіаше 42а, нзліавшаго 48а, поред царствіа 37а, вельгіа 456, веселіа 46а, православіа 386, 39а, нсцеленіа 45а, нспн-таніа 466, сіають 386, вѣсїавн 396, просіаљ 436, затим нсцѣленіа 426;

ља

прославаѣть 356, прославляють 356, прославляй 446, поставлаѣть 356, нз-бавлаѣй 406, креплахъ се 556, валаше се 52а, похвалаю 57а, наставлаѣ 56а, оудн-вляють 56а, зѣмла 426, податѣла 476, поред савжнтѣла 356, роднтѣла 526, бла-годѣтѣла 36, посетнтѣла 38а, дрѣжнтѣла 46а, саздатѣла 496, зѣмла 426, 43а, 44а, 59а, нзбавнтѣла 496, прославляем 58а, прославляѣть 386, 59а, прославляюща-

го 52а, прослављаѣци 42б, прослављаѣцы 42б, оуднвѣѣши 44а, въсхваѣѣцы 42б, избавѣѣши 44а, остваѣѣтъ 48б, ѣвѣѣѣ 44б, избавѣѣѣ 51б;

ња

напанаѣѣѣ 55б, Ђышнаго 41б, поред н[ы]ни 37б (х2), 38а, 41б, Ђышнаго 41а, ѡн[ы]ни 46а, испнаѣѣѣ 47б, сѣхранѣѣ 48б, сѣхранѣѣ 50б, възбранѣѣѣ 48б, Господни 55б (х3).

Изнесени примери показју да је слово ѣ употребљено за означавање секвенце *ja* у групама: ѣѣ (*aja*), ѣѣ (*ija*), ѣѣ (*ja*) и ѣѣ (*ja*). Најдоследније је писање групе *ija* са ѣѣ, затим групе *aja* са ѣѣ (ретки су примери са -ѣѣ), па онда групе *ja* са ѣѣ (мада преовлађују примери са ѣѣ); писање групе *ja* са ѣѣ ретко се јавља, јер је писање са ѣѣ чешће заступљено. Очигледно је да се ради о слову ѣ (= *ja*) преузетом из ондашње руске (рускословенске) ћирилице, и то оне заступљене у руским црквеним књигама и другим текстовима, штампаним поменутиим писмом или у таквим текстовима писаним полууставном ћирилицом где се употребљавало поменуто слово.³

Усвајање од стране српских писара слова ѣ (= *ja*) из рускословенске ћирилице (у првом реду из штампаних руских црквених књига и текстова, односно и из оних писаних полууставом) и уношење поменутог слова у властите текстове писане српскословенским језиком и српскословенском ћирилицом (која се, иначе, не одликује графичком цртом ѣ = *ja*) — за нас има шири значај. Ова појава јасно сведочи о томе да су им били блиски и да су се у понечему могли угледати на њих. А како и не би кад је и Србима и Русима била и тада заједничка вера православна, а такође заједничко и исто писмо, ћирилица. И њихови црквени језици: рускословенски и српскословенски били су у великој мери међусобно блиски и разумљиви, јер су та два редакцијска језика представљала само варијанте једног истог основног црквеног и књижевног језика: ћирило-методијевског, старословенског (уп. Толстој 1998, 254; Младеновић 1989, 38–40; Младеновић 2002, 85–86; Младеновић 2005, 20–21). Самим тим, овим што је речено, потврђује се сасвим јасна и реална позната изјава београдског митрополита Мојсија, исказана 1718. и 1721. године у писмима упућеним руском цару Петру Великом: „а славјански језик [славенски, рускословенски, руски црквени језик — А. М.] је наш језик!“ (Младеновић 1989, 11; Младеновић

³ Руски брзопис прве половине XVIII века не одликује се словом ѣ већ знаком или његовим варијантама насталим од овог слова (уп. Черепњин 1956, 479).

је, у времену које је долазило, измењен у *слав-* (*славеносрпски*) у духу руског односно рускословенског језика.

Придев *словеносрпски* употребљен је горе уз именицу *народ* означавајући да се ради о Србима Словенима, наравно, о православнима, који су припадали *православном Словенству* (*Slavia Orthodoxa*). Познато је да се овај придев употребљавао уз разне појмове, као нпр., у титули *архиепископској* уз име овде већ поменутог митрополита Вићентија Поповића, где је имао значење *српски* (уп. Младеновић 1989, 77, 94–95). У погледу употребе овакве сложенице, наш језик није био усамљен: добро је познато да су и код Руса и код Бугара постојали придеви „славено-росијски“ и „славеноболгарски“ и да су се употребљавали не само уз именицу *језик* већ и уз низ других појмова уз које се, нарочито у другој половини XVIII века, код нас употребљавао придев *славеносрпски* (уп. Младеновић 1989, 77–78, 94–95; Младеновић 1990, 228–230; Младеновић 1987, 266–268; Толстој 1998, 226–227).

Литература

- Младеновић 1986 — Александар Младеновић, *Српска редакција старословенског језика — неке особине из текстова XVIII века*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1986, књ. XXIX/1, 103–112.
- Младеновић 1987 — Александар Младеновић, *Нова књига Б. А. Усиенског из историје руског књижевног језика*. — Јужнословенски филолог, Београд, 1987, књ. XLIII, 263–272.
- Младеновић 1989 — Александар Младеновић, *Славеносрпски језик. Студије и чланци*. — Нови Сад (Књижевна заједница Новог Сада), 1989.
- Младеновић 1990 — Александар Младеновић, *Термините славеносрпски и славеноболгарски — един паралел*. — Съпоставително езикознание. Списание на Софийския университет „Климент Охридски“, Софија, XV/1990, кн. 4–5, 228–230.
- Младеновић 1991 — Александар Младеновић, *Неке најомене о језику рукописа „Службе светом кнезу Лазару“ (Прва четвртина XVIII века)*. — Научни састанак слависта у Вукове дане. Реферати и саопштења, Београд, 1991, књ. 19/1, 23–26.
- Младеновић 2002 — Александар Младеновић, *О континуитету у развоју српског књижевног језика (До средине XIX века)*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 2002, књ. XLVI/2, 83–90.
- Младеновић 2004 — Александар Младеновић, *Најомене о једној заједничкој особи српског и бугарског правописа у време патријарха Јевтимија*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 2004, књ. XLVII/1–2, 165–173.
- Младеновић 2005 — Александар Младеновић, *Београдски митрополић Мојсије Петровић (1713–1730) и почетак стварања српског књижевног језика новијег времена*. — Глас, Београд (Српска академија наука и уметности. Одељење језика и књижевности, књ. 21), 2005, књ. CDI, 17–26.

- Толстој 1998 — Н. И. Толстой, *Избранные труды. Том II. Славянская литературно-языковая ситуация.* — Москва („Языки русской культуры”), 1998.
- Черепнин 1956 — Л. В. Черепнин, *Русская палеография.* — Москва, 1956.

Резюме

Александр Младенович

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ ОБ ОДНОМ СЕРБСКОСЛАВЯНСКОМ ТЕКСТЕ ИЗ 1720 ГОДА

Предметом настоящей статьи является рукописный Сборник, составленный в 1720 году на территории тогдашней (Сремско)карловацкой митрополии.

Автором исследованы следующие языковые особенности этого Сборника:

1. гласный *a* на месте прежнего полугласного звука;
2. употребление буквы *а* (= *ja*), которую сербские писцы начали писать под влиянием текстов на рускославянском языке, опубликованных русской кириллицей;
3. употребление буквы *й* (= *j*), встречающейся в текстах на сербском языке и до 1720 года, но прочно закрепившейся в написании после 1726 года, когда рускославянский язык стал официальным языком Сербской Православной Церкви, заменившим сербскославянский язык, употреблявшийся до этого в данной функции.
4. употребление прилагательного *словеносрйски* для обозначения принадлежности сербам, славянам, в котором позже под русским влиянием изменилось произношение первого слога *слов-* > *слав-*.

ГЕРХАРД НЕВЕКЛОВСКИ
(Клагенфурт)

ЦИВИЛИЗАЦИОНА ЛЕКSIKA
У СРПСКОМ И ХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ У XIX ВЕКУ
(на примеру неких економских и банкарских термина)*

У чланку се описује настанак или увођење неких цивилизационих речи са подручја економије и банкарства у српском и хрватском језику у XIX веку. Њихова се употреба прати према штампаним изворима, углавном новинама. Из грађе се види различит однос српског и хрватског језика према домаћим речима и позајмљеницама из других језика. Примери показују такође како Срби и Хрвати сежу за различитим традицијама.

Кључне речи: српски и хрватски језик, XIX век, цивилизациона лексика, економија, трговина, банкарство.

1. Увод

Балканска комисија Аустријске академије наука већ годинама ради на пројекту истраживања цивилизационе лексике у језицима југоисточне Европе, тачније у српском, хрватском, бугарском, румунском, грчком и турском језику. Као временски оквир узимао се распон од 1840. до 1870. године. То је време после ослободилачких покрета у Србији и у Грчкој, време револуција у Будимпешти и Бечу 1848. године, независност подунавских кнежевина Молдавије и Влашке 1859. године, то је време политичких реформи у Османском царству, време унутарњих устанака и време ратова Турске са Русијом. Крај тог периода долази са Берлинским конгресом, који је 1878. године донео нов политички поредак на Балкану са собом.

Неколико сарадника Балканске комисије радило је на ексцерпиранију штампе датог временског раздобља. Неки досадашњи резултати

* Проширена верзија овог чланка објавиће се под насловом „Das Projekt der Balkankommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 'Bosnisch/Kroatisch/Serbisch: Gesellschaft und Wirtschaft'. Am Beispiel einiger Termini aus dem Finanz- und Geldwesen“, у: *Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse*, 143.

пројекта могу се видети из двеју публикација Балканске комисије (Katičić 2004, Neweklowsky 2007).¹

Ми ћемо се у овом чланку ограничити на цивилизациону лексику на говорном подручју српског и хрватског језика у XIX веку. На том подручју постојале су две независне кнежевине, Србија и Црна Гора, и поред њих два моћна центра у којима су живели јужни Словени, наиме Османско царство са главним градом Цариградом и Аустроугарска монархија са центрима Бечом и Будимпештом. Срби су живели у кнежевинама Србији и Црној Гори, затим у угарској половини хабзбуршке монархије (у данашњој Војводини), те у Османском царству (у Босни и Херцеговини и у Санџаку), Хрвати су живели у угарској половини Аустро-Угарске (Хрватска, Славонија), у аустријској половини (Далмација) и у Турском царству (Босни и Херцеговини), док су преци данашњих Бошњака углавном живели у Турском царству (штампа се код њих јавља сразмерно касно, тако да они овде нису узети у обзир.) Не треба заборавити ни Србе у Хрватској и Далмацији и Хрвате у јужној Угарској.

Из политичких центара ширио се језички утицај, с једне стране, из Османског царства, откуда су преузимане хиљаде речи, међу њима цивилизациона лексика, нпр., државно-административна, војничка, верска, друштвена терминологија итд., а, с друге стране, из Аустроугарског царства, откуда је немачки језик као језик команде у Војној граници вековима вршио силан утицај, а у XIX веку је нарочито утицао преводима закона и одредаба на језике других народа монархије. Ипак не треба превидети да су закони и одредбе превођени често са мађарског језика, тако да је и тај језик имао свој утицај при стварању цивилизационе лексике у српском и хрватском језику. Међутим, и други су језици вршили свој утицај приликом изградње цивилизационе лексике, међу словенским језицима чешки (нешто више код Хрвата) и руски (нешто више код Срба), као и западноевропски језици, осим немачког нарочито француски.

Под цивилизационом лексиком подразумевамо, дакле, нове речи, нове творбене моделе, позајмљенице, али и старе речи у новом или промењеном значењу, које су улазиле у језик услед политичких, друштвених, економских промена или због нових предмета, нових

¹ За српски и хрватски радило се, у ствари, о два пројекта. Први је био 2000–2003. са тежиштем на семантичким пољима „држава и власт“, а вођа пројекта је био Радослав Катичић. Други се одвијао 2003–2007. са тежиштем на „економији и друштву“, вођа пројекта је био Герхард Невекловски. Оба је пројекта финансирао Аустријски фонд за унапређивање наука (FWF број P16396–G03). Захваљујем се како Фонду тако и сарадницима на пројектима.

проналазака итд. При томе није реч о стручној терминологији, него о лексичким јединицама које су у језик уводили, рецимо, новинари, да би извештавали о политици, о друштвеним приликама, о војним догађајима, о економији, о трговини, о железницама итд. Нове речи могле су се прихватити или не, могле су живети дуже или краће.

2. Грађа

Употреба цивилизационих речи и термина може се приказати најбоље на грађи периодике, нарочито новина. Ове се тачно датирају и излазе континуирано у току дужег времена, тако да се употреба одређених речи може пратити кроз године. За наше смо истраживање употребили следеће новине и књиге:

Српске:

- Исајл 1816 Димитрије Исайлович, *Историја трговине*. Будим, 1816.
Срб *Србобран*. Нови Сад, 1842–1866 (новине српског грађанства у аустроугарској монархији); ексцерпирано 1862.
СН *Српске новине*. Крагујевац, 1834, Београд 1835. и след., 1834. под именом Новине српске, од 1843. Српске новине; ексцерпирано 1848.
Нап *Найредак*. Сремски Карловци — Земун, 1848–1849; ексцерпирано 1848.
Сед *Седмица. Лист за науку и забаву*. Нови Сад, 1852–1858.
Вила *Вила. Лист за забаву, књижевност и науку*. Београд, 1865–1868, седмичник.
БВј *Босански вјестник*. Сарајево, 1866–1867 (прве новине у Босни и Херцеговини); ексцерпирано 1866.

Хрватске:

- Ѕип 1796 Josip Šipuš, *Temelj žitne trgovine*. Karlovac, 1796 [ре-принт Zagreb 1996].
Коло *Kolo. Članci za literaturu, umjetnost i narodni život*. 1845–1853, 9 књига, ексцерпиран избор.
NN *Ilirske Narodne novine*. Zagreb, 1835–1872, на почетку Novine horvatske, 1836–1843, Ilirske narodne novine, 1843–1844, Narodne novine, 1844–1846, Novine horvatsko-slavonsko-dalmatinske, 1847–1849, Novine dalmatinsko-horvatsko-slavonske, od 1849. Narodne novine (орган Илирског покрета); ексцерпирано 1847–1848.

- SJ *Slavenski jug*. Zagreb, 1848–1850 (новине национално-револуционарног садржаја; морале су прекинути излажење 1850); ексцерпирано 1848–1850.
- Ne *Neven. Zabavni i poučni list*. Zagreb, 1852–1858, Rijeka 1858 (седмичник); ексцерпирано 1858.
- NL *Narodni list*. Zadar 1862–1920 (двојезично талијански и хрватски); ексцерпирано 1862.
- Vi *Vienac. Zabavi i pouci*. Zagreb, 1869–1903; ексцерпирано 1869.
- BosP *Bosanski prijatelj*. Zagreb 1850–1861, три књиге (четврта није узета у обзир; под утицајем Илирског покрета).

Наведене српске новине и Исајловићева књига писане су ћирилицом, на почетку старом, неререформисаном, а *Најпредак* 1848. и *Босански вјесник* 1866. углавном реформисаном Вуковом ћирилицом. Хрватска периодика је писана реформисаном латиницом Људевита Гаја (наравно, с изузетком Шипуша 1796). Поред извесних фонетских разлика између српске и хрватске периодике постоје и разлике у морфологији. У српској штампи има трагова славеносрпске традиције, касније се преузима Вукова реформа и у морфологији, док хрватска штампа углавном поштује правила Илирског покрета (Шипуш је под снажним кајкавским утицајем, а *Bosanski prijatelj* има синкретизам у множинским наставцима, а у генитиву -х према Гају). У ове посебности нећемо улазити сада, него ћемо се ограничити на лексику, и то на семантичка поља економије, банкарства, финансијског и новчаног половања.

3. Настанак и развој неких речи

3.1. „Акција, деоница, акционар, деоник“. Српски извори: Срб 1862 *акција*, СН 1848 *акција (на берзи)*, БВј 1866 *акција, акционар, акционарско њодвозно друштво*, хрватски извори: Šip 1796 *акција, акција трговачка*, NN 1847 *акција / дјоница, дјоница од жељезницах, акционер / дјоник*, Ne 1853 *дјоница, дјоник*. — АРј наводи: *дјоник* particeps, distributor, од XV века, *дјоница* particeps, cella promptuaria, portio 1. „судјоница“, 2. „спрема, кућерак“ код Belostenca, 3. „дјо земље који припада једном господару“; нема значења „акција“, РСАНУ: *акција* има у књизи: М. Миловук 1861. *Начела науке о трговини*; наводи *деоница* ијек. *дјоница, деоник* и *деоничар*, в. *акционар*; облик *акционер* има ознаку „застарео“. Маџураџић (241 сл.) за *дјоница* са варијантама *delnica, dilni-*

са наводи значење „*portio, pars divisa terreni communis*“, за *dionik* (*dionik, delnik, dilnik*) још значење „онај, који помаже код зла djela“.

Примери: *Акције* на берзи бечком биле су у последњ време на цѣни скочиле, а сада опет падоше (СН 1848/22, 105/2/57); ... и по томе се разликује: 1. нарочито такозвана трговина са еспапом, 2. новчана и мјенична трговина 3. трговина са државним папирима и *акцијама* (трговина фондова) (БВј 1/1866, 6/3/18); Установљење тог друштва мора се као знаменит корак на пољу обрта учињен забележити, и без сумње биће и *акционарима*, којих је патриотизам то похвално подuzeће установио, отуда лепих користи (БВј 2/1866, 9/2/36); Овдје је зимус установљено *акционарско њодвозно друштво* (БВј 2/1866, 9/1/2); *Nije nyh u pochetku nafse Tergovine nit u Italii nit Hollandii, Anglii, y nigde odmah bivalo, ma gdigodirfzu oni po naredbama vridnim za voditi ta Pofzao priliku dobili, tufzufze odmah porodile Kompagnie, Kapitali poloxili, Aktzie Tergovacske napravile ...* (Šip 1796, 88/11); ... *opredelio je velezaslužni predsjednik obće dvorske komore za sada deset milionah for[intih] u sr[ebru] za kupovanje dionicah od željeznica* (NN 13/1847, 52/2/58); У onomadnoj izvanrednoj skupštini magjarskoga tergovackoga društva, u kojoj je do 30 *dionicah (akcionerah)* bilo, većalo se je o sljedećem predlogu (NN 1847, 2/2/67).

У хрватским изворима налазимо страну реч *акција* поред домаће речи *dionica*, чије је значење прилагођено према новим потребама. Ново значење речи *dionik* није ваљда још било општепознато, што се доказује контактним синонимом *акционер* у NN 1847 из немачког *Aktionär*, док је облик *акционар* већ прилагођен. Значење „акција“ могло се развијати из значења под 3. у АРј „*dio zemlje koji pripada jednom gospodaru*“. Данас се у српском употребљава *акција*, а у хрватском *dionica* (Ćirilov 1994, 25). У хрватском језику *dionik* има данас значење „*sudionik, suvlasnik*“, док се за *акционар* каже *dioničar*.

3.2. „Банкрот, банкротирати“. Српски извори: СН 1848 *банкротство*, Срб 1862 *банкрот*, хрватски извори: Šip 1796 *banquerout, Banquerout napraviti* „*bankrotirati*“, NN 1847 *bankrotirati*, Vi 1869 *bankrotirati*. — Према АРј *bankrot* налази се само у Вуковом Рјечнику, из немачког, а немачки израз из француског *banqueroute*; наводи *bankrotiranje*, док *bankrotstvo* нема; РСАНУ наводи *банкрот* (из тал. *banca-rotta*) са значењима 1. „банкротство“, 2. „онај који је банкротирао“ (уп. Ивић 1998, 186).

Примери: За активно и пасивно избиранѣ одређује се државнимъ грађанима узраст одъ 23. година и да се ко не налази у станю *банкротства* или подъ криминалнымъ испытумъ (СН 1848/18, 71/2/28); На друго питањ нећемо ни да одговарамо, ерѣ савѣ светѣ зна, да е

Турска *банкротѿ* (Срб 1862/53, 3/1/8); ... vecs od davna *Banquerout* мо-раоби био направит. За једну пелду подати, дозта битсе казат, да један фзи-роман ил зпрофзитом једном форинтом доволјно фзиромаске хране у питја за окрепитѿзе фзиромаског дозта немохе купити (Šip 1796, 51/19); Послѣдње пол године *bankrotiralo* је код нас деветнаест тѣговачах ... (NN 2/1847, 7/1/39–40).

Страна реч преузима се у свим изворима, код Шипуша из фран-цуског, у другим изворима из немачког или талијанског. *Банкротѿ* мо-же бити непроменљив придев или именица са истим значењем као *банкротѿство*. Глагол се твори помоћу *-ираѿи* (*банкротѿираѿи*), код Шипуша још с помоћним глаголом *наѿравиѿи*.

3.3. „Зајам, зајамник“. Српски извори: Нап 1848 *зајам*, Срб 1862 *зајам*, БВј 1866 *зајам*, хрватски извори: Šip 1796 *posuda*, NN 1847 *najam* / *ponuda* / *oblatum* / *zajam* (*državni*), SJ 1848 *zajam*, *zajamnik*, NL 1862 *zajam*. — АРј наводи: *posuda*, од *posuditi*; само код Вука у значе-њу „зајам“, (Мамић 1992 има *posudovnik* „онај који што узима у посуд-бу“), *najam*, *najma* „conductio, merces“ код Микалје, Della Belle, Belo-stenca. Мамић има *najmodavac*, *najmovina*; нема потврда у значењу „зајам“; реч *зајам* се потврђује у речницима од Вранчића, *zajam* = *posudba*; *zajamnik* „вјереник“; латинског израза *oblatum* нема у АРј, дола-зи од глагола *offerro* „нудити“; РСАНУ наводи за *најам* под 3. а. „из-најмљивање, закуп, аренда“, али не „зајам“; види такође Маџураић 1638 сл. Ивић (1998, 47) наводи *зајмодав'ц* из средњег века.

Примери: Г. градоначалникъ овдашњи послао е данасъ Слав-номъ Патронату гимнасије новосадске две државне облигацие народ-ногъ *зајма* у вредности одъ 210 ф. а. вр. заедно са купонима, кое е на фондъ србске правне академие у Новом Саду великодушно поклонио г. адвокатъ Павле Георгиевићъ (Срб 1862/37, 3/1/58); Русија е сада башъ знатанъ *зајамъ* узела, а изъ последнѣгъ аустријскогъ буџета види се, да ће дефицитъ са концемъ ове године тешко мањи бити одъ 6,000,000 л. (Срб 1862/45, 3/1/10); али највише због тога, што се по круговима до-бро извјештеним чуло, да аустријска влада баш сад прави *зајам* од ше-сет милиона по свој прилици код народне банке бечке (БВј 4/1866, 25/3/47); ... *ter fzada, kada u bolyi czeni jefzte, damufze zar odkida nyegova muka? u pofzuda u jeptinoj czeni uzajmita nepovrati?* (Šip 1796, 86/20); ...*da je... princip Koburžki obećao varmedji najam od 10,000 for[intah] sre[bra]...* (NN 4/1847, 14/1/77); ... *o nastajućem gladu nije se bio govor poveo u varmedjskom spravištu. Gospoda ona toliko liberalna bojala su se mozebiti kakvoga oblatuma* (NN 13/1847, 49/1/30); *za sabranje potrebne summe novacah stališi su odabrali put dëržavne ponude (oblatum)* (NN 13/1847, 50/2/83); Вечка Burza 15. сѣчња...: *dëržavni zajam od g. 1834* (NN 6/1847, 24/2/77); Тако често бива са стотинами породицах, јер

spahija gleda samo na to, kako da oglobi *zajamnike*, za da si bolje natèrpa kesu (SJ 7/1848, 28/2/48).

Док у хрватским изворима налазимо различите лексеме, у српским се употребљава само *зајам*.

3.4. „Капитал, главница, капиталист“. Српски извори: Исајл 1816 *кайиџал*, Срб 1862 *кайиџал*, СН 1848 *кайиџал*, Нап 1848 *кайиџал*, Сед 1858 *кайиџал*, *кайиџалистџ*, БВј 1866 *главница / кайиџал*, хрватски извори: Šip 1796 *kapital*, NN 1847 *glavnica, kapitalist*, SJ 1848 *glavnica*, NL 1862 *glavnica / kapital*. — APј наводи *glavnica* „caput, sors“, од XVIII века, Вук има *главница* „capital“, одреднице *kapital* нема у APј; ова реч се преузима заједно са другим талијанским речима у XVIII веку (Ивић 1998, 152).

Примери: ... но ова трговина, кадъ се на далеко и съ великимъ *кайиџаломъ* води, то се она обично и правомъ речію Коммерціа или Велико-купечество называ (Исајл 1814, 14/6–7); Фондъ или *кайиџалъ* банке саставлѣнъ изъ 30.821 акция (СН 1848/18, 746/2/32); Я мислимъ, господо моя! да баръ ми засада не заключаемо, да се у *кайиџалъ* дира (Срб 1862/44, 2/1/37–38); Сад кад је тако, бил онда и други људи који око своји *кайиџала* раде, те од користи живе, по правди сви половицу доходака свои за род жртвовати морали? (Нап 1848/10, 44/3/36); Найбогатіи *кайиџалистџ* сараевскіи, босанскіи Родшилдъ, законодаваць све православне обштинне сараевске (тако е велико уваженъ према нѣговимъ дукатима), држи себе за великогъ обштинскогъ добротвора зато, што дае све године 1000 гроша у касу црквену и толико овдашньої школи (Сед 1858/7, брой 31/242/2/47); зато ваља захтјевању овог последнег саобраштаја доволно одговорити пре, нег што се *главнице* (*кайиџали*) на корист целога обрну међутргу, а то је по правилу свакад случај, кад који народ своје производње и свој саобраштај из собствених потреба и унутрашњег имања самостално образује (БВј 1866, 6/2/49); Jerbo nijedan Dil *Kapitala* tergovacskog illi fztvarinfzkog nije nikada ovoga illi onoga orfzaga do one dobe imetak, dokfze gdigodir illi na polya, illi kucse у Fabrike, kano fztvari uvik fztjecese, neoberne. Kajti jedan *Kapitalifzt* mogucs jefzte fztav fztvoj imetek u jednu czedulu od banke illi vekfzel fzkupiti, у odneszti kudgod hocse, kadmfzse fztvidi (Šip 1796, 18/20f.); Kamate, koje se nebudu uzele, pribrojiti će se *glavnici* ... (NN 1/1847, 4/1/55); Iz Poznania pišu o druŹtvu berlinskih *kapitalistah* za kupovanje i ponēmčenje poljskih imanjah ... (NN 10/1847, 39/2/28); podpredsjednik Danilov opaŹa, da ni kod nas se nemoŹe veće od pet po % kamate potezati na osiguranu *glavnicu*, i predlaŹe neka se primi prijateljska ponuda Matice Ilirske ... (NL 77/1862, 392/1/44).

Код Шипуша преузима се страна реч *кайиџал*, док се у млађој хрватској штампи употребљава и *главница* (калк према латинском);

српски извори користе *кајиџал*, само БВј има *главнице* (*кајиџали*), тј. *главница* се објашњава речју *кајиџал*. СН 1848 наводи као синониме: *Фонд или кајиџал банке*. У свим изворима се за капиталисту користи страна реч, при чему пада у очи да она и у српским новинама гласи *кајиџалистѝ*, док је савремени српски облик *кајиџалиста*. Brodnjak (1992, 215) наводи као савремене хрватске еквиваленте *kapitalist*, *glavničar*, *novčar*.

3.5. „Каса, благајна, пјenezница, хазна, благајник, казначеј“. Српски извори: СН 1848 *благајница / каса, казначеј*, Нап 1848 *касса, благајник*, Сед 1858 *каса*, Срб 1862 *хазна, благајник*, БВј 1866 *каса*, хрватски извори: Šip 1796 *каса*, Коло 1850 *blagajna, blagajnik, pjeneznica, pjeneznik*, NN 1847 *каса / peneznica, peneznik*, SJ 1848 *каса, blagajnik*, NL 1862 *blagajnica / pieneznica, blagajnik*, BosP 1850 *hazna*, 1861 *blagajna*, 1851 *blagajnik*. — АРј: *blagajnik* „praefectus aerarii“, од XVII века, *blagajnica* „thesauri custos femina“, од XVIII века; *blagajna* није у АРј, исто тако не *blagajnica* у значењу „каса“, *каса* потврђено од XVIII века, *pjeneznica* „blagajnica“, од *pjenez* из старовисоконемачког *pfenning*; РСАНУ: лат. *capsa*, уп. тал. *cassa*; *благајница*, в. *благајна*. *Хазна* је турцизам (АРј: „opes, thesaurus, aerarium“, код Вука „Casse“, *казначеј*, в. *благајник*, од *казна*, ваљда истог порекла као *хазна*, из руског језика). *Благајни* је придевска творба од *благо* „thesaurus“, откуда неологизам *благајна* (Skok I, 167).

Примери: У *државной благајници* мало е што готова новца нашло се (СН 1848/21, 96а/2/53); ерѣ на основу § 13. устроения банке пред *касама* е нѣнимъ наређено, да се банкноте са сребрнимъ новцима промѣнити могу ... (СН 1848/18, 746/2/11); ... при томе суди именованый *казначей*, да су и они новци у ономе пређе при прегледану рачуна нађеноме сувишку *кассе* друштвене (СН 1848/19, 78/2/10); Одсејек економични стара ће се о *касси* друштва, о приходу и расходу о издржавању и другом трошку друштва (Нап 1848/2, 8/2/39); *Добити* се може код *благајника* друштвеног Божидача Живковића — и код овдашњег трговца Александра Поповића (Нап 1848/6, 28/2/63); Новци, на велике камате узјамљени, потрошени, дугови већи, *хазна* опет празна, војска по 20 месеци неплаћена, буна на буну по целоме царству, чиновници лакоми и неверни, народи незадовољни, а реда нигде ни залекъ (Срб 1862/37, 3/3/85); Докторъ Стојковић предсѣд[ателъ] одбора и ревизоръ рачуна Божидаръ Вуйић, *Благајникъ* (Срб 1862/41, 4/3/29); Но по свој прилици као да из ових сметња неће рат произићи, па ни *државну касу* на то стање довести, да неби могла своје даље обавезательство према банки испунити (БВј 1/1866, 2/3/10); ... из *Orfacske kalfe* izplacsuva-ti odredito (Šip 1796, 46/21); *Biaše govornikah* i za jedno i za drugo pitanje, nu stvar odluči g. *pjeneznik* čiem izjavi, da novca jedva toliko ima u bla-

gajni, да ће njime тек успјети pečatnju Drobničeva рѣчника namirit a kamoli да још има шта и на друге ствари трошити (Kolo 1850/VII/88/15); S toga nastade jednom у *pjeneznici* друштва oskudica novacah ... (Kolo 1850/VII/88/9); Ravnateljstvo ... — обавља novčane poslove s pomoćju jednoga *blagajnika* i fiksusa (Kolo 1848/VI/Račun/35); ... novci bi morali ili bez koristi u *kasi* zatvoreni ležati, ili se kojemu bankiru na slabe kamate sa opasnostju izručiti ... (NN 8/1847, 29/2/27); O različnom poslovanju ovoga zavoda ... može se svaki ... izvēstiti u samom uredu (Amte) ... ili pako iz pravilah, koja su na horvatskom i němačkom jeziku štampana i prodavaju se у *pěneznici* družtva ... (NN 3/1847, 12/2/79); Dopis onaj ... (sadržavajući izvěstje o primljenom po provincialnom komisaru od někoje ugarske oblasti pečatu magjarskom, i o pretresanju njegovom ... u velikoj skupštini varmedjskoj uslěd relatie našega *glavnoga pěneznika* učinjene) zaslužuje veliku pozornost od strane svakoga domorodca ... (NN 9/1847, 35/1/39); *blagajnik* (SJ 39/1848, 155/1/47); Buduć da novo-ustanovljena srbsko-narodna učiona u Dubrovniku ostaje bez učitelja, komu je odredjena godišnja plata od petstotina (500) fiorinah A. V. i stanište bezplatno plaćeno iz *pieneznice* učionoga fonda, zato otvora se natječaj na rečeno miesto do svršetka veljače po star. kal. god. 1863. (NL 85/1862, 432/3/57); Od strane Matice Dalmatinske daje se na znanje, da početkom nove godine 1863 biti će u njezinoj *blagajnici* gotovih oko 1000 fior. odredjenih da se dadu u zajam na kamatu zakonitu, pod podobnu zakonitu jamčevinu (NL 85/1862, 432/3/45); ... da će točan račun radi potroška društvenom *blagajniku* podnieti (NL 77/1862, 391/3/70); ... da se iz občinske *blagajne* plaća odredi (BosP 1850, 13/10).

У српским и хрватским изворима налазимо *каса*, талијанског порекла, из латинског, такође *благајник*, потврђено од XVII века. Према *благајник* твори се женски облик *благајница*, од XVIII века. Ово значење, додуше, није потврђено у XIX веку, него *благајница* добија значење „каса“ и реинтерпретира се као деминутив од *благајна*. Поред тога постоји још *pjeneznica* од *pjenez*, које је познато регионално у хрватском језику, и којег нема у српској штампи. Затим налазимо турцизам *хазна*, који је познат у Србији и Босни, као и русизам *казначеј* (из неког туркског језика). Данас се у хрватском језику употребљава најчешће *blagajna*, у српском такође *каса*.

3.6. „Аренда, закуп, најам, арендатор, закупцац, најмител“ (уп. т. 3.3). Српски извори: Срб 1862 *аренда*, БВј 1866 *закуйац*, хрватски извори: Šip 1796 *arendator*, NN 1847 *arendator / najmitelj, аренда / najam*, SJ 1848 *аренда / najem*, BosP 1851 *аренда, арендатор, закуп, закупљивање*. — APј: *аренда* од XVIII века, код Belostenca, код Вука налазимо податак „у војводству“ (тј. у Војводини), *arendator* „arendator, redemptor, закупник“, *закуп, закупљивање*, уп. *аренда*; РСАНУ: *закуй, закупнина, арендаџор, закуйац*.

Примери: У месту Нештину крај Дунава сниже Илока, дае се една кућа са свима за економију потребним зградама и целом сесом добре земљѣ на едну илѣ више година под *аренду* (Срб 1862/37, 4/3/83–84); Друштво прима на себе дужност да пошту носи на својим колима, а за то неће већу наплату тражити, нег што су наплаћивали некадашњи поштански *закуйци* (БВј 2/1866, 9/2/9); Јербот овај Szpahija, *Arendator*, illi Gazda zacsuvaofzije od fzvog polja fzvjom mukom y trudom ovaj xitak (Šip 1796, 22/7); ... трошкови могу се раздѣлити у слѣдеће рубрике: *Arenda* за земљиште од 1. Оџука 1846 до конца Вељае 1847... (NN 6/1847, 24/1/46); ... [ирске] новине приповѣдају о чети од 30–40 мушких главих ... која је заредила по селих, те се грози *najmiteljem* (Pächter), да под живу главу неплатјају више властелом *najma* (NN 1/1847, 3/2/28); будући да је другу polovicu polak *najamnoga* уговора узео на се сам господар (NN 6/1847, 24/1/49); У двору пресвѣтле господје баронесе Ј. Ottenfels-Gschwind ... може се сваки дан добити *iz najma* пребивалиште у гornjem кату ... (NN 2/1847, 8/2/55); Мало иманје ... жели нећко на више годинах у *najam uzeti* (NN 13/1847, 52/1/77); *Arendatori* [у Ирској] *najam* неће да платјају ... (NN 2/1847, 7/2/25–26); Број оних који су услед 99 годишње *arende* постали земљодѣрѣцима (occupants) и који готово једнаке интересе имаду с властницима, као што и број оних, што (у севиерној Ирској) tieraju обертност и који се имаду прибројити посједујућој аристокрацији, јамачно неизноси 500,000 (SJ 7/1848, 28/2/25); Земљище ... у *najem* даје се (SJ 33/1848, 132/3/47); Ред непосреднога куплјенја увести ће се мало по мало, док се узмогне, мјесто даванја под *zakup* у свих струках државних доходakah (BosP 1861, 97/5); Ови су неуредјени и нестални, и већом страном долазе од *zakupljivanja* службе, monopolia — samotѣрѣтва, palte-poreza, rajniskog harača и дѣумрукah на годину износе: 30,275,000 for. sr. (BosP 1850, 13/31).

Аренда, *арендаѣор* долази из каснолатинског језика, словенске лексеме *најам* (са кајкавском варијантом *најем*), ген. *најма*, *најмитѣлѣ* и *закуй*, *закуйљивање* и *закуйац* добро су потврђене. У NN 1847 *najmitelj* се објашњава немачким контактним синонимом *Pächter*. Бројњак 1992 каже да је *arenda* и хрватска реч, са синонимима *zakup*, *zakupnica*. За *закуйац* наводи хрватски еквивалент *zakupnik*.

3.7. „Роба“. Српски извори: Исајл 1814 *есѣаѣ* / *ѣовар*, Срб 1862 *есѣаѣ*, СН 1848 *есѣаѣ*, Сед 1855 *есѣаѣ*, БВј 1866 *есѣаѣ* / *роба*, хрватски извори: Šip 1796 *stvari*; NN 1847 *espar* / *roba* / *tovar*, NL 1862 *roba*. — АРј: *espar* од XVIII века, турцизам; *roba*: из талијанског, само у новијим речницима, такође, код Вука.

Примери: ако ли е пакѣ *есѣаѣа* доволно и изобилно на торгу было, то су они маню цену имали, и оттудѣ су произышле речи („ства-ри“) скупо и ефтино (Исајл 1814, 6/4); Арапи су не само на суву сѣ

многи Азијатически народи трговали, и често тргове (вашаре) држали, на кое су сосѣди њиови *шоваре* свое у промену доносили ... (Исајл 1814, 49/19); После закључено е, да се удари по свој Босни думга (по-трошарина) на све производе и *есѣаѣе*, била храна, воћа, стока, масло, восакъ, дуванъ, со, каже ишто му драго друго, безъ разлике на Турке и христане, цамиска добра да се одузму, имами да се плаћају изъ касе као и низами ... (Срб 1862/37, 4/1/77–78); Селенѣ трае изъ Београда еднако, собно посуђе све е изъ вароши наполѣ изнешено, трговци су готово сви свое *есѣаѣе* по варошицама и сели изнели и тамо продају, аптеке су на врачарѣ у крајнѣ куће смештене, и садѣ у вароши нико се готово не виђа, до војника, и то све у највећемѣ жару чекајући нападај на градѣ (Срб 1862/52б, 2/2/3); Пролазногѣ *есѣаѣа* е за Београдѣ прошло: ... памука и други различиты неизрађени кожа (СН 1848/18, 74б/2/50); Сѣ новимѣ *есѣаѣомѣ* за ову годину здраво самѣ се задочио, али томе нисамѣ ја толико кривѣ, колико овај данашњи ратѣ (Се 1855, број 31/245/1/37); С тога има великих и малих трговаца, од којих први купују производе у свом отачаству или гдје их најефтиније нађу, и к својим јих стаништама ил' у обште на места на продају доносе, гдје су скупи, док они други *есѣаѣе* купују од великокупаца или оних, који такве производе, па их онима који такве троше, у каквој год хођу количини и мјери препродају (БВј 1/1866, 6/1/47); Колико је важан овај рад за обрт трговине у обзиру возидбе *робе*, толико исто је и због точног и чешћег одправљања писмоношне и аманетске поште чрез друштво (БВј 2/1866, 9/3/25); Szellyani kupiu od Varofsa vecsi broj obdelane u zgotovite robe z-manjm brojem *szvariuh* nyhovog radenya, negobi mogli kupiti racsunajuch izhodeche troskove, kadbi szami szebi *robu* dogotavlyali (Šip 1796, 3/18); ... su mnogi, osobito zanatlije, *robu* svoju i *espar* u mnogo manju cenu, nego što ih stoji, davali, amo da koi penez videti mogu (NN 12/1847, 47/1/86); Štedionica posudjuje uložene kod nje glavnice ... na ... *robu*, koja se lako nepokvari ... (NN 1/1847, 4/2/23); Po naredbi mēnbenoga sudišta prodavat će se na javnoj dražbi za gotove novce ... skladište *robe* spadajuće na bratju Kuh (NN 1/1847, 4/2/75); voženje *tovarah* pako i popravljanje druma poradi preslabe tēgovine sada je gotovo sasvim prestalo (NN 13/1847, 49/2/7); Ljudi, istina da iz svojih dućanah nisu mogli ništa od *robe* iznieti, ali je i Turke podosta ovaj požar stao (NL 61/1862, 311/1/21).

Реч *роба* која је данас у општој употреби, потискивала је све друге изразе од половине XIX века, потврђена је већ код Шипуша 1796.

3.8. „Камате“. Српски извори: Срб 1862 *камаѣе* / *инѣерес*, хрватски извори: Šip 1796 *interes*, Kolo 1850 *kamata*, NN 1847 *interes* / *kamata*, SJ 1848 *kamata*, NL 1862 *kamata*, *kamatnik* „lihvar“. — APj: из грѣког *kamatos*, византијског *kámaton* „opera, factura“, према Skoku (I, 549) ради

се о балканизму грчког порекла. Реч је потврђена од XIV века; *interes* (из талијанског) од XVII века, варијанта *interesh* од XVIII века.

Примери: Добише на *камате* већ било какве му драго 8 милиона фунти штерлинга, тое 80 милиона форинти аустријски (Срб 1862/37, 3/3/57); Далџ се опредељуе, да у Матици буду две касе. Прва главна за главно и облигацие, а друга ручна за потребе, у којој се дојко само до 400 фр у готовини стајти могло, а сувишак се тако под *интерес* издавао (Срб 1862/45, 2/2/49); Jedan daje Izvoje onamo novcze za natrag *Interessima* zadobiti: drugi, ako kadgodir Izvoje novcze izdade, ritko cseka, dabi ftogod nazad dobio (Šip 1796, 13/4); S toga nastade jednom u pjeneznici društva oskudica novacah, čiem se *kamate* nepolagahu (Kolo 1850, knjiga VII/88/10); Onomu pako, komu trēba zajma (posudbe) za unaprēdjenje svoga posla ili za poboljšanje svojega stanja, posudjuje novacah uz potrebitu sigurnost i priličnu *kamatu* (*interes*) (NN 1/1847, 4/1/45); ... neka se podnese nj[egovu] veličanstvu reprezentacia s prošnjom, da bi nam najam ... *bez kamatah* dozvoliti ... dostojalo (NN 4/1847, 14/2/5); skrižaljак [„табела“] за *kamate* Обци загребачки колendar (за годиште 1847) (NN 5/1847, 20/1–2/20); ... на покрканје блага, на нерод лиетине не само да просте јим један дио редовине, већ да они сиromasi не упадну у шаке *каматника*, раздуже јим без икакве *камате* ил писма већи дио своје сакупљене редовине (NL 33/1862, 166/1/53); ... на толико заостале платјанје *каматах* од *главних* овдаšnjemu прец. кaptолу (SJ 48/1848, 192/3/17); ... подпредседник Danilov опажа, да ни код нас се неможе веће од пет по % *камате* потезати на осигурану главницу (NL 77/1862, 392/1/43).

У NN 1847 *kamata* се објашњава контактним синонимом *interes*. Данас је грецизам *камата* у општој употреби.

4. Закључак

Наведени примери представљају мали избор из опширне грађе пројекта Балканске комисије Аустријске академије наука о цивилизационој лексици у српском и хрватском језику. Они јасно показују, како се код Срба и Хрвата приликом стварања савременог лексичког блага у XIX веку сеже за различитим традицијама.

Хрвати често надомешћују међународну реч домаћом речју или калком, док код Срба позајмљенице лакше остају. Ипак се догодило да се иста позајмљеница проширила код свих. Код поступка стварања и ковања нових речи долази не само до позајмљивања страних речи и ковања речи према страном узору, него и до проширивања значења домаће речи. Стране се речи обично морфолошки интегришу у језички систем. Примери за позајмљенице код Срба и Хрвата јесу, нпр.: *банкрош* (са творбама *банкроштво*, *банкроширати*), *роба* (потисну-

ла је паралелне речи), *камаша*. Један пример за позајмљеницу код Срба, а за проширивање значења речи код Хрвата (при чему су позајмљенице такође могуће) јесте *акција* — *деоница*, затим позајмљеница код Срба, а превод или калк код Хрвата: *капитал* — *главница*, *каса* — *благајна* (у Босни такође турцизам *хазна*), проширивање значења домаће речи налазимо у примеру *зајам* и код Срба и код Хрвата.

Примери су нови доприноси за историју појединих речи; они допуњују или исправљају податке у великим речницима и могу пружити увид у технику стварања нових речи.

Литература

- APj — *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: JAZU, 1878–1975.
- Brodnjak 1992 — Vladimir Brodnjak, *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika*. Zagreb: Školske novine.
- Вук — Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник истаумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Беч, 1852.
- Ивић 1998 — Павле Ивић, *Преглед историје српског језика*. Приредио А. Младеновић, Сремски Карловци — Нови Сад (Целокупна дела Павла Ивића, 8).
- Katičić 2004 — Radoslav Katičić (ed.), *'Herrschaft' und 'Staat'. Untersuchungen zum Zivilisationswortschatz im südosteuropäischen Raum 1840–1870. Eine erste Bilanz*. Wien (ÖAW, Schriften der Balkan-Kommission, 43).
- Mažuranić — Vladimir Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*. Zagreb, 1908–1922 [Репринт у две књиге, Zagreb: Informator, 1975].
- Mamić 1992 — Mile Mamić, *Temelji hrvatskoga pravnog nazivlja*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Neweklowsky 2007 — Gerhard Neweklowsky (ed.), *Herrschaft, Staat und Gesellschaft in Südosteuropa aus sprach- und kulturhistorischer Sicht. Erneuerung des Zivilisationswortschatzes im 19. Jahrhundert*. Wien (ÖAW, Schriften der Balkan-Kommission, 48).
- РСАНУ — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Београд: САНУ, 1959–.
- Skok — Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. I–IV, Zagreb: JAZU, 1971–1974.
- Ćirilov 1994 — Jovan Ćirilov, *Srpsko-hrvatski rečnik varijanata*. Drugo dop. izd., Beograd: Bata Orbis.

Z u s a m m e n f a s s u n g

Gerhard Neweklowsky

**DER ZIVILISATIONSWORTSCHATZ BEI DEN SERBEN UND KROATEN
IM 19. JAHRHUNDERT.
AM BEISPIEL EINIGER BEGRIFFE AUS WIRTSCHAFT UND BANKWESEN**

Die angeführten Belege aus den Sachgebieten Wirtschaft, Handel, Bankwesen stellen eine Auswahl aus dem umfangreichen Projekt „Gesellschaft und Wirtschaft“ der Balkankommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften dar. Sie zeigen deutlich, wie bei den Serben und Kroaten bei der Schaffung eines den Zeiterfordernissen angepassten Wortschatzes auf verschiedene Traditionen zurückgegriffen wird, und dass diese Traditionen ihre Kontinuität bis heute besitzen. Bei den Serben bleiben viel eher internationale Entlehnungen erhalten als bei den Kroaten, die eher einheimisches Wortmaterial vorziehen. Im einzelnen werden die Begriffe *Aktie, Bankrott, Darlehen, Kapital, Kasse, Pacht, Ware, Zinsen* mit ihren Ableitungen behandelt.

Die Beispiele sind Beiträge zur Wortgeschichte, die Angaben im großen Akademiewörterbuch (ARj) ergänzen oder korrigieren und einen Überblick über die Techniken der Entstehung neuer Wörter vermitteln sollen.

РУСЕЛИНА НИЦОЛОВА

(София)

ПРОБЛЕМАТИКА НА СЛОЖНИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ С КОМПЛЕМЕНТИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК*

Тук ще бъде набелязан кръгът от проблеми, които възникват при описанието на сложните изречения с комплементи в български от гледна точка на взаимоотношението между формална и семантична структура (една част от тези проблеми са характерни и за съответните изречения в другите славянски езици, но друга част са типично български). Ще се спрем само на най-честите случаи, когато комплементът се отнася към *verbum finitum* от главното изречение.

Ключеви думи: синтаксис, семантика, сложното изречение, комплементи, пресупозиция.

В повечето синтактични теории под комплемент се разбира синтактична конструкция, означаваща пропозиция, която в семантичната структура заема позицията на аргумент към главния предикат в изречението — в български този предикат най-често е сказуемото в главното изречение, напр. *Иван ме помоли да му донеса книгата*. Комплементът може да означава и аргумент към второстепенен предикат в изречението, означен с нефинитна глаголна форма (причастие, деепричастие), която често е обособена, или прилагателно, напр. *Заставено да признае истината, момчето беше много смутено; Желаящите да се запишат трябва да се обадят в агенцията; Чувайки, че се отваря вратата, Мария се стресна*. Дискусионен е въпросът, дали можем да говорим за комплементи и към номинализирани предикати, напр. *Желанието му да замине за Америка го беше обзело напълно*. Тъй като тук нямаме възможност да правим преглед на теориите за комплементацията, ще отправим читателя към краткия, но много инструктивен обзор за приноса

* Тази работа е част от научен проект 164 — 2008 г. по НИС, финансиран от Софийския университет „Св. Климент Охридски“ — България.

на различните лингвистични направления в тази област на Horie, Cormie (2000).

Моят интерес към спецификата на комплементите в българския език беше породен преди много години от великолепия доклад на акад. М. Ивич за фактивността на комплементите в сръбските изречения със *znati* на последния от Бърненските синтактични симпозиуми (Ivić 1980). Тук ще бъде набелязан кръгът от проблеми, които възникват при описанието на сложните изречения с комплементи в български от гледна точка на взаимоотношението между формална и семантична структура (една част от тези проблеми са характерни и за съответните изречения в другите славянски езици, но друга част са типично български). Ще се спрем само на най-честите случаи, когато комплементът се отнася към *verbum finitum* от главното изречение.

Ще започнем с въпроса за лексикалното значение на глаголите в главното изречение, които се свързват с комплементи. Трябва да се има предвид, че лексикалното значение на главния предикат е определящо до голяма степен за формално-семантичната структура на сложното изречение. Като пример ще посочим, че има предикати, чието лексикално значение определя контрафактивността на комплемента, напр. *привижда ми се, заблуждавам се, въобразявам си, фантазирам си*, докато други са свързани с пресупозиция за неговата фактивност, напр. *съжсаявам, разочаровам се, възхищавам се* и др. Срв.

(1.) *Николай си фантазира, че е в Тибет* — лексикалното значение на глагола *си фантазира* сочи, че комплементът означава не-факт, т. е. Николай не е в Тибет.

(2.) *Николай се радва, че е в Тибет* — пресупозицията на комплемента е, че той означава факт, т. е. Николай е в Тибет.

В българската граматика е известна следната семантична класификация на глаголите с комплементи от З. Генадиева-Мутафчиева (ГСБКЕ 1983: 329): глаголи за сетивно възприятие — слухово, зрително или сетивно (*чувам, виждам, усещам, долавям*), за мисловна дейност (*мисля, помня, забравям*), за емоционална дейност (*обичам, мразя*), за волева (*искам, желая, заповядвам, забранявам*) или за речева дейност (*говоря, питам, разказвам*). Авторката говори и за смесени видове в семантично отношение: за емоционално-мисловна дейност (*предчувствам, предусещам*), за емоционално-волева дейност (*надявам се, мечтая, очаквам*), за волево-мисловна дейност (*възнамерявам, смятам, двоумя се*) и за волево-речева дейност (*нареждам, казвам, определям*).

Тук ще предложим една най-обща класификация, в която видовете в зависимост от обекта на изследване по-нататък може да бъдат конкретизирани. Различаваме две главни групи предикати: *ментални* и *каузативни*. При менталните предикати субектът, най-общо казано, отразява действителността, в която се включва и самият човек с неговия духовен свят. В менталните предикати влизат:

глаголи за перцепция, същинска (*виждам, чувам, слушам*), мнима (*счу ми се, стори ми се, привидя ми се*), метафорична, когато всъщност става дума за мисловен когнитивен процес и комплементът означава пропозиция, а не събитие, напр. *Видях (= разбрах), че Иван не е подготвен за тази работа* (вж. напр. Ногіе 2000);

когнитивни предикати (*мисля, смятам, зная, помня, забравя, доказвам*);

предикати за речева дейност, чрез която се предава и приема информация (*казвам, съобщавам, питам, отговарям, чувам, чета, пиша*);

предикати за емоционално отношение (*обичам, харесвам, радвам се, страхувам се, мразя, ненавиждам, учудвам се*).

За разлика от изреченията с ментални предикати изреченията с каузативни предикати досега почти не са разглеждани и затова нашата класификация има предварителен характер. Каузативните предикати означават, най-общо казано, предизвикване на промяна в действителността. Различаваме следните групи каузативни предикати:

проективно каузативни, които означават желанието на говорещия да предизвика промяна в действителността (*искам, желая, стремя се, жадувам, държа, не приемам, отказвам се*);

речево каузативни, които означават речеви актове, с които говорещият цели да промени действителността (*моля, заповядвам, нареждам, забранявам, разрешавам, упътвам, разяснявам*). Трябва да отбележим, че и предикатите за речева дейност за предаване и приемане на информация са в широкия смисъл на думата каузативни, защото и те предизвикват особен вид промяна в действителността — промяна в информираността на слушателя, тъй че предлаганата класификация не е лишена от условност;

същински каузативни предикати, които означават различни действия, предизвикващи промяна в действителността (*накарам, предпазвам, преча, инициирам, отказвам*).

В зависимост от лексикалното си значение главните предикати могат да се съчетават с всички видове комплементи или само с един или два вида, напр. глаголят *попитам* се съчетава само с косвеновъпросителни комплементи с въпросителни местоимения, наречия и частици, напр. *Мария пита Владимир кога ще се видят на другия ден и ще ходят ли на екскурзия*, глаголят *наредя* се съчетава само с косвеноподбудително да-изречение, напр. *Началникът нареди да му докладваме утре по този въпрос*, а глаголят *видя* — с всички видове комплементи, напр. *Видях те, че / да идваш и къде спиращ с колата*.

Главният предикат може да има лексико-семантични варианти, които да изискват различни комплементи, срв.

(3.) *Аз мисля, че ще замина за Япония и*

(4.) *Аз мисля да замина за Япония* — в (3) се означава мнение, а в (4) — намерение действието да се извърши.

Важна роля при избора на комплемент играе афирмацията или негацията на глаголните форми в главното изречение. При много глаголи комплемент с *да* се среща само в съчетание с отрицателна форма на главния предикат. Срв.

(5.) *Аз зная, че на това място е имало стар римски град.*

(6.) *Аз не зная, че на това място е имало стар римски град* (употреба при специални прагматични условия, вж. Ivić 1980: 47, Nicolova 2001, Ницолова 2001).

(7.) *Аз не зная на това място да е имало стар римски град*, но не:
**Аз зная на това място да е имало стар римски град.*

Значение за семантиката на цялото сложно изречение оказват граматическите значения на главния глагол: лице, число, време, наклонение, евиденциалност. Да започнем с граматическото значение лице на главния глагол. При менталните предикати има значение дали глаголното лице е първо, от една страна, или второ и трето, от друга, защото при първо лице говорещият е субект на менталния предикат и говори за собствените си ментални процеси, докато в останалите лица говорещ и ментален субект не съвпадат. Съобщавайки за менталните процеси на друг субект обаче, говорещият дава известна представа и за собствените си ментални процеси. Срв.

- (8.) *Аз видях, че момчето продава вестници.*
 (9.) *Марина видя, че момчето продава вестници.*
 (10.) *Марина видяла, че момчето продава вестници.*
 (11.) *Марина е видяла, че момчето продава вестници.*
 (12.) *Марина била видяла, че момчето продава вестници.*

В (8.) в асерцията на изречението се посочва, че говорещият е ментален субект на перцепцията, докато в (9.) — (12.) в асерцията се посочва, че Марина е менталният субект. В (9.) обаче аористната индикативна форма *видя* е свързана с евиденциалната пресупозиция, че говорещият е бил свидетел на действията, за които говори, така че и говорещият, и Марина са възприели една и съща ситуация, означена в комплемента. В (10.) обаче евиденциалната пресупозиция на глагола в главното изречение в ренаратив сочи, че говорещият знае за перцепцията на Марина от чужда реч, поради което той не е ментален субект на перцепцията за разлика от (9.). В (11.) пък конклузивната форма *е видяла* показва отново, че говорещият не е ментален субект на ситуацията, представена в комплемента, тъй като неговата информация се основава на опита на други хора, а не на лично възприятие (контекстът може да посочи и че източник на информацията е умозаключение на говорещия). И в (12.) говорещият не е възприел ситуацията, възприета от Марина, тъй като пресупозицията на дубитативната форма *била видяла* означава, че източник на информацията за говорещия е чужда реч, както в (10.), но при това говорещият се съмнява в истинността на съобщението за акта на перцепцията на Марина. Тези примери показват как евиденциалните значения, които представят когнитивни състояние на говорещия, свързани с източника на информацията, се съотнасят със значението на менталните предикати в главното изречение.

Времето на глагола в главното изречение също играе важна роля във формалната и семантичната структура на сложното изречение, тъй като често то е интервал за референция на действието в комплемента, т. е. налице е явлението *таксис*. Богатството на българската 9-членна темпорална система позволява времето на събитието в подчиненото изречение да се представя от две гледни точки, от две перспективи. При първата гледна точка, която е гледната точка на говорещия, основен ориентир е времето на речевия акт. В този случай *сега* е интервал, в който влиза T_0 — моментът на говорене. При втората гледна точка, която е гледна точка на менталния субект, *сега* е интервал, в който участник-наблюдател в събитието отразява събитието,

представено в комплемента — най-често този интервал е в плана на миналото, т. е. *сега* за когнитивния субект, участника-наблюдател е *тогава* за говорещия. Ето един пример, в който в едно изречение са представени двете гледни точки:

(13.) *Пророкът (...) с ужас забележи, че земята се тресе* (презенс) *само под неговите нозе и че къщите наоколо стоеха* (имперфект) *спокойни и неподвижни* (Ел.-Пелин).

Този пример показва как в две еднородни допълнителни изречения по различен начин се локализират събитията, които са едновременни не само по отношение едно на друго, но и по отношение на събитието в главното изречение. В първия комплемент се използва презенс, за да се означа гледната точка на менталния субект — пророка, участник в събитието, а във втория комплемент се означава едновременност от гледна точка на говорещия, разказвача, който в художественото произведение е в ролята на всевиждащ и всечуващ наблюдател. Затова, тъй като събитието е станало преди момента на говорене, както и събитието в главното изречение, означено с аорист, вместо в презенс глаголът във второто подчинено изречение е в имперфект.

Ако говорещият е и ментален субект, той може да си избере чия гледна точка ще застъпи — собствената си или на ментален субект, но по-често предпочита перспективата на ментален субект.

Двете различни гледни точки се означават само с времената на индикатива, тъй като останалите евиденциали поради по-малкия си брой форми и синкретичността им не разполагат с необходимия ресурс за тази цел (вж. по-подр. Ницолова 2005, където е представена и таблица за употребата на времената на индикатива в главното и в подчиненото изречения при изразяване на двете гледни точки).

Влияние върху семантиката на комплемента може да окаже и илокуционната сила на главното изречение. Така например при въпросително главно изречение с глагола *зная* са възможни два комплемента с *че* и *да*, свързани с различни пресупозиции (по-подр. по този въпрос вж. Nicolova 2001). Напр.

(14.) *Знаете ли, че някой е писал вече по този въпрос?*

(15.) *Знаете ли някой да е писал вече по този въпрос?*

В (14.) *че*-комплементът е свързан с пресупозиция за фактивност — означава известен за говорещия факт. Затова говорещият не задава въпроса, за да получи нова информация, а за да провери дали

слушателят притежава същата информация, т. е. това е екзаминаторски въпрос.

Съвсем друго е значението на *да*-комплемента в (15.): комплементът е свързан с пресупозиция за нефактивност, като говорещият подчертава, че само предполага, че е възможно *p*, т. е. възможно е някой да е писал по въпроса, и чрез въпроса си иска да получи информация от слушателя дали това възможно събитие има място в реалния свят. Тези примери показват тясното взаимодействие между илокуционна сила и семантична структура на изказването.

При съобщителни главни изречения със *зная* в положителна форма, както и в подбудителни изречения (в тях когнитивният глагол може да бъде *само* в положителна форма), е възможен само *че*-комплемента с пресупозиция за фактивност. Срв. (5.) и

(16.) *Знай, че аз винаги ще бъда на твоя страна.*

Семантиката на (16.) е интересна с това, че всъщност императивната форма *знай* е в известен смисъл плеонастична, излишна, защото е ясно, че чрез новата предавана информация с комплементата слушателят получава ново знание. Въпреки това говорещият употребява *знай*, за да подчертае пред слушателя, че информацията, предавана чрез комплементата, е толкова важна, че слушателят трябва да я съхрани във фонда на своите знания. Срв. много точното семантично тълкуване на Апресян на такива изречения в руски: *Знай, что P = 'Я знаю, что P; я считаю, что ты не знаешь, что P; я считаю, что знание P важно для тебя; я хочу, чтобы ты знал, что P, и поэтому говорю, что P' (Апресян 1995: 422).*

В сложно изречение с повелителна форма на *помня* освен че се подканя слушателят да съхрани в съзнанието си предаваната в комплементата информация, не епистемичната модалност излиза на преден план, а деонтичната — слушателят се подканя директно с *да*-комплемента да извърши определено действие (17.), респ. да съдейства за извършване на действие от трето лице (18.), или индиректно — с *че*-комплемента, който имплицира необходимостта от извършване на определено действие (19.). Срв.

(17.) *Помни да платиш телефона до 15!*

(18.) *Помни децата да излязат в 17 часа.*

(19.) *Помни, че телефонът се плаща до 15* — импликация: ти трябва да платиш телефона до 15.

Подобно значение на комплементите съществува и в другите славянски езици. Специално е отбелязано от Р. Ласковски при анали-

за на изречения с глагола *pamiętać* в полски с комплементи с *żeby*, които съответстват на българските *да*-комплементи, напр.

(20.) *Pamiętaj, żeby napisać do niej list.*

(21.) *Pamiętaj, żeby wszyscy przyszli punktualnie* (Laskowski 2008: 42–43).

Вторият важен елемент в сложното изречение с комплемент са свързващите думи между двете предикативни единици. Това са: съюзите *че*, *да*, съотносителните съюзи *дали...или*, *ли...или*, *ли...ли*, въпросителните частици *ли*, *дали*, въпросителните местоимения и наречия, релативите (вж. по-подр. по този въпрос, З. Геннадиева-Мутафчиева 1970, ГСБКЕ 1983: 328–346, Тишева 2000: 39–58). Напр.

(22.) *Не знаех дали Иван е пристигнал.*

(23.) *Не знаех Мария заминала ли е, или е още в София.*

Съюзите *че* и *да* освен свързващи елементи са знак и за някои пресупозиции, свързани с комплементата. Съюзът *да* е знак, че подчиненото изречение се свързва с пресупозиция за нефактивност, т. е. действието в него е възможно, предполагаемо, абсолютно или е необходимо, желано, заповядано. Напр.

(24.) *Началникът заповяда да заминем веднага.*

(25.) *Не съм чувал Антон да е учил в Германия.*

Съюзът *че* не е знак за фактивност, а сочи, че комплементът с него е немаркиран с пресупозицията за нефактивност. Поради това съюзът *че* свързва както фактивни, така и в определени случаи — нефактивни предикати и комплементи. Напр.

(26.) *Антония видя, че баща ѝ излезе.*

(27.) *Анна си въобразява, че е Мерилин Монро, че може да играе във филми*

— в този изречение има два лексикални маркера за ситуация от възможен свят — в главното изречение глаголет *си въобразява*, а в подчиненото — модалният глагол *може*. Областта на действие на двата маркера обаче е различна. Главният предикат определя контрафактивността на действията и в двата комплементата, тъй че „зачерква“ значението на глагола *може* във втория комплемент.

Поради областта си на действие върху цялото сложно изречение лексикалното значение на главния предикат може да предопредели избора на евиденциална форма в комплементата. Така например при глаголи, означаващи реч, която в комплементата се произказва, най-че-

сто в подчиненото изречение се използва не ренаратив, който граматически посочва, че източникът на информация е чужда реч, а индикатив. Това става с цел да се избегне редундантното представяне на една и съща информация по лексикален и по граматически път — явление, характерно въобще за българското сложно съставно изречение. Срв.

(28.) *Елена каза, че брат ѝ заминава* (презенс, индикатив) *за Лондон.*

(29.) *Елена каза, че брат ѝ заминавал* (презенс, ренаратив) *за Лондон*

— с използването на лексикален и граматически маркер за източника на информация чужда реч говорещият специално подчертава, че не той, а Елена прави преценка за истинността на пропозицията в комплемента, т. е. дистанцира се по-силно от предаваната информация в сравнение с (28.).

По наличието на два комплементизатора — нефактивен и не-нефактивен (*да* и *че*) българският език се отличава от сръбски и се доближава до балканските езици — гръцки, албански и румънски (вж. по-подр. Nicolova 2006). Има обаче и други славянски езици, в които съществуват освен не-нефактивни и нефактивни комплементизатори, напр. рус. *что, чтобы*, пол. *że, żeby* и др.

Въпросителните частици за разлика от съюзите са неутрални от гледна точка на признака 'фактивност', понеже означават дизюнкция на истинна и неистинна пропозиция, т. е. $p \vee \neg p$. Напр.

(30.) *Знаеш ли дали някой е писал вече по този въпрос?*

— тънката разлика между подчинените изречения с *да* (*Знаеш ли някой да е писал вече по този въпрос?*) и *дали* се състои в това, че в първия случай говорещият специално подчертава, че става дума само за ситуация от възможния свят на предположението, която би могла да намери място в актуалния свят, докато във втория случай говорещият пита подчертано за ситуация от реалния свят. В много езици липсват съответствия на *да*-комплемента в този случай и те се превеждат със съответствията на българските *дали*-комплемента (вж. напр. Ivić 1980).

Комплементизаторите *че* и *да* определят до голяма степен и избора на времената в комплемента, например в *че*-комплемента, както и в комплементите с въпросителни думи, са възможни по принцип и 9-те времена на индикатива и съответните им времена в другите евиденциали, а в *да*-комплемента се използват най-вече презенс и перфект.

Свързващите думи в повечето случаи означават илокуционната сила на комплемента — *че*-комплементите са съобщителни, *да*-комплементите — косвеноповелителни, косвенооптативни, съобщителни, комплементите с въпросителни думи — косвеновъпросителни, косвеновъзклицателни (когато въпросителната дума е знак за интензификация). Напр.

(31.) *Жената се учуди колко е пораснало детето.*

Някои свързващи думи имат значение и в информационната структура на изказването. Въпросителните местоимения и наречия означават фокуса в комплемента, въпросителните частици маркират освен илокуционната сила на комплемента и фокуса в него, който в много случаи е и фокус на сложното изречение (вж. по-подр. по този въпрос Тишева 2000: 39–58). Напр.

(32.) *Отговориха ми кога и с кого ще можем да заминем.*

(33.) *Аз не разбрах Иван ли ще те изпрати?*

(34.) *Аз не разбрах ще те изпрати ли Иван?*

За разлика от съюзите и въпросителните частици, които не са част на изречението, въпросителните думи и релативите са аргументи, адюнкти, рядко модификатори в подчиненото изречение. Напр.

(35.) *Албена си спомни къде беше сложила книгата.*

(36.) *Студентът научи какво му трябва за упражненията.*

(37.) *Студентът научи, каквото му трябва за упражненията.*

Направената най-обща скица на проблематиката на българските сложни изречения с комплементи показва, че тяхното проучване изисква многофакторен анализ, в който трябва да бъдат взети преди предвид:

а) лексикалното значение на главния предикат, като особено внимание се обърне на семантични признаци с модален и евиденциален характер — тези признаци се проектират върху цялото изречение и могат да „зачеркнат“ или да определят избора на подобни признаци с лексикален или граматически характер на предиката в комплемента. Освен това лексикалното значение на главния предикат предопределя значението на комплемента в най-общ план, а в някои случаи и свързаните с него пресупозиции за фактивност;

б) граматическите значения на главния предикат — лице (особена роля играе противопоставянето между говорещия и другите лица в комуникацията), число, време, наклонение, евиденциалност, афирма-

тивност или негация, която при редица предикати е важен фактор при избора на комплемент от определен вид, напр. *да*-комплемнт;

в) функциите на свързващите средства — комплементаризатори, частици, въпросителни местоимения и наречия, релативи. Тези функции са различни, тъй като, освен че имат свързваща функция, свързващите средства в някои случаи са и части на изречението (въпросителните местоимения и наречия и релативите). Конектори маркират и модалност, понеже въвеждат комплементи, свързани или не с различни пресупозиции от гледна точка на фактивността, означават илокуционната сила на комплементите, които може да бъдат съобщителни, косвеновъпросителни, косвеноподбудителни, косвенооптативни, косвеновъзклицателни, определят възможните времена на глагола в комплементата. Конектори може да означават и фокуса в информационната структура на изказването;

г) значението на комплементата и свързаните с него пресупозиции или импликации, ако има такива, модалността му, илокуционната му сила, формалната му структура — граматическите значения на глагола в него — лице, число, време, залог, евиденциалност, строежа му и синтактичната позиция, която заема в сложното изречение — подчинено допълнително, сказуемноопределително, подложно изречение, и др.;

д) комбинаторика на главното изречение и комплементата в семантичен и формален план: влиянието на главния предикат като лексема и грамема върху избора на определени видове комплементи; комбинаторика на глаголните форми в главното изречение и в комплементата при изразяване на различни семантични варианти на сложното изречение по време (таксис, гледна точка при избора на времето в някои видове комплементи), евиденциалност, модалност; комбинаторика на лексикалните и граматическите маркери за модалност и евиденциалност и др.

Тази богата проблематика на сложните изречения с комплементи в българския език засега е само частично проучена. Тъй че са необходими редица нови изследвания за нейното по-пълно осветляване.

Литература

- Апресян 1995: Ю. Д. Апресян. Проблема фактивности: *знать* и его синонимы. — В: *Интегральное описание языка и системная лексикография*, Избранные труды. Т. II. Москва, 1995, Школа „Языки русской культуры“, 405–433.
- Ivić 1980: M. Ivić. O faktivnosti rečenice čiji je glavni predikat glagol sa značenjem „znati“. — In: *Otázky slovanské syntaxe IV/2*, Brno, 45–48.
- Laskowski 2008: R. Laskowski. O pamięci i pamiętaniu. — In: *Bulgaristica — Studia et Argumenta*, Festschrift für Ruselina Nitsolova zum 65. Geburtstag. Hrsg. Si-

- grun Comati [Specimina philologiae slavicae, B. 151], München, 2008, Verlag Otto Sagner, 35–50.
- Генадиева-Мутафчиева 1970: З. Генадиева-Мутафчиева, *Подчинителният съюз ДА в съвременния български език*, София, 1970, БАН.
- ГСБКЕ 1983: Институт за български език. *Граматика на съвременния български книжовен език, Т. III, Синтаксис*, София, 1983, БАН.
- Ницолова 1998: Р. Ницолова. Мястото на лексиката в граматиката на ролята и референтността. — В: *Славянска филология*, т. 22, Доклади за XII международен конгрес на славистите, Краков, 1998, София, 1998, изд. „Анубис“, 7–24.
- Nicolova 2001: R. Nicolova. Semantik und grammatische Spezifik der Sätze mit Prädikaten des Wissens im Bulgarischen und Russischen. — In: *Zeitschrift für Slawistik*, Bd. 46. 2001, №. 1, 29–53.
- Ницолова 2001: Р. Ницолова. Значение и граматични особености на сложните изречения с предикати за знание в българския език. — В: *Съвременни лингвистични теории. Помагало по синтаксис* (съст. Св. Коева), Пловдив, 2001, Plovdiv University Press, 174–192.
- Ницолова 2005: Р. Ницолова. Гледната точка и употребата на времената в сложните съставни изречения с ментални предикати в българския език. — В: *Юбилеен славистичен сборник*, Сборник с доклади от Международната славистична конференция по повод десетгодишния юбилей на специалност *Славянска филология* в Югозападния университет „Неофит Рилски“, Благоевград 03.–05. 12. 2004, Благоевград, 2005, 312–324.
- Nicolova 2006: R. Nicolova. The Semantics of Complex Sentences with the Predicates *znay/znati* in Bulgarian and Serbian. — In: *Proceedings. Formal Approaches to South Slavic and Balkan Languages*, 18–20 October 2006, Sofia, Bulgaria, Dedicated to the 75th Anniversary of Prof. Jordan Penchev, 105–108.
- Тишева 2000: Й. Тишева. *Модели за интерпретация на сложното изречение в българския език*, София, 2000, СЕМА РИ.
- Horie, Comrie 2000: K. Horie, B. Comrie. Introduction. — In: K. Horie (ed.). *Complementation. Cognitive and Functional Perspectives*, Amsterdam, 2000, John Benjamins Publishing Company, 1–10.

Summary

Ruselina Nicolova

THE PROBLEMS OF THE COMPLEX SENTENCES WITH COMPLEMENTS IN BULGARIAN

The investigation of the complex sentences with complements in Bulgarian is a multifactor analysis, which has to take into account the following issues: a) the lexical meaning of the main predicate, which determines the meaning of the complement in general; b) the grammatical meanings of the main predicate — person (a special role plays the opposition between the speaker and the other participants in communication), number, tense, mood, evidentiality, affirmativity or negation; c) the functions of the linking words — complementizers, particles, interrogatives, relatives; d) the meaning of the complement and its related presuppositions or implications (if any), its modality, its illocutionary force, its formal structure, its syntactic position in the complex sentence; e) the combinatorial potential of the matrix sentence and the complement in both aspects — semantic and formal.

MOTOKI NOMACHI

(Sapporo)

ON THE RECIPIENT PASSIVE IN THE KASHUBIAN LANGUAGE
(Annex to Milka Ivić's Syntactic Inventory for Slavonic Dialectology)

This paper deals with grammaticalization of the recipient passive such as *òn to dostòł (òd ni) przèdzeloné* and its place in the verbal system of the Kashubian language. Taking as a starting point Milka Ivić's typological studies of Slavonic syntax, the author of this paper describes and analyses the Kashubian recipient passive and shows its grammatical and semantic features from a comparative viewpoint.

Keywords: Kashubian, syntactic typology, passive, grammaticalization, language contact.

1. Introduction

The contributions to general and Slavonic linguistics made by academician Milka Ivić range over a number of fields and especially her works on syntax and semantics on the Slavonic languages, having a pioneering quality, are of great importance. As an example of such works, we can refer to her *Диференцијалне синтаксичке особине у словенском језичком свейу* (Ивић 1960: 49-74). This article was published based on the results of the 4th International Congress of Slavists taking place in Moscow, where distinguished Slavists such as Samuil Bernštejn, Ruben Avanesov, and Zdzisław Stieber had a lively and fruitful discussion on making "The Slavic Linguistic Atlas (OLA)" (ibid.: 49).

Inspired by the discussion and other works on the same theme, Milka Ivić contributed to the trend of Slavonic linguistics from the viewpoint of a Slavonic syntax specialist. This work was originally written for the purpose of dialectological studies at the time, but, as the title of the work shows, it is in essence a pioneering article of typological studies of Slavonic syntax, which is the very theme for Serbian linguistic typology today (Пипер 2007: 12).

In the article mentioned among others, Milka Ivić puts emphasis on two principal points: “1. За синтаксички квестионар вредност имају само *диференцијалне особине*. Према томе не могу се узимати у обзир они синтаксички феномени, ма колико они иначе били важни за језичку структуру, који су подједнако заступљени у свим словенским језицима. 2. *Синтаксички калкови*, уколико живе као масовно заступљен језички феномен, морају се узети у обзир као и свака друга диференцијална одлика” (Ивић 1960: 50).

The rich syntactic inventory made by academician Ivić makes her work very informative, and her work remains important for the syntactic typology of Slavonic languages.

In this article, based on the principals of the academician, the author describes and analyzes the recipient passive (hereafter RP) or a passive construction in Kashubian with the verb *dostac* (= to get) and the past passive participle (hereafter PPP) such as *òn to dostòł przëdzeloné*, which Milka Ivić does not deal with in her inventory of passive constructions.¹

2. The German “bekommen Passiv” and RP in Slavonic

As is well known in linguistic typology, the verb *to get* can be a source of passive marker in a wide variety of languages (Lehmann 1995: 32, Heine & Kuteva 2002: 143–144). Among Slavonic languages, RP can be found in such languages as Upper and Lower Sorbian, Czech, Slovak (Giger 2003: 79–101), Slovene, Burgenland Croatian, and Kashubian (Хомаћи 2007: 44–45). Such a construction as RP existed in Slovincian, too (Lorentz 1905: 111).² East and South Slavonic languages except Slovene and Burgenland Croatian do not possess such a passive construction with the verb *to get*. Thus, according to this areal patterning of RP in the Slavonic world, in those languages, it doubtlessly has come into being as a result of language contact with the German language, which has well developed RP in the verbal system.

Taking the facts into consideration, it would be better to begin with a brief look at the model construction or the original German construction

² It is natural that Milka Ivić did not mention the construction, since no scientific grammars of Sorbian, Czech, Slovak were published at the time and there has been no works on this theme until recently. Markus Giger is the first person who wrote paper on the theme from a comparative perspective, which was delivered at International Congress of Slavists 2003.

³ Lorentz recorded a phrase as follows: *Te-na- kra vjiělä pjoŕzi podaròŕnè* (literary: *then she got a lot of money presented*). The verb *kra* is borrowed from German verb *kriegen* or Low East German *kjriee*.

called “bekommen Passiv”, “recipienten Passiv”, or “dativ Passiv” in German linguistics.

2.1. The German “bekommen Passiv”

Apart from two passive constructions with the verb *sein* and *werden*, the standard German language has one more passive construction with the auxiliary verb *bekommen* / *kriegen* / *erhalten*, which has now become widespread (Eisenberg 2006: 132–33). Compare following sentences below: the active (1), “bekommen Passiv” (2), and “werden Passiv” (3).

- (1) *Die Karla* füllt dem Karl das Formular aus.
- (2) *Der Karl* bekommt von der Karla das Formular ausgefüllt.
- (3) *Das Formular* wird dem Karl von (der) Karla ausgefüllt.

Example (2) can be considered as a result of the “passivization” (or “subjectivization”) of the dative object that the verb *ausfüllen* governs. According to Eisenberg (Eisenberg 2006: 132), the “bekommen Passiv” can usually be formed from the three-place verb (agent, recipient, and patient), but it is becoming possible to form it from the two-place verb (agent and recipient) without a direct object (*helfen*, *danken*, *applaudiren*, *gratulieren*, *kündigen*, *verzeihen*, *widersprechen*...) or with a dependent clause instead of a direct object like *Sie bekommt geschrieben, daß das Treffen verschoben wird* (Diewald 1997: 32). The maker of agent is usually facultative element in this type of sentence.

This construction is derived by syntactic reanalysis of the sentence. At first, the PPP functioned as a predicative complement that grammatically (in number, gender, and case) agrees with a direct object. Gradually, the agreement is being lost and the semantically full verb “bekommen” is turning into the auxiliary. Schematically, this process is as follows:

X, Y = nouns, Z = PPP

X bekommt Y (“bekommen” is semantically a “full” verb).

e X bekommt Y Z (X bekommt + Y and Y + Z: Z is a complement of the noun Y).

e X bekommt Y Z (Z is related now more to the verb “bekommen” than Y).

e X bekommt Z (The auxiliary verb “bekommen” and Z forms a unit).

The formation of the “bekommen Passiv” is relatively very restricted by a number of grammatical and semantic conditions if compared to the “werden Passiv”, but in the synchronic moment, it can be said that the “bekommen Passiv” is “Noch-nicht-ganz-grammatikalisiert-Seins” (Diewald 1997: 32) and “functionally integrated in the (sub-)system of German passive constructions” (Askedal 2001: 126).

This type of passive construction is known widely not only in the standard German languages, but also in many German dialects including the East Low German dialects (East Pomeranian dialect and others), which had direct contact with Kashubian. In these dialects, the verb *kjriee* (the equivalent of German *kriegen*) functions as the auxiliary (cf. *Ekj kjreag daut Buak aus jeschenkj = Ich krieg das Buch geschenkt*).

2.2. RP in Slavonic languages

As mentioned before, the “bekommen Passiv” (and possibly similar constructions in German dialects) is calqued by some West and South Slavonic languages. In most of these languages, calqued passive constructions are used in colloquial style, but in Sorbian, the construction has penetrated into literary expression, being used in all dialects (Lötzsch 1968: 337) and included in the paradigm of the verbal system of literary language (Faßke 1981: 221–223).

Upper Sorbian RP consists of three elements: 1. the finite form of the auxiliary verb *dóstać* (in colloquial speech, the verb *krydnyć*, which is borrowed from the German verb *kriegen*), 2. PPP, and 3. a direct object in the accusative case. These three elements are common to the other Slavonic languages that possess RP.

- (4) Hilža dóstanje nowy šat zešity.
- (5) Jurij je rjanu knihu darjenu dóstał.
- (6) My dóstachmy pomahne.

As pointed out by Faßke (Faßke 1981: 222), in Sorbian, the noun and PPP must agree in gender, number, and case as the examples (4), (5) show. If there is no object in the accusative case, the PPP has a neuter form in the nominative / accusative case as in (6). Such grammatical conditions can also be found in Czech (cf. *Karel dostal přidány dva tisíce. Karel dostal vuhubováno*), Slovak (cf. *Ján dostal prisl'úbené nové auto. Ján dostal pridané na plate*), and Slovene (cf. *In je dobil vrnjeno le puško. Tudi to boš dobila plačano*), although the level of grammaticalization in these three languages is different. In this point, Burgenland Croatian presents a peculiarity. Compare (7) and (8) below.

- (7) *Knjigu češ dostat nohihićenu.*
- (8) *Škola je pratež dostala gotovo zapokano.*

According to Ivo Sučić who provided examples, Burgenland Croatian has two possibilities, namely versions with grammatical agreement as (7) and those without it, that is, neutralized PPP with a noun that is grammatically not agreed with PPP as in (8). It means that the feminine

form *zakopanu* in the accusative instead of the neuter form *zakopano* in the nominative / accusative is also possible in (8). Semantically, there is no difference between them, but a non-agreement version like (8) is more often used among the native speakers of Burgenland Croatian, suggesting “decategorization” of PPP, which is one of the markers of grammaticalization in process (Hopper 1991: 22).

3. RP in Kashubian

3.1. Research on RP until today

Almost one and the same construction, RP can be found in the Kashubian language, which has been subject to very strong influence of German literary language and the East Low German dialect. Compare examples: the active (9), RP (10), and the passive (11).

(9) *òna mù to przëdzelëła.*

(10) *òn to dostòł (òd ni) przëdzeloné.*

(11) *to bëło mù (òd ni) przëdzeloné.*

It is strange enough that there has been neither description nor analysis of Kashubian RP until now in either dictionaries, normalized or descriptive grammars, from Ceynowa’s *Zarés* (1879) to Gołąbk’s *Wskôzë* (2008), except a very brief mention made by Löttsch (1969: 108). Even Friedrich Lorentz, one of the most distinguished specialists of Kashubian and Slovincian, did not mention RP in his fundamental descriptive Kashubian grammar (1958–1962), though he recorded RP in his Kashubian texts (1924) (see 3.2).

However, it goes without saying that the phenomenon of Kashubian RP is important, along with the possessive perfect calqued from the German language, as it is one of the differential morpho-syntactic features in the Slavonic linguistic world.

3.2. The formal (morpho-syntactic) features of RP

There is no source that may suggest the time of penetration of RP into Kashubian, but one of the first examples noted by F. Lorentz in the beginning of the twentieth century, *òn dostòł tã skórã dobrze zapłaconé*, shows the high level of its grammaticalization, at least formally, since there is no grammatical agreement between the feminine noun singular *ta skóra* in the accusative and PPP *zapłaconé* in the neuter form singular in the nominative / accusative case.

In this context, comparison of Kashubian RP with the situation in other Slavonic languages mentioned in this article (especially Burgenland

Croatian, cf. (7) and (8)) as well as development of the possessive perfect in Kashubian sheds light on the possibility of the existence of an earlier stage, namely the stage where there was a construction with grammatical agreement in gender, number, and case. However, the author of this paper could not find a clear example with grammatical agreement in the corpus of contemporary Kashubian literary texts as the examples (12) and (13) show.

(12) *człowiek jaż dzesãc deka do zbrëkowanì dostôł wëdzeloné*
(R. Skwiercz).

(13) *Czej gò dostelë pòtemù przëdzeloné, Bëta z nima tuszowa*
(H. Dawidowski).

Moreover, apart from the prototypical construction with a direct object in the accusative case, there are examples in which PPP appears in “absolute” use, for example, with a dependent clause instead of a direct object (14) and without a direct object in the accusative as in (15) and (16). These are, formally, a final stage of the grammaticalization of RP (see scheme 1 in section 2.1. of this paper).

(14) *òn dostôł nakazoné, żebë sprzątnãc pòdwòrzé* (K. Lewna).

(15) *Walãti zôs wëplòtk przepił i dostôł wdraszowóné òd swòji Walãtinë*
(H. Breza).

(16) *a to, że òn mò dostóné òd ni wczubaszoné, to jò ju dawno wiém*
(J. Drzeżdżon).

All the PPPs in the examples shown above are neuter, but according to native speakers, RP with grammatical agreement is also possible, although the non-agreement form is rather preferable or usual. Thus, theoretically, both (17) and (18) are acceptable.

(17) *òn dostôł tã skórã dobrze zapłaconé.*

(18) *òn dostôł tã skórã dobrze zapłaconq.*

Similarly to the contrast between (17) and (18), there are several possibilities as to the use of the genitive of negation, which is not obligatory in the Kashubian language. According to the author’s informants, (19)–(21) are all grammatically correct and acceptable.

(19) *òn to nie dostôł wëdzeloné.*

(20) *òn tégò nie dostôł wëdzeloné.*

(21) *òn tégò nie dostôł wëdzelonégò.*

The possibility of (17) suggests that the grammatical relation between the PPP *wëdzeloné* and the pronoun *to* is lost and that the PPP and the verb *dostac* are becoming a grammatical unit, in other words, penetrating into the paradigm of the verbal system as a whole.

All these facts suggest that RP is highly developed in contemporary Kashubian language, but as is the case with German and other Slavonic language that possess RP in their verbal system, Kashubian also has restrictions in forming RP.

3.3. The semantic features of RP

As mentioned before, this construction can be considered as a result of passivization of the dative object; thus, the existence of NP in the dative case in the active voice is obligatory. But it does not mean that the existence of NP in the dative case can always be transformed into such a passive construction. The restrictions mainly come from the semantics of the main verb, which appears as PPP in RP.

According to the materials gathered by the author of this paper, among verbs that govern the dative case, there seems to be a certain tendency as to the semantic features of passivization. As a common semantic feature, it must be noted that all the verbs that form RP must have the meaning of change of state and its resultativity. Therefore, PPP in RP comes only from verbs of the perfective aspect (22), not verbs of the imperfective counterpart (23).

(22) *Wszëtko dostôł ôddóné.*

(23) **Wszëtko dostôł ôddôwóné.*

Apart from this, there are some typical semantic groups of verbs that are more easily transformed into RP. Although it is far from a complete list of these verbs, they can be classified as follows:

1. "Verba dandi" with semantic modifications (except the verb *dac*):
Ko doch ten lëst òn dostôł nadóné, dostôł przedóné za fejn cenã, wszëtko dostôł pòdóné, knôp dostôł wiele zadóné, dostëlë pò równo przedzeloné, na geburstach dostôł pòdarowóné.
2. Verbs that indicate motion:
przed wëbòrama dostôł ful dëtków nagarnioné, dostôł stól ôdniesóné, dostôł wëłożoné kawã na ławã.
3. Verbs that mean "to hit" (without a direct object in the accusative):
za pachtã dostôł wpróné, dostôł wpùrgnioné za to, nie róz dostôł wczadzóné, dostôł chlastnioné w pësk, dostôł włójóné w skórã za to, że łgôł, dostôł wpaloné w łeb.
4. Some "verba dicendi":
wszëtko dostôł przekôzoné, dostôł sztëk zemie òbiecóné, òn dostôł nakazóné, zëbë sprzãtnãc pòdwòrzé

5. Other verbs that govern the dative case:

dostôł *ùgrozioné* przez niégò, dostôł sztëk chleba fejn *pòsmarowóné*,
dostôł *ùlżóné* w cerpieniu.

Worth noticing is the fact that it is difficult or even impossible to transform “*verba accipiendi*” into the RP construction in Kashubian. For example, a sentence like *dostôł skradlé kòło* does not mean “*he’s got his bicycle stolen*”, rather mean “*he’s got stolen bicycle*”, that is, here PPP is regarded as an attribute to the noun *kòło*.

This reflects the fact that the meanings of such verbs contradict the original meaning of the verb *dostac*. In this sense, the desemantization of the verb as auxiliary is not completed in difference from, for example, the verb *miec* as an auxiliary verb in the compound perfect form in Kashubian.

4. Concluding remarks

In this paper, the author has described some essential aspects of the recipient passive in Kashubian from the viewpoint of typological study of Slavonic languages, starting from the concept introduced by academician Milka Ivić.

This paper has discovered that Kashubian RP is highly grammaticalized in comparison with RP in other Slavonic languages. The author is sure that his analysis is far from complete, but has at least shown that RP must be included into the grammatical (verbal) system of the Kashubian language and described in normative grammars and dictionaries.

Literature

- Askedal J. (2001) Grammaticalization and Persistence in the German “Dative/Recipient Passive” with *bekommen|kriegen|erhalten* // *Interdisciplinary Journal for Germanic Linguistics and Semiotic Analysis*. Berkeley, 107–134.
- Diewald G. (1997) *Grammatikalisierung: Eine Einführung in Sein und Werden gramatischer Formen*. Tübingen.
- Eisenberg P. (2006) *Grundriss der deutschen Grammatik: Der Satz*. Stuttgart.
- Faßke H (1981) *Grammatik der obersorbischen Schriftsprache der Gegenwart: Morphologie*. Bautzen.
- Giger M. (2003) Die Grammatikalisierung des Rezipientpassivs im Tschechischen, Slovakischen und Sorbischen // *Contributions suisses as XIIIe congrès mondial des slavistes à Ljubljana, août 2003*. Ljubljana, 79–101.
- Gołąb E. (2008) *Wskôżë kaszëbsczégò pisënkù*. Gduńsk.
- Heine B, Kuteva T. (2002) *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge.
- Hopper P. (1991) On some principles of grammaticalization // *Approaches to Grammaticalization*. Amsterdam, 17–37.

- Lehmann Ch. (1991) Grammaticalization and Related Changes in Contemporary German // *Approaches to Grammaticalization*. Amsterdam, 493–535.
- Lorentz F. (1905) *Slovinzische Texte*. St. Petersburg.
- Lorentz F. (1924) *Teksty pomorskie (kaszubskie)*. Kraków.
- Lorentz, F. (1958–62) *Gramatyka pomorska I–III*. Wrocław.
- Lötzs R. (1968) Někotre wuskutki němskeho sliwa na werbalny system serbščiny // *Beiträge zur sorbischen Sprachwissenschaft*. Bautzen, 337–344.
- Lötzs R. (1969) Zum indirekten Passiv im Deutschen und Slawischen // *Slawisch-deutsche Wechselbeziehungen in Sprache, Literatur und Kultur*. Berlin, 102–109.
- Ивић М. (1960) Диференцијалне синтаксичке особине у словенском језичком свету // *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* 5. Нови Сад, 50–74.
- Номаћи М. (2007) О тзв. индиректном пасиву у словачком језику (на фону других словенских језика) // *Синтаксичка истраживања (дијахроно-синхрони план)*. Лингвистичке свеске 6. Нови Сад, 44–53.
- Пипер П. (2007) Српски у кругу словенских језика // *Књижевности и језик* 54/1–2. Београд, 1–12.

Резюме

Мотоки Номати

О «РЕЦИПИЕНТНОМ ПАССИВЕ» В КАШУБСКОМ ЯЗЫКЕ
(Приложение к синтаксическому инвентарю Милки Ивич
для славянской диалектологии)

В настоящей статье рассматривается вопрос о грамматикализации «реципиентного пассива» типа *òn to dostòl (òd ni) przèdzeloné* (букв. он это получил (от) нее распределенное) и его месте в кашубском языке.

Принимая во внимание статью юбиляра акад. Милки Ивич, посвященную типологии славянского синтаксиса, автор показывает грамматические и семантические особенности данной конструкции в сравнении с немецким и другими славянскими языками.

СЛОБОДАН ПАВЛОВИЋ
(Нови Сад)

ПРАВЦИ ТРАНСПОНОВАЊА ПРОТОЛОКАЦИОНИХ СЕМАНТИЧКИХ ПАРАМЕТАРА У СТАРОСРПСКИМ ДЕТЕРМИНАТИВНИМ СИСТЕМИМА*

У овом раду осветљавају се правци транспоновања протолокационих семантичких параметара у детерминативним системима старосрпског језика од краја XII до средине XV века, када је овај језички идиом био везан за реторичку сферу јавног језичког комуницирања, која се испољавала кроз пословно-правну писменост. Предлошко-падежне конструкције као синтаксички изрази семантичких категорија времена, начина, узрока, намере, услова и допусности разматрају се из перспективе својих примарних протолокационих значења да би се утврдио степен очуваности и(ли) модификованости примарних просторних параметара — као перцептивно докучивих феномена — у „апстрактним“ семантичким категоријама.

Кључне речи: старосрпски језик, протолокализација, простор, време, начин, узрок, намера, услов, допусност.

§ 1. Пошто се овај леп јубилеј академика М. Ивић на симболичан начин (како то ваљда само сплет околности може наместити) поклапа са стопедесетогодишњицом објављивања прве *Србске синџаксе* Ђ. Даничића (1858) — у којој су на самом почетку синтаксичких проучавања српског језика примењене идеје локалистичког приступа падежној проблематици (уп. Белић 1999: 277) — чинило се најприкладнијим покушати утврдити правце транспоновања протолокационих семантичких параметара, као перцептивно докучивих феномена, у детерминативним синтаксичко-семантичким системима старосрпског језика (од XII до XV века). Овакво опредељење није, разуме се, мотивисано само хронолошким преклапањем два значајна догађаја у србистици, већ пре свега чињеницом да је средином XX века или прецизније на стогодишњицу Даничићеве *Синџаксе* управо М. Ивић

* Рад је настао у оквиру пројекта *Историја српског језика*, који финансира Министарство науке Републике Србије.

(1957–1958: 144) — дефинишући системску структурираност српског предлошког система и уочавајући транспоновање просторних модела на временски план — случајно или намерно ревитализовала методолошка полазишта нашег првог синтаксичара, утирући на тај начин пут теорији семантичких локализација, која ће у србистичким истраживањима добити широку примену крајем прошлога и почетком овога века (уп. Пипер 2006: 22–26).¹

Овај би рад у том смислу био мање-више синтеза ширих емпиријских истраживања старосрпских детерминативних синтаксичко-семантичких система,² што је, чини се, и најприкладнији прилог зборницима, односно часописима посвећеним значајним јубилејима наше лингвистичке науке. Гледано из дијахроне перспективе синтаксичких истраживања, такав се приступ чини вешеструко корисним. Њиме се, с једне стране, систематизују резултати широко постављених синтаксичких описа и анализа, чиме и ти резултати добијају теоријско-методолошку сврховитост, али се, с друге стране, реконструишу и сами принципи конституисања „апстрактних“ синтаксичко-семантичких категорија у једном језику. Да су тако постављене синтезе најбољи допринос полазној теорији не треба, чини се, посебно ни образлагати.

§ 2. Примарна протолокациона значења падежних конструкција најпотпуније се испољавају у спацијалном семантичком пољу у којем се укрштају позициони и динамички параметри просторних релација успостављених између локализатора, односно оријентира и објекта локализације.

¹ Основне идеје оваквог теоријског приступа српском језику евидентне су, наиме, већ у Даничићевој *Србској синтакси* (1858), у којој је пуну примену нашла „локална теорија“, која „значења свих падежа изводи из локалног односа предмета мишљења према глаголској радњи“, полазећи „од чисто филозофског разматрања да је *реално* мишљење претходило *ајсџрактџном* и да се, према томе, сви падежи морају извести из првобитних реалних значења“ (Белић 1999: 277). Мада је данас Белићево ригорозно одређење „локалног“ приступа језику унеколико ублажено идејом о наткатегоријалној локализацији која рачуна с постојањем симултаног паралелизма критеријума „организације просторних и непросторних значења“ (уп. Пипер 1983: 87; 2001: 38–40), овакав приступ синтаксичким фактима српског језика уграђен је у саме темеље србистике и као такав заслужује емпиријска проверавања, те аналитичко-синтетичка (ре)дефинисања.

² Ради се, наиме, о покушају теоријског синтегизовања емпиријских истраживања, која су резултирала монографским описом (Павловић 2006), те појединачним анализама (Павловић 2008), а у којима се полазило мање-више од локалистичког приступа у интерпретацији старосрпских синтаксичких факата. Ради економичности излагања, језичке илустрације у овом раду сведене су на оптималну меру која омогућује потврду одговарајућих закључака, при чему детаљан увид у грађу и тумачење сигнала уз одговарајуће примере пружа управо поменуто монографија.

Пошто у литератури постоје различити приступи тријадној парадигми *објекат локализације — локализатор — оријентир*, корисно је прецизирати да се овде локализатор третира као позиција коју заузима објекат локализације, док се под оријентиром подразумева просторни објекат према ком се дати локализатор дефинише, односно према коме се објекат локализације „оријентише“. На тај начин јасно се одвајају локационе падежне конструкције, које подразумевају контактност [КОНТАКТ +] између објекта локализације и оријентира, од оријентационих падежних конструкција, које подразумевају дистактност [КОНТАКТ –] између објекта локализације и оријентира (уп. Ивић 1957: 151). Контактна немаркиране падежне конструкције [КОНТАКТ ±] биле би, на пример, општеаблативно \emptyset + *ген*, те *отъ* + *ген*, односно општеадлативно *до* + *ген*, \emptyset + *даи*, *къ* + *даи*. Контактност може бити (1) спецификована као инклузивна [ИНКЛУЗ +] (*оу* + *лок*, *нъ* + *ген*, *крозь* + *ак...*), односно ексклузивна [ИНКЛУЗ –] (*на* + *лок*, *съ* + *ген*, *прѣзь* + *ак...*) или (2) неспецификована [ИНКЛУЗ ±] (\emptyset + *инстѣр*, *по* + *даи* / *лок*). Дистактност, с друге стране, може бити дефинисана позиционираношћу објекта локализације према оријентиру као антелокациона (*прѣдъ* + *инстѣр*, *прѣдъ* + *ак...*), постлокациона (*за* + *инстѣр*, *за* + *ак...*), супралокациона (*надъ* + *инстѣр*, *надъ* + *ак...*), сублокациона (*подъ* + *инстѣр*, *подъ* + *ак...*) и сл.

Према томе да ли објекат локализације мирује или је пак у стању усмереног кретања, те према томе о којој фази усмерености је реч, разликују се динамички параметри спацијалности који формирају добро познату тетрадну парадигму *локайивност* — *аблајивност* — *йерлајивност* — *адлајивност* (уп. Piper 2001: 68–69).

§ 3. У конституисању детерминативних семантичких система у старосрпском језику динамички протолокациони параметри испољавају мање-више категоријални потенцијал.

3.1. Гледано из перспективе протолокационе динамичности, синтаксичко-семантички систем темпоралности је најкомплексније структурирана апстрактна значењска категорија. Време се у старосрпском језику синтаксички испољава као пројекција простора, што за лингвистичка и(ли) антрополошка истраживања није новина.³ Значајно је, међутим, да у овом систему сваки члан динамичке тетрадне па-

³ У когнитивним приступима језику темпоралност се посматра мање-више као транспозиција перцептивно докучивих спацијалних семантичких параметара на један апстрактан систем, недоступан непосредном опажању, што је мотивисано уверењем да перцептивно по природи ствари претходи апстрактном како на онтогенетском тако и на филогенетском плану. Илустративно је у овом контексту подсетити на Касирерово мишљење да простор и време „у језицима наше, модерне културе ... чине нераз-

радигме добија одговарајући — истина супкатегоријални — семантички еквивалент.

Темпорална квантификација, односно мера времена концептуализована је као динамичка семантичка категорија, што се испољава кроз употребу директивних падежних модела у исказивању овог феномена, те кроз имперфективни вид глагола у позицији детерминисане предикације. Наиме, системским сучељавањем старосрпских падежних конструкција у семантичкој сфери временске мере — упркос развојним модификацијама — уочава се аналогија између протолокационих директивних категорија, с једне стране, и одговарајућих категорија темпоралне квантификације с јасно израженом процесуалношћу, с друге стране. У начелу, протолокационој аблативности одговара темпорална ингресивност, тј. временска процесуалност идентификована почетном временском тачком, на шта упућује употреба протоаблативног *отъ + ген*: *ѡ|д| дншнѡ днѣ да нмамо краљевь|с|твѡ ти всакѡ почѣсть госп|д|скѡ* (Дубр. 1254, № 28.7), *ере ѡ|д| смр|ти гна цр|а стефа|н| · не давана тазн днаконна* (патријарх Никодим 1450, № 651.20). Протолокациона адлативност транспонује се као темпорална терминативност, тј. временска процесуалност идентификована крајњом временском тачком, што се испољава кроз употребу протоадлативног *до + ген*: *землю н внноградѣ что сте дрѣжали до смр|тна гн|д|а ѡца* (Нем. 1254, № 27.5), *кон св господовали до мене* (Котр. 1444, № 642.26). Протолокациона перлативност у релацији је с темпоралном лонгитудиналношћу, тј. с временском процесуалношћу у току, на шта упућује употреба протоперлативног *Ø + ак*: *н да ороу цр|кви днѣ бѣдѣ · н да жно днѣ н да косе днѣ* (Нем. 1300, № 45.195), *множество нашѣх · трѣговь|ць дох|однн св н ... стоимн н велнко вр|ѣ|ме · 8 вла|д|нню г|с|птвѡ вн* (Дубр. 1398, № 272.4).

За разлику од темпоралне квантификације, темпорална локализација конципирана је као директивно немаркирана категорија, што се испољава, с једне стране, кроз употребу како примарно индирективних, локативних конструкција тако и примарно директивних, акузативних конструкција и, с друге стране, могућношћу лексикализације детерминисане предикације глаголима перфективног и имперфективног вида:⁴

двојно јединство“ пошто „је још увек уобичајена појава да се једна иста реч употребљава за изражавање просторних и временских односа“ (Kasirer 1985/1: 148).

⁴ Пројектовани, теоријски модел подразумевао би еквиваленцију темпоралне локализације и протолокационе индирективности (односно локативности). Кључне промене идеалног модела — ако је икада и постојао — могле су бити изазване (1) актуализацијом временског квантификатора и (2) интеграцијом номиналних реченица у предикатске реченичне структуре. (1) Актуализацијом квантификативне конструкци-

(локатив у сфери темпоралне локализације) цо помре цѣ|к|вн добитка тон зидѣ (Нем. 1300, № 45.326), и ви цн ѿ|д|говористе · да пошакѣдо · ѿ наннѣ дѣи (митрополит Михаил 1386, № 194.3), и веке лѣдн бнеше прѣдѣ квѣдомъ раднн-номъ в ноѣн по вѣчерахъ (дријевске судије 1442, № 628.7), властелннъ на ве|т|рѣн да се не познѣа (Душанов законик 1425–1450, № 121Б.217v);

(акузатив у сфери темпоралне локализације) и снѣ писаннѣ пишѣ : на седмюнь дѣѣ (Нем. 1267–1268, № 31.5), вѣднѣ в понеделннѣкъ в вѣднѣ (Милетин и Ружир 1355, № 129.4), и продадѣ ю цн|д|ше сѣвѣ жонка цѣоннѣковнѣа ѿнн ве|т|рѣн кон доносѣмъ изъ двѣровннѣа (Дубр. 1457, № 672.11).

3.2. Квалификативност која се у традиционалној синтаксичкој терминологији идентификује као начин, може се — по мишљењу П. Пипера (Piper 1983: 100) — „дефинисати као локализација акције у извесном облику њене реализације који је одређен неком карактеристичном особином“. Усмеравањем тока реализације конкретне акције, квалификативност нужно ствара представу „о извесном квалитету кроз који се нека акција остварује“, односно о *йуиу* „којим акција од потенцијалне постаје реална“ (Piper 1983: 100), тако да ова семантичка категорија испољава изразиту блискост са протолокационом перлативношћу: да даѣ трав'ннѣѣ цѣ|к|вн по законуѣ [← нека даје травнну онако како закон налаже (у законским оквирима, у границама закона као нормативног пута)] (Нем. 1346–1347, № 95.199). Наиме, различити типови квалификативне, тј. начинске детерминације могу бити сведени на семантички именитељ ТАКО „у којем се начин одражава само на нивоу категоријалне семантике“ (Piper 1983: 101). Ради се заправо о спецификованим одговорима на општеквалификативно питање уведено упитним начинским прилогом КАКО, чијом се етимологијом перлативни карактер квалификативности — уочен у теорији семантичких локализација — може и историјски образложити. Етимологија словенског *како* није спорна. Примарно, то је упитни прилог изведен од праиндоевропског заменичког корена **kwo-* (уп. прасловенско **kъto*, готско *hwās*, литванско *kās*) на чији се инструменталски облик **kwo* до-

је типа да *коѣ* днѣ (Нем. 1300, № 45.195) добијана је прелазна квантификативно-локациона конструкција типа да *коѣ* (летњи) днѣ, да *коѣ* (овај) днѣ и сл. Хибридни модел могао је даље бити интерпретиран и као чисто локациона категорија у одговарајућем синтагматском ланцу у зависности од контекста и фокуса пажње. Временом су се за овакав актуализовани акузатив могле везивати и ситуације исказане глаголом перфективног вида, чиме је у начелу искључивана квантификација. (2) Интеграцијом номиналних (номинативних) временских реченица у предикатске реченичне структуре, потенцијално је читав низ номинативних форми именица (*o/ĭo*-основа) с временским значењем бивао синтаксички апсорбован као акузатив, чиме је есивно, односно егзистенцијално значење номинатива пребацивано на акузатив.

давао суфикс, односно финална партикула *-ko* (уп. демонстративно **ta-ko*) (Šaur 1980: 335; ЭССЯ 9: 118–119).⁵ Иницијално значење овог прилога било би, по Шауру, „*jakým (zrůsobem) ... kakim putem*“, тј. *quid modo*, односно 'којим путем / начином', што практично значи да се радило о упитном адвербијалу за протолокациону просекутивност,⁶ тј. перлативност на који се у старосрпском језику најдиректније одговарало управо просекутивним слободним инструменталом, односно дативско-локативном хомоформом блокираном предлогом по:

(квалификативност инструментативног типа) рече нескръннии сконци оустн (Нем. 1199, № 2.24), прѣхъхъ по мѣчю скопскѣ|ѣ| странюу и швѣтеполскоуу и положѣскоу (Нем. 1303, № 50.190);

(квалификативност медијативног типа) мною црѣне збѣо црѣ|твоу|ють (Нем. 1347–1348, № 99.10), ке бѣходо положнии по нашихъ покансарѣ|хъ (Павл. 1439, № 619.13), да нѣмъ ннѣдноу хѣдоу не вѣтнню ни са|м| совѣ|м| нн синомъ мн кнезо|м| влаткоу|м| нн нннѣмн нн ѣдннѣмн вла|с|теи нн слагамн нашѣ|мн (Кос. 1453, № 663.18);

(квалификативност комитативног типа) прии твомъ мѣ|срѣ|нѣмъ · н при-неси мноу прѣшедролоу сѣ|оу своѣмоу (Нем. 1343–1345, № 89.156);⁷

(квалификативност критеријског типа) да работѣю црѣквы зако|н|мъ стѣо савы (Нем. 1331–1345, № 88.57), да шблада монастирѣ хпландарѣ по законѣ н обичѣю монастирскоу (Нем. 1348, № 100.36).

3.3. Каузалност је у старосрпском језику концептуализована као изразито динамичка семантичка категорија с доминантно адлативном или перлативном оријентацијом,⁸ што се испољава кроз високу уче-

⁵ За разлику од В. Шаура и аутора *Етимолошког речника словенских језика*, који су сагласни у ставу да је прилошко **kako* примарно у односу на заменичко **kaky(ŷ)*, П. Скок (Skok II: 112) прилошки облик изводи из неутрумске заменичке форме која је по његовом мишљењу спој упитног корена *k-* и придевског суфикса *-ako*.

⁶ Илустративно је истаћи да се субординиране спадијалне клаузе перлативног типа у старосрпској пословноправној писмености врло често уводе управо примарно протоперлативним како: а се меге селоу црѣковномоу монстыроу шѣ оноу странюу дѣвала прѣва мегѣ пекѣ н ѿ пекн како грѣде дѣль мндо седларѣ (Нем. 1234–1243, № 16.18), н сѣ мегѣ гадн-ман како грѣде поугѣ ѿ прицинна н ѿ доверотина ... н походи зѣ дѣль како се валн каменѣ кошан-нано|м| н гаднман (Нем. 1389–1398, № 258.21).

⁷ Уп. кою въз|да|а многоднлосрѣдно н без мѣре з всакоу|м| поттениу прострѣше (Кос. 1420, № 524.7).

⁸ Мада статистика изведена из једног функционалностилски ограниченог корпуса може заварати, чини се да није некорисно истаћи да се однос *локативности* : *аблативности* : *йерлативности* : *адлативности* у сфери каузалности може приближно исказати бројчаним односом 1 : 1 : 3 : 3.5. Ако се при том има у виду да би у том односу специфично каузативним конструкцијама (*ген* + *рди* и *ген* + *цѣкѣ*) коефицијент био приближно 1.5, може се закључити да на перлативну и адлативну концепцију ка-

сталост протоадлативних падежних модела као што су $\emptyset + \text{даи}$, на + ак, те за + ак, с једне стране, односно протоперлативних падежних модела, и то $\emptyset + \text{инсѝр}$, по + даи / лок, те (с)крозѣ + ак, с друге стране:

(адлативно конципирана каузалност) како се бѣше порасрѣтило кра|л|ѣ|с| љн на властеле двбровѣчкѣ за стон'ски ре|д| (Нем. 1334, № 78.1), нашеѣм добрѣ ѡбѣ|с|лнлѣ се (Дубр. 1400, № 301.7), кн за неѣшоѣ не догаше снѣѣтн (Твртко Боровинић 1430, № 595.16);

(перлативно конципирана каузалност) не додрѣжаше ре|ч|не црѣне скрозн снѣтѣ тварѣтка кра|л|а (Котр. 1392, № 220.9), конскаѣн босансѣѣѣн не догаше · инѣдѣ прокн (Дубр. 1396, № 247.11), тко сѣгр|ѣ|шн по неѣѣстн не ѡснѣ се (Милош Повић 1370, № 164.3).

3.4. Кондиционалност, као латентна, неостварена каузалност (уп. Ковачевић 1988: 221), и концесивност, као недостатна и(ли) неадекватна каузалност (уп. Милошевић 1985: 34), у старосрпском језику по правилу се идентификују падежним конструкцијама потврђеним и у каузалном семантичком пољу. Функцију диференцијалног фактора између могућег узрока, тј. услова и фактивног узрока, односно узрока у ужем смислу, те недостатног или концесивног узрока преузимао је — разуме се — контекст, односно глаголска форма управне предикације, инхерентна семантика глагола у позицији управне предикације, те семантика именице у својству лексичког експонента дате падежне конструкције.⁹

Динамични аспект кондиционалности испољава се кроз употребу протоперлативних падежних модела какви су $\emptyset + \text{инсѝр}$, те по + даи / лок, односно протоадлативног за + ак: ктѡ лн се нагѣ таковн ѡхнѣрнннѣ|д| днѡвољскнѣ · нлн по нагѡворѣ злн|х| члѡбѣѣ · н ннѡко пр|ѣ|лѡжн нлн ттѡ ѡ|д|ннлѣ

узалности отпада готово две трећине примера, а на целокупну динамичку концепцију (која би поред ова два аспекта динамичности обухватала и аблативност) чак три четвртине примера. Аблативно конципирана каузалност потврђена је првенствено протоаблативним падежним моделима као што су $\emptyset + \text{ген}$, те отѣ + ген: постѣднѣт' се ѣне ѣ н ѡнѡѣ словѣсѣ (Нем. 1317–1318, № 57.6), н поцнраѡ ѡ|д| кѡгѣ (Дубр. 1400, № 298.10).

⁹ Наиме, временска сфера будућности, као и свевременост (пантемпоралност) — идентификоване одговарајућим глаголским обликом управне предикације — преферирају кондиционалну интерпретацију, док временске сфере прошлости и (референцијалне) садашњости упућују на фактивну каузалност (Radovanović 1978: 106). Уколико се експлицирани узрок искуствено поима као неодговарајући или адверзиван у односу на (не)реализовање управне радње, може се говорити о недостатном узроку, односно о концесивности — уп. крѣ љз ѣ бнѣѡ бѣзѣ крнвннѣ ѡѣѣѡ [← узето му је а да он при том није био крив, а узимање је у супротности с одсуством кривице] (епископ босански 1404, № 335.5). Док су реални и евентуални узрок међусобно сучељени према обележју фактивности (реални узрок је фактиван, а евентуални нефактиван), недостатни узрок је према овом обележју неутралан.

ω|д| више писанихъ (Драг. 1381, № 188.32), тко ли би насъ иначе вѣдннхъ или за лакѡмѡстѣ или за страхъ или за тѣмъ волю ... да сѡмъ проклетн и завезанн живнемъ вѣѡмъ (Павл. 1423, № 567.32).

Динамична димензија концесивности могла би се тражити у употреби адлативних падежних модела, и то за + ак и (соу)протнвѣ + дай: да нѣ за једнѣ нога чловѣка приаз'нѣ не промѣне · нѣ ω|д|вляте · снѣ приазнѣ · г|д|на стефана краля (Котр. 1387, № 198.30), ѡбѣнандосмо да ндѣ е все свпротнвѣ бгѣ и правѣдн зан вѣдннхъ (Котр. 1405, № 360.8).

3.5. Интенционалност — као тип прекомпоноване, усложњене каузалности која обједињује експлицирану циљну акцију или стање и имплицирани стимуланс (вољу, жељу, хтење) (уп. Милошевић 1985: 35; Piper 1983: 104–105) — у старосрпском језику конципирана је практично као адлативно спецификована динамичност, што се испољава кроз доминантну употребу адлативних падежних модела, какве су акузативне и дативске падежне конструкције:¹⁰ н подемо ти на помокъ (Дубр. 1234–1235, № 8.33), пристанище створи спѣненню своего ѡчѣства (Нем. 1317–1318, № 57.34), власн кон оугоне зидѣ добнт'къ на землю на црковноу оу зидище · да даю црѣвн травьннноу (Нем. 1352–1353, № 117.79), а за конь послахъ мнѣна вохъннка (ђефалија Радич 1374, № 168.3), да не гредѣ в наше мѣсто · по сѡль (Дубр. 1414, № 466.5).

§ 4. За разлику од динамичких параметара, позициони протоколациони параметри при концептуализацији старосрпских детерминативних система по правилу иступају као носиоци супкатегоријалних значења. Наиме, контактност као кључни критеријум диференцијације позиционих параметара протокализације само у сфери темпоралности дефинише однос између оријентира и локализатора, разуме се временског типа,¹¹ док се у осталим перцептивно недокучивим детер-

¹⁰ Интенционалност се у старосрпском језику по правилу исказује адлативно и аблативно маркираним падежним конструкцијама, те каузативно спецификованим ген + радн, при чему би се фреквенцијски однос међу овим моделима могао свести на пропорцију 10 : 1 : 1.5, што значи да на адлативну концепцију каузалности отпада око четири петине примера. Интенционалност схваћена као аблативност испољава се у случајевима када је циљ детерминисане радње схваћен као неопходност избегавања или раскидања контакта с негативном процењеном ситуацијом као оријентиром: ѡскободн н|х| кра|д|вство мн · ѡ позова · н присланце ... н просто рече · ѡ всѣ|х| работъ (Нем. 1331–1345, № 88.54).

¹¹ Тако се, на пример, протокационо контактне падежне конструкције, какве су оу + ак, оу + лок, на + ак, на + лок и сл., у сфери темпоралности реализују као семантички изрази симултаности временског локализатора и оријентира: н снѣ писанне пишѣ : на седнюнъ днѣ (Нем. 1267–1268, № 31.5), говорыше тоу на з'вороу цр|с|т дн (Нем. 1355, № 124.4), ваднте в понедѣлннкѣ в вободн (Милетин и Ружир 1355, № 129.4), н вѣкѣ

минативним категоријама овај критеријум мање-више апстрахује иступајући као индикатор степена интегрисаности синтаксичких корелатива, тј. детерминисаног и детерминативног члана синтаксичко-семантичке релације.

4.1. Дистактне, односно оријентационе падежне конструкције — типа *прѣдъ + инсѣр*, *подъ + инсѣр*, *за + ак* (којима се примарно реферише о протолокационој дистанцираности између локализатора и оријентира) — у старосрпском језику имају изразито ниску употребну вредност изван спацијалног и темпоралног семантичког поља, а када се и јаве преферирају хетеросубјекатске релације:

(дистактност у сфери каузалности) *излѣзохъ прѣдъ братомъ ми владѣ словомъ* (Нем. 1234, № 5.3), *ако оумире подъ црквиномъ товариомъ да га цркъ на мѣсто постави* (Нем. 1330–1331, № 72.332), *за егово зшолениѣ приложиса ѿ гнѣбу и оцоу нашемоу ромлану село безанникѣ* (Бранк. 1365, № 151.16), *за великъ змиѣ и за врѣмена која се била овако ... нѣсѣмо је били могои олдѣправни* (Дубр. 1406, № 377.9), *прѣдъ неволѣмъ оупеть прѣбегнѣ в дворовни* (Дубр. 1435, № 605.74);

(дистактност у сфери интенционалности) *нива оу доуба велинего порѣдъ млатнѣ що даде николинѣ и брат моу храниславъ за гробъ и за помѣнь* (Хтетовски практик око 1346, № 94.143), *посла глѣпта мара и глѣнъ гюрагъ кнезъ и властелемъ дворовцѣмъ а по свѣомъ члѣбѣ по радоманъ по трѣпчаннѣ · за ословогенѣне марота налѣшковника* (Дубр. 1412, № 452.18).

4.2. Контактно немаркиране падежне конструкције — типа *отъ + ген*, *до + ген*, *Ѹ + дайѣ* (којима се примарно реферише о протолокационој директивности уз релативизовање контактности као позиционе категорије) — знатно се чешће везују за хетеросубјекатске него за таутосубјекатске релације, мада су у складу са својом протолокационом вредношћу отворене и за једне и за друге структуре:

(контактна немаркираност у сфери каузалности) *аке кто принегне олдѣ гнѣва кралевьсѣтва ти* (Дубр. 1254, № 28.33) ~ *вси кон бѣхъ лѣтось олдѣ тоган страха изъбѣган* (Дубр. 1422, № 560.8);

(контактна немаркираност у сфери интенционалности) *пристанище створи спѣнню своѣго шѣства* [← створи пристаниште да би спасао своје отацтво] (Нем. 1317–1318, № 57.34) ~ *и оу змишци да косе сѣно ковнлаидѣ* (Нем. око 1348, № 103.176).

Једн внише *прѣдъ кѣкомъ радѣнномъ в ноћи по встерѣхъ* (дријевске судије 1442, № 628.7). С друге стране, протолокационо дистактне падежне конструкције, какво је антелокационо *прѣдъ + инсѣр*, односно постлокационо *по + лок* у темпоралном семантичком пољу функционисау као формализатори сукцесивности временског локализатора и оријентира, и то anteriornoг или posteriornoг типа: *прѣдъ праздѣнникомъ сѣта пѣтѣра ... да се беретѣ тан шѣа трѣта* (Нем. 1355, № 127.21), *а по сѣртѣи калѣгерѣтно да кѣсѣ црковно · село невѣдово* (Нем. 1360, № 141.16).

4.3. Док је употреба дистактних и контактено немаркираних падежних модела у перцептивно недокучивим семантичким категоријама мање-више дефинисана њиховим протолокационим значењима, контактне падежне конструкције као индикатори апстрактних значења функционишу изразито хетерогено.

Инклузивно контактне падежне конструкције — типа *оу + ак*, *оу + лок* (којима се примарно реферише о локализатору позиционираном унутар просторног оријентира) — преферирају таутосубјекатске релације:

(инклузивна контактност у сфери квалификативности) да си га нѣла и дрѣжи тазн црѣвн бж|с|твнаа в законѣ црѣвни како си нѣла и нна села свога (Мрњ. 1366, № 152.14), посла свога едннаго|ω| снна в велицнѣх цѣкахъ да свое нзбави · нз грнѣха (Кос. 1454, № 665.3);

(инклузивна контактност у сфери каузалности) да нѣмъ в тен расхѣмѣре нѣтко цѣте не вѣнни (Дубр. 1402, № 326.12);

(инклузивна контактност у сфери интенционалности) власн кон оугонѣ зницѣ добнт'къ на земљу на црѣвноу оу зницѣ (Нем. 1352–1353, № 117.79).

Ексклузивно контактне падежне конструкције — типа *на + ак*, *на + лок* (којима се примарно реферише о локализатору позиционираном на спољној страни просторног оријентира) — готово су подједнако пријемчиве и за таутосубјекатске и за хетеросубјекатске релације, профилишући се на тај начин као контактено немаркирани падежни модели:

(ексклузивна контактност у сфери квалификативности) ц|φ| нѣмъ се свнди ω|д| нн|х| да пос|т|аве в црѣквѣ новѣ на нн|х| расхѣденіе (Котр. 1442, № 630.80) ~ да греде кто любн стѣо днцнтрна на законѣ црѣвни (Јован Оливер 1337, № 84.4);

(ексклузивна контактност у сфери каузалности) да стоѣтъ · въ двѣровннкъ · на свою си волаѣ (Дубр. 1253, № 23.23) ~ ако ли бнсмо не дошан на ннѣхъ запо-внѣа тада да смо в гннѣвѣ (Дубр. 1452, № 659.36);

(ексклузивна контактност у сфери интенционалности) и подемо ти на подокъ (Дубр. 1234–1235, № 8.33) ~ да догю г|с|птѣв вн на свѣтъ (Дубр. 1397, № 253.28).

И неспецификовано контактне падежне конструкције *∅ + инстѣр*, *по + даиѣ / лок* (којима се примарно реферише о просекутивности и(ли) дифузности уз релативизацију типа контактности између локализатора и оријентира) отворене су — попут ексклузивно контактних падежних модела — и за таутосубјекатске и за хетеросубјекатске релације:

(неспецификована контактност у сфери квалификативности) да исправнѣ |д|ѣ · вѣшо|д| правдо|д| (Балш. 1388, № 204.2) ~ да работаю црѣвы зако|н|дѣ стѣо савы (Нем. 1331–1345, № 88.57); да овлада монастры хиландарь по законѣ и обнчаю монастрыскодѣ (Нем. 1348, № 100.36) ~ да нмамо днрь по старомѣ законѣ (Дубр. 1254, № 25.13);

(неспецификована контактност у сфери каузалности) нь завистию вражнѣю дръзнеть разорити (игуман Гервасије 1332, № 73.37) ~ къдн онн селѣне вѣхѣ ѡншлн нашомѣ р|ѣ|чнѣ на нашѣ посаль (Дубр. 1413, № 459.14); по сводоу хотѣнню ... приложнше сѣсоу ннвоу вѣше гра|д| (Драг. 1388, № 202.90) ~ кто оуж|д|ене пастн по нгоудновоу реченню (Нем. око 1348, № 103.126);

(неспецификована контактност у сфери интенционалности) кто ти нзладе твдѣзн · по работахъ по своихъ си (Нем. 1282–1285, № 40.5) ~ тѣдо послахъ калѣгѣре цр|с|ва дн и ш ндн ннколнцѣ пащровнкта по работн цр|с|тва дн (Нем. 1355, № 123.2).

Оваква употреба ексклузивно контактних и неспецификовано контактних падежних модела у сфери перцептивно недокучивих семантичких категорија могла би се, дакле, схватити као неутрализација протолокационе контактности, што је у дијахроној перспективи само један од мноштва праваца модификације примарних протолокационих односа. Степен модификованости протолокационих значења падежних конструкција требало би да је у директној пропорцији са степеном синтаксичко-семантичке и прагматичке разрађености језичког идиома или, другачије речено, што је синтаксичко-семантичка и прагматичка изграђеност једног језичког идиома већа то је и потреба за тражењем упоришта у протолокализацијама — као менталним реакцијама на перцептивно докучиве релације — мања. Известан значај у процесу дистанцирања одређених значења у односу на протолокализације, тј. у процесу све интензивнијих апстраховања могу имати и миксоглотски процеси, поготово ако се на удару развијенијег синтаксичког система нађе други мање развијен систем.

Литература

- Antonić, Ivana (2001), *Vremenska rečenica*, Sremski Karlovci — Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Белић, Александар (1999), *Историја српског језика. Фонетика. Речи са деklinацијом. Речи са конјугацијом*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Běličová, Helena (1984), K systému kauzálních určení v současných slovanských spisovných jazycích, *Slavica Slovaca* 19/1, 3–15.
- Běličová, Helena (1984–1985), K finálnímu významu předložek v spisovných jazycích slovanských, *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику XXVII–XXVIII*, 69–76.

- Даничић, Ђуро (1858), *Србска синтакса. Део први*, Београд.
- ЭССЯ, *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд* [Под ред. О. Н. Трубачева], Москва: Академия наук СССР, Институт русского языка.
- Ивић, Милка (1951–1952), О предлогу *по* у српскохрватском језику, *Јужнословенски филолог* XIX/1–4, 173–212.
- Ивић, Милка (1954), *Значења српскохрватског инструменџала и њихов развој. Синтаксичко-семантичка студија*, Београд: САНУ.
- Ивић, Милка (1955–1956), Из проблематике падежних временских конструкција, *Јужнословенски филолог* XXI/1–4, 165–214.
- Ивић, Милка (1957), Једно поглавље из граматике нашег савременог језика — систем месних падежа, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* III, 139–149.
- Ивић, Милка (1957–1958), Систем предлошких конструкција у српскохрватском језику, *Јужнословенски филолог* XXII, 141–166.
- Kasirer, Ernest (1985), *Filozofija simboličkih oblika. I–III (Jezik. Mitsko mišljenje. Fenomenologija saznanja)*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Kovačević, Miloš (1988), *Uzročno semantičko polje*, Sarajevo: Svjetlost.
- Корецни, Франтишек (1973), *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. Svezek 1. Předložky, koncové partikule*, Praha: Československá akademie věd.
- Корецни, Франтишек; Šaur, Vladimír; Polák, Václav (1980), *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. Svezek 2. Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia*, Praha: Československá akademie věd.
- Милошевић, Ксенија (1985), Синтаксички поступци за исказивање концесивних релација у сложеној реченици у српскохрватском језику и семантичка структура која се при том остварује, *Научни саставак слависта у Вукове дане* 15/1, 33–44.
- Павловић, Слободан (2006), *Детерминативни падежи у старосрпској пословној равној именовани*, Нови Сад: Матица српска.
- Павловић, Слободан (2008), Просторне метафоре у старосрпским синтаксичко-семантичким системима каузативног типа, *Српски језик у светлу савремених семантичких теорија*, Београд: САНУ, 201–219.
- Piper, Predrag (1983), *Zamjenički prilozii. Gramatički status i semantički tipovi*, Novi Sad: Institut za strane jezike i književnosti.
- Пипер, Предраг (1988), *Заменички прилози у српскохрватском, руском и пољском језику. Семантичка студија*, Београд: Институт за српскохрватски језик.
- Piper, Predrag (2001), *Jezik i prostor*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Пипер, Предраг; Антонић Ивана; Ружић, Владислава; Танасић, Срето; Поповић, Људмила; Тошовић, Бранко (2005), *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица* [у редакцији академика Милке Ивић], Београд — Нови Сад: Институт за српски језик САНУ — Београдска књига — Матица српска.
- Пипер, Предраг (2006), О когнитивнолингвистичким и сродно усмереним проучавањима српског језика, *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*, Београд: САНУ, 9–46.

- Radovanović, Milorad (1978), *Imenica u funkciji kondenzatora* [Посебан отисак из Зборника за филологију и лингвистику XX/1, 63–144; XX/2, 81–160], Novi Sad: Matica srpska.
- Skok, Petar (1971), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*, Zagreb: JAZU.
- Šaur, Vladimir (1980), в. Kopečný, František; Šaur, Vladimir; Polák, Václav (1980).

Z u s a m m e n f a s s u n g

Slobodan Pavlović

DIE ARTEN DER TRANSPONIERUNG DER PRIMÄR RÄUMLICHEN PARAMETER IN DEN ALTSERBISCHEN DETERMINATIVSYSTEMEN

In dieser Arbeit werden die Arten der Transponierung der primär räumlichen, semantischen Parameter in den altserbischen Determinativsystemen seit Ende des 12. bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts erläutert. Die Kasuskonstruktionen — als syntaktische Ausdrücke der semantischen Kategorien des Tempus, Modus, der Kausalität, Finalität, Konditionalität und Konzessivität — werden aus der Perspektive ihrer primär räumlichen Bedeutungen betrachtet. Das Ziel dieser Auseinandersetzung ist die Bestimmung des Erhaltungsgrades der primär räumlichen Bedeutungen als sinnlich faßbarer Phänomene in den abstrakten semantischen Kategorien.

АСИМ ПЕЦО
(Београд)

ИЗ НАШЕ АНТРОПОНИМИЈЕ

У раду се говори о именима типа *Муја*, *Бра̀на*, о њиховом поријеклу и распрострањености. Основна мисао је да су таква имена по поријеклу везана за мостарски говор, за његове муслиманске говоре и за његове сиромашне представнике. Из тог говора ова су се имена могла ширити, али, још увијек, нису општа особина, не могу се употребљавати за свако лице.

Кључне ријечи: херцеговачки говори, говори централне Херцеговине, вокализам, консонантизам, двосложна имена, дугоузлазни акценат, краткосилазни акценат.

Антропонимија сваког језика, па и нашега, нуди обиље грађе за проучавање тога језика, како у области фонетике: вокализма, консонантизма, тако и у области морфологије и творбе ријечи. За ову прилику ја ћу узети само двосложна имена и то у говору Мостара. Узећу имена типа *Муја*, *Ха̀са*, *Бра̀на*, *Фа̀ша*, *Да̀на*, а та имена се налазе на списку наших антропонима већ дуже времена, а до данас не налазимо за њих једно прихватљиво рјешење — ни када је у питању њихов постанак, а ни њихово теренско распрострањавање.

Имена типа *Муја*, *Ха̀са*, *Бра̀на*, *Фа̀ша*, *Да̀на* имају такав облик, без обзира на њихов изворни облик, тј. мј. *Мусџафа* јавља се *Муја*, мј. *Бра̀нислав* јавља се *Бра̀на*, умј. *Фаџи́ма* јавља се *Фа̀ша*... А таква имена прате све представнике мостарског говора. О мостарском говору ми имамо богату литературу¹.

¹ Matej Milas, Današnji mostarski dijalekat, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, књ. 153, Загреб 1903, стр. 47-97; Vladimir Ćorović, *Der Dialekt von Mostar*, ASIPhil., књ. XXIX, Беч 1907, стр. 497-510; Јован Вуковић, Карактеристичне особине мостарског говора, *Гласник Југословенског проф. друштва*, књ. XVII, Београд 1937, стр. 89-99; Јован Радуловић, Акценатска отступања од Даничића у области новије Источне Херцеговине, затим отступања акцентуације мостарског говора од правописа А. Белића, *Гласник Српске академије наука*, књ. V, св. 2, Београд 1953, стр. 331-333; Фахра Матијашић, Акценат у савременом мостарском говору у односу

Ова се особина, тј. краткосилазни акценат код двосложних имена на *-a* типа *Муја*, *Бра̀на*, *Фа̀ша* биљежи код становника Мостара, а за старије Мостарце констатује се да су говорили икавски. Код Миласа о томе читамо: „Dijalekat je mostarski zapadni, ikavačko-štoka-vački, ali kako se baš tamo dijeli zapadni govor od južnoga, ima nekijeh osobitosti, što ih ima južni i zapadni govor, pa možemo reći, da je nekakav prijelaz od zapadnoga k južnome govoru. — Ovo, što kazah, ne tiče se glasa ě /Ě/, jer su muslomani i katolici ikavci, s nešto primjese jekavačke, i to što se odskora među njih uvelo...

За православне у Мостару треба нешто napose рећи. По причању старијих Мостарца није у старије доба у овоме граду готово нико живио до самјих муслмана, само је гдјекоји католик с њима био помјеџан; што је православијех било насељено, они нијесу смјели живјети међу мусломанима, већ на страни, на Луци и Бранковцу, гдје их је и сада највише на окупу. Оно православијех, што их је сада у Мостару, највише се насељило од недавно, и њихов је говор јуžни, јеквачки ...

По свему ... може се држати, да mostarski govore најбоље мусломани, и да сам у овом послу највише учио њихов говор“ (М. Милас, оп. cit., стр. 46–47).

„Имена о којима је оvdје ријеч имју у vokativu облик као и у nominativu, и glase: *А̀на*, *А̀нда*, *К̀ата*, *М̀ара* и др.“ (оп. cit., стр. 65).

Владимир Ћоровић, иначе рођени Мостарац, у осврту на наведени Миласов рад о говору Мостара, констатује:

„Männliche Namen, die schnell ausgesprochen werden, in Zorn und mit einer Verachtung (oder wenn man sie von der Kindheit an behält), haben kurzen fallenden Akzent und bekommen einen Suffix *ka* oder *da*. Bei den Namen *Mārka* von *Mārko* und *Jōva* von *Jōvo* ist das nicht so auffallend, desto deutlicher bemert man das aber bei diesen: *Rīnda* von *Rīsto*, *Svètiko* von *Svètozar* (hypocorist. *Svèto*); *Stōjka* von *Stōjan*; *Vlātka* oder *Vlāda* (hyp. *Vlādo*)“ (оп. cit., стр. 505).

Како видимо, и Милас и Ћоровић, констатују јављање ове особине у Мостару, без указивања на ту особину ван граница Мостара. А сигурно је да је она позната од раније у говору који је био под утицајем Мостара. Истина, Ћоровић јој налази објашњење у говору који је израз лутње, у говору кад се опонаша дјечији изговор, или у хипокористичном говору. Али ни ту се не даје могућност одредбе њиховог јављања, а ни поријекло ових имена није дато на задовољствен начин, није могуће објаснити свако име на начин како то стоји код Ћорови-

на Вуков и Даничићев систем, *Јужнословенски филолог*, књ. XXVI, св. 1–2, Београд 1963–1964, стр. 337–368.

ћа. Остаје нам и даље као непознаница и обим ове промјене на терену, а и начин њеног јављања.

Најчешће се ова појава, јављање имена као *Муџа*, *Брџна*, веже за говор Херцеговине. Тако у *Сјећањима* од Меше Селимовића читамо:

„Од те приповијетке, из 1945. године потписујем се као Меша Селимовић. Меша је хипокористикон од Мехмед, као Зуко од Зулфикар, Јаша од Јаков и сл.; тако су ме прозвале колеге Херцеговци за вријеме студија, и више ме нико није звао друкчије нити је знао ко је Мехмед“².

О овим именима ја сам посебно говорио у раду Мјесто централнохерцеговачког говора³. Ту читамо: „Имена типа *Сџлка*, *Хџса*, *Брџнка*, какав је акценат обичан у Мостару, задржавају тај акценат у свим падежима“. Ово се наводи и у мојим *Izabranim djelima*, I–VI, књ. I⁴.

У раду *Akcentat sela Ortiješa*⁵ о овим именима читамо: „*Milas* је у *mostarskom govoru* konstatovao dvojstvo akcenata kod imena tipa: *Fata* и *Duda*. Та особина позната је и овоме говору, а и уопште *mostarske kotline*. Само је важно истаћи да оба акцента може имати (тј. *Fáta* и *Fàta*) једно лице. Тако pored: *Stána*, *Mila*, *Zúla*, *Hájra*, *Pétra*, *Jóka* imamo и: *Jòka*, *Stàna*, *Dàna* као мање обично, а *Bíba*, *Zína*, *Níra*, *Fíma* као обично“⁶.

Како видимо, ту се не даје територија на којој се јављају ова имена, а ту се не говори ни о поријеклу ове промјене.

Код М. Селимовића, а и у мојим радовима, говори се о овој особини као о особини херцеговачких говора. Сада, 2008. године, то се мишљење прецизира. Ово није особина свих херцеговачких говора нити је особина свих Мостараца. То је особина само одређених слојева мостарског говора, а може се везати за поједине личности Мостарске котлине. У говору Чапљине и Стоца такође се срећемо са таквим именима само код одређених личности.

Према томе, ово је особина мостарског говора која се из тога говора могла ширити. Њу су носили представници мостарског говора. Према мом сазнању, до 1990. године такву промјену ових имена има-

² Меша Селимовић, *Сјећања*, Издавачко предузеће „Слобода“, Београд; Издавачко предузеће „Отокар Кершовани“, Ријека, стр. 182, испод текста.

³ Асим Пецо, Мјесто централнохерцеговачког говора..., *Јужнословенски филолог*, књ. XXV, Београд 1961–1962, стр. 295–325, као и у *Izabrana djela*, I, стр. 291–332.

⁴ *Izabrana djela*, I, стр. 329. Ту се ова имена вежу за говор Мостара и „његове непосредне okoline“.

⁵ Асим Песо, *Akcentat sela Ortiješa, Građa naučnog društva BiH*, књ. X, Сарајево 1961, стр. 5–51, као и *Izabrana djela*, I, стр. 351–418.

⁶ Исто, стр. 389.

ли смо и у неким говорима чапљинског и столачког среза, такву промену имали смо код оних имена која су била у ближим везама са представницима мостарског говора.

А сада да покушам одговорити на питање: шта је условило појаву ових антропонима и са овим особинама?

Моје је мишљење да је до појаве ових антропонима дошло у говору Мостараца. И то, прво су настали хипокористици типа *Ђемо-Ђеме*, *Мујо-Мује*⁷, према њима и хипокористици типа *Пе́ро-Пе́ре*, као и хипокористици типа *Фа́ша-Фа́шѐ*, *Да́на-Да́нѐ*. По моме мишљењу хипокористици типа *Ха́са*, *Му́ја*, *Фа́ша*, са дугоузлазним акцентом, претходили су оним типа *Му́ја*, *Ха́са*, о којима је сада ријеч. Дакле, хипокористици са два слога, а са дугоузлазним акцентом, претходили су оним са два слога, али са краткосилазним акцентом (*Му́јо-Му́јѐ* — *Му́ја-Му́јѐ*). Не треба заборавити да хипокористици типа *Му́ја-Му́јѐ* ни данас нису познати свим друштвеним слојевима, за њих не знају представници „виших друштвених слојева“, да се та имена обично вежу за „ниже друштвене слојеве“. То и у наше вријеме: зна се ко је *Му́јо*, а ко *Му́ја*, и ту се не гријешу.

Резюме

Асим Пецо

ИЗ НАШЕЈ АНТРОПОНИМИКИ

В работе говорится об именах типа *Му́ја*, *Бра́на*, об их происхождении и распространенности. Основной идеей является то, что подобные имена по происхождению связаны с мостарским диалектом, его мусульманскими говорами и с его бедными представителями. Эти имена могли распространиться за пределы данного диалекта, но они все еще не являются общеупотребительными, т. е. не могут использоваться для любого лица.

⁷ Исп. код Миласа. Исп. о овоме и код М. Šatora у раду: *Mostarski govor kroz stoljeća ...*, *Hercegovina*, књ. 9, Мостар 1997, стр. 207–217.

МАТО ПИЖУРИЦА
(Нови Сад)

ФРАЗЕОЛОГИЗМИ: (1) *СЈАШИ КУРТА, А УЗЈАШИ МУРТА*
И (2) *ОБИТИ СКОДРУ И МОДРУ*

Разматра се типолошка и семантичка анализа два фразеологизма: (1) *Сјаши Курџа, а узјаши Мурџа* и (2) *Обиџи Скодру и Модру*. Први је општепознат, други тек у наше време забележен у Ровцима (у Црној Гори). И један и други имају стабилну структуру и недвојбену семантику и уклапају се у идеалне моделе фразеологизама ове врсте (римују се, лексички избор је архаичан, именске речи имају функцију постизања „негативног тоталитета“ глаголског значења и сл.).

Кључне речи: фразеологизми, сјახати — узјахати, Курта — Мурта, обити, Скодра — Модра.

1. *Сјаши Курџа, а узјаши Мурџа / Сјаши Курџа да узјаши Мурџа*

Општепознати фразеологизам *Сјаши Курџа, а узјаши Мурџа / Сјаши Курџа да узјаши Мурџа* по правилу се јавља у случајевима када треба ефектно закључити да се променама конкретних протагониста власти и моћи, у име власти или у своје име, ништа не мења. (У принципу, смисао се своди на познату парола, с том разликом што је ова смишљено скројена да призове непроменљивост: *И њосле Тиџа Тиџо!*)

Фразеологизам има недвојбену семантику и стабилну структуру, што су иначе подразумеване одлике оваквих „језичких јединица“. Одликује га ипак у формалном, структуралном смислу варијантност: у првонаведеној глаголи који носе семантику реализују се у форми императива (*сјаши — узјаши*), у другој пак верзији са императивом *сјаши* упарује се конструкција да + презент (*да узјаши*). У навођењу сам предност дао оној коју сам чешће слушао или сам је извесно раније чуо и у таквом виду запамтио. Лични избор бих подупро (макар ме можда комплетнија документација и демантовала) чињеницом да су императивне конструкције у значењском смислу *начелније* и *с јачим ексресивним набојем*. Експресивност прве се при томе појачава ри-

мом (двоструком у целини гледано, уз битније слагање главног „формалног“ пара *Курџа — Мурџа*), која је ближа идеалној: *сјаши — узјаши*, због краткоће завршног слога, за разлику од „упаривања“ са презентом који има финалну дужину (*да узјаши*). (Не превиђам чињеницу да наведена дужина на ултими у савременој реализацији стандарда у главним екавским културним средиштима по правилу изостаје.) Међутим, конструкција да + презент садржи можда јаснију идеју *сукцесије у (не)промењивости*.

Егон Фекете је *Сјаши Курџа да узјаши Мурџа* (у раду, студиозном и богато документованом, *Антропонимски елементи у српскохрватским фразеолошким и гномским обрћима*, објављеном у Зборнику Матице српске за филологију и лингвистику XXVII–XXVIII, 835–843) сврстао у категорију фразема у којима антропоними „*немају никакву историјску и анегдотску подлогу*, немају дакле, наслон на било какав конкретни денотат, већ у фраземи егзистирају искључиво из силабичко-метричких разлога“ (Фекете, 842). Следећи ту идеју закључује: „Јасно је, дакле, да је антропоним /у овој категорији фразема/ произвољна категорија, без семантичке конотације, лако замењив апелативом или пак изостављив. Такви би били фраземи типа: *џаџа-Маџа; Циле-Миле*; хајде *Јово наново; Јанко и Марко; Црви, Милојка* царева *девојка*; Ко ме име *Злокера*, свуд га *зло ћера* (ВП); Испод *Мире* сто *ђавола вире*; *Сјаши Курџа да узјаши Мурџа*; Два *лоша* убише *Милоша*; Жив ми *Тодор*, да се чини *говор*; *Куку Тодоре*, сваки дан *џо горе* (ВП) итд.“ (Фекете, н. м.).

Уз римовање и чињеницу да се ради о антропонимима (и једно и друго превладавају), највећи број експлицираних битних сличности конкретног фразеологизма са претходно цитираним завршава се. Покушаћу претходно да објасним.

а) *Курџа* и *Мурџа* извесно припадају корпусу препознатљивих оријенталних имена турског порекла. У турском *kuṛt* значи „вук“; *Курт* је, према И. Смаиловићу, у Босни и Херцеговини „чешће презиме него име“, док је лично име *Курта* настало (творбеним) уклапањем у наш антропонимијски систем. Име *Мурта* је хипокористик од *Мурат* (тур. *Murād* „пожељан, жељен“ и сл.), *Муртез*, *Муртеза* (турско име арапског порекла у значењу „одабрани“, „задовољни“, „срећни“) (Смаиловић, 319, 375). Оба имена су регистрована код Милице Грковић као заштитна имена у *Речнику личних имена код Срба* (Грковић, 116, 142).

б) Избор имена *Курта* и *Мурта*, чини се, из *ипрејознајљивог* корпуса оријенталних имена, одомаћених у време Османлијског царства, у функцији наглашавања глаголског значења, фигуративно употре-

бљеног, „сјахати“ — „узјахати“ (са ефектом „негативног тоталитета“ — Мршевић, 18; фиг. значење в. у једнотомном *Речнику српскога језика* Матице српске, 1227), и може се разумети као проклетство непромењивости, најпре у дословном ропству, касније у најразличитијим видовима подређености и обесправљености. Фраза управо избором конкретних имена сликовито чува социо-историјски подтекст. У ствари, лична имена, па и Курта и Мурта, помереном употребом превазилазе својој природи иманентно значењско сужење у односу на апелативе (лична имена иначе имају *један, али јак десигнаѿ* — како бисмо слободније интерпретирали В. Лубаша, в. н. д., 44–56).

в) Фразеолошки пар *Курѿа — Мурѿа* одговара свим битним пожељним категоријалним типолошким одликама — од акустичких до историјских и асоцијативних, укључујући и, изгледа, не случајни детаљ (на који су ми указали сарадници који се интензивније баве овом облашћу) — да упарена реч на другоме месту почиње гласом *м-*. (Случај је хтео да се с тим слаже и други фразеологизам.)

Напомена. Тешко је одолети изазову да се доведе у питање најзглед неспорно: припадност пара *Курѿа — Мурѿа* слоју оријенталних имена и на томе засниван, овде изложен, важан претпостављени историјски подтекст фразеологизма *Сјаши Курѿа, а узјаши Мурѿа*. Уз сав ризик, који неизоставно подразумева документован, пре свега етно-етимолошки оглед, можда не би требало искључити помисао да овај фразеологизам продужује архетипску формулу из балканског супстрата, са ђаволом у „главној“ улози (уп. нпр. квалификације ђавола: *ђаво куси, ђаво рејати, ђаво црни* и сл.). *Курѿ(а)* би био „окрњени, краткорепи, куси“ (из романског супстрата, с уверљивим паралелама и у албанском и највероватније у српским говорима), а *Мурѿа*, можда, „мрки, црни“ (могуће исте провенијенције). Напомињем да су имена *Мурѿа* и *Мурѿаѿ* потврђена у српској ћириличној повељи још из 14. века (у РЈАЗУ квалификована — „тамна постања“), прерано за оријентализме османлијског порекла.

2. *Обиѿи Скодру и Модру*

Фразеологизам сам записивао у Ровцима (општина Колашин, Црна Гора) у устаљеној форми: *Обио / обила је Скѿдрѿ и Мѿдрѿ*. С невеликим напором успевао сам да „прибавим“ још само потврде с глаголом у првом лицу једине (*Обио / Обила сам Скодру и Модру*). Идеално римован пар *Скѿдрѿ — Мѿдрѿ* формално гледано су супстантиви: имају дужину на ултими која сигнализира одређени придевски вид. Формално су могуће две претпоставке. Прва: *Модру*, с дужином на

ултими, као очекивани супстантив (секундарни ако се односи на *море*, са изгубљеном реалном конотацијом, или пак регуларну ако се ради о топониму типа *Модра глава и сл.), због риме условило је појаву и устаљивање квантитета на завршном слогу на првом члану акустичке риме — Скѡдрѹ (— Мѡдрѹ). Друга: у оба случаја се можда ради о супстантивима који настављају топониме типа *Скѡдра глава — *Мѡдра ријека и сл.

Фразеологизам се може интерпретирати: *Обићи многа месѡа, крајеве заредом (обично узалуд, безуспешно тражећи некога или нешто)*. Значење глагола је лексикографски узорно и документовано обрађено у Речнику САНУ (в. т. 16, стр. 258: *обићи*, под б). Илустрације су сликовите (мислим ту пре свега на тзв. компонентне фразеологизме, репрезентоване глаголско-именичком синтагмом, уп. Мршевић, 63 и даље) и углавном су из епског наслеђа (типа: *обићи* / *обијаћи* и *свијет* / *брда и долине* и сл.).

Скодра и *Модра* у свести аутентичних говорника, од којих сам израз записао, у потпуности су десемантизовани. Зачудо, ни сеоски „мудраци“, који на све имају одговор, овог пута нису домислили никакво објашњење. На конкретно питање: Где су (/ шта је то) Скодра и Модра? — добија се одговор: То се само тако каже, да се види колико се неко намучио („обио је и камен и дрво“) и сл.

Обична игра упарених сазвучних речи овде је мало вероватна. Привлачна је идеја да се ради о античком називу за Скадар (SCODRA) и о (Јадранском) мору. У вези са топонимом Скадар / SKODRA и посебно конкретним ликовима, историјским и савременим, в. Скок III, 253–254 и Станишић, 13 и тамо цитирану литературу. (Ни Скадар ни Скодра вероватно нису у српски језик ушли албанским посредовањем.) Ако бисмо увели у игру Кодру (алб. брежуљак), чест ороним у деловима Црне Горе (није потврђено ни као топоним ни као апелатив у Ровцима и Морачи — в. Станишић, 80), требало би рачунати на неко укрштање или ономатопејизацију. За појављивање *мора* у конкретном контексту можемо наћи упориште у клетвама, забележеним у истом крају, типа: *Дѡ мора се сѡаѡио, Мѡре ѡи сѡаѡ бѡло* и сл. Или се пак и једно и друго име (или „име“) појављују да означе *завидну даљину доирања*, без идеје о запамћеним конкретним непријатним искуствима са Скодром (Скадром) и Модром (Морем). Превише лакомислено би било у овом контексту подсећати на поуздане записе у истом крају (у Ровцима): *Шесѡаѡскѡ мѡке* сам ѡгризѡ; *Бѡле су тѡ шесѡаѡскѡ мѡке; Шесѡаѡскијѡ мѡкѡ, црѡа друго — ѡчи ѡпадајѡ...* Значењски еквивалент би био: *Исусове / Танѡалове мѡке*. Наиме, наивно би било, без додатне документације и темељне етимолошке, односно етно-етимо-

лошке интерпретације, *шестанске муке* повезивати са подручјем *Шестана* између Бара и Улциња, и тиме наћи још једну спону са Скадром, односно Скодром, географску и на неки начин семантичку. (Да напоменем да је у овом крају непознат турцизам *ше(ј)џан* „враг, ђаво“, ако би се мислило на неки хибридни облик, с уверљивом значењском основом.)

Литература

- Лубаш: Vladislav Lubaš, *Studije iz srpske i južnoslovenske onomastike i sociolingvističke*, Beograd — Novi Sad, 2002.
- Грковић: Милица Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд, 1977.
- Мршевић: Драгана Мршевић-Радовић, *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*, Београд, 1987.
- Речник српског језика /једнотомник/*, Нови Сад, 2007.
- РЈАЗУ: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Српска академија наука и уметности, Београд.
- Скок: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*, Zagreb, 1971–1974.
- Смаиловић: Dr Ismet Smailović, *Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1977.
- Станишић: Вања Станишић, *Српско-албански језички односи*, Београд, 1995.
- Фекете: Егон Фекете, *Антиройонимски елементи у српскохрватским фразеолошким и гномским обрћима*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXVII–XXVIII, Нови Сад, 1984–1985, 835–843.

Резюме

Мато Пижурца

О ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ: (1) *СЈАШИ КУРТА, А УЗЈАШИ МУРТА* И (2) *ОБИТИ СКОДРУ И МОДРУ*

В настоящей статье автор проводит типологический и семантический анализ двух фразеологизмов: (1) *Сјаши Курта, а узјаши Мурта* и (2) *Обити Скодру и Модру*. Первый из этих фразеологизмов является носителем сербского языка хорошо известным, в то время как второй фразеологизм засвидетельствован относительно недавно в Ровцах (Черногория). Оба фразеологизма отличаются стабильной структурой и устойчивым значением. Они относятся к образцовым фразеологизмам данного типа (рифмовка, архаические лексические компоненты, значение отрицательной всеобщности и т. д.).

ПРЕДРАГ ПИПЕР
(Београд)

ГРАМАТИКА ГРАНИЦЕ*

„... да досегне до оне тајанствене границе где људска мисао постаје извориште живе речи“ (М. Ивић, Лингвистика у овим садашњим, седамдесетим // *Лейойис Мајице српске*, 1975, СЛI, књ. 416, св. 6, стр. 828).

Полазећи од истраживања Милке Ивић о систему месних падежа, као и од теорије семантичких локализација и сродних истраживања, аутор у овом раду износи тезу да је више граматичких категорија у српском језику (са импликацијама које важе и за друге словенске језике) повезано семантичким критеријумом границе, помоћу кога се у научној литератури објашњава садржај појединих таквих категорија и начин њиховог функционисања. То се доказује на примеру категорија спацијалности, темпоралности, аспектуалности, акционалности, суперлативности, ексцесивности и на неким другим примерима. Износи се теза да је више граматичких категорија повезано у засебан (хипер)категоријални комплекс повезан релевантношћу семантичког критеријума границе за све њиме обухваћене категорије.

Кључне речи: српски језик, граница, теорија семантичких локализација, општа семантика, граматичке категорије.

1. У научном опусу Милке Ивић постоји низ радова којима се утирао пут многим каснијим истраживањима у одређеним областима науке о српском језику, славистике и опште лингвистике. Такви су и радови Милке Ивић о исказивању просторних значења у српском језику. И аутор ових радова се, прочитавши (давне 1974. године) радове Милке Ивић о систему месних падежа (Ивић 1957, 1965), чврсто и трајно определио да у простору језика испитује семантику и синтаксу конструкција са просторним значењем и граматичку архитектуру израза којима се различита непросторна значења исказују према просторним критеријумима, чему је и овај чланак најновији прилог.

* Рад је настао у оквиру пројекта 148002 *Ојис и стандардизација савременог српског језика*, који финансира Министарство науке Републике Србије.

2. Граница је простор којим се завршава једна појава, и од којег почиње друга, у којем се додирују два идентитета, две посебности. Због таквог појмовног садржаја *граница* је кључна реч у сваком језику и свакој култури која држи до свог идентитета, а без тога ниједна култура не би опстала. Неки кључни појмови су у семантичким структурама појединих језика више граматикализовани, као значења граматичких категорија, нпр. у словенским језицима — количина, време, лице, док су други мање граматикализовани, нпр. збирност, материја, реципрочност, или се изражавају првенствено лексички, нпр. називи за боје. Овде се неће улазити у методолошко питање најпоузданијег начина утврђивања статуса кључне речи, али се ослањање на тај широко познат теоријски појам овде узима као један уместан начин започињања разматрања о граматичким средствима исказивања значења границе у српском језику, са импликацијама које углавном важе и за друге словенске језике.

Ако се извођење појма границе из појма идентитета изоштри, долази се до егзистенцијалног семантичког предиката 'бити', будући да се идентитет, као самосвојност, своди на (само)препознавање у времену и простору, односно на (само)препознавање да нешто *јест* исто у свим својим појавним облицима, и да је друкчије од свега остало, које *није* то. Другим речима, граница, била она просторна, друштвена, културна или нека друга, показује докле нешто јесте, и одакле нешто није више исто.

Због таквог функционалног значаја појма границе семантички концепт границе се одликује великим потенцијалом, који се испољава у значењима лексеме *граница*, у могућностима спојивости те лексеме са другим речима и облицима и са лексемама са блиским значењима (нпр. *шајка*, *линија*, *међа*, *крај*, *ивица*, *руб*, *врх*, *дно*, *страна*, *оквир*, *мера* итд.), у њиховом асоцијативном капацитету, фреквентности, богатству лексичко-семантичких парадигматских односа, развијености творбених и фразеолошких гнезда, у пареомиолошком потенцијалу и у свим другим битним критеријумима који се узимају у обзир у поступку концептуалне анализе, а што се овде неће разматрати јер је предмет овог рада првенствено граматика границе, а не анализа концепта 'граница'.

Чињеница да је *граница* лексема са примарно просторним значењем релевантна је за 'границу' као семантички критеријум у граматици јер је познато да лексема са просторним значењем као примарним имају, по правилу, и различита апстрактна, непросторна значења добијена метафоризацијом или метонимизацијом њиховог примарног просторног значења. То је једна од основних области интересовања

когнитивне лингвистике у различитим њеним верзијама и школама. Грамматичка значења су апстрактне природе, а за многа грамматичка значења је утврђено, и мање или више исцрпно доказано, да су организована као метафоре просторних односа који су им у основи. Тиме смо се сасвим приближили почетку одговора на питање да ли се значења неких грамматичких категорија могу видети и објаснити не само као семантичке структуре у чијој су основи извесни просторни критеријуми, него, још прецизније, као семантичке структуре организоване према критеријуму апстрактне границе, чији се садржај разликује од случаја до случаја.

Појмовно-терминолошку тешкоћу у вези са утврђивањем чињенице постоји ли у грамматичким системима семантички критеријум границе представља то што у постојећим грамматичким терминолошким системима таквог јединственог термина нема, из чега следи или закључак да дати критеријум не постоји или да он постоји под неким другим називима. Ако пођемо од претпоставке да не тражимо нешто што не постоји него нешто што постоји у различитим појавним облицима и под различитим називима, требало би навести примере који би ту претпоставку потврдили.

Једну групу таквих примера могу представљати изрази типа *од-маћи од зида, радијши од седам сајти, зайлакајши од среће, бијши бољи од других* и сл., којима је на формалном плану заједничка употреба предлога *од* у конструкцији с генитивом, а на значењском плану, да је у сва четири случаја реч о некаквој почетној тачки, било у простору, времену, узрочном односу или односу поређења, што се у семантичкој теорији подводи под опште категоријално значење аблативно-сти, које има више ужих категоријалних значења (у наведеним примерима — спацијално, темпорално, каузално, компаративно) и велики број конкретних појавних облика. Поменута почетна тачка, која чини суштину садржаја аблативности, заправо је други назив за граничну тачку, од које почиње извесно просторно, временско итд. одмеравање, а до које постоји друкчији просторни, временски итд. статус онага што се приказује у аблативном односу.

Виђењу аблативности као почетне пунктуалне границе у најширем смислу саобразно је виђење адлативности као завршне пунктуалне границе у најширем смислу, што илуструју примери типа *донећи до ауџа, радијши до три сајта, дајши до знања*. Из тога следи да је природа и аблативности и адлативности одређена семантичким критеријумом границе као конкретно или апстрактно схваћене тачке којом се омеђава нека акција.

3. Такве или сличне интерпретације аблативности и адлативно-сти нису нове у семантичкој теорији. Покушај њиховог сагледавања у појмовном систему којем припадају изложен је и у теорији семантичких локализација, за чије је почетно уобличавање пресудан био подстицај који је дошао од поменутих радова Милке Ивић о српско-хрватском падежном систему за означавање просторних односа, а који је после више ауторових појединачних истраживања у тој области током две деценије добио развијенији и релативно заокружен облик 1997, а у другом, проширеном издању у књизи Пипер 2001, и који је касније дограђиван.¹

Историја семантичких истраживања је једним делом историја покушаја „укрупњавања“ семантичких категорија, а једним делом је историја покушаја „уситњавања“ базичних семантичких компонента. Та два на први поглед дијаметрално различита приступа су у више тачака и подударна, пре свега номинално, али и онтолошки.

Овај рад представља наставак покушаја утврђивања система базичних семантичких критеријума са врло широким експанаторним могућностима. У раду Пипер 2001 обједињена су и употпуњена ранија ауторова истраживања у тој области, ослоњена на истраживања више других аутора у дугој временској линији која сеже од средњовековних граматичара до лингвиста модерног доба и која је развијана, коригована и дограђивана у оквирима више научних парадигми, школа и теорија, сукцесивно или симултано.

У основу теорије семантичких локализација, изложене у поминутој књизи, стављено је схватање да граматичке и семантичке категорије нису ни структурално ни функционално толико међусобно различите колико то сугеришу термини у којима се оне описују, односно да се може постулирати постојање принципа наткатегоријалне локализације, као општијег семантичког принципа са когнитивном основом (која је у *рефлексу когнитивне оријентације*, утврђеном у когнитивној психологији) којим је уређено функционисање већег броја семантичких категорија с различитим степеном граматикализације. Облици и критеријуми изражавања просторне локализације, као језичке слике ванјезичког простора, могу се са доста основа сматрати прототипом остваривања принципа наткатегоријалне локализације, односно протокалокализаціом, у односу на апстрактније видове локализација са језичким изразом (нпр. временске, узрочне, циљне и др.), који имају ослонац како у самом принципу наткатегоријалне локализације тако и у протокалокализацији као његовом примар-

¹ В. више о томе и о сродним истраживањима других аутора у: Пипер 2007.

ном појавном језичком облику, и који, иако са друкчијим садржајем од просторне локализације, имају мање или више видљива обележја просторности, као осмишљавања непросторних садржаја по обрасцу језичког осмишљавања просторних локализација.

То се испољава и на плану категоријалних ситуација као инваријантних и минималних структура неопходних за остваривање одређених категоријалних језичких садржаја, јер као што је за категоријалну ситуацију просторне локализације неопходно да у њој постоји просторни локализатор, објекат локализације и оријентир, као конкретизатор односа између локализатора и објекта локализације, нпр. *Ауџо је у гаражи* (однос између локализатора означеног именицом *гаража* и објекта локализације именованог као *ауџо*, конкретизује се ужим простором оријентира на који у наведеном примеру упућује предлог *у*), то важи и за локализације чији садржај није просторне природе, нпр. *Расјусџ је у јануару*. Језичко осмишљавање једног непросторног односа по моделу просторног представља језичку металокализацију, као што лингвистичко објашњавање неке конструкције са непросторним значењем помоћу термина са примарно просторним значењем и критеријума са примарно просторном функцијом представља лингвистичку металокализацију. Обе врсте металокализације су врло честе било у језику (нпр. *сџићи на крај* — време, *завршићи на брзину* — начин, *хаљина на љруге* — особина, *џримџи на џоклон* — циљ итд.), било у лингвистици (употреба термина који у свом саставу имају елементе као што су *унуџрашњи* и *сџољашњи*, *ексџерни* и *инџерни*, *централни* и *џериферни*, *ужси* и *шири* итд.), где металокализације могу бити експлицитно изведене из неке од верзија локалистичке теорије падежа или неке сродне теорије, и тада се говори о локалистичким интерпретацијама језичких чињеница, или могу формулисане без ослањања на одговарајућу теорију, и тада је реч о криптолокалистичким тумачењима језичких појава, формулисаним спонтано и без теоријског осмишљавања.²

У поменутом раду образложена је такође идеја да се у основи врло широког круга семантичких појава налазе две врсте принципа. Једни објашњавају где нешто јесте или где нешто није — у конкретно-просторном смислу или у сферама различитог степена апстрактности (време, припадање, модус итд.), што је формулисано као принцип интралокализованости / екстралокализованости (којем су у основи сродни принципи централности / периферности, проксималности / дисталности и сл.), и према којем се појаве језички осми-

² Више о томе в. такође у: Пипер 2001, 45.

шљавају на категоријалном нивоу према томе да ли се виде као феномени унутар или изван нечега.

Друга група принципа категоријализује могућност промене стања, и то као одсуство усмерености (локативност) или усмереност: полазну, средишњу или завршну (аблативност, перлативност, адлативност). Из наведених принципа изводе се друга начела различитог опсега и различитих експанаторних могућности.

Оно што је заједничко првој и другој групи принципа, и на шта се овде скреће посебна пажња, јесте то да им је у основи критеријум границе, јер као што је интралокализованост / екстралокализованост одређена извесном границом као локализатором у односу на који се нешто схвата, доживљава или дефинише као „унутра“ или „напољу“, тако се и за аблативност / адлативност, у свим многобројним видовима њиховог испољавања, то своди на исходишну / коначну тачку неког процеса, на границу пре које или после које тај процес не постоји, за разлику од локативности и перлативности, за које је исти принцип ирелевантан.

Прелазећи с тог најопштијег плана на план конкретних језичких чињеница, размотрићемо примере језичких појава за које је граница базично семантичко начело.

4. Идући од конкретног ка апстрактном, може се, пре свега, констатовати да је у начину устројавања језичких појава које су у функцији исказивања просторних значења граница врло видљив критеријум иако се не именује на један начин него на више начина у зависности од специфичности испољавања.

Чињеница да су у ванјезичкој реалности просторне границе највидљивије границе има за сасвим очекивану последицу да се и у интерпретацијама језичких израза са просторним значењем, били они предлошки, префиксални, придевски, прилошки или неки други, ослонац тражи у појмовима који значе или који имплицирају границу, нпр. унутрашња / спољашња локализација, централна / периферна локализација, удаљавање од неке тачке / приближавање некој тачки, омеђеност / неомеђеност извесног простора и сл. (в. такође Пипер 2001, са упућивањем на ширу литературу). И када циљ лингвистичког истраживања није теоријски него је углавном дескриптиван и нормативистички, и тада се као најпогоднији показује метајезик који је сазвучан теорији семантичких локализација, односно локалистичким теоријама падежа, тј. који се мање или више експлицитно ослања на критеријум границе или неке средне критеријуме. Ево неколико примера.

„Генитив с предлогом ИЗМЕЂУ у оваквим примерима може бити замењен инструменталом с предлогом МЕЂУ и значењем неодређене посредне просторне локализације — интерлокализације уз напомену да код генитива поред идентификације места постоји и представа о одмеравању места према крајњим границама с обе стране, а инструменталом се остварује искључиво идентификација места без представе о оваквом одмеравању [...], уп. нпр. *МЕЂУ књигама* држао је и друге вредне предмете [\leftrightarrow *С књигама* држао је и друге вредне предмете]“ (И. Антонић, Синтакса и семантика падежа, у: Синтакса 2005, 149) [издвојио П. П.].

„Модел а) $N + V_{Din} (+) Dir (+) InTranz + Y / HA / O N_{Ak} / N + V_{Din} (+) Dir (+) Tranz + N_{Ak} + Y / HA / O N_{Ak}$ — акузатив с предлогом *У, НА, О* уз непрелазне глаголе када је објекат локализације сам агенс / псеудоагенс, или уз прелазне глаголе са слободним акузативом у функцији директног објекта у својству објекта локализације. Овим предлозима врши се истовремено и непосредна локализација — циљ је у границама локализатора [...], нпр. *Путује У Париз; Ушла је У зграду [...]*“ (И. Антонић, Синтакса и семантика падежа, у: Синтакса 2005, 213) [издвојио П. П.].

Број таквих примера, из различитих извора, могао би се лако увећати, али за тим нема потребе, а овде ни просторних могућности. Умесније је окренути се примени критерија границе у интерпретацијама непросторних значења.

5. Критеријум границе се у многим радовима спонтано уочава као релевантан за објашњавање садржаја различитих граматичких категорија. Ево, илустрације ради, једног од новијих примера, који припада истраживању у области синтаксе сложене реченице с концесивном зависном клаузом, где се граница узима као критеријум за интерпретацију једног типа концесивних реченица, уп.:

„Предел

Хоть, пусть, пусть даже, даже если, если и, хотя бы (хоть бы)

Имеет место ситуация *Q*, сильно выходящая за пределы нормы и создающая отсутствие нормальных условий для существования ситуации *P*, тем не менее *P* имеет или будет иметь место: Он сказал, что не уйдет (*P*), даже если его начнут убивать (*Q*) (М. Булгаков).

Лексеми данного подкласса обычно используются при описании разного рода крайностей, чего-то предельно большого или предельно малого. Лексема *хоть* — одна из основных в этом подклассе — даже образует ряд фразем со значением крайней степени, предела

чего-либо: хоть на край света, хоть убей, хоть тресни, хоть падай, хоть режь и др.“ (Арефјева 2009, у штампи) [издвојио П. П.].

6. Колико је за идентификацију категоријалне припадности члана некоег скупа битан степен њихове близине свом прототипу, као најрепрезентативнијем и у том смислу централном члану у том скупу, толико су за идентификацију целине скупа битна и својства његове границе, којом се он некад оштро, а некад поступно издваја од свега осталог. Зато није неочекивано што критеријум границе обухвата широк круг јаче или слабије граматикализованих појава.

Тако се у сфери релевантности критеријума границе налазе и значења инхоативности и терминативности, а у ширем смислу и сва друга акциона значења почетка или завршетка, било да је реч о значењима фазних глагола типа *йочейти* / *завршийти*, односно глагола са фазном компонентом значења (нпр. *ойварайти* / *зайварайти*), значењима дискурсних маркера почетка или завршетка трајања говорне ситуације или некоег њеног дела, односно почетка или завршетка хронотопа текста или некоег његовог дела (Пипер 2001, 186–194). Широк преглед граматике, семантике, поетике и филозофије почетка и краја дат је у зборнику: Аругјунова (ур.) 2002. За питање које нас сада интересује (постојање и раширеност семантичког критеријума границе у граматичком систему), није од главног значаја којим се све средствима значења почетне или завршне границе изражавају, да ли посебним граматикализованим речима (фазни глаголи), префиксима (нпр. *за-* или *до-*, као у *зайевайти*, *дойрчайти* и сл.), посебним изразима као дискурсним маркерима, нпр. *Како сше?* (Пипер 2006), или на неки други начин, а обим излагања не дозвољава да се овде ближе размотре и ужи појавни облици почетне или завршне границе, такви као што је нпр. општи, апроксимативни, нпр. *йрићи*, или терминативни, нпр. *доћи* и сл.

7. Критеријум границе није једнако нужен у интерпретацијама различитих семантичких структура. Неке појаве је тешко објаснити без ослоња на појам границе, као што је то, нпр. случај са ексцесивношћу. Припадајући широј семантичкој категорији градуелности, ексцесивност представља градуелну локализацију спољашњом границом локализатора („изнад“ или „испод“ локализатора) уз обавезност модалне компоненте у значењима ексцесива, нпр. *йревисок* ’висок више него што је потребно’, а *йойхраџен* ’ухраџен мање него што је потребно’, и односи се на граничне, тачније — на „прекограничне“ случајеве испољавања неке особине, својства, стања и сл. са становишта прекорачења могућности, потребе или обавезе (Синтакса 2005, 864–868).

8. Круг значења заснованих на критеријуму границе много је шири од ексцесивности. Он обухвата, поред осталог, и суперлативност као достизање највише границе у испољавању особине, општу квантификацију (= универзалну квантификацију) као достизање крајње границе у обухватању елемената неког скупа, обухвата и аспектуалност (у чијој је основи појам границе у остваривању неке радње), негацију (нпр. *незаконий*, тј. 'с оне стране закона', *немогућ*, *неуредан*...), негацији блиско значење одсуства нечега (нпр. *бесјраван*, *безизгледан*, *бежични*...), укључујући облике за функционална ограничења са имплицитном негацијом (*слей*, *глув*, *нем*...), различита темпорална значења (нпр. *йре* / *йосле йредавања*), као и поменута просторна значења (нпр. *лойша је на йтерену* / *лойша је изван йтерена*). Критеријум границе релевантан је и за разноврсна перлативна и транслативна значења, нпр. *йрећи*, *йрелешейи*, *йрескочийи*, *йробийи*, *кроз йрозор*, *йреко реке* итд., а и за многа друга значења — фактички за сва она значења која су уређена према семантичком принципу конкретне или апстрактне интралокализације или екстралокализације.

9. Изоштравајући слику о реченом, можемо констатовати да је, донекле друкчије него у ексцесивним конструкцијама, семантички критеријум границе посебно релевантан за конструкције са суперлативним значењем, било да је реч о таквима које у свом изразу садрже морфолошки суперлатив придева или прилога (нпр. *Он је најбржи йливач*, *Пливао је најбрже* и сл.), било да је суперлативност исказана неким другим средством (нпр. *Она је више* / *мање од свих других учештовала у йом йослу*), јер је у основи садржаја суперлативности највиша, па према томе и гранична тачка испољавања извесног својства неког његовог носиоца, било конкретног, било апстрактног. У интерпретацији значења суперлативности реч „граница“ може бити замењена неком другом, нпр. *крајња йачка*, *максимум*, *минимум* итд., али то не мења суштину тумачења суперлативности, које без ослонца на појам границе није могуће.

Максимални интензитет се може исказати лексикализовањем појма границе у изразу *до крајњих граница*, што добија и одговарајуће лингвистичко тумачење, нпр.: „Модел б) Adj + ДО (ODet)N_{Gen} — генитив с предлогом ДО и обавезним детерминатором, експлицираним у форми придева, или имплицираним, тачније укљученим у лексичко значење именице у генитиву, у функцији квантификативног детерминатора — интензификатора уз придеве којим се показује максимални интензитет исказане особине. Нпр. обазрив *ДО крајњих граница*“ (И. Антонић, Синтакса и семантика падежа, у: Синтакса 2005, 163).

10. Као један од видова универзалне квантификације (као потпуне, безизузетне обухваћености квантификованог скупа), суперлативност се често исказује компаративним конструкцијама са универзалним квантификаторима, нпр. *јачи од свих, слабији од свих, нико није јак / слаб као он* и сл. А универзална квантификација, без обзира на то да ли је уграђена у семантичку структуру појединих лексема (нпр. *сви, нико, први, последњи, сасвим, поједино, кроз, увек, цео, читав, врх, дно* итд.); или је део значења морфолошких структура, као што је суперлатив; или припада морфосинтакси, нпр. омнitemпорална значења (нпр. *Земља се окреће око Сунца*), и многа гномска значења, (нпр. *Какав отац, такав син*) и сл., увек садржи информацију о потпуној обухваћености објекта квантификације неким својством, „од краја до краја“, тј. од границе до границе, без остатка. Другим речима, без семантичког критеријума потпуне обухваћености у одређеним границама (ма којом речју 'граница' била изражена или замењена) интерпретације многобројних израза са значењем универзалне квантификације не изгледају могуће (Синтакса 2005, 875–876).

11. Критеријум границе присутан је и у аспектолошким теоријама почев од начина на који се често дефинише суштина глаголског вида „ограниченность / неограниченность пределом, наличие / отсутствие внутреннего предела, представление действия как протекающего процесса или как ограниченного пределом целостного факта [...]“ (Бондарко 1987, 41), а исти критеријум је и у основи лимитативности, која има „централное положение в сфере аспектуальности“ (Бондарко 1987, 45, 46–51). У контексту овог разматрања може се оставити по страни чињеница да постоје и друкчије концепције глаголског вида, као и то да наведена дефиниција није лишена извесне таутологије у делу „ограниченность / неограниченность пределом“. За наш предмет битна је чињеница да се у једној од познатијих аспектолошких теорија глаголски вид дефинише помоћу значења границе, које је обавезно својство глагола свршеног вида, и није обавезно својство глагола несвршеног вида.

У једној од новијих аспектолошких теорија (Каролак 2005; Каролак 2008) иако појам границе није изричито укључен у дефиницију вида, који се схвата као *континуалности ствања ствари у времену или као одсуство такве континуалности* („Pojęcie aspektu równoznaczne z pojęciem czasu wewnętrzznego ogranicza kategorię aspektu do dwóch członów pojęciowych. Jednym z nich jest pojęcie rozciągłości w czasie stanu rzeczy, drugim brak rozciągłości w czasie stanu rzeczy lub, ściślej, abstrakcja od rozciągłości w czasie / od trwania stanu rzeczy“ (Каролак 2008, 16)), из изложене дефиниције произилази да одсуство контину-

алности подразумева прекид или границу. На везу, макар и посредну, таквог схватања вида с појмом границе упућује и следећи коментар: „Pojęcie rozciągłości w czasie jest kompozycjonalnie prostsze od pojęcia ograniczoności w czasie, poprzez które definiowano aspekt dokony. Oznacza ono bowiem, że nic nie ogranicza rozciągłości w czasie danego stanu rzeczy“ (Каролак 2008, 17) [издвојио П. П.]. Разликујући континуални и неkontинуални вид (што се само делимично подудара с несвршеним и свршеним видом у већини других аспектолошких теорија), С. Каролак их назива простим видовима, за разлику од сложених видова (= видских конфигурација), међу којима је семантички критеријум границе у више случајева релевантан, а највише када је реч о лимитативности, на шта упућује и иконичност самог термина, а и његова интерпретација („Istota konfiguracji limitatywnej jest nalożenie ograniczenia temporalnego na stan rzeczy ciągły (p) [...]“ (Каролак 2008, 153) [издвојио П. П.]).³

На нешто друкчији начин идеја о присутности значења границе у значењу свршеног вида уграђена је у схватање глаголског вида као унутрашњег времена, које је примењено у *Синтакси савременог српског језика* (Синтакса 2005, 782), а које је ослоњено на аналогију према којој се значење временске локализације односи према значењу вида, слично односу између значења просторне локализације и значења облика, сазвучно Гијомовој концепцији вида као унутрашњег времена (Гијом 1973, 47–48). Ту се, наиме, значење облика интерпретира као значење унутрашње локализације, тј. локализације једног дела према другом делу истог објекта (нпр. *висок* — ’горња крајња тачка је на великом растојању од доње крајње тачке [локализатора] истог објекта’, нпр. *Храсти је висок*), за разлику од просторне локализације између два објекта (нпр. *високо* ’објекат који је горе налази се на великом растојању од локализатора, који је доле’, нпр. *Птице су летеле високо*). У тој и у сличним интерпретацијама израз „крајња тачка“ само је други назив за границу, односно за граничну тачку.

12. Слично томе, уз пуну свест, да „слично“ увек подразумева и изванредан степен различитости, спољашња, темпорална локализација једног догађаја у односу на други, нпр. *Разговарали су после предавања*, разликује се од унутрашње временско-видске локализације

³ На релевантност границе као семантичког критеријума у аспектологији упућује и следећи Каролаков коментар другачијих аспектолошких концепција: „Czas wewnętrzny jest bowiem w literaturze aspektualnej interpretowany rozmaicie. Rozumie się przezeń różne sposoby przebiegu „procesu”, włączając wszelkiego rodzaju ograniczenia w czasie (obecność granicy wewnętrznej lub zewnętrznej), wielokrotność, kursywność i in.“ (Каролак 2008, 16) [издвојио П. П.].

догађаја неком границом које је његова крајња тачка, нпр. *одбацџиџи* према *добацџиџи*, *џребацџиџи* итд., за разлику од видско-облички аморфног и неодређеног *бацџиџи* и сл., где такве локализације једном временском страном догађаја нема, и за разлику локализације само једном тачком (*бацџиџи*), где такве локализације такође нема.

У широкој области значења (спољашње) временске локализације, без обзира на то да ли је реч о локализацији у односу на време говорне ситуације, или о различитим видовима таксиса, као локализацији у односу на време неке ситуације која није она у којој се говори (Јакобсон 1971), свако време је овако или онако одређено неком референтном временском тачком или „тачком“, односно периодом, што и јесте критеријум границе временског одмеравања „до“, „после“ или „унутар“, без обзира на богатство различитих ужих значења временских израза.

13. Граница као *differentia specifica*, која једне језичке појаве, ситне или крупне, одваја од других и друкчијих (нпр. у класификацији врста речи, у типологији реченице итд.), представља такође важан истраживачки проблем, али начелно друкчији од питања које је предмет овог рада, а то је граница као семантички критеријум неопходан за објашњавање природе појединих семантичких појава, јаче или слабије граматикизованих. У подели система на организмичке и механичке језик је свакако ближи првој групи јер су његови многобројни делови у врло тесним међусобним везама и не могу функционисати самостално. То се испољава и у изразитој континуалности односа између језичких јединица, класа и подсистема, додуше, не увек једнако израженој.⁴

Граница је по природи ствари видљивија у језичким облицима него у њиховом садржају, било да су у питању фонетске појаве на граници између двеју речи или двеју морфема, било да су у питању појаве карактеристичне за почетак или крај морфеме, слога или речи, тзв. иницијалне или финалне позиције, што се тиче и линеаризације реченице, односно њених делова, па и читавог текста, а има и врло видљив правописни и интерпункцијски израз. Уосталом, артикулисаност говора, као једно од његових најбитнијих својстава, своди се на сегменти-

⁴ О континуалности односа у семантичкој синтакси српског језика в. Синтакса 2005, 737, 1013, 1016; о континуалности као лексикографском принципу в. Пипер 2002; о континуалности у вези са категоријом градуелности в. Пипер 2002а. Теоријски нов приступ проучавању континуалности, са ослонцем на логику и математику, дат је у радовима Радовановић 2008, Радовановић 2008а (са доста релевантних библиографских података у оба рада).

раност говора према одређеним правилима, а сваки сегмент у говорном низу не само да мора имати своју почетну и завршну границу него има и карактеристична обележја могућих почетака или завршетака и подлеже одређеним комбинаторним правилима. Зато су у метајезику одговарајућих лингвистичких дисциплина термилошки изрази који се експлицитно односе на појам границе прилично уобичајени.

Онтологија границе између различитих, ако не и свих граматичких појава заснива се на чињеници да се у језику помоћу границе апстрактно локализује оно што јесте у некој граматичкој појави према ономе што није, тј. домен простирања и постојања одређене граматичке појаве у односу на домене где ње нема. Другим речима, за идентитет неке граматичке појаве је битно да се домен простирања њених својстава може локализовати, а граница функционише као (апстрактни) унутрашњи локализатор у том односу локализације унутар исте целине.

Када је реч о граматичким значењима, могло је мање експлицитности у оперисању границом као релевантним критеријумом. Уместо тога користе се други појмови категоријалне природе који понекад не упућују изричито на појам границе, али који се без тога појма не могу разумети ни објаснити. У мери у којој је то тачно, то би значило да се категоризовање стварности помоћу граматичких структура ослања на појам границе међу појавама на које се граматичке структуре односе, и да је више граматичких категорија, наизглед међусобно доста различитих (нпр. суперлатив и акционалност), повезано појмом границе на вишем и апстрактнијем нивоу организације граматичког система, као концептуалним средством које поред прототипског представника, и комплекса формалних, семантичких и функционалних својстава, на битан начин учествује у обезбеђивању идентитета одређене граматичке категорије.

Узимање у обзир критеријума границе у испитивању појединих граматичких категорија тражило би да се поред утврђивања комплекса формалних, семантичких и функционалних својстава карактеристичних само за ту граматичку појаву, и утврђивања њеног најрепрезентативнијег представника, и њених мање репрезентативних представника, утврде гранични случајеви и јасно дефинише њихова природа, а кад је реч о семантичкој страни те појаве, тј. о граматичком значењу одређене категорије, да се утврди шта се у категоријалној ситуацији на коју се дато значење односи узима као граница у односу на коју се локализује све остало, и каква је природа те границе.

Другим речима од границе као појма „уграђеног“ у садржај неких граматичких категорија, што је овде главни предмет досадашњег

излагања, треба разликовати границу између појединих граматичких категорија, нпр. између категорије аниматности и именичког рода, између категорије лица и времена и сл., што је овде само поменуто као начелно засебно питање.

14. Проучавање границе као семантичког критеријума, на чији је значај овде указано само у назнакама, обухватало би више међусобно повезаних проблемских комплекса, као што је исцрпно утврђивање граматичких категорија за које је граница релевантан семантички критеријум, утврђивање односа који међу њима постоје када се посматрају из тог угла, утврђивање видова испољавања границе као семантичког критеријума, односно њена типологија, нпр. граница као (почетна) тачка (= аблативност), граница као (завршна) тачка (= адлативност), граница као линија или простор који се пресеца (= транслативност), граница као обострана омеђеност (= интермедијалност), граница као тачка обликовања унутрашњег времена (= перфективност), граница као тачка одмеравања (тзв. време говора), граница као тачка максималне испољености својства (= суперлативност), спољашња граница у различитим отклонима од потребног или очекиваног (= ексцесивност), граница као потпуна омеђеност скупа истоврсних појава (= универзална квантификација) итд.

Сва та питања и друга њима сродна питања имаће вероватно више изгледа да буду успешно расветљена, ако се буду проучавала не само изоловано него као делови (хипер)категоријалног семантичког комплекса обједињеног семантичким критеријумом границе.

Литература

- Арефјева 2009: Н. А. Арефьева, Слова и конструкции с уступительным значением в современном русском языке // *Зборник Майице српске за славистику*, 2009, 74 (у штампн).
- Арутјунова (ур.) 2002: *Семантика начала и конца*. — Под ред. Н. Д. Арутјуновой. — Москва: Индрик, 2002.
- Бондарко 1987: А. В. Бондарко, Аспектуальность // *Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис*. — Отв. ред. А. В. Бондарко. — Ленинград: Наука, 1987, стр. 40–210.
- Ѓијом 1973: G. Guillaume, Immanence et transedance dans la catégorie du verbe // G. Guillaume, *Langage et science du langage*. — 3-е éd. — Paris; Niret, 1973, p. 46–59.
- Ивић 1957: М. Ivić, Jedno poglavlje iz gramatike našeg modernog jezika: sistem mešnih padeža // *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 1957, II, str. 145–158.
- Ивић 1965: М. Ivić, The System of Serbo-Croatian Cases Denoting Spatial Relations // *Acta Linguistica Hafniensia*. — Copenhagen, 1965, Vol. IX, N 1, p. 56–55.

- Јакобсон 1971: R. Jakobson, Shifters, verbal categories, and the Russian verb // R. Jakobson (Ed.), *Selected Writings* (Vol. 2: Word and Language). — The Hague: Mouton, 1971, pp. 131–147.
- Каролак 2005: С. Каролак, *Семантика и синтаксис на глаголскиот вид во македонскиот јазик*. — Скопје: Филолошки факултет, 2005.
- Каролак 2008: S. Karolak, *Semantyczna kategoria aspektu*. — Warszawa: SOW, 2008.
- Пипер 2001: P. Piper, *Jezik i prostor*. — 2. dopunjeno izd. — Zemun: Biblioteka XX vek; Beograd: Čigoja štampa, 2001.
- Пипер 2002: П. Пипер, О принципу градуелности у лексикографском опису // *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*: зборник радова са Међународног научног скупа о лексикографији и лексикологији одржаног 10–12. априла 2001. године у Београду и Новом Саду. — Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за српски језик САНУ, 2002, стр. 133–139.
- Пипер 2002а: П. Пипер, Степеновање у граматички и речнику (у српском и у другим словенским језицима) // *Зборник Матице српске за славистику*, 2002, 61, стр. 59–78.
- Пипер 2006: П. Пипер, О вводитних дијалогима у славјанских јазыках // *Јужнословенски филолог*, 2006, LXII, стр. 15–32.
- Пипер 2007: П. Пипер, О когнитивнолингвистичким и сродно усмереним проучавањима српског језика // *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика* (= *Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија*, књ. 1). — Београд: САНУ, 2006, стр. 7–47.
- Радовановић 2008: М. Радовановић, Фази логика у лингвистици: темелни појмовник и систематизација // *Семантичка проучавања српског језика*. — Београд: САНУ, 2008, стр. 11–45.
- Радовановић 2008а: М. Радовановић, Појам градуелности у лингвистици, логици и у науци уопште // *Зборник Матице српске за славистику*, 2008, 73, стр. 337–351.
- Синтакса 2005: П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Људ. Поповић, *Синтакса савременог српског језика: Простра реченица*. — У редакцији академика Милке Ивић. — Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска, 2005.

Резюме

Предраг Пипер

О ГРАММАТИКЕ ПРЕДЕЛА

В настоящей статье рассматриваются общие и частные вопросы выражения предела как семантического критерия, объединяющего ряд семантических категорий, отличающихся друг от друга формой и степенью грамматикализованности, таких как локализованность, темпоральность, аспектуальность, акциональность, количественность, градуальность и др.

Значение предела как части какого-нибудь явления, дифференцирующей его от окружающих его явлений, заложено в основу ряда грамматических категорий, лексико-грамматических разрядов и лексических подсистем, формирующих в целом гиперкатегориальный комплекс предельности, охватывающий значения объединенные общим признаком границы, проходящим между отличающимися друг от друга сущностями.

Грамматические средства выражения предела в докладе рассматриваются в рамках теории семантических локализаций (Пипер 1997¹, 2001²) и теории грамматических метафор, разрабатывающейся в рамках когнитивной лингвистики.

Особое внимание в статье уделяется разновидностям семантического критерия предела, такими как внутренний и внешний предел, сильно выраженный и слабо выраженный предел, линейный и точечный предел и т. д.

ЗИНАИДА Д. ПОПОВА
(Воронеж)

СИСТЕМНЫЕ ОТНОШЕНИЯ СТРУКТУРНЫХ СХЕМ РУССКОГО ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ

В статье представлена модель полевой организации структурных схем русского простого предложения, и на её основе пересмотрены некоторые трактовки традиционной типологии русских простых предложений.

Ключевые слова: синтаксические концепты, структурные схемы простого предложения, полевая модель системы языка, русский язык.

В моём восприятии академик Милка Ивич — это целая лингвистическая вселенная. В её трудах отражается практически всё современное теоретическое языкознание Европы и Америки во всех основных направлениях, во всех основных концепциях ведущих лингвистов мира. Поражает диапазон её публикаций в изданиях от Нью-Йорка до Токио, отражающий постоянное расширение научного горизонта и непрерывный колоссальный труд (см. хотя бы: Ivič 1970b).

В небольшой статье уделить внимание всем лингвистическим проблемам, которыми занималась Милка Ивич, невозможно. Остановлюсь только на наиболее близкой мне проблеме теоретического синтаксиса — проблеме структуры славянского простого предложения (на материале русского языка). Этой проблемой Милка Ивич интересовалась на протяжении многих лет (см., напр.: Ивић 1962–1963; Ivič 1965; Ивић 1968; Ivič 1970a и др.).

Разграничение глубинных и поверхностных структур простого предложения, признание их не одно-однозначных соответствий и возможности пропуска в поверхностной структуре того или иного компонента, присутствующего в структуре глубинной, сопоставление друг с другом славянских и неславянских структур — были той исходной позицией, которая объединяла наши размышления о синтаксической системе языка.

В предлагаемой статье я хочу рассказать о своём теперешнем понимании состава структур русского простого предложения и их системных отношений.

В свете когнитивной лингвистики структура простого предложения осмысливается как знак мысленного образа ситуации внешнего мира, в которой занято несколько участников (актантов). Структуры простых предложений означивают лишь те ситуации, которые чаще всего возникают в жизни людей, имеют для них важное значение и являются коммуникативно востребованными. Иначе говоря, люди считают необходимым обсуждать эти ситуации друг с другом. Мысленные образы ситуаций, закреплённые синтаксическими структурами, мы называем синтаксическими концептами (Волохина, Попова 1999).

Синтаксические концепты у разных народов могут быть эквивалентными, но могут и различаться. Какие ситуации получают собственную синтаксическую структуру, а какие не получают — это выбор каждого народа. На большом фактическом материале мы обнаружили несколько структурных схем русского простого предложения, за которыми стоят широко известные и часто повторяемые ситуации.

Концепт	Структура	Условное обозначение
Бытие объекта	Кто/что есть где	ГДЕ
Бытие признака объекта	Кто/что есть какой	КАКОЙ
Инобытие объекта	Кто/что действует чем	ЧЕМ
Самостоятельное перемещение агенса	Кто идёт куда	КУДА
Агенса воздействует на объект	Кто делает что	ЧТО
Пациенс испытывает состояние	Кому есть каково	КОМУ
Небытие объекта	Кого/чего нет где	НЕТ

Несколько синтаксических концептов сформировались в глубокой, видимо, ещё индоевропейской древности. Это концепты «бытие объекта», «бытие признака объекта», «инобытие объекта», «самостоятельное перемещение агенса», «агенса воздействует на объект». Структурные схемы для их репрезентации имеются во всех индоевропейских языках.

Часть синтаксических концептов формировалась в общеславянский период. Таковы, например, схемы для концепта «небытие объекта». Схема концепта «пациент претерпевает состояние» считается восточнославянской. Схемы для более специализированных концептов таких, например, как «речемыслительная деятельность человека» (кто говорит/думает о чём), «враждебная деятельность» (кто нападает на кого) и ряд других формируются «на глазах истории», и процесс их становления вполне прослеживается по письменным памятникам (подробнее см.: Волохина, Попова 1999).

Анализируя системные отношения выявленных нами структур русского простого предложения, мы пришли к выводу об их полевой организации, которая предполагает существование ядра и периферии (Бондарко 1990: 39–58). Поле синтаксических структур простого предложения русского языка получает такой вид (см. рис. 1).

В ядре поля мы выделяем центр, в котором находятся древнейшие пять структур, условно обозначенные лексемами *где, какой, чем, куда* и *что*. Не в центр, но в ядро поля входят и более поздние, уже собственно славянские структуры синтаксических концептов «пациент претерпевает состояние» и «небытие объекта».

Ближнюю периферию поля заполняют те же структуры, но с лексическими вариациями, которые проецируют новые позиции в схеме высказывания.

На дальней периферии помещаются структуры с частичными изменениями в элементах. Это могут быть изменения в порядке следования словоформ, могут быть включения новых словоформ, что приводит и к определённым инновациям в семантике синтаксических концептов.

Крайняя периферия содержит фразеосхемы, которые этимологически восходят к структурам ядра или ближней/дальней периферии, но по современному составу их словоформ и по их семантике эта связь без специальных исследований не просматривается.

Уяснение соотношений структур в этом поле позволяет лучше понять их место в системе языка, их вариантность и синонимию, процессы их формирования и разрушения, развития и угасания. Полевой подход к пониманию системных отношений между структурными схемами простого предложения позволяет по-новому взглянуть на некоторые категории традиционного синтаксиса.

Прежде всего становится наглядной черта, разделяющая структуры, образующие поле, и их речевые реализации (о речевых реализациях см. Шведова 1970: 546–576). В системе языка структуры имеют

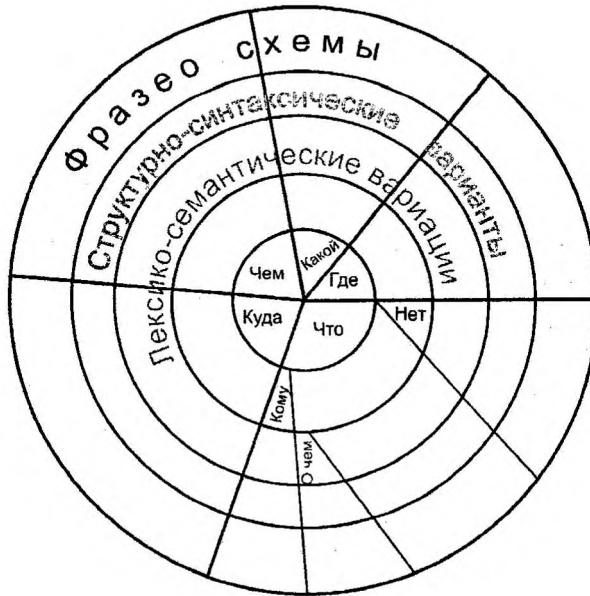

Рисунок 1 — Поле синтаксических структур простого предложения русского языка

полный состав, но в речи в зависимости от ситуации устного общения или контекста письменной речи они могут реализовать не все свои словоформы. Синтаксисты, работающие по письменным текстам, фиксируют такие «неполные предложения» и выделяют их в особые «типы предложений», которые потом долго служат предметом дискуссий и обсуждений.

На нашей схеме показано, что каждая ядерная схема имеет свой сектор поля, который мы называем парцеллой. Рассмотрим состав структурных схем в каждой парцелле поля и укажем их возможные речевые реализации с целью выяснения некоторых спорных вопросов по типологии простых предложений русского языка.

Парцелла концепта «бытие объекта». Ядерная структура этой парцеллы *кто/что есть/было/будет где (когда)*. *Вчера Сергей был на даче. Перед окном стоит высокий дуб.*

На ближней периферии находим эту же структуру, но с существенными лексическими вариациями. *В черноте ноябрьского дня висел мост. Ирина была в белом платье. Андрей живет в одиночестве. Город был в движении. Во взгляде девушки светилась нежность. В донесении была точность и пунктуальность. На мне было теплое пальто.*

Дальняя периферия представлена структурно-семантическими вариантами.

Охотник был со своей собакой. С моим другом случилась история и нек. др.

Наиболее употребительный вариант с семантикой принадлежности — это структура *у кого есть что*. Этот вариант специфически славянский (Арутюнова, Ширяев 1983: 25–26), он многократно описывался и оценивался.

На крайней периферии есть несколько фразеосхем, порвавших семантическую связь с ядерной структурой, но сохранивших её внешний облик.

Мы за ценой не постоим, победа будет за нами, квартира осталась за мной и нек. др.

В поле явно не входят разнообразные речевые реализации его структурных схем. Ядерная схема, как правило, используется без формы настоящего времени глагола бытия: *Я здесь. Где контора? Контора за углом. За окнами весна. Девчата на пляже* и мн. др. Ядерная схема может реализоваться без локатива: *Была тишина утра. Будет дождь. Стоял ноябрь. Есть лист жёлтый и есть лист красный. Существуют особые условия страхования*. Пропуск локатива значим. Говорящий имеет в виду, что объект бытия находится *здесь*, а если пропущена и позиция *когда*, то имеется в виду *сейчас* (Золотова 1982: 112–115).

Наконец, ядерная схема может быть представлена в речи только одной словоформой, именующей объект бытия: *Мороз. Снег под валенками. Яркие голубые дни. Синее море*.

В традиционном синтаксисе, опиравшемся на труды А. А. Шахматова, такую речевую реализацию было принято считать особым типом односоставных предложений — назывных или номинативных. Такие реализации обычны для разговорной речи, когда говорящий и слушающий находятся в одной и той же ситуации. В художественных текстах писатель имитирует ситуацию устной речи, стремясь создать у читателя впечатление присутствия в описываемой местности. Такая однопозиционная речевая реализация бытийной структурной схемы не представляет никакого нового синтаксического концепта и не является особым типом простого предложения.

Сигналом отсутствующих позиций *здесь* и *сейчас* как в устной речи, так и в художественных произведениях являются лексемы *вот* и *вон*: *Вот окраина. Вон Заводская улица. Вот домик под толевой крышей*.

Парцелла концепта «бытие признака объекта». Ядерная схема концепта «бытие признака объекта» — кто/что есть какое.

Ночь теплая. Ночь была теплая/теплой.

На ближней периферии находим целую серию лексико-грамматических вариаций, используемых для заполнения позиции *какое*.

Кто есть кто, что есть что, кто/что есть чей, кто/что есть каков, кто/что есть каков по сравнению с кем/чем, кто/что есть каков в определённом отношении, кто/что есть какой кто/что, это есть кто/что и ряд других.

На дальней периферии сформировались структуры с инфинитивными номинациями (известно, что инфинитив — древняя форма дательного падежа отглагольного существительного): *говорить правду — потерять дружбу*.

По внешнему облику такие высказывания сильно отличаются от ядерной схемы, хотя фактически они являются своеобразной реализацией той же конструкции: *что делать есть делать что*.

Курить — здоровью вредить. Жить сегодня — это значит трудиться. Ваша задача — найти новые решения (ср. *курение — вред здоровью; жизнь — это труд; задача — нахождение решений*).

На дальней периферии находим также структуру *кого/чего есть/было сколько*. Её появление предположительно объясняется так: *в семье было восемь детей → детей в семье было восемь* (Гайсина 2001: 117–118). Эта схема определяет бытие количественного признака объекта.

На крайней периферии этой парцеллы очень много фразеосхем, которые не только сообщают о признаке объекта, но и оценивают его либо как соответствующий норме (*солдат есть солдат, ребёнок как ребёнок*), либо как превосходящий норму (*всем подаркам подарок, вот это огонь! ай да мёд! какой дом!*), либо как не отвечающий норме (*это горе — не горе, тоже мне суп!* и др.).

В речевых реализациях структурных схем, несущих концепт «бытие признака объекта», возможна вербализация только одной словоформы, выступающей в позиции *какое*.

Это могут быть ответы на вопрос: *Что это? — Сапоги*. Это может быть представление одного человека другому: *Кто это? — Мой сын*. Это могут быть реакции зрителей на сказанное, увиденное, переживаемое: *Пустьяки! Прелесть! Молодцы!* (Бабайцева 1968: 146–153). И, наконец, это все названия и вывески: ведь они отвечают на невысказанный вопрос (*а что это?*) читающего или проходящего мимо

магазинов и учреждений человека (*Гастроном. Сбербанк. Галантерея. Война и мир. Тихие слова* и др.).

Рассмотрение этой парцеллы как полевой структуры позволяет устранить из типологии русского простого предложения тип так называемых «инфинитивных предложений», поскольку за такими предложениями нет никакого нового концепта, а есть только особый способ заполнения позиций схемы «*что есть что*». Подтверждается также, что в этой типологии нет особого типа номинативных предложений с их подтипами. Есть речевая реализация схемы *кто/что есть где* (см. *выше*) и схемы *это есть кто/что*.

Парцелла концепта «инобытие объекта». О существовании такого концепта свидетельствует устойчивая структурная схема «*кто действует чем*». В современном русском языке она не имеет единой лексико-семантической константы. Слишком разнообразны проявления таких феноменов, как люди и растения, источники света, тепла, запахов, звуков и другие. Ядерную структуру можно представить только местоименными обобщенными словами (*кто действует/проявляет себя чем*).

На ближней периферии, наряду с трехкомпонентными структурами, находим и значительное число двухкомпонентных построений, поскольку многие глаголы самопроявления уже включили в свое семеме семы средства проявления.

Соня махнула рукой и: Соня дрожала (телом). Лёня топнул ногой и: Лёня дышит (носом). Звонят колокола (звоном). Выла собака (воем). Загремел гром. Шипел чайник. Играет оркестр. Глаза сияют. Светили фонари. Благоухали розы. Зазеленели деревья. Дорога пылит и мн. др.

В двухкомпонентных высказываниях позиция *чем* сохраняется, что и показывают наши вставки в скобках, но она информативно избыточна, так как сема объекта включена в семему глагола. Но если говорящий хочет уточнить особенность средства проявления, он заполнит позицию *чем* составной номинацией: *Соня дрожала всем телом. Колокола звонили малиновым звоном. Глаза сияли светом счастья.* Составная номинация нередко замещается наречием: *Жутко выла собака. Оглушительно загремел гром. Тускло светили фонари* и т. п.

На дальней периферии находим бессубъектную структуру, которая реализует синтаксический концепт «состояние природы и окружающей среды».

Пахнет яблоками. Из парка тянет сыростью. Перед закатом свежееет. На востоке светает.

Неупоминание такого феномена, как *свет* или *воздух*, становится привычным, и в описании прошедшего события используется глагол в форме среднего рода: *За рекой бухало, ахало, стукало. Темнело. Пахло цветами. Потянуло свежестью* и т. п.

Такую структуру принято называть безличной, а её схему можно представить так: *где самопроявлялось чем*.

На крайней периферии обнаруживается фразеосхема *кто владеет чем*. Эта схема утратила мотивированную семантическую связь с исходной структурой и сохраняет с ней только формальную связь. Можно лишь предполагать, что в её основе лежит высказывание типа *кто владеет своими руками / своим телом, собой* и т. п. Если человеку, который владеет землей, другим имуществом, могли приписывать тот же феномен самопроявления (владеет землей как частью своего «имущественного» тела), то тогда смысловая связь «владения» станет относительно понятной. На основе этой схемы в русском синтаксисе развился сравнительно узкий по содержанию синтаксический концепт «руководящая деятельность».

Кто руководит отрядом, кто командует парадом, кто управляет машиной, кто распоряжается доходами, кто правит лошадей, кто заведует кафедрой и некоторые другие.

Если синтаксический концепт «инобытия объекта» в глубокой древности был единым (все явления природы и в их числе человек проявляли себя какими-то собственными потенциями, позволяющими их воспринимать), и об этом свидетельствует устойчиво сохраняющаяся структурная схема *кто действует чем*, то впоследствии, ввиду разнообразия самопроявления разных феноменов окружающего мира и самого человека, схема стала упрощаться, видоизменяться и легла в основу формирования нового синтаксического концепта «состояние природы и окружающей среды».

Парцелла концепта «самостоятельное перемещение агенса».

Структурные схемы, репрезентирующие этот концепт, имеют много вариаций и вариантов, уточняющих разные детали перемещения. В качестве ядерной схемы можно взять наиболее распространённую: *кто идёт куда*. Эта схема часто дополняется локативами *откуда, каким путём*.

На ближней периферии находятся разнообразные лексико-семантические вариации, в том числе без позиции *куда*, если глагол включает в свою семему сему локатива: *Олег повернулся. Охотник попятился. Гость поднялся. Рыжик вскочил*.

Дальнюю периферию составляют структуры с приставочными глаголами перемещения. Приставки каузируют некоторые ограничения в словоформах, заполняющих позицию *куда*.

Кто входит во что. Кто выходит из чего. Кто дошёл до чего. Кто отошёл от чего. Кто пришёл к чему и др. (подробнее см.: Волохина, Попова 1993).

На дальней периферии находим также структуры, несущие синтаксический концепт «*состояние природы и окружающей среды*», если перемещающийся агентс — явление природы, всем знакомое (чаще всего — вода): *с крыши капало, за окном льёт, на улице течёт*.

О древности синтаксического концепта «*самостоятельное перемещение агенса*» говорят и структуры его крайней периферии. Они сохранили архаические беспредложные локативы: родительный отложительный (*бежать чего* → *бояться чего, стыдиться чего*), родительный достигаемый (*достигать чего* → *добиваться чего, касаться чего, желать чего*), дательный конечного пункта (*схати Новгороду* → *верить чему, учить чему, удивляться чему, радоваться чему* и др.).

Для речевых реализаций схемы перемещения очень характерно активное использование словоформ из позиции *куда*. Они способны принимать на себя функцию предикатива (*кто в лес, кто по дрова*) и выполнять самостоятельно роль побудительного высказывания (*По местам! По коням!* и т. п.).

Парцелла концепта «агенса воздействует на объект». Ядерная структура, представляющая этот концепт — *кто делает что* (*сосед строит дом, белка сушит грибы, Толик поломал игрушку*).

Парцелла имеет очень богатую ближнюю периферию. Это объясняется разнообразием воздействий агенса на объект, так как каждый вид воздействия проецирует ту или иную новую позицию в схеме высказывания. Таковы схемы: *кто несет что куда кому, кто берёт что у кого, кто даёт что кому, кто говорит что кому о чём, кто соединяет что с чем, кто меняет что на что* и ряд других.

На ближней периферии находим и схемы с вариациями в словоформе объекта воздействия (*кто наделал чего, каждый получил по букету цветов*).

Некоторые глаголы воздействия включают сему объекта в свою семему, и тогда в высказывании нет позиции объекта воздействия (*мы поужинали, дети обедают, Коля помог другу уехать, шум мешает сосредоточиться* и нек. др.).

Несколько замечаний о формировании синтаксического концепта «речемыслительная деятельность». Схему *кто говорит/думает о чём* в настоящее время, как нам представляется, можно помещать на ближнюю периферию. Тенденция к её употреблению в русском литературном языке более или менее определилась. Но на дальней периферии различные речевые и мыслительные акты обозначаются достаточно разнородными схемами.

Кто упрекает кого в чём, кто раскаивается в чём, кто клянётся в чём, кто зовёт кого куда, кто благодарит кого за что, кто отвечает кому на что, кто задумался над чем, кто смеётся над чем, кто называет кого чем и мн. др. Здесь идут интенсивные процессы отбора наиболее подходящих словоформ, для структур синтаксических концептов речевой, мыслительной деятельности, модально-интеллектуальных и эмоциональных переживаний. В настоящее время выбор той или иной словоформы объекта для литературной речи регулируется нормативными пособиями, а в просторечии наблюдаются всевозможные колебания.

На дальней периферии парцеллы находится обширный комплекс страдательных конструкций, несущих синтаксический концепт «объект подвергается воздействию агенса». Его структурная схема — *что делается кем: что строится кем, что берётся кем у кого, что даётся кем кому* и т. п.

У глаголов с постфиксом *-ся*, как известно, развилась многозначность, и этот постфикс стал использоваться как словообразовательная морфема. На основе глаголов с постфиксом *-ся* образовались серия структурных схем дальней периферии: *кто интересуется чем, кто любит чем, кто занимается чем, что изменяется, кто знакомится с кем, кто нахмурился, что закончилось, кто успокоился, кто умывается, кто обзавёлся чем* и мн. др.

Этот процесс привёл к постепенному вытеснению глаголов на *-ся* из страдательных конструкций и замещению их страдательными причастиями: *что сделано кем/чем: дуб посажен отцом, земля покрыта цветами, страна окрылена победами, проект нами продуман*.

Если агенсом является какой-либо природный или физиологический феномен, то и в данной парцелле формируется схема для выражения концепта «состояние природы и окружающей среды»: *Лёд унесло. Дороги размыло. Подморозило. Ногу свело. Потянуло ко сну*.

На крайней периферии есть некоторые фразеосхемы: *Куда тебя несет! Ну и везёт же тебе!* и некоторые другие.

В речевых реализациях структурных схем парцеллы «агенса воздействует на объект» очень популярны высказывания без позиции КТО и КЕМ. Нередко говорящим агенса хорошо известен, или им не важно, кто является агенсом воздействия, или агенса им неизвестен; во всяком случае — это человек, группа людей. Подобные высказывания принято называть определённо-личными, неопределённо-личными и обобщённо-личными предложениями: *срубили ёлку, построили стадион, меня зовут Иван, лук обжаривают, несём коту к ветеринару; дом построен, окна разбиты, дело сделано, дверь открыта, Николай был ранен, полы вымыты* и т. п.

Возможны речевые реализации без позиции объекта при его ситуативной определённости: *нам открыла женщина, на стол подавала хозяйка* и т. п.

Концепт «агенса воздействует на объект» репрезентирован множеством структурных схем, осмыслен очень детально, и это свидетельствует о его глубокой древности. Более того, как мы старались показать, на его основе продолжается интенсивное построение разнообразных структурных схем для оформления постоянно формирующихся новых синтаксических концептов, особенно из сферы интеллектуальной, эмоциональной и речевой деятельности человека.

Парцелла концепта «пациент претерпевает состояние». Наиболее обобщённая структурная схема этого концепта может быть представлена так: *кому есть каково*. Чаще всего в текстах находим её вариант *кому необходимо что делать: мне нужно идти на занятия*.

На ближней периферии находим несколько лексико-семантических вариантов основной схемы, в которых сообщается о «претерпевании» физических, физиологических и психологических состояний: *кому жарко, холодно, нездоровится, тоскливо, скучно, хочется есть, было весело, сладко спится* и т. п.

В статусе дальней периферии могут быть осмыслены структуры, включающие словоформу именительного падежа существительного с семантикой объекта, традиционно трактуемую как подлежащее: *мне вспоминается осенний лес, мне нравится моя работа, нам видно озеро, нам слышно щебетание птиц*. Структура явно несёт концепт «пациент претерпевает состояние», но формально в ней дательный субъекта может быть понят и как словоформа адресата, хотя его постановка на первое место в высказывании предполагает в нём семантику воспринимающего лица-пациенса.

На дальней периферии находится и схема, в которой сообщается о возрасте пациента (он как бы «претерпевает» свой возраст): *мне было восемнадцать лет, Ивану Петровичу исполнилось девяносто лет*.

На крайней периферии и в этой парцелле найдем схему концепта «состояние природы и окружающей среды»: *на шоссе было пустынно, в поле стало светлее, в лесу было сыро.*

Заслуживают обсуждения речевые реализации схемы *кому надо делать что*. Эта схема нередко реализуется без позиции *кому*: *часы нужно перевести в три часа ночи, за удовольствие надо платить, пора уезжать*. Возможна её реализация без модального слова: *скоро тебе идти в школу, жить и хозяйствовать на этой земле молодёжи*. Известны выражения без позиций *кому и надо*: *как бы людей удивить? куда идти? что делать?*

Подобные реализации традиционно рассматриваются как самостоятельные типы простого предложения, хотя синтаксисты спорят об их природе (Бабайцева 1968: 106–114). С нашей точки зрения, речевые реализации, имеющейся в системе синтаксиса структурной схемы простого предложения, не несущие никакого нового синтаксического концепта, не являются самостоятельными типами простого предложения.

Парцелла синтаксического концепта «небытие объекта». «Небытие объекта» получило свой синтаксический концепт в общеславянский период. Объект, которого нет в данном месте или нет вообще «в мире», славяне маркируют родительным падежом: *кого/чего нет где, кто не делает чего*. В других индоевропейских языках такого синтаксического концепта нет, отсутствие объекта обозначается лексически с помощью отрицания. По яркости выражения значения небытия объекта в ядре парцеллы находится схема *кого/чего нет где*. Схема *кто не делает чего*, отступает на ближнюю периферию.

Дальняя периферия представлена фразеосхемами, интенсивно выражающими идею небытия. *Некому тушить пожар, нечем дышать, незачем торопиться, некуда деться, некогда отдыхать* и нек. др.

На крайней периферии находим несколько употреблений отрицательных слов в схемах, утративших мотивированную связь с исходными. *Нечего ждать помощи* (т. е. бесполезно). *Некогда жил царь Горох* (неизвестно когда). *Нет бы ей помолчать* (было бы лучше, если бы она помолчала).

В речевых реализациях ядерной схемы возможно отсутствие позиции *где*: *детей нет, сестры не было*. Наиболее регулярна реализация ближнепериферийной схемы без позиции объекта, сема которого подсказывается семантикой глагола: *дети не рисуют, малыш ещё не говорит, ребёнок не ест*. При необходимости такие высказывания могут быть дополнены отрицательным местоимением *ничего*.

Сравнительная молодость концепта «небытия объекта» объясняет наличие оппозиций: *отца не было дома* и *отец не был дома*, *Мила не купила хлеба* и *Мила не купила хлеб*. Сосуществование этих оппозиций известно на протяжении всей письменной истории русского языка, и работ, касающихся этого сосуществования, очень много. Однако попытки определить строгие правила выбора одной из конструкций успеха не имели, потому что этот выбор целиком зависит от точки зрения говорящего. Именно говорящий мыслит об агенте или объекте как находящегося в «небытии» или в «бытии», но только вне данного места или вне воздействия. *Отец не был на выставке (он был на работе)*. *Отца не было на выставке (а я думала, что он там должен быть)*. *Не забудь чемодан (вот он стоит)*. *Не бери чемодана с собой (никакого)*.

Таким образом, описанная в данной статье полевая организация синтаксических структур русского простого предложения позволяет по-новому посмотреть на ряд спорных и дискуссионных трактовок их типов.

Так называемые номинативные, инфинитивные, определенно-, неопределенно- и обобщенно-личные предложения оказываются просто речевыми реализациями некоторых ядерных структурных схем простого предложения. Они имеют свои ситуативные и контекстные основания, но новых синтаксических концептов не представляют. Так называемые безличные предложения — это структурные схемы, формирующиеся на дальней и крайней периферии тех или иных ядерных схем для выражения осмысляемых людьми новых синтаксических концептов. В синтаксическом поле становятся различимыми как архаичные схемы, пережившие в переносных значениях своё время, так и структуры новые, только становящиеся и ещё не строго оформленные, которые создаются для выражения новых синтаксических концептов.

И архаичные, и новые структурные схемы простых предложений создают для говорящих и пишущих определённые трудности в выборе той или иной словоформы. Именно они привлекают наибольшее внимание как синтаксистов, так и стилистов и нуждаются в регулировании и нормативных рекомендациях на каждом этапе развития системы языка.

Литература

Арутюнова Н. Д., Ширяев Е. Н. *Русское предложение. Бытийный тип*. М., «Русский язык», 1983. — С. 198.

- Бабайцева В. В. *Односоставные предложения в современном русском языке*. М., «Просвещение», 1968. — С. 161.
- Бондарко А. В. *Темпоральность* // Теория функциональной грамматики. С-Пб., «Наука», 1990. — С. 29–58.
- Волохина Г. А., Попова З. Д. *Русские глагольные приставки: семантическое устройство, системные отношения*. Воронеж, Изд-во ВГУ, 1993. — С. 195.
- Волохина Г. А., Попова З. Д. *Синтаксические концепты русского простого предложения*. Воронеж, Обл. типография, 1999. — С. 196.
- Гайсина Р. М. *Синтаксис современного русского языка*. Ч. 1. Уфа, Изд-во БГУ, 2001. — С. 282.
- Золотова Г. А. *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*. М., «Наука», 1982. — С. 368.
- Шведова Н. Ю. *Структурные схемы предложения и их регулярные реализации* // Грамматика современного русского литературного языка. М., «Наука», 1970. — С. 546–576.
- Ивић М. *Категорија «тап — Sätze» у словенским језицима* // Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. Књига VII. Нови Сад, 1962–1963. — С. 93–98.
- Ivić M. *On the structure of the slavic simple sentence* // International journal of slavic linguistics and poetics. IX. 1965. The Hague, Mouton & CO, 1965. — S. 20–24.
- Ивић М. *О дубинском моделу словенске просте реченице са семантичким обележјем «анонимност субјекта»* // Књижевност и језик XV/2. Београд, 1968. — С. 5–12.
- Ivić M. *Les causes sémantiques du phénomène syntaxique nommé «determinant obligatoire»* // Actes du Xe congrès international des linguistes. II. Bucarest, 1970a. — S. 831–834.
- Ivić M. *Pravci u lingvistici*. Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1970b. — S. 293.

Резиме

Зинаида Д. Попова

СИСТЕМСКИ ОДНОСИ МЕЂУ СТРУКТУРНИМ СХЕМАМА РУСКЕ ПРОСТЕ РЕЧЕНИЦЕ

У овом раду изложен је модел организације структурних схема руске просте реченице формиран у оквиру лингвистичке теорије поља. На тој основи ревидирана су нека тумачења карактеристична за традиционалну типологију руских простих реченица.

ЉУБИНКО РАДЕНКОВИЋ
(Београд)

БОЈА КАО ОБЕЛЕЖЈЕ МИТОЛОШКИХ БИЋА – СЛОВЕНСКЕ ПАРАЛЕЛЕ*

У раду се разматра питање карактеризације митолошких бића по моћу боја у народној култури словенских народа. На основу народних веровања и лексичке грађе, описује се и анализира симболика црвене, зелене, плаве, жуте и сиве боје. Утврђује се да у народној демонологији, осим беле и црне, посебан значај имају *црвена* и *зелена* боја. Док зелено указује на везу митолошких бића с дивљом природом, црвено истиче њихов онострани карактер, тј. да она нису „правилно“ рођена, нити на одговарајући начин уведена и интегрисана у поредак културе, па тиме и представљају сталну опасност за социјалну заједницу.

Кључне речи: боје, митолошка бића, Словени, народна култура, симболика.

Боје су елеменат културе са одређеним симболичким значењем. Изузетан допринос изучавању тог значења, са лингвистичког становишта, у низу својих радова последњих година је дала Милка Ивић (Ивић 1993: 1–21; Ивић 1994: 99–116; Ivić 1995; Ивић 1996: 11–17; Ивић 1999: 1–19; Ивић 2001: 7–13, итд.). У њеним радовима указано је и на релевантну литературу о овом научном питању. Овде ће бити речи о улози боја у карактеризацији митолошких бића у народној култури словенских народа.

Боје су једно од обележја којим у систему народне културе могу бити издвојена митолошка бића из круга реално постојећег света (друга су: нематеријалност, асиметричност, слепост, кружно кретање итд.). У појединим случајевима боје могу указивати и на разлике у вредновању тих бића (у смислу *свој / њуђ, добар / лош*). Тако у сукобу два *ведовњака (сйухе, здухача)*, или *крсника* и *ширигуна* у облику

* Рад је део резултата истраживања на пројекту 147047, који финансира Министарство науке Републике Србије.

животиња исте врсте, она беле боје брани берићет свог краја, а обојена (црна, зелена) указује да је то придошли туђинац.

Боје могу бити у основи именована појединих митолошких бића (1), обележавати њихово тело или део тела (2), одећу (3), животиње или предмете у које се та бића претварају (4), плаценту („кошуљицу“) новорођеног детета, чиме се открива његова демонска природа (5).

Што се тиче митолошких бића, у њиховој карактеризацији од свих боја најприсутније су *бело* и *црно*, које се могу поимати и као *свешто* и *шамно*, тј. као „границе“ спектра. Бело у народној култури значи и „празно“ (нпр. сањати млеко или сир означава беду и сиротињу; Мијатовић, Бушетић 1925: 119; *ићи на бело* значи „испити до дна“; буг. *изваждам, изкарвам некога на бело*, значи „оставити некога празних руку“), односно „одсуство материјалног“, што је иначе одлика митолошких бића. С друге стране, та бића су везана за онострани свет (који се често поима као подземни свет) и за мрак, па је по тој основи омогућена алтернација белог и црног. Тако се исто биће, у истом крају, може описивати час као бело, а час као црно. Пошто је ово питање било предмет посебне расправе (уп. Раденкович 2007: 80–92), у овом раду ће бити речи о присуству других боја у народној демонологији.

Црвено

Ако је митолошко биће приказано као бело или црно, оно је, по правилу, такво у потпуности, а ако је уведено обележје „црвено“, оно обично указује на обојеност неког дела његовог тела или дела одеће коју носи. Тако, по веровању из источне Херцеговине, поп може познати које су жене *вештице*, по *црвеним зубима* (Филиповић 1967: 270); по веровању Руса (Беломорје) *црвене зубе* има *русалка* (Власова 1998: 266); по причи из Хрватске (Оток у Славонији), дете рођено из везе *укодлака* (повампиреног покојника) и његове жене има *црвене зубе* (Lovretić 1902: 123); код Хрвата у мађарској Подравини веровало се да у подрумима живе сићушни људи — *трикуличи*, или *дјеца крајница*, који имају *црвене језике* (Eregjessy 1999: 43); према причи из Сињске крајине у Хрватској, дух у облику детета — *вадица*, приказује се човеку сав у белом са *црвеним ногама* до колена (Bošković-Stulli 1967–68: 391); у Босни *виле* су представљане као девојке у белом са *црвеним илешеницама* (Пећо 1925: 378); код Бугара *црвену косу* имају *самодиве* (Галанова 1998: 434–436); према приповеци из Хрватске, мајка саветује сина који иде да тражи посао, да не служи „онога, који има *црвене власи*“, тј. ђавола (Когенић 1896: 145); према веровању из Македоније (Ћевђелија) *вамџир* има *црвене очи* (Тановић 1927:

259–261), а код Руса (*уыр*) — *црвено лице* (Власова 1998: 58). Један од честих атрибута нечисте силе јесте *црвена кайа*. Она се најчешће везује за ђавола (Златановић 1996: 133; Филиповић 1958: 274–275; Franković 1990: 33; Померанцева 1975: 138; итд.). Црвену капу има и *мацић* (Bošković-Stulli 1975: 145), *домовой* (Криничная 2001/I: 170), *леший* (Черепанова 1996: 53), *циликуны* (Черепанова 1996: 63), итд. Код Лужичких Срба, као и код Чеха и Немаца водењак (*wódny muž, nyks*) се замишљао у облику омањег мушкарца у црвеној одећи (Černy 1898: 31–32); код Украјинаца кућни дух (*домовик*) описиван је као дечачић обучен у црвено и са шиљатом капом (Гнатюк 1991: 389).

На основу народних веровања да нека митолошка бића имају на себи део одеће црвене боје, формиран су поједини еуфемистички називи за њих: у Словенији — *rdečekarci* (Крореј 2001:174); код Белоруса у Полесју — *капелюшники* (од *капелюх* „шешир“) (Виноградова 1997: 60); код Срба у Банату ђаво се назива — *онај са црвеном кайом, онај у црвеним чакширама* (Чајкановић 1994/2: 128); код Карашеваца у Румунији — *онеј червени с розимами, онеј у червени цол(и)а* (онај у црвеним хаљиницама) (Радан 2004: 149); код Хуцула — *тот, у черлених гатъох* (Хобзей 2002: 68). На руском Северу се помињу *красны шапочки* (Черепанова 1983: 49); код Чеха — *červený mužiček* (Климова 2000: 163), код Пољака — *czzerwony, czerwony chłopek* (Dźwigoł 2004: 169, 184).

Црвено се асоцира с крвљу, с унутрашњости тела и с ватром. Ти елементи су у блиској вези са смрћу и рађањем, па се могу лако довести и у везу и с оностраним светом. Црвено обележје које се приписује митолошком бићу треба да укаже да оно није на правилан начин нити рођено, нити регуларно уведено у културу, па зато представља сталну опасност за људе.

Зелено

Зелена боја се најчешће асоцира с младим и бујним растињем (*зелена травка, зелена гора, зелено воће*), уп. мак. *излеговме на зелено* „дошло је пролеће, изашли смо у природу“ (PMJ 1986: 258). У Босанској крајини забележена је клетва *Позеленио зеленом травом*, тј. „умро, па ти по гробу трава никла“ (Зорић 1899: 187). Секундарно овим се може карактерисати и особа са значењем „незreo“ (*млад и зелен*), а шире, у стереотипима и „необуздан, силовит“ (*зелен коњ, зелен соко, зелен мач*) (уп. Ivić 1995: 99–100). Пошто су митолошка бића најчешће везана за отворени простор или се календарски појављују у пролеће, у време бујања зеленила, истицањем да нека од њих имају део тела зелене боје, потенцира се њихова припадност дивљој приро-

ди и указује на то да се разликују од људи. Та паралелност у односу на људски свет, која се исказује зеленом бојом види се и у обичају из Русије (околина Тамбовска) да су на Тројице бојили јаја у зелено, за разлику од Ускрса, када су то најчешће чинили у црвено (Дубровина 2001: 86). Од Тројица или Духова почињала је русална недеља, када је врло активна нечиста сила, а најчешће *русалке*. Управо се за русалке често наводи да су имале зелену распуштenu косу (Виноградова 2000: 373; Черепанова 1983: 35; Усачева 2001: 148), такође и *лесные девки* (руски Север; Черепанова 1983: 31), код Словенаца *divje žene* или *kri-vjopete* (Kelemina 1997: 173). Старац из племена Кучи у Црној Гори, приповедао је како је видео вилу, која је летела према пећини: „Сва је, вели, зеленкаста...“ (Ердељановић 1907: 294–295). У Босни и Херцеговини се веровало да *виле* могу јести само зелена јела, да једу из зеленог посуђа и да камење на коме једу — позелени (Zovko 1901: 145). Код Бугара *самодива* има зелен појас, она јаше „сурог јелена“, узенгије су јој зелени гуштери, а камџија — зелени смук (Галанова 1999: 150–151). У зелено се може приказивати: лесник (*леший*) на руском Северу (Черепанова 1996: 47); ловци-патуљци (*mali lovci*) у Билогори у Хрватској (Bošković-Stulli 1997: 401–402); *jager* у околини Загреба (Zečević 1976: 136); повампирени Атила у Словенији (Kelemina 1997: 270). У облику зеленог пламена приказују се *здухачи* и *вештице* код Куча у Црној Гори (Дучић 1931: 280, 298). Према предању из Босне и Херцеговине, кога *куга* ухвати на путу мора је носити на леђима. Од онога ко је носи тражи да стави нешто *зелено* да буде испод ње, па макар и гранчицу и без тога неће га узјахати (Zovko 1901: 144). У предању из Пољица у Далмацији, човек је нашао на путу мех пун вина и понео га на рамену. Успут, да му не би пао, он га је прихватио зубима, а „мех“ се огласио: „А ча ћеш ме ујист?“ Човек је бацио мех а из њега је шикнуо *зелени смрад* и свега га упрљао да се за њим свет окретао. То је био *smetinjak* или *posmetinjak* (Ivanišević 1905: 269). У околини Пријепоља се веровало да дете које се роди у *зеленој кошуљици* (плацентни) постаје *вештица* или *вештац* (Благојевић 1995: 178), а у Левчу, оно дете које има зелене (плаве) очи (Мијатовић 1909: 445).

Неки називи за ђавола у словенским језицима указују на то да се за њега везивала и *зелена боја*: код Словенаца (Похорје) *zelenjuh*, *zelenjak* (Kelemina 1997: 75), код Руса (околина Туле) — *зелёный* (Власова 1998: 183), код Срба у пожешком крају — *зеленкайић* (РСАНУ 1969/VI: 780), *зеленкайа* (Тешић 1988: 155), у Херцеговини — *Зелени Десило* (Мићовић 1952: 323). Избор зелене боје у формирању назива за ђавола може имати двоструку мотивацију. У хришћанској иконографији код Руса, а можда и шире, тамнозеленом бојом сликани су ђа-

воли и друга демонска бића и она се могла повезивати са тамом подземног света, са адом у облику прождрљивог змаја. Уп. руску клетву: „*Зелёный* те убей“ (Власова 1998: 183). Други облик везивања зелене боје за ђавола потиче од европских средњовековних представа о овом митолошком бићу као ловцу људских душа, који се онда и приказује као човек у зеленом, ловачком оделу, или бар на себи има зелени шешир (уп. *зеленкайић*): „*Kar pride hudič, oblečen kot lovec, s kratkimi hlačami in zelenimi nogavicami...*“ (Кад дође враг, обучен као ловац, у кратким панталонама са зеленим ногавицама ...) (Kelemina 1997: 72). У српској приповеци младић, који је пошао у свет да учи занат, поред реке среће човека у зеленим хаљинама, за кога се касније испостави да је то ђаво (Караџић 1988: 71–73). Према веровању из Бугарске, ако човек падне у воду, *рогатият* („рогати“, тј. ђаво) му даје зелену тестију, па ако отпије из ње, он се удави (Галанова 1999: 150–151). Према веровању, у Буковици у Далмацији, ђаволи се претварају у *зелене јарце* (Ardalić 1908: 150).

Плаво

Плава боја, као обележје митолошких бића, највише је присутна у веровањима Источних Словена, где се задржала стара ознака **sinь*. Из те основе изведени су називи неких демона код Руса, као што су: ст. рус. *синьць*, новија форма — *синец* (бес, ђаво), *синчаки* (нечиста сила; Олоњецка губ.), *синеобразный* (водењак, покојник, подземни дух; Уралска губ.) (Власова 1998: 472–473). Обележје *синий*, може карактерисати кућног духа (*домовой*), духа парног купатила (*баеник*), водењака (*водяной*), а најчешће лесника (*леший*), за кога се каже да има плаву крв („кръв у него синя“) (Максимов 1996: 39; Черепанова 1983: 34; Криничная 2001/1: 355, 522). У веровањима Бугара, календарски демони *буганци*, који се јављају у време „некрштених дана“, обучени су у плаво („в сини дрехи“). У бугарском основа *сињ* лежи у називима неких болести, као што су: *синя*, *синявица* (кашаљ), *синя пџка* (пришт) (Галанова 1999: 377). У македонским народним говорима, посведочен је назив за Бога *сињелко*: „Така рекол овој сињелко одозгора“ (РМЈ 1986: 1300). Пошто је ознаком „сињи“ у словенским језицима означавана не само *илава*, већ и црна боја, односно тамна нијанса боје, отуда и долази и мотивација да се њоме означавају демонска бића (уп. Ивић 1994: 103–104).

Према веровању из околине Дубровника када се дете роди у *модрој кошуљици*, ако је женско — биће *вјештица*, а ако је мушко — *вјештирак* (РСАНУ 1962/II: 693).

Жуто

Жуто је боја опалог лишћа, суве траве и растиња, где се суво схвата као мртво. Такође, жуто је обележје коже покојника, воска, злата (*жути ка мртвац; жути ка восак; жути ка цекин* — Рајићевић 1935: 238). Бугари покојника називају *жълти*. Сањати жуто жито у Бугарској се сматра најавом смрти. Отуда и пословица: *Жълто жито — жълта пръст* (Жуто жито — жута земља) (Галанова 1999: 131). Управо због асоцирања са смрћу, жуто у народним представама има негативну симболику. Жуто је у основи назива неких болести: срп. *жутишица, жутиеница*, рус. *желтавица, желтеница, желтетка*. *Желтея* је једна од грозница, „кћери Иродових“, а *желтыня*, мајка персонификоване грознице (уп. Власова 1998: 175; Вендина 2000: 200–201). Изнимно, дух дворишта (*дворовой*) у Новгородској области у Русији може се показати одевен у жуто или има жуту длаку (Криничная 2001/1: 169; Власова, Жекулина 2001: 231). Код Бугара се сматра да је самодивско цвеће жуто; да девојкама које воли *змај* кожа пожути и да *хала* има жуте љуспе на себи (Галанова 1999: 131).

Сиво

Једна од боја којом су обележена митолошка бића код Руса јесте сива (рус. *серый, сивый*). На Уралу, у тој боји је приказан дух дворишта (*суседко*): „Ја видела как-то суседко: серый такой, под вид хомяка“ (Ја сам видела „сусетка“ — тако сив, као хрчак) (Востриков 2000/5: 145). На руском Северу у сивом капуту јавља се лесник (*леший*) (Черепанова 1996: 49), или је он сав сив, са сивом брадом (Власова 1998: 283).

Шарено (разнобојно)

У неким случајевима митолошко биће може бити окарактерисано као шарено. По правилу, када се за превласт међусобно боре два митолошка бића у облику животиња, онда је „своје“ биће означено као бело или шарено. *Крсник* у Истри у виду шареног вола бори се против *штригуна* (Воšković-Stulli 1959: 152–153), или *могути* у виду шареног вепра у Туропољу у Хрватској бори се против другог могућа (Воšković-Stulli 1975: 213). Према предању с руског Севера *бесови* (ђаволи) могу у сусрету с човеком мењати боју (Черепанова 1996: 68).

У анализи симболике боја у народној демонологији треба имати у виду да су многа колоритна обележја митолошких бића код словенских народа настала под утицајем других култура, пре свега германске, и да су она плод накнадне фолклоризације. То се нарочито види тамо где је дошло до потпуне антропоморфизације демонских бића (разни патуљци, идеализација женских бића итд.). Ипак, на основу

обимне етнографске и лексичке грађе, могу се установити одређена правила функционисања кода боја у народној демонологији.

Литература

- Благојевић 1995 — Н. Благојевић, *Из народне митологије пријепољског краја* // Милешевски записи — годишњак 1, Пријепоље 1995.
- Вендина 2000 — Т. И. Вендина, *Семантико-симболическа парадигма цвета к контексте словообразования* // *Etnolingwistyka* 12, Lublin 2000.
- Вендина 2003 — Т. И. Вендина, *Языковое многогласье русской культуры (символика цвета)* // *Аспекты лингвистических исследований*, Тверь 2003.
- Виноградова 1997 — Л. Н. Виноградова, *Облик черта в полесских поверьях* // *Живая старина* 2(14), Москва 1997.
- Виноградова 2000 — Л. Н. Виноградова, *Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян*, Москва 2000.
- Власова 1998 — М. Власова, *Русские суеверия. Энциклопедический словарь*, Санкт-Петербург 1998.
- Власова, Жекулина 2001 — М. Н. Власова, В. Н. Жекулина, *Традиционный фольклор Новгородской области*, Санкт-Петербург 2001.
- Востриков 2000/5 — О. В. Востриков, *Традиционная культура Урала. Этноидеологический словарь*, вып. 5, Екатеринбург 2000.
- Вулетић-Вукасовић 1934 — В. Вулетић-Вукасовић, *Призријевање* // Српски етнолошки зборник L, Београд 1934.
- Галанова 1999 — М. Галанова, *Бяло, Зелено, Жълто, Синьо, Червено, Черно* // *Энциклопедия българска народна медицина*, Ред. М. Георгиев, София 1999.
- Георгиева 1993 — И. Георгиева, *Българска народна митология*, София 1993.
- Гнатюк 1991 — В. М. Гнатюк, *Останки передхристианського релігійного світогляду наших предків* // *Українци: народні вірування, повір'я, демонологія*, Київ 1991.
- Дубровина 2001 — С. Ю. Дубровина, *Тамбовщина в контексте духовной культуры*, Тамбов 2001.
- Дучић 1931 — С. Дучић, *Живот и обичаји њлемена Куча* // Српски етнолошки зборник XLVIII, Београд 1931.
- Ђорђевић Т. 1953 — Т. Р. Ђорђевић, *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању* // Српски етнолошки зборник LXVI, Београд 1953.
- Ердельановић 1907 — Ј. Ердельановић, *Кучи. Племя у Црној Гори* // Српски етнолошки зборник VIII, Београд 1907.
- Златановић 1996 — М. Златановић, *Пчиња*, Трговиште 1996.
- Зорић 1899 — Ј. Ђ. Зорић, *Српске народне заклейве* // „Караџић“ I, Алексинац 1899.
- Ивић 1993 — М. Ивић, *О разликовању људи по боји* // *Јужнословенски филолог* XLIX, Београд 1993.
- Ивић 1994 — М. Ивић, *Плава боја као лингвистички проблем* // *Јужнословенски филолог* L, Београд 1994.
- Ивић 1996 — М. Ивић, *О изразима ПЛАВ и МОДАР: нова сазнања* // *Јужнословенски филолог* LII, Београд 1996.

- Ивић 1999 — М. Ивић, *Бело као лингвистички и културолошки проблем* // Јужнословенски филолог LV, Београд 1999.
- Ивић 2001 — М. Ивић, *О метафоричким екстензијама назива боја* // Кодови словенских култура 6, Београд 2001.
- Караџић 1988 — В. С. Караџић, *Српске народне приповијетке* // Сабрана дела Вука Караџића III, Београд 1988.
- Климова 2000 — Д. Климова, *Hospodářik в поверьях чешского народа* // Славянский и балканский фольклор, Москва 2000.
- Криничная 2001/I — Н. А. Криничная, *Русская народная мифологическая проза I*, Санкт-Петербург 2001.
- Максимов 1996 — С. В. Максимов, *Нечистая, неведомая и крестная сила*, Москва 1996.
- Мијатовић 1909 — С. М. Мијатовић, *Народна медицина Срба селџака у Левчу и Темнићу* // Српски етнолошки зборник XIII, Београд 1909.
- Мијатовић, Бушетић 1925 — С. М. Мијатовић, Т. М. Бушетић, *Технички радови Срба селџака у Левчу и Темнићу* // Српски етнолошки зборник XXXII, Београд 1925.
- Милосављевић 1913 — С. Милосављевић, *Обичаји српског народа из среза хомолског* // Српски етнолошки зборник XIX, Београд 1913.
- Мићовић 1952 — Љ. Мићовић, *Живот и обичаји Појоваца* // Српски етнолошки зборник LXV, Београд 1952.
- Пећо 1925 — Љ. Пећо, *Обичаји и веровања из Босне* // Српски етнолошки зборник XXXII, Београд 1925.
- Померанцева 1975 — Э. В. Померанцева, *Мифологические персонажи в русском фольклоре*, Москва 1975.
- Радан 2004 — М. Радан, *У њоходе Шајновићом Карашу. Етнолошке и фолклористичке студије*, Темишвар 2004.
- Раденкович 2007 — Л. Раденкович, *Белое и черное как признаки мифологических существ (на славянском материале)* // Terra balkanica / Terra slavica. К юбилею Т. В. Цивьян. Балканские чтения 9, Москва 2007.
- РМЈ 1986 — *Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања*, Скопје 1986.
- РСАНУ I–XVII — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, САНУ, Београд 1959–2006.
- Тановић 1927 — С. Тановић, *Српски народни обичаји у Тревањелијској кази* // Српски етнолошки зборник XL, Београд 1927.
- Тешић 1988 — М. Тешић, *Народни живот и обичаји њожешког краја*, Пожега 1988.
- Усачева 2001 — В. В. Усачева, *Семантика зеленог цвета в народной культуре славян* // Кодови словенских култура 6, Београд 2001.
- Филиповић 1958 — М. С. Филиповић, *Вера и црква у живоју банатских Хера* // Банатске Хере, Нови Сад 1958.
- Филиповић 1967 — М. С. Филиповић, *Етнолошке белешке из источне Херцеговине* // Српски етнолошки зборник LXXX, Београд 1967.
- Хобзей 2002 — Н. Хобзей, *Гуцулска мифологија. Етнолингвистични словник*, Львів 2002.

- Чажкановић 1994/1–5 — В. Чајкановић, *Сабрана дела из српске религије и митологије*, књ. I–V, Београд 1994.
- Черепанова 1983 — О. А. Черепанова, *Мифологическая лексика русского Севера*, Ленинград 1983.
- Черепанова 1996 — О. А. Черепанова, *Мифологические рассказы и легенды русского Севера*, Санкт-Петербург 1996.

*

- Ardalić 1908 — V. Ardalić, *Vukodlak (Bukovica u Dalmaciji) // Zbornik za narodni život i običaje XIII*, Zagreb 1908.
- Bošković-Stulli 1959 — M. Bošković-Stulli, *Istarske narodne priče*, Zagreb 1959.
- Bošković-Stulli 1967–68 — M. Bošković-Stulli, *Narodne pripovijetke i predaje Sinjske krajine // Narodna umjetnost 5–6*, Zagreb 1967–1968.
- Bošković-Stulli 1975 — M. Bošković-Stulli, *Usmene pripovijetke i predaje s otoka Brača // Narodna umjetnost 11–12*, Zagreb 1975.
- Bošković-Stulli 1997 — M. Bošković-Stulli, *Usmene pripovijetke i predaje*, MH, Zagreb 1997.
- Černý 1898 — A. Černý, *Mythické bytosti lužických Srbu // Národopisný sborník československý III*, Praga 1898.
- Dźwigoł 2004 — R. Dźwigoł, *Polskie ludowe słownictwo mitologiczne*, Kraków 2004.
- Eperjessy 1999 — E. Eperjessy, *Ispitivanje međusobnih utjecaja u pučkom praznovjerju jednog mađarsko-hrvatskog naselja // Etnografija Hrvata u Mađarskoj 5*, Budimpešta 1999.
- Franković 1990 — Đ. Franković, *Mitska bića u podravskih Hrvata. Narodne predaje // Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj 9*, Budimpešta 1990.
- Ivanišević 1905 — F. Ivanišević, *Poljica // Zbornik za narodni život i običaje X*, Zagreb 1905.
- Ivić 1995 — M. Ivić, *O zelenom konju. Novi lingvistički ogledi*, Beograd 1995 (Biblioteka XX vek).
- Kelemina 1997 — J. Kelemina, *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva*, Bilje 1997.
- Korenić 1896 — S. Korenić, *Život, jezik i običaji Stupničana kraj Zagreba // Zbornik za narodni život i običaje I*, Zagreb 1896.
- Kropej 2001 — M. Kropej, *Karel Štrekelj. Iz vrelov besedne ustvarjalnosti*, Ljubljana 2001.
- Lovretić 1902 — J. Lovretić, *Otok // Zbornik za narodni život i običaje VII*, Zagreb 1902.
- Pavičević 1935 — M. M. Pavičević, *Narodna poredjenja (Crna Gora) // Zbornik za narodni život i običaje XXX*, Zagreb 1935.
- Pełka 1987 — L. J. Pełka, *Polska demonologia ludowa*, Warszawa 1987.
- Zečević 1976 — D. Zečević, *Svakodnevno pripovijedanje i usmena književna tradicija u prigradskom selu Šestinski Kraljevec // Narodna umjetnost 13*, Zagreb 1976.
- Zovko 1901 — I. Zovko, *Vjerovanja iz Herceg-Bosne // Zbornik za narodni život i običaje VI*, Zagreb 1901.

Резюме

Любинко Раденкович

ЦВЕТ КАК ПРИЗНАК МИФОЛОГИЧЕСКИХ СУЩЕСТВ – СЛАВЯНСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ

В настоящей статье рассматривается вопрос о использовании цветообозначений для выражения характерных особенностей мифологических существ в народной культуре славянских народов. Опираясь на поверья и лексический материал, автор описывает и анализирует символику красного, зеленого, синего, желтого и серого цвета. Он приходит к выводу, что в народной демонологии, кроме белого и черного цвета, особое значение имеют красный и зеленый цвет. Зеленый цвет указывает на связь мифологических существ с природой, а красный цвет подчеркивает «неправильность» рождения, или отсутствие правильной инициации и включения в принятый порядок данной культуры, вследствие чего такие существа являются постоянной угрозой для коллектива.

ЈОВАНКА РАДИЋ
(Београд)

МЕТАФОРА И (ХИПЕР)ЕКСТЕНЗИЈА

Термин „екстензија“ има знатно одређеније значење од термина *метафора*: подразумева способност израза (обично зависне лексичке речи) да се „шири“ и изражава својства предмета који су по природи својој толико различити да је искључена могућност сличности било ког њиховог својства. Циљ нам је да испитамо у којој се мери овако схваћен појам *екстензија* може применити на Аристотелову неаналогску метафору, тј. на прве три „врсте“ издвојене у основној дефиницији метафоре.

Кључне речи: метафора (преношење израза), аналогска метафора, неаналогска метафора, (хипер)екстензија, платисемија, зависне лексичке речи.

0. Основу, и подстицај, за наше бављење метафором чине семантичка истраживања проф. Милке Ивић, првенствено истраживања везана за називе боја у српском језику (*О разликовању људи по боји, О глаголима изведеним од назива људских боја, Плава као лингвистички проблем, О зеленом коњу* — у Ивић 1995; *О изразима љав и модар: нова сазнања, О Хомеровом „αἴδοπα οἶνον“ и о српском „рујно вино“*, *Бело као лингвистички и културолошки проблем* — у Ивић 2000, *О метафоричним екстензијама назива боја* — у Ивић 2002). Та су нам истраживања показала да се придеви типа *љав, модар, зелен, рујан, црн, вран, бео, бистар* и сл., које у свести уобичајено везујемо за мање или више одређен визуелни утисак (углавном за неку хроматску вредност),¹ употребљавају као изрази неједнаких визуелних утисака (*љаво небо, љаве очи, љава коса; зелена трава, зелени коњ; бео снег, бела кафа, бело вино, бела земља* и сл.), потом, утисака који нису везани за хроматску вредност (*сјај / недостатак сјаја, светло / тамно*),

¹ Упоредне лингвистичке анализе дијахроног и синхроног усмерења указују да „људи нису имали / немају навику урбаног човека нашег доба да се усредсређују на саму боју као такву“ (Ивић 2000: 10). Исп. „Ми од боје не задржавамо апсолутно ништа изузев свесности да бисмо је могли препознати“ (Перс 1993: 101).

али и за изражавање својстава која нису, или не могу бити повезана са визуелним утиском (*рујно* вино, *плава* крв, *бистар* ум, *бели* бог, *бели* свет, *бели* ветар и сл.). Такве склоности ових израза проф. Ивић означава термином *семантичка екстензија* (в. Ивић 1986: 307), односно термином *метафорична екстензија* (Ивић 2002). Циљ нам је да испитамо у ком се смислу термин *екстензија* може применити на Аристотелову неаналогску метафору, тј. на прве три „врсте“ издвојене у основној дефиницији метафоре у *Поетици*.

1.0. Термин *екстензија* (лат. *exstensio*) Вујаклија (2002) објашњава као „истезање, растезање, пружање; ширење, проширивање; проширеност; распростирање“, и наводи два његова лингвистичка значења: „обим појма; опште [!?] значење речи које се протеже на различите предмете и ситуације; нпр. *волећи* се могу родитељи, одређена врста хране, особа другог пола, пријатељи итд.“² Исти термин Кристал (1988: *ekstenzija*) везује само за првонаведено „лингвистичко“ значење („обим појма“), које је, у основи, логичко: „Овај термин из филозофије и логике, данас често коришћен у теоријском оквиру за ЛИНГВИСТИЧКУ СЕМАНТИКУ, односи се на класу ентитета на које се нека РЕЧ исправно примењује. На пример, екстензија (или „екстензивно значење“) назива *цвети* јесте списак свих ентитета на које се тај назив односи, нпр. *невен, ружа, каранфил...*“ Употреба овога термина у Ивић 1986 и 2002 у суштини је сагласна са другим лингвистичким значењем наведеним код Вујаклије, али је истовремено сагласна и са значењем термина *хиперекстензија* у психологији и лингвистици (в. Кристал 1988),³ који се, такође, не односи на случајеве „исправне примене“ речи, тј. логичких структура типа *цвети* — *невен, ружа, каранфил* итд., већ на склоност детета најмлађег узраста да исту „реч“ (која је по суштини глобална, „аморфне структуре и дифузног значења“, Лурија 2000: 63) примењује на различите, објективно несродне предмете (нпр. *ма / маца* — мачка, плишана играчка, мекане папуче, крзно, бунда, ћебе и сл.) (в. Радић 2008).

² Наведеног лингвистичког значења нема у Клајн/Шипка 2008, што је, свакако, одраз једновременог напуштања овог термина у лингвистици.

³ Кристал (1988: *ekstenzija*) наводи да је *екстензију* „супротна ИНТЕНЗИЈА, која укључује само дефинишућа својства термина“, док је *хиперекстензију* опозитан термин ХИПОЕКСТЕНЗИЈА (нпр. „када се реч *мачка* употребљава само као назив за једну одређену мачку“, Исто: *hipoekstenzija*). Тај начин примене речи у онтогенези познат је као фаза имена-налепнице, и јавља се након фазе хиперекстензивне примене речи.

2.0. Метафора се у *Поетици* (Аристотел 2002: 91) дефинише као „преношење израза⁴ с једног предмета на други, и то или с рода на врсту, или с врсте на род, или с врсте на врсту, или, најзад, на основу аналогије“. У *Реторици* (Аристотел 2000) се од ове „четири врсте метафоре“ као „најчувенија“ издваја, темељно разрађује и бројним примерима илуструје само „метафора на основу аналогије“, она која доприноси лепоти стила јер се „примећује“ (оставља некакав утисак), „саопштава ново знање“ или „ствар живо предочава“, што се постиже ако „није ни одвећ необична, јер би је у том случају било тешко разумети, ни одвећ проста, јер тада не ствара никакав утисак“ (Исто: 224). Напоредо са овим, бележимо и узгредна запажања да се сви „у разговору служе метафорама, властитим и обичним речима [...], без примећивања [реторичке] вештине [ист. Ј. Р.]“ (Исто: 198).⁵ Немеће се логичан закључак да се под метафорама као „властитим и обичним речима“ подразумевају неприметна преношења у којима не учествује аналогија. Може се, дакле, говорити о Аристотеловом разликовању две врсте метафоре: (1) неаналогска, тј. она којом се сви свакодневно служимо *без примећивања реторичке вештине*, што може бити преношење израза „с рода на врсту, или с врсте на род, или с врсте на врсту“; и (2) „чувена“ аналогска метафора, тј. „преношење израза с једног предмета на други [...] на основу аналогије“.

Трагови схватања да се метафоре као „обичне речи“ битно разликују од метафора „украса“ назиру се и у *Поетици* (Аристотел 2002: 91): „Свако име⁶ је или обично или туђица (провинцијализам), или

⁴ Ослањајући се на ово место у коришћеном преводу *Поетике*, остајемо доследни у употреби термина *израз*, што је, чини се, једини термин којим могу бити обухваћене све јединице које се преносе (исп. наслов „О изразима *йлав* и *модар*“, Ивић 2000). Дакле, термин *йренос* или *метафора* везујемо за пренос израза, а не за „пренос значења“, „преношење појма“, „преношење имена“, „пренесено значење“, „преносно значење“, „метафорично значење“, „фигуративно значење“, — што су уобичајени термини у тумачењима метафоре.

⁵ Занимљиво је да ова, сасвим експлицитна констатација, остаје непримећена у већини осврта на Аристотелово учење о метафори (исп. „о метафоре как језиковом јављени Аристотел не говори“, Скљаревска 2004: 8). То се, свакако, може повезати са природом класичног предлошка, и са проблемима у његовом превођењу (исп. напомену преводиоца у Аристотел 1970: XLI). Само се ту могу тражити узроци појаве да у руском преводу основне дефиниције метафоре стоји: „Метафора — пренесение слова с изменением значения из рода“ (в. Скљаревска 2004: 8, ист. Ј. Р.).

⁶ Термину *име* овде одговара наш термин *реч*. Са аспекта метафоре, термин *име* је неприхватљив и из разлога што у примерима којима се илуструју поједине „врсте“ неаналогског преношења имамо углавном глаголе (*стијоји, извади, одсече*), а аналогско се појављује и у „падежима“ (исп. *вече живошта*). У оба случаја то су форме које је Аристотел уопштено називао „падеж“ („падеж имена“ и „падеж глагола“) и

метафора или украс, или кованица (неологизам), или продуженица или скраћеница, или промењено⁷. Иза ове уводне реченице следи разрада, где се истим редом објашњавају „обичне“ речи и „туђице“, „метафора“ (прве три врсте) и „аналогија“, „кованице“, „продуженице и скраћенице“ и, најзад, „промењене речи“. У разради, дакле, нема „украса“. Њему и местом и природом својом одговара само „аналогија“ (тј. „метафора на основу аналогије“).

2.1. *Аналогија* се објашњава као „случај кад се други члан односи према првом као четврти према трећем“ (Аристотел 2002: 92), нпр. *живој* (1) и *стјарост* (2) — *дан* (3) и *вече* (4) → *стјарост дана* (II : I), *вече живој*а (IV : III). Појашњава се: „што је старост према животу, то је вече према дану“ (Исто), односно „оно што је вид за тијело, интелект је за душу, а исто вриједи и за друге аналогије“ (*Никомахова еџика*; према Рикер 1981: 305). Овде, дакле, немамо „једнакост односа између четирију термина“, како закључује Рикер (Исто), већ имамо а н а л о г и ј у у односима између елемената два појмовна домена, или два „комплекса“ (*живој* и *стјарост*; *дан* и *вече*), односно „два појма“ (*дан* и *живој*), а не између четири „термина“. Преношењу и аналошком повезивању су, углавном, склони појмови из категорије релатива и квантитета (в. Радић 2007: 727–729), обично они који стоје у односу неотуђиве припадности (*део* — целина: *глава* — човек; *уж*и — шири квантитативни појам: *стјарост* — живот, *вече* — дан), којима се прикључују, и са њима се аналошки повезују и односи отуђиве припадности и поседовања (исп. *Арејева чаша* — *Дионисов шџиш*).⁷

Појашњено је да аналошка метафора не почива само на изразима који указују на сличност односа између елемената два засебна, логички и ситуационо неповезана појмовна домена или комплекса, тј. слике (нпр. *живој* и *стјарост* — *клас жиџа* 'клас са плодом' и *жиџина стјабљика* 'стабљика без плода' → *стјарост је жиџина стјабљика* (в. Аристотел 2000: 223), — већ се аналошко повезивање два предмета назначавала и преношењем израза својства са једног предмета

искључивао их из „имена“, тј. „именица“ (в. Аристотел 1970: *О џумачењу*, 54, 55). Од именâ је оваквом преношењу склоно само „име“ које није и појам, тј. име у придевској употреби (исп. „*бело*, које се налази у неком телу као свом субјекту, ставља се као предикат уз субјекат (јер се тврди да је тело бело), док се појам *белога* никад не може ставити уз тело као свој предикат“, Аристотел 1954: 18, в. Радић 2007: 720).

⁷ Начини на које се успостављају везе међу појмовима у аналошкој метафори скоро су идентични са начинима на које, према Л. Виготском (1996: 213), настаје „прави продуктивни мисаони чин“: „нужно је да X, који је проблем нашег размисљања и који улази у структуру А, неочекивано уђе у структуру В“, што је „п р е н о ш е њ е“ тачке X из једне, у сасвим другу структуру.

на други, где каткад „нема никаква посебна имена за аналоган члан“ (нпр. човек („сејач“) *баца семе (|сеје)* — Сунце *баца зраке (|ø)* → *сејући* богодани *зрак*). Објашњава се да је ово аналогија зато што се „то (бацање сунчевих зрака) односи према Сунцу као сејање према сејачу“ (Аристотел 2002: 92). На истим механизмима почива и свако друго аналошко „преношење израза са једног предмета на други“, попут *човек (1) издише (2) — лампа (3) се гаси (4) → лампа издише, човек 'човеков живот' се гаси*, и сл. Формалне разлике између тзв. копулативне конструкције (типа *стариј је вече животиња*), која је у класичном периоду прикључивана поређењу (в. Аристотел 2000: 223), и оне друге (типа *ближи ми се вече животиња*), — на суштинском (унутрашњем, мисаоном) плану су небитне, јер се и „чувена поређења [...] и метафоре по аналогији [...] увек састоје из два појма“ (Исто).

Ова се врста метафоре, у основи, и данас разумева на сличан начин, иако је нико не назива „метафора на основу аналогије“, нити пак *аналогска метафора*. Када је потребно да се метафора као „стилска фигура“ разликује од *језичке* или *појмовне метафоре* (аспекти који су доскора укључивани само у *полицемију*), она се, углавном, назива *поетска метафора* (в. Драгићевић 2007: 147). Као примери сингуларног преношења израза који се опажа и иде у дубину, ове метафоре би се, за разлику од неопаженог (*екстензивног, раширеног*) неаналогског преношења израза, могле назвати *интензивним* метафорама.

Све што се тиче аналошке метафоре изнесено је са намером да се она доведе у опозитни однос са неаналогском метафором, али и да се покаже да њу није могуће повезивати са екстензијом.

2.2. Шта је, дакле, *неаналогска метафора*, тј. преношење израза „с рода на врсту, или с врсте на род, или с врсте на врсту“? Ако се пође од класичног схватања *Органона* као „оруђа“ за разумевање свих осталих Аристотелових списа, намеће се потреба да се смисао термина *род* и *врста*, на којима ова дефиниција почива, потражи у тим списима. Познато је да управо на тим терминима почива Аристотелово учење у *суйстијанцији (суштијини)*, првој категорији издвојеној у *Категоријама* (Аристотел 1954), првом по реду (и по значају) спису *Органона*. Дакле, наше је уверење да смисао тих термина мора бити усклађен са учењем о *првој суйстијанцији*, која је то „у првом и поглавитом смислу [...], на пример, *неки одређени човек*“, „неко одређено 'ето ово'“ (Исто: 17, 20); и о *другим суйстијанцијама*, „у које, као у врсте, спадају супстанције у првом смислу, а осим њих тако се називају и родови тих врста“ (17). Реч је, дакле, о хипонимно-хиперонимним структурама типа *неки одређени човек* (прва супстанција) — *човек* — *сисар* — *живи створ* — *живо* (друге супстанције); *неки одређени ка-*

наринац (1. супст.) — *канаринац* — *ййица* — *йернаџа живоџиња* — *живоџиња* — *живо* (2. супст.).⁸ Оваква логичка, хипонимно-хиперонимна организација (подела на родове и врсте) својствена је само овој категорији појмова.⁹ Аристотел је објашњавао да образовање хипонимно-хиперонимних структура почива, с једне стране, на изразима *ойиџих својџава*, а са друге стране на изразима *сиџифичних разлика*.

2.2.1. Дакле, полазимо од претпоставке да се изворни смисао прве две „врсте“ (тј. прва два случаја) неаналогичке метафоре односио на изразе општих својстава истородних предмета, те и на њихово преношење „с рода на врсту, или с врсте на род“, а, можда, и са појмова *друге*, на појмове *йрве суйџиџиџије* (исп. „када се нешто тврди о нечем другом као свом субјекту [нпр. *То* („неки одређени човек“) *је човек*, *Човек је живо биће*, *Врабац је ййица*], онда све оно што се казује о предикату казиваће се и о субјекту“ (Аристотел 1954: 16): нпр. тај (/Петар) *йише*, човек *йише*; врабац *леџи*, птица *леџи*; али и обрнуто, нпр. *ЧОВЕК говори* — *ТАЈ* (/ПЕТАР ’одређени човек’) *говори*; *ПТИЦА леџи* — *КАНАРИНАЦ леџи* — *ТАЈ* (’одређени канаринац’) *леџи*, или сл. У прилог претпоставци о оваквом, двосмерном ширињу иду психолошки налази који указују на то да се „процес формирања појмова развија двоструко — у правцу општег и у правцу појединачног — скоро истовремено“ (Виготски 1996: 137). Јасно је и да најширу, хиперекстензивну примењивост морају имати изрази *најойиџиџиџих СВОЈСТАВА*.¹⁰ Примера ради, глаголи *храниџи се* или *расџи* везују се за све што припада роду *живо*: *ја се храним*, *ти се храниш* / *расџеш*; *храни се* / *расџе* човек, ~ животиња, ~ птица, ~ риба, ~ гуштер, ~ биљка, ~ невен, ~ мрав, итд. Ако појам *екџензија* повежемо са класом „ентитета на које се нека РЕЧ исправно примењује“ (в.

⁸ Аристотеловој *йрвој суйџиџиџији* каткад одговара смисао лингвистичких термина *референџија* и *референџијално значење*.

⁹ Тип хијерархијског устројства појмова „супстанџије“ несвојствен је појмовима осталих категорија: „квантитету“ (*месџо*, *маџериџа*, *време*, *говор*, *број*), „релативима“ (*роб* — *госџодар*, *крило*, *глава*, *мирис*, *сџајање*, *бацање*, *знање* и сл.) и „квалитетима“ (*бело*, *белац*, *грамаџичар*, *боксер*, *йиџаниџа* и сл.), в. Радић 2007: 426–430.

¹⁰ Са овим је повезана разлика између општих и посебних „места“ (опште место би нпр. било *сваки живи сџвор дџише*, а посебно он (човек) *удџише*, и сл.). Запажа се да „општа *месџа* неће никога учинити искусним у области неке посебне науке, јер се не односе ни на који посебан предмет; што се пак тиче посебних *месџа*, уколико постоји бољи избор пропозиџија, то ће се неприметније створити нова наука различита од дијалектике и реторике“ (Аристотел 2000: 45). Са овим је повезана и препорука да „метафоре треба изводити из области сродних предмета [...], управо онако као што се у философији, на пример, оштроумношћу сматра способност увиђања сличности код ствари које се веома разликују“ (Исто: 230, в. фус. 7).

1.0), наведени примери говоре да се „екстензивно значење“ не може приписати речима које именују класу (нпр. *живојџиња, биљка, цвети*), већ глаголима *хранији се, растји* или *мирисаји* (*мирише* цвет — *мирише* невен, *мирише* ружа, (*не*) *мирише* каранфил...). Јер, само њихове примене подразумевају увек нов, често врло различит смисао: глагол *растји* сваки пут подразумева различиту развојну путању врста (и појединачних ентитета) из рода *живо*, *хранији се* — различите начине и изворе *хране*, *мирисаји* — потпуно различите *мирише*.

2.2.2. Трећа „врста“ метафоре, тј. преношење израза с „врсте на врсту“, могла је подразумевати преношење израза специфичних разлика са предмета једне, на предмете друге врсте (или рода). За примере израза *специфичних разлика у Категоријама* се наводе само најопштија одређења, она која се не могу преносити на друге родове (нпр. „*сувоземно, двоного, крилато, водено* (живо биће)“, Исто: 16). Списак тих разлика је одраз стања тадашње науке, а условљен је потребом да се размотре најопштија логичка питања везана за хијерархијско устројство појмова из рода *живо*. Чињеница је, међутим, да се разлике између родова и врста друкчије изражавају у „обичном“ говору, где је њихов израз усклађен са устаљеним и неопаженим начинима изражавања (ситуационих) својстава предмета (човек *има две ноге*, ~ *хода*, ~ *говори*, ~ *мисли*; птица *има крила*, ~ *лети*, ~ *цвркуће*; риба *има њераја*, ~ *живи у води*, ~ *љива*; или сл). Дакле, трећа врста неаналогичке метафоре највероватније је морала подразумевати преношења израза специфичних разлика са предмета једног рода (нпр. *љива* риба, ~ шаран, ~ морски пас), на предмете других родова (нпр. Петар *љива*, човек ~, коњ ~, пас ~, змија ~; или, птица *има крила и лети*, лептир ~, муха ~, комарац ~, авион ~).¹¹

2.2.3. Да погледамо, сада, како су у спису (Аристотел 2002) на који се позивају истраживачи објашњене ове три „врсте“ метафоре (тј. неаналогичка метафора), и какав је однос између начелне дефиниције на једној, и тумачења примера на другој страни:

а) Пример *А галија ми ево с њ оји* узима се као илустрација преношења „с рода на врсту [...] јер, бити осидрен то је врста стајања“ (91); дакле, *стајање* — је род, *бити осидрен* — је врста;

¹¹ На могућност да се у развоју појмова заиста прави разлика између *летиња* својственог птици, с једне, и свим осталим класама предмета који лете, са друге стране, указује податак да племе Хопи „има једну именицу која покрива сваку ствар или биће које лети [нпр. инсекти, авион, пилот], са изузетком птица, чија се класа означава другом именицом“ (Ворф 1979: 147).

б) По истој логици, пример *Боме већ хиљаду добрих Одисеј учини дела*, узима се као илустрација за преношење „с врсте на род [...], јер хиљада значи множину, и ту је реч песник узео уместо речи мно-го“ (91); дакле, *хиљада* — је врста, а *множина* (*Много*) — је род;

в) Пример *Тучем живој и звади му // Тврдим тучем одсече*, тумачи се као илустрација преношења израза „с врсте на врсту [...], јер песник у овом случају каже извадити место одсећи, а у другом одсећи место извадити; а једно и друго је врста одузимања“ (91). У овом тумачењу, дакле, нема одговора на то шта је једна, а шта друга врста — обе пренесене речи се објашњавају као иста врста, „врста одузимања“.

2.2.4. Дакле, начелној дефиницији метафоре („преношење израза с једног предмета на други“) не одговарају ни одабрани примери, нити њихова тумачења. Свако од наведених тумачења садржи низ погрешака у схватању и тумачењу одабраних примера. Чини се да су објашњења тих примера тражена (и конструисана) полазећи од схватања да метафора почива само на речи која се „преноси“ (отуд и сврставање метафоре у „фигуре речи“). Као да се полазило од уверења да свака зависна реч има некакво „место“ које јој припада независно од контекста (да је нпр. однос између *стајајти* и *бити осидрен* једнак односу између *йишица* и *врабац*), те да свака метафора настаје простом заменом „места“ две речи и да се остварује независно од контекстуалних оквира, односно да се послужимо Аристотеловим речима, независно од „субјекта у чијем је телу“ приписано му својство, стање или положај. Некритички приступ наведеним тумачењима је, још од Цицерона, резултовао закључцима да је Аристотел помешао метафору са метонимијом, синегдохом или катахерзом (Скљаревска 2004: 8). Да још једном погледамо претходне примере:

а-1) Први пример свакако почива на језичком осећању да глагол *стоји* примарно изражава својства живих (самопокретних) предмета (нпр. човек *стоји*), и да је, како се у самој дефиницији каже, „пренесен“ са предмета једног на предмет другог рода или врсте, у наведеном примеру са рода *живо* (активно) на род *неживо* (инактивно): *галија стоји*, уместо *Галија је осидрена* — дакле са рода на род, а не „с рода на врсту“.

б-1) Други пример почива на преносу нумеричког квантификатора (*хиљаду*), својственог бројивим, дискретним предметима (цвет, стабло, кућа, дан и сл.), на апстрактне предмете којима је нумеричка квантификација несвојствена (*хиљаду добрих [...]* учини дела, м. *много добрих [...]* учини дела). Имајући у виду то да су разлике изме-

ђу предмета којима је својствена бројивост (оно што је „појединачно и једно на броју“ означавају само „прве супстанције“, Аристотел 1954: 20), и појмова којима је та врста квантификације несвојствена (релатив *дело*), разлике категоријалне природе, — јасно је да овај пример илуструје преношење израза са појмова једне, на појмове друге категорије, а не „с врсте на род“.

в–1) Дистинкције које Аристотел у *Кашегоријама* прави између појмова *кашегорија*, *род*, *врста*, *појам*, *име* и *пароним* (в. Радић 2007: 720–723) не допуштају да се прихвати тумачење према коме би глаголи (аористи) *извади* и *одсече* чинили две врсте предмета, као ни тумачење према коме би глаголи *сћајајти* и *бијти осидрен* (в. а–1) били у односу род — врста. У складу са Аристотеловом категоризацијом појмова, глагол *сћајајти* је пароним појма *сћајање*, који спада у посебан род „релатива“ назван *положја* (Аристотел 1954: 28). Као да се и у овој интерпретацији препознају тумачи (преносиоци) Аристотелове категоризације појмова, исти они према којима ситуациона својства предмета, нпр. *брода* — који може *половијти* и *бијти осидрен*, али се може рећи и да *сћоји*, *усидрио се*, *осидрен је*, — нису израз садржаја појма, односно ситуационог својства одређеног предмета, — већ су засебне врсте, чак засебне категорије појмова: „делање“ и „трпљење“ (в. Радић 2007: 124). У примеру *Тучем живој и звади му // Тврдим и тучем одсече*, глаголи (аористи, односно „падежи“, в. фус. б) *извади* и *одсече* су са неких других предмета (нпр. *извадити* нешто (из кутије), *одсећи* грану), на основу аналогije пренесени на *живој* — апстрактни предмет, појам из категорије релатива.¹²

2.2.5. Ако бисмо прихватили да је у начелној дефиницији неаналогичке метафоре верно пренесена изворна Аристотелова замисао, значило би да сви случајеви преношења израза својстава на несродне предмете потпадају под аналогичку метафору (нпр. *лејте ијтице* — *лејти ијерје*, ~ *ијрашина*, ~ *камен*, *ијролејте ми мисао* и сл.).¹³ Та би дефиниција налагала да се и први пример (*А галија ми ево сћоји* — преношење израза са рода *живо* на род *неживо*), који се у српском преводу не препознаје као намерно бирано језичко средство, мора прикључити

¹² Потоња неодређеност метафоре (в. Ивић 1986: 305), изражена у њеном сталном редесфинисању, које за последицу има настанак више међусобно супротстављених теорија (в. Велек/Ворен 2004: 237–271, Ковачевић 2000), и немогућност да се у било ком приступу метафори, укључујући и образовни, изгради јединствено становиште, — у највећој је мери последица наведених тумачења неаналогичког преношења.

¹³ Према Аристотеловој категоризацији, наведени примери спадају у различите категорије појмова: *ијтица* — супстанција, *ијерје*, *ијрашина*, *камен* — квантитети, *мисао* — квалитет / релатив (в. фус. 9).

аналогији. Вероватно је, међутим, да је и контекстуални оквир *галија сѿоји* у изворнику био стилски маркиран, да се стање мировања предмета у старогрчком језику неутрално изражавало неким другим глаголом ('седи' или 'ћути'),¹⁴ да се, дакле, и то преношење примећивало, што би говорило да су редактори овога текста метафору разумевали искључиво као „укас“.

Оваквом схватању неаналогичке метафоре и њеном сужавању на круг сродних предмета (предмети истог рода) противна су и Аристотелова запажања да су глаголи (тј. несамосталне лексичке речи) увек „знак онога што се каже о другој ствари, управо онога што припада једном субјекту или се налази у њему“ (Аристотел 1970: *О шумачењу*, 54). Друкчије речено, формална зависност лексичких речи је последица, и показатељ, њихове семантичке зависности, тј. њихове семантичке недовољности. Све упућује на схватање да глаголи (и придеви) захваљујући томе немају у својој дистрибуцији ограничења која су својствена појмовима (именицама), укључујући и појмове „специфичних разлика“ типа *живо, крилајто, двоного, сувоземно, сисар* или сл. Природу зависних речи на сличан начин је објашњавао и А. Белић (1958: 268): „Ако узмемо какав придев (*бео, црн, градски* и сл.) или какав глагол (*ћливајши, ћући, радијши* и сл.), ми их не можемо замислити без предмета чији су они саставни делови; ако хоћемо да им дамо карактер општи — или, како се обично вели апстрактни — ми их морамо поименичити: *ћливање, ћуча, рад* и сл.; *белина, црнина, 'градскоси'* и сл.“. Као речи које главнину смисла добијају у контек-

¹⁴ На ово упућује податак да глагол *κάθομαι* у грчком језику „поред значења 'седети' има и значење 'становати'“, што се бележи и у велико балканизованом македонском језику, у калкираним изразима типа *кај седеш* 'где станујеш' (Конески 1966: 185, исп. срп. *староседелац*). Македонски језик познаје и друге примене овог глагола, познате и појединим српским дијалектима, пре свега онима који су дубље захваћени процесима балканизације. У тим се говорима стање мировања (непокретност, инертност и привремена или трајна нефункционалност) неживих и живих предмета неутрално не исказује глаголом *сѿоји*, већ глаголима *седи* и(ли) *ћути*. У косовско-метохијским говорима глагол *седеш* се примењује и у смисловима 'остати' („Оћеш ли седет колико у род?“), 'становати, пребивати' („Де седите ви сад?“), 'имати, притежавати', 'стајати, пристајати' („Пченица седи како врабац“, „Ич ти лепо не седи тај фермен“). У смислу 'стајати, ништа не радити, ишчекивати, оклевати' у истом се дијалекту јавља и глагол *ћушет* („Што ћутиш ту, што не идеш на раду“, „Још онде ћути (тј. стоји)“, „Ћути ли ти још она њива“), Елезовић: *седеш, ћушет*. Дакле, у овим је говорима глагол *сѿојај* „понајчешће замењен глаг. *седеш*: *Седи ли ти још она секира*“ (Исто: *сѿојај*). Стога, ако је примена ових глагола у нашим дијалектима унеколико пандан стању у грчком језику, некакав стилски ефекат би се можда могао постићи превођењем израза са *лежи* (*А галија ми ево лежи*) м. са *сѿоји*.

сту, глаголи (и придеви) се лако преносе са предмета на предмет и увек изнова ступају у својеврсну симбиозу са појмовима којима се у говору приписују. Јасно је, стога, да нас само конвенција држи у корисној заблуди да смо речју *иде* у примерима *иде живи створ*, ~ *човек*, ~ *мачка*, ~ *йишица*; *иде воз*, ~ *брод*; *иде вода*; *иде време*, ~ *раји*, ~ *јесен*, ~ *живоји*, ~ *срји*, — изразили по нечему слично ситуационо својство разнородних „предмета“.¹⁵

3.0. Дакле, добри примери служења метафорама као „обичним речима [...], без примећивања [реторичке] вештине“ (в. 2.0), не налазе се само у преношењу израза својстава на истородне предмете (прве три „врсте“ метафоре), него и у свим осталим неприметним преношењима. Само је анализом, попут оне која се у истраживању апстрактних појмова примењује у савременој когнитивној лингвистици (в. Кликовац 2004: 7–44), могуће уочити „метафоричке изразе“, и на основу њих исконструисати копулативну метафору која ће илустровати „пресликавање структуре једног појма (или појмовног домена), који је обично чулно сазнатљив и добро познат, на други домен“ (Исто: 11–12). Чињеница је, међутим, да у свим оваквим случајевима не постоји поуздан метод да се открије „изворни домен“ или „изворни“ предмет (исп. конструкције типа РАСПРАВА *ЈЕ РАТ*, ЉУБАВ *ЈЕ БОЛЕСНИК*, ЉУБАВ *ЈЕ РАТ*, СРЕЋА *ЈЕ ТЕЧНОСТ*, СРЕЋА *ЈЕ ИЗДИЗАЊЕ ОД ТЛА* и сл., Исто: 12–16). Кад се год недвосмислено препознаје изворни домен, тад се обично и „вештина“ примећује, исп. *шучем живоји извади му* (предмети се ваде, нпр. *извади* књигу из торбе), *жена је йолешела йрема врайшима* (птица *леши*), *он добро йлива* 'добро се сналази у животу' (риба *йлива*), *йрава дише* (човек *дише*), *само грми на мене* (гром *грми*), и сл., — посредни је, дакле, аналогија.

4.0. Сваком ко реши да анализира овремене својство које је истим глаголом приписано различитим предметима (несродним и сродним, па чак и предметима исте врсте) постаће јасно да иста реч у скоро свакој новој примени има бар донекле различит смисао. За разлику од било какве надговорне (појмовне) употребе глагола, која на неки начин може бити и формално обележена (нпр. глаголска именица у српском језику), а која, како би казао Аристотел, „своме значењу додаје и з в е с н о спајање“¹⁶ (Л. Витгенштајн је то називао „нормални

¹⁵ Осврћући се управо на овај пример, И. Грицкат (1967: 224) претпоставља да је *ићи* „највероватније имало првобитно широко значење самоиницијативног или самониклог кретања“.

¹⁶ Према Аристотеловој категоризацији појмова, опојмљени глаголи (глаголске именице у српском језику) већином припадају категорији релатива. Кад се каже

случај“, 1969: т. 141) — глагол у личном облику је увек само „знак онога што се каже о другој ствари, управо онога што припада једном субјекту или се налази у њему“ (Аристотел 1970: *О тумачењу*, 54), и он, дакле, сам по себи, и сам за себе, није ништа друго до знак.

4.1. Илустрације ради, у РМС је за глагол *стајајти* нумерички издвојено 17 значења, и то без јасних критерија за њихово издвајање. У суштини, издваја се онолико смислова колико се потврда наводи: 1. *људи стоје* [на ногама], *људи стоје* [наглавачке, на руци или глави]; 2. *ствари* (*гусле, оружје, кошаре*) стоје; *место* (*село Брдовец*) стоји, *врба стоји*; *вино стоји* [у крчагу]; *прашина* [се диже и] стоји; *слика стоји* [у мислима], *нешто стоји* [у памети]; 3. *ти стојиш* [у строју], *други стоје* [пред олтаром], *одбрамбени израчи стоје*; 4. *чети* стоје чврсто, *момчад стоји* [у пашиној служби], [како] *ти стојиш* [са начелником], [Андрија ... је прегледавао како] *лоза стоји*, *либералне идеје стоје* [да не може бити горе]; *ошочи* стоје [нешто боље јер увозе уље]; *свешт* [који] добро стоји [пева о сиромаштву]; *ми* не стојимо рђаво; итд. Међу наведеним примерима могао се сасвим регуларно наћи и пример *А галија ми ево с т и о ј и*. Јасно је, дакле, да се глаголом *стајајти* сваки пут указује на битно друкчија ситуациона стања субјеката којима се приписује, а при том је тај глагол најчешће и једини могући (неопажен) израз датих стања. Трагање за „есенцијалним“ значењем (или за „изворним појмовним доменом“) било би излишно код већине сличних речи које немају аутономно значење.

4.2. Међу наведеним потврдама, које већином изражавају стање које се чулима може о п а з и т и као положај неког физичког предмета, налазе се и потврде које изражавају својства нематеријалних (апстрактних) предмета (*слика стоји* [у мислима], *нешто стоји* [у памети], *либералне идеје* стоје [да не може бити горе], потом и *време стоји*, *стоји звук*, итд.; Исто), које су, такође, једини могући (неопажени) изрази онога што се о датим апстрактним ентитетима немеравало рећи. Одакле су ти изрази пренесени? Дијалекатске варијације у примени глагола мировања у српском језику (*стајајти*, *седећи* и *ћушајти*)

да они тада „своме значењу додају и з в е с н о спајање“, мисли се на чињеницу да дати израз својства у тренутку довођења до свести бива повезан — „спојен“ само са предметима одређене врсте. Примера ради, именице *цвркућ* / *цвркућање* или *лећење* у нашој су свести „спојене“ са ’птица’, *раћање*, *мишљење* или *идење*, са ’човек’ и сл. (Претрага софтвером показује да је именица *идење* у РМС потврђена само двапут, оба пута у лексикографском делу текста везано за човека: „идење ван“, „идење натраг“; РМС: *излаз, њоврашак*). Изгледа да је наша свест склона да превиди да се пароними појма *идење* везују за све што се креће, или да се *раћање* везује и за животињу (*родило се здраво теле*), воћку (*родила јабука*), мисао (*родила се мисао*), и сл.

као израза неког ситуационог својства неживог предмета, нпр. *веш* (неопран или неопеглан, на одређено место неспакован) *сџоји* (горње Подриње) / *седи* (јужна Србија) / *ћуџи* (Поморавље, Копаоник); *куће сџоје* (горње Подриње) / *куће ћуџе* (Копаоник); *канџар* (окачен нпр. о дрво) *седи* (Копаоник) / *канџар* (окачен о дрво) *сџоји* (горње Подриње); *џо* (одевни предмет, фризура и сл.) *џи добро сџоји* / *џо џи добро ћуџи* / *џо џи добро лежи* и сл., — говоре да би, логички посматрано, глаголи *седи* и *ћуџи* могли бити сасвим одговарајућа замена за многе контексте у којима је у стандарду уобичајен глагол *сџајаџи* (в. фус. 14). Међутим, уобичајена примена је учинила да би већина нас спојеве типа *време ћуџи* или *време седи* доживела или као грешке, или као намерно преношење израза.

5.0. Мисао о предмету (препознавање појмовног домена), односно знање „места“ (контекста) са кога је реч пренесена, изостаје и у употреби именица које значе материјалне „предмете“ који реално постоје као *део* нечега, који, дакле, немају своју издвојену и независну егзистенцију. Због тога се у дечијем дефинисању именица¹⁷ које означавају делове тела (било ког „тела“) указују различите релације, односно различити комплекси (сложене представе) у које се уклапа дати релатив: *глава — човек* („глава од човека је једна округлина“, „глава иде са ногама, а једе са рукама“), *глава — сџока* („глава од стоке је једна издужина на животињу“), *глава — лав* („има глава од лава, она је много опасна“), *око — глава — човек* („човек има главу да не буде слеп“, „глава има очи, очи пазе да не паднеш на главу“), *уво — глава* („у глави има рупе за увета на странама“), *бркови — глава — мушкарац* („глава има бркове за мушкараца да се жени“), *рогови — глава* („глава има и рогове ако је стока“); *срце — сџомак — човек* („срце је организам од човека што има човек у стомаку“), *срце — оловка* („пенкало пише мастилом, а оловка срцем“, „срце је много ломљива ствар па мораш поново да оштриш оловку“), и сл. (Оловка пише срцем: *глава, оловка, срце*). Ови примери показују да се именица *глава* (и *срце*) врло лако уклапа у различите комплексе, при чему, изгледа, ни овде не постоји разлика између „примарне“ и секундарне примене (исп. Драгићевић 2007: 133; о раширености примене оваквих лексема у српском језику и о механизмима њиховог ширења в. Гортан-Премк

¹⁷ Примери који следе (одговори на питања *Шџа је џо глава? Шџа је срце?*) преузети су из књиге *Оловка џише срцем* (в. Цитирана литература). Испитивање у оквиру кога су прикупљани дечији одговори обављено је 60-их година прошлог века у Институту за психологију, а њиме је било „обухваћено око 2000 девојчица и дечака из Србије, узраста 4 до 14 година“ (Исто: 5).

2002). Чини се да је свака примена ових речи истог ранга, да је подједнако регуларна. Виготски (1996: 127) запажа да се овакве речи (*нога, рука, грло*) „преносе асоцијативно“, и да „реч ту није знак неког смисла с којим ју је повезало мишљење, него знак чулно датог предмета, асоцијативно повезаног са другим чулно опажљивим предметом“ (Исто: 128). Ако знамо да овакви појмови припадају категорији релатива (Аристотел 1954: 27–33; Радић 2007: 727), никаква нам „реконструкција“ неће помоћи да спознамо историјске „околности у којима се одиграо чин преношења назива“ (Виготски 1996: 128), јер „релативи су оно чије је биће идентично са неким одређеним односом према нечем другом“ (Аристотел 1954: 32). То говори да задобијање (и утврђивање) смисла релатива типа *глава* увек подразумева контекст (*глава човека, ~ птице, ~ лава, ~ ексера, ~ шећера, ~ породице, и сл.*),¹⁸ као што се у контексту утврђује (увек изнова осмишљава) смисао већине глагола или придева (*иде човек, ~ паун, ~ лав, ~ ексер, ~ вода; мека маца, ~ играчка, ~ бунда, меке папуче, меко крзно, ~ ћебе, мека крушка, ~ вода, или сл.*).

*

б. Можемо закључити да је случајеве неопажене употребе исте зависне речи уз појмове сродних или несродних предмета прихватљиво звати преносом (метафором) само у оном смислу у коме се, на пример, *ширење* неког мириса, или, пре, неке болести, назива преношењем. Као што се никада поуздано не може знати где је „изворни домен“ грипа (која је особа била његов примарни ималац) и докле ће се простирати његово ширење, тако се не може знати ни шта је изворни домен и колики је потенцијални опсег, тј. ширина примене бројних семантички зависних речи. Одавно је упозорено да се за случајеве „статичне полисемије“ речи типа *велики* или *ићи* „ни историјски ни према данашњем језичком осећању не може тврдити да представљају било у ком правцу филијацију неког првобитног јединственог значења, апстраховање или померање“ (Грицкат 1967: 224). За овакве је појаве И. Грицкат предложила термин „*латисемија* (широкозначност, а не многозначност)“. Управо по овом принципу, видели

¹⁸ Вероватно је да ће тек антропоцентрична свест, са којом се не рађамо већ је стичемо, допринети да одрасле особе овакве називе примарно вежу за делове људског тела. Наведени дечији примери показују да нам је таква врста центризма страна у раном детињству, док нашим разумевањем света управља „очигледно-акциони“ карактер наше свести (в. Лурија 2000: 70–71), што је период (2 — 7/8 год.) када се уобичава и наш говор.

смо, делује и *хиперекстензија*, која се везује за функционално-семантичка својства првих детињих речи. Познавање осећаја који имамо при додиру разнородних предмета које окупљају прве дечије речи (нпр. *ма* / *маца*, в. 1.0, или *йец* / *жизж*), јасно казује да дете тим речима не именује предмете, већ изражава запамћени пријатан осећај *шо-йлог* и *меког* (исп. *маца* 'зрело семе маслачка или тополе'), односно непријатан осећај *врүһег* или *врелог* (*ојећи се*). То говори да *йлајиисемија* и *хиперекстензија* почивају на истим механизмима функционисања речи. Ако пак прихватимо да зависне лексичке речи немају утврђена општа значења (в. Белићев став у 2.2.5), те да се може говорити само о њиховом смислу, онда се као основни термин у овом домену намеће управо *екстензија*.

Отуда би ваљало, дакле, говорити о *интензивној метафори*, која почива на аналошком повезивању два предмета или појма — сингуларна је, опажа се и иде у дубину („метафора на основу аналогије“, тј. поетска метафора), и о *екстензивној метафори*, која се увек тиче само једног предмета, или појма — шири се, не опажа се и остаје на површини (неаналошка, тј. језичка и(ли) појмовна метафора). Дефиниција метафоре и контекст у којем је она обрађена у Аристотеловој *Поетици* недвосмислено показују да је у неаналошком преношењу израза аутор препознавао темељни језички механизам, — метафоре као „властите и обичне“ речи којима се у разговору сви служимо, „без примећивања (реторичке) вештине“.

Литература

- Аристотел 1954: Aristotel, *Kategorije*, Kultura, Beograd (предговор и превод Мирослав Марковић).
- Аристотел 1970: Aristotel, *Organon*, Kultura, Beograd (предговор Богдан Шеших, превод Ксенија Атанасијевић).
- Аристотел 2000: Aristotel, *Retorika*, Plato, Beograd (превод и коментари Марко Вишић).
- Аристотел 2002: Aristotel, *O pesničkoj umetnosti*, Dereta, Beograd (превод и коментари Милош Н. Ђуровић).
- Белић 1958: Александар Белић, *O језичкој природи и језичком развићу*, I књига, Нолит, Београд.
- Велек/Ворен 2004: Rene Velek, Ostin Voren, *Teorija književnosti*, Utopija, Beograd.
- Виготски 1996: L. S. Vigotski, *Mišljenje i govor*, Problemi опште психологије (tom други), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Витгенштајн 1969: Ludvig Vitgenštajn, *Filosofska istraživanja*, Nolit, Beograd.
- Ворф 1979: Bendžamin Li Vorf, *Jezik, misao i stvarnost*, Biblioteka XX vek, BIGZ, Beograd.

- Вујаклија 2002: Милан Вујаклија, *Лексикон сѝраних речи и израза*, Просвета, Београд.
- Гортан-Премк 2002: Даринка Гортан-Премк, *Семантичко-дериwациони речник срѝског језика*, САНУ — Матица српска — Институт за српски језик, Нови Сад — Београд.
- Грицкат 1967: Ирена Грицкат, *Сѝилске фигуре у свейлу језичких анализа*, Наш језик XVI/4, Београд, 218–235.
- Драгићевић 2007: Рајна Драгићевић, *Лексикологија срѝског језика*, Завод за уѝбенике, Београд.
- Елезовић: Гл. Елезовић, *Речник косовско-меѝохиског дијалекѝа*, Српска краљевска академија, Београд, 1932, 1935.
- Ивић 1986: Milka Ivić, *Jedan prilog problematici metafore* (у Ивић 1995: 305–313).
- Ивић 1995: Milka Ivić, *O nazivima boja*, O zelenom konju: novi ogleđi, Biblioteka XX vek, Beograd, 9–101.
- Ивић 2000: Milka Ivić, *Boje u jeziku*, Lingvistički ogleđi, tri, Biblioteka XX vek, Beograd, 7–52.
- Ивић 2002: Milka Ivić, *O metaforičnim ekstenzijama naziva boja*, Red reči, Biblioteka XX vek, Beograd, 34–44.
- Клајн/Шипка 2008: Иван Клајн, Милан Шипка, *Велики речник сѝраних речи и израза*, Прометеј, Београд.
- Кликовац 2004: Duška Klikovac, *Metafore u mišljenju i jeziku*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Ковачевић 2000: Милош Ковачевић, *Сѝилистѝика и грамаѝика сѝилских фигура*, Кантакузин, Крагујевац.
- Конески 1966: Блаже Конески, *Исѝорија македонског језика*, Београд.
- Кристал 1988: Devid Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Nolit, Beograd.
- Лурија 2000: Aleksandar R. Lurija, *Jezik i svest*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Оловка пише срцем: Vanja Rupnik, Budimir Nešić, *Olovka piše srcem*, Delta Press, Beograd, 1980.
- Перс 1993: Čarls Sanders Pers, *Izabrani spisi. O pragmatizmu i pragmaticizmu*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd.
- Радић 2007: Јованка Радић, *Аристотелово учење о љојму, речи и катеѝоријама*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику L, Нови Сад, 715–731.
- Радић 2008: Јованка Радић, *Деѝе и меѝафора*, Књижевност за децу у науци и настави, Научни скупови 3, Педагошки факултет у Јагодини, Јагодина, 171–182.
- Рикер 1981: Paul Ricoeur, *Živa metafora*, Biblioteka Teka, GZH, Zagreb.
- РМС: *Речник срѝскохрвайскога књижевног језика*, I–VI, Матица српска, Нови Сад, 1967–1976.
- Скљаревска 2004: Г. Н. Скљаревская, *Метафора в системе языка*, 2-ое издание, Филологический факультет СПбГУ, Санкт-Петербург.

Резюме

Йованка Радич

МЕТАФОРА И (ГИПЕР)ЭКСТЕНСИЈА

Термин «экстенсия» имеет гораздо более определенное значение по сравнению с термином *метафора*: экстенсия подразумевает способность выражения (обычно лексически зависимого слова) к *расширению* и выражению свойств предметов, которые настолько различны по своей природе, что исключена всякая возможность подобия любого из их свойств (*иде* человек, ~ паун, ~ лав, ~ ексер, ~ вода; *мека* маца, ~ играчка, ~ бунда, *меке* папуче, *меко* крзно, *мека* крушка, ~ вода, и т. п.). Экстенсия, в указанном значении, связана с *гиперэкстенсией*, а также с метафорой не по аналогии, т. е. с первыми тремя «видами» метафоры, выделенными в «Поэтике» Аристотеля («перенесение наименования с одного предмета на другой, причем или с рода на вид, или с вида на род, или с вида на вид»). Различие между (1) поэтической метафорой («украшение», «стилистическая фигура»), замечаемой потому, что она основывается на сближении двух понятий по аналогии и тем самым «сообщает новое знание» или «живо представляет вещь», и (2) метафорой не по аналогии, т. е. переносом наименования, который неограниченно и незаметно расширяется, т. к. он не основан на установлении связей по аналогии между предметами (*понятийная метафора* — аспект, который до недавнего времени включался в термин *полилексия*), — можно достаточно точно обозначить при помощи терминов *интенсивная* и *экстенсивная метафора*, составляющих оппозицию. Таким образом, можно говорить об *экстенсивной метафоре*, которая развивается в ширину и незаметна, и об *интенсивной метафоре*, которая замечается, т. к. развивается не в ширину, а в глубину.

ПРВОСЛАВ РАДИЋ
(Београд)

О ЕКСТЕРНОЈ СТАНДАРДИЗАЦИЈИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА*

Слабљење, а затим и распад СФРЈ одразили су се, између осталог, и на разградњу тзв. српскохрватског језика. Онако како су вањски политички утицаји имали удела у распаду СФРЈ, тако они данас имају удела и у лингвистичком профилисању нових стандарда. Но, као што се рушење Југославије није могло замислити без последица првенствено по српски народ, тако и претварање „српскохрватског“ језика у низ језичких стандарда-наследника не пролази без оспоравања права деловима српског народа (нпр. у Хрватској, Босни и Херцеговини, Црној Гори), — пре свега оних која се односе на језички и културни, дакле, национални идентитет. То добро илуструју управо вањски утицаји у области језичког инжињеринга, а они се, у основи, могу сврстати у екстензивне (нпр. рекламе и рекламна упутства, радио и ТВ програми) и интензивне (учбеници, приручници и сл.).

Кључне речи: српски књижевни језик, екстерна стандардизација, граматике, норма, социолингвистика, рекламе, рекламна упутства.

0. Процес глобализације у западњачкој цивилизацији, са својим у основи централистичким тежњама,¹ није усмерен само на редефинисање глобалних економских и политичких односа у свету, већ и на читав корпус друштвених појава, укључујући и језичку политику. Такве појаве назначене су ангажовањем тзв. међународне заједнице на Балкану након распада СФРЈ, а свакако и много раније. На лингвистичком плану оне су посебно илустративне у домену судбине српског (тј. „српскохрватског“) књижевног језика. Овај језички идиом, па и његови говорни представници, с политичком и економском кризом, а затим и распадом СФРЈ, био је и у иностраној средини, тј. на споља-

* Основу овог рада чини ауторов реферат са истим насловом, прочитан на 38. међународном научном скупу слависта у Вукове дане (Београд 2008).

¹ Када је о савременом глобализму реч, занимљиво је да њега, чини се, још Н. Трубецкој између два светска рата антиципира у тзв. „европском космополитизму“, додуше као виду „општероманскогерманског шовинизма“ (Трубецкој 2004: 15).

шњем плану, подвргнут како екстензивном тако интензивном редефинисању. Тиме су подржане и иначе присутне склоности ка даљем уситњавању балканског цивилизацијског простора.

Први, екстензивни приступ карактерише се ширином корпуса, али обично без посебне жеље за наглашеном лингвистичком стручношћу. Он је садржан, на пример, у језику рекламних садржаја намењених овом подручју, у говору филмских и др. ликова у различитим страним остварењима с тематиком из ових географских области,² у страним радио и ТВ програмима емитованим за подручје бивше СФРЈ, итд. На плану интензивног редефинисања „српскохрватског“ језика спроводи се својеврсна рестандардизација његових варијаната, која се не карактерише толико ширином, колико дубином захвата, тачније тежњом да се он представи резултатом стручног и научног приступа. Овакви процеси најбоље се прате у страниј убедничкој литератури намењеној савладавању овог (/ ових) језика у иностранству, дакле, у убденицима намењеним студентима који уче овај језик у бројним лекторатима широм света. Задржају се на примерима који илуструју ове видове екстерне језичке стандардизације.

1.1. У оквиру екстензивних процеса овог типа језичке стандардизације посебно се као илустративан намеће богат рекламни материјал, јер он обично тежи да, на свој начин, у зависности од тога у којим центрима је језички (тј. преводачки) концепиран, представи „језичку“ разновидост која се устаљује у области некадашњег „српскохрватског“ језика (исп. Радић 2003: 128–129). Тако су се на упутству једне пасте за зубе (Vademecum laboratories, Perfection 5 — Schwarzkopf & Henkel, Düsseldorf — Germany), поред низа језика, сврстаних уз имена држава — Словенија, Чешка, Словачка, Пољска, Бугарска, Мађарска, Румунија, Македонија, Косово и Метохија (представљено шиптарским језиком)³ — нашли подвојени, у рангу посебних језика, идиоми који се говоре у Хрватској и Босни и Херцеговини, на једној

² Посебно се у америчкој филмској продукцији последњих деценија, у филмовима с тематиком скорашњих ратних збивања на Балкану, јавила пропагандна потреба за представљањем ликова с типично „српским“ менталитетом, укључујући и њихов говорни идиом. Већина ових филмова још увек није доступна српском тржишту, а они могу представљати добар извор за различите врсте културолошких и антрополошких истраживања у вези са местом српског народа у процесима глобализације.

³ За разлику од Албаније, Косово и Метохија (KSV) се, и поред свог нелегалног самопроглашења, нашло на списку земаља којима је доступан овај западноевропски производ. Самопроглашење косовске државности, као и чињеница да су њени пропагатори за тамошње званичне језике прогласили шиптарски и српски, није сметало маркетиншким стручњацима да се опрделе за овакав приступ рекламном материјалу.

(HR–BiH), и Србији и Црној Гори, на другој страни (SRB–MNE). Да се задржимо кратко на овом тексту у намери да откријемо шта све српски потрошачи овог производа могу да науче о свом језику и његовом односу према другим, суседним „језицима“:

„HR–BiH Vademecum laboratoriji povezuju moderna otkrića znanosti s biljem iz prirode kako bi održali zube i desni zdravima. **5 učinaka za prirodno zdrave zube i desni: 1. Jačanje cakline 2. Izbjeljivanje 3. Zaštita desni 4. Svježina 5. Borba protiv zubnih naslaga.**⁴ Vademecum laboratoriji razvili su zubnu pastu Perfection 5 s 5 biljaka. Formula pruža 5 učinaka: ojačanu caklinu, bijele zube, zaštićene desni, svjež dah i sprječava stvaranje zubnih naslaga. Također sadrži 5 biljaka: encijan, matičnjak, amiku, kadulju, borovicu te fluor koji učinkovito ojačava Vašu zubnu caklinu. Perite Vaše zube dvaput dnevno i posjećujte Vašeg zubara dvaput godišnje. Sadrži natrijev fluorid (1450 ppm F). Djeca mlađa od 6 godina trebala bi koristiti manju količinu paste za zube (otprilike veličine graška), a pranje zubi trebalo bi im nadgledati kako bi se smanjila mogućnost gutanja paste za zube. Ukoliko koristite nadomjestke fluora, konzultirajte se s Vašim stomatologom.“

„SRB–MNE Vademecum laboratorije, kombinujući savremena naučna istraživanja i sastojke lekovitog bilja, doprinose očuvanju zdravlja zuba i desni. **5 akcija za prirodno zdrave zube i desni: 1. jačanje zubne gleđi 2. izbjeljivanje 3. zaštita desni 4. svež dah 5. uklanjanje naslaga sa zuba.** Vademecum laboratorije napravile su Perfection 5 pastu za zube sa 5 lekovitih biljaka. Njena formula omogućava Vam pet različitih akcija u isto vreme: jačanje zubne gleđi, izbjeljivanje, zaštita desni, dugotrajan svež dah, uklanjanje naslaga sa zuba. Takođe sadrži 5 lekovitih biljaka: gorčicu, matičnjak, amiku, žalfiju, kleku kao i fluorid koji efikasno jača zubnu gleđ. Perite zube dva puta dnevno i posećujte stomatologa dva puta godišnje. Sadrži natrium-fluorid (1450 ppm F). Deca ispod 6 godina bi trebalo da nanesu pastu u veličini zrna graška na četkicu za zube uz nadzor kako bi se gutanje minimiziralo. Ukoliko dodatno uzimate fluorid, konsultujte Vašeg stomatologa.“

1.2. Иако је један број разлика између тзв. хрватске и српске варијанте поодавно утаначен, исп. овде *također / takođe*, глагол *trebati* у личној / безличној употреби (Дјеса... *trebala bi* / Деца... *bi trebalo*), лексичке поларизаторе као *znanost / nauka*, различите адаптанте типа *laboratoriji / laboratorije, konzultirajte / konsultujte* и др., — пажњу привлачи тежња да се појача присуство нови(ји)х видова језичко-културолошке поларизације на овој географској релацији. Видимо, тако, да се на фонетском плану утврђује разлика у рефлексима старог *jaiša* у Хрватској и Босни и Херцеговини, на једној, и Србији и Црној Гори, на другој страни, исп. HR–BiH *izbjeljivanje, svježina, bijele zube*,

⁴ Овде болдиран текст дат је у упутству црвеним словима.

svjež dah, sprječava, posjećuje, djeca : SRB–MNE *izbeljivanje, svež dah, deca*. Јасно је да оваква поларизација не одговара стварности јер се српском народу (тј. језику) не може оспорити право на употребу ијекавице, нити се језичка норма у Црној Гори може подвести под екавицу.

1.3. На морфолошком и морфосинтаксичком плану наметнута је опозиција у употреби инфинитива, односно његовог еквивалента, конструкције *da* + презент, исп. HR–BiH *Djeca... trebala bi koristiti (pastu)* : SRB–MNE *Deca... bi trebalo da nanesu (!) pastu*. У области глаголске реакције облик *конзултирајћу / конзултовајћу* везује се за различите падежне облике (инструментал и акузатив), исп. HR–BiH *konzultirajte se s Vašim stomatologom* : SRB–MNE *konsultujte Vašeg stomatologa*.⁵ Морфолошки инжињеринг је и овде присутан у творбеној поларизацији, као HR–BiH *ojačava* : SRB–MNE *jača*, а неретко се морфолошка опозитност симулира и различитом граматичком формом истог глагола, исп. HR–BiH *zaštićene desni* (као допуна глагола *ипружајћу*) : SRB–MNE *zaštita desni* (као допуна глагола *омогућавајћу*). Ипак, у оваком приступу је тешко остварити доследност, па ће се у претходној реченици HR–BiH текста јавити израз *zaštita desni*, управо идентичан ономе у SRB–MNE. Посебну пажњу завређује тежња да се, где год је то могуће, учврсти поларизација између предлога *s* и *sa*, исп. HR–BiH *s 5 biljaka* : SRB–MNE *sa 5 lekovitih (!) biljaka*.⁶

1.4. У домену лексике ова поларизација се покушава градити и једним бројем произвољно супротстављених лексема, иако оне обично паралелно опстају у српском, често као конкурентне, исп. HR–BiH *Formula pruža* : SRB–MNE *formula omogućava*, HR–BiH *koristite* : SRB–MNE *uzimate*, исп. и: HR–BiH *koristiti... pastu* : SRB–MNE **naneti (da nanesu) pastu*. И даље је наглашена тежња да се страна лексика припише источној варијанти, односно „српском“ језику, исп. HR–BiH *učinkovito* : SRB–MNE *efikasno*, HR–BiH *5 učinaka* : SRB–MNE *5 akcija (!)*, HR–BiH *zubar* (али и *stomatolog*) : SRB–MNE *stomatolog*, HR–BiH *zubna caklina (i caklina)* : SRB–MNE *zubna gled*, HR–BiH *smanjila* : SRB–MNE *minimiziralo*. Изузетак је HR–BiH *moderna* : SRB–MNE *savremena*, и поред чињенице да западна варијанта познаје и придев *suvremen*.⁷

⁵ Према овоме, како се види из натписа на другим језицима, излази да је по питању реакције овог глагола „хрватски“ ближи македонском и бугарском (инстр.), него „српском“ (акуз.).

⁶ На морфолошком плану бележимо и друге „разлике“, као HR–BiH *dvaput* : SRB–MNE *dva puta*.

⁷ На другој страни, интернационални термин *модеран*, судећи по стању у осталим натписима, „хрватски“ дели с готово свим осталим овде заступљеним јези-

И у ботаничкој терминологији давана је углавном произвољна поларизација синонимних, па и конкурентних облика, што је, вероватно, требало да буде у служби даље варијантско-лексичке поларизације у оквиру некадашњег „српскохрватског“ језика. Тако је у HR–BiH заступљен термин *kadulja*, док се у SRB–MNE као његов опонент нашла *žalfija*, иако овако замишљена поларизација не одговара стању на терену (исп. Симоновић 1959: *Salvia*, 415–416).

1.5. Као посебно податна за симулирање разлика међу овим стандардима истиче се област синтагматских варијација, свакако због могућности широке структурне дисперзије, па отуда и огромних могућности лингвистичког инжињеринга. Тако се овде као опозитне бележе синтагме HR–BiH *zubne naslage* : SRB–MNE *naslage sa zuba*, уз тежњу да се предлошко учешће у оваквим моделима веже за источну варијанту. Вероватно отуда и поларизација: HR–BiH *veličine graška* : SRB–MNE *u veličini zrna graška*. Ипак, у HR–BiH тексту бележимо дублет *zubna pasta* : *pasta za zube* (x 2), док је варијанти SRB–MNE намењено само *pasta za zube*. У област синтагматских варијација свакако спада и поларизација HR–BiH *Djeca mlađa od 6 godina* : SRB–MNE *Deca ispod 6 godina*. У ово се понекад укључује активирање стилистичког средства (нпр. метафоре) као разликовног елемента, исп. HR–BiH *Borba protiv zubnih naslaga* : SRB–MNE *uklanjanje naslaga sa zuba*, HR–BiH *razvili su* (лабораторији) *zubnu pastu Perfection 5* : *napravile su* (лабораторије) *Perfection 5 pastu za zube* — при чему се ове појаве, наравно, јављају и у спрези с другим језичким „опозитностима“ (конгруенција, ред речи и сл.).

1.6. Често се „разлике“ постижу једноставним скраћивањем или проширивањем израза у оквирима већ различито пројектованих синтаксичких варијаната (в. 1.7), исп. HR–BiH *svježina* : SRB–MNE *svež dah*, HR–BiH *mogućnost gutanja* : SRB–MNE *gutanje*, HR–BiH *bi-jeli zubi* : SRB–MNE *izbeljivanje*. Посебан случај овде чине примери у којима је у једној од варијаната уметнут, односно уклоњен атрибут — HR–BiH *svjež dah* : SRB–MNE *dugotrajan svež dah*, HR–BiH *s 5 biljaka* : SRB–MNE *sa 5 lekovitih biljaka*, исп. и HR–BiH *veličine graška* : SRB–MNE *u veličini zrna graška*.

Овде спадају примери у којима су и облици за учтивост (личне заменице) разликовни елеменат. Њихова се дистрибуција може лако

цима (словеначким, чешким, словачким, бугарским, македонским, па и мађарским, укључујући и шиптарски с Космета), — али не и са „српским“.

претпоставити, исп. HR–BiH ојаћава *Vašu* zubnu caklinu : SRB–MNE јаћа zubnu gleđ, HR–BiH Perite *Vaše* zube : SRB–MNE Perite zube.

1.7. У ово се, најзад, али не на последњем месту, укључује читав спектар реченичних импровизација, исп. HR–BiH Formula pruža 5 učinaka : SRB–MNE *Njena* formula omogućava *Vam* pet *različitih* akcija *u isto vreme*, HR–BiH sprječava stvaranje zubnih naslaga : SRB–MNE uklanjanje naslaga sa zuba, HR–BiH pranje zubi *trebalo bi im nadgledati* : SRB–MNE *...bi trebalo... uz nadzor*. На реченичном плану реч је једноставно о спектру прилично слободних језичких импровизација које се погрешно везују за стандарднојезичку поларизацију. Већ нам прва реченица о томе довољно говори:

HR–BiH Vademecum laboratoriji povezuju moderna otkrića znanosti s biljem iz prirode kako bi održali zube i desni zdravima. : SRB–MNE Vademecum laboratorije, kombinujući savremena naučna istraživanja i sastojke lekovitog bilja, doprinose očuvanju zdravlja zuba i desni.

2.1. На плану интензивних процеса језичке стандардизације овог типа посебно место припада страним граматикама и приручницима који такође теже да „српскохрватски“ језик представе у новим условима, односно новим политичким оквирима. Чак и када је реч о обједињујућим граматикама посвећеним овом језику (/ овим језицима), видљиво је да оне често безрезервно теже да и саме пруже допринос књижевнојезичким демаркацијама на овом делу Балкана. За ову анализу може, на пример, послужити садржај једног америчког уџбеника, аутора Ронел Александер и Елен Елиас-Бурсаћ (Alexander/Elias-Bursać 2006),⁸ тачније његов први том, којим сам делимично већ имао прилике да се позабавим (Радић 2008: 45–48). Полазећи од новоуспостављених политичких граница на овом делу Балкана, аутори на задњим корицама указују на неминовност успостављања и нових језичких граница: „With the disintegration of Yugoslavia has come a shifting of linguistics boundaries, chiefly along political lines“.⁹

Свој предговор аутори почињу реченицама: „When Yugoslavia broke up into smaller successor states, the language called Serbo-Croatian

⁸ Први аутор је истакнути југославист, познат и српској научној јавности (в. Литературу), док је други познати књижевни преводилац и преводилац Хашког суда.

⁹ О књизи се овде, на корицама, похвално изразио амерички славист Вејлс Браун (Wayles Brown), са Корнел универзитета. Полазећи од интереса америчких студената према језичким варијантама које постоје у Хрватској, Босни и Херцеговини и Србији, Браун овако објашњава значај књиге: „It is the best adapted to the diverse needs of my students, who often combine Croatian heritage, Bosnian contacts, and Serbian preoccupations in the same classroom“.

was replaced by Bosnian, Croatian, and Serbian. Accordingly, those who used to study Serbo-Croatian must now choose which of the three successor languages they wish to learn“ (XI). Констатујући, тако, да је један језик, у ствари, политичким механизмима замењен трима,¹⁰ аутори даље у Предговору објашњавају организацију књиге, односно методичку структуру следећих двадесет лекција. У њима се уз основна граматичка објашњења паралелно дају варијантни текстови, методички организовани, од једноставнијих ка сложенијим, с основном тежњом аутора да, где год сматрају да је то могуће, језички поларизују одлике „босанског“, „хрватског“ и „српског“ језика. У ту сврху су укључене скраћенице, ознаке В, С, S („although the three languages are very similar they are not identical“, XI), које појединачно треба да означе речи и изразе „which are used predominantly (or exclusively) in the corresponding country or countries and less so (or not at all) in the others“, XV). У то се, наравно, укључује и могућност комбинација ових ознака, као и појављивање све три ознаке уз одређени облик, односно особину. Задржаћу се на неким језичким аспектима овог уџбеника.¹¹

2.2. У области писма аутори с правом истичу да се у српском користе оба писма, и ћирилица и латиница (1), али се, међутим, „српски“ текстови, иако језички често потпуно исти са осталим, „варијантски“ обично разликују само по употребљеном другачијем писму, тј. паралелној употреби оба писма. На пример, упркос томе што „српском“ није оспорена употреба латинице, он ће много пута бити издвојен из В–С групације управо по критерију употребе писма, исп. В–С *Koliko je bilo sati kada su žene izašle iz svojih kuća?* : S *Колико је било сати када су жене изашле из својих кућа?* (190), В–С *Zar će gospođa piti samo vino?* : S *Зар ће госпођа пити само вино?* (213), В–С *Oni govore o njegovom poslu* : S *Они говоре о његовом послу* (226), итд. Чак и у случајевима када је присутна варијантска разлика између „босанског“ и „хрватског“, а „српски“ бива идентичан с „босанским“ — између „босанског“ и „српског“ успоставља се разлика по основи писма, исп. В *Rado smo čitali njen roman* : С *Rado smo čitali njezin roman* : S *Радо смо читали њен роман* (226), В *Vozovi su išli brzo* : С *Vlakovi su išli brzo* : S *Возови су ишли брзо* (227) — итд. Када се томе дода да

¹⁰ Када је реч о „црногорском“ језику, аутори у уводном делу истичу да у време штампања књиге „there is no official Montenegrin language, and Serbian is still one of the official languages within Kosovo“ (XII, исп. фус. 3). И нешто касније аутори напомињу да су у време штампања књиге трајали преговори „in both Montenegro and Kosovo concerning potential changes in their relation to Serbia“ (12).

¹¹ Овом приликом у анализу нећу укључити ортографска, творбена, лексичка и ономастичка питања, иако она такође заслужују пажњу.

„српски“ текстови често и својим распоредом, тј. композиционо, чине опозицију према напореда и симетрично датим „босанско-хрватским“ текстовима (нпр. на 67, 81–82, 84, 100–101, 129, 132 итд.), онда се полазницима овог курса може наметнути погрешан утисак о оштрој подељености ове две културне сфере, „босанско-хрватске“ и „српске“, по основи употребе латинице и ћирилице.

2.3. Најизазовније фонетско питање за ауторе су били рефлекси старог гласа *jajī*. Сами аутори немају увек јасан став о улози јатовских рефлекса у варијантској обележености, исказујући читав спектар својих приступа овом питању. У Предговору, најпре, истичу: „Croatian and Bosnian use *ijekavian* pronunciation exclusively, while Serbian usage includes speakers of both *ekavian* and *ijekavian*“ (XV, исп. и 21),¹² на основу чега би се могло помислити да је ова ситуација пандан оној везаној за употребу латинице и ћирилице код Срба (в. 2.2). Отуда ће већ од друге лекције аутори покушавати да различите јатовске рефлексе, макар начелно, не везују за варијантска обележја, због чега уводе речничке одредбе Е (екавски) и Ј (ијекавски) код великог броја оваквих облика (исп. *rečnik / rječnik* 19, *mleko / mljeko* 51, *vreme / vrijeme* 71, *nemački / njemački* 27, *voleti / voljeti* 107, *koleno / koljeno* 157, *Severna Amerika / Sjeverna Amerika* 47). У складу с тим је, донекле, и чињеница да међу скраћеницама на почетку уџбеника постоји и скраћеница [J] [B/S] у значењу „*ijekavian words specific to Bosnian and Serbian ijekavian usage*“ (XVII), којом се указује на постојање српске ијекавске изговорне варијанте, што текстовима, углавном, није на одговарајући начин пропраћено.¹³

У уџбенику овакве концепције (исп. 2.1), свакако, није могло бити лако држати се лингвистичких принципа, без снажнијег укључива-

¹² Један од аутора, Р. Александер, дијалектолог по свом првобитном усмерењу, неговала је такав став одраније, подсећајући у својим радовима да везивање ијекавице за Загреб и екавице за Београд (исп. Friedman 1999: 15) — „has led to the mistaken assumption on the part of many that all Serbs speak ekavian and all Croats speak ijekavian“ (Alexander 2000: 10).

¹³ Тек је у деветој лекцији, и то у загради (где се у оквиру вежбања планираних за домаће задатке захтева од студената да направе питања у вези с неколико реченица, 139), више симболично, скренута пажња на постојање српског ијекавског књижевног изговора. Аутори, тако, овде упозоравају: „note that Cyrillic versions are in Serbian ijekavian“ (139), где се, тако, први (и последњи) пут, бележе и ћириличке ијекавске форме, исп. „Чини ми се да није *лијејо* становати у студентском дому“, „Сада је 5 сати и 35 минута и *вријеме* је за чај“, „Моји родитељи ће да стигну сутра у Сарајево у три поподне на *жељезничку* станицу“ итд. Занимљиво је да је и овде, у ијекавском књижевнојезичком миљеу, у грађењу футура знатна улога додељена конструкцији *да* + презент (в. 2.4.2).

ња у српско-(босанско-)хрватску поларизацију. Отуда, аутори стално показују спремност да овај став, посебно у пракси, у оквиру вежбања, битно модификују, варијантски опредељујући и јатовске рефлексе. Већ у кратком граматичком одељку посвећеном овом питању, удео ијекавице у „српском“ се неутрализује и маргинализује: „Ekavian is characteristic of Serbian, and ijekavian of Croatian and Bosnian“, да би након тога у загради аутори узгред подсетили: „some Serbs, and all Montenegrins, speak ijekavian“ (21).¹⁴ Отуда су „српски“ текстови у уџбенику готово искључиво екавски, исп.: S Pas nije *čovек!* / Пас није *човек!* : В–С Pas nije *čovjek!* (6–7), S *Koja reka* теће кроз Загреб? / *Koja река* тече кроз Загреб? : В–С *Koja rijeka* теће кроз Загреб? (46), S *Ako* има времена *pre* руčka, *idem* на факултет : В–С *Ako* има времена *prije* руčka, *idem* на факултет (65), S *A где* је та соба? : В–С *A gdje* је та соба? (79) — без обзира на то да ли су представљени латиницом или ћирилицом. Штавише, и на речничком плану аутори ће касније све чешће посезати за варијантским поларисањем рефлекса јата, па ће се тако у уџбенику они везивати за „српски“ или „босанск(о-хрватск)и“ језик, исп. S *hleb* : В *hljeb* (51), S *rečnik* : В–С *rječnik* (57), S *peške* : В *pješke* (65), S *nemački* : В–С *njemački* (193), итд.¹⁵ Амерички студенти су тако остали ускраћени и за одговор на логично питање да ли су и житељи Републике Српске, — представљене на приложеној политичкој карти Босне и Херцеговине (61) — Срби, и ако то јесу, зашто се њихов језик онда не би такође звао српским? Да су они Срби, и то ијекавци, виспредији студенти могу лако разабрати из појединих делова уџбеника, на пример, с фотографије локомотиве на којој је ћирилицом написано да је реч о железници Републике Српске (225).¹⁶

¹⁴ Тиме америчким студентима није дата прилика да добију јасније податке о Србима ијекавцима, нпр. о онима из Босне и Херцеговине (Република Српска). У Босни и Херцеговини, у пописима од 1865. до 1961. год. Срби су чинили готово половину становништва, да би се у потоњим пописима њихов удео у укупном броју становништва везао за око трећину. Попис из 1991. год. регистровао је 1369258 Срба, односно 31,4% тамошњег становништва (према Стојаковић 2008: 15). Па и сам Дејтонски споразум Србима је наменио половину босанске територије (најпре 51, а затим 49%, исп. Екмечић 2007: 47), да би у следећим годинама америчка страна исказала колебање у вези са дејтонским одлукама, а амерички дипломата Р. Холбрук поводом десетогодишњице споразума изјавио да је највећа грешка овог акта била само прихватање имена Република Српска.

¹⁵ Вероватно су на стр. 67 у представљању облика *ljekarka* обележеног са В и S сачувани трагови ранијег приступа овом питању. Такви „пропусти“ јавиће се и касније, нпр. на стр. 183, где такође налазимо: *ljekar, ljekarka* [В, S].

¹⁶ Сама тежња аутора да Србе представе (готово) искључиво екавцима (исп. „some Serbs /.../ speak ijekavian“, 21), који, углавном, живе (/ треба да живе?) у Србији, више пута их је довела у неповољан положај и нагнала да се определе за необична

Несумњиво је приступ аутора питању јатовских реализација хронолошки прилично слојевит и системски недовољно усаглашен, али с наглашеном тежњом да на овом путу олако губи своју лингвистичку визуру, дајући предност нелингвистичкој. Српска научна јавност је већ имала прилике да се сусретне с лингвистичким пројектима сличне политичке оријентације, који управо по основи јатовских реализација област некадашњег „српскохрватског“ језика деле на екавску, тј. „српску“ и ијекавску, тј. „хрватску“ област, при чему ова последња, поред Хрватске, укључује Босну и Херцеговину, Црну Гору, те део западне Србије (Matasić 1994). (Сличан приступ бележи се већ у лингвистичком речнику Р. Симеона, исп. Радић 2008а.) Америчкој србистици би, међутим, ако она још постоји, пуно користило када би се америчким студентима у оваквим уџбеницима омогућило да спознају чињеницу о постојању Срба ијекаваца и њихове културе заступљене широм западног Балкана (исп. фус. 14). Они би тиме, и пре него што буду у прилици да се непосредно упознају с Балканом, боље разумели знатан део његове етничке структуре, а на тај начин разумели и пуно тога из овдашњих друштвеноисторијских кретања.

2.4.1. У области морфологије и морфосинтаксе посебно је занимљиво питање тзв. непотпуних глагола, где је према „хрватском“ моделу с инфинитивом (обично и „босанском“) — „српском“ готово искључиво намењена допуна с конструкцијом *da* + презент,¹⁷ без обзира на то што аутори бележе: „in Serbian it usually (курз. П. Р.) appears as the conjunction *da* + present tense (želim da imam)“ (21).¹⁸ Тако је:

методолошка решења. То добро илуструје и фотографија локомотиве из Републике Српске на којој се не види први део ћириличног натписа с локомотиве, у коме је управо садржана реч с рефлексом *jaša*, па се, тако, уместо „Железнице Републике Српске“, од назива види само — „ице Републике Српске“ (225). (На слици датој поред, која треба да представља „босанску“ ситуацију, јасно се види читав назив на локомотиви, написан латиницом и са заступљеним ијекавизмом — „Željeznice Bosne i Hercegovine“). Ставовe аутора добро представља и статус овог облика у речнику. На крају књиге бележимо: „železnički adj. [E] railway; železnička stanica [E] railway station“; „željeznički adj. [J] railway; željeznička stanica [B] railway station“ (429). У краћем речничком одељку на стр. 67 такође је дато: „železnička stanica [B]“, али и „železnička stanica“ — без икакве одредбе. Из овога се може извући занимљив закључак да је облик „жељезница“ босански, а „железница“, у најбољем случају, екавски.

¹⁷ Средње решење, тј. употреба оба модела, приписано је „босанском“, иако и српски језик познаје оба модела, при чему они могу бити стилски нијансирани, а могу имати и различита значења, исп. примере које су аутори навели као синонимне: В-С Koliko sati *treba* 10 studenata *učiti* godišnje? : S Koliko sati *treba* 10 studenata *da uči* godišnje? (190).

¹⁸ Модели у којима је конструкција *da* + презент заједничка овим варијантама, што је управо заступљено у потоњим вежбањима, заслуживали су више простора,

B–C *Ne možeš uzeti auto, jer nema benzina* : S *Ne možeš da uzmeš auto, jer nema benzina* (65), B–C *Kada možeš doći sutra?* : S *Kada možeš da dođeš sutra?* (69), B–C *Posebno volim učiti rano ujutro* : S *Посебно волим да учим рано ујутру* (104) итд. Оваква поларизација прати и имперсоналне реченице (исп. 211, 213), а њу налазимо и у императивним конструкцијама с *немој* (129, исп. фус. 20).¹⁹ Аутори ће се понегде држати ове поларизације и када је она заступљена на уштрб целовитости информације у некој од варијаната. Тако је према персоналној употреби у „српском“: Прво на киоску *треба да купиш* аутобуску карту /.../ На трећој станици *треба да сиђеш* — у „босанско-хрватском“ дата имперсонална употреба с умереним смислом: *Prvo na kiosku treba kupiti autobusnu kartu /.../ Na trećoj stanici treba sići* (204–205, исп. фус. 17).

Поједине неуједначености на плану дистрибуције ових модела могле би се, ипак, пре сматрати пропустима, него толерисањем њихове паралелне заступљености у некој од ових варијаната, посебно „српској“. Тако се у једном од текстова бележи јасна поларизација овог типа — B–C *Мама, do kada on i ja možemo biti vani?* : S *Мама, do kada on i ja možemo da budemo napolju?* — да би се у последњој реченици ова поларизација неутрализовала у корист заједничке употребе инфинитива: B–C *Dobro, možete biti vani do jedanaest sati* : S *Dobro možete biti napolju do jedanaest sati* (69, исп. и: 93, 167, 210, 226). Инфинитив ће у „српском“ тексту промицати ауторима и у вези с имперсоналном употребом повратних глагола у декларативним реченицама: B–C *Ona uvijek govori da se meso mora svaki dan stavljati na jelovnik /.../ Oprostite, ali čini mi se da se meso ne mora jesti* : S *Ona uvek govori da se meso mora svaki dan stavljati na jelovnik /.../ Izvinite, ali čini mi se da se meso ne mora jesti* (86).²⁰ И у императивним конструкцијама с *немој* у „српској“ варијанти ће се повремено бележити инфинитив,

исп. B *Šta želiš da studenti rade u (srijeda)?* : C *Što želiš da studenti rade u (srijeda)?* : S *Šta želiš da studenti rade u (sreda)?* (29), B–C *Želiš li da idemo poslije nešto pojesti i popiti?* : S *Da li želiš da idemo posle nešto da popijemo i pojedemo?* (69). Инсистирање на разликама, као да је помало симболично представљено и заменом последња два глагола у „српском“ тексту. С обзиром на то да таквих случајева има више (в. даље), не можемо увек бити сигурни јесу ли у питању само омашке.

¹⁹ У граматичкој белешци, међутим, стоји да се негација заповедног начина паралелно гради од облика „*nemoj* (plural *nemojte*) plus either the infinitive or da + present as in *nemoj to prokockati / nemoj to da prokockaš*“ (101).

²⁰ И у једном подужем тексту, рецепту за кување кафе, „српска“ варијанта не заостаје од осталих у употреби инфинитива, рачунајући и имперсоналне конструкције с „*треба*“ (исп. *треба одлићи* мало скуване воде, *треба засладити*, *треба заграбити*, *треба чврсто ухватити*, *треба склонити* цезву, 218).

исп. В–С *Nemoj to prokockati* : S *Немој то њрокоцкаџи* (100–101), В–С *Nemojte biti neozbiljni!* : S *Немојте биџи* неозбиљни! (200).

Ако је и реч о ставу аутора о спорадичном присуству инфинитива у „српском“ језику, овај облик би морао бити заступљен већим бројем примера од оних који се крећу у домену могућих омашки. Осим тога, чињеница да су аутори дозволили „босанском“ спорадичну употребу конструкције *да* + презент (нпр.: В *Da sam čarobnjak mogao bih da ih pročitam do večeras /.../* Овако, не смижем ни *da se pojavim sutra*“ (202), исп. и 204–205, 208), намеће питање зашто се у текстовима морао толико често, понекада и једино према овој морфосинтаксичкој особини, поларизовати „српски“ од „босанског“, односно „босанско-хрватског“, ако се већ инфинитив јавља у свим варијантама.

2.4.2. Посебно стабилну разликовну црту у области „босанско-хрватско-српске“ морфологије аутори су тежили да спроведу у области грађења футура. Насупрот „босанско-хрватском“ грађењу футурске конструкције уз помоћ инфинитива, у „српском“ се футур гради конструкцијом *да* + презент: В–С *Poslije ispitnog roka ići ću u Pariz na mjesec dana* : S *Posle ispitnog roka ću da idem u Pariz na mesec dana* (127), В–С *A kad ćete poći od kuće?* : S *A kad ћеће да њоћеће* од куће? (134), В–С *Po том mišljenju, ja i ti ćemo na taj način najlakše sve objasniti* : S *По мом мишљењу, ти и ја њемо на тај начин најлакше све да разјаснимо њњ* (150–151), исп. С *Šefovi razmišljaju o tome što će sutra novine pisati* : S *Шефови размишљају њњ шта ће сутра новине да њишу* (227).²¹

Појава инфинитива у „српском“, с обзиром на обим његовог представљања, и овде се најпре може сматрати превидом аутора, исп. S *Zar ће госпођа њиџи само вино?* : В–С *Zar će gospođa piti samo vino?* (213), В–С *Zabrinutost roditelja je nestala čim su shvatili da će se djeca uskoro pojaviti* : S *Zabrinutost roditelja je nestala čim su shvatili da će se deca uskoro pojaviti* (224–225).²²

2.4.3. Упитни прилози везани за глаголе усмереног кретања представљали су за ауторе посебно средство у варијантским дистинк-

²¹ Можда је грешком овај тип конструкције остао и у „босанском“: *Šefovi razmišljaju o tome šta će sutra novine da pišu* (227).

²² Аутори, иначе, прихватају инфинитив у „српском“ у футурској конструкцији када се глагол јавља на почетку (независне) реченице, исп. S *Biće to studijski boravak* : В–С *Bit će to studijski boravak* (127), S *Pomoћи њу ти!* : В–С *Pomoći ću ти!* (150–151), S *Aко ми се не спава, чекају те* : В–С *Aко ми се не спава, чекаћу те* (129), S *Kad budeš slavila rođendan, setићеš се мене и биће ти жао што nisi sa mnom pošla u Rim!* : В–С *Kad budeš slavila rođendan, sjetит ćeš се мене и bit će ти жао што nisi sa mnom pošla u Rim!* (186), итд.

цијама, иако не увек доследно спровођено. У једном од паралелних текстова дата је дистинкција В *Gdje (idete)* : С *Kamo (idete)* : S *Kуда (идете)* (63).²³ У граматичком, пак, одељку исте лекције наилазимо на констатацију: „Bosnian and Serbian use either *kuda* or *gde / gdje* to ask this question“ (64), док у истој лекцији, у одељку под насловом *Vocabulary*, бележимо податак: „*kuda* [B, C, S] — [to] where“ (63). На другој страни, нешто доцније бележимо заједничку заступљеност облика *куда* у „босанском“ и „српском“: В–S *Kуда idu маћеке i зашто?* (73), *Kуда bi највише voljela putovati? / Куда би највише волела да путујеш?* (210) — док ће се много касније поново истаћи различита дистрибуција ових облика у „босанском“ и „српском“ — и овог пута на другачији начин, исп. В *Kуда је затим otiшао profesor Baltazar, i зашто?* : S *Где је затим oтишао професор Балтазар, и зашто?* (239).

2.4.4. У предлошком систему аутори су се посебно ангажовали око успостављања варијантске поларизације у вези с инструменталним предлогом *с*, односно *са*, али се јасан закључак о дистрибуцији ових ликова у „босанском“, „хрватском“ и „српском“ није наметнуо. У тексту на стр. 97 предлог *са* се у „српском“ и „босанском“ језику доследно јавља у овој форми, без обзира на природу следеће фонеме (нпр. *са mleком, са toplim mleком, са limunом, са ĉим, са шећером, са свежим siром*). У „хрватском“ је, међутим, углавном у употреби форма *с*, осим када природа следеће фонеме (консонанта) намеће варијанту *са* (исп. *с mlijеком, с toplim mlijеком, с limunом, с ĉим; са шећером, са svjeжим siром*). Примери „босанско-српског“ јединства бележе се и касније, исп. В–S *Sа kim се vozите svakог jutra?* : С S *kim се vozите svakог jutra?* (120), В–S *Sа leдом или без?* : С S *leдом или без?* (197) итд. (исп. 106, 132–133).

На другој страни, аутори спорадично нуде и другачији тип поларизације. У једном вежбању, „босански“ и „хрватски“ су обједињени не само ијекавизмом, већ и заједничким предлогом *с*, у односу на „српско“ *са / са*, исп. В–С *Uvijek pijем ĉај s limunом i шећером* : S *Uvek pijем ĉај са limunом i шећером* (110), — управо у оној позицији која их је у претходним случајевима раздвајала (исп. В–S *са limunом* : С *с limunом, 97*). Слична дистрибуција бележи се и касније, исп. В–С S *kim она sjеди?* : S *Sа kim она sedi?* (119–120), В–С S *kim су се našле те*

²³ И поред низа балканистичких појава у српском, које утичу на српску норму и које аутори теже да укључе као јасно дистинктивне према „хрватском“, па и „босанском“ (нпр. *да* + презент м. инфинитива), појава неутрализације морфосинтаксичких односа између *где* и *куда* није довољно узета у разматрање, а приписивана је повремено и „босанском“ језику.

tri žene? : S *Ca* ким су се нашле те три жене? (191) итд. Но, на стр. 202–203 у паралелно датим текстовима заступљен је предлог *s* као заједнички у све три варијанте („*da bih ih obradio s kolegom*“).

2.5. Међу представљеним синтаксичким обележјима посебну пажњу завређује ред речи, пре свега упитни реченични модели. У читавом уџбенику упитне форме са *da li* готово искључиво су намењене „српском“ језику, док се форме са *je... li* означавају као „босанске“ и „хрватске“, исп. S *Da li je tvoja?* / *Да ли је твоја?* : B–C *Je li tvoja?* (2), S *Da li si ti student?* / *Да ли си ти студент?* : B–C *Jesi li ti student?* (6–7), S *Da li ste žedni?* : B–C *Jeste li žedni?* (51),²⁴ S *Da li си болестан?* : B–C *Jesi li болестан?* (150–151) итд. У ово се укључују реченични модели у којима се уместо „српског“ *da li* у „босанском“ и „хрватском“ јавља инверзија, исп. S *Da li га желите?* / *Да ли га желите?* : B–C *Želite li га?* (27), S *Da li voliš meso?* : B–C *Voliš li meso?* (86), S *Da li hoćeš?* : B–C *Hoćeš li?* (110), исп. S ...*nisu bili sigurni da li će voz da zakasni* или не : B–C ...*nisu bili sigurni hoće li voz (/ vlak) zakasni* или не (224–225), итд.²⁵

На појединим местима, ипак, бележи се истоветност модела у „босанском“ и „српском“, исп. *Da li sve zna?* — према „хрватском“ *Zna li sve?* (89), као и у примерима B–S *Da li би хтјела /.../?* / *Да ли би хтјела /.../?* : C *Bi li хтјела /.../?* (207), B–S ...*da li се исплати...* : C ...*isplati li се...* (220–221, исп. фус. 24). Штавише, управо овакав модел аутори представљају као нормативистички, па већ на самом почетку уџбеника, у оквиру граматичког одељка, у вези с овим упитним формама бележе: „The most frequent way in [B, S] is to place *da li* before the verb, and the most frequent way in [C] is to place *li* after the verb [B, C]“ (3). Тако се ова констатација о дистрибуцији овог синтаксичког модела увелико разликује од представљене грађе. Јер, иако бележе да је само реч о различитој фреквенцији ових модела у заступљеним варијантама („the most frequent way“), аутори, ипак, у пракси прилично јасно разграничавају њихову употребу, углавном другачије од прокламованог правила. И поред тога што они говоре тек о релативно јасној

²⁴ Вероватно је већ у следећој реченици у питању омашка, јер се у „српском“ тексту јавља иста упитна форма као у „босанском“ и „хрватском“: *Želite li чашу сока?* (51).

²⁵ Успостављање овакве „правилности“ додатно је омогућило и уграђивање низа разлика у области реда речи, нпр. места глагола у реченици, исп. S *Да ли те и стомак и глава боле?* : B–C *Bole li те и стомак и глава?* (153), S *Али питање је да ли ћеš наћи добро радно место у неком предузећу ако седиш овде* : B–C *Али питање је хоћеš ли добро радно мјесто у неком предузећу (/ p[o]duzeću) наћи ако сједиш оvdje* (169).

поларизацији ових модела, тежња за прокламовањем искључиво „српског“ *да ли*-модела у текстовима је јасна.²⁶

Стиче се утисак да је готово доследно спровођење овог упитног „дакања“ у „српском“ језику,²⁷ уз оно које замењује инфинитив (в. 2.4.1, 2.4.2), као и један број других, вештачки инсталираних дистинкција (нпр., оних екавско-ијекавских, в. 2.3), — требало да обезбеди посебност „хрватско(-босанско)г“ језика у односу на „српски“. Но, остао је и утисак да се томе и сам језички материјал изнет у уџбенику прилично успешно одупро.

*

3. Посебно након распада СФРЈ, спољашњих утицаја није могла остати поштеђена ни област језика. То се посебно односи на најзаступљенији југословенски језик, који се од идиома широко познатог у 19. столећу као „српски“, преко „српскохрватског“ (/ „хрватскосрпског“), називаног тако већим делом 20. столећа, широком клавијатуром тонова претопио у низ нових, углавном само(за)довољних стандарда-пројеката.²⁸ Језик рекламних упутстава на производима намењеним овом тржишту врло је брзо најавио и подстакао неслућене слобде у постављању тих, углавном вештачких језичких баријера, базираних на што ширем и слободнијем спектру „преводиљачких“ интерпретација једне исте комерцијалне поруке.

Актуелни политички тренутак (исп. фус. 14) следила је, дакле, и посебна примена лингвистике, пратиле су га нове граматике и уџбеници, с тежњом да се релевантна граматичка литература остави по

²⁶ То потврђује и чињеница да „српској“ варијанти, за разлику од осталих, чак ни у случајевима неопходних стилистичких варирања и нијансирања, није дато право да одступи од оваквог модела, исп. В *Je li moguće?! Jesi li time zadovoljan? Da li se taksiranjem barem dobro zarađuje? : С Je li moguće?! Jesi li time zadovoljan? A zarađuje li se barem dobro taksiranjem? : S Da li je moguće? Da li si time zadovoljan? Da li se taksiranjem barem dobro zarađuje?* (166–167).

²⁷ Није до краја јасно шта су аутори желели да кажу на стр. 28, где је под „Serbian Cyrillic“ дато: *Da li je та мачка за мене?, Da li смо пријатељи?* — а под „Serbian Latin“: *Je li та маћка за мене? i Jesmo li prijatelji?*

²⁸ На самом терену, међутим, објективни посматрачи, странци, не гаје илузије о вишејезичју на овом делу Балкана. Да би то спознали није им потребно посебно лингвистичко образовање, о чему говори и једно недавно „туристичко“ запажање о језику Босне и Херцеговине: „There are three ‘official’ languages spoken in Bosnia and Herzegovina: Bosnian, Croatian and Serbian. For the local people there is a great importance attached to the name of the language. For practical purposes, *they are one and the same* /купз. П. P./ The differences are similar to those between American and British English“ (Clansy 2004: 56).

страни, а новостворене политичке границе и лингвистички јасно потцртају. Тиме се, између осталог, поново покушао решити један број старих политичких питања на овом делу Балкана, укључујући и српско. Разумљиво је онда што с културолошког аспекта Срби из Босне и Херцеговине, на пример, готово да нису заступљени у анализираном уџбенику, као што је разумљиво зашто данас бошњачки (муслимански) интелектуалци српску књижевну баштину из Босне и Херцеговине каталогизирају као своју („босанску“), а њихови политичари, подстакнути делом међународне заједнице, траже да се предстојећи попис становништва у Босни и Херцеговини обави без изјашњавања грађана о националној и верској припадности (исп. Стојаковић 2008). По том истом моделу, култура и књижевни језик западних Срба, тј. Срба ијекаваца, пређутана је у анализираном уџбенику, иако се макар Босна и Херцеговина и данас формално сматра мултиетничком, а тамошњи Срби њеним конститутивним народом. Разумљиво је, отуда, и зашто врсни представници западне српске књижевности и српске ијекавице, као В. Карацић, П. П. Његош, П. Кочић, Ј. Дучић, Б. Ћопић и др. нису нашли места у овом уџбенику.²⁹ Па и књижевни текстови аутора из Србије, којима је дата улога да представљају тај скромни и осакаћени „српски“ књижевни корпус (Д. Максимовић, В. Попа, Д. Радовић, Д. Албахари), нису могли испунити очекивања аутора овог уџбеника.

Јер, и тај преполовљени (тј. екавски) српски књижевни корпус који су аутори изабрали да представља српски (тачније „србијански“) језик, успешно је подрио постављену разликовну концепцију уџбеника, односно пројектовано место „српског“ језика у тзв. ВCS-заједници. Тако се код Васка Попе, на пример, песника коме аутори у уџбенику посвећују посебну пажњу (270, исп. и Александер 1996), бележе бројне језичке особености које аутори управо оспоравају „српском“ језику, као футурске конструкције с инфинитивом (I која *će* му *doći* главе 78, U susret *će* му *izići* 120, Glava *će* му *sijati* 120, Četiri *će* ocila

²⁹ Помало иронично делује став аутора да је М. Крлежа „Croatia’s most prolific 20th century writer“ (110), док се за великог српског писца и нобеловца И. Андрића бележи: „Andrić considered himself a Yugoslav writer“ (167). Неупућен читалац би, тако, могао помислити да Андрић није српски писац, као и да је Крлежа, за разлику од Андрића, био антикомуниста, иако је ситуација посве другачија (исп. Радић 2007). С тим у вези се намеће као паралела и једна недавна белешка Д. Ћосића, познатог српског књижевника и дугогодишњег Андрићевог пријатеља, дата у поводу Андрићеве смрти: „Велики приповедач и песник сахрањен је као члан федерације! По протоколу полицијском и титоистичком. Говорили су политичари и Скендер Куленовић; прогласили су га југословенским писцем, истргнувши га из српске књижевности; босанчили га и југословенизирали исти они националисти који прогоне југословенство“ (Ћосић 2002: 113).

znati sine 148), упитни реченични модели са *je... li* (*Jesu li ga visine pojele 77*, *Je li se u pticu pretvorio 77*, *Je li ovo naš svet ili nije 118*, *Je li to sva tvoja tajna, 121*), укључујући и облике с инверзијом (исп. *Možete li 117*, *Živi li bogati još 163*, *U nebesku matericu znam li je ja 65*) итд.³⁰ И у језику афоризама Душана Радовића („Belgrade humorist“!, 111), одабраним на занимљив начин и заступљеним на више места у самом уџбенику (ћирилицом), наилазимо на исте језичке црте, исп. футурске конструкције с инфинитивом (Вечерас *ће се* поново *одиграјти* једна од ранијих утакмица између Црвене звезде и Партизана 140, Обећајте себи да *се* данас *нећеће нервирајти* без обзира на то шта вам се догоди /.../ 176, Бербери и зубни лекари *ћресћајаће* и овај дан на ногама /.../ 232), препознатљиве реченичне моделе (Стојимо на највишем прозору Палате Београд, осматрамо наш град под јаком кишом и мислимо: *има ли* живота на Марсу и *је ли* чему? 232) и др.³¹

Овакви лингвистички приступи, обележени слободним језичким проценама, уз различите врсте несналажења и недоследности које их прате, за сада углавном сами успешно оповргавају своје лингвистичке постулате о релевантној различитости у оквиру ВCS-језика. Наравно, даљи друштвеноисторијски процеси, што није спорно, могу довести до јасн(и)је књижевнојезичке дивергенције, на шта припадници модерног лингвистичког инжињеринга, свакако, рачунају. Међутим, та књижевнојезичка дивергенција је, очито, још далеко, остајући за сада још увек на нивоу првих „дечијих болести“ (Greenberg 1999: 150). И то оних с неизвесним исходом.

Литература

Александер 1996: Ронел Александер, *Структура њоезије Васка Поје*, Вукова задужбина — Матица српска — Орфелин, Београд — Нови Сад, 1996.

³⁰ Поред инструменталног предлога *са* (исп. *Sa polja 18*, *Sa snežnih stolica 38*), у Попином језику бележимо и лик *с*: *Da hladan znoj s čela obriše (55)*, *Neću ni s nogama u džepu (62)*, *Šta je s belutkom (77)*, *S one strane neba (96)*, *Sidem s puta u mlado žito (169)*. Исп. и употребу прилога *куд(а)*: *Neću te odneti kud mi kažeš (62)*, *Kuda je na peškuru носиш (110)*, *Ni kuda se uputila (166)*, *Ne zna sama više kuda da poteče (184)* — итд. Материјал сам ексцерпирео из Рора 1978. Реч је о збирци песама слободног стиха, где избор лексема и граматичких конструкција није могао бити посебно условљаван метричким одликама.

³¹ Исп. и Радовићеве инфинитивне допуне непотпуних глагола: Ко је имао среће да се јутрос пробуди у Београду, *може смајрајти* да је за данас довољно постигао у животу (214), *Не можемо живети* без других људи. Једни нам стварају а други решавају проблеме (196), Па тек ако вам се ништа не догоди, *можеће се* због тога вечерас мало *изнервирајти* (176), — итд.

- Alexander 2000: Ronelle Alexander, *In honor of Diversity: The Linguistic Resources of the Balkans*, Department of Slavic and East European Languages and Literatures, The Ohio State University, Columbus, Ohio (USA).
- Alexander/Elias-Bursać 2006: Ronelle Alexander, Ellen Elias-Bursać, *Bosnian, Croatian, Serbian, A Textbook, With Exercises and Basic Grammar*, The University of Wisconsin Press.
- Greenberg 1999: Robert D. Greenberg, *In the aftermath of Yugoslavia's collapse: The politics of language death and language birth*, *International Politics*, 36, Printed in the Netherlands, 141–158.
- Екмечић 2007: Милорад Екмечић, *Пејовјековна историја Срба — „Између клања и орања“*, Голија, 8, Никшић, 40–47.
- Matasić 1994: Tomo Matasić, *Dobar dan! Ein Lehrbuch des Kroatischen mit Anhang für Serbisch*, Max Hueber Verlag, München.
- Пора 1978: Vasko Popa, *Pesme*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd.
- Радић 2003: Првослав Радић, *О два аспекта балканизације српског књижевног језика*, *Јужнословенски филолог*, LIX, Београд, 105–152.
- Радић 2007: Првослав Радић, *Нобеловац Иво Андрић — књижевна њоешика, нација, језик. Културолошки и социолингвистички аспекти*, Свеске Задужбине Иве Андрића, 24, Београд, 176–209.
- Радић 2008: Првослав Радић, *Србистика и (језичка) њолитика (Поглед на зајадне српске области)*, *Свет речи — часопис за српски језик и књижевност*, 25–26, Београд, 41–49.
- Радић 2008а: Јованка Радић, *Рјечник лингвистичких назива Р. Симеона и српски језик*, *Српски језик, књижевност, уметност*, I, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу, Крагујевац, 19–32.
- Симоновић 1959: Драгутин Симоновић, *Бошанички речник — Имена биљака*, Српска академија наука — Институт за српскохрватски језик, Београд.
- Стојаковић 2008: Душан Стојаковић, *Зашто се Бошњаци оштро ѡрошиве националном изјашњавању на ѡрвом ѡослератном ѡојису у Босни и Херцеговини*, *Вечерње новости*, Београд, 7. септембар, 15.
- Трубецкој 2004: Николај Трубецкој, *Европа и човечанство*, Логос, Београд.
- Ћосић 2002: Добрица Ћосић, *Писци мога века*, Верзалпрес, Београд.
- Friedman 1999: Victor Friedman, *Linguistic Emblems and Emblematic Languages: On Language as Flag in the Balkans*, Department of Slavic and East European Languages and Literatures, The Ohio State University, Columbus, Ohio (USA), VIII–34.
- Clansy 2004: Tim Clansy, *Bosnia and Herzegovina*, The Bradt Travel Guide, The Globe Prequot Press Inc, USA.

Summary

Prvoslav Radić

ON THE EXTERNAL STANDARDIZATION OF THE LANGUAGE OF SERBS*

The weakening of the SFRY (Socialist Federative Republic of Yugoslavia) which was followed by its dissolution, had an impact on a wide range of issues, one of them being the degradation of the so called Serbo-Croatian language. Not only did the external political influences contribute to the dissolution of the SFRY, but they also play a part in the linguistic profiling of new standard varieties today. However, as the dissolution of Yugoslavia couldn't have been imagined without consequences for Serbs primarily, the transformation of the "Serbo-Croatian" language into a series of new language norms-successors of the old ones, cannot take place without challenging the rights of the great number of Serbs who live outside of Serbia. These are the rights that primarily refer to the linguistic and social identity — therefore the national identity. The best illustration of this are the external influences in the domain of linguistic engineering today, and these influences can basically be divided into *extensive* (e. g. commercials, radio and TV programmes) and *intensive* (textbooks, handbooks etc).

The aim of this study is the analysis of those different kinds of pressures put on the standard variety of the language of Serbs. From the domain of the extensive influences (commercials) there is an example of the instruction given on a tube of toothpaste (Vademecum laboratories, Perfection 5 — Schwarzkopf & Henkel, Düsseldorf — Germany), and as an example of the intensive influences of this type, there is an American textbook (R. Alexander, E. Elias-Bursać, *Bosnian, Croatian, Serbian, a Textbook, With Exercises and Basic Grammar*, The University of Wisconsin Press, 2006). Both of these language materials proved to be highly compatible when it comes to the characteristics that should become an integral part of the standard language variety of Serbs, and apparently only the Serbs who live in Serbia. Among the language characteristics which are "typically Serbian" the most prominent are: ekavian dialect ("lepa deca", not: "lijepa djeca"), the "da + prezent" construction („морам да чистим“, not: „морам чистити“), the prepositional form "sa" („са лимуном“, not: „с лимуном“), as well as many other characteristics like interrogative sentences beginning with *da li* („Да ли си студент?“), not: „Јеси ли студент?“) etc.

As it follows the newly formed political borders in the area of the former SFRY, the contemporary linguistic engineering has engaged itself in creation of the new standard language varieties, including the one (or should we say, primarily the one) that belongs to the Serbs. However, the Serbs don't have the need for the re-standardization of their language (which became widely familiar to the European community since the 17th century, and it underwent the process of standardization at the beginning of the 19th century owing to the work of Vuk Karadžić) after the dissolution of SFRY, especially if it would be carried out from the outside and not take into account all the entities of this nation, e. g. the Serbs in Croatia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro etc. Because it is those Serbs who have always contributed significantly to the culture, science, and the overall identity of the Serbs generally, doing an immense favour to the European and even the world culture, and science in general. That is why the European culture — if it seeks to remain multiethnic and democratic — and other cultures similar to her, must allow the Serbs to preserve their cultural and national identity, wherever they may live — and the best proof of this will be its attitude towards the standard language variety which was established by Serbs almost two centuries ago.

* The contemporary English term "Serbian" most frequently gives false reference to the language of the Serbs who live only in Serbia. In Serbian tradition the terms "Srbi" (s.) and "srpski" (a.) refer to the entire nation, regardless of whether the people live in a country called Serbia or some other countries, or whether their country (Serbia) politically exists or not (as was the case during certain periods in the Middle Ages).

МИЛОРАД РАДОВАНОВИЋ
(Нови Сад)

ПРАВЦИ У ЛИНГВИСТИЦИ У ТУМАЧЕЊУ МИЛКЕ ИВИЋ*

У раду се разматра улога Милке Ивић у тумачењу општелингвистичких појмова и тема, теорија и методологија, школа и праваца. Фокус пажње се при том нарочито усмерава на улогу коју је у том смислу, кроз деценије, имала књига Милке Ивић *Правци у лингвистици*. Пописују се и разна издања те књиге у свету и код нас, на српском и на многим другим језицима, код разних издавача, а специјални осврт се даје с погледом на промене које је та књига доживљавала у понављаним и допуњаваним издањима — и с обзирањем на развој науке у деценијама златнога доба лингвистике.

Кључне речи: историја лингвистике, лингвистичке школе, правци у лингвистици.

У зборнику-књизи што сам је уредио са колегом Предрагом Пипером, професорки Милки Ивић у част, под насловом *Лингвистика Милке Ивић* (Piper-Radovanović 2008), у тексту „Историја (опште) лингвистике“ — овако сам написао (и касније подробије описао) важне доприносе наше слављенице нашим (и не само нашим) знањима о историји науке о језику и општим увидима у постанак, развитак, грањање и актуелно стање устројеног бављења језиком (звало се оно филозофијом, реториком, филологијом, глотологијом, језикословљем, лингвистиком, науком о језику или другачије): 1. Универзитетска настава; 2. Увођење структуралне научне парадигме; 3. Увођење трансформационо-генеративног научног модела; 4. Научне синтезе везане за сувремена светска лингвистичка збивања; 5. Афирмисање актуелне лингвистичке продукције и властитих научних узора (Александра Белића и Романа Јакобсона); 6. Афирмисање властитих теоријских ставова и анализа у релевантним светским антологијама, зборницима,

* Овај прилог је део рада на истраживању организованом у оквиру пројекта *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања* (148010), који је пријављен код Министарства науке Републике Србије.

часописима, на конгресима, конференцијама, у Комисији за граматичку структуру МКС, кроз предавања широм света; 7. Књига *Правци у лингвистици* (у пуно издања и на многим језицима); 8. Новија когнитивнолингвистичка занимања.

Овде ћу се мало подробније него у томе извору (Radovanović 2008) позабавити седмом тачком из наведенога списка, тачније, судбином и улогом књиге *Правци у лингвистици* у нашој и општој историји књиге, научних синтеза, академског знања, приручничке литературе, лингвистичке науке и језичке праксе. Прво следи реч о контексту. У другој половини двадесетог века кључне књиге наше у академском лингвистичком образовању лингвиста-слависта, бивале су: *О језичкој природи и језичком развоју* Александра Белића (Белић 1941 [1959]), *Дијалектологија српскохрватског језика и Српски народ и његов језик* Павла Ивића (Ивић 1956 и Ивић 1971), те (уз још по коју) свакако и *Правци у лингвистици* Милке Ивић (Ivić 2001). Ова потоња књига, што је и темом мога садашњег обзирања — у тој улози бивала је понајвише и најредовније објављивана, а при том струковно најнеобележенија. Од издавача и уредника, свакако су најутицајнији а релативно постојано бивали, особито у деценијама на измаку века, Милош Стамболић са библиотеком Сазвежђа код Нолита (преводи Де Сосира, Јакобсона и Чомског, на пример), Иван Чоловић са библиотеком XX век (преводи Сапира, Ворфа, Боаса, и других, *Сабрана дела* Ранка Бугарског, те понека књига ученика Ивићевих), и Зоран Стојановић са библиотеком Теорија у његовој Издавачкој књижарници (преводи Хумболта, Касирера, Де Сосира, Чомског и Пијајса, Вандријеса, Огдена и Ричардса, и других, те понека књига ученика Ивићевих). Не случајно, свакако, библиотека XX век постојано издаје и *Огледе* Милке Ивић (Ivić 1983, 1995, 2008; до сада њих шест у низу, међу којима су прве две књиге биле и најутицајније), као и пет издања *Правца у лингвистици* Милке Ивић, док Зоран Стојановић настоји штампати *Целокуйна дела Павла Ивића* (Радовановић 1991–), као и радове ученика Ивићевих. Све је то време, кроз помињане књиге и сродна издања, протицао ток преобликовања науке о језику, истицао из традиционалне филолошке анализе, и ишао, затим, преко структуралног обрасца, генеративне теорије, и интердисциплинарних школа разноврсних, све до когнитивне лингвистике данашњице. С обзиром на речено, крајње је занимљива управо судбина књиге што је средишњом темом овога осврта, будући да она својим многим издањима, и хронолошки, и тематски прати збивања у златном добу лингвистике — писана аутором што је учествовао и у стварању тога доба и у његовом успону, те, ето, и у његовом тумачењу.

Књига *Правци у лингвистици* објављена је први пут 1963. године. Код Државне заложбе Словеније у Љубљани. И то након мукотрпнога ауторкиног рада у европским и америчким библиотекама махом, понајвише на Колумбији у Њујорку, на Харварду, те на Јејлу. Из неких разлога (и то је део историје лингвистике, али и политике) књиганије штампана ни у Новом Саду ни у Београду, већ у Љубљани, на српско(хрватском) језику. Довитљиви и спретни Словенци тако су освојили цело ондашње југословенско научно тржиште. (Одабрали су језик и писмо које су могли, у збиру, разумети сви — *lingua communis* ондашње земље! „Политички некоректно“ казали би неки данас, али лингвистички исправно!) Погледајмо овде само основне податке о томе. Године 1969. следило је друго, допуњено издање, 1975. године треће, такође, допуњено издање, 1978. четврто, а 1983. пето издање код истога издавача на нашем језику и писму. Књигу затим преузима Иван Чоловић за његову библиотеку XX век (Београд), па 1990. године штампа шесто, поново допуњено издање (овога пута „Поговором“ о тада актуелним збивањима и темама у светској лингвистичкој науци), 1994. године седмо издање, 1996. године осмо, 2001. године девето, изнова допуњено издање (овога пута поглављем „Лингвистика у деведесетим годинама“), 2003. године десето издање. Но, осим што већ скоро пола века служи образовању студената и других упућених у наш језик и заинтересованих за светску историју науке о језику, ова књига је, и сама део историје лингвистике, још више учврстила свој положај њеним објављивањем на другим језицима света: на енглеском (1965. и 1970. године, код познатог издавача Mouton), на финском (1966), пољском (1966. и 1975), естонском (1969), немачком (1971), литавском (1973), јапанском (1974), албанском (1977), корејском (1981), на арапском и, може бити још неком језику.¹ Изгледа да су за своје време *Правци* били најдоступнија и најприкладнија историја лингвистике на многим универзитетима Европе, Америке и Азије барем. И то у конкуренцији са, у то време, такође, веома познатим, књигама Малмберга, Мунена, Робинса, Лепшија, и других, и са њиховим преводима на многе велике и мале језике света. Можда и због тога што је књига *Правци у лингвистици* била идеолошки и „школски“ необојена, па је представљала увиде и у „западну“ и у „источну“ научну продукцију свога доба и ранијих времена, а тежиште пажње је при том сразмерно равномерно распоређивала на „западно“ и „источно“ знање, на „велике“ и „мале“, на старе и нове школе рада и мишљења (већина

¹ Подаци о издањима *Правца у лингвистици* и њиховим преводима дају се у библиографији: Бабић 2005.

других књига сличне намене и врсте — ту равнотежу нема).² Међу осталима, и две додатне драгоцене особине овога приручника јесу да је он, с једне стране, повремено (а правовремено) реновиран у издањима на нашем језику, а, с друге, да ауторка није подлегала олако модама тренутним у избору „нових“ праваца које књигом ваља представити. С тим да „Поговор“ дат уз шесто и каснија издања, те додатак „Лингвистика у деведесетим годинама“ дат уз девето и десето издање, одлично тематски и дискусионо покривају и најактуелнија збивања у лингвистици. (Зато се овакви приручници ретко и нерадо обично пишу, јер их ваља стално реновирати, иновирати и допуњавати, и у томе ризиковати — а то је посао који тражи и великог znalца и постојаног заљубљеника.)

А Милка Ивић је своје *Правце* темељније допуњавала и садржински и библиографски у четири издања на нашем језику. Друго издање (1969) обogaћено је библиографски, и у појединостима, према у међувремену настајалим иностраним издањима, следећем понајвише сугестија из приказа књиге. Но допуњено је и поглављима или одељцима о Пајковој тагмемици, о „стандардној теорији“ као верзији генеративне граматике Чомског из 1965. године, о генеративној фонологији и семантици, о алгебарској лингвистици (моделу Шаумјана, Бар-Хилела, Кулагине, Згала, „граматика зависности и пројективности“), о „стратификационој граматичности“, Халидејевом контекстуалистичком моделу науке о језику и „неофиртијанској“ британској лингвистици „скала и категорија“, и о немачкој школи рада на „граматичности која се тиче садржине“. То је и најтемељније преуређено издање, не без разлога, будући да је настајало у време најживљих лингвистичких превирања у светским размерама. Треће издање (1975) такође је библиографски и у детаљу допуњавано с погледом на нова инострана издања и на рецепцију књиге, али и поглављима и одељцима о социолингвистици, лингвистици текста, о Прашкој школи и Мартиненовој функционалној лингвистици. Допуњена су постојећа поглавља о генеративној граматичности, синтакси, семантици и стратификационој граматичности. Наредно крупно преправљање књиге је доживела у шестом издању (1990), прилагањем обимнога „Поговора“, којим се по тематским одељцима прати развој лингвистике у другој половини седамдесетих и у осамдесетим годинама двадесетог века: с једне стране, ту су опаске о свему што је своједобно изгледало као обећавајућа новост у лингвистици теоријској, а показало се у међувремену неодр-

² Уп., нпр.: Robins 1967; Leroy 1967; Malmberg 1966; Lepschy 1970; Mounin 1967; Mounin 1972 и др.

живим или недостатним, а, с друге стране, ту су опаске о новим идејама и правцима рада или о реновирању старих (теорија прототипа, теорија говорних чинова и перформативних глагола, теорија конверзационих импликација, прагматика, пресупозиције, фактивност, референцијална / неререференцијална семантика, композиционална семантика, теорија емпатије, семантичких примитива, семантичког метајезика, модулског организовања граматике и ума, „граматика управљања и везивања“, односно „теорија принципа и параметара“ — у новој верзији Чомског, релациона граматика, лексичко-функционална граматика, граматика генерализоване фразне структуре, нове верзије „падежне теорије“, тематске улоге, зачеци когнитивизма и др.). Коначни (?) облик свој, *Правци у лингвистици* Милке Ивић добијају у деветом издању њиховом (2001), када се књизи прикључује поглавље „Лингвистика у деведесетим годинама“. Тамо се по одељцима разрађују у међувремену настајали теоријски лингвистички доприноси „школе семантичара Западне обале“, „школе семантичара МИТ-а“ и многе струје „когнитивне лингвистике“ — у семантици, те „минимализам“ — у синтакси, затим „теорија оптималности“, „функционализам“ разних врста, етнолингвистичка истраживања и др. (Лејкоф, Ланакер, Цекендоф, Пустејовски, Чомски, Вјежбицка и др.).

Доиста су задивљујући и постојаност и интуиција и лакоћа с којима више од четири деценије већ професорка Милка Ивић проноси историју устројеног бављења језиком, властито тумачење његових постигнућа и селекцију трајно вредних резултата у том погледу — не само кроз време и простор, него и кроз академско знање широм света, међу читаоцима и међу њиховим језицима. Тешко је наћи сличан пример међу нашим академским научним књигама, једној струци посвећеним, једним аутором писаним, на многим језицима читаним.

Литература

- Бабић 2005: Милена Бабић, *Библиографија радова академика Милке Ивић. У часћ осамдесет година живота*, САНУ, Издања Библиотеке, 23, Београд.
- Белић 1941 [1959]: Александар Белић, *О језичкој природи и језичком развоју. Лингвистичка испитивања*, Српска краљевска академија, Београд, 1941, *Књига II*, 1959.
- Ivić 1983: Milka Ivić, *Lingvistički ogledi*, Biblioteka XX vek, 61, Prosveta, Beograd [Drugo izdanje 1995; Treće, dopunjeno izdanje 2008].
- Ivić 1995: Milka Ivić, *O zelenom konju. Novi lingvistički ogledi*, Biblioteka XX vek, 82, SlovoGRAF, Beograd.
- Ivić 2001: Milka Ivić, *Pravci u lingvistici. Deveto izdanje, dopunjeno poglavljem „Lingvistika u devedesetim godinama“*, Biblioteka XX vek, 73, Beograd.

- Ивић 1956: Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и шико-кавско наречје*, Матица српска, Нови Сад.
- Ивић 1971: Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, Српска књижевна задруга, Београд.
- Leroy 1967: Maurice Leroy, *Main Trends in Modern Linguistics*, University of California Press, Berkeley — Los Angeles.
- Lepschy 1970: Giulio C. Lepschy, *A Survey of Structural Linguistics*, Faber and Faber, London.
- Malmberg 1966: Bertil Malmberg, *Les nouvelles tendances de la linguistique*, Presses Universitaires de France, Paris (= *Moderna lingvistika*, Slovo ljubve, Beograd, 1979).
- Mounin 1967: Georges Mounin, *Histoire de la linguistique des origines au XXe siècle*, Presses Universitaires de France, Paris (= *Žorž Munen, Istorija lingvistike. Od početaka do XX veka, XX vek, 85*, Beograd, 1996).
- Mounin 1972: Georges Mounin, *La linguistique de XXe siècle*, Presses Universitaires de France, Paris.
- Piper–Radovanović 2008: Predrag Piper — Milorad Radovanović (ur.), *Lingvistika Milke Ivić*, Biblioteka XX vek, 172, Beograd.
- Радовановић 1991–: Милорад Радовановић (ред.), *Целокупна дела Павла Ивића*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци — Нови Сад.
- Radovanović 2008: Milorad Radovanović, „Istorija (opšte) lingvistike“, u: Piper–Radovanović 2008, 49–60.
- Robins 1967: R. H. Robins, *A Short History of Linguistics*, Indiana University Press, Bloomington–London.

Summary

Milorad Radovanović

TRENDS IN LINGUISTICS BY MILKA IVIĆ

In this article professor Milka Ivić's role in the presentation and explanation of general linguistic concepts, topics, theories, schools and trends is presented. In this concern the focus of presentation is on Milka Ivić's book *Trends in Linguistics*, on its various editions in various languages, extended versions that followed general trends in the linguistic science, from sixties to nineties. The inventory of these editions is presented along with the inventory of the related revisions. The general conclusion suggested is that there is not such an unique example within the framework of the current linguistic production.

СЛОБОДАН РЕМЕТИЋ
(Београд)

О ПОСЕСИВНОЈ КОНСТРУКЦИЈИ У + ГЕНИТИВ ЛИЧНЕ ЗАМЕНИЦЕ НА ИСТОЧНОБОСАНСКОМ ТЕРЕНУ*

Предмет расправе је честа употреба конструкције у + *генитив* личне (или неке друге) заменице у наглашено посесивној функцији на терену источне Босне. Аутор доноси обиље потврда типа *Kāžē ōna ŷ-me-nē ŷdkōjnōj mājci* [мојој покојној мајци] из говора Срба од Горњег Бирча до Нишићке висоравни. У говор носилаца херцеговачко-крајишког дијалекта ова, досад другде незабележена особина, доспела је, по ауторовом мишљењу, из суседних идиома источnobосанског дијалекатског типа. Појава је, наиме, примећена и у говору Бошњака у Кладњу и околини.

Кључне речи: посесивна конструкција, источnobосанске Ере, Горњи Бирач, Нишићка висораван, херцеговачко-крајишки дијалекат, источnobосански дијалекат.

0. Двадесето столеће било је златни век српске дијалектологије, у коме су написане стотине монографија и озбиљних научних расправа, међу којима је било и бриљантних остварења из ове националне језичке дисциплине. Са дијалекатске карте уклоњене су велике белине, решена су многа питања, дати озбиљни доприноси у области лингвистичке типологије, односно дијалекатске структуралне диференцијације, али је синтаксичка проблематика дијалекатских типова „тако инструктивних за општу лингвистику“ (Ивић 1962: 176) од почетка до данас, стицајем углавном сасвим прозирних околности, углавном остајала по страни. Иза те својеврсне маргинализације једног важног сегмента језичке структуре стоји чињеница да се синтаксичка стварност не може брзо а успешно сагледати радом по унапред припремљеним квестинарима. Да је ту неопходно време, односно велико стрпљење, схватили су први ауторитети струке, водећи српски и

* Овај рад је настао у оквиру пројекта *Дијалектолошка истраживања српског језичког њросћора*, који финансира Министарство науке Републике Србије, и пројекта *Истраживање српског дијалекатског комплекса Босне и Херцеговине*, који финансира Министарство науке и технологије Републике Српске.

хрватски дијалектолози када су пре пет деценија планирали израду Српскохрватског дијалектолошког атласа: „Синтакса и игра акцената и гласова у додиру речи не могу се проучавати помоћу упитника, мора се данима разговарати са сељацима о чему било и стрпљиво чекати да се тражене особине саме појаве у разговору“ (Ивић 1962: 178, в. и Реметић 1981: 265). Српски и хрватски дијалектолози окупљени у 1959. године основаном Југословенском комитету за дијалектолошке атласе, касније преименованом у Међуакадемијски одбор за дијалектолошке атласе, планирали су и израду посебних упитника за наведену проблематику, као и ангажовање „посебних стручњака“ за испитивање осетљиве материје.¹ Трагичне околности из последње деценије крвавога двадесетог века омогућиле су истраживања у једном повећем кутку српског дијалекатског комплекса на начин који је, како је то пророчки предвиђао Павле Ивић, на видело изнео све те „игре акцената и гласова у додиру речи“, као и до данас другде незабележене синтаксичке појединости. Пустошни ратни догађаји из претходне декаде оставили су без српског живља, између осталог, и велике области на простору двеју западних југословенских република: Босне и Херцеговине и Хрватске. Разумевање државних и научних тела и институција Републике Србије и Републике Српске, њихових ресорних министарстава и двеју академија наука, организовано је, као што је познато², прикупљање језичке грађе са наведених подручја. Тај ургентни задатак обавља се и снимањем говора избеглица, с тим да се предност даје зонама које нису претходно језички испитиване. То је омогућило да се овај прилог темељи на корпусу од око 550 сати снимљенога језичког блага на простору Нишићке висоравни са широм околином (зона тзв. Мулалука), области источнобосанских Ера (терен омеђен рекама Дрињачом и Биоштицом, односно падинама Коњуха и Романије), Горњег Бирча, околине Живиница, околине Бановића, те Подриња у зони Калесије и Зворника. Наведеном корпусу треба додати

¹ „Исто тако закључено је да велики део проблема из области синтаксе и значења облика, а евентуално и гласовну проблематику везану за додир речи у реченици и проблематику скакања акцента на проклитику, треба издвојити у посебан упитник, намењен специјалном поступку на терену. То су, наиме, појаве које се тешко могу испитати помоћу упитника на нормалан начин... Аутентични подаци о оваквим појавама могу се добити само ако се информатор (лице које говори дијалектом) пусти да говори спонтано. Стога је предвиђено да ове особине испитају посебни стручњаци који неће питати по упитнику, већ ће водити са сељацима обичне разговоре, бележећи материјал на начин какав је препоручио у своје време проф. Белић у познатом писму Бодуену де Куртене, и то све дотле док ти разговори не донесу одговоре на мање-више сва питања с овог списка“ (Ивић 1960: 103).

² О томе в. у: Реметић 1999: 278–282; Реметић 2000: 931–932; Реметић 2008: 96–97.

педесетак сати снимака говора Бошњака из Кладња и суседног села Плаховића. Преслушавање више стотина сати слободнога говора аутентичних носилаца дијалекта изнедрило је изобиље појединости па и категоријалних појава досад нерегистрованих у струци, а мој скромни прилог зборнику у част водећем српском синтаксичару тиче се једне синтаксичке особине, највероватније архаизма који је у неким крајевима источне, односно североисточне Босне узео широког маха.

1. Дијалектолошка литература одавно, и то понајчешће на источнобосанском терену, бележи случајеве посесивне везе у + *генитив* личне (или неке друге) заменице, дакле, у вредности присвојне заменице одговарајућег лица (Симић 1978: 90; Ђукановић 1983: 260; Халиловић 1990: 336; Халиловић 2005: 21; уп. и Петровић 1973: 155). Аутори појаву обично илуструју граничним потврдама, примерима конкурентним случајевима за означавање чега (или некога) што је „у власништву, поседу, на послу ... и границама појма“. У навођеним потврдама, наиме, изостаје контекст који би сведочио о неспорној посесивности конструкције.³ Преслушавање више стотина сати говора источнобосанских Срба изнело је на површину преко хиљаду потврда *чистиџе њосесивности*.⁴ Појава је узела таквог маха да се слободно може говорити ако не о њеном преовладавању, а оно свакако о равноправном статусу са конструкцијом *присвојна заменица + одговарајући њадеж именице*, дакле, не само номинатив именице, како доноси досадашња литература. Највише потврда ове вишеструко интересантне појаве имам из говора источнобосанских Ера, из Горњег Бирча и са Нишићке висоравни.

Источнобосанске Ере:⁵

Ў-менџе њодкџнџ мајка вџдла јџднџм у Добрирају два мџџеда (Вуч); Ўзвџкџ би се, мџре бџт, џ-менџе и Нџбџџа да нџје бџло Нџколџ

³ Ја сам у овој прилици, примера ради, оставио по страни те граничне потврде посведочене у говору Дубнице, код Калесија, села у близини Горњих Чапарди, чијем је говору посвећена цитирана монографија П. Ђукановића. Ја „чисту посесивност“ нисам препознао у дубничким потврдама типа: *Ў-брајтовџ-ми шџери* чџек пџгинуо; *Ўмџм у јџднџга троје џџџе*, *у јџднџга тџга-сџна-ми*, *а у јџднџга чџтверо*, *и у шџџџ-ми: у јџднџ сџџџџџе* двоје, *а џ-шџџ-млађџ* џмџм чџтверо; *Ў-мџга* најбоље сад баца; *Бџло је џ-нџс џџџџџи* иза-кућџ; *Ў-нџс* већнџм бџла *расџовна*, *бџковна*, *џџровна*; *Ў-ког* нџ-ваља кџса, *џн-џрџе*; *Ў-менџе* чџџ бџџо пџметан.

⁴ Потврда нерегистрованих у досадашњој литератури, а непознатих и угледним српским, и не само српским, дијалектолозима консултованим у току припремања овога прилога. Појаву о којој је овде реч не предвиђају ни упитници за испитивање дијалекатске синтаксичке проблематике. Не садржи је ни садржајни квестинар Милке Ивић (М. Ивић 1963).

⁵ Данас Федерацији БиХ припадају села: Ар(аповача), Бр(да), ВК (Велика Кула), Вр(апци), Вуч(инићи), ГДр (Горњи Дрецељ), Гр(абовица), ДДр (Доњи Дрецељ),

(Вуч); И отишла је *у-менѐ идокојнѐ жѐна* ш њом (Вуч); Одвео га *Небојша у-менѐ на-Баре* [локалитет у суседном Кладњу] (Вуч); Нѐ-мере бацит *у-менѐ ош-кућѐ* [од моје куће] *у-Кладањ* (Вуч); Нѐ-даде ми *у-менѐ идокојнѐ иријашѐљ Радовѐн Остојић* (Вуч); Остала моја [кућа] и *у-менѐ у-сѐна* двѐје (Вуч); *Зѐти у-менѐ* рѐдијо тѐј, на Сокоцу (Вуч); Тѐ је близу *кућѐ у-менѐ* било (Вуч); Жѐна причѐ *у-менѐ мајки* (Вуч); Чѐ се *у-менѐ звѐно* [чуо га у шуми, далеко од своје куће] од-говѐди (Вуч); Мѐнѐ зѐвѐ бурѐзер: „Дѐће ти *у-менѐ зѐти Иван*“ [доћи ће теби мој зет]; Ишли он и Милан, *у-менѐ зѐти* (Ж); Мѐлоприје *у-менѐ сѐна* оде одѐвдѐн (Вуч); Тѐ [у Србији] је *у-менѐ баба* бѐла с *у-менѐ мајки* (Вуч); Оде *у-менѐ Бука* [оде од мене моја Бука], остак сѐм (Вуч); Бѐјо сам јѐ и бѐјо Мѐлорѐд, *рѐћѐк у-менѐ* (Ћ); Чѐтвртѐи дѐ[н] нашла *Рѐдојку у-менѐ* у Власѐнѐцама [Радојку моју у другом месту, у Власеници] (Вуч); Да мѐ-тѐбѐ оставѐмо *у-мене* код *мамѐ* у Кнѐжѐни? (Вр); Остѐ *идокојнѐ у-менѐ Сѐво* [мој пок. Саво остао жив]; Авѐјѐн крѐжѐ, а *идокојнѐ мајка у-менѐ* пѐрила ѐљине (Бр); И *у-менѐ сѐн* у мѐрту оде *у-војску* (МК); И ондѐ је *у-менѐ мајшѐр* побѐгла (Ков); Врѐта се отворѐше кад — *у-менѐ идокојнѐ мајка!* (Ков); *у-менѐ илѐг* остѐ код-Рѐнѐ (Ков); *у-менѐ ошѐц* ѐћерѐ крѐву у Сѐрѐјво и кѐпијо двѐдѐсет кѐзѐ и јѐрѐд, свѐ онѐ-рѐће (Вр); Ёно *Буду у-менѐ* ѐћерѐшѐ Нѐјѐмци (Вуч); А знѐш кѐко је живѐијо *у-менѐ з-ћѐдом, идокојније[м] Миланом!* (Вуч); Крѐнѐм јѐ и *у-менѐ идокојнѐ јѐднѐ Небојша* пѐтом (Вуч); Знѐш ли *ћѐ идокојног у-менѐ Небојшѐ* [кућа] бѐла? (Вуч); Кѐжѐ онѐ *у-менѐ идокојног мајки* (Вуч); Мѐлоприје онѐ-говѐрисмо за *идокојног ѐмицу Пѐру у-менѐ* (Вуч); Сѐмо се приказѐло *идокојног сѐирѐни у-менѐ Сѐјѐјѐнији* (Вуч); *Узѐли* од-менѐ и *ош-идокојног Угљѐшѐ у-менѐ* (Вуч); *у-менѐ ошѐс* бѐјо у рѐзѐрви (ГДп); *у-менѐ свѐкрѐва* ишла из Рѐдѐчѐћѐ на-Жунове (Рад); *у-менѐ брѐти* убијо у Бѐбровѐј крѐмка (Рад); Јѐ-сам-глѐдѐ *у-менѐ у-газдѐ* крѐмѐд (Бр); *у-менѐ ошѐс* дѐнијо от-пѐкојѐгѐ Пѐрѐ ѐничѐћа кѐзан из-Грабовѐцѐ (Пн); Пѐшли на вѐшир, јѐ, *идокојнѐ у-менѐ Угљѐша* и ѐнѐћѐлко (Вуч); *У идокојнок Пѐрѐ, у-менѐ ѐмицѐ,* бѐјо кѐр ѐѐрав (Вуч); Затворѐли су *идокојног у-менѐ ѐмицу Јѐвана* (Вр); *ћѐ у-менѐ ѐца кућа* бѐла! (Вуч); *ћѐ Олга у-шебѐ* [реч је о мојој сѐстри Олги]?; Јѐднѐм сам *Тѐми, у-шебѐ* *ћѐду* [реч је о моме давно преминулом дѐди], кѐпијо фѐјкѐш (Вуч); Свѐ забѐравѐм *у-себѐ Милѐнку* пѐтат (Вуч); Мѐ на ѐцијнѐску рѐван, кад-јѐ-јѐднѐг *у-себѐ Угљѐшу* срѐтик (Вуч); Јѐ-*у-себѐ* дошла јѐднѐм са *сѐнѐм, у-менѐ сѐна* да гѐни од-њѐгѐ ѐвна *у-овце* [ја дошла са својом снахом, моја снаха да гони од њѐга ѐвна у овце] (Вуч); Јѐ га вићѐк

Ж(сравице), Ков(ачићи), Коњ(свићи), МК (Мала Кула), Мт (Метиљи), ОЛ (Оловске Луке), Пн (Понор), Рад(ачићи), Сл(ивѐе), Ћ(уде), а Републици Српској: Вр(апи), ГДр (Горњи Драпнићи), ДДп (Доњи Драпнићи), Кн(ежина), Кш (Крушевци).

Њ-себе на ћошку оградѣ (Коњ); Ујутру ја-онѡ-двоје *ирасѡди ѡ-његѡ* [двоје његових прасади] на коња и — кѡћи! (Вуч); Јѡ сам ѡ-његѡ с *ид-којнијем оцом* воѡзио бѡлване [информатор говори о оцу аутора ових редова] Коњ и сл.

Горњи Бирач:⁶

Јѡ-кажѣм ѡ-себе *Вити* (Пеп); *Њ-менѣ ошас* живијо ѡ-некој Стрм-ци (Пеп); *Њ-менѣ ошас* гѡнијо с коњма ѡ-Тузлу компир (Пеп); *Њ-менѣ Бѡшко* прѡвијо ѡд-јазовца стѣљу (Пеп); *Њ-менѣ чѡдек* ѡт'шѡ нѡ-мѡбу јѣдноме ко̀мшији (Пеп); *Њ-менѣ жѣна* ѡшла у Србију, имѡм кѡћу сѡ-двѡ спрѡта (Мл); Сѡд је нѣстало нѡма рѡнѣ, а ѡће ѡ-менѣ *мѡма* дѡ-јдѣ с ѡниѡм да дѡнесѡ (Мл); *Њ-менѣ ошас* идѣ свѣ ус-прт'ну (Н); Зѡседѣ Сѡво, ш њим ѡ-мене чѡдек [са њим и мој човек] (Мш); Мѡрко, ѡ-менѣ ко̀мшија, сѡм ѡстѡ (Л); Свѡкомѣ брѡту дѡпала сѡба, ѡ-менѣ оцу дѡпала уѡера (Н); Кѡжѣ ѡ-менѣ *бурѡзер Чѣдо*, питѡј га (Л); Дѡнијѣла ѡ-менѣ *снѡа* брѣме слѡмѣ (Пел); *Њ-менѣ Рѡдѡнка* кат-пѡћѣ цркви (Пел); Бѡш је гѡја ѡјѣла ѡ-менѣ *брѡша*, кѡпијо зѡб [на својој њиви] (Н); И нѡ-правѡ *стѡри* ѡ-менѣ св'јѣћу [мој отац направи славску свећу] (Мај); *Њ-менѣ ѡмиѡа* прѡвијо више, више мѡдог ѡт-стот'нѣ св'јѣћѡ (Пеп); На прт'ни крѣкнѡ д'јѣте, ѡ-менѣ *свѣкрѡа* тѡм полѣти (Мш); *Њ-менѣ стѡри* ѡзмѣ тѡ под-гѡз'цу и сѣдѣ, тѣшѣ тѡрабу. Кѡће се прекрѡвале тѡрабѡм (Мај) и сл.

Мулалук (Нишићка висораван са околином):⁷

Њ-менѣ ошас нѡје имѡ брѡћѣ (Буљ); Причѡ ѡ-менѣ *сћѣр*, ѡна је у ѡм Пѡјѣску (Буљ); Јѡ-ѡ-кѡћу кад ѡ-менѣ *жѣна* сѣдѡ и глѣдѡ телевизѡр (Буљ); *Пѡкојни стѡри* ѡ-менѣ ѡрѣ [говори о своме оцу, који оре у другом селу, на свом имању] (Буљ); Причѡ ѡ-менѣ *сћѣр* ѡ-њима (Буљ); Имѡ-је ѡ-менѣ *ѡвѡј-сѡн* дѡбар камѡјѡн (Буљ); Ишѡ је ѡ-менѣ *ѡнѡк* нѡ-сарану (Прг); Бѡјѡ-сам и ѡ-њѣ нѡ-сарани [на њеној сахрани] (Буљ) и сл.

2. За размах наведене посесивне конструкције у говору источнобосанских Срба несумњиво је одговоран свакодневни контакт са носиоцима локалних бошњачких идиома, о чему, уосталом, неумољиво сведоче потврде појаве у говору кладањских муслимана, који сам у више наврата испитивао и део својих запажања и објавио.⁸ Планира-

⁶ Од дванаест испитаних села једанаест се налази на територији Федерације Босне и Херцеговине: Брд(ијѣљи); Вр(ановићи); Л(упоглаво); Г(радина); Мат(ијѣвићи); Мл(адово); Н(ѡѡјѣвићи); Пел(емиши); Пеп(ићи); Ст(арич); Сп (Ступари). Општини Власеници припада једино Мишар.

⁷ Сниман је говор села Буљ(етовине) и Прг(ошево).

⁸ Најнепосредније у: Реметић 1982; Реметић 2004; Ивић и Реметић 2007.

јући да напишем посебну монографију о овоме, данас на простору Босне несумњиво најзанимљивијем екавско-јекавском говорном типу, који је, између осталог, сачувао и дистинкцију двају старих кратких акцената (Реметић 2004), снимео сам педесетак сати аутентичног језичког материјала, у којему има на претек и потврда наведенога типа посесивности. Из грађе прикупљене у говору кладањских Бошњака наводим следеће примере: *Лазар пуца љ-себѣ ис-кућѣ*, његова кућа нѣ је изгорела; *Ја-пòшла љ-себѣ сà-свекром* и са *Авдòм мàло* на Старић; *Дòшò* је бѣјо и *љ-шебѣ òшац*; *А бѣо* је и *љ-шебѣ* и *амића Рѣља* [у последњим двома реченицама говори се о моме оцу и моме стрицу и о догађајима четири године старијим од мога рођења]; *Љ-менѣ мѣши* била *удата*; *Љ-менѣ* је *Алија* ишò, своју жèну доводио; *Љ-менѣ* у *амићѣ* комјѣње; *Кажѣ онѣ-љ-мене један амићић*; Он је *љ-менѣ Авди рѣкò свàшта*; *Кажѣ љ-мене амића*: „Иди-тѣ нàма водѣ донѣси“; *Љ-мене* у *Ахмѣ* била мѣцина; Свакака је *љ-мене òшац* жѣта сѣјò и сл. Из говора Плаховића довољна је у овој прилици само једна потврда: *Јà-љ-себе* за *Сà-лема* да ти *кажѣм*.

3. Када је реч о пореклу појаве у говору источnobосанских Срба, нема места било каквом двоумљењу: она је преузета од суседа Бошњака, носилаца источnobосанског дијалекта, за који се зна да је стариначки — настао на тлу средњовековне босанске државе — и да је физиономију изменио и под упливом српских досељеника, за које се, опет, у највећем броју случајева, захваљујући резултатима Цвијићеве етнографске школе, зна када су и одакле дошли. Зна се, наиме, да значајан део босанске територије данас покривају два стариначка дијалекта: источnobосански и новошћакавски икавски, раније јамачно распрострањени на знатно широј територији, коју ће сузити (углавном досељени) носиоци других говорних типова. Неспорно је, дакле, да се и источnobосански дијалекат, као и већина шћакавских икавских идиома, развио на тлу средњовековне босанске државе. Савршено је јасно да су велика померања становништва у време турске владавине значајно ублажила староштокавску визуру источnobосанског дијалекатског типа. За то одговорност сноси новонастало окружење, а нарочито река досељеника, у којој доминирају Срби носиоци херцеговачко-крајишког дијалекта. Значајан је, додуше, и уплив досељених Хрвата с млађим икавским говором. Изнете чињенице објашњавају зашто је „развој источnobосанских говора упућен одлучно у новошток. правцу“ (Ивић 1988: 74).

Срби досељени из жаришта херцеговачко-крајишког дијалекта на новом терену су дошли у додир са носиоцима знатно другачијег говорног типа, са којима ће се или измешати или пак живети у непо-

средном суседству, дакле, у свакодневном контакту. О високој корелацији између физичке, територијалне блискости носилаца различитих конфесија и различитих дијалекатских идиома и домаћаја неизбежне језичке интерференције сведочи истраживачко искуство из кладанскога краја, и то управо у домену овде разматране појаве. Највише језичких чињеница снимљено је у Ковачићима, ауторовом родном селу, и у суседним Вучинићама, у којима је неупоредиво највећа концентрација потврда наведене појаве. Објашњење је једноставно: између Кладња и суседних Вучинића, најближег „ерског“ села, нема озбиљних геофизичких препрека — ни брда ни вода — у служби значајнијих природних „граница“. Обрадива имања Кладњака и Вучиња на се не само непосредно додирују него су неретко и измешана. После Другог светског рата из већине кућа тога готово приградског српског насеља бар једно лице је било запослено у Кладњу. Изнете чињенице говоре о веома живим, свакодневним контактима и везама носилаца двају идиома. Зна се да су инвентар и фреквенција чињеница преузетих од суседа обично у пуној корелацији са удаљеношћу епицентра зрачења. У овом случају, Вучинићи су најближи извору и највише су упили дијалекатске ароме својих комшија. У дијалектологији се никада није порицао уплив досељеника на говор старинаца, али се одавно у виду има знатно снажнији утицај супротног смера (о томе опширније у Ивић 1955–1956). Овај општеприхваћени суд оверен је на многим додирним или испреплетаним тачкама српско-хрватског дијалекатског комплекса, а у нашем случају најизазовније је, свакако, истраживање праваца и дмета дијалекатске интерференције управо у суседству источнобосанског дијалекта, трезора необичних архаизама и особених иновација, уистину дијалекатског елдорада, у којему су после открића шестоакценатског система „могућа оваква и каква ли све још изненађења!“ (Брозовић 1966: 119; Реметић 1982: 186). О дметима дијалекатске интерференције на кладанском и још неким босанским подручјима⁹ биће више речи другом приликом, а овде ћу поменути учесталије скраћивање (односно изостанак дужења) вокала у слогу који затвара сонант у Вучинићима него у другим ерским сели-

⁹ Аутор ових редова је 3. марта 2008. године у Академији наука и умјетности Републике Српске у Бањој Луци одржао приступну академску беседу под насловом *Босански српски говори у свјетлу дијалекатске интерференције (лингвистички и социоллингвистички аспекти)*. Окосницу фактичке подлоге беседе чинио је корпус од око 700 стотина сати језичког блага снимљеног у говору житеља, поред области наведених у т. 0 и 1, у зеничком и какањском крају, у околини Високога и Брезе, те на подручју Бугојна и Доњег Вакуфа.

ма. У говору Вучињана сасвим су, наиме, обични и ликови типа *Љн-ћелко*, *Загџрка*, *биљка*.

4. Овом приликом само дотакнута проблематика, илустрована нешто већом количином потврда уочене појаве, подразумева два основна задатка. Потребно је, пре свега, утврдити ареал посесивности наведеног типа. Од дијалектолога и граматичара се, затим, очекује објашњење генезе појаве. Ваља одгонетнути зашто је рационалност, економичност, толико иманентна језичким системима, устукнула пред сложенијим, компликованијим решењем. Шта се хтело постићи моделом *у мене оџац* или *у себе из куће* ако је логичније, једноставније и лакше рећи *мој оџац* или *из своје куће*? Варијанта „*Пуца у себе из куће*“ није, уосталом, ослобођена ни двосмислености. Зашто су се становници једног дела Босне определили за компликованост на уштрб једноставности и рационалности? У сваком случају, једна необична дијалекатска синтаксичка специфичност предочена је научној јавности, све у нади да ће изложени редови инспирисати стручњаке на трагање у другим говорним зонама. Евентуалне нове потврде са терена, а можда и из старијих писаних извора, свакако би бациле ново светло на назначену проблематику и повеле у сусрет коначним одговорима на постављена питања.

Литература

- Брозовић 1966 — Dalibor Brozović, *O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta*. — Hrvatski dijalektološki zbornik, Zagreb, knj. II, 119–208.
- Ђукановић 1983 — Петар Ђукановић, *Говор села Горње Цајарде (код Зворника)*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, књ. XXIX, 191–294.
- Ивић 1955–1956 — Павле Ивић, *О неким проблемима наше историјске дијалектологије*. — Јужнословенски филолог, Београд, књ. XXI/1–4, 97–129.
- Ивић 1960 — Павле Ивић, *Почетак организованог рада на лингвистичкој географији код нас*. — Наш језик, нова серија, Београд, књ. X/3–6, 101–107.
- Ивић 1962 — Павле Ивић, *Дијалектологија, један наш културни проблем*. — Летопис Матице српске, Нови Сад, год. 138, књ. 389/ 3, 175–180.
- Ивић 1988 — *Narečja*. — У извату из II издања Енциклопедије Југославије: Prof. dr Dalibor Brozović, Prof. dr Pavle Ivić, *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Zagreb (Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“), 54–80.
- Ивић и Реметић 2007 — Павле Ивић и Слободан Реметић, *Необична употреба рефлексивне морфеме се у говору Муслимана у Кладњу и околини*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, књ. L, 303–316.
- Ивић 1963 — Милка Ивић, *Рейершоар синтаксичке проблематике у српскохрватским дијалектима*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, књ. VI, 13–30.

- Петровић 1973 — Др Драгољуб Петровић, *О говору Змијања*. — Библиотека Зборника за филологију и лингвистику, Нови Сад (Матица српска. Књижевно одељење), 214 (са картом).
- Реметић 1981 — Слободан Реметић, *Конструкције шийа* Шта чине с оне ђеце у говорима источне Босне. — Јужнословенски филолог, Београд, књ. XXXVII, 265–272.
- Реметић 1982 — Мр Слободан Реметић, *О још једном незајаженом екавско-јевкавском босанском говору*. — Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, књ. 11/2, 181–186.
- Реметић 1999 — Слободан Реметић, *Српски дијалекатски комплекс — сџејен досадашње исујитаности и даљи задаци*. — Српски духовни простор. Зборник радова са научног скупа (Бијељина, 29–30. октобар 1998), Академија наука и умјетности Републике Српске. Научни скупови, књига 1. Одјелјење друштвених наука, књига 1, Бања Лука — Српско Сарајево, 275–283.
- Реметић 2000 — Слободан Реметић, *О шћакавизму какањских и зеничких Срба*. — Јужнословенски филолог, Београд, књ. LVI/3–4, 931–949.
- Реметић 2004 — Слободан Реметић, *О шесточланом йрозодијском сисџему у говору Кладња и околине*. — Живот и дело академика Павла Ивића. Зборник радова са трећег међународног научног скупа, Суботица — Нови Сад — Београд, 651–660.
- Реметић 2008 — Слободан Реметић, *Дијалекти — ризница народне духовне културе и народног йамћења*. — Ресурси Републике Српске. Академија наука и умјетности Републике Српске. Научни скупови, књ. XIII, Одјелјење природно-математичких и техничких наука, књ. 7, Бања Лука, 91–105.
- Симић 1978 — Милорад Симић, *Говор села Обади у босанском Подрињу*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, књ. XXIV, 1–124.
- Халиловић 1990 — Senahid Halilović, *Govor Muslimana Tuholja (okolina Kladnja)*. — Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, Sarajevo (Institut za jezik i književnost), knj. VI, 249–358.
- Халиловић 2005 — Senahid Halilović, *Bosanskohercegovački govori*. — Jezik u Bosni i Hercegovini, Sarajevo — Oslo (Institut za jezik u Sarajevu. Institut za istočnoevropske i orijentalne studije), 15–51.

Резюме

Слободан Реметич

О ПОСЕССИВНОЙ КОНСТРУКЦИИ У + РОДИТЕЛЬНЫЙ ПАДЕЖ ЛИЧНОГО МЕСТОИМЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ВОСТОЧНОЙ БОСНИИ

Работа посвящена анализу восточно-боснийской конструкции У + *родительный падеж* личного (или какого-либо другого) местоимения в собственно посесивной функции. В речи сербов на территории от нас. п. Горне Бирче до Нишичской возвышенности, а также в речи боснийцев, проживающих в г. Кладань и его окрестностях, автор зафиксировал более 1000 примеров типа: «Жџена йричџ љ-мене мџјки» (досл. «Жена рассказывает у-меня матери») = моей матери; «Лџазџр пуџџ љ-себе йс-куџе» (досл. «Лазарь стреляет из у-себя дома») = из своего дома. Данное явление в сербских идиомах автор объясняет как диалектную интерференцию. В речь носителей герцеговинско-крайинского диалекта оно пришло из местного восточно-боснийского типа диалекта, вследствие миграций на терри-

тории восточной Боснии. Данное утверждение автор подкрепляет фактом, что у сербов этот несомненный архаизм наиболее часто встречается в нас. п. Вучиничи — селе, которое находится ближе всего к г. Кладань, с жителями которого жители села Вучиняни и в недавнем, и в далеком прошлом имели ежедневные соседские контакты, а также живые хозяйственные связи.

СТАНА РИСТИЋ
(Београд)

ПРИЛОГ ПОСТЕПЕНО КАО ЛЕКСИЧКИ КВАНТИФИКАТОР

У раду су представљене граматичке, семантичке и функционалне карактеристике прилога *постепено*, као нумеричког партитивно-дистрибутивног квантификатора прагматичког типа.

Кључне речи: прилог *постепено*, партитивно-дистрибутивни квантификатор, прагматичка квантификација, српски језик.

1.0. У раду су на примеру лексичко-граматичких карактеристика квантификативног прилога *постепено* показане још неке особине прагматичке квантификације, којом смо се бавили у више радова (Ристић 1999: 53-63; 2000: 223-233; 2005: 199-210; 2006: 173-186).

1.1. У досадашњем проучавању прилога и квантификатора, овај прилог је остајао ван интересовања, и то како у граматичким, тако и у лексичким истраживањима, што је био повод да се узме као предмет истраживања. Речнички корпус овог прилога, па и самог његовог творбеног гнезда, јако је скроман у свим нашим значајнијим речницима, тако да је у овом истраживању могао послужити само као контролни.¹ Главни корпус узет је из Електронског корпуса савременог српског језика Ђ. Оташевића.² У нашим граматицама са-

¹ Тако су у Рјечнику ЈАЗУ као одреднице наведени само придев *постепен* и именица *постепеност*, за које је констатовано руско порекло: *постепенный* и *постепенность*, и то са квалификатором „књишка реч“. Осим једне речничке потврде (из речника Ђ. Поповића) наведени су редакторски примери: Види се *постепенени* напредак наше индустрије; Добра је ствар у сваком напредовању *постепеност*. Међутим, у примеру, датом уз придев: До овога се дошло *постепено* (Павлиновић рад. 30, из 1871), реализован је прилог *постепено*.

² Велику захвалност упућујем колеги др Ђорђу Оташевићу за уступљени део корпуса. Уз примере из Електронског корпуса наведени су извори у пуном називу, док ће уз примере из Речника МС (који ће уз ове бити анализирани), поред извора бити наведена и скраћеница РМС за овај речник.

временог језика прилог *ѵосѵейено* није наведен ни у једној групи прилога³.

1.2. У монографији о начинским прилозима (Ристић 1990) прилог *ѵосѵейено* груписан је у начинске прилоге са значењем инхерентног својства појава које се одређују, и то у подгрупу са интегралном семом темпа чије јединице одређују чулна, физичка својства (темпо, јачину, брзину) (нав. дело: 56–58).

Прилози ове подгрупе разврстани су у две различите парадигме: прилози којима се исказује начин вршења радње (*брзо, ѵолако, сѵоро, лејѵилице, журно, вредно, лењо, ѵохлејно, грамзиво* и др.) и прилози који означавају начин појављивања радње, стања, процеса. Прилог *ѵосѵейено* и његов синоним *ѵосѵујно* спадају у ову парадигму, у коју су сврстани још и прилози *одједном, одједанѵиѵи, најједном, нагло, одмах, најречац, изненада, неочекивано* и др. У обе парадигме прилога темпа односи међу јединицама регулисани су семама убрзаног и успореног темпа. Централна лексема прилога убрзаног темпа је прилог *брзо*, чије се друге јединице у реду диференцирају и групишу у мање парадигме или на основу творбене или на основу стилске модификације значења (*лејѵилице, журно, вредно, ѵохлејно, грамзиво, одједном, одједанѵиѵи, најједном, нагло, одмах, најречац, изненада, неочекивано*). Централна лексема успореног темпа је прилог *сѵоро*, чију су синоними: *ѵолако, ѵолагано, најшенане, ѵосѵейено, ѵосѵујно; лењо* и *ѵромо*. Прилози и једне и друге парадигме реализују и додатне семе: степена, интензитета, затим семе 'пажљиво' / 'непажљиво' и др.

Прилози са значењем убрзаног темпа који означавају начин појављивања радње, стања, процеса (*одједном, одједанѵиѵи, најједном, нагло, одмах, најречац, изненада, неочекивано*) имају обележје симултаности и кумулативности, јер своје значење заснивају на смислу / компоненти 'појављивање у исти мах, у исто време', из које се развија и значење неочекиваности, изненађења. Прилози успореног темпа из ове значењске групе прилога *ѵосѵейено* (*ѵосѵейенице*) и *ѵосѵујно* немају обележје симултаности, него обележје континуираности са додатним компонентама партитивности, дистрибутивности и сукцесивности у појављивању радње, стања, процеса, и то без других значењских нијанси. Са прилозима убрзаног темпа *одједном, одједанѵиѵи* и *нагло* јављају се у односу нестепеноване антонимије, што се ви-

³ Од прегледаних граматика савременог српског језика (Стевановић 1975: 377–397 и Станојчић–Поповић 2004: 125–126) само је у граматичи Мразовић–Вукадиновић (1990), издвојена група ситуативно-темпоралних прилога, у коју би се могао сврстати и прилог *ѵосѵейено* (нав. дело: 397–398).

ди и из пр. Речника САНУ: Човек се не одаје страсима *наједанџуи* него *йосџуино*, преузетог из наведене монографије (нав. дело: 63–65).

1.3. У поглављу о начинским прилозима (Пипер 2005) истиче се да у одређену категорију начинских прилога спадају и прилози који не квалификују саму радњу него нешто у њеном остваривању, нпр., учесталост, *редовно*, првину или поновљеност у њеном остваривању, *ојетџ*, и др., па су издвојени и прилози који квалификују брзину њеног остваривања, *нагло*, прилози у чију групу се може сврстати и прилог *йосџейено*. То су, по П. Пиперу, прилози који уз квалификацију реализују и нека друга значења, а најчешће значење количине и интензитета (нав. дело: 840–842).

1.4. На основу прегледа досадашњег истраживања подгрупе прилога којима припада прилог *йосџейено* и његови синоними, за разматрање у овом раду битно је одређење дато у граматички Мразовић–Букадиновић да ови прилози спадају у ситуативно-темпоралне прилоге који ситуирају глаголску радњу по времену (1990: 397–398).

1.5. За ситуативно одређивање категорије количине и код прилога *йосџейено* могу се издвојити обавезни елементи ситуације: објекат квантификације, кога чини предикат и / или његови основни аргументи, средство за исказивање квантификације, а то је нумерички квантификатор *йосџейено*, и конкретан количински однос, то је неодређена, узелна количина партитивно-дистрибутивног типа (исп. Пипер 2005: 873).

2.1. Са становишта семантичке валентности прилог *йосџейено*, као и други прилози ове подгрупе, одређује се као једномесни предикат, чију семантичку валентност попуњава сложена ситуација. По Апресјану (2006), сложена ситуација се схвата по томе што у њој суделује више од једног (множина) учесника (делова) или по томе што се описани догађај не дешава истовремено него рашчлањено на низ фаза. У оба случаја прилогом типа *йосџейено* сложена ситуација се рашчлањује на више простих ситуација, при чему се реализују две могућности: 1) рашчлањивање на равномерне или неједнаке одреске времена одвијања процеса, збивања, радње у смислу сукцесивног поретка⁴ и 2) дистрибутивно рашчлањавање множине на поједине учеснике ситуације или целине на поједине делове обухваћене ситуацијом. Уколико сложена ситуацију није могуће рашчланити на више простих у било ком наведеном смислу, употреба прилога *йосџейено*

⁴ Утврђено је да говорник оцењује те одреске као мање или више значајне за реализацију ситуације (Апресјан 2006: 120).

је неправилна: *Марко је *йосџейено* дошао, *Дете је постепено *йорасло* (исп. нав. дело: 120–121).

2.2. По семантичкој валентности и смисловима у реализацији значења прилог *йосџейено*, као што се из претходног излагања види, спада у квантификаторе, а по семантичкој спојивости и контекстуалној условљености значења може се сврстати у квантификаторе прагматичког типа.

Квантификатори овог типа своје значење заснивају на категоријалном смислу квалитета и количине који, према Н. Шведовој (1998), представљају полазне, изворне смислове („исходные смыслы“), реализоване само у заменичком систему заменицама *како*, *колико*. Квантитативни начински прилог *йосџейено* реализује своје значење у оба смисаона поља, што га приближава језичкој смисаоној категорији градуелности.⁵ У квантификовању овим прилогом, као и код градуелних речи, смисао количине реализује се у виду четири категорије: 1) количине *кога*; 2) количине *чега* (предмета, ствари); 3) количине *чега* (радње, стања, ситуације) и 4) количине *чега* (акта процеса који протичу у времену) (исп. Шведова 1998: 7–36 и Кречмер 2002: 29–39).⁶ Прилог *йосџейено* испољава сличности са градуелним квантификаторима само на нивоу категоријалног значења, али по својим семантичко-прагматичким и функционалним карактеристикама спада у лексичке квантификаторе посебног типа са веома ограниченим бројем јединица у парадигми. Међутим, за разлику од градуелности која настаје у резултату мере, испоређивања по својству квалитета, квантитативно-квалитативни смисао прилога *йосџейено* настаје у резултату рашчлањивања сложене ситуације на елементе и њиховог сукцесивног распоређивања у различите моменте континуираног тока времена у одвијању те ситуације. Са аспекта теорије семантичких локализација могу се истаћи још неке карактеристике по којима се квантификација прилога *йосџейено* разликује од квантификације градуелности.

⁵ Појам градуелности овде се узима у ужем смислу, као апстрактна језичка смисаона категорија. Преглед градуелности у ширем општелингвистичком одређењу под различитим појмовима (скаларности, дискретности, континуалности, постепености, степеновања) и у испољавању и у тумачењу језичких феномена у лингвистици дао је М. Радовановић у раду (2006: 747–757). О језичком степеновању у светлу теорије семантичких локализација у граматичици и у речнику, и о ситуативном оквиру семантике степеновања в. Пипер 2002а: 59–78, а о принципу градуелности у лексикографском опису, заснованом на Апресјановом принципу пропорционалног фокусирања у речнику, в. Пипер 2002: 133–139.

⁶ О повезаности категорије квалификације и квантификације на различите начине, а највише преко категорије градуелности, в. Пипер 2005: 830.

Тако би се могло рећи да је за прилог *йосѿейено* карактеристична локализација по хоризонталу, „испред“, „иза“, „од“, „до“ као код категорија темпоралности и аспектуалности, а не локализација по апстрактној вертикали изражености особине („изнад“, „испод“) као код категорије градуелности⁷.

2.3. По могућности сфере деловања и на предикатове аргументе, прилог *йосѿейено* могао би се сврстати и у начинске прилоге посредне квалификације. Значи да област (сфера) деловања⁸ прилога *йосѿейено*, и поред његове синтаксичке зависности од предиката, на семантичком плану захвата и предикат и / или његове аргументе који се реализују у позицији субјекта или објекта. У првом случају, при анализи примера имаће се у виду тривијална сфера деловања (в. нап. 8), а у другом нетривијална сфера деловања⁹ овог прилога, и то у виду померене области деловања (в. нап. 9).

3.0. Синтаксичко-семантички услови у којима се реализује значење и функција прилога *йосѿейено* представљени су у табели на крају рада.

3.1. У прегледу корпуса као битни параметри за употребу прилога *йосѿейено* показују се следеће именске и глаголске граматичке категорије: једнина, множина и свршеност, несвршеност. У оквиру ових основних категорија у табели су представљени различити типови исказа као варијанте семантичке и граматичке спојивости прилога *йосѿейено*.

3.2. Показало се да бројчано преовлађују типови исказа у категорији множине и у категорији несвршености, што је и очекивано на основу представљених општих граматичко-семантичких карактеристика овог прилога. Тако је у категорији множине укупан број типова 20 и

⁷ Истакнуте карактеристике наведених категорија дао је П. Пипер (2005: 848).

⁸ Облашћу деловања лексеме А назива се она лексема В датог исказа, с којом је А непосредно повезана и синтаксички и семантички, што се одређује као тривијална област (сфера) деловања (Апресјан 2006: 140); нпр., област (сфера) деловања прилога *брзо* у исказу: Иван је *брзо* ишао.

⁹ Нетривијална област деловања неке лексеме реализује се у оним случајевима када је њен уобичајени синтаксички и семантички однос у споју са другом лексемом нарушен, при чему се јављају два случаја: а) лексема А је синтаксички везана с лексемом В, а семантички са неком другом лексемом исказа, што се у руској лингвистици означава појмом „смешение“; б) лексема А синтаксички је везана с лексемом В, а семантички с неком смисаоном компонентом из њеног значења, која се не реализује у површинској структури исказа, што се по И. М. Богуславском означава појмом „унутрашња сфера деловања“ („внутренняя сфера действия“) (Апресјан 2006: 140–141).

то у односу 14 : 6 у корист несвршености. У категорији једнине укупан број типова исказа је 15 и то у односу 11 : 4 у корист несвршености.

3.3. У комбинацији граматичких категорија множина + несвршеност јавља се и употреба прилога *йостџейено* уз глаголске именице у функцији субјекатске и објекатске синтагме, док се у комбинацији граматичких категорија једнина + несвршеност јављају и типови са фазним и итеративним глаголима.

3.4. У целокупном корпусу у свим типовима исказа са прилогом *йостџейено* бројчано преовлађују типови са предикатима у личном глаголском облику и активу, док се у малом броју јављају типови са предикатима у безличном облику и пасиву.

3.5. Од семантичких услова за предикате, у категорији множине бројчано преовлађују типови уједначене употребе глагола радње и процеса, а у малом броју се јављају и типови са глаголима збивања и стања. У комбинацији категорија једнина + несвршеност бројчано преовлађују типови са глаголима процеса, у мањем броју јављају се и типови са глаголима радње, а само један тип са глаголима збивања, док су у комбинацији једнина + свршеност подједнако заступљени типови са глаголима радње, процеса и збивања.

3.6. Од семантичких услова за предикатов аргумент у позицији субјекта, у комбинацији категорија множина + несвршеност бројчано преовлађују субјекти са обележјем + хумано, а јавља се по један тип субјеката са обележјем + неживо и + апстрактно, док се у комбинацији категорија множина + свршеност јавља уједначен број типова са субјектима различитих обележја: + хумано, + живо, + неживо и + апстрактно. У категорији једнине уједначено се јављају типови субјеката са обележјима + неживо и + апстрактно, док се субјекат са обележјем + хумано јавља у мањем броју типова.

3.7. Употреба других квантификатора у исказима са прилогом *йостџейено* јавља се у 8 синтаксичко-семантичких типова исказа. У категорији множине јавља се нумерички заменички квантификатор *сав* (*све*, *сви*) у позицији субјекта у 3 типа и у позицији објекта 1 тип; затим у позицији субјекта јавља се један тип са нумеричким квантификатором (*два дела*), док се у саставу субјекатске синтагме јавља и нумерички квантификатор *чиџав* (*чиџав аудиторијум*). Квантификатор *сав* јавља се у 2 типа исказа и у комбинацији категорија једнина + несвршеност, и то квантификатор *све* уз прилог *йостџейено* у функцији партикуле за истицање и квантификатор *сав* уз субјекат.

3.8. Занимљиво је, да се у корпусу нашао само један пример употребе збирне именице у позицији субјекта, и то у комбинацији категорија + несвршеност + процес, иако збирност у оваквим условима може да конкурише множини.

Пример:

(1) *Devojčica je tada u trotoaru zamišljala travu koja cveta onako po-stepeno, kao u kasno proleće (Marina Zlatković, Sećanja jedne lutke, Alma, Beograd, 2008).*

4.0. Имајући у виду граматичко-семантичке услове реализације значења и функција прилога *йосѿейено*, представљене у табели, осврнућемо се на још неке случајеве, да би се показала реализација његових тривијалних и нетривијалних значења и функција.

4.1. Прилог *йосѿейено* реализује тривијално значење и функцију у позицији адвербијалне одредбе, и то у комбинацији категорија множина + несвршеност + радња, као у примеру типа:

(2) Националисти *йосѿейено* преузимају власт;

и у комбинацији једнина + несвршеност + процес, као у примерима типа:

(3) Сало са руку се *йосѿейено* топило;

(4) Фидел Кастро се *йосѿейено* опоравља.

4.2. Међутим, у комбинацији множина / збирност + несвршеност + процес, као у примерима типа:

(5) Листови папира су се *йосѿейено* смањивали;

(6) Трава цвета *йосѿейено*,

иако је прилог *йосѿейено* синтаксички зависан од глагола са значењем процеса, чији се први актант у позицији субјекта исказује именицом у облику множине или збирности (*листови љаиѿира*, *йѿрава*), он реализује нетривијално значење јер може попуњавати валентности предиката помоћу два типа правила, заснована на двојак кој могућности рашчлањивања сложене ситуације на више простијих ситуација: 1) рашчлањивање процеса на сукцесивне одреске времена или 2) рашчлањивање множине учесника на јединке или целине на делове.

Тако, у примеру 5, у првом случају, предикатом просте ситуације јавља се израз 'постати / постајати мањи по броју / трошити се', а његов актант је *сви листови љаиѿира*: 'сви листови папира су кроз равномерне одреске времена постајали мањи / трошили су се док нису нестали, док се нису потрошили'. У другом случају предикат простије ситуације је глагол *несѿаѿиѿи*, *йоѿѿрошиѿи се*, а његовим актантима

јављају се јединке / делови укупне произвољне множине ('листова папира'): 'у почетку је нестао, потрошио се неки број листова папира, затим други број и тако редом' (исп. Апресјан 2006: 120–121). У првом случају у сфери деловања прилога *йосџейено* је предикат са којим је везан и зависним синтаксичким односом прилошке одредбе темпа, док у другом случају његова семантичка сфера деловања се са предиката помера на први актант у позицији субјекта са којим реализује семантичку везу партитивно-дистрибутивног типа, задржавајући и даље своју синтаксичку зависност од предиката.

4.3. Нетривијално значење прилога *йосџейено* реализује се и у комбинацији категорија множина / збирност + свршеност + процес, када се сложена ситуација може рашчланити, такође, на два начина, а прилог *йосџейено* може попунити валентности предиката и / или субјекта на основу два типа семантичких правила: семантичким и синтаксичким слагањем са предикатом или семантичким слагањем са његовим аргументом у позицији субјекта, што се може показати на примеру типа:

(7а) Младе ларве се [све] *йосџейено* преобразе у младунце сличне родитељу — први случај: 'свака ларва се у континуираним одсечцима времена мења добијајући сличност са родитељима';

(7б) Младе ларве [(све) једна по једна] се *йосџейено* преобразе у младунце сличне родитељу — други случај: 'преобрази се по једна / једна по једна ларва или прво се преобрази неки број ларви, затим још неки, и још неки, и тако редом'.

Иако се прилог у синтаксичкој структури јавља као зависни члан предикатске синтагме, његова сфера деловања је у првом случају усмерена на предикат, док је у другом случају умерена на предикатов аргумент у позицији субјекта. У оваквим случајевима двосмисленост се може разрешити употребом других квантификатора (они су у примерима наведени у угластим заградама), којим се указује на сферу деловања прилога *йосџейено*. Употребом партикуле *све* у првом случају указује се да прилог *йосџейено* попуњава валентност предиката, док се употребом конструкције са поновљеним бројем указује да овај прилог попуњава семантичку валентност субјекта. У случају напоредне употребе партикуле *све* и конструкције са поновљеним бројем, партикулом се истиче значење кумулативности.

Међутим, у примерима из корпуса, како показује табела, јавља се само употреба ненумеричких квантификатора *све*, *сав* и *чиџав*, а не и конструкције са поновљеним бројем. Њихова улога у одређивању сфере деловања и регулисању правила попуњавања валентности при-

лога *йосѣйено*, као и улога безличних и пасивних конструкција, захтева посебно истраживање.

5. На основу свега изложеног, могу се сумирати најрелевантније карактеристике прилога *йосѣйено*, на основу којих се може сврстати у прагматичке квантификаторе партитивно-дистрибутивног типа. Овај квантификатор спада у апсолутне квантификаторе који се односе на количину објекта узетог самог по себи, типа општег квантификатора *сав*. Разликује се од релативних квантификатора који исказују количину једног објекта у односу на количину другог објекта, или у односу на појам количине која се сматра уобичајеном, нормалном, типа *многа*, *мало*, *често*, *ређко* и који се употребљавају и за квантификацију нерашчлањивих објеката. Прилог *йосѣйено* употребљава се само уз квантитативно рашчлањиве објекте било да су исказани предикатом било да су исказани предикативним аргументима у позицији субјекта или објекта. Њиме се указује на рашчлањивост укупног и неодређеног објекта квантификације, замишљеног у деловима који га чине, а не у целини. Партитивно значење код прилога *йосѣйено* организовано је према критеријуму временске линеарности, којим се уређују скупови по растућим својствима, слично као код редних бројева и прилога (типа: *йеѣи*, *йеѣоро*), али за разлику од њих, прилогом *йосѣйено* се не издваја ниједан, па ни последњи члан скупа (*йеѣи* — последњи у низу од пет), нити се одређује сам скуп као уређени низ (*йеѣоро*) (исп. Пипер 2005: 874–877). Својство рашчлањивости, дистрибутивности и сукцесивности, које исказује прилог *йосѣйено*, представља инхерентно својство сложене ситуације, која се зависно од комуникативног циља, може реализовати у виду предикатског садржаја и / или у виду садржаја предикативних аргумената. Ова могућност попуњавања семантичке и синтаксичке валентности предиката и / или семантичке валентности његових аргумената остварује се на основу два типа семантичких правила којима се регулише сфера деловања нетривијалних значења прилога *йосѣйено* и његова граматичко-семантичка спојивост, што показују бројне варијанте контекстуалне условљености реализације значења и функције представљене у приложеној табели.

Литература и извори

Апресјан 2006: Апресян, Ю. Д., *Правила взаимодействия значений. Языковая картина мира и системная лексикография*, Языки славянских культур, Москва, 110–143.

Електронски корпус Ђ. Оташевића 2008.

- Кречмер 2002: Кречмер, А., О категориалном статусе градуалности, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* 45/1–2, Нови Сад, 29–39.
- Мразовић–Букадиновић 1990: Mrazović, P. i Vukadinović, Z., *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića — Dobra vest, Sremski Karlovci — Novi Sad.
- Пипер 2002: Пипер, П., О принципу градуелности у лексикографском опису, *Дескриптивна лексикографија стандардног српског језика и њене теоријске основе (Међународни научни скупи о лексикографији и лексикологији)*, САНУ — Матица Српска — Институт за српски језик САНУ, Нови Сад — Београд, 133–139.
- Пипер 2002а: Пипер, П., Степеновање у граматичи и речнику, *Зборник Мајице српске за славистику* 61, Нови Сад, 59–78.
- Пипер 2003: Пипер, П., О ексцесивности у словенским језицима, *Зборник Мајице српске за славистику* 63, Нови Сад, 159–176.
- Пипер 2005: Пипер, П. и др., *Синтакса савременог српског језика. Просја реченица*, у редакцији академика Милке Ивић, Институт за српски језик САНУ — Београдска књига — Матица српска, Београд, 830–914.
- Радовановић 2007: Радовановић, М., Преглед основних питања везаних за појам градуелности у лингвистици, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* L, Нови Сад, 747–757.
- Речник МС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Матица српска, Нови Сад, 1967–1976.
- Речник САНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Институт за српски језик САНУ — САНУ, Београд, 1959–.
- Ристић 1990: Ристић, С., *Начински њрилози у савременом српскохрватском књижевном језику (лексичко-граматички њрисџи)*, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 9, Институт за српски језик, Београд.
- Ристић 1999: Ристић, С., Неке карактеристике придева с префиксима *о-* и *џо-* у савременом српском језику, *Наш језик* XXXIII/1–2, Београд, 53–63.
- Ристић 2000: Ристић, С., Конкуренција неких лексичких и граматичких средстава у градирању прагматичке квантификације, *Научни сасџанак слависта у Вукове дане* 29/1, Београд, 223–233.
- Ристић 2005: Ристић, С., Партикула *све* у српском језику (опште карактеристике и функција интензификације), *Српски језик* X/1–2, Београд, 199–210.
- Ристић 2006: Ристић, С., Граматичке карактеристике партикуле *све* са значењем очекиваности, *Српски језик* XI/1–2, Београд, 173–186.
- Рјечник ЈАЗУ: *Рјечник хрватскога или српскога језика* XI, ЈАЗУ, Zagreb, 1935.
- Станојчић–Поповић 2004: Станојчић, Ж. и Поповић, Љ., *Граматишка српскога језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Стевановић 1975: Стевановић М., *Савремени српскохрватски језик* I, Научна књига, Београд.
- Шведова 1998: Шведова, Н. Ю., *Местоимение и смысл. Класс русских местоимений и открываемые ими смысловые пространства*, Москва.

Резюме

Стана Ристич

НАРЕЧИЕ *ПОСТЕПЕНО* КАК ЛЕКСИЧЕСКИЙ КВАНТИФИКАТОР

В работе на основе анализа примеров употребления наречия *постепено* выявляются его общие характеристики и определяются грамматическо-семантические условия реализации его значения и функции. Наречие *постепено* отнесено к полностью прагматическим квантификаторам партитивно-дистрибутивного типа, при этом его партитивность организована в соответствии с критерием временной линейности. Свойства партитивности, дистрибутивности и сукцессивности, выраженные у наречия *постепено*, представляют собой ингерентную характеристику сложной ситуации, которая заполняет семантическую валентность данного одноместного предиката. Расчлененность сложной ситуации, как необходимое условие употребления данного наречия, может быть реализована в виде предикативного содержания и / или в виде содержания аргументов предиката.

Возможность заполнения семантической и синтаксической валентности предиката и / или семантической валентности его аргументов осуществляется на основе семантических правил двух типов, которыми определяется сфера действия нетривиальных значений наречия *постепено* и его грамматическо-семантическая сочетаемость. Различные грамматическо-семантические условия реализации его значения и функции, выявленные в работе, представлены в прилагаемой таблице как варианты основных типов, обусловленных общими грамматическими именными и глагольными категориями, такими, как множественность / собирательность, единственное число и несовершенный вид, совершенный вид.

ПРИЛОГ ПОСТЕПЕНО – ГРАМАТИЧКО-СЕМАНТИЧКИ УСЛОВИ РЕАЛИЗАЦИЈЕ ЗНАЧЕЊА
И ФУНКЦИЈЕ

МНОЖИНА		ЈЕДНИНА	
НЕСВРШЕНОСТ	СВРШЕНОСТ	НЕСВРШЕНОСТ	СВРШЕНОСТ
<p>+ радња / процес + хумано Националисти <i>посиђейено</i> пре- узимају власт (Афоризми и афористичари 3, Алма, Бео- град, 2005); У Европу /ми/ улазимо <i>посиђе- йено</i>. Интелектуалци и крими- налци већ су се аклиматизова- ли (Афоризми и афористичари 9, Алма, Београд, 2007); I kodinović je sve duže budan, a Iekari mu <i>postereпо</i> smanjuju dozu sedativa (Blic); Mi smo trenuno u povoljnijem položaju i to radimo <i>postereпо</i> (Blic); Na poslu ćete /vi/ imati mnogo problema, ali ćete ih rešavati <i>po- stereпо</i> (Blic);</p>	<p>+ радња / процес + хумано Izraelски premijer Arijel Šaron danas je naredio izraelskoј voj- sci da <i>postereпо</i> povuče svoje snage iz grada Ramale (Dnev- nik);</p>	<p>+ процес + апстрактни појам Нашавши се у новом окружењу, тј. контексту, термин <i>посиђејейе- но</i> губи своју синтагматску не- зависност (Ђорђе Оташевић, Нове речи и значења у савреме- ном стандардном српском јези- ку, Алма, Београд, 2008); Процес образовања феминати- ва текао је <i>посиђейено</i> па се још и данас среће више начина на који се ови појмови именују (Ђорђе Оташевић, Нове речи и значења у савременом стан- дардном српском језику, Алма, Београд, 2008); Тај круг се брзо ширио и <i>по- сиђейено</i> прерастао у читав књижевни покрет, спонтано назван Афористички покрет Србије (Афоризми и афористи- чари 9, Алма, Београд, 2007); Хаос у њему се <i>посиђейено</i> сти- шао. Мил. В. РМС 6;</p>	<p>+ збивање + фазни гл. + гл. именица у позицији субјекта <i>Посиђейено ми је</i> чекање по- стало права забава — разбра- јам кола по маркама, по боја- ма, по ознакама градова (Му- шке приче, Алма, Београд, 2007);</p>

МНОЖИНА		ЈЕДНИНА	
НЕСВРШЕНОСТ	СВРШЕНОСТ	НЕСВРШЕНОСТ	СВРШЕНОСТ
<p>+ радња / процес + хумано / апстрактни појам + фазни гл. <i>йочети</i></p> <p>Одмах је увидела да одласци код њега пишу свакидашњи, рођео је <i>postereno</i> да јој открива <i>животе</i> сликага на најнеобичнији начин (Marina Zlatković, Sećanja jedne lutke, Alma, Beograd, 2008); Онда су се они почели <i>йосийено</i> и насељавати на Балканском Полуострву, истребљујући или потискујући пред собом романске староседеоце (Станоје Станојевић, Историја Босне и Херцеговине, Алма, 2008, репринт издања из 1909); Услед тога, што су се код имућнијег муслиманског елементa стале развијати потребе и што је <i>йосийено</i> почео продирати модеран луксуз, били су бегови приморани да се задужују (Станоје Станојевић, Историја Босне и Херцеговине, Алма, 2008, репринт издања из 1909);</p>	<p>+ радња / процес + живо</p> <p>Младе ларве . . . се <i>йосийено</i> преобразе у младунце сличне родитељу. <i>Сјанк. С. РМС 4</i>;</p>	<p>+ процес + апстрактни појам + квантификатор</p> <p>Најпошље га и глас изневерјери. Из високотанкога пређе у сурови, некако дивљи и све <i>йосийено</i> опадаше, док се не промијени у промукли, шишгави и најпошље тихи, шапатљиви (Светозар Ђоровић, Приповетке, Алма, Београд, 2008);</p>	<p>+ процес + хумано у позицији субјекта</p> <p>Из почетка је викао, љутио се, претио, али се <i>йосийено</i> свикне и мирно преда судбини. <i>Дом. РМС 4</i>; Ожанка је, онако нежна, <i>йосийено</i> увела као цвет (Мушке приче, Алма, Београд, 2007); [Рука] се <i>йосийено</i> оспособила да да ради и замршеније полове. <i>Пов. I. РМС 4</i>;</p>

МНОЖИНА		ЈЕДНИНА	
НЕСВРШЕНОСТ	СВРШЕНОСТ	НЕСВРШЕНОСТ	СВРШЕНОСТ
<p>+ радња / процес + хумано + квантификатор у позицији објекта</p> <p>Они све раде тихо и темељно, <i>јосијено</i>, по етапама, без журбе (Мушке приче, Алма, Београд, 2007) — попуњавање предикатове валентности прилогом <i>јосијено</i> истакнуто је предлошко-падежном синтагмом <i>по етапама</i>;</p>	<p>+ процес + фазни гл. + хумано + квантификатор у позицији субјекта</p> <p><i>Postepeno</i> su svi prestali da se druže sa Borison osim jednog, nešto mlađeg dečaka (Suzana Dojčinović, Душана повежани, Алма, Београд, 2008);</p>	<p>+ процес + неживо</p> <p>Дим ... загуши сва чула и одуме способност реаговања — <i>јосијено</i> претварајући стан у један велики оган? (Весна Денчић, ИНВЕРЗИЈЕ, Алма, Београд, 2005); — временска сукупственост и дистрибутивност објекта; Сало са руку, стомака и бутина <i>јосијено</i> се топило, тако да је већ могла да уђе у гардеробу два броја мању (Весна Денчић, ИНВЕРЗИЈЕ, Алма, Београд, 2005);</p>	<p>+ радња + апстрактни појам</p> <p>Смрт је ушла. Сада врата заварам да ми време <i>јосијено</i> не украде и успомене (Најкраће приче 2003, Алма, Београд, 2004);</p>
<p>+ радња / процес + хумано + квантификатор у функцији интензификатора</p> <p>Сасвим полако, <i>јосијено</i>, јели смо лажну чоколаду, слушали лажне вести (Најкраће приче 2003, Алма, Београд, 2004) — <i>јолако</i> и <i>јосијено</i> контактни синоними;</p>	<p>+ процес + неживо + квантификатор у позицији субјекта</p> <p>Приликом једног катаклизма континент на коме је било то језеро распао се на два дела који су се раставили <i>јосијено</i>. <i>Петр. М. РМС 2</i>;</p>	<p>+ процес + гл. им. у позицији субјекта</p> <p>Људе <i>јосијено</i> осваја уверење да се у комуни поистовећују лични и заједнички интереси свих. <i>Пол. 1958. РМС 4</i>; <i>Не</i> се све јединице ... odmah dobiti nove automatske puške, već ... će preoružavanje ići <i>postepeno</i> (Danas);</p>	

МНОЖИНА		ЈЕДНИНА	
НЕСВРШЕНОСТ	СВРШЕНОСТ	НЕСВРШЕНОСТ	СВРШЕНОСТ
<p>+ радња / процес + модални гл. + безл. конструкција Вежбе нишањена треба вршити с почетницима <i>йосијено</i>. <i>Стрелб.</i> РМС 4;</p>	<p>+ процес + апстрактни појам + безлична конструкција Francuska је предложила својим партнерима и Европској унији да се <i>postepeno</i> укину санкције које угрожавају српски народ (Glas javnosti);</p>	<p>+ процес + безлична конструкција Tako је otklonjena свака dilema да li će се vanredno stanje ukidati <i>postepeno</i> (Večernje novosti); <i>Postepeno</i> се uređивао i park (Danas);</p>	
<p>+ радња / процес + хумано + пасивна конструкција Прави идеологи и шефови странке <i>йосијено</i> бивају потиснути од вештијих тактичара, од људи веће савитљивости. <i>Јос. Б.</i> РМС 6;</p>	<p>+ радња / процес + апстрактни појам + безлична конструкција + модални гл. Ubedljiva победа Grujevskog ... Albancima отвара могућности за podnošenje spiska са novim zahtevima којима bi се <i>postepeno</i> могло стићи до potpunog rasturanja државе (Večernje novosti); Ocenio је да do pomirenja tih двеју političkih opcija мора да doђе, ali <i>postepeno</i> (Večernje novosti); Prema predlogu Komisije, minimalni nivo akcija на cigaretete требало bi <i>postepeno</i> да се повећа (Večernje novosti);</p>	<p>+ процес + хумано Fidel Kastro се <i>postepeno</i> oрогавља (Dnevnik); Чугаљ је ... постепено губио и последње људске обзире. <i>Јој.</i> РМС 4; Тело му се <i>йосијено</i> навикавало на тиранију. <i>Вучо.</i> РМС 6; У том мраку седим или стојим на дрвеном сточићу и <i>йосијено</i> се опуштам (www.приче.со.уи, Алма, Београд, 2007); Од подира, уснуло тело <i>йосијено</i> се отварао (Весна Денчић, ИНВЕРЗИЈЕ, Алма, Београд, 2005);</p>	
<p>+ радња / процес + хумано + квантификатор у субјекатској синтагми Читав аудиторјум <i>йосијено</i> се палио и распламсавао. <i>Лит.</i> РМС 4;</p>		<p>+ радња + хумано Сајд је ... пажљиво и <i>йосијено</i> пунио шупљине пред вратима ... стризама папира и крпе. <i>Лал.</i> РМС 6;</p>	

МНОЖИНА		ЈЕДНИНА	
НЕСВРШЕНОСТ	СВРШЕНОСТ	НЕСВРШЕНОСТ	СВРШЕНОСТ
+ радња / процес + хумано + део тела Образи му се <i>йосйейено</i> пале. <i>Јеш</i> . РМС 4;		+ радња + неживо + квантификатор + пасив Мислио сам о томе како се <i>йосйейено</i> сва Србија прекрива мрежом партизанских одреда. <i>Чол</i> . РМС 4;	
+ радња / процес + хумано + неживо, предмет Човек који је био упрегнут у десну страну имао је вертикална уста, из њих су вирили листови папира који су се, <i>йосйейено</i> смањивали (Доња страна приче, Алма, Београд, 2004);		+ збивање + апстрактни појам Бећарац . . . се <i>йосйейено</i> издвајао . . . из ругалица . . . обогађујући их и осложавајући им теме. <i>Леск</i> . М. РМС 4; У њој [души] <i>йосйейено</i> [се] ствара мржња према ономе који га је тако окувао, заробио. <i>Ранк</i> . РМС 4; Иза тог тематисања нико не осећа једну лаж која се <i>йосйейено</i> рађа. <i>КН 1958</i> . РМС 6 — временска сукупс. а у 1. пр. и дистрибутивност субјекта;	
+ радња / процес + апстрактни појам у позицији субјекта Ро рођенју, <i>dominira stanje</i> орпше <i>uzbuđenosti iz kog postepeno nastaju određene emocije</i> (Svet); Афоризми су полако и <i>йосйейено</i> освајали и људе и простор (Афоризми и афористичари 10, Алма, Београд, 2008);		+ итеративност + радња + неживо Сунђер натопљен пеном <i>йосйейено</i> је гребуцкао остатке са плеха (Најкраће приче 2002, Алма, Београд, 2003);	

МНОЖИНА		ЈЕДНИНА	
НЕСВРШЕНОСТ	СВРШЕНОСТ	НЕСВРШЕНОСТ	СВРШЕНОСТ
+ збивање + квантификатор у позицији субјекта <i>Sve se nekako desilo posterepo, logično. Da je želeo mogao je postupiti drugačije, ali nije (Martiina Zlatković, Sećanja jedne lutke, Alma, Beograd, 2008);</i>		+ фазни гл. + процес + неживо Нова држава, жељена и кована у звијезде — <i>йосштейно</i> , постала је гадан сплет кврга које неко, подмукао и грабежљив, стеже издалека. <i>Лал. РМС 2</i> — дистрибутивност именског дела предиката;	
+ стање + хумано + квантификатор у позицији субјекта Све ово <i>йосштейно</i> је досадило Андрејеу (Руски хумор и сатира, Алма, Београд, 2007);			
+ уз гл. им. у функцији субјекатске синтагме <i>Posterepo</i> povlačenje SAD-a iz Iraka (Blic); у функцији објекатске синтагме Od dolaska na vlast 2001. godine /on/ zagovara <i>posterepo</i> odvajanje Baskije od Španije (Vešerije novosti);			

ВЛАДИСЛАВА РУЖИЋ
(Нови Сад)

ЈЕДАН ВИД ГРАМАТИКАЛИЗАЦИЈЕ РЕЧЕНИЧНОГ ЗНАЧЕЊА*

Ово истраживање показује како се структурирају зависне клаузе са везником *да* којем по правилу претходе просентенцијални предлошки изрази катафорског типа. Тим парапрономиналним изразима на одређени начин граматикује се реченично значење, будући да су то везане падешке форме чија је појава условљена значењско-реклајским обележјем управног предикатског израза.

Кључне речи: стандардни српски језик, синтакса, сложена реченица, предлошки просентенцијални изрази, допунска клауза.

1. Одавно је примећено да се у стандардном српском језику испред зависног везника може појавити прономинална или прилошка реч, тзв. *корелатив*.¹ Овде је реч, међутим, о могућности обавезне (или факултативне) употребе различитих облика показне заменице *што* као просентенцијалног израза који заједно са везником *да* уводи тзв. изричну клаузу.² Ти парапрономинални изрази у допунским реченицама имају првенствено улогу катафора: да упуте на реченични садржај који следи и да га прецизирају (нпр. *Ујозорио је на што да ...*).³

* Рад је настао у оквиру пројекта „Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања“ (2006–2010), одобреног и финансираног од Министарства науке Републике Србије.

¹ Корелативна или саодносна реч била би онај „језички елемент, реч или група речи која стоји у саодносу са другом речју или групом речи и нужно упућује на њу“ (*Енциклопедијски лексикон*). У функционалним граматицама руског језика издвајају се као посебан тип заменичко-корелативне реченице (нпр. Золотова 1973). На анафорско-катафорски потенцијал таквих синтаксичких скупова речи указује И. Прањковић (1999).

² У нашој традиционалној граматичкој терминологији *изрична* реченица је устаљено име за зависне реченице којима се изриче садржај управних речи и израза. У истом смислу овде ћу се служити термином допунска клауза, премда он има ширу употребну вредност.

³ Д. Кликовац (2006: 138) приметила је да баш показне заменице за 2. лице, дакле, *што*, најчешће имају улогу упућивања на елементе сопственог (и то претходног)

Вршећи функцију једног од реченичних чланова (пре свега допуне) која је идентична функцији комплементне клаузе у оквиру сложене реченичне структуре, они откривају какав је синтаксичко-семантички однос успостављен између управне и зависне клаузе.⁴ Будући да су то семантички неодређени изрази, реченичном допуном њихов садржај се експлицира, па је та клауза у пунктуалном додиру са тзв. корелатом (Грицкат 1975: 79).⁵

Обавезна је појава рекцијских облика именских речи у идиоматским везама типа *реч је о њој, сивар је у њој, ради се о њој, њо-лагати рачуна* о чему, *скренути њажњу* на шта, или уз глаголе као што су *ујутишти* кога на што, *указати* на што и сл. Управо такви прономинални облици граматикализовани су на одређени начин, а служе за то да се њима инкорпорирају у дати израз какви апстрактни садржаји.⁶ Граматикализованост, иначе, подразумева стабилност израза, његову регуларност и обавезност појављивања.⁷

Задатак овога истраживање јесте да се представе основни модели клауза блокираних просентенцијалним изразима⁸ који их најављују, с циљем да се тај синтаксички феномен опише, али без претензија на исцрпност. Посебно ће бити скренута пажња на алтернативну појаву предлога и(ли) различитих рекцијских (падешких) облика прономена *што*, као и на њихов нормативни аспект.⁹

2. Прво истичем да пред зависним везником *да* који уводи изричну клаузу може да се и *факултативно* оствари просентенцијални

текста. Њоме се указује, каже ауторка, „не само на оно што припада саговорнику него и на оно што је изложено општем увиду, о чему се говори као о заједничкој теми“.

⁴ У *Граматици српског језика* скренута је пажња на такву употребу корелатива када се „њиховим падежним обликом (и употребом предлога) прецизира улога садржаја зависне реченице у вишој конструкцији“ (в. Станојчић, Поповић 1992: 295).

⁵ Насупрот томе, према И. Грицкат (1975: 79), релативне реченице су у линеарном додиру с анафорским елементом који стоји у корелацији са њиховим везником.

⁶ Својевремено је М. Ивић (1983: 128) утврдила да се и зависна реченица „деклинира“.

⁷ На правилности у употреби руских глагола на основу њиховог синтаксичког својства *сајовости* указује Т. М. Дорофеева (1986).

⁸ Корпус за ово истраживање сачињен је од примера који припадају стандардном српском језику, пре свега књижевно-уметничком и публицистичком дискурсу, а забележени су у електронском корпусу (ЕК) српског језика (<http://www.korpus.matf.bg.ac.yu>) и на српском претраживачу Google (ИП). Уз то коришћени су и примери из моје студије (в. Ружић 2006б: *Извори*, стр. 2–3).

⁹ О томе какви се могу видови веза успоставити између управног израза и зависне клаузе посредством таквог просентенцијализатора в. Ружић: 2006а.

израз *што* с препозицијом, чија је употреба у таквом случају обележена на стилистичком, односно комуникативном плану. С обзиром на позицију парaproномена уз управне глаголске изразе, различите су могућности његовог распоређивања у сложеној реченици с уобичајеним редоследом реченица или с инверзијом истих. Свака од тих могућности стилистички је маркирана.

Најчешћа је појава емфатичког прономена у финалној позицији главне клаузе непосредно испред конјункције, дакле:

(1) Није згорег подсетити на то да, у овом случају, појединац губи свој идентитет препуштајући се вољи (ЕК); ... можда ме ништа одређено неће подсећати на то да су овде били њих двојица (ЕК); Цвијић је познат као научник који није пристајао на то да свој научни углед ставља у службу дневне политике, али је осетио потребу да у писму Јагићу да своју интерпретацију ... (ЕК); Пристали су само на то да се у Банату и Бачкој жупаније тако заокруже да у њима буде већина српског становништва, да српски језик буде званичан ... (ЕК); Мада сам се навикао на то да келнери стоје док ја, седећи, љубазно саопштавам шта бих јео, ако бих устао изгледало би да се љутим или ... (ЕК); ... само већ на почетку своје књижевне афирмације, био оптужен за епигонство и плагијат, што га је, свакако, подстакло на то да своју политичку интервенцију доживи као нужност и да експликацијом своје ауторске поетике одбрани себе и своју поезију; Ако смо се одлучили на то да се крећемо унутар широких граница натуралистичког приступа, каква су нам права и обавезе (Н. М. МЈ, 40); Срби у Србији нису помишљали на то, да има и у другим, хришћанским државама Срба (С. С. ИС, 71).¹⁰ Јер, сви смо тежили томе да људи заволе оно што радимо, а рецимо да је тираж потврда тога (ЕК).

Просентенцијално *што* може се наћи иза или испред инвертоване зависне клаузе, тако да се њиме упуту на садржај који претходи постпонованој главној клаузи, односно следи, што је, иначе, ретко кад су у питању ове клаузе: Да ли служе истини, њрогресу и уметности — о шоме њреба судији (Р. Ж. НК, 15); ... али за што да ли ћеће ви ошварати истрагу ја се не бринем (ЕК); Мислим да се гарништура на власти ... шиме што се изборила за власт, њо аутоматизму, нашла на мести свих људи ... (ЕК).

¹⁰ Да су просентенцијални изрази пред зависном клаузом факултативни, показују следећи примери с истим глаголима: Антионије Пушић, алијас Рамбо Амадеус, одлучио се да своје ново издање „Хијисхизик Метифизик“ њредстави медијима на месту где се и њрави, у фабрици ППП ... (ИП); Навикао сам да увек играм негативце (ИП); Он и не њомишља да у својој кријици обухвати све оно што се односи на конкретно дело (Р. Ж. НК, 42).

3. Овде ћу редом (у пет кратких пододељака) илустровати примерима парадигмирање клауза којима управљају глаголски изрази из одређених семантичких група који изискују обавезну или алтернативну појаву парапрономена пред везником: 3.1. ... (ОД) ТОГА да ...; 3.2. ... (КА) ТОМЕ да ...; 3.3. ... НА ТО да ...; ... ЗА ТО да ...; 3.4. ... ТИМЕ да ...; СА ТИМ да ...; 3.5. ... ПО ТОМЕ да ...; ... У, НА ТОМЕ да ... Циљ ми је само да представим основне парадигме клауза условљене значењско-реклајским типовима управних глаголских израза и истакнем релевантна обележја оваквих структура, а детаљнија анализа тек предстоји.

3.1. Уз глаголе као што су ТИЦАТИ СЕ, ОДРЕЋИ СЕ, КЛОНИТИ СЕ (чега) или ОДУСТАТИ, ЗАЗИРАТИ, НЕ ПРЕЗАТИ¹¹ (од чега), апстрактни односи тицања, психолошког дистанцирања од чега, неприхватања какве активности и сл. морају бити на плану сложене реченице граматикализовани одговарајућим средствима, тачније про-сентенцијалним изразом *што* у генитиву испред везника *да*. Дакле, у оквиру модела : P₁ (V, V + N) + Prosent (/ОД/ ТОГА + Gen) + Conj (ДА) + P₂ (Pr, F₁).¹²

(2) Клонио се тога да снагу свог духа и интелекта троши на питања ... (ИП); А што се тиче тога да је недељива, мирис руже, или апетит вука, као ни хтење ни тврдња, не могу се пресећи на двоје (ЕК); Не одричу се тога да у свој исказ унесу речи и изразе из старијег наслеђа (Р. С. ИС, 472); ... дата апсолутна слобода у односу на политичку моћ, у тренутку када је ова већ фактички одустала од тога да спроводи свој утицај над новинама (ЕК); ... ДПС, пак, својим односом према СДП, показује да не одустаје од тога да у јавности изгради и одржи увјерење да је тај коалициони партнер иначе без нарочитог политичког утицаја ...; Зазирао сам од тога да ме неко не спази и, после краћег оклевања, крене у помоћ, што, наравно, није вероватно (ЕК); ... да нисам зазирао од тога да ће Ивана с нелагодношћу опазити како се и нехотице препуштам посматрању и одвојити се од мене; Стигла је и да завесу сасвим уклони с прозора, очито не зазире од тога да ме неки сусед смотри голог, или верује да се само уз помоћ јаког двогледа може нешто назрети ... (ЕК); Војници снага Кфора нису презали од тога да на најбруталнији начин растуре сваки протест Срба у било ком делу Космета, кори-

¹¹ Овај глагол у моме корпусу искључиво се појављује у негираној верзији, а у РСЈ дата је потврдна форма и значење „бојати се, плашити се“ са генитивском допуном *од ризика*. Блиско таквом значењу је и значење лексеме *зазирајући* с истим типом допуне (уп.: „прибојавати се, плашити се: ~ од професора“).

¹² Симболе и формуле преузимам из своје студије *Дојунске реченице у савременом српском језику*.

стећи за то сузавце; Штекел не преза од тога да објави толика имена својих пацијената, овај му је са осмехом, хотећи да га умири, узвратио ...; „... редовно се свађа са бугарским новинарима“ и не преза од тога да им „топло препоручује како треба да пишу“ (ЕК).

Као што се може уочити, значења управних предикатских израза веома су блиска лексеми *устиручавати се* или модалном значењском лику глагола *бојати се*. У зависној клаузи употребљавају се у функцији предиката *йрезент* и *футур йрви*, што упућује на футурску оријентисаност те предикације. Уколико су кореференцијални агенси, тада је могући алтернант допунској клаузи инфинитив (Ивић 1970).

3.2. Мало је потврда за обавезно експлицирање просентенцијалног израза у дативу пред зависном клаузом, поготово са предлогом *ка*. Глаголски изрази као што су ПОСВЕТИТИ што чему, БИТИ ПОСВЕЋЕН чему, ДОПРИНЕТИ чему, УСМЕРИТИ што ка чему // на што, ОДВЕСТИ кога чему ... изискују наведени вид граматикализације зависне клаузе у којој функцију предиката врши презент. Дакле, то се овако моделује: V + Prosent (/КА/ ТОМЕ + Dat) + Conј (ДА) + P₂, што илуструју примери:

(3.1) Зато је све своје духовне снаге посветио побољшању судбине посаде и становника, као и томе да им улепша живот (ЕК); ... што је у целом мом васпитању највише пажње било посвећено томе да се у мени створи осећање части ... (ЕК); Ово је свакако допринело томе да њено учење о нормалном развоју поприми крајње драматичан карактер (ЕК); Глума доприноси томе да се не осети да сте ви у сценарију имали назнаке попут оних: „Идеш до столице ...“ (ЕК); Благе и топле очи ваљда доприносе томе да овај човек и под хладним оружјем не делује оштро (ЕК);¹³ То га је одвело томе да се место праве анализе песника и њихових дела саставља ... антологија (Ј. Н. КС, 77/78).

Има глагола са дативском реакцијом чија је реализација пред зависним везником факултативна и у корпусу је далеко више примера без просентенцијалног израза, нпр.: ... џа йолиџика йтреба да йежси йтоме да йрикључи Србији „*све српске народе који је окружавају*“; ... и зашйо се йройиви йтоме да у *формирање радио-дифузног савеџа буду укључене и невладине организације* (ИП); *Динкић се йройиви да НИС буде у йакейу сйоразума о којем ...* (ИП); *У свему йежси да буде свој* (ЕК); *Он не йрави разлику у јелу, него само йежси да найуни свој сйомак. То се зове гасйримаргија* (ЕК); *Све шйо йежси да нешйо ис-*

¹³ У оваквом контексту који подразумева неперсонални субјекатски аргумент глагол *дойринети* као управни предикат отвара место просентенцијалном изразу у дативу *йтоме*. Чини се да исто важи и за рецимо глагол *йежсити* (в. примере који следе.)

користи у неку другу сврху јесте одређена *по*лиитика (ИП); Награда је, *иако*ђе, у великој мери *до*иринела *да* домаћи савремени роман *по*сйане најпопуларнији жанр наше *лит*ературе ... (ИП).

Глагол ЗАХВАЛИТИ (чему) као управни предикатски израз са субјекатским неперсоналним аргументом употребљава се у комбинацији са просентенцијалним изразом у дативу испред везника *што*, нпр.: *То што је Дан жена код нас ипак постојао празник у правом смислу, треба захвалити управо томе што се он синојано одвојио од првобитне иако и од савремене тенденције* (И. Ч. ВЗ, 20).¹⁴

Уз глаголске изразе УСМЕРИТИ, БИТИ УСМЕРЕН (ка чему // на што) бележимо алтернативну појаву предлошког датива и акузатива:

(3.2) Стога напоре морамо усмерити и ка томе да наша израелска браћа откупе поједине територије; ... наше друштво не хаје за тако мизерна цивилизацијска достигнућа. Оно је све снаге усмерило ка томе да код хендикепираних створи и појача осећај одбачености, нежељености, некорисности и несамосталност ...; Садашња истраживања усмерена су ка томе да се испита веза између серотонина и осећања и емоционалних импулса; ... тако да је своје разматрање овог проблема Смит јасно усмерио на то да обликује такав систем јавног финансирања који не би имао негативне ефекте по тржиште ...; Његов труд може бити усмерен и само на то да живећи по своме ипак не изазива огорчење других.

Како се може уочити, примери са предлошким дативом нису маркирани у погледу *извесности* реализације циља, док они с акузативом реферишу о сасвим одређеном циљу, а садрже чак и изразе којима се то потенцира.¹⁵

3.3. Често зависну допунску клаузу у српском језику уводи везник *да* са парaproноменима у предлошком акузативу, према оваквом структурном обрасцу: P₁ (V, V+N) + Prosent (НА, ЗА + Akuz) + Conj (ДА) + P₂.

3.3.1. Велики број глаголских израза као што су ПОЗИВАТИ (ПОЗВАТИ) СЕ,¹⁶ ПОЛАГАТИ ПРАВО, ПРЕТЕНДОВАТИ, УСРЕД-СРЕДИТИ СЕ, УСМЕРИТИ СЕ¹⁷ или БИТИ УСМЕРЕН, као и глаголски изрази којима се преноси значење скретања пажње (нпр. НАВО-

¹⁴ У РСЈ није забележена оваква употреба глагола *захвалити*.

¹⁵ На дистинкције између циљног датива и акузатива уз глаголе кретања у српском језику указала је М. Ивић у својим радовима о падежима са месним значењем (Ивић 1983: 210–211).

¹⁶ Овај глагол, према РСЈ, значи „навести нечије речи“.

¹⁷ Синоним овога глагола је претходно наведена глаголска лексема.

ДИТИ, УКАЗИВАТИ, УПОЗОРАВАТИ, УПУЋИВАТИ, ОБРАЋАТИ ПАЖЊУ) изискују обавезан рекцијски израз у предлошком акузативу *на што*, чија је улога пред зависним везником да најави реченични садржај обухваћен управном предикацијом:

(4.1) Оуглгали¹⁸ већ на то да Чкаља кињи своје сталне жртве Жарка, Дебу и Бату, којима је био час шеф а час политички руководилац ... (ЕК); Позивају се на то да су одлуке донете у атмосфери после пораза Хитлерове Немачке ... (ЕК); Сельаци су се позивали на то да им је пре пет година изјавио посланик Поргин ... да ће убудуће плаћати 47 пара од свиње (В. П. АП, 176); „Да Србија није стајала иза тога? Немогуће!“ Затим се усредсредило на то да докаже да злочине за какве је Милошевић оптужен „није могуће извршити сам“ ... (ЕК); ... осећало се како је тај млади човек сео и све своје силе и сву своју искреност усредсредило на то да се објасни сам пред собом (ЕК); Евидентно је да су зараде великог броја запослених и пензионера скромне и да су сви наши напори усредсређени на то да се економским и тржишним мерама обезбеди што повољнији амбијент за привређивање и повећање зарада ... (ЕК); Све је је усмерено на то да се овом народу поништи ореол страдалника стечен одбраном од две германске агресије; ... и да ће своје активности усмерити на то да буду бирани „угледни људи и осведочени родољуби“ (ЕК);¹⁹ Крстообразна основа храма упућује на то да је богомоља, као и крст, оруђе и симбол људског спасења (ЕК); ... само се помолио знак који упућује на то да је он имао и веселих часова, није њему увек било као сада; Критика као књижевност ... упућује на то да се у Бартовој теорији ... може наћи и једно другачије схватање књижевности (И. Ч. ВЗ, 74); Она ће нас упућивати на то да о природном људском језику размишљамо, говоримо или пишемо из најмање три основна а различита угла (М. Р. Соц., 44); Указује се на то да је аналитичко усмеравање особина индоевропских језика (И. Г. Ст., 52); Обратили су главну своју пажњу на то да за ту идеју придобију мађарскога краља (В. Ћ. ИЈ, 231); Било је покушаја да нас, преко патриотизма или на неки други начин, наведу на то да се укључимо у хуманитарне акције које су организовале поједине партије (ЕК); Сада се најављује нова бура јер откриће мнијатурног љускара наводи на то да раније теорије морају да претрпе измене (ЕК); ... преговори са њим врло тешки јер га помисао да би завршио до краја живота у Хагу ако оде са власти наводи на то да се те власти држи „по сваку цену“, прецизирао је чешки дипломата (ЕК).

¹⁸ Синонимичан овоме глаголу јесте глагол *навикнути се*.

¹⁹ У електронском корпусу налазим само три примера без експлицираног прономена. Сматрам да су ти примери последица или недовољне језичке компетенције, или израз тежње ка економичнијем изражавању.

Када је, дакле, реч о усмерености и фокусираности каквог издвојеног садржаја мишљења, говора, пажње, тада се по правилу то уводи и уједно истиче просентенцијалним изразом у акузативу са предлогом *на*.²⁰

Глагол *ујуиџиџи* са комплексном реакцијом (кога у шта) може да реферише и о томе да предстоји упознавање са каквим садржајем, али исти глагол може имати и нешто другачије значење с именском допуном уз предлог *на* (блиско глаголу *наводиџи*), као у горе наведеним примерима.²¹

Занимљиво је да се уз глаголе типа *ујозорења* често не употребљава просентенцијални израз, особито онда када се за њега везује експлицитно или имплицитно објекатски аргумент (нпр. ... *зачудио се када га је Средоје ујозорио да се један сјорџски (џениски) израз изговара друкчије него шџо налажу закони срџског језика; Полиџија, међуџим, ујозорава да џако, у сџвари, бивају џреварени немачки куйџи; Борџи су ујозоравани да џакмичење џреџиоџтавља ваљање џо земљи, гуџање џрашине, могуће су џовреде и џреломи косџију), али у мањем броју случајева новинари и други говорници с разлогом уводе посредством њега реченични садржај: *Едвард Саид је најџисао дело које ујозорава на џо да је било каква склоноџи ка искључивоџи и заџвореноџи највећа оџасноџи за свакога ...* (ЕК).*

Парапрономинални изрази у одређеним падешким облицима испред зависних везника обично сигнализирају различите семантичке интерпретације датих синтаксичких конструкција. Глаголски израз *рачунаџи* комбинује се са различитим облицима прономиналних допуна које имају улогу катафоре пред везником *да*:²² *Рачунао је на џо да ће вилин-људи биџи џобијени а он би се доџле домогао свеџе круне* (ИП); *Песник као да рачуна с џим да његов говор неће чуџи сви, односно да и не џреба сви да га чују јасно и разговейно ...* (ЕК).²³

²⁰ На такву улогу предлога *на* уз глаголе типа *ујозорења*, *усмерења* „у чији је семантички садржај уграђен највиши степен чулно-интелектуалног ангажовања персоналног партиципанта над датим објектом“ указала сам у једном ранијем раду (Петровић 2002: 223).

²¹ Д. Гортан-Премк (1992) говори о томе како глаголски изрази имају различита значења у устаљеним синтаксичким спојевима с другим предлозима уз одређене падеже.

²² Шестотомни Речник Матице српске овакав израз описује на следећи начин: „4.а. (на кога, на што) ослањати се, уздати се; бити уверен у добивање нечега очекивати нешто ...; 4.б. (с ким, чим) имати у виду нешто, узимати некога или нешто у обзир, водити рачуна (о некоме, о нечему)“.

²³ О синтаксичкој спојивости управо лексеме *рачунаџи* писала сам за Зборник посвећен проф. др Д. Пупићу.

3.3.2. И предлог *за* са просентенцијалним *што* у акузативу регистрован је у већем броју примера из електронског корпуса:

(4.2) ... правимо пет различитих група производа — не можемо бити лидер ни у једној и зато смо се определили за то да Fresh & Со буде воћна фабрика (ЕК); ... јер грађани треба да се определе за слободну и независну државу или за то да неко други управља овим просторима, изјавио је данас секретар Извршног одбора Покрајинског одбора (ЕК); Далеко је сунце усредсређује се на једну малу чету партизана која се занима једино за то да преживи под изузетно тешким ратним условима ... (ЕК); ... у једној поетској иреалности, као што су то чинили надреалисти: саме ствари су се побринуле за то да се иронично расветле, и оне се без икаквог напора ратосиљају својих значења; Блер је, изјашњавајући се за то да „најнапреднији кандидати“ буду примљени најкасније до 2004, смишљено одабрао и време и сцену.

И овде је реч о усмерености, а истовремено и о обухватности каквог реченичног садржаја (као објекта циља, опредељења, интересовања), што је потенцирано посредством израза *за што*.

Треба истаћи да се глаголски изрази типа *залагајти се*, *борити се*, *гласати* (за шта) често везују за парапроминални израз када управљају допунским клаузама, али има и примера без њега: *Због тешке болести прерано је отишао у пензију, али се заложиио за што да философску катедру преузме млади и талентовани Бранислав Пећронијевић; ... један број културних посленика залагаао се за што да се из манастира привремено склони све што је вредно; Он се за прошеклих петнаест година борио за што да Балкан припадне балканским народима, и да њихово национално ослобођење буде дело њихових руку; Грађани нису гласали за што да Милошевић стигне у Хаг него да његова доктрина престане да постоји; Централна влада бори се да повећа издвајање за школство на четири одсто бруто производа до идуће године; Неки посланици се залажу да се укину преноси са седања скупштинине.*

3.4. Уочавамо да зависној синдетској клаузи претходи и инструменталски проминални израз, што значи да се може структурирати по следећем обрасцу: P₁ (V, V+N) + Prosent (ТИМЕ; СА ТИМ + Instr) + Conј (ДА) + P₂.

Да је значење *средства* могуће пренети и на апстрактни семантички план и то презентовати зависном клаузом употребом одговарајућег везничког споја са специфичним заменичким или прилошким елементом (*шине што*, *да и тако што*), уз глаголе типа *објаснити*, *доказати* и др., показао је својевремено М. Радовановић (1978: 100–102),

уводећи одређене заменичке или прилошке речи (групе речи) при интерпретацији примера номинализованих структура. Овде то илуструјемо зависним клаузама са просентенцијалним *штиме* коме место отвара лексичка семантика глаголских израза ДОКАЗАТИ, ОБРАЗЛОЖИТИ, БРАНИТИ СЕ, ЗАДОВОЉИТИ СЕ, ТЕШИТИ СЕ, ПОХВАЛИТИ СЕ; БИТИ ОПТЕРЕЂЕН и др.:

(5.1) Везници доказују своју самосталност и осмишљеност још и тиме што извесне њихове групације ... представљају системе подложне ... заједничким развојним усмеравањима (И. Г. Ст., 63); Цело разлагање би се могло поткрепити и тиме да је присуство јата у овој редакцији савсим разумљиво (И. Г. Ст., 32); Своју тврдњу Шешел је образложио тиме да Американци и после промене режима настављају акцију против Срба на југу Србије ... (ЕК); Немци се очигледно више не задовољавају тиме да буду први међу једнакима (ЕК); Колон напомиње, такође, да се манипулисало и тиме да ће избори бити намештени и због тога што су страни посматрачи наводно спречени да прате изборе; Господин Петковић се брани тиме да је он био у борби (ЕК); Не може да се похвали тиме да људе уме да „прочита“ на први поглед, али се труди да то не оставља „теже последице“ ... (ЕК); Неприхваћени може увек да се утеши тиме да су његове колеге још мање прихваћене ... (ЕК); За разлику од многих певачица, Наташа није оптерећена тиме да увек буде дотерана као да управо излази на сцену.

Глаголима у датој синтаксичкој вези преноси се значење „чинити да нешто постане јасно, разумљиво, довољно“ ... или „да буде од помоћи“ уз употребу одговарајућег средства које томе доприноси. Зависном клаузом уведеном просентенцијалним изразом *штиме* и везником реферише о томе шта је омогућило да се дође до тога. Захваљујући употреби таквих инструменталских форми такво значење допуне спецификује се у складу са лексичким садржајем управног глагола.

3.4.1. Глаголски изрази као што су (ПО)МИРИТИ СЕ / БИТИ ПОМИРЕН, САГЛАСИТИ СЕ / БИТИ САГЛАСАН, УПОЗНАТИ СЕ / БИТИ УПОЗНАТ, СУОЧИТИ СЕ / БИТИ СУОЧЕН, РАШЧИСТИТИ (са чиме) ... с општим значењем „прихватити какво мишљење, став“, односно „упознати се, суочити се са чијим мишљењем“, реализују се и као предикати који управљају допунским клаузама отварајући место просентенцијалном изразу *са штим*. Тако бележимо примере:

(5.2.1) Нека се наши читаоци, у доба заразе, помире с тим да буду мало непријатни за људе који не једу бела лука, али нека се тиме одбране од напасти; ... и млади се мире са тим да је само важно добити наставничку диплому. Све друго није важно; Мислим да се гарнитура на власти мора помирити са тим да се тиме што се изборила за власт, по

аутоматизму, нашла на мети свих људи ...; Четири — пет година ваљда нисам могао да се помирим с тим да сам емигрант и да је та ствар дефинитивно свршена; ... али је готово извесно да је напад био политички мотивисан, при чему су изгледа многи помирени са тим да ће током наредних месеци бити још оваквих инцидената, каже се у извештају Ројтерсовог извештача ...; ССЈ такође није сагласна ни са тим да потпредседник комисије за решавање питања у Пчињском округу буде министар за националне мањине ...; Наша јавност није упозната са тим да је Слободан Милошевић изазвао и изгубио четири рата у којима су многи животи изгубљени ...; Упознати су и са тим да се ништа не предузима да се на Космет врати више од 350.000 прогнаних ...; Због недостатка струје живинари су у последње време суочени и са тим да не могу да произведу своју робу. Истина, све веће фарме имају агрегате који раде на нафту ...; Злочинци се морају суочити с тим да су починили злочин (ЕК).

Глагол типа *слагати се* (са ким у чему // са чим) може имати допуну у локативу или инструменталу. Првом се реферише о појединости у којој се манифестује слагање, а при том се имплицира да у осталим стварима нема слагања, док се другом допуном исказује сам предмет слагања, онај сегмент стварности који субјекат прихвата или (не прихвата) као такав. Тако се употребом локатива пресупонира „чин у коме су учесници имали на располагању више могућности“. На такву интерпретацију упућују рецимо примери: *Једни вјерују да је Хомер хисторијска личност, други тврде да никад није живио; али се и једни и други слажу да је био слијей. Већина се, надаље, слаже и у томе да је био њесник* (В. Д. ЕКП, 65). Исто могу потврдити и примери из електронског корпуса у којима је пред везником да експлицирана локативска допуна: *Од Конџа надаље, социолози су били ирилично сложни у томе да је једини оправдан разлог постојања науке о друштву њен допринос примењеној теорији најрејка; Журајица се слагао са Албрехтом у томе да свети није лак човеку; Сви смо се слагали у томе да се међу научницима који су се окуљали око „Прилога“ и „Ковчежића“ био у самом врху.* Овоме треба додати и пример структуриран предлошким изразом у локативу и просентенцијалном речју у генитиву који претходи синдетској клаузи:²⁴ *Сложимо се и у погледу тога да су при уобличавању историјског јединства вероватно ипак најмању улогу одиграли ујницији предроманског суйстира* (И. Г. Ст., 52).

²⁴ Предлошки изрази, иначе, доприносе апстрактнијем и прецизнијем изражавању у каквих садржаја тврди Љ. Поповић (1966).

Другачија је интерпретација примера са инструменталском допуном из истога корпуса. За разлику од претходних који су маркирани партикуларношћу објекатског садржаја, ови обухватају у потпуности одређену предметност:

(5.2.2) Заједнички смо закључили и сложили се са тим да би у овом моменту одвајање, у финансијском смислу РТВ Нови Сад, могло довести до краха ...; Питали смо неколико звезда домаће естраде шта мисле о овој теми и да ли би се сложили са тим да им дете ступи у брак са неким друге расе, вере или националности? ... али мислим да ће се и министар Тадић сложити са тим да је тешко наћи начина да се утиче на њега; Кад сам поновила да ми је одвратан, сложио се са тим да је то могуће, али то не мења чињеницу да ја ипак не могу да живим без њега; Морамо се сагласити са тим да СР Југославија није Кина; Представници домаће дуванске индустрије су се сложили са тим да се не може дозволити градња нове фабрике када је Дуванска индустрија из Ниша још у рушевинама ...; РПЦ не може да се сложи са тим да ненормалност прогласи за нешто нормално. Хришћанска заједница има у својој основи породицу ...; Просветни радници слажу се с тим да је основни разлог одустајања од даљег школовања недостатак финансијских средстава за школовање.

Значење глагола *сагласити се* или *сложити се* описано је у *Речнику српскога језика* овако: „1. а. дати пристанак, сагласност, изразити, потврдити своје слагање с неким, нечим; б. пристати на нешто, одобрити“. Ово друго подзначење у антонимичном је односу са глаголом *проштивити се* („не слагати се с ким, с чим, не пристајати на кога, на што“) и реализује се с инструменталском и генитивском рекцијом (нпр. *с нечијим мишљењем, око цене*). Уп. и ово: *Жишљељи Прешевске долине и даље се не слажу око тога да ли живе на југу Србије или на — северном Косову; Нисмо се сложили око тога да је неопходно да хашки суд на исти начин оштрији и пољитичке лидере косметских Албанаца*.

Употребу генитивске допуне *око чега*, поготово уз афирмативну верзију израза *сложити се, бити сагласан*, не би требало сматрати коректном, будући да се давање сагласности тиче одређене појединости, какве оцене, суда: *Према речима др Мијатковића, економисти су се сложили око тога да за било коју варијанту постоји цена која се плаћа на крају и на дужи рок ...; Сагласни смо и око тога да се поштију колективни уговори и упућујемо позив представницима владе да наставимо даље разговоре ...; ... социјалиста Драган Ђуровић је рекао да су се председници клубова сложили око тога да ванредне изборе треба одржати 22. априла*.

Уколико се две појаве упућују једна на другу, тј. доводе у везу, тада се то може исказати и на плану зависносложене реченице чије су предикације повезане зависним везником *да* и обавезним просентенцијалним изразом у инструменталу псеудосоцијативног типа: *са њим*. У функцији управног предиката налазе се типичне лексеме ПОВЕЗАТИ, БИТИ ПОВЕЗАН (са чим):

(5.2.3) ... а то треба повезати са тим да не сме да се дозволи да четри-сто хиљада до петсто хиљада Албанаца који нису држављани СРЈ ...; ... ја не поседујем ниједно од друштвених обележја која се често повезује са тим да је неко недовољно црн; ... није имао играче који би омогућили одбрани да предахне и нападу да дође у шансу, што је повезано и са тим да је од првог до последњег минута нашу екипу носио темпо који се наметнуо ... (ЕК).

3.5. Што се тиче локативских просентенцијалних израза, они обично претходе клаузама са *да* када њима управљају глаголи чији садржај укључује значења типа „основа“, „метафоричне спацијалности“ и др. Тако имамо следећи образац: P (V, V+N) + Prosent (ПО /ПРЕМА; У, НА ТОМЕ + Lok) + Conj (ДА).²⁵

Грамматикализовано може бити, дакле, и значење типа *основ* и *критериј* употребом катафорског елемента *по* / *према* *шоме* у споју с везницима који уводе зависну клаузу којом се експлицира какав детаљ распознавања. Њих бележимо уз глаголске изразе као што су РАЗЛИКОВАТИ (СЕ), ЦЕНИТИ, СУДИТИ, (ПО)ЗНАТИ или БИТИ ПОЗНАТ, УПАМЋЕН (по чему):

(6.1) Према томе да ли се критерији за оцену дела налазе унутар самог дела, или ... и изван ... методолошки разликујемо две врсте критика (Р. Ж. НК, 23); Америка је увек била позната по томе да ће се у светске догађаје умешати и стати на праву страну само ако је исцрпла све друге алтернативе ...; Иначе, о албумима судим по томе да ли ме прођу жмарци или не (ЕК); Већ смо рекли да се произвођачи земљорадници разликују по томе да ли употребљавају ралицу, плуг или трактор (ЕК); Председнички избори у Француској 2002. године остаће упамћени и по томе да су кандидати релативно касно објавили своје намере (ЕК); ... јер они вредност београдског режима цене само по томе да ли је он кооперативан, па им олакшава реализацију циљева или покушава да им

²⁵ Овом приликом искључујемо објекатски тип локатива с предлогом *о*, који се појављује уз глаголе интелектуално-комуникативног садржаја, што се такође граматикализује у зависној реченици помоћу прономиналног израза *о шоме*, нпр.: *Можда треба да разговарамо о шоме да вратиш злато које су однели четрдесет прве* (ЕК); ... бројни уметници *широм планете маштају о шоме да излажу у Њујорку* ... (ЕК).

се супротстави (ЕК); ... а знао га само по томе да је у књижевном свету припадао оној великој књижевној боемској породици (ЕК).

Уз одређене групе глагола граматикализује се на плану сложене реченице и специфичан вид локализовања какве апстрактне појаве,²⁶ нпр.: Двојност се очистије и у њој да он као свештеник и шумач Библије, свештан да је у њој веома осуђено лажно пророковање ...; ... његова моћ испољавала се у њој да се јави или да нестане без најаве ...; Суштина овог новог режима огледа се у њој да се медијација на рецитирајућим морају пројисивајући обавезно у два примерка ...; Да је и сам умео да ужива у њој да ујутро изађе да купи хлеб, млеко и новине ... (ЕК).²⁷

Уз глагол *радити* у значењу „бити ангажован на чему, укључен у какав посао“ обавезно се експлицира израз *на њој* пред експликативним везником *да*, нпр.:

(6.2) Млетачка Република, која је врло енергично радила на томе да она добије далматинске градове (С. С. ИС, 25); ... али да ли су довољно порадили на томе да Србија има софтверски (high-tech) стратешки производ?; ... наводе његове речи да ће нова влада радити на томе да врати Југославију у међународну заједницу и спроведе суштинске економске реформе; Велики подстицај немачким ауторима долази од државе, која последњих година озбиљније ради на томе да се ова кинематографија пробије на европској сцени; У садашњем тиму за преговоре о сукцесији, НИИ-у је речено да се управо ради на томе да се сума која припада југословенским предузећима изузме из деобног биланса бивше Југославије.²⁸ Слично томе ваља тумачити и примере са глаголима типа ангажовања: ... у току многих година нисам се осуђивао да се дигнем у неограничене висине и задржао сам се на томе да уз помоћ својих заклетви загосподарим неколиким духовима осамнаестог реда (ЕК).

Уз глагол *инсистирајући* оваквом локативском допуном увек се сажима реченични садржај: Дугогодишњи ситановници илустричних области инсистирају на њој да могу осетити наилазак земљотреса (ЕК).²⁹

²⁶ О таквим просторним метафорама писала је Д. Кликовац (2004: 189–220).

²⁷ Дато синтаксичко окружење намеће експликацију просентенцијалног израза пред везником *да*. Иначе, глагол *уживајући* у много већем броју случајева у нашем корпусу непосредно је везан за везник *да*.

²⁸ Ови примери уз глагол *радити* немају циљно значење, јер се зависном предикацијом реферише о томе на коју се област деловања (апстрактну предметност) односи активност означена глаголом *радити*.

²⁹ У оваквом контексту глагол *инсистирајући* можемо заменити само глаголом *шврдити*, а не глаголима *иљачити*, *настојати*, *захтевати*, који се дају као синони-

Исти глагол често бележимо у примерима без експлицираног просентенцијалног израза: *Уз све што, Ковачевић често инсистира да је Јован Дучић био „истински њајриошта и родољуб“* (ЕК). Анализирајући примере, могла сам уочити да је употреба са изразом *на шоме* маркирана.

4. ЗАКЉУЧЦИ: На основу типологије обавезних (и алтернативних) просентенцијалних израза уз одређене групе глаголских израза који се удружују са зависном клаузом уведеном везником *да*, уочавамо да се апстрактни односи „тицања“, „психолошког удаљавања“ (пр. бр. 2) или насупротив томе, односи „усмеравања“ једне појаве ка другој (пр. бр. 3), тј. „упућивања“ једне појаве на другу (тако што се та друга фокусира као крајњи циљ, као објекат избора, као основ за просуђивање итд.) обавезно изражавају на плану сложене реченичне структуре устаљеним везничким спојевима са прономеном 2. лица (уз препозиције или, алтернативно, без њих). Исто тако граматикализовани су и односи „повезивања“ (тј. непосредне псеудосоцијативности), односно „сучељавања“ две појаве (пр. бр. 5.2) прономиналним предлошким изразом *са шиме*, а значење неопходног инструмента који доприноси реализацији означене радње, истакнуто је беспредлошким изразом *шиме* (пр. бр. 5.1) пред експликативним везником *да*.

Глаголски изрази који управљају таквим реченичним структурама служе пре свега за то да се међу различитим предметностима (о којима реферишу предикације) успостави специфична веза, као уосталом и већина глагола који структурирају тзв. конективне предикате (в. Ружић 2006а).

Будући да приказане парадигме зависне синдетске клаузе одговарају падежним значењима, онда када су та значења овако граматикализована на плану сложене реченице, тада семантички дистинктивним постају управо просентенцијални изрази везани различитим предлозима, а њихово изостајање може бити показатељ и другачије синтаксичке семантике. Свакако да би томе требало поклонити далеко више пажње у даљим истраживањима.

ми у РСЈ. Чини се да се при таквом тврђењу не мора подразумевати и тежња за прихватањем садржаја тврдње, док примери без израза *на шоме* уз везник *да* углавном садрже ту семантичку компоненту.

Литература

- Белошапкова, В. А. (1971) — Анафорические элементы в составе сложных предложений. — *Памяти В. В. Виноградова*. Москва: Изд. Моск. Университета, 34–42.
- Гортан-Премк, Даринка (1992) — О семантичкој позицији као месту реализације једне лексеме. — *Јужнословенски филолог XLVIII*, 13–23.
- Грицкат, Ирена (1975) — *Сјудије из историје српскохрватског језика*. Београд: Народна библиотека СР Србије.
- Дорофеева, Т. М. (1986) — *Синтаксическая сочетаемость русского глагола*. Москва: Русский язык.
- Енциклопедијски лексикон. Мозаик знања — српскохрватски језик*. Београд: Интерпрес, 1972.
- Золотова, Г. А. (1973) — *Очерк функционального синтаксиса русского языка*. Москва: Наука.
- Ивић, Милка (1970) — О употреби глаголских времена у зависној реченици: презент у реченици с везником „да“. — *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XIII/1*, 43–54.
- Ивић, Милка (1983) — *Lingvistički ogleđi* [1. izd.]. Београд: Prosveta.
- Кликовац, Душка (2004) — *Метафоре и мишленију и језику*. Београд: Библиотека XX век.
- Кликовац, Душка (2006) — О употреби показних заменица у српском језику. — *Когнитивни лингвистичка истраживања српског језика. Зборник радова* [Савремени српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија]. Београд: САНУ, 125–142.
- Мразовић, Павица, Вукадиновић, Зора (1990) — *Грамађика српскохрватског језика за странце*. Сремски Карловци — Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића — Добра вест.
- Мухин, А. М. (1987) — *Системные отношения переходных глагольных лексем (на материале английского и русского языков)*. Ленинград: Наука.
- Петровић, Владислава (2002) — Допунска синтагма с предлогом *на* у речнику. — *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*. Нови Сад — Београд, 220–225.
- Поповић, Љубомир (1966) — Предлошки изрази у савременом српскохрватском језику. — *Наш језик XV/3–4*, 195–220.
- Прањковић, Иво (1999) — *Suodnosna vezna sredstva u hrvatskome jeziku*. — *Die grammatischen Korrelationen*. Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität, 331–336.
- Радовановић, Милорад (1978) — *Именца и функцији кондензатора*. Нови Сад: Матица српска.
- РСМ — *Речник српскохрватског књижевног језика*. Нови Сад — Загреб: Матица српска — Матица хрватска (I–III), 1967–1969; Нови Сад: Матица српска (IV–VI), 1971–1976.
- РСЈ — *Речник српског језика* (ред. и ур. Мирослав Николић). Нови Сад: Матица српска, 2007.

- Ружић, Владислава (2006a) — Реченичне структуре са конективним глаголима. — *Лужнословенски филолог* LXII, 73–92.
- Ружић, Владислава (2006b) — *Дојунске реченице у савременом српском језику* I/II. пос. отисак. Нови Сад: Матица српска.
- Станојчић, Живојин, Поповић, Љубомир (1992²) — *Грамађика српскога језика*. Београд — Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства — Завод за издавање уџбеника.

Summary

Vladislava Ružić

A FORM OF THE GRAMMATICALISATION OF A SENTENCE MEANING

This research conducted on the examples from the contemporary Serbian language classifies obligatory pronominal phrases which together with the conjunction *da* introduce a complement clause. Further the research identifies groups of verbs in the function of a main predicate that have a specific gramatic feature to combine with certain forms of a pronominal word. This makes it possible to see which semantical relations exist among the parts of such complex sentences.

RUDOLF RŮŽIČKA
(Berlin)

REMARKS ON UNPRONOUNCEABLE SUBJECTS

The paper addresses the issue of representing and licensing covert subjects as unpronounceable, mute and phonologically empty categories functioning as subjects. Licensing includes distinct locality to be explained by positional constraints, structural and interpretative as well as comparative-typological ones.

Keywords: unpronounceable subjects, subjectless sentences, Slavic languages, reflexive clitic.

Academician Milka Ivić has distinguished herself by an inclination for selecting intricate problems and by her outstanding capacity to clear them up and offer solutions to them. Having exceptionally large-scale detailed knowledge, she has displayed great art by the synthesis and judgment of earlier and contemporary linguistic theories. Her book “Pravci u lingvistici”, translated into many languages, is a text-book example of how linguistics should be studied.

In this paper, I will touch upon some side issue in the treatment of unpronounceable (henceforth mute) subjects, that is, subjectless sentences, joining M. Ivić (Ivić 1978) in discussing this problematic area. In particular I would like to address the question of positioning a structurally constituted mute subject, the locality of its emergence. Is the position where it is inserted dependent on the constraints of the “accepting” structural environment, or does it determine itself the basic local structure, the resultant effect on the clausal structure? In other words, given a potential mute subject, how does it get involved in the sentential structure, retain its legitimacy in modifying the structure?

I will single out a few sentential examples from Slavic languages for illustration and discussion of the problems I try to raise. For a start, complement control is a simple illustration of them:

- (1) Он_i обещал PRO_i приехать.
- (2) Они уговорили его_i PRO_i участвовать в конференции.

The mute subject of the embedded infinitival clause shows up as the symbol PRO, which is controlled, that is, identified with the help of matching relevant thematical assignments. Clearly, the phonologically null category PRO is intrinsic to both involved clauses and, satisfying their structural and interpretive needs, it is not available for creating or repairing anything that is the result of its own emptiness. If PRO is intrinsic to particular structural constraints, it does not allow being varied in its functions.

It is more problematic to look for relations between postulating non-pronounceable subjects and manifesting thematically assigned arguments by inserting them in standard subject positions. I have in mind subjectless sentences like (3):

- (3) *Šlo se domu. U klubu se pevalo i igralo.*
Najviac sa dnes umiera na srdcové choroby.

I assume that in all examples (3) a mute subject is as legitimate and intrinsic to the construction as PRO is in complement control (1), (2). But whereas PRO is in a relatively immovable position, structurally and in semantic interpretation, a mute subject representation in (3), which naturally differs from PRO, would have to find its place, needs to be localized and should also be “licensed” by delivering or plausibly construing a thematically assigned argument.

Without the help of the reflexive clitic, this purpose cannot be served. Without the reflexive clitic, clausal structures (3) and the like are uninterpretable. It is the key role of the clitic to save them from this consequence by allowing them to constitute an “abstract” NP-structure for a mute subject to be inserted. But positing a mute subject is an instance of the reflexive clitic fulfilling its key role, which consists in constituting a relationship to an antecedent under well-known particular conditions. Thus, the reflexive clitic does not do it all by itself when it produces in our examples (3) correct structures. We might say that the presence of the reflexive clitic triggers the emergence of an antecedent NP, or DP, which bears only the selectional feature [+person] and agreement V-features [-1 pers / -2 pers], [singular], [tense], [neuter]. The reflexive clitic by *pevalo*, in legalizing the mute subject, performs an instance of its general paradigmatic function of being interrelated to an antecedent, and provides for a mute subject argument, which may be assigned the symbol *pro*. The verbal agreement features which result in the “impersonal” verbal form on the one hand and the contextual semantic feature [+person], which is lexically constituted, on the other, are not incompatible considering the respective different sources of the lexical basis of selection and the sentential agreement conditions of the functional frame.

Sentence types (3) also show a pragmatic side aspect of veiling or covering the referential or / and conceptual identity of the subject. The subject is not suppressed, but the knowledge of its identity is veiled, maybe intentionally. A very similar and pragmatically relevant verbal form is [+3 pers / + plural] (*говорят*), if accompanied by a mute subject. However, the form is on the verge of systemic use of an instance of pro-drop and / or intentional pragmatic use, as in the sentence types (3) above.

It is just a step to try to pursue analogous but opposite communicative intentions, when a dative object is added to identify the person(s) affected in impersonal clausal structures that use the reflexive as in (4):

(4) *Ему не пишется.*

The reflexive clitic may be assumed to be instrumental in veiling or covering the motive power or the reason that a desirable physical or psychological state is not reached at all or only to a certain degree.

Literature

Ivić, Milka (1978) On empirical evidence for positing a deep subject form in some subjectless sentences, *Studia Linguistica Alexandro Vasiliu Issatschenko*, Lisse.

Z u s a m m e n f a s s u n g

Rudolf Růžička

BEMERKUNGEN ÜBER UNAUSSSPRECHBARE SUBJEKTE

Das Problem, ein unaussprechbares Subjekt in der Repräsentation des Satzes zu generieren und zu positionieren, wird analysiert in untrennbarer Verbindung mit dem reflexiven Klitikon (*se, sa*) slawischer Sprachen. Die entscheidende Präsenz des Klitikons für die Grammatikalität und die Interpretierbarkeit des Satzes wird in einen allgemeineren Begründungszusammenhang gebracht. Pragmatisch-kommunikative Aspekte der Identifizierung oder Verhüllung des Subjekts werden berührt.

АНДРЕЙ Н. СОБОЛЕВ
(Санкт-Петербург — Вена)

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ И ЗАДАЧАХ СОВРЕМЕННОЙ БАЛКАНИСТИКИ

В центре внимания статьи находятся общественно релевантные и прогностически ценные вопросы о конвергентных и дивергентных языковых процессах в полиэтнических, многоязычных и мультирелигиозных группах на современном этапе развития.

Ключевые слова: балканская лингвистика, языковая конвергенция и дивергенция, теория и дефиниция языковых союзов, лингвистические константы Балкан, макро- и микрзоны балканских конвергентных процессов и их история, ареальная типология, имплицативность лингвистических признаков, инновации и архаизмы в языковой структуре и материи.

Современное состояние исследований в области балканского языкознания вызывает серьезную озабоченность. Кризис этой научной дисциплины 1970–1990-ых гг., вызванный архаичностью и тавтологичностью традиционной теории языковых союзов, равно как и ее несоответствием разнообразию языковых фактов, продолжился до конца XX века. Вышедшие в XX в. во многих странах мира обобщающие работы по балканскому языкознанию (Э. Банфи, Ш. Демирай, У. Хинрикс, Н. Рейтер и др.) страдают от тех же недостатков, что и вся дисциплина в целом: повторение одних и тех же энциклопедических сведений о языках Балканского полуострова (в их стандартной форме), архаичность и некогерентность теоретических построений, постоянное обращение к чрезвычайно небольшому числу языковых черт, которые, в свою очередь, характерны не для всех балканских языков в равной мере, не являются исключительно балканскими и не образуют системы. На сегодняшний момент лучшей остается созданная в 1980-х гг. монография П. Асеновой, не претендующая на исчерпывающую полноту во внутрилингвистической проблематике и, к сожалению, в духе времени своего создания практически совсем обходящая вниманием проблематику внешнелингвистическую. Но и на этом фоне еще менее информативно выглядит новейшая, 2006 г. 700-стра-

ничная работа Ольги Мишеска-Томич, в которой рассматриваются всего лишь несколько морфосинтаксических категорий: «Падежи и артикли», «Кластеры клитик и клитическое удвоение», «Перфект и эвиденциалис» и «Инфинитивы и конъюнктивы». Все остальные языковые уровни и явления, не говоря уже о внешнелингвистической проблематике, не рассмотрены. В некоторых ведущих в научном отношении странах, таких как Россия и США, обобщающего труда по проблематике балканского языкознания до сих пор просто нет.

Попытки расширить балканское языкознание до «юго-восточно-европейского» (У. Хинрихс), «евролингвистики» (Н. Рейтер) или попытки заменить балканское языкознание «креольским» (У. Хинрихс) лишь усугубляют проблему, растворяя теорию языковых союзов в иных лингвистических теориях и резко уменьшая объем языкового материала, которым с необходимой надежностью может оперировать исследователь.

И если «ужасающую скудость материальной базы балканского языкознания», отмеченную берлинским балканистом Н. Рейтером в 1980–1990е гг., удалось хотя бы частично преодолеть к началу нового века, в частности, в ходе работ над международным проектом «Малого диалектологического атласа балканских языков», то теоретические дефициты продолжают сохраняться, поскольку порочный замкнутый круг балканистической теории, определяющей балканские признаки как свойственные балканским языкам, а балканские языки как обладающие балканскими признаками, не разорван до сих пор.

Тем не менее, реальные практические и теоретические достижения последних лет следует отметить в области балканской фонологии (И. Савицка, Польша), интонации (Т. Николаева, Россия), в сфере грамматики категории адмиратива (В. Фридман, США), грамматики категории таксиса (Н. Рейтер, Германия; А. Соболев, Россия), истории инфинитива (Б. Джозеф, США), лексикологии виноделия (О. Младенова, Канада), лексикологии скотоводства (М. Домосилецкая, Россия; Т. Каль, Австрия), языковой политики (В. Фридман, США; Р. Александер, США; К. Фосс, Германия), контактологии (А. Ю. Русаков, Россия), изучения языка меньшинств (Дж. Юллы, Албания; К. Штейнке, Германия; Б. Сикимич, Сербия; Т. Каль, Австрия и мн. др.) и реконструкции балканской картины мира (Т. Цивьян, Россия). Несмотря на эти частные — порой очень значительные — достижения, нового теоретического осмысления дисциплины в целом не происходит, а за исключением лексикологии и очень узкого круга «балканских» морфосинтаксических явлений, попавших в поле зрения общего или ти-

пологического языкознания (вроде местоименного удвоения дополнения), новый материал к исследованиям не привлекается.

Казалось бы, следует приветствовать интерес современной лингвистической типологии к ареалогическим методам исследования; но, к сожалению, фактический материал, которым оперируют типологи (например, в авторитетном «The World Atlas of Language Structures» (под ред. М. Хаспельмата, Б. Комри и др.)), продолжает оставаться очень ограниченным, при том, что количество фактических ошибок, допускаемых типологами в их публикациях (что особенно поражает в отношении именно балканских и славянских языков в вышеупомянутом атласе), просто выходит за пределы допустимого. Можно полагать, однако, что применение методов и теоретических достижений общей типологии окажется исключительно плодотворным для изучения языковых союзов и, в частности, балканского.

Количество научных конференций, симпозиумов и публикаций в области балканского языкознания продолжает тем не менее нарастать. Катастрофические политические события на Балканах, с одной стороны, поддерживают (скорее, негативный) интерес научной и широкой общественности к этому региону, но с другой стороны, не способствуют углубленному и фундаментальному его изучению, вызывая часто лишь видимость деятельности по «тушению политического, военного, межэтнического и т. п. пожара» и включение в обсуждение труднейших вопросов нашей дисциплины широкого круга профессионально не подготовленных лиц. В организационном плане следует особо отметить, что очевидная нерентабельность подготовки серьезных специалистов в области малых филологий (за исключением, разумеется, филологического образования специалистов по титульным языкам — но не по иным балканским! — в самих балканских странах) привела в конце XX в. к резкому сокращению числа соответствующих академических кафедр и научных учреждений в США и Западной Европе и к снижению качества при росте числа публикаций в области балканистики. Сокращение финансирования исследовательской деятельности в Восточной Европе имеет сходные последствия — снижение качества публикаций.

Разработка новой актуальной концепции языкового союза может стать важным шагом по выводу нашей дисциплины из длительного содержательного и организационного кризиса и, в частности, серьезным шагом по усилению ее общественного значения. Анализ и синтез результатов и процесса конвергентного развития балканских языков и частично культур имеет прогностизирующее значение не только для региона Балканского полуострова, но и для России (Евразии), Евро-

союза, Индии и США (т. е. регионов, где сложились или складываются конвергентные общества новых типов). Подключение культурологического анализа позволит сократить имеющийся на сегодняшний день глубокий разрыв между языкознанием и теорией многокультурных обществ (интеркультурного диалога).

Балканское лингвистическое и культурное сообщество представляет собой исключительно ценный пример языковой и культурной конвергенции при сохранении этнической и лингвистической самобытности. Силы и средства следует направить на решение общественно, внешнелингвистически и внутрilingвистически релевантного и прогностически ценного вопроса о том, какие именно конвергентные и дивергентные языковые и культурные процессы характерны для многоэтнических, многоязычных, мультирелигиозных и поликультурных сообществ на разных этапах их развития.

Нужно дать актуальное, полное (по возможности исчерпывающее), синтезирующее, системное, непротиворечивое внутрilingвистическое и общественно релевантное описание балканской лингвистической общности (балканского языкового союза), т. е. конвергентной группы языков Балканского полуострова, возникшей в результате многовековых многосторонних языковых контактов между населяющими полуостров разнородными этническими группами. В области лингвистической теории нужно прежде всего непротиворечиво сформулировать и обосновать фактически теорию ареальной языковой группы и теорию конвергентной языковой группы, а также продемонстрировать общелингвистические и специальные методы изучения таких групп. Необходимо создать ареалогически и типологически ориентированную балканскую сравнительную грамматику и балканский словарь, а также дать их внутрисистемный, общетипологический и историко-лингвистический анализ.

Некоторые конкретные задачи современной балканистики заключаются, как кажется, в необходимости:

соотнести основные ареалы распространения балканских языков с общегеографическими, политическими, экономическими, конфессиональными и др. константами полуострова;

установить инвентарь подлежащих изучению языков всех этнических групп, представленных на Балканах, включая и количественно незначительные группы (в предшествующей литературе было принято исследовать «отдельные этнические языки (Einzelsprache)», причем обычно не обращалось внимание на существенные различия между этническими группами, пользующимися этими «языками»);

выделить историко-географические и лингвистические (диалектные) макрзоны и — экзemplарно — микрзоны полуострова, не совпадающие с политико-административным членением его территории;

охарактеризовать основные этапы, соответствующие этим этапам основные цели и задачи научного изучения балканской лингвистической общности (от факта ее обнаружения до современных объяснительных моделей);

подвести основные итоги изучения балканской лингвистической общности к началу XXI в., не ограничиваясь исследованиями, осуществленными в рамках теории языкового союза;

охарактеризовать место балканского языкознания в кругу отраслевых и национальных филологий с учетом специфики сформировавшихся в Европе, США, России и на Балканах научных традиций;

установить значение изучения балканской языковой общности и создания его теории для языкознания и общественных наук;

четко дефинировать базовый внутрилингвистический категориальный аппарат балканистики: язык и его функции; языковая субстанция и функция; языковая система; языковая норма, субстандарт, вариативность; языковые изменения и их системность;

оперировать четко дефинированными внешнелингвистическими понятиями (например, языковой, этнической, культурной и т. п. общности);

опираясь на уже известные и собственные научные факты о балканских языках разработать комплексную теорию языкового союза, обладающую объяснительной и прогностической силой;

сформулировать дефиницию языкового союза и союзообразующего признака;

развить систематические, историко-лингвистические, ареалогические, антропологические методы изучения конвергентных языковых общностей типа языковых союзов;

решить проблему межъязыковой идентификации лингвистических единиц и их функций в языковом контакте (различая поведение говорящих и точку зрения исследующих языковые факты лингвистов);

дать актуальное исчерпывающее синхронное внутрилингвистическое описание субстанциональных и функциональных союзообразующих признаков балканской лингвистической общности на всех уровнях языковой структуры (фонетика и фонология, морфонология, морфология (формообразование и словообразование), морфосинтаксис, синтаксис (синтагма, простое и сложное предложение), текст (маркеры коммуникации));

дать актуальное исчерпывающее синхронное ареалогическое описание балканской языковой общности, выделив общепалканские, во-

сточнобалканские, западнобалканские, южнобалканские и др. союзообразующие признаки (оформив своего рода «диалектологию» балканского языкового союза в качестве новой академической дисциплины) и охарактеризовав микрзоны балканского языкового контакта;

описать роль каждой языковой группы (и / или языка) в качестве донора и реципиента в балканском языковом союзе, уделив особое внимание малым или уже исчезнувшим языкам полуострова;

дать синхронную общетипологическую характеристику балканского языкового союза, решив проблему системности и взаимной имплективности балканских языковых признаков как во внутриуровневом, так и во внешнеуровневом аспекте, установить иерархию этих признаков;

рассмотреть основные балканские характеристики на индоевропейском, славянском, западноевропейском и общетипологическом лингвистическом фоне;

решить вопрос о наличии лингвистической специфики балканских языков, рассмотрев гипотезы о специфической вариативности и амбивалентности, специфической реализации принципа маркированности (включая гипотезу о редундантности балканского маркирования), специфику реализации принципа иконичности в балканских языках;

привлекая исторические лингвистические, ареалогические, диалектные и др. данные реконструировать историю формирования балканского языкового союза, выделив его основные абсолютные и относительные хронологические этапы;

решить вопрос об устойчивых и проницаемых для контактных инноваций участках языковой структуры, установив их относительную иерархию;

последовательно рассмотреть внешелингвистические аспекты теории языкового союза, изучив воздействие таких параметров, как культурные, этнические, конфессиональные, социальные, хозяйственные, политические различия между группами балканского населения на процессы формирования или дезинтеграции балканской лингвистической общности;

особое внимание посвятить вопросам соответствия между конфессиональными и языковыми различиями в пределах одного языкового сообщества (между носителями одного языка);

рассмотреть последствия новейшей языковой политики балканских государств для балканского языкового союза (отказ от полицентричных норм, устранение субстандартных вариантов, ассимиляция языковых и этнических меньшинств и др.);

эксплицировать объясняющую и прогностическую силу теории языкового союза, установить по возможности полный набор внутри- и внешелингвистических (в том числе общественных) параме-

тров, способствующих или препятствующих возникновению конвергентных лингвистических групп типа языкового союза, дать прогноз о будущем балканского языкового союза и о возможных аналогичных образованиях в других регионах Европы.

Рабочее определение языкового союза может исходить из положения о том, что релевантной для языкознания группой языков мы можем называть только такие их объединения, между членами которых засвидетельствовано наличие регулярных соответствий в субстанции и / или функции, т. е. группообразующих признаков. Следует признать устаревшим и не соответствующим богатству реальных языковых фактов балканских языков определение языкового союза Трубецкого (1928 г.). Определение должно удовлетворять требованию наличия регулярных соответствий в функции лингвистических единиц всех языковых уровней в качестве необходимого и достаточного условия для признания группы языков союзом. Субстанциальные схождения можно при этом рассматривать как неизбежный сопутствующий и индикативный признак языкового союза.

Проверке следует подвергнуть и иные гипотезы: 1) о связи между наличием языковой общности конвергентного типа и наличием общности между соответствующими этническими группами на иных, внелингвистических уровнях (прежде всего в области культуры); 2) об отсутствии отношений доминирования между носителями контактирующих языков, самими языками (престижные и непрестижные языки и языковые формы) и культурами как необходимом условии для образования языкового союза; 3) о неограниченной взаимопроницаемости языков и культур, а также о неограниченной возможности взаимопонимания их носителей. Одна из центральных проблем здесь заключается в том, что в американской и западноевропейской философии и философской антропологии широко распространено понимание языков и культур как различных миров, недоступных друг для друга. Напротив, одним из результатов балканистических исследований последних десятилетий было как раз фактически обоснованное представление о единстве балканских культур в их разнообразии.

Литература

- Асенова, Петя. Балканско езикознание. Основни проблеми на балканския езиков съюз. София, 2003.
- МДАБЯ 2003–2006. Малый диалектологический атлас балканских языков. Пробный выпуск. München, 2003; Серия лексическая. Том I. Лексика духовной культуры. München, 2005; Серия лексическая. Том II. Человек. Семья. München, 2006; Серия лексическая. Том III. Животноводство. — в подго-

товке; Серия лексическая. Том IV. Ландшафтная лексика. — *в подготовке*; Серия грамматическая. Том I. Категории имени существительного. München, 2005. Серия грамматическая. Том II. Категории глагола. — *в подготовке*.

Mišeska Tomić, Olga. Balkan Sprachbund Morpho-syntactic Features. Dordrecht, 2006.

WALS 2005. The World Atlas of Language Structures. Oxford / New York, 2003.

Резиме

Андреј Н. Собољев

О НЕКИМ ПРОБЛЕМИМА И ЗАДАЦИМА САВРЕМЕНЕ БАЛКАНИСТИКЕ

У чланку се разматрају актуелни проблеми балканске лингвистике: архаичност и таутологичност традиционалне теорије, неусклађене са богатством језичких факата и ванлингвистичким реалијама, и неприменљивост „нових“ теоријских концепата као „евролингвистика“ или „креолизација“, погрешна интерпретација факата у савременој типологији, непрофесионализам великог броја најновијих публикација, рушење филолошког образовног система у САД и Западној Европи, несавршенство културолошког прилаза Балкану и сл. У центру пажње је питање о друштвено релевантним и прогностички вредним питањима о конвергентним и дивергентним језичким процесима у полиетничким, мултилингвалним и мултирелигиозним групама на савременој развојној етапи. На основу података из „Малог дијалектолошког атласа балканских језика“, предлаже се нова дефиниција језичког савеза, утврђује се важност стварања упоредне граматике и лексикологије балканских језика, као и балканског лингвистичког атласа.

ЖИВОЈИН СТАНОЈЧИЋ
(Београд)

ИЗ ИСТРАЖИВАЊА ЈЕЗИКА МИЛОША ЦРЊАНСКОГ:
ЛИНГВИСТИЧКА СИНТЕЗА НЕКИХ ПРИМЕРА

На темељу теоријских поставки Р. Јакобсона, Ст. Улмана и М. Ивић, аутор уопштава резултате својих истраживања неких језичких особина романа *Сеобе* и *Друга књига Сеоба* Милоша Црњанског. Представљене су карактеристике примера на лексичком, морфолошком, творбеном, синтагматском и морфосинтаксичком нивоу језика.

Кључне речи: језик, књижевни језик, Милош Црњански, слојевитост, структура реченице, циљност, архаизам, дијалектизам, „временска коцка“.

Последње деценије XIX и почетак XX века, до Првог светског рата, несумњив су период „брзог и углавном неометаног развоја српског књижевног језика“ (Ивић 1998: 256), оног који је касније формирао солидне основе за стварање такозване школе „београдског стила“, који је А. Белић изједначавао са „београдским књижевним језиком“ и који се, управо по Белићевој оцени, развијао у смислу најбољих традиција Вуковог језика, уједначујући се и постајући комуникативно средство књижевних и културних кругова, чувајући углавном свој лик и примајући црте које су се из народног језика у њега уносиле на бази поменутих традиција (Белић 1934: 193-200). Те основе неометано остају у језичком изразу и каснијих српских писаца, као што су били Иво Андрић и Милош Црњански, чији је ауторски језик (Stanojčić 1967: 1-330), рекли бисмо, згуснути микрокозам врло обухватног српског књижевнојезичког дијасистема. Тај систем у прозној реализацији није ништа друго до мозаик слојева општег српског језика, које писац прозног дела, зависно од своје језичке компетенције, има на располагању. И Иво Андрић и Милош Црњански одликују се врло високим степеном те компетенције. Наравно, сваки са својом специфичношћу, али и са заједничким квалитетом — ерудицијом истинских интелектуалаца XX века, која има директни одраз у заступ-

пљености језичких слојева, дијахроних и синхроних, у њиховом делу. Предмет мојих истраживања била је и реализација тога језичког микрокосма у романима *Сеобе* и *Друга књига Сеоба* М. Црњанског, наравно — у изабраним њиховим сегментима. Резултати тога истраживања периодично су били објављивани у научним публикацијама (домаћим и страним), а највећи њихов број чини поглавља моје монографије *Из језика ѝрозе Милоша Црњанског — лингвистичка истраживања* (Београд, 2008), на основу чијих закључних напомена је и настала ова синтеза, представљена на само неколико језичких детаља. Више детаља, са много више тумачења, читалац ће наћи у поменутој монографији.

По дефиницији већ, језичка целина се одликује слојевитошћу, а она се, у ова два романа, показује и на нивоима морфологије и грађења речи, и на морфосинтаксичком нивоу, каква је конгруенција, и на нивоу контакта међу језицима у формирању облика позајмљеница из других језика, као и на нивоу синтаксичко-семантичком, када се укрштају значења лексема везана за различите периоде у историји језика. Узети по принципу случајног узорка (због економисања временом и простором), у том смислу поучни су, на пример: (а) дистрибуција морфолошко-творбених јединица *багрем — багремови — багрење*, у којој је пишчевом избору сасвим видљив феномен *асоцијативне иншерференције*, који као појам за неке језичке појаве (као што је „лексичка поларизација“, на пример) од других аутора прихвата Ст. Улман (Ullmann 1963: 306), или (б) слагање атрибута са именицом *ухода*; или (в) појава основе *йудр-* уместо *йудер-* у позајмљеници *йудер*, као и (г) синтаксичко (синтагматско) разрешавање значења именица *град* и *варош*. У свима њима, наине, можемо наћи реализацију врло индивидуалног језичког осећања М. Црњанског како за ужедијалекатско (Ивић 1994: 247–247), тако и за контактнोजезичко (на пример, у односу на немачки, па и француски језик, који се налазе у пишчевом језичком капацитету), па — када је реч о овом последњем — и за историјскојезичко (Станојчић 1994: 569–573).

Дата слојевитост језика посебно је реализована у распореду *орнаменталних језичких сѝрукѝура* које је Црњански-наратор очигледно црпао на два извора — *фолклорном*, као што је то онда када, у Поглављу VII *Сеоба* (98–121) — које има карактер мале саге — формира дискурс око језгра „Великомученик Цар Лазар“, и *квалификованом*, онда када је то, у истој саги, дискурсна формација око језгра „блато, војник, новац“, супротстављајући их да би описао ментални склоп друштвене групације која не уме да одвоји симболе од реалија, како сам то детаљно већ описао (Станојчић 1999: 149–154).

Посебно је рафиниран пишчев *prosédé* онда када синтаксичким средствима — структуром реченице — комбинује нараторов исказ са читаоачевом аперцепцијом, као што то чини помоћу дистрибуције (а) поредбене реченице: *Исакович је осећао као да му је љукла жуч*, (б) објекатске реченице *Био је ѿај грозни осећај да је ѿо дошло изненада* и (в) допуне синтагматског карактера *Река, са ниског мосћа, чинила се много шира* — све као допуне предикату чији је носилац глагол непотпуног значења. Реченична синтакса резултира овде у језички израз (дакле — *знак* који стоји према *означеном*) имплицитне имагинације, претварајући се у живу метафору, управо онакву каква је дефинисана у лингвистици као дискурс у категорији Пол Елијар–Улманове једначине „А је Б“, тј. у категорији слике добијене идентификацијом (Ullmann 1966: 179–180). И у дискурсном микроконтексту, у којем се налази стандардна поредбена конструкција *Све је било као и ѿри његовом ѿласку* — појављује се права метафора: *Земља је била ѿамна влага, невидљива и кишовиѿа*, она, дакле, која је у сфери имплицитног поређења. Због идентификовања двају појмова који могу бити доведени у везу на најоригиналнији начин, јасно је да тек она представља праву и, рекао бих, типичну *сѿилски обележену јединицу*. Идентификовати појам „земља“ са појмом „тамна, невидљива и кишовита влага“, целину првог појма са целином другог појма, реализовањем схеме „А је Б“, заиста јесте оригинално. И — тачно у смислу исказа који проф. М. Ивић назива *деноѿаѿивним карактеризовањем*, када анализира реченицу типа „X је Y“ (Ивић 1995: 237–253). Овде је, такође, несумњиво да констатација М. Ивић о већој семантичкој сложености „прототипске јединке“, која је главни члан субјекатског конституента „онда кад се денотативно значење предикатске именице Y удружује с конотативним него у случајевима кад се не удружује“ (Ивић 1995: 240) — апсолутно одговара традиционалном дефинисању сложености уметничког језичког израза. Ја бих још додао да је та сложеност, међутим, у равни аперцепције. Наиме, дати језички израз, па и овај који смо конкретно анализирали, није подједнаке сложености за *ѿисца* (који га је створио) и за *чиѿаоца* (који га тумачи). Управо, тек уколико је општи (језички и културни) ниво читаоачев близу пишчевог, утолико ће се мање осећати дата сложеност, а сам исказ ће се и лингвистички моћи окарактерисати као истинит. Уколико није тако, пишчев језички исказ биће и сложенији, и — мање истинит за читаоца.

Дефинисана *циљна* слојевитост сигурно је остварена у пишчевој употреби форме плурала именице *оѿац* каква је у примеру: *Из којих им ѿрочиѿаше и имена ѿихових оцева, жена, деце*, форме која је типична за слој црквеног српског језика (према форми *очеви*, коју на-

лазимо у општем језику), међутим, није апсолутна у сложеној језичкој материји прозе М. Црњанског. Чак и у примеру лексеме *оцеви* она је и спонтана, што је реализовано и датим примером, који се у већим граматикама констатује и без проширења *-ев-*: *оци*, с тим што се тада наводи „с посебним значењем — духовних отаца“ (Стевановић 1986: 202), што је такође у сфери архаизама, а коју писац, у контексту многих слојева језика које је увео у језик овога романа, на пример, и тиме што се „огласио као читалац мемоарских записа Симеона Пишчевића“, те тиме да су код њега „запажени и трагови читања одређених дјела Доситејевог доба (стихови Милована Видаковића): језик тих дјела искоришћен је некад дословно, као непосредна, управна ријеч јунака *Сеоба*“ (Иванић 1996: 367), и није морао *осећајти* као дијалектизам, па чак ни као архаизам. Пишчево „грубље огрешење о језички стандард“ (Иванић 1996: 372), дакле, могло би имати основе у изузетној активности његовог језичког осећања. Оно би се могло дефинисати као својеврстан катализаторски филтер кроз који пролази језички материјал узет из различитих слојева језика, па и оних архаичних, наравно, на индивидуалном нивоу, за разлику од колективног нивоа, о којем, као о константи свих језика, на познати нам начин говори и Белићева лингвистика (Белић 1998: 323). То значи да је кроз језичко осећање Милоша Црњанског пролазила вишеслојна језичка грађа, те да је он ту грађу прерађивао онако како колективно језичко осећање једног језичког поколења, Белићевом терминологијом речено, прерађује оно што у језику ствара појединац.

Језичка циљност, коју је дефинисала прашка лингвистичка школа и посебно Р. Јакобсон (Jakobson 1971: 522–527), врло је јасна када је искристалисана контекстуалним комбиновањем исказа парадоксалног карактера типа: *Што се њак њиче оног једног случаја силовања, није хтио да га њоверује, њошти је њаквих случајева њредвиђао много више* (*Сеобе*, 24), који су у врсти језичких средстава за исказивање истинитости / неистинитости. Или је врло јасна у пишчевом избору језичких јединица на нивоу лексеме (*варош* : *град*), на нивоу синтагме (*из града* : *са града*), на нивоу грађења речи (*сливајти* : *изливајти* : *лијти*), на нивоу језичког контакта у свим областима (*чесићњејши*, *дочекан слугама*, *њоверовајти га*), у којем се види више елемената примарних језичких слојева, којима М. Црњански суверено влада (Станојчић 1994: 569–573). То све чини да је у анализи исказа у којем се види укрштање различитих временских / просторних слојева језика у таквим примерима *Сеоба* — управо аналогијом са врло познатом Јакобсоновом дефиницијом „просторности“ (која се супротставља дефиницијама „линеарности“) фонеме — оправдано увести појам „временске

коцке“ језичких црта временски / просторно различитих, али које у датом дискурсу перципирају слушаоци, одн. читаоци као једновремене, симултане, дакле — „на / у једном месту, одн. времену“, како сам ја то и дефинисао на симпозијуму „Лингвистика и поетика“, одржаном у част Р. Јакобсона у Софији 1996 (Станојчић 1996: 171–178). И то све — опет — потврда је лингвистичке заснованости констатација о феномену „регулативне моћи лексичке семантике у граматичи“, како је дефинише проф. М. Ивић (Ivić 1995: 188–197), и са аспекта језичке логике која, по принципу „временске коцке“, под површинским једним значењем открива бар још један, дубљи слој обухваћен односом *знака и означеног*. Са своје стране, ова сасвим конкретна анализа може бити двојака: прво, може се вршити као апстрактна схема тока лингвистичке мисли суочене са формом исказа у питању, и, друго, може се вршити тако да се добијена апстракција искористи као инструмент утврђивања стварног постојања *о з н а ч е н о г*, одн. истинитости *з н а к а*. И то чак и у дијахронијској перспективи.

На основи језичке циљности формирају се многе црте идиолекатског карактера у општем књижевном језику, које наравно не можемо дословно схватати и дефинисати у речницима уз ознаке које их ограничавају у том општем језику. Међу такве језичке феномене свакако иде књижевничково осећање за однос *индивидуално : колективно* у парадигми *багрет : багремови : багрење*, који је видљив у језику *Сеоба*. Такве природе је и језичко осећање М. Црњанског у употреби именица са суфиксом *-је* (Станојчић 1998: 218–225). Те црте из идиолекта узимају се у књижевни језик, одн. у његову нормативну литературу. С тим, природно, што неке од њих, као што је партиципска употреба глаголског прилога садашњег у реченици из *Сеоба: Дошрча, сав задуван, Исакович, те седоше у кола, обојица осрамоћени и бесни, ой-кољени поворком ја шућих официра (Сеобе, 25)* — нису преузете у књижевни језик.

Наравно, док у овим примерима имамо остваривање овог језичког принципа у морфолошким и творбеним системима, у језику М. Црњанског налазимо асоцијативне интерференције, и на нивоу синтаксе и, с њом повезане, семантике. То се врло јасно види када се анализира контекстуална ситуација која резултира из тзв. линеарне комбинације лексема *јесен, влага, млаз, сливају се, блаћо* са денотативно и конотативно опозитном лексемом *сасушију се* и са тога гледишта неутралном лексемом *исцрпују се*. Тада, дакако, оне улазе у слободнију сферу, која је предмет лингвистичке стилистике (Станојчић 1999а: 145–148). У тој сфери, најзад, налази се и пишчев избор лексема код Црњанскога, у којем се — опет са аспекта лингвистичке анали-

зе — виде путеви принципске везе књижевнојезичког израза са народним језиком пишчевог дијалекатског супстрата. То је сасвим у духу карактеристике коју лингвисти дају за писце из периода „кристализације“ српског књижевног језика — „они се нису клонили дијалектизама у гласовним и морфолошким појединостима. Тако се догодило да су они писали народним језиком, а да се то ипак не осети као удаљавање од књижевног“ (Ивић 1998: 260). С тим, наравно, што се за М. Црњанског мора рећи да је тај проседе вишеструко комплекснији. О томе сведочи, на пример, његова употреба аориста, а не неког другог претериталног времена — у контексту синдетске реченице *И чинило се да му оде глава* (*Друга књига Сеоба*, 27), блиска примарном изразу који се налази у фолклорном слоју језика. Али, о том сведочи и реченица, блиска и језику српске духовности, дакле — не више фолклорна: *А овде, све је мрачно, и смрадно, и не зна где ће сјустити, ноћас, да одмори, уморну главу* (*Друга књига Сеоба*, 160), која се јавља у језику М. Црњанског, маркирана атрибутом *déjà vie*, тј. као исказ је већ виђен — у тексту из Библије: *Рече њему Исус: лисице имају јаме и иштице небеске гнијезда; а син човјечји нема гдје главе заклонити* (*Јеванђеље по Мајеју*, гл. 8.20, *Нови завјет*, превео Вук Стеф. Караџић). На овај језички слој упућује и структура дате реченице М. Црњанског, пре свега интонационо, апозитивним паузама, и присуством супротног везника *a* и саставног везника *и*. Битно истим обележјима (интонационим паузама и тим истим везницима) одликује се и дата реченица из Библије. На тај језички слој, најзад, упућује и пишчев избор реченичне структуре с везником *где* и футуром *ће сјустити* као допуне глаголу у предикату *не зна*. Иста структура, истина — како сам већ истицао раније — не с футуром него с инфинитивном допуном глаголу у предикату, употребљена је и у библијском тексту: „... *а син човјечји нема гдје главе заклонити*“, при чему је, облик инфинитива заједнички и за облик футура, и за допуну глаголу у предикату.

Извори грађе

М. Црњански, *Сеобе*, Београд, 1996.

М. Црњански, *Друга књига Сеоба*, Београд, 1996.

Литература

Белић 1934: Александар Белић, „Београдски стил“, *Наш језик* II/7, Београд, 193–200.

Белић 1998: Александар Белић, *Општа лингвистика*, Изабрана дела, Први том, Београд.

- Иванић 1996: Душан Иванић, „Поговор“, *Сеобе*, Београд.
- Ивић 1994: Павле Ивић и др., „Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта“, *Српски дијалектолошки зборник XL*, Београд.
- Ивић 1998: Павле Ивић, *Преглед историје српског језика*, Целокупна дела VIII, Сремски Карловци — Нови Сад.
- Ivić 1995: Milka Ivić, „O 'denotativnom' i 'konotativnom' karakterizovanju“, *O zele-
nom konju — novi lingvistički ogleđi*, Београд, 237–253.
- Jakobson 1971: Roman Jakobson, „Efforts Toward a Means-Ends Model of Language in Interwar Continental Linguistics“, *Selected Writings, II, Word and Language*, The Hague — Paris, 522–527.
- Stanojčić 1967: Živojin Stanojčić, *Jezik i stil Iva Andrića*, Monografije, Knjiga XI, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Београд.
- Станојчић 1994: Живојин Станојчић, „О језичком осећању М. Црњанског — алтернатија *варош — град*“, *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику XXVII/1–2*, Нови Сад, 569–573.
- Станојчић 1996: Живојин Станојчић, „Из поетског језика М. Црњанског — у светлу Јакобсонових учења“, *Наш језик XXXI/1–5*, Београд, 171–178.
- Станојчић 1998: Живојин Станојчић, „Из језика 'Сеоба' М. Црњанског (1)“, *Наш језик XXXII/1–2*, Београд, 218–225.
- Станојчић 1999: Живојин Станојчић, „Из језика 'Сеоба' Милоша Црњанског (2)“, *Наш језик XXXIII/1–2*, Београд, 149–154.
- Станојчић 1999^a: Живојин Станојчић, „Из језика прозе Милоша Црњанског“, *Српски језик IV/1–2*, Београд, 145–148.
- Стевановић 1986: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд.
- Ullmann 1963: Stephen Ullmann, *The Principles of Semantics*, Oxford.
- Ullmann 1966: Stephen Ullmann, *Language and Style*, Oxford.

Summary

Živojin Stanojčić

FROM THE RESEARCH WORK ON MILOŠ CRNJANSKI'S LANGUAGE: LINGUISTIC SYNTHESIS OF SOME EXAMPLES

The paper considers several elements that make the language of M. Crnjanski be characteristic by its layers. Author is suggesting that Crnjanski, besides of his native dialect, had the language of written documents, of the Holy Bible (New Testament) texts and languages in contact as the most probable common source of some of his novels language features. Author's research was based on the theoretical works of R. Jakobson, St. Ullmann and M. Ivić.

РАДА СТИЈОВИЋ
(Београд)

НЕКЕ ОСОБИНЕ НАРОДНОГ ЈЕЗИКА У ПОВЕЉАМА
КНЕЗА ЛАЗАРА И ДЕСПОТА СТЕФАНА
(Прилог српској историјској дијалектологији)

У раду се испитује један број гласовних и обличних особина у језику повеља кнеза Лазара и деспота Стефана. Показује се да у овим повељама, које су екавске, није забележена вокализација полугласника, самогласничког *л* ни промена *-л(-)* на крају речи и слога. С друге стране, регистроване су поједине црте које се јављају и у данашњем косовско-ресавском дијалекту српског језика, што је прилог нашој историјској дијалектологији.

Кључне речи: кнез Лазар, деспот Стефан, рашчитан текст, њојна / њејна, полугласник.

1. Пред српском дијалектологијом стоји „обиман и скопчан са многим тешкоћама“ задатак да „реконструирате старе говоре већег дела наше језичке територије“ (Ивић 1991, 83). Познато је да, због околности у којима су настајали и развијали се наши дијалекти, ниједан метод није сам за себе довољан да осветли слику српских дијалеката у прошлости, али и да више метода обједињених уједно могу довести до крајњег циља.¹ Ми смо у својим истраживањима пошли од писаних споменика.

Овим испитивањима су обухваћене повеље кнеза Лазара и деспота Стефана (писане у периоду од 1379/1380. до 1388. године, односно од 1392. до 1427. године и сачуване већином у оригиналу), затим два писма упућена Дубровнику — кнеза Лазара (1388. године) и кне-

¹ Павле Ивић истиче четири извора који могу послужити као материјал за реконструкцију првобитне дијалекатске слике српског језика. То су: писани споменици из времена пре сеоба; данашњи дијалекти старих исељеничких група које су напустиле матичне крајеве пре смене становништва у њима; топономастика у метанаставничкој области и трагови дијалекатског супстрата у данашњим говорима те зоне. Сви ови извори узети заједно, уз помоћ историјске и етнографске литературе, могу значајно допринети достизању постављеног циља (Ивић 1991, 83).

гиње Милице (настало до њеног замонашења 1393. године), а такође и *Повеља кнеза Лазара о судском сјору властелина Цреја*, као и два списка двојице игумана светогорског манастира Св. Пантелејмона (из 1396. и 1402–1422. године) и повеља монаха Доротеја (1382). Сви ови документи сачувани су у оригиналу, а у новије време су и издати (уп. Младеновић 2003; Младеновић 2007).

Од поменутих издања ових оригиналних докумената пошли смо у нашем испитивању једног броја особина српског народног језика, оних које припадају у првом реду данашњем косовско-ресавском дијалекту у целини или појединим његовим говорима. Забележили смо те особине онако како су гласиле у овим документима. Показало се да се оне већином подударају с одговарајућим цртама у данашњем косовско-ресавском дијалекту. Међутим, неке особине не показују подударање, оне ће се у том правцу мењати у каснијим временима.

Материјал је узиман пре свега из оних делова повеља који су писани у највећој мери народним језиком. Ослонац је био рашчитан текст у оригиналној графици сваког од ових списа издатих у поменутих двома књигама. Бројеви уз наведене примере означавају стране у њима.

2. Вокализам у овим документима одликује се чувањем полугласника; није забележен ниједан пример с евентуалним рефлексом *a*. На пример:

КЛ

засельк 131, 140, 165 (x2), 210, Гравьць (име села) 131, 140, Горни Лѣковькь (име села) 165, село Драголкъвць 181, село Бѣковьч 181, Шалѣдовьць 223, есьмь 148, шсьм 165, изредьнь 172, кротькь 181, тьи ('тај, он') 148, тьган ('тада') 222, къда ('када') 223, тьзи законь 198, съди ('сада') 198, пет съть 215, съга ('сада') 215, съда 198 (Младеновић 2003, 65) и др.;

ДС

шньи погьсь 19, тьзи законь 44, тьзи ('тај, он') 44, съди ('сада') 44 (x2), тьди ('тада') 260, къди ('када') 230, 318, къда ('када') 318, приложькь 260, пет съть 295, тьн Пѣт 165, доходькь 296, Лѣковьць (име села) 295, Шалѣдовьць (име села) 239, 254 и др.

По П. Ивићу, „у источнијим и јужнијим штокавским крајевима замена полугласа са *a* дошла је још касније“ (дакле, после краја XIV и после почетка XV века — Ивић 1990, 51).

3. Самогласничко *л* чува се у повељама кнеза Лазара, док је у документима деспота Стефана забележен један случај с рефлексом *у*. На пример:

КЛ

испаљних 131, 165, испаљнив се 210, Маљса (лично име) 165, Маљсе 165, село Дљвоки 181, Ваљковъ брат 222, Ваљкославъ 222 (х3), Ваљкославъ 222 (х2) и сл.;

ДС

Дљжњњъ 44 (х2), испаљнисмо 164, напаљно (прил.) 260, Ваљка 164, под Ваљчи гръмъ 165, Ивљка 165, Ивљчїе (име села) 176, оу Българскои [земли] 352 и др.; у примеру: И оу градѸ КрѸшев'цѸ, кѸка и члов'Ѹкъ Радо-славъ БѸгаринъ 295 долази пример БѸгаринъ са -у- место самогласничког *л*, у повељи упућеној 1395. године манастиру Св. Пантелејмона на Светој Гори. Ова реч с фонетизмом -у- у првом слогу јавља се у нашим споменицима и пре краја XIV века, и то било да је у саставу личног имена било да је употребљена самостално значећи име народа (Даничић I, 51; Рјечник ЈАЗУ I, 714). Промена вокалног *л* у *у*, свакако узев шире, остваривала се око 1400. године (Ивић 1990, 51).

4. Измена самогласника *ѣ* у *е* одлика је низа српских народних говора почев негде од XIII века (Ивић 1990, 51), што показује, разуме се, и језик повеља кнеза Лазара и деспота Стефана. На пример:

КЛ

видети 172, съ всеми мегѸами 210, темже 148, довека (прил.) 165, Ѹвека 149, 165, сель теѸъ 203, сель теѸъзи (ген. мн.) 148, въ некое време или лето 172, деда (ген. једн.) 203, неси (2. л. једн. през.), несѸ (3. л. мн. през.), сведочѸ 197, сведѸкъ (ген. мн.) 197, повеки (инф.) 197, Ѹ нај-ближнемъ местѸ 197 (Младеновић 1980, 67) и др.; низ оваквих и сличних примера, у којима се пише слово *ѣ*, изговарало се екавски, што потврђују примери с наизменичним писањем *е* / *ѣ* у себи, као на пример: зде 131, 148, 204, 210, поред здеѣ 131, Ѹ селе 193, 203, поред Ѹ селѣ 203, несѸ 193, поред нѣсѸ 222 и сл.; то потврђују и случајеви где се слово *ѣ* употребљава да обележи самогласник *е* који не потиче од јата већ је другог порекла, на пример: синѸвѣ (ном. мн.) 148, сестрѣ (ген. једн.) 165, вѣлиѸ (ген. мн. 'великих', старосл. велии, -Ѹ, -Ѹ) 165 (Младеновић 2003, 167), сланицѣ (ак. мн.) 193 (х2), воеводѣ (ген. једн.)

210, *вогомпочтѣни* 240 (старосл. *почтеник*) и сл.; уп. и пример: *мѣгiami* (инстр. мн.) 181, *поред мѣгiami* 181 (х3).

У негираном облику 3. л. једн. през. *не* од глагола *јесам* огледа се такође екавизам: *да имъ не сѣда ни прѣд кимъ* 148, и *да имъ не властника* 165, и *да имъ не сѣда* 165 и сл. (о форми *не* у повељи кнеза Лазара Дубровнику, коју овде писар означава са *нк* (= *не*), уп. Младеновић 1980, 58–60; Младеновић 2003, 198). Иначе, облик *не* потиче од старијег *неје* које се гласовним путем свело на *нѣ* (уп. *нѣје*, на пример, у јужноморавским говорима призренско-тимочког дијалекта или *нѣ*, *нѣ* у говору Књажевца: Белић 1905, 540). Од негираних облика глагола *јесам* у овим документима кнеза Лазара забележили смо: *неси* (2. л. једн.) 193, *нѣсте* (2. л. мн.) 215 (х2), *несѣ* (3. л. мн.) 193, *нѣсѣ* 222. Овде није примећена форма *није*, која је данас у употреби на подручју косовско-ресавског дијалекта (Јовић 1968, 53; Ивић 1994, 220; Ивић 2002, 9); Д. Барјактаревић помиње облик *неје* који се употребљава „у свим деловима косовског дијалекатског типа“, тј. „*несам — неси — неје — несмо — несѣ — несу*“ (Барјактаревић 1977, 53–54).

ДС

не хтел 44, *несъмъ* (1. л. једн.) 230, *делъ* ('део'), *места* 230 и др.; уп. и примере написане и са словом *ѣ*: *нѣси* (2. л. једн.) 44, *нѣсмо* (1. л. мн.) 317, *нѣсѣ* (3. л. мн.) 44, *поред поменутог несъмъ*, затим *съ всеми сѣли и метоси* 295 (все-), *поред съ всеми мѣгiami* 295 и сл.; слово *ѣ* у овим примерима има гласовну вредност *e*, о чему јасно сведоче примери у којима слово *ѣ* означава вокал *e* који не води порекло од старога самогласника *јата*: *сѣло* (насељено место) 178, *правинѣ* (ак. мн. именице ж. р.) 178, *трѣтник* (редни број) 226, *ѣацрѣкванѣ* (ном., име села) 195, *инѣ метохѣ* (ном. мн. 'друге метохије') 178 и сл.

Екавизам о коме говоримо потврђује и негирани облик *не* 3. л. једн. глагола *јесам*: *да не вољнѣ повѣки* 43, *да не вољнѣ заповѣдати* 193, *поред случајева написаних са словом ѣ*: *да нѣ вољнѣ ѣдржати* ['задржати'] 43, *да нѣ вољнѣ стојати* ['боравити'] 44, *да нѣ намета* ['пореза'] 44, *да имъ нѣ инѣ* ['другде'] *сѣда* 157 и др. (уп. одговарајући облик за 1. л. мн.: *да нѣсмо вољни рети* ['да нисмо слободни рећи'] 317 или *ненегиране* форме глагола *јесам*: *да е вол'но Господство ми* ['да сам слободан'] 192, *да соу вољни поставити* ['да су слободни поставити'] 317 и сл.). У повељама деспота Стефана није забележен облик *није* за 3. л. једн. презента већ само поменуто *не* / *нѣ* у изнесеним конструкцијама, као и форме: *несъмъ* 230, *нѣси* 44, *нѣсмо* 317, *нѣсѣ* 44.

5. Сугласник *-л(-)* на крају речи и слога у језику ових докумената остаје непромењен (за разлику од данашњег косовско-ресавског дијалекта, у коме се доследно развио у *-о(-)*, уп. Јовић 1968, 53–54). На пример:

КЛ

дѣль (’део’) 223 (х2), приложиль 140, записаль 140, 223, ѡтврѣдїль 140, вратиль 223, присѣдиль 223 (х2), кѡпиль 192, даль 192, билъ 193 (х3) и др., заселкомъ 165, засел’ци 131 (х2), заселци 181, село Юшаница 131, село Юшаницѡ 131 и сл. (уп. и Младеновић 1980, 70);

ДС

кѡпил 43, бил 44 (х4), дрѣжалъ 176, делъ 165, не х’тель 44, покрал 352, испакостиль 352 и сл., съ засел’комъ 176, съ всѣми заселци 296, съ засел’ци 295 (х2), Кални Дољ (име села) 295, Ђл’шаница (име села) 295, Бол’вана (ген., име села) 295, Белграда 260 и сл.

6. Група *-вљ-* упрошћава се у *-љ-*, што је познато појединим данашњим говорима косовско-ресавског дијалекта (уп. Ивић 2002, 10). На пример:

КЛ

не ѡстала (3. једн. през.) 193 (уп. Младеновић 1980, 60, 70);

ДС

не ѡстала (3. једн. през.) 44, ѡправати (инф.) 260, се испрала (3. једн. през.) 317, испрала (3. једн. през.) 318, се испралаю (3. мн. през.) 317, поред исправати (инф.) 266, 317, се ѡставла (3. једн. през.) 317.

7. Група *цр-* у именици *црешња*, која одликује неке данашње говоре косовско-ресавског дијалекта (Ивић 2002, 10) — забележена 1395. године у повељи коју је монахиња Евгенија (кнегиња Милица) са синовима Стефаном и Вуком упутила светогорском манастиру Св. Пантелејмона — долази у имену двају села у Топлици: И село Дѡчино Прѣцрѣшина, с метохом и с мегтами. И село Дрѡга Прѣцрѣшина Парцанова, с мегтами и с метохом 295.

8. Добро позната особина данашњег косовско-ресавског дијалекта да именице женског рода на *-а* имају у дативу и локативу једине наставак *-е* (< *-ѣ*) — уп. Јовић 1968, 97–98; Ивић 1994, 222; Ивић 1999,

313; Ивић 2002, 9 — потврђена је извесним бројем примера, поготово у документима деспота Стефана. На пример:

а) датив

КЛ

Июде 149, к Июде 165, Богородице 140, воеводѣ Свбрадѣ Декиндику 213, црквиѣ Бросалимскои 215, поред Богородици 140, 223;

ДС

нѣ да испралиа Монастир все вышписаннок господк кѣра Еугенїи и господиноу кнезоу Стефаноу и господиноу Вьлкоу 318 ('већ да Манастир извршава све што је горе записано *госїодарици* госпођи Јевгенији и господару кнезу Стефану и господару Вуку');

и вьспоменуоше мене кнегинѣ кѣра Еугенїи монахи старци 230 ('и каљуђери рекоше мени, *кнегињи* госпођи Јевгенији монахињи').

Поред ових нових, у употреби су, наравно, и старије форме датива: госпоги кѣра Еугенїи 317 (x5) 318, госпоги кѣра Еугени 316, госпоги кѣра Еугенїи 317 ('*госїодарици* госпођи Јевгенији').

б) локатив

КЛ

на Расине 181, Трьгъ на Мораве 181, на рѣцѣ Вителнице 181, въ Мораве 181, ѡ Неѡпаре (име села) 181, на своиои бащинѣ 203, ѡ свокии ващинѣ 222, 223, на Моравѣ 296.

ДС

оу Дѡбравнице 295, въ Милешеве 362, оу дрѣжавѣ Господства ми 372, на внои странѣ на рѣцѣ 165, оу всакои своводѣ 260, оу клетвѣ 230, на Бинчѣ Моравѣ ('на Биначкој Морави') 164, на Ливадѣ 230, на Моравѣ 216, ѡ Црѣколѣзѣ 296 (село североисточно од Пећи), оу Жоупѣ оу Левчѣкои ('у жупи у Левчу') 176 — поред случајева са наставком -и: оу Топлици 295, на Топлици 296, оу Гљвочици 295, 296, оу Бѣлици 295, ѡ Среврѣници 295, ѡ Подгори 296, затим ѡ земли 44 (x2), 352, по земли 44 (x2).

Ови примери именичког датива и локатива јединине с наставком -е < -ѣ (који се у овим текстовима обележава и са -е и са -ѣ) показују да је српски народни језик у повељама кнеза Лазара и деспота Стефа-

на знао за процес, или за почетак процеса, уопштавања поменутог наставка у падежима о којима је реч.

9. Наставак *-ем* у инструменталу једине именица мушког и средњег рода као последица уопштавања из некадашњих меких основа — што је данас једна од одлика косовско-ресавског дијалекта (уп. *с илѹгем, с шойѹм, с човѹкем, с чивилѹкем, с браѹшем, с његѹвем сѹнем* и сл., *с целѹм сѹлем, з бѹлем винѹм, с шелѹшем, сас мѹдем деѹшеѹм* и сл. — уп. Јовић 1968, 78, 85; Радић 1997, 229; Ивић 1994, 222–223; Ивић 1999, 313; Ивић 2002, 10) — није примећен у овим повељама. На пример:

КЛ

сѹ гостомѹ 181, прѹд вѹсем звором 181, сѹ звором 210, сѹ вродом 181, сѹ ... братомѹ своимѹ Црѹпомѹ 223, хтиторомѹ 222 и сл.;

ДС

с трѹгом своим 44 (*шрг* 'роба којом се тргује'), сѹ вѹемѹ метохомѹ 295 (*мешох* 'манастирско имање'), под Серомѹ 230 (град североисточно од Солуна), сѹ заселкомѹ 176, с приливкомѹ 260 (х2) ('додатак у вину калуђерима за оброк'), с коливомѹ 260 (х2) и сл.

10. Заменички облици *мене* и *себе* — који су у данашњим косовско-ресавским говорима заједничке форме за генитив, датив, акузатив и локатив једине (Јовић 1968, 120; Ивић 1994, 223; Ивић 1999, 313; Ивић 2002, 9) — регистровани су у следећим примерима:

КЛ

Сѹ же вса приложилѹ ... господинѹ кнез Стѹфанѹ Лазарѹ ... себе же вѹ вѹчнѹи поменѹ 140 ('Све ово приложио је ... господар кнез Стефан Лазар ... себи за вечни помен');

они прикмише своју Црѹквѹ кѹ себѹ 223 ('они, узевши себи своју Цркву'); како да си ѹзмиѹ кѹ себѹ шпетѹ своју Црѹковѹ 222 ('како да узму себи опет своју Цркву'); да си сѹ волни и пакы ѹзети ю и себѹ имати 223 ('и да су слободни опет њу узети себи, тј. за себе');

ДС

и ако се ви менѹ грѹх ради моиѹх по попоцѹенѹю Божѹю прогнанѹе сѹлоучило 260 ('и ако би се мени, због мојих грехова, по Божјем допуштењу, десило да будем прогнан');

да е менѣ дльжнѣ Монастирь все швози напльно исправати дондеже и Монастѣрь стоить 260 ('да је Манастир дужан мени испуњавати све ово у потпуности, све док буде Манастир постојао');

и въспоменуѣше мене кнегинѣ кѣра Ѣвгенїи монахи стар'ци 230 ('и калуђери рекоше мени, кнегињи госпођи Јевгенији монахињи').

11. У повељама кнеза Лазара и деспота Стефана забележени су облици заменичко-придевске деклинације мушког и средњег рода са наставцима некадашње непалаталне заменичке промене, што је једна од одлика данашњег косовско-ресавског дијалекта.

КЛ

инстр. једн. и съ всемѣ малемѣ и големемѣ 148 ('са свим малим и великим');

ген. мн. и дѣтї младѣхъ да нѣсть въ монастирѣ ни на прѣвиванїе ни на ѡченїе книгѣ 181 ('и младе деце да не буде у [овом] Манастиру, нити да бораве, нити да уче из књига');

дат. мн. и зговоривше се подложише ю под Хиландарѣ прѣд царем ѡрошемъ како да кет помень Вьлкославѣ и кговѣмѣ дѣцам довѣка 222 ('и договоривши се пред царем Урошем, потчинише је [Цркву коју је подигао Вукослав] Хиландару да она буде заувек вечни помен Вукославу и његовој деци'; о аналошком наставку -ѣмѣ у примеру кговѣмѣ уп. Младеновић 2003, 234);

ДС

инстр. једн. и кои годѣ Дѣвровчанинѣ иде с тръгом своим или с тѣгкѣмъ по тръговеѣ Господства ми 44 ('и који год Дубровчанин иде с робом [којом тргује], са својом или с ѡуђом, по мојим пијацама');

КЛ, ДС

лок. једн. въ славнѣм градѣ Борчи ДС 44, на мѣстѣ рекомѣмѣ Лѣщїи КЛ 222, въ Мѡравѣ мѣстѣ рекомѣмѣ Жича КЛ 181, въ мѣстѣ рекомѣмѣ Дрѣн'ча КЛ 180, 181, на мѣстѣ рекомѣмѣ Дрѣн'ча КЛ 180; облик придева славнѣм и партиципа презента пасивног рекомѣмѣ (уп. ном. рекоми Горни Закѡтѣ КЛ 165 — поред ѡ селѣ зовомомѣ Нѣканѣ КЛ 203) — могу имати -ѣм од старине (уп. лок. једн. м. и ср. рода одређеног прид. вида у старословенском језику: новѣкѣмѣ, што се могло развити у новѣкѣмѣ „асимилацијом после губљења -j“ и што се сажимањем -ѣкѣ- развило у новѣмѣ, Николић 1978, 156, 158; уп. и Грам. 1991,

205) па се тако то *-ѣм* (= *-ем* у горњим случајевима) огледа у наведеним примерима; оно може потицати и од меких заменичких основа, типа *нашем* и сл. (Ивић 1994, 223);

ген. мн. *нкинѣх синовъ* ДС 317 ('њених синова'), *ѿ нкинѣх десетих адрѣфат* ДС 317 ('од њених десет адрѣфата'; *адрѣфатио* = давање издржавања од стране манастира лицу које је својим поклоном, у имању или новцу, то себи обезбедило — Рјечник ЈАЗУ I, 33), *шестъ адрѣфатъ свободнехъ* ДС 192 ('шест слободних адрѣфати').

Наведени примери: инстр. једн. *малемъ* и *големемъ*, с *тѣгемъ*, лок. једн. *славнѣм*, *рекомѣмъ*, *рекомѣмъ*, ген. мн. *младѣхъ*, *свободнехъ*, *нкинѣхъ*, дат. мн. *кговѣмъ* показују да је у њима дошло до морфолошке промене наставка, и то тако што је у инстр. једн. и дат. мн. усвојено *-ем*, и што је уместо *-их* у ген. мн. усвојено *-ех*, јер је „на највећем делу подручја овог дијалекта [косовско-ресавског — Р. С.] уопштен елемент *e* < *ѣ* у инстр. јд. м. и ср. рода и у ген.-лок. и дат.-инстр. мн. заменичко-придевске деklinације“ (Ивић 1994, 223; уп. Ивић 1999, 313; Ивић 2002, 9; Младеновић 2007, 48).

Ради се, као што је познато, о уопштавању (и код тврдых и код меких заменичких и придевских основа) поменутог „елемента *e*“ < *ѣ* из некадашњих облика непалаталне деklinације — уп., на пример, у старословенском језику: инстр. једн. *тѣмъ*, *овѣмъ*, *онѣмъ*, ген. мн. *тѣхъ*, *овѣхъ*, *онѣхъ*, дат. мн. *тѣмъ*, *овѣмъ*, *онѣмъ*, инстр. мн. *тѣми*, *овѣми*, *онѣми*, лок. мн. *тѣхъ*, *овѣхъ*, *онѣхъ*, дат.-инстр. двојине *тѣма*, *овѣма*, *онѣма* (о *-ем* < *-ѣм* у лок. једн. овде је већ констатована стари-на или утицај меких заменичких основа).

Поменуто уопштавање: а) с наставком *-ем* (дат.-инстр.-лок. једн.), б) с наставком *-е* < *-ех* (ген. мн.) и в) с наставком *-ема* (дат.-инстр.-лок. мн.) уп. данас, на пример, у трстеничком говору косовско-ресавског дијалекта:

а) дат. једн. *онѣм црнем човѣку*, *дѣо Милѣнѣвем деиѣѣшу*, инстр. једн. *с богѣѣшем човѣкем*, *с мѣлем деиѣѣшем*, лок. једн. *био у круше-вѣчкем зѣѣвѣру*, *ѣо Драгѣмировем деиѣѣшу*;

б) ген. мн. *о ѣѣ дѣбре вѣлова сам кѣѣу найрѣвио*, *заболѣо га кѣрам* ['стомак'] *од зелѣне шѣѣва*;

в) дат. мн. *онѣма брѣкема коњѣѣма не ѣрѣба мѣго рѣнѣ*, *ѣдем к мѣема слѣѣкема деѣѣма*, инстр. мн. *свѣ са зелѣнема кѣѣѣѣма*, *са жѣѣѣѣма ѣсѣѣѣма од бѣнѣѣѣѣ*, лок. мн. *у црногѣрскема рукѣма*, *сакрѣли се на дебѣлема расѣѣѣѣма ѣа одѣнде ѣѣѣѣ*, и др. (Јовић 1968, 109, 111).

У повељама кнеза Лазара и деспота Стефана у употреби су, наравно, већ поменути облици заменичке деklinације са *ѣ* у себи, који

су у овим документима екавски и у којима се ређе пише слово *е* место *ѣ*, а чешиће знак *ѣ* (= *е*). Навешћемо те екавске примере, који су екавски и у данашњем косовско-ресавском дијалекту и који су, у принципу, утицали да се „елемент *е* < *ѣ*“ аналошки уопшти у низу поменутих падежних облика заменичко-придевске деклинације дијалекта о коме је реч (укључујемо овде и одговарајуће падежне форме заменице *вьсь*). На пример:

КЛ

инстр. једн. *съ всемь* 148, *прѣд в'сем звором* 181, *съ всемь малемь и големемь* 148 (*всемь*), *съ в'сѣмь клиросомь* 223 ('са целокупним свештенством'), *тѣмзи Монастыремь* 222;

ген. мн. *всѣх Ср'блѣ* 140, *ѡ всехъ работѣ* 148, *ѡ всехъ работъ* 165, *сель техъзи* 148, *ѡ онехъзи сведѡхъ* 192;

дат. мн. *кнеза вѣмь Ср'блем Лазара* 180, *вѣм православнѣм христ'ѣнѡм* 181, *самодрѣжъць вѣсѣмь Ср'блѡмь* 222;

инстр. мн. *съ в'сѣми правинами своими* 223, *съ вѣми правинами своими* 223, *съ вѣми правинами* 131, *съ в'семи мегѣми* 223, *съ вѣми старими мегѣми* 223, *съ всеми сели и заселци и мегѣми* 181, *съ в'семи сели и заселци и мѣгѣми* 181 (х2), *съ в'сѣми прѣдѣли своими* 223, *прѣд шнемизи сѣдѣми* 192;

ДС

инстр. једн. *да се тѣмзи хране* 318, *съ вѣмь метохоомь и мегѣми* 295;

ген. мн. *ѡд онехъзи свѣдокъ* 43, *шнехъзи двѣю брати* 192, *ѡ швехъзи вишеречен'ныхъ адрѣфатъ* 192 (о значењу речи *адрѣфѣтѡ* в. т. 10), *из тѣхъзи прѣдреченныхъ сель* 248, *и[з] тѣхъзи единадесете адрѣфат* 317, *ѡ всѣхъ Царства ми работѣ* 248, *ѡ всѣхъ Царства ми работъ* 240 и сл.;

дат. мн. *тѣм* 239, 254, *вѣмь* 254, *вѣм* 318 (х3);

инстр. мн. *прѣд онемизи соудѣми* 43, *шнѣмизи адрѣфати* 317 (в. горе под *ген. мн.*), *с всеми метоси и мегѣми и правинами сель тѣх* 295, *съ всеми заселци и метохоомь и правинами сель тѣх* 295, *с вѣми мегѣми и правинами сель тѣх* 295, *съ всеми мегѣми и правинами сель тѣх* 192, *съ вѣми мегѣми и правинами сель тѣх* 192, *с вѣми метоси и мегѣми и правинами села тога* 296, *съ вѣми попови монастирскими* 316 и сл.

12. Старе заменичке енклитике *ни* (нам), *ви* (вам) за 1. и 2. лице множине долазе у овим повељама, с тим што је *ни* забележено у дати-

ву, а *ви* и у дативу и у акузативу (у старословенском језику облици *нѣ*, *вѣ* у акузативу нису били енклитике: Николић 1998, 140–141). Примери:

КЛ

дат. мн. кога *ви* *внѣ* *досила* 216 ('кога *вам* он шаље');
 акуз. мн. и Бог *ви* *весели* 216 ('и нека *вас* Бог весели!'); *молю* *ви* *ка-*
ко *мож* *пријатеа* 215 ('молим *вас* као моје пријатеље'), и *говори* *ни* 172
 ('и говори *нам*');

ДС

дат. мн. и *вѣспоменѣше* *ни* 165 ('и поменуше *нам*'), да *ни* се *вѣставла*
всако *годице* *кѣ* [25] *литрь* да *ны* *сток* *оу* *Монастирѣ* 317 ('да *нам* се сваке
 године оставља 25 литара [сребра] да *нам* стоје у Манастиру'); не да-
 мо *вы* *ништа* 317–318 ('не дамо *вам* ништа'); *впадоше* *ви* *внѣзи* *адрѣфата*
къди *сѣ* *внѣзи* *калоуѣкріе* *оумрѣли* 317 ('отпадоше *вам* они адрфати, када
 су они калуђери умрли').

Данас се у низу говора на подручју косовско-ресавског дијалекта, и шире, употребљавају енклитике *ни*, *ви* за датив, као и нови облици *не*, *ве* за акузатив, који се, иначе, не јављају у овим повељама (Јовић 1968, 121; уп. и Ивић 1990, 57; Ивић 2002, 10; уп. и Јовановић 2000, 491).

13. Присвојна заменица *њѡјан*, *њѡјна*, *њѡјно*, која је у употреби у данашњим говорима косовско-ресавског дијалекта (уп. Јовић 1968, 125) јавља се са *-ej-* у повељама деспота Стефана (у повељама кнеза Лазара није употребљена). На пример:

за *нкиноу* *великоу* *любовѣ* (ак. једн.) 176; *нкино* *благое* *желаніе*
 (ак. једн.) 176; *Ѡ* *нкинѣх* *десетиѣх* *адрѣфатѣ* (ген. мн. — в. т. 10) 317;
нкинѣх *сыновѣ* (ген. мн.) 317; за *нкине* *дѣщерѣ* (ак. мн.) 317; *н[к]ина*
моленїа (ак. мн.) 176.

Заменица *њѡјан*, *њѡјна*, *њѡјно* постала је од облика датива једнине анафорске заменице женског рода (н)ки, чему је додат суфикс *-ьн*, *-ьна*, *-ьно* (Јовић 1968, 125; Ивић 2002, 11). Потврђена је, као што видимо, у повељама деспота Стефана, и то формама у којима *-ej-* још није аналошки замењено са *-oj-* из заменичких тврдих основа, као на пример, из датива једнине женског рода старог *тѡи*, *ѡнои* и сл.

14. Од помоћног глагола *хошѣиши* — поред форми: КЛ *ѡзѣхѡтѣ*
 (3. л. мн. през.) 192, КЛ *не* *хѡтѣх* (1. л. једн. аор.) 222, ДС *хѡте* (3. л.

једн. през.) 44, ДС оуџхоте (3. л. мн. през.) 43 — посебно помињемо енклитике *ше* (3. л. мн.) и *ће* (3. л. једн.) забележене у повељама деспота Стефана.

ДС

3. л. мн. и ако се онизи калоуѓкирик прѣставе кои те оу ниџ келѣх быти 317 ('и ако умру они калуѓери који ће бити у њиховим ћелијама');
3. л. мн. да ви се да десет коуќѣ пацѣх џо ви те дрѣва носити и џо ви те пословати 318 ('да јој се да десет јаких кућа, што ће јој дрва носити и пословати');
3. л. једн. коџа кк прити на всѣ Землю срѣпскѣ 224 ('обавеза, која ће бити у свој Српској земљи');
3. л. једн. џо се кк давати Ѡ царине Нововрѣдске 260 ('што ће се давати од царине у Новом Брду');
3. л. једн. и кѣди се внизи образи прѣставе, коимъ ке те четири адрѣфата раздѣлити и внази адрѣфата ш ними да ѡмрѣ 317 ('и када умру и они — којима ће госпођа Јевгенија поделити та четири адрѣфата — „умиру“ и ти адрѣфати, тј. постају својина Манастира').

Поједини данашњи говори косовско-ресавског дијалекта знају за облике *ѡше* (хоће), *ѡшемо* (хоћемо) и сл. — Јовић 1968, 11; Ивић 2001, 186; Ивић 2002, 11 — с којима се подударaju примери из ових повеља *хоше*, *усхоше*, као и енклитика *ше* за 3. л. мн. (< хѡтѡтѣ > хѡтѡ > *хоше* : *ше*), што упућује на то да је присуство ове особине у косовско-ресавском дијалекту доста старо.

15. Партикуле *-зи* и *-ј* (< *-и*), које су распрострањене у појединим говорима косовско-ресавског дијалекта (Јовић 1968, 124, 156), доста су честе и у језику ових повеља.

а) *-зи*

КЛ

црѣкѣвѣ тази 148, црѣкѣвѣ тѣзи 148, тѣзи црѣкѣвѣ 148, тѣмзи Монастирѣмѣ 222, села тази 148 (х3), всѡ тази ('све то') 222, тѣзи законе 192, тѣзи ('тај') 193, тѣзи законѣ 193, томѣзи 216, този ('то') 192, 193 (х2), такози ('тако') 148, тѣдези ('ту') 193, внадези (прил.) 192, 193, вногази конѡ 192 (х2), вномѣзи коню 192, на вномзи сѣдѣ 193, ѡ онеѣзи сведѡкѣ 192, прѣдѣ внези сѣдик 192, теѣзи дохѡтке 216, прѣдѣ внемѣзи сѣдѣмѡми 192;

ДС

този ('то') 43, 44 (x2), 317, този село 164, села тази 176, тѣзи ('тај, он') 44 (x2), тѣзи законъ 44, тези законе 43, тези метохиѣ 317, такози ('тако') 43, 176 (x2), 260, таковази вещь 317, ѡ томзи 164, ѡ томзи среброу 317, онзи ('онај') 44, ѡногази конѧ 43, ѡнизи ѡбрази ('оне лично-сти') 317, ѡнизи калоугеріѣ 317, ѡнизи калоугкріѣ 317 (x2), прѣд ѡнези со-удѧѣ 43, ѡнази села 176, ѡнази адрѣфата 317 (в. т. 10), ѡнази петъ адрѣфатъ 317, ѡнази шесть адрѣфатъ 317, на ѡнази адрѣфата 317, на ѡномзи станѧ 44, за ѡвази адрѣфата 193, все ѡвози ('све ово') 260, прилози: ѡндѣзи 44, ѡндези 43, тѣдези 44, тѣзи 124, 317 (x2), тоузи 317 и сл. (уп. и при-мере са -зи у т. 11 — уп. и Јовановић 2000, 402);

б) -и (= -j)

КЛ

ѡнѣи Црьковъ 222, ѡнѣи пѣстошъ 222, тогаи конѧ 193, села тогаи 210, тои ('то') 222, тѣгаи ('тада') 222;

ДС

ѡномѣи коню 43, за ѡногаи конѧ 43, оногаи 44, тогаи закона 44, села тогаи 294, тѣи старинѧ 165, такои ('тако') 165 (x4) и сл. — в. и Јовано-вић 2000, 492; уп., на пример, у данашњем говору Трстеника: *шѣзи*, *овѣзи*, *онѣзи* и сл., *овѣгај*, *онѣгај*, затим *шѣјзи*, *шѣјзи*, *овѣјзи*, *онѣјзи* и сл. — Јовић 1968, 124.

*

Језичке особине из повеља кнеза Лазара и деспота Стефана, као и из двају кратких писама кнеза Лазара и кнегиње Милице, које су овде изнесене и упоређене с одговарајућим стањем у данашњем косовско-ресавском дијалекту или у појединим говорима на овом подручју, показују мање међусобна неслагања, а више подударања.

Језичке црте у испитаним документима на фонолошком плану показују измену $\text{ѣ} > \text{е}$, али не и вокализацију полугласника у *a*. У тадашњим дијалектима српског народног језика, на просторима данашње Србије, првих деценија XV века могло је долазити до измене полугласника у *a*, што, наравно, није морало бити одмах и забележено у писаним документима. Једном потврдом засведочена је промена самогласничког $\text{л} > \text{у}$ у повељи монахиње Јевгеније са синовима, упућеној 1395. године манастиру Св. Пантелејмону на Светој Гори, чиме се

потврђује мишљење П. Ивића да се измена о којој је реч остварила око 1400. године.

У документима о којима је реч није забележена фонетска особина измене *-л(-) > -о(-)*; потврђена је, међутим, употреба групе *цр-* у именици *црешња* (топоним *Прецрешња*), као и свођење групе *-вљ-* на *-љ-* (на пример *ојраљаши*), што, и једно и друго, одликује данашње косовско-ресавске говоре.

На морфолошком плану језик повеља кнеза Лазара и деспота Стефана показује низ црта које су у пуној мери одлика данашњег косовско-ресавског дијалекта или појединих његових говора, као на пример:

а) у дативу и локативу једине именица женског рода на *-а* долази наставак *-е (< -ѣ)*, на пример: дат. *војеведе, госпође, кнегиње* (поред примера са *-и*), затим лок. *на Расине, у Неујаре, у Дубравнице, вь Милешеве* и сл. (поред примера са *-и*);

б) у дативу једн. личне заменице првог и сваког лица јављају се форме с наставком *-е: мене, себе*;

в) у појединим падежним облицима заменичко-придевске деклинације мушког и средњег рода јавља се наставак с елементом *е < ѣ*, као на пример, инстр. једн. *малем и големем, шуђем*, лок. једн. *славнем, рекомем*, ген. мн. *младех, њејних (њених), свободних*, дат. мн. *јеговем (његовем, тј. његовим)*;

г) долазе стари заменички енклитички облици за 1. и 2. лице множине: *ви* (дат.-акуз.), *ни* (дат. — за акузатив *ни* није забележено у овим повељама);

д) јавља се присвојна заменица *њејна, њејно* (облик за мушки род није забележен у овим повељама) с фонетизмом *њеј-*, што претходи крајњој аналошкој промени у *њој-* и што срећемо данас у косовско-ресавском дијалекту (*њојна, њојно, њојан*);

ђ) јавља се глаголска енклитика 3. лица множине *ше* (с ослонцем на облик 3. л. мн. презента *(-)хоше*);

е) партикуле *-зи* и *-ј (< -и)* долазе уз променљиве и непроменљиве речи.

Нисмо забележили ниједан пример именица мушког и средњег рода у инструменталу једине с наставком *-ем* (на пример, данас у косовско-ресавском дијалекту: *с брашем, селем* и сл.), већ само с наставком *-ом* (*госпоом, кољивом* и сл.).

Неке од наведених особина, потврђене мањим или већим бројем примера, одлика су данашњег косовско-ресавског дијалекта, а неке показују да им у времену које ће тек доћи, негде од половине XV века

па наовамо, предстоји развитак у правцу њиховог данашњег стања у овом дијалекту. То је, поред других, случај с променом *-ej-* у *-oj-* у присвојној заменици *њејна* и сл. у *њојна* и сл., или с облицима инструментала јединине типа *браџем*, *селем* и др., који се у овим повељама не јављају с наставком *-ем* (што је, иначе, одлика данашњих говора на косовско-ресавском подручју) већ само с наставком *-ом*.

Будућа истраживања језика докумената, који су настали пре повеља кнеза Лазара и после повеља деспота Стефана, с тежиштем на осветљавању питања везаних за народне говоре у данашњој Србији, пружиће свакако нове податке који ће представљати важне прилоге за нашу историјску дијалектологију.

Скраћенице

ДС — повеље деспота Стефана.

КЛ — повеље и једно писмо кнеза Лазара.

Литература

- Барјактаревић 1977 — Данило Барјактаревић, *Дијалектолошка истраживања*. — Приштина (Јединство), 1977.
- Белић 1905 — А. Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије. С две карте*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1905, књ. I.
- Грам. 1991 — *Граматика на старобългарски език. Фонетика. Морфологија. Синтаксис*. — Софија (Издаваштво на Българската академия на науките), 1991.
- Даничић I — Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старица српских*. — У Биограду, 1863, I.
- Ивић 1990 — Павле Ивић, *Историја језика. Наречја*. — Енциклопедија Југославије, Загреб, 1990, књ. 6, 50–78.
- Ивић 1991 — Павле Ивић, *Изабрани огледи III. Из српскохрватске дијалектологије*. — Ниш (Просвета), 1991.
- Ивић 1994 — Павле Ивић, *Целокућна дела. Том III. Српскохрватски дијалекти. Њихова структура и развој. Прва књига. Ојшћа разматрања и шитокавско наречје*. — Сремски Карловци — Нови Сад (Издавачка књижарница Зорана Стојановића), 1994.
- Ивић 1999 — Павле Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација (II)*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1999, књ. XLII, 303–354.
- Ивић 2001 — Павле Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација (III)*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 2001, књ. XLIV/1–2, 175–209.
- Ивић 2002 — Павле Ивић, *Жујски говор као најтипичнији представник косовско-ресавског дијалекта*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 2002, књ. XLVI/1, 7–13.

- Јовановић 2000 — Гордана Јовановић, *Примери српског народног језика у повељама и исправама деспота Стефана Лазаревића*. — Јужнословенски филолог, Београд, 2000, књ. LV1/1–2, 489–493.
- Јовић 1968 — Душан Јовић, *Трстенички говор*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1968, књ. XVII.
- Младеновић 1980 — Александар Младеновић, *Језик у повељама кнеза Лазара ујубеним Дубровнику*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1980, књ. XXIII/2, 47–82.
- Младеновић 2003 — Александар Младеновић, *Повеље кнеза Лазара. Тексти. Коментари. Снимци*. — Београд (Чигоја штампа), 2003.
- Младеновић 2007 — Александар Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана. Тексти. Коментари. Снимци*. — Београд (Чигоја штампа), 2007.
- Николић 1978 — Светозар Николић, *Старословенски језик. I. Правоиис. Гласови. Облици*. — Београд (Научна књига), 1978.
- Радић 1997 — Првослав Радић, *О неким њојавама у дефлекцији косовско-ресавског говора. (У свейлу синкретичко-аналитичких процеса)*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1997, књ. XL/2, 227–239.
- Рјечник ЈАЗУ — *Рјечник хрватскога или српскога језика*. — Загреб (Југославенска академија знаности и умјетности), 1880–1882–1976, I–XXIII.

Резюме

Рада Стийович

ОСОБЕННОСТИ НАРОДНОГО ЯЗЫКА В ГРАМОТАХ КНЯЗА ЛАЗАРЯ И ДЕСПОТА СТЕФАНА (Из сербской исторической диалектологии)

В данной работе автор исследует некоторые особенности сербского народного языка в грамотах князя Лазаря и деспота (титул средневекового правителя) Стефана. Речь идет о документах, сохранившихся в оригинале. Автор подчеркивает, что часть упомянутых особенностей совпадает с соответствующими чертами современного косовско-ресавского диалекта сербского языка. Для ряда черт совпадения не обнаружено. Так, язык данных грамот не подтверждает следующее: а) вокализацию редуцированных, б) переход -л(-) в -о(-), в) использование окончания -ем в творительном падеже единственного числа существительных мужского и среднего рода (напр., *брайѣм, селѣм* и т. п.): в этом падеже появляются формы с окончанием -ом (*брайѣом, селѣом* и т. п.). Результаты данных исследований послужат вкладом в историческую диалектологию сербского языка.

СРЕТО ТАНАСИЋ
(Београд)

ЈЕДАН СЛУЧАЈ ВЕЗЕ ИЗМЕЂУ ЗНАЧЕЊА ГЛАГОЛСКЕ ЛЕКСЕМЕ И ТИПА РЕЧЕНИЦЕ У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*

У раду се говори о вези између значења глаголске лексеме и синтаксичко-семантичке вриједности реченице. На примјерима неких глагола који означавају осјећања чулима показује се како је за идентификацију реченице важно утврдити значење глагола, односно идентификовати све синтаксичке позиције у реченици који неки глагол својом семантичком вриједношћу отвара. Није увијек лако идентификовати те позиције пошто актанти којим отвара мјесто неки глагол нису увијек и представљени у реченици. Користећи се новијим достигнућима у славистичкој литератури о лексичким значењима, аутор показује како се, кад је дата класа глагола у питању, понекад и преко идентификације спореднијих актаната, односно преко идентификације и тих спореднијих синтаксичких позиција, утврђује значење глагола, а тиме и тип саме реченице образоване са тим глаголом у предикату.

Кључне ријечи: семантика глагола, актанти, синтаксичка позиција, реченица, пасивна дијатеза, рефлексивна дијатеза.

Одавно је познато да глаголска лексема одређује структуру реченице која се образује око ње. Другим ријечима, познато је да број синтаксичких позиција у реченици зависи од семантичког потенцијала глаголске лексеме, односно од глаголске валенције. Постоје глаголи који имају више или мање валенција. Основне валенције, па и синтаксичке позиције, јесу валенција за реченични субјекат, код прелазних глагола и за објекат. Понекад се у реченици не може са лакоћом утврдити значење глагола који се налази у позицији реченичног предиката. Тим се не могу до краја разоткрити ни синтаксичке позиције које он отвара, односно не могу се идентификовати сви актанти. Тако се онда не може одредити ни тип реченице. Тако у реченици *Дјеца се*

* Овај рад настао је у оквиру рада на пројекту 148002 *Опис и стандардизација савременог српског језика*, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

воде за руке — не можемо без ширег контекста одредити ситуацију вођења дјете: да ли 1) неко води дјецу за руке или се 2) дјеца међусобно воде за руке. У првом случају реченицом би се исказивала пасивна дијатеза, у другом пак случају радило би се о једноме типу рефлексивности, прецизније о узајамности. Није, дакле, јасно који актант је исказан именицом *дјеца*. Ако протумачимо реченицу на први начин, ради се о пацијенсу. Ако је протумачимо на други начин, онда се именицом у номинативу исказује такво мноштво гдје је сваки појединачни појам и агенс и пацијенс.

Постоје у српском језику бројни прелазни глаголи који према себи имају парњаке са елементом *се*, као показатељом неког типа рефлексивности. Такви су, примјера ради, глаголи: *бацити* — *бацити се*, *варати* — *варати се*, *вољети* — *вољети се*, *вући* — *вући се*, *држати* — *држати се*, *иситицајти* — *иситицајти се*, *мити* — *мити се*, *навићи* — *навићи се*, *окујати* — *окујати се*, *ошети* — *ошети се*, *йојравити* — *йојравити се*, *распремити* — *распремити се*, *разбити* — *разбити се*, *скинути* — *скинути се* итд. Реченице са таквим глаголима у предикату су хомонимичне, тј. могу исказивати различите врсте дијатезе. Тако се са наведеним прелазним глаголима у предикату може исказивати пасивна дијатеза додавањем елемента *се* у реченицу као знака пасивности. Обично се говори о исказивању пасивне дијатезе у рефлексивној реченичној конструкцији. Формално гледано, таква реченица је идентична реченици са одговарајућим рефлексивним глаголом у позицији предиката. Каткад се у оквиру саме реченице може наћи нека синтаксичка јединица која омогућује разрешење хомонимије. Има, како рекох, случајева кад се у реченици не налазе такви елементи, па се хомонимија разрешава тек у ширем контексту¹. Ја ћу у овоме раду писаном у част академику Милки Ивић, нашем водећем синтаксичару, указати на неке могућности разрешавања те хомонимије, које се заснивају на утврђивању семантичке вриједности глагола у позицији предиката.

Наши рјечници наводе овакве повратне глаголе и одговарајућим примјерима потврђују њихово значење. Овдје ћу размотрити неке такве глаголе који припадају групи глагола осјећања чулима, који према себи имају прелазне глаголе. Показаћу којим примјерима су потврђена њихова значења. Циљ ми је да утврдим да ли се датим глаголом у тим примјерима исказује рефлексивна дијатеза, односно јесу ли добро разграничене рефлексивна и пасивна дијатеза (у рефлексивној рече-

¹ О овој појави опширније се говори у раду Милошевић 1972. Зато се овдје нећу детаљније бавити њоме.

ничној конструкцији). А преко тога се добија одговор на питање да ли је у датом примјеру препознато значење глагола. Јер — значење глагола се утврђује на основу идентификације актаната које он својим значењем уводи². У раду ћу на примјерима из савременог српског језика указати на начине на које се идентификују неки спореднији актанти ситуације именоване тим глаголима, који онда упућују и на присуство и распоред главних актаната, од чега зависи тип реченице.

Наши реченици не говоре обавезно о томе да ли је неки глагол прелазан или није, из чега би се добијала и информација о томе да ли разликује активну и пасивну дијатезу. У научној литератури се говори о томе да неки глаголи нису подобни за исказивање пасивне дијатезе.

Један од глагола који илуструје српску ситуацију у вези са темом јесте и глагол *видјети се*: Р. САНУ подробно обрађује његова значења, између осталих наводи под б. *показивајти се, указивајти се, бијти видљив*. — У могъ вранца деветъ покроваца, и опет му се ребра виде (народна загонетка). Са врха Ловћена види се, кажу(,) италијанска обала (редакцијски примјер). Слично се одређује ово значење глагола *видјети* и у другим рјечницима српског језика — Р. МС: 4. безл. *бијти видљиво, видно*. — Још се видјело кад смо кренули из шуме (Чолаковић). Р. МС Николић: 3. а. *бијти видљив, указивајти се, показивајти се*. — Виде му се ребра колико је мршав. б. безл. *бијти видно, свећло*. — Још се видело кад смо кренули кући.

Наведени примјери сами собом не издвајају јасно значење које им се приписује из могућих значења која се овим реченицама могу исказати. То посебно важи за прва значења која се наводе у Р. САНУ и Р. МС Николић: У могъ вранца деветъ покроваца и опет му се ребра виде; Са врха Ловћена види се, кажу, италијанска обала; Виде му се ребра колико је мршав. Не може се, другим ријечима, утврдити да ли је посриједи прелазни или повратни глагол. Ако би се претпоставило да је ријеч о прелазним глаголима, онда би овим реченицама била исказана пасивна дијатеза, и примјери не би одговарали дефиницији глагола. За пасивну дијатезу, знамо, карактеристично је то да позицију реченичног субјекта заузима онај актант који је на семантичком плану пацијенс. Ако би у овим реченицама било тако, онда би се морао претпоставити посебан актант агенса. За пасивну дијатезу у српском језику, посебно кад се она исказује у рефлексивној конструкцији, карактеристично је да се агенс не исказује експлицитно³. Другим

² Падучева 2004.

³ В. Милошевић 1972.

ријечима, тај актант је иза кулиса⁴: присутан је обавезно у вршењу предикације исказане глаголом, али се у реченици није исказао. Зато се он мора идентификовати на индиректан начин — на основу ширег контекста или на основу других чланова у самој реченици, чиме се потврђује и да је ријеч о пасивној дијатези. Како стоје ствари у том погледу у наведеним реченицама? Ни у једном примјеру није искључено присуство агенса за кулисом. У другом примјеру (Са врха Ловћена види се, кажу, италијанска обала) у реченици постоји актант мјесто: врх Ловћена. Тај актант уведен у реченицу на овај начин говори да у датој дијатези постоји и агенс: са тог и тог мјеста агенс види италијанску обалу. Другим ријечима, са врха Ловћена нечији поглед допире до италијанске обале. За друга два примјера не може се са сигурношћу потврдити нити негирати постојање агенса. Ничим се у тим реченицама не указује на постојање тог актанта за кулисом. Али то није и знак да он није присутан. За ове реченице би најприхватљивије било тврдити да су хомонимичне⁵.

Постојање актанта са значењем агенс подразумијева и неке инкорпориране актанте⁶. Такав један актант је и око / очи. Он се по правилу у реченици експлицитно не исказује. Казаћемо: Видим у пољу једно дрво — не: Видим у пољу *очима* једно дрво. Међутим, у одређеним ситуацијама, а у складу с комуникативним циљем, може се у реченицу увести и тај актант. Могла би горња реченица имати и овакав вид: Са врха Ловћена види се, кажу, *голим оком* италијанска обала. Тако би било и са неинкорпорираним актантом са значењем средство. И он иде уз актант са значењем агенс. Ако је у реченици исказана допуна са значењем средства, то је показатељ да је у ситуацији исказаној глаголом присутан и агенс. У нашем случају то би опет значило да се ради о пасивној дијатези у реченици — уп. Са врха Ловћена види се, кажу, *помоћу дурбина / без дурбина* италијанска обала.

Већ сам ову реченицу протумачио на следећи начин: Са врха Ловћена нечији поглед допире до италијанске обале. Падучева (2004), позивајући се на Талмија, говори да се језичка концептуализација виђења заснива на метафори кретања. У семантици глагола *видјети*, као и код многих других глагола, садржана је компонента „фиктивног кретања“. Оно се код тога глагола креће од експеријента ка перцепту, код других глагола може бити обратно. То јест, поглед се креће од

⁴ О појму актанта иза кулиса в. Падучева 2004.

⁵ Оне нису погодне за илустрацију значења глагола, али о томе овдје нећу говорити будући да сам се на том проблему задржао у раду Танасић 1996.

⁶ Падучева 2004.

агенса према објекту гледања, који је (објекат гледања) у ствари пацијенс на семантичком плану. Отуда у руском, као и у српском, имамо различите изразе засноване на појму фиктивног кретања погледа: бацити поглед, поглед је одлетио, побјегао, одлутао и сл.⁷, па онда и: поглед се зауставио на нечему. Ово се може примијенити и на реченицу: Са врха Ловћена види се, кажу, италијанска обала. Поглед се креће са врха Ловћена и допире до италијанске обале.

Све ово може се узети као аргументација да у датој реченици није ријеч о глаголу *видјети се*, већ о прелазном глаголу *видјети* зато што је у њој садржан један актант — исказан као прилошка одредба мјеста, преко кога се потврђују и сви овдје помињани актанти. Уз глагол *видјети се* прилошка одредба мјеста морала би се другачије исказати да би била у складу с његовим значењем. То значи да ова реченица није показатељ наведеног значења глагола *видјети се*; њено мјесто би било у првом дијелу рјечничке одреднице, гдје се објашњава значење глагола *видјети*. Друге реченице ту наведене немају у своме саставу ништа од актаната који би могли упутити на то о коме глаголу се ради: са *се* или без тога *се*. Није свака прилошка одредба мјеста и непобитан доказ да је ријеч о једноме или другом глаголу, па онда није сигуран показатељ о коме типу реченице се ради. То се може закључити и на основу примјера који слиједе, без обзира на извјесна помјерања у њиховоме значењу у неким случајевима.

1. Зађосмо у маглу. Само *се* још подалеко иза нас види влажан, бљедуњав траг од мутне свјетлости по жутом, утабаном путу (Кочић, 61).
2. За свијетлом, накићеном тканицом виде се кључеви од дућана и два три стручка увела милодува (Кочић, 69).
3. Ено му *се* већ *види* кућа кроз воћњак! (Кочић, 71).
4. Само до пре десетак година овде није било ниједне летелице, јер је Путинов претходник наредио расклапање свих бомбардера. Данас, међутим, на улазу у базу види се транспарент који све њене становнике позива на поновно успостављање „славе руског оружја“ (НИН 10. 07. 2008, 52).
5. Из његовог досијеа види се да је армија у последњих седам година добила само 90 застарелих тенкова ...“ (И., 52).
6. Шта значи кад руски начелник Генералштаба ... говори о превентивном увођењу новог атомског оружја, или кад Москва, као што *се видело* прошлог децембра, отказује учешће у прего-

⁷ Падучева 2004, 232.

ворима о конвенционалном наоружању у Европи и доводи у питање даље разговоре о ракетама средњег домета (И., 52).

7. Тамноплава кабаница била је широко раскопчана на грудима, да се *виде* позлаћена дугмета (Андрић, 26).
8. *Види се* да Вида нешто слатко сања (Кочић, 69).
9. Из ове таме ниједном напору *се не види* краја (Андрић, 25).

У првом и другом примјеру постоји прилошка одредба за мјесто, али она није сигуран показатељ о каквом глаголу је ријеч: не упућује недвосмислено да се ту налази учесник ситуације агенс, како је то у случају са одредбом *са врха Ловћена*. У трећем примјеру могло би се можда говорити да је прије у питању прелазни глагол, па да је реченицом исказана пасивна дијатеза.

У четвртном примјеру у реченици је исказан актанта мјесто, односно прилошка одредба за мјесто. Није ова одредба једнозначна у погледу избора глагола — прелазни / рефлексивни. Ипак би се у датом примјеру могло говорити о прелазном глаголу са нешто више вјероватноће — Људи *виде* на улазу у базу транспарент : На улазу у базу видљив је транспарент. У петом примјеру јасније се указује на то да се ради о прелазноме глаголу, па реченица није хомонимична — у њој је исказана пасивна дијатеза. У шестом примјеру у реченици је уз глагол уведен актанта вријеме, исказана је прилошка одредба времена. У овом примјеру је такође у питању глагол *видети*. Овдје је неутралисана транзитивност. Сад је у игру уведен и трећи тип реченице — обезличена, које се образују и са прелазним глаголима под условом да им се неутралише транзитивност⁸. Тако је и у осмом примјеру. У деветом примјеру постоји и прилошка одредба мјеста. Међутим, у овом случају нема проблема са идентификацијом глагола, па и саме реченице: у питању је обезличена реченица, будући да је у њој исказан и ближи објекат на начин који недвосмислено указује на тип реченице, директно је именован пацијент⁹, али у падежу који искључује и могућност да се у реченици види повратни глагол и реченицу са пасивном дијатезом. Овдје само у виду напомене истичем да се овакве реченице у српском језику не јављају често иако су једнозначне; можда и стога што их наше граматике и не наводе.

Слично се понашају и реченице са глаголским паром *назирајти* / *назирајти се*. У Р. САНУ као илустрација глагола *назирајти се* наводе се и прва два ова ниже наведена примјера:

⁸ О томе се подробније говори у раду Танасић 2004.

⁹ О овоме се такође говори у раду из претходне напомене.

1. Простор обасјава лојаница, а разноврсна роба како му драго разбацана, једва *се назире* (Типико).
2. Кроз прозор вагона *назиру се* поља покривена снијегом (Чолаковић).
3. То је свећа која стално гори над гробом овога паше; њен слаби сјај *назире се са прозора Конзулата* (Андрић, 129).

У првом примјеру тешко је са сигурношћу тврдити да је у питању прелазни глагол, па онда и реченица са исказаном пасивном дијатезом. Можда је нешто већа вјероватноћа да је у питању управо таква реченица. У другом и трећем примјеру може се говорити о прелазним глаголима. На то упућују прилошке одредбе за мјесто. Дакле, и овдје споредни актант игра пресудну улогу у препознавању типа реченице, у разрешавању реченичне хомонимије. Сада прилошка одредба за мјесто *кроз прозор* убједљивије говори да је ријеч о прелазном глаголу. Атрибут *вагона* уз именицу *прозор* овдје показује да се у ситуацији исказаној предикатом налази и агенс. И у трећем примјеру прилошка одредба за мјесто недвосмислено указује на постојање агенса, односно да је у питању реченица у којој је исказана пасивна дијатеза.

На крају ћу навести и неколико примјера са глаголским паром *чући* / *чући се*.

1. Е, људи, да и то чујем док нијесам умро: шјен без сунца! — *чу се* неко иза каце (Кочић, 84).
2. Ко, болан? Зар ти, Симеуне?! — *чу се* онај иза каце (Кочић, 111).
3. Јуначино наша! — *чу се* онај иза каце (Кочић, 130).
4. Е, људи! — *чу се* неко подалеко испред нас у магли (Кочић, 63).
5. 'бро јутро — *чу се* иза мене ситан, промукао глас (Кочић, 53).

И у овом случају ситуација је слична претходним случајевима, са глаголима *видјети* (*се*) и *назирају* (*се*). Реченична хомонимија се отклања посредно. У првом случају прилошка одредба за мјесто упућује на то да је ријеч о глаголу *чући се*. У другом и трећем примјеру одредба *иза каце* може да се односи на замјеницу *онај*, па онда губи моћ коју има у првом примјеру. У четвртном примјеру није прилошка одредба такође сасвим сигуран показатељ о коме је глаголу ријеч, али целокупна ситуација упућује да се и овдје ради о повратном глаголу. Посљедњи примјер показује како се прилошка одредба овдје јавља као сигуран показатељ да није ријеч о пасивној дијатези. У функцији означавања мјеста употребљена је замјеница *ја* у генитиву са предлогом *иза*. Тиме је искључена могућност да се у ситуацији исказаној предикатом појављује и агенс. Дакле, и овај глаголски пар се понаша као и други који припадају истој категорији. Да би се утврдило о коме

је глаголу из пара ријеч, потребно је проникнути у његово значење. Тада се разрешава и реченична хомонимија која потиче од постојања оваквих глаголских парова. Показује се да се хомонимија разоткрива често идентификацијом и спореднијих актаната које подразумева семантика датог глагола. На то се није обраћала пажња у довољној мјери при разматрању овога проблема.

Извори

- Андрић — Иво Андрић, *Травничка хроника*, Нолит, Београд, 1981.
 Кочић — Петар Кочић, *Мрачајски прошло*, Политика, Београд, 2005.
 Р. МС — *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Матица српска, Нови Сад, 1967–1976.
 Р. МС Николић — *Речник српскога језика*, редактор Мирослав Николић, Матица српска, Нови Сад, 2007.
 Р. САНУ — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, САНУ, Београд, 1959–.

Литература

- Милошевић 1972 — Ксенија Милошевић, *Неки аспекти семантичког односа конституција: пасивне (са тврђим придјевом) и рефлексивне у савременом српскохрватском језику*, Књижевни језик 1/3–4, Сарајево, 63–86.
 Падучева 2004 — Е. В. Падучева, *Динамическе модели в семантике синтаксиса*, Москва, 2004.
 Танасић 1996 — Срето Танасић, *Глагол између рјечника и синтаксе*, Наш језик XXXI/1–5, Београд, 24–34.
 Танасић 2004 — Срето Танасић, *Безличне реченице с уопштеним агенсом*, Јужнословенски филолог LX, Београд, 41–55.

Резюме

Срето Танасић

ОДИН ИЗ ПРИМЕРОВ СВЯЗИ МЕЖДУ ЗНАЧЕНИЕМ ГЛАГОЛЬНОЙ ЛЕКСЕМЫ И ТИПОМ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной работе автор на примере глаголов со значением чувственного восприятия, говорит о том, как тип синтаксическо-семантического значения предложения связан со значением его глагольного предиката. Эти глаголы часто употребляются в парах переходный глагол — возвратный глагол: *видети* — *видети се*; *чути* — *чути се* и т. д. В языковой практике часто наблюдается проблема определения типа предложения с подобными глаголами: идет ли речь о предложении с возвратным глаголом или же выражена пассивная диатеза в рефлексивной пассивной конструкции. В сущности, это проблема разграничения омонимии на уровне предложения. Чтобы устранить омонимию, необходимо установить значение глаголов; от значения глаголов зависит, какие актанты представлены в обозначенной ими ситуации. Путем анализа предложений с глаголами данного класса автор показывает, как при идентификации вспомогательных актантов, вводимых данными глаголами, можно установить наличие или отсутствие и распределение главных актантов. Тем самым выявляется тип предложения.

ЗАМИР К. ТАРЛАНОВ
(Петрозаводск)

ЗАМЕТКИ ОБ ИДИОСТИЛЕ Н. С. ЛЕСКОВА

В статье рассматриваются некоторые существенные черты и своеобразие идиостиля Н. С. Лескова, его манера структурировать семантику слова так, чтобы в нем синхронно реализовывались основная и мотивирующая семы в их образно-коммуникативном взаимодействии. Обращается внимание на роль морфем в актуализации игры слов в качестве художественного приема и средства сегментации мира представлений, создаваемого при его участии.

Ключевые слова: Н. С. Лесков, идиостиль, русский язык, семантика, морфемы, игра слов.

О языке и стиле Н. С. Лескова традиционно писали скупо и редко, как, впрочем, о его творчестве в целом¹. Некоторое исключение, может быть, составляет период примерно с 70-х годов прошлого столетия, отмеченный возрастающим интересом к творчеству, художественному методу, языку и стилю писателя со стороны как отечественных, так и зарубежных исследователей.

Убедительное подтверждение тому не только двенадцатитомное собрание его сочинений, вышедшее в свет в библиотеке «Огонька» в 1989 г. под общей редакцией проф. В. Ю. Троицкого², но и фундаментальный международный сборник научных исследований по творчеству писателя под редакцией Катрин Жери, изданный в Лозанне на французском языке и приуроченный к 120-летию со дня его рождения³. Сборник дает достаточно полную картину того, как складывались ва-

¹ Тарланов З. К. Волшебник слова // Русская речь, 1981. № 1. С. 45–50, См. также: Тарланов З. К. От отдельного слова — к художественному обобщению // Тарланов З. К. Избранные работы по языкознанию и филологии. Петрозаводск, 2005. С. 305–307.

² Лесков Н. С. Собрание сочинений в двенадцати томах. М.: «Правда», 1989.

³ Nikolai Leskov. Dossier conçu et dirigé par Catherine Géry. Lausanne, Suisse, 2006. С. 340.

жнейшие направления в научном осмыслении и освоении художественного наследия писателя и каково их современное состояние, что хорошо показано и в основательной обзорно-аналитической статье его редактора Катрин Жери, которой сборник открывается⁴.

Среди прочих аспектов изучения творчества Н. С. Лескова по-прежнему притягательными, во многом не разгаданными остаются в первую очередь те, которые связаны с тайнами его языка и стиля.

И в самом деле, каковы они, эти неповторимые тайны стилистики Лескова в их созидательной потенции и реально-языковом воплощении? В чем состоит то своеобразие, которое определяет суть его идиостиля?

Эти и подобные вопросы не раз обсуждались в научной литературе, получая свои в разной степени и с разных сторон мотивированные решения.

Те же вопросы составляют предмет и настоящих заметок.

Заметки эти будут сосредоточены, однако, в основном вокруг одного приема, служащего для семантического обновления или подновления, оживления, актуализации слова в прозе Н. С. Лескова.

Условно этот прием можно обозначить как прием *семантического градуирования*, семантической стратификации слова.

В самом общем виде смысл его состоит в том, что благодаря ему слово реализует в речи не одно из своих контекстуально поддерживаемых значений, а два значения одновременно — основное и дополнительное, тем самым проявляясь как семантический двучлен, как свособразная усложненная, составная, бифокальная сема. При этом дополнительное значение, будучи мотивирующим, как бы перекрывает основное значение. Таким образом создается новая семантическая структура, являющаяся двухфокусной.

Основное назначение приема семантического градуирования у Лескова — это сделать слово ярким по выразительности, особым образом *подсвеченным дополнительным семантическим светом*.

Общая оценка сути слова как выразительного средства, куда входит и этот прием, полно и ясно звучит, например, в реплике Дорушки — одного из чутких к языку персонажей из романа «Обойденные», явно ориентированной на позицию автора и адресованной другому герою того же романа Нестору Игнатьевичу Долинскому: «Всякое слово хорошо, голубчик мой, Нестор Игнатьевич, если оно выражает

⁴ Géry C. La réception critique de Nikolai Leskov ou les paradoxes de la postérité littéraire // Nikolai Leskov. Dossier conçu et dirigé par Catherine Géry. P. 11–22.

то, что хочется им выразить. Академия наук не знает слов, которые нужны, — отвечала ласково Дора»⁵.

Таким образом, слово должно выражать то, что «хочется им выразить».

Оно должно быть гибко субъективным, в том числе и по степени семантического проявления. Оно должно быть функционально направленным и коммуникативно нацеленным.

Пути, способы достижения такого эффекта у Лескова столь же многообразны в плане их соотносительности с природными свойствами языка, сколь и закономерны, вместе с тем свежи своей неожиданностью.

Один из них — это целенаправленное *семантическое градуирование* слова, которое строится как по линии наращивания, сгущения его значения и значений, так и по линии противоположной, ведущей к потускнению семантики.

Семантическое градуирование по нарастающей часто достигается простой редупликацией корневых частей слова, которая уже сама по себе оказывается предпочтительной в силу своей экономности в отличие от аналитического (синтаксического) способа выражения того же самого значения, не говоря о ее возможностях сгущать и в целом варьировать это значение.

Вместе с тем и сама редупликация также может целенаправленно варьироваться. Показательна в этом отношении, например, субстантивная часть составного эпитета *горе-горькая* в следующем высказывании: Семья нечаянного восприемника новорожденного княжича <...> потянулась от родных степей заволжских далеко-далеко к цветущей заднепровской Украине, к этой обетованной земле великорусского крепостного, убежавшего от своей *горе-горькой* жизни («Обойденные», III, 10)⁶.

Особая природа указанной редупликации хорошо видна в сопоставлении с представленной в том же высказывании чистой редупликацией *далеко-далеко*, в которой наречное значение 'очень большой пространственной удаленности' выражено просто самим фактом повторения одного и того же корня, что вполне обыденно для словообразования в разных языках. Ср. также: — Эх, господа, господа! Какие у вас должны быть *крошечные-крошечные* страстишки-то! (Там же, с. 82).

⁵ Лесков Н. С. Собрание сочинений в двенадцати томах. Т. 3. С. 158.

⁶ Здесь и далее в скобках и кавычках дается название произведения, римскими цифрами — том, в котором оно опубликовано, арабскими — соответствующие страницы.

Совсем по-другому обстоит дело в сочетании *горе-горькая* (*жизнь*). В нем субстантивная часть эпитета-определения вопреки своей грамматической сути предстает как форма, агглютинативно присоединенная к адъективной части (определяемое подчинено определяющему). И в самом деле, существительное *горе* использовано в качестве своеобразного префикса (префиксоида), служащего для максимального сгущения семантики прилагательного *горькая*, для обозначения предельного проявления выражаемого им качества. Об этом же свидетельствует и согласование адъективной части сложного прилагательного с существительным *жизнь*. Здесь раскрываются новые возможности функционального использования существительных в качестве слов признаков.

Рассмотренной структуре по-своему так же противостоит сложное разнокорневое прилагательное *безмолвно-могильный*, представляющее собой тоже редупликат, но семантический, ср.: Народ трепетал и *безмолвно-могильными* тенями скользил около княжеских хором (Там же).

В этом случае градуирование вырастает на базе практически трех лексем, по-разному реализующих одно и то же значение. Но, изосемантически повторяясь в трех словоформах в пределах одной и той же синтагмы, это значение сгущается до предельной степени проявления качества, т. е. *градуируется максимально*. Ср. это значение в виде отдельных его слагаемых: 1) Народ трепетал и *безмолвно* скользил около княжеских хором; 2) Народ трепетал и *могильными тенями* скользил около княжеских хором; 3) Народ трепетал и *тенями* скользил около княжеских хором.

Каждый из вариантов семантически идентичен другому и коммуникативно самодостаточен, ибо у них один и тот же рематический (ядерный) знаменатель, а именно: *тени* безмолвны по определению; *могилы* — тоже; *безмолвие* же говорит само за себя, это «отсутствие звуков, полная тишина»⁷.

Соединяясь, все три слова создают новую семантическую ценность в ее предельном проявлении, выполняющем художественно-эстетическую, абсолютно образную функцию. Эта функция усиливается и далее, приращаясь за счет семантики глагола *скользить*. Ср. еще один тип повтора, на этот раз близкого к устнопоэтическому, с помощью которого выражается объективная неотвратимость смены времен, жизненных процессов, движения и динамики как таковых вообще: А между тем *время работало свою работу* (Там же, с. 16).

⁷ Словарь русского языка. В 4 т. Т. 1. М.: «Русский язык», 1981. С. 73.

Весьма распространенной в языке Н. С. Лескова является структура «прилагательное в превосходной степени + прилагательное» (либо в обратном порядке), служащая для обозначения высшего проявления качества и нередко не лишенная плеонастичности: Автономии его (Долинского. — 3. Т.) решительно не существовало, и жизнь он вел *прегорькую-горькую* (Там же, с. 43); <...> Вырвич не нашелся сказать в ответ ни слова, и *красенький-раскрасенький* молча вышел за двери (Там же, с. 91); <...> на диване лежало что-то большое, *престранное-странное*, как будто мертвец, закрытый белой простынею («Островитяне», III, 388); Увидев меня, *madame Норк горько-прегорько* заплакала и задергала головою в крепких ладонях Германа (Там же); <...> в круглой красной комнате горел яркий-преяркий огонь («Островитяне», III, 416); — Странно это, — говорила она через несколько минут, — как люди мало ценят то, что в любви есть *самого лучшего*, и спешат падать как можно грязнее («Обойденные», III, 93).

Семантическое градуирование строится и по нисходящей линии путем 1) количественного убавления вплоть до сведения на нет семантики наречия меры и степени: Он был человек очень честный в буржуазном смысле этого слова, и даже неглупый, но ленивый, вялый, беспечный и ко всему *всесовершенно равнодушный* («Обойденные», III, 20); 2) повторения однокоренных слов с одной и той же отрицательной частицей *не*: Илья Макарович был чистый хохол *до самой невозможной невозможности* (Там же, с. 121); 3) ослабления признака прилагательного путем замещения приставки *пре-* семантически противоположной приставкой *при-*, оксюморонно сочетающейся с наречием степени *очень*: — Ну, и *очень прикрасно*, пусть так и будет, — отвечал художник, налегая на букву *и* в умышленно портимом слове «прекрасно»; — Да, и *очень прикрасно*, а мы вот теперь с Нестором Игнатьичем вместе жить будем, — сказала Дора; — И *очень прикрасно!* — возгласил художник, когда переговоры кончились в пользу перехода Долинского к Прохоровым; — А *прикрасно*, — говорила Дора, — по крайней мере, будет хоть с кем в театр пойти; — *Прикрасно, прикрасно*, — отвечал Журавка шутя, но с тенью некоторой, хотя и легкой, но худо скрытой досады (Там же, с. 68); 4) нагнетания все возрастающей неполноты глагольной семантики с помощью соответствующих префиксов, обозначающих неполноту действия: <...> но, наконец, в городе стали замечать, что Долинские *«начали приупадать»*, а еще немножко — и семья Долинских уж вовсе не считалась зажиточной (Там же, с. 21); Кончилось тем, что *«приупадавший»* дом Долинских упал и разорился совершенно (Там же, с. 23).

Тот же ефект достигається путем повторення основи, но доповненою суффиксом оценочно-градуіруючою семантики: Везде *тихо-тихонько*, только в полумраке на синем льду озера катається на коньках несколько прозябших мальчиков <...> («Островитяне», III, 410).

Аналогічна семантика конструірується і з допомогою префікса *по-*, приєднуюмого даже к глаголам совершенного вида: Я бы (художник Роман Прокофьич Истомино. — З. Т.) очень желал на нее (Маню. — З. Т.) взглянуть. Переменилась она?

— Очень.

— Отцвела?

— Да, *поотцвела*.

— Станный народ эти женщины! — как у них это скоро. Я говорю, как они скоро отцветают-то! («Островитяне», III, 393).

Еще один способ семантического градуирования — это внутривидовое расщепление значения, когда форме несовершенного вида повторно, дополнительно придается статус того же несовершенного, как бы подчеркнуто продолженного действия: Иногда, впрочем, мы беседовали, даже варили себе шоколад, и даже *смеивались*, но никогда не говорили о прошлом («Островитяне», III, 407).

Для оттенения, актуализации, выделения слов, образующих художественный текст, Н. С. Лесков нередко *варьирует разные их словообразовательно-грамматические формы*, тем самым уравнивая их в функционально-семантическом плане, хотя обычно они и не являются функциональными вариантами, ср.: Пять лет у *молодого супружества* не было детей, а потом явилась дочь Аннушка («Обойденные», III, 14). Вместо словосочетания из конкретных слов *молодые супруги* используется собирательное слово с определением-эпитетом, и это заостряет восприятие текста.

С аналогичной целью используется и *антитеза*, в которой противопоставляемые члены являются логически не сопоставимыми, а это опять-таки обостряет восприятие художественных описаний и событий, ср.: Восемнадцатилетний князь Кирилла Лукич *смотрел молодцом, хотя и французом* (Там же, с. 15).

Антитетично, нередко оксюморонно, выстраиваются как разные высказывания внутри единого художественно-синтаксического целого, так и контактно расположенные компоненты внутри высказывания, внутри сравнительной конструкции (— *Очень милый господин! Вежлив, как сапожник*, — говорила Дорушка, непомерно раздражаясь на князя, которого Анна Михайловна всякий день с тревогою и нетерпением дожидалась с утра до ночи и все-таки старалась его

оправдывать. — Там же, с. 18) и даже внутри слова между префиксом и образующей основой: Он (Нестор Игнатьевич. — *З. Т.*) был, что у нас называется, «человек разноплетеный» (т. е. быть в разладе с самим собой, нерешительным, безвольным, болезненно раздражительным. — *З. Т.*) (Там же, с. 25).

Создаваемые либо по случаю привлекаемые Н. С. Лесковым новые фразеологические средства, слова, семантические единицы разного достоинства, сравнения, неожиданно врывающиеся в текст, и многое другое подобное позволяет ему тонко и точно, без развернутых описаний очертить характер и степень действительной или мнимой близости, равно как и удаленности, отношений между людьми вопреки их собственным признаниям и характеристикам. Таковы, например, фразеологизм с опорным словом *солнышко* и сравнение со словом *историк* в следующих микротекстах: Бабушка этого богача с бабушкой «матроски», как говорят, *на одном солнышке чулочки сушили*, и в силу этого сближающего обстоятельства «матроска» считала богача своим дяденькой (Там же, с. 27); Она (Юлочка. — *З. Т.*) лгала, *как историк*, и вернулась домой с тысячью рублей (Там же).

Понятно, насколько беспредельным и смешным предстает понимание диапазона степени родства некоторыми персонажами Н. С. Лескова, если оно может определяться даже по отношению к одинаковым действиям, совершаемым ими под единым солнцем. Сушат чулочки на одном солнышке, — значит родственники. Так выявляется вымышленное, но выгодное для себя родство, декларируемое «нравственно развращенной» Юлочкой и ее матерью-«матроской». Поэтому неудивительно, что Юлочка «лгала, как историк», *то есть виртуозно и бесшабашно*.

Поставив себе целью увлечь Долинского, Юлочка ищет ключ к нему и решает: «Кажется, *на поэзию прихрамливает!* (курсив мой. — *З. Т.*) — заподозрила она его довольно скоро, разумея под словом *поэзия* именно то самое, что разумеют под этим словом практические люди, признающие только то, во что можно пальцем ткнуть» (Там же, с. 30). Она сама — из «тускарских пауков», хитрая хищница с «подшпоренной фантазией», может «прервать речь проглоченною слезою», прикидывается благодетельницей «пожилой благородной девушки Аксиньи Тимофеевны», по оценке которой «подлые все нынче люди стали, *интересаны*» (курсив мой. — *З. Т.*); может по необходимости и к случаю прослезиться «*настоящими, искренними, художественными слезами*»; родная сестра характеризует ее как «*эффектницу* и фантазерку».

Юлочка (Юлинька), ее мать «матроска», «пожилая благородная девушка» Аксинья Тимофеевна и им подобные — это люди той социальной среды, которые не стесняются в выборе средств для достижения поставленных целей, ведущих к изменению их собственного социального статуса. Они не являются теми, кем прикидываются. Они пытаются казаться людьми благородными, образованными, пытаются «аристократничать», но их речь, их словечки, их языковые потуги избличают их беспощадно на каждом шагу. Им не дано выйти за пределы того мира, который лучше всего представлен в их языке, социальном жаргоне, ибо они по природе своей принадлежат этому миру. Они хотят казаться другими, но речь их показывает, что они собой представляют на самом деле.

Рисуя эту социальную среду, ее обитателей Н. С. Лесков опять-таки прекрасно использует возможности художественного приема *градуирования*, но на этот раз — через выявление их общеязыковых компетенций, органичных для них, для их социальных положений речевых штампов, манеры речи, речевых оценок, словообразования и словоупотребления и т. д.

Так, главный благодетель матроскиных находит Долинского «каким-то совсем *неискательным*» (бог знает, что это значит, но ясно, что не понравился), а надо бы, чтобы он был *искательным*. Юлинька «*поклепала*» благодетеля «ухаживанием за нею», ищет способа, как «*обезличить* кроткого мужа» (т. е. лишить его самостоятельности, лица), хочет «*довести* свою мать до совершенной *остылицы* мужу», чтобы они были нетерпимы друг к другу; ее задача — «*обшколить*» мужа. Матроске (матери Юлиньки) всегда выходит боком ее неодолимое желание «аристократничать». Она не может правильно выговаривать даже вполне обычные, простые слова, поэтому *стеариновую* свечу называет *стерлиновою*, *сироп* — *суропом*, *камфин* — *канхином*, *правоведение* — *праловедением*, целый год рассказывает всем, что один раз была в театре на «*Эспанском дворянине*».

Для Нестора Долинского, выходца из рода заднепровских аристократов, подобные выражения, естественно, непонятны и неприемлемы. Он, как и полагается аристократу, сдержан в своем речевом поведении, проявляет изысканность в речи, но сама эта изысканность тоже *градуирована* и нередко доводится до смешного, например, в плеонастически образованных инклюзивных формах первого лица множ. числа со значением призыва, приглашения, которые используются им в прощальном письме к жене и в разговоре с Дарьей Михайловной Прохоровой: *Не будемте* бесполезно упрекать ни себя, ни друга, и *простимтесь*, утешая себя, что перед нами раскрывается

снова жизнь, если и не счастливая, то, по крайней мере, не лишенная того высшего права, которое называется свободой совести и которое, к несчастью, люди так мало уважают друг в друге (Там же, с. 46); *Перестанемте* об этом говорить, Дарья Михайловна, а то вон опять нас птица слушает (Там же, с. 169).

С точки зрения динамики норм литературного словообразования XIX в. примечательно то, что в речи образованных, интеллигентных персонажей романа (того же Долинского, художника Ильи Макаровича), безусловно ориентированной на речевые предпочтения автора, в производных прилагательных более продуктивны суффиксы *-ск-* (вместо *-н-*), а в существительных — *-ченк-* (вместо *-очк-*), что в последнем случае свидетельствует, может быть, и о функциональном доминировании в этот период форм мужского рода, а также в целом производные суффиксы: <...> каждое слово, сказанное тихим и *симпатическим* голосом Анны Михайловны, веяло на него каким-то невозмутимым, святым покоем, и Долинский чувствовал силу этого спокойного влияния Анны Михайловны не менее, чем *энергическую* натуру Доры (Там же, с. 56); Друг, говорю, ко мне приехал неожиданно; позвольте, говорю, мне в долг пару *бутыльченок* шампанского (Там же, с. 67).

Суффиксы *-чонк-* (*-чонок*) функционируют как вариативные межродовые словообразовательные форманты, что явствует и из следующих примеров из реплик художника Ильи Макаровича и речи повествователя: — Маринованные! Отлично. Я вот *грибчонком* закушу. Илья Макарович тут же, стоя у шкафа, выпил *водчонки* и закусил *грибчонком* (Там же, с. 129); — А *грибчонки* бардзо добрые, — заговорил он, громко откашливаясь за каждым слогом (Там же); — Ахтиральные *грибчонки*, — говорил Илья Макарович, входя в комнату, где оставалась его итальянка (Там же); — А что-то наш Несторушка теперь поделывает? — спросил Илья Макарович, которого *две рюмчонки*, видимо, развеселили (Там же, с. 130); — *Водчонки* пропустить хотите? — спросила Анна Михайловна, не подымая глаз от книги (Там же, с. 136); — <...> забегу в Палкин, *водчонки* хвачу (Там же, с. 140); — Что ж вы не сказали, здесь бы была *водчонка*, — спокойно говорила Анна Михайловна, хотя лицо ее то и дело покрывалось пятнами (Там же, с. 140); Через день у ней был Журавка со своей итальянкой, и если читатель помнит их разговор у шкапика, где художник пил *водчонку*, то он припомнит себе также и то, что Анна Михайловна была тогда довольно спокойна и даже шутила, а потом только плакала; но не это письмо было причиной ее горя (Там же, с. 191).

Выбор писателем именно этих суффиксов в качестве словообразовательных средств объясняется, помимо всего прочего, близостью их не только к вещественным (не лишенным собственного значения) единицам языка со своей вполне очевидной категориальной семантикой, но и тем, что в этой вещественности они явственно локализируются в подклассе слов, обозначающих детенышей животных и характеризующихся своими морфологическими соотношениями. Это тоже — одна из линий развития, разработки внутренней формы слова, его актуализируемого содержания. Ср., напр., типологически со словами *волчонок*, *бельчонок*, *рыбчонка*. В словообразовательном плане ср. также: С тех пор Нестор Игнатьевич вел студенческую жизнь в Латинском квартале Парижа, то есть жил *бездомником* <...> (Там же, с. 71), вместо более ожидаемого *бездомником*.

Очевидно, что Н. С. Лесков длинные, производные, словообразовательные средства предпочитает коротким в силу их большего автосемантизма. Это явствует уже из приведенных выше иллюстраций. Вот еще пример, свидетельствующий о том же: Сила предания тиранствовала над этими нравами до тех пор, пока общественное *чуждательство* от сближения с людьми, пьянствующими ех professo вдруг показало тогдашним художникам, что они могут остаться за флагом, ибо на смену их является новое поколение, не манкирующее явно благопристойностью («Островитяне», III, 332).

Как бы то ни было, Лесков избегает словообразовательных средств, лишенных относительной семантической самобытности, достаточности и потому находящихся на стадии грамматикализации. Обратимся к следующему простейшему примеру: — Скучно без них ужасно, — сказала Анна Михайловна, *обваривая* чай (Там же, с. 138). В выделенном причастии приставка *об-* вместо ожидаемой *за-* не случайна, поскольку она более объемна и конкретна по смыслу, менее стерта, следовательно, более содержательна и более конструктивна для создания внутренней формы, чем приставка *за-*. Это тем более справедливо по отношению к глаголу *обрезонить* с той же приставкой вместо *урезонить*: — *Обрезонить* надо человека; вот что будет! — наконец вымолвил он с таинственным придыханием. — Это вы Долинского хотите *обрезонивать*! Он не мальчик, Илья Романович. Ему уже не двадцать лет, сам понимает, что делает (Там же, с. 137).

Примечательны также и новообразования: 1) абстрактные существительные, образованные нулевой аффиксацией в сочетании с усечением и смягчением производящей основы (в речи Доры): Кто ведет свои дела умно и решительно, тот все это отлично уладит, а вы, милашечки мои, сами *неудобь* какая-то, оттого так и рассуждаете (Там же,

с. 58); А мы вас здесь, знаете, как прозвали? «*Неудобь*»; 2) слова, в общем языке образованные лексико-морфологическим способом (переход падежной формы существительного во множ. числе в наречие образа действия), употребляются в ед. числе как синхронные неологизмы (в речи Доры): «Р. С. Наш независимый Илья Макарович продолжает все более и более терять независимость от своей Грациэллы и приходит к нам довольно редко и то *урывком*» (вместо формы *урывками*) (Там же, с. 60); или случай противоположного типа: — Присядьте, — сказала она. — Посидимте вдвоем *напоследях* («Островитяне», III, 369); 3) родовая пара образуется от существительных, которые такими парами не обладают в соответствии с их общим значением (напр., значением 'человек'): Я (Дора. — З. Т.) по крайней мере нигде не видная и ничего не знающая *человечица* (от *человек*. — З. Т.), а ведь это... видите... рассуждают совсем будто как большие! («Обойденные», III, 76); 4) прилагательные со значением предельной степени качества образуются от междометий: — *Ахтителные грибочки*, — говорил Илья Макарович, входя в комнату, где оставалась его итальянка (Там же, с. 129); 5) от междометий же образуются и звукоподражательные глаголы с характерологической функцией, ср.: Илья Макарович заходил по комнате и все *дмухал сердито носом*. <...> Илья Макарович опять *задмухал* (Там же, с. 136–137); Илья Макарович *дмухнул носом* и, помолчав, спросил (Там же, с. 138); 6) глаголы образуются от основы сравнительной или превосходной степени прилагательных: За что вы его так браните? Ну, что от этого поправится или *получшеет*? (Там же, с. 138); 7) глаголы же, обозначающие род деятельности, образуются и от субстантивов со значением лица: *аристократ* — *аристократничать*, *нигилист* — *нигилистничать*: Сделайте милость, не пробуйте опять *нигилистничать*: совсем ведь не к лицу вам эти лица (Там же, с. 165); <...> даже, будучи хорошим человеком, вы вдруг надумаете: а ну-ка, я *понигилистничаю!* (Там же, с. 166); 8) качественное наречие образуется посредством редкого суффикса *-мя* от *семантически разноориентированной, но неясной производящей основы*, что вполне согласуется с поэтикой и стилистикой Лескова: Тяжелая полоса потянулась над бедным семейством Норков. Похороны бабушки отбывались *как бы потоймя*, без всякого шума и наскоро («Островитяне», III, 390).

Не менее занимательно обстоятельство наречия времени *послеобед*, образованное самым неожиданным образом — путем свободного сложения, скорее — контаминирования, существительного *обед* в именительном падеже с предлогом родительного падежа *после* со значением времени: (Маня) вытирала ее (картину. — З. Т.), пере-

ставляла с места на место и потом *целый послеобед* ходила по зале, а ночь не спала и теперь вот что: Подайте ей Истомина! («Островитяне», III, 394). По-другому построено, но безусловно выразительно и наречие *исчужа*: *Исчужа* можно было предполагать, что сюда на этот вечер ожидают прибытия Кармакдойля или Рауля-Синей бороды («Островитяне», III, 411).

Идиостиль Н. С. Лескова немислим без очевидной внутренней формы слова то ли реально этимологической, то ли создаваемой по законам народной этимологии, ср.: Что вы никогда почти не хотите меня поддержать перед ними? — говорила Дора. — Да не в чем-с, когда вы и сами с ними справляетесь. Я бы (Долинский. — 3. Т.) ведь так не *соспорил*, как вы («Обойденные», III, 76). В префиксальной части слова актуализировано его этимологическое значение, память о котором в современном русском языке сохраняется лишь в его синтагматике (*спорить с...*).

Или вот случай, когда этимологическое значение, фиксированно сохраняющееся только в форме множ. числа, оживлено в корне слова в качестве свободного значения: <...> закипел какой-то ожесточенный спор. Чтобы положить конец этому *прению* и не потерять редкого в эту пору хорошего дня, Долинский, допив свою чашку, тихонько вышел <...> (Там же, с. 85–86).

В сущности, по той же логике построено и слово *развиватели*, которым названы нигилисты Вырвич и Шпандорчук за их призывы *развивать* женщин, чтобы те осознали необходимость борьбы за свои права (Там же, с. 77–79).

Будучи произведенными с помощью разговорных суффиксов, прозрачны по своей внутренней форме и те слова-характеристики, которыми Даша награждает общих ее с сестрой знакомых, ср.: — Ишь, какой он (Долинский. — 3. Т.) *нежсоха*! Какой у него халатик мягенький, — говорила Даша, проводя ручкой по нежному беличьему меху (Там же, с. 112); *Alexandrine* твоя, что называется, *пустельга* чистая. Тебе положиться не на кого (Там же, с. 113).

Важнейшая база идиостиля Н. С. Лескова — это свободный, гибкий по своим выразительно-изобразительным возможностям, а также хронологически протяженный русский разговорный язык, не ограничиваемый нормативными предпочтениями и традициями в употреблении, в том числе и в плане соответствия определенным литературно принятым парадигмам, что и является природным свойством его сказа и идиостиля в целом, ср., напр.: — Она (Дорушка. — 3. Т.) приложила палец к концу ногтя своего мизинца и добавила, — вот этикие должно быть, *чупушные, малюсенькие*; меньше воробьиного носка

(Там же, с. 82); <...> голубок *встрепенался*, взмахивал крылышками, показывая свои беленькие подмышки, припрыгивал два раза, потом делал своими красненькими ножками два вершковых шага, и опять давал Бобке подползать и *изловчаться* (Там же, с. 87); <...> Шпандорчук и Вырвич частенько *заимствовались у Долинского небольшими деньжонками* <...> (Там же, с. 90); — Давай свою руку, несчастный страдалец! — звало его *пискливым* голосом домино (Там же, с. 94); — Ты думаешь, что она его *причаровала*? — О, нет! Она *не чаровница*. Она его просто *пришила*, *пришила* его, — отвечало, громко рассмеявшись, звездное покрывало, и обе маски побежали (Там же); <...> но тотчас же, как Анна Михайловна начала *обмогаться*, Дора опять сошла в постель и еще посерьезнее прежнего (Там же, с. 103); Дарья Михайловна *обмогалась* (Там же, с. 111); — Э! Уж хоть вы, по крайней мере, перестаньте, пожалуйста, *комонничать*! — крикнула она (Дора. — 3. Т.) запальчиво на Долинского (с. 108); Вот анекдот-то выйдет! Хоть со света *бежи* тогда (Там же, с. 145); Состояние Норк, благодаря неусыпным трудам матери, *не растроивалось* («Островитяне», III, 285).

Свидетельством той же языковой свободы в духе народной речи являются, например, формы сравнительной степени типа *тяжче*, страдательные причастия прошедшего времени с суффиксом *-т-*: <...> и все крепче спирается могучий дух, и все *тяжче* он томит витязя, а железный гроб все качается («Островитяне», III, 439); Эта радостная новость, может быть, опять взлетала бы над ним Ивиковыми журавлями и, напомнив ему отринутое счастье, заставила бы задрожать за *неузную* Денман («Островитяне», III, 447).

Нередко использование языковых форм персонажами Лескова приобретает черты тонкой игры с ее едва уловимыми нюансами, ср.:

— Какие у людей маленькие душонки! — сказала Даша с презрительной гримаской.

— У кого же они больше?

— Да у *никого* (Курсив автора. — 3. Т.). Это-то и скверно, что *ни у кого* («Обойденные», III, 150).

Ср. также:

— Подите же с ними! — тихо отвечал Долинский.

— Ведь это ужасное несчастье.

— Да, это *не счастье*! (Курсив автора. — 3. Т.) (Там же, с. 149–150).

С точки зрения игры формами отрицательных местоимений, не лишенных двусмысленности, ср. также: — Нет, по-моему, все-таки

лучше писать *ничего* (Курсив автора. — З. Т.), чем ничего не писать (Там же, с. 198). Та же гибкость грамматических и словообразовательных возможностей языка в семантическом градуировании реализуется в прилагательных, произведенных посредством суффикса *-к-, -ов-*: Долинский задыхался, а светляки перед ним все мелькали, и зеленые майки качались на *гнутких* стеблях травы и наполняли своим удушливым запахом неподвижный воздух <...> (Там же, с. 232); Завидя в передней гостей, «прислуга» моя выбежала уточкой и начала около них кататься, стаскивая с них мокрые тальмы и шляпы, встряхивая их юбочки и обтирая их *козловые сапожки* («Островитяне», III, 289).

Неожиданны, но вместе с тем понятны семантико-фразеологические окказионализмы писателя. Так, окказиональный фразеологизм *иметь личность*, вложенный в уста художника Ильи Макаровича Журавки, сконструирован из глагола со значением обладания и абстрактного существительного в совершенно особом употреблении, не отмеченном в словарях — в значении ‘быть недовольным, настроенным против кого-, чего-нибудь’, ср.: — Это подлое ружьенко, — говорил он (Илья Макарович, художник. — З. Т.) насчет какого-нибудь ружья, к которому *начал иметь личность* за то, что не умел пригнать пуль к его калибру — и опальное ружье тотчас теряло тесменный погон и презрительно ставилось в угол («Обойденные», III, 125); Вследствие этого несчастного обстоятельства, Илья Макарович *возымел к коршуну такую же личность*, какую он имел к своему ружью <...>; — Нет, она понимает, подлая птица, — говорил он людям, увещевавшим его *прекратить бесполезную личность к коршуну*; Не прошло года, как Илья Макарович *возымел некоторую личность и против своей Луизы*; но с Луизой было не так легко справиться, как с ружьем или с коршуном (Там же, с. 126).

Так же примечательно расширенное семантико-функциональное использование слов, опирающееся не только на их новые значения, но и на переносные архаичные, что закономерно приводит к возрастанию границ их сочетаемостных возможностей. Так, прилагательное *утлый*, обозначая ‘непрочный, некрепкий, ненадежный’, как правило, сочетается с названиями «плавающих средств передвижения»⁸. У Лескова это значение намного шире, ср.: Самым старым лицом здесь была *утлая старушка* Норк. Ей было уже восемьдесят три года; она была некогда и умна, и красива, и добродетельна; нынче она была просто развалина, но развалина вполне опрятная <...> («Остро-

⁸ Там же. Т. IV. М.: «Русский язык», 1984. С. 534.

витяне», III, 295). Архаичные формы и значение ненавязчиво актуализированы в сочетании *днешнего дни* в тексте: Вы можете считать его даже уродом, даже уродом, пожалуй в наш век и невозможным, но тем не менее он живой человек, и на Васильевском острове еще непременно есть зеркала, в которые он и до *днешнего дни* смотрится («Островитяне», III, 329).

Лесков свободен в обращении с языком, но это — та свобода, которая завоевывается глубоким постижением языка, его закономерностей, последовательно реализующихся именно в народной речи. Поэтому, создавая свои художественно-языковые ценности, он следует логике народной речи, народным традициям, где все взаимосвязано, мотивировано, подвижно.

Отсюда ясно, почему под пером писателя приходят в движение даже полуомертвевшие устойчивые фразеологические формулы-клише, лишаясь своей замкнутости и оживляясь семантически. У него «мастерицы работали *рук не покладывая*» («Обойденные», III, 132), вместо общепринятого *не покладая рук*, удаленного от актуализации процессуальности, а потому маловыразительного. Кажется, только лесковские герои могут «заговорить ни о чем» (вместо *о том, о сем*), «войти в свою тарелку» (трансформ фразеологизма *быть в своей тарелке*), ср.: — Бог вас знает, дорушка! — отвечал Долинский, *все еще не вошедший в свою тарелку* (Там же, с. 146). Того же свойства и фразеологизм *не слыхали души* вместо *не чаяли души* в следующем фрагменте текста: Для матери и рассыпавшейся пеплом бабушки этот ребенок (Маша. — *З. Т.*) был идолом; сестры в ней *не слыхали души*; слуги любили ее до безумия («Островитяне», III, 285–286).

Духом свободы народной речи порождены безличные конструкции типа «У Долинского вдруг *похолонуло* в сердце» («Обойденные», III, 183). Той же свободой мотивировано и безличное употребление краткой формы прилагательного в высказываниях: Я прошел мимо Иды Ивановны, стоявшей в магазине, и сел, не зная, что мне делать, но чувствуя, что *мне* совсем здесь хорошо и *ловко* («Островитяне», III, 302); <...> все ему, бывало, хорошо, что ни подашь; все *ловко*, где его ни посадишь (Там же). В том же ракурсе должно быть осмыслено наречное сочетание *гораздо после*: Вот другое бы дело, если бы в доберанской газете напечатали другую историю, которая случилась *гораздо после* <...> («Островитяне», III, 415).

Весьма своеобразно строятся синтаксические окказионализмы, в которых принцип оксюморона дополняется сочетательной новизной определяющего слова-плеоназма по отношению к определяемому: На сердце и нрав Ильи Макаровича синьора Луиза не имела желаемого

влияния. Он оставался по-прежнему *беспардонно добрым «товарищеским» человеком*, и все его знакомые очень любили его по-прежнему («Обойденные», III, 128). Тот же оксюморон лежит и в основе характеристики петербургского «демисезонного лета»: Здесь уже было очень холодно и по обыкновению сыро, что, впрочем, все-таки идет Петербургу гораздо более, нежели его *демисезонное лето*, которое ему совсем не к лицу, не к чину и не к характеру, которое ему никогда не удастся, да и вовсе ему не нужно: зима с окаменевшею Невою, с катками, оперой и с газом в фонарях ему гораздо больше кстати («Островитяне», III, 370). Того же свойства и определение-эпитет «ненавистно-милые» (лица): <...> лица, лица, *ненавистно-милые* лица, стоившие стольких слез, стольких терзающих скорбей и гнетущего горя <...> («Островитяне», III, 373). При всей своей синтаксической закономерности и потому обыденности для русского языка свежо и по-новому, как неологизм, звучит, но тем не менее спокойно работает в тексте редкое безличное сочетание «стало спаться»: Мне опять *стало спаться* и стала сниться эта долина, сухая, серая, пыльная, без зелени, совсем без признака жизни <...> («Островитяне», III, 375). Совершенно замечателен и глагол *русить*, с помощью которого характеризуется немец Фридрих Фридрихович Шульц, который «был и хлебо-сол и человек не только готовый на всякую посылку, но даже напрашивавшийся на нее; он и патриотизму русскому льстил, стараясь как нельзя более во всем *русить* <...>» («Островитяне», III, 301).

Лесков-художник неповторим не только в его литературных творениях, но и в том постоянном экспериментировании, возведенном в ранг мощной созидательной силы, благодаря которой раскрываются неисчерпаемые богатства и изобразительно-выразительные возможности русского языка. В этом смысле его творчество, как, впрочем, и вся русская классика, все еще ждет своих исследователей.

Summary

Zamir K. Tarlanov

SOME ESSENTIAL FEATURES OF LESKOV'S IDIOSTYLE

The article deals with some essential features of Leskov's idiosyle, esp. his manner of word semantics structuring directed at synchronistic realization of main and motivating semas in the context of their image-communicative interaction. Special attention is also paid to morphemes' role of play on words as an element of style and artistic perception of reality as well.

СВЕТЛАНА М. ТОЛСТАЯ
(Москва)

АНТИТЕЗА И АНТОНИМИЯ (на материале сербских пословиц)

Текст пословицы подходит для анализа антонимии, поскольку эксплицирует понятийную оппозицию. Лексическая антонимия представляет собой один из видов антитезы в пословицах; они обе выражают механизмы категоризации предметов и осмысления мира в соответствии с доминирующими стереотипами и прагматической (этической, нормативной, воспитательной) ориентацией говорящих.

Ключевые слова: сербский язык, пословицы, антитеза, антонимия, квазиантонимия.

В любом корпусе пословиц самый многочисленный разряд составляют изречения, построенные по принципу антитезы. При этом слова, манифестирующие противопоставляемые понятия, в лексической системе языка могут быть связаны разными отношениями. Это могут быть «классические» антонимы (*добро-зло, свой-чужой, сладкий-горький, легко-тяжело, начать-кончить* и т. п.), но чаще отношения между антитетически противопоставляемыми в пословице словами носят более сложный характер, и их семантическая связь не может быть подведена под строгое понятие лексической антонимии (ср. *мать-мачеха, волк-брат, молоко-вода, вода-огонь, вода-вино, ночь-день, Бог-черт* и т. п.). В настоящих заметках предлагаются некоторые наблюдения над логической и языковой структурой сербских пословиц, сделанные на материале двух сборников — классического собрания пословиц Вука Караджича (Караџић 1972) и «Старинного сборника сербских пословиц», опубликованного А. Гильфердингом (Гильфердинг 1868)¹.

¹ В публикации Гильфердинга воспроизводится часть обширной рукописи, хранящейся в библиотеке Францисканского монастыря в Дубровнике. Кроме сборника пословиц, составленного в 1697 г. и значительно отличающегося от коллекции

При изучени лексической антонимии исследователи исходят прежде всего из парадигматических отношений между словами и опираются на семантические свойства противопоставляемых слов и их толкования (Апресян 1995: 284–315). Синтагматические отношения антонимов (прежде всего их частая совместная встречаемость в тексте) оказываются на втором плане по той причине, что это свойство гораздо труднее учесть, оно не носит систематического характера и не может служить полноценным критерием антонимии. С этой точки зрения особый интерес представляют тексты антитетических пословиц, в которых эксплицируется противоположность сравниваемых понятий и которые поэтому можно считать диагностическими для изучения разных видов антонимии, квазиантонимии и других отношений противопоставления и способов их лексического выражения.

Свойство антонимии присуще в первую очередь предикатной лексике, поэтому наиболее многочисленные и самые «чистые» примеры антонимов составляют глаголы. Среди приставочных глагольных антонимов представлены как общеязыковые, так и окказиональные, свободно образующиеся по антонимической префиксальной модели, ср. *доћи–изићи*: Ако дође прав, не изиђе здрав; Ако дође крив, не изиђе жив; *доћи–проћи*: Како дошло, онако и прошло; **Притисни срећу кадъ дође, за не тѣратъ е кадъ прође*; *доћи–отићи*: Наги смо на овај свијет дошли, наги ћемо с њега и отићи; На сну дошло на сну и отишло; *заћи–изаћи* (о солнце): Зашао па не изашао!; *радити–одрађивати*: Једно ради а друго одрађује; *радити–израдити*: Ко ради, изради; *рећи–одрећи*: Ласно је рећи, него је мука одрећи; Која уста рекла, она и одрекла; *научити–одучити*: Ласно је научити, него је мука одучити; **Тко хоће научитъ, трѣба му се е одучитъ*; *ожени–оти*: Ласно се ожени, ал’ се мучно ражени; *саста–рати*: У којим се опанцима састали у оним и растали; *затвори–отвори*: Уста затвори, а очи отвори; *замрсити–размрсити*: Што један луд замрси, сто мудријех не могу размрсити; *замрсити–одмрсити*: *Ако си самъ замърши, самъ и одмърши; *рећи–одре-*

пословиц Вука Караджича, рукопись содержит записи народных песен (1758 г.), краткий итальянско-сербско-русский словарь (1751 г.) и разные заметки и выписки духовного содержания (1760 г.). Сборник пословиц писан латиницей, однако, по мнению Гильфердинга, его источником был кириллический текст, о чем свидетельствует нарушенный алфавитный порядок. Публикация реконструирует исходный кириллический текст.

Далее примеры из коллекции Караджича даются без пометы, примеры из сборника Гильфердинга обозначаются астериском. Страницы или номера цитируемых пословиц не указываются, поскольку их можно найти по алфавиту.

ћи: Што рекох, не одрекох. Этот же тип антонимии манифестируют отглагольные именные дериваты типа *йоздрав-одздрав*: Каков поздрав онаки и одздрав; *дар-уударје*: Сваки дар иште ударје; *скривен-оикривен*: *Нис грѣхъ толи скривенъ, да напаконъ неће бити одкривенъ.

Среди глагольных противопоставлений лексического типа к собственно антонимии могут быть отнесены, и то с оговорками, лишь немногие случаи, такие как *лећи-устиаѣти*: Док једне козе не легну, а друге не устану; *сести-устиаѣти*: Сјео, па не устао! (то же, что: Зашао, па не изишао! — о солнце); *мучаѣти-говориѣти*: Ко мудро мучи лијепо говори; *За говорене мързну, а за мучане гину (ср. в том же смысле: Бољу ћеш чути него ћеш рећи); *йочетѣти-свршиѣти*: Ко нагло почне нагло ће и свршити; *Нис тко почне, негъ тко свърши; *Ако не почнешъ, нећешъ и свршити; *йочетѣти-довршиѣти*: *Ако луди и почне, но не доврши; *родѣти се — умрѣти*; *рађаѣти се — умрѣти*: Ко се роди онај ће и умрѣти; Једном се рађа а једном умира; *сезаѣти-одрешѣти*: Ни свежи, ни одријешти; *плакаѣти — смејаѣти се*: Често у вече плаче који се уз јутра смијао; *извирѣти-йонирѣти*: Сви гледају откуда извире, а нико не гледа куд понире; *благосиљаѣти-клетѣти*: Није добро ни кога много благосиљају, а камо ли кога куну!; *олркинуѣти-освануѣти*: *Ако лажъ и омъркне, али не осване; *кеарѣти-градѣти*: Једну цркву кварити а другу градити (последний пример по существу противопоставляет значения 'разрушать' и 'созидать').

Особую группу глагольных антонимов составляют конверсивы: *куѣти-йпродѣти*: За колико сам купио (лаж) за толико и продајем; *За мало самъ купио, а за мане љу продатъ; *даваѣти-узимаѣти*: Једном руком даје а двјема узима; *даваѣти-йпримаѣти*: *Не уломи вратъ тко свѣтъ дава, негъ тко свѣтъ прима; *служиѣти-зайозедаѣти*: Ко не зна служити, не зна ни заповиједати. Блиско к конверсивам противопоставление «залогового» характера *осрамоѣти се — осрамоѣти се*: Нико никога не може осрамотити, док се сам не осрамоти. Ср. также семантически тождественные глагольным субстантивны «ролевые» оппозиции типа *госйодин (госйодар)–слуга* или *домаћин–гост*: Боље је бити господар у пали него слуга у Нови; Ко је слуга није господар; Гост ће бити пак и отићи, али ће домаћин остати; Весео гост, а жалостан домаћин; У добра домаћина гости разблужени; а также *отац–син*: Какав отац, таки син; *мајка–ћерка*: Каква мајка онака и ћерка; Гледај мајку а узми шћерку; Родила мајка ћерку, да је научи вести; *Невольна мати и хћери с рада; *маѣти–деѣти*: Док дијете не заплаче, мати га се не сјећа; *Мучећему дѣтету ни своя мати не разумѣ; *свекрва–снаха (невестѣа)*: Свекрва се не сјећа да је негда и она снаха била;

Снаха у род, а свекрва у попрд; *Свекрва ни одъ гніле ние добра, а невѣста ни одъ гніле, ни одъ меда.

Большая же часть глагольных противопоставлений в пословицах не относится к общепризнанным типам антонимии и строится на оппозиции не основных признаков, входящих в толкование глагола, а признаков второстепенных или периферийных, или же сопрягает глаголы на основе коннотаций и оценок. Крайним случаем такого рода противопоставления можно считать антитетическую связь между близкими по смыслу глаголами, обозначающими одно и то же действие или состояние, но различную степень или интенсивность их проявления, ср. *цуриѣти–каѣти*: Ако не цури, а оно капље; *мирисаѣти–смрдеѣти*: Ако не мирише, а оно барем не смрди; Нити зна шта смрди, ни шта мирише (в последнем примере различие касается не столько интенсивности, сколько оценки). К этим случаям близки пары *јахати–иѣти*: Боље је и на најрђавијем коњу јахати него пјешнице иѣти; *лизаѣти–ждераѣти*: Лиже као мачка, а ждере као вук; отчасти также *водиѣти–носиѣти* в пословице: Тешк’ оное кога воде, а још горе кога носе!, где состояния «ведомого» и «несомого» человека противопоставлены по степени его «неможности»².

Антитетически противопоставляются также действие и его результат, ср. *ударѣти–убиѣти*: Ако га је ударио, није га убио; *избиѣти–убиѣти*: Боље је бити и избијену него по све убијену; *јосејаѣти–јосејети*: Ко што посије то и пожње; Како посијеш онако ћеш и пожњети; *Сдни су посиали, а друзи ће пожнѣтъ; *тражиѣти–находиѣти*: Шта је тражио то је и нашао; Ко што тражи, наћи ће; ’хотеть, требовать’ — ’получать’: Ко много пита мало му се дава; Болан се пита, а здравому се даје; *сејаѣти–никнуѣти*: Ђе се ко не сије, нека не ниче (в последнем примере глаголы противопоставлены еще и по каузативности).

К типу «квазиантонимии» в смысле Апресяна (Апресян 1995: 312–315) могут быть отнесены примеры, в которых противопоставляются глаголы с нейтральным и с «интенсивным» значением (например, *љубиѣти–мрзиѣти*: Боље се из даљега љубити него се из близа мрзити) или глаголы, противоположные по оценкам, но относящиеся при этом к разным денотативным областям, например, *миловаѣти–караѣти*: Кога Бог милује онога и кара, где один глагол выражает эмоциональное состояние, а другой — действие. Не являются антонимами в

² В другой пословице — Оци воде, а ноге носе — глаголы *водиѣти* и *носиѣти* и обозначаемые ими действия противопоставляются на основе совершенно иных ассоциаций: *водиѣти* понимается здесь не как физическое действие, а как действие интеллектуальное, определяющее направление движения (ср. рус. *ведуций, вождь, руководить* и т. д.), тогда как *нести* сохраняет физический смысл.

строгом смысле слова и пары типа *живејџи–умрејџи*: Боље је поште-но умријети него срамотно живљети; *Боле е часно умрѣти, неголи зло живѣти; *йливајџи–йшонуйџи*: Некоме и олово пливје, а некоме и слама тоне; *имайџи–изгубийџи*: Имаш ме, не знаш ме! изгубиш ме, познаш ме; Није онај сиромах који никад ништа није имао, него онај који је имао, па изгубио. В этих примерах противопоставляется процесс, протекающий в некотором временном протяжнии, и его мгновенное прекращение: умереть — значит 'прекратить жить', утонуть — значит 'прекратить плыть' (держаться на воде), потерять — значит 'прекратить иметь'. В случае *сйайџи–будийџи*: *Кадъ зла среџа спи, ти е не буди — то же семантическое соотношение осложняется различием по каузативности.

Оппозиция *йевајџи–йлакајџи* обязана своей популярностью в пословицах ассоциации первого действия с эмоциональным состоянием радости, второго — с состоянием горя или печали: Ако ми бране пјевати, не бране ми плакати; Волим с мудрим плакати него с лудим пјевати; Ако си ми узео појање, не можеш плакање; Дај ти мене плачидруга, а пјевидруга је ласно наџи; Често у вече плаче који се из јутра смијао. То же смысловое противопоставление выражается парами *играјџи–йлакајџи* (Играчка плачка) или *играјџи–ридајџи* (Ваши играју а наши ридају), ср. также: Мачки је до игре а мишу до плача.

Для текстов пословиц с их прагматической установкой на утверждение нормы и нормативных ценностей в высшей степени показательно то внимание, какое они уделяют противопоставлению слова и дела ('говорить'—'делать'), внешнего и внутреннего, физического и духовного. Оппозиция, в которой безусловная ценность признается за делом, получает в пословицах самое разнообразное выражение (как глагольное, так и именное): Ласно је говорити ал' је тешко творити; Ласно је заповиједати ал' је мучно извршивати; Јаче је џело него бесједа; Једна глава хиљада језика (ко зна много говорити); Мало бесједа ал' много твори; Уста су да зборе а руке да творе; Од речена до створена ка' од листа до корена; Жене су да зборе а људи да творе; *Ако и зло чинишъ, добро говори; *Лѣпо говорили, али мало сатворили; *Мало створио, а веле говорио; *Мудра рука не чини све што реку уста; *Од реченога до створенога веле е.

Наряду с этим, дело, как и слово, может противопоставляться мысли (Боља је једна размишљена него стотина учињених; Што говориш, то мени, а што мислиш, то теби) и знанию (Ако чини што зна, оно не зна што чини; Све чини што зна, а ништа не зна што чини) или же входит в тройную оппозицию мысли, слова и дела (Једно мисли, друго говори, а треће твори), ср. еще: *Първо помисли, а пак учи-

ни (али — пак говори). По смислу и оценке близко к приведенным оппозициям логически более сложное противопоставление *умети-имати*, поддерживаемое звуковой близостью глаголов: Боље је умјети него имати; Ја умно а не имао, ја имао а не умно (све једно је); Не пече питу ко има, него ко умије; *Първо да имашъ, а пакъ да умѣшъ. Очевидно, что умение в этом контексте манифестирует прежде всего дело, но подразумевает также и знание.

Одна из существенных смысловых оппозиций в системе пословиц — несоответствие желаемого и возможного, выражаемое антитетическим противопоставлением глаголов 'хотеть' и 'мочь': Ако не можемо како хоѣмо, а ми ћемо како можемо; Богат једе кад хоѣе, а сиромак кад може; Сина жени кад хоѣш, а кћер удај кад можеш; *Съ синомъ гди хоѣшъ, а съ хћеромъ (sic) гди можешъ; *Богать како хоѣе, а убог како може.

Предикативный по преимуществу характер антитетических и антонимических отношений проявляет себя не только в глагольных оппозициях, но и в сфере субстантивной лексики, как предметной, так и абстрактной. В самом деле, что такое антонимы-существительные? Это либо формальные или семантические девербативы или отадъективные дериваты, наследующие свои свойства и корреляции от соответствующих глаголов и прилагательных (*смех-плач, жизнь-смерть, начало-конец, молитва-проклятие, добро-зло, молодость-старость, здоровье-болезнь, богатство-бедность, богач-бедняк* и т. п.), либо — среди слов с пространственным или временным значением — параметрические оппозицы, обозначающие крайние точки соответствующих шкал, например, *восток-запад, небо-земля, ночь-день, утро-вечер, лето-зима* и т. п. В пословицах круг субстантивных «антонимов» значительно шире, чем в лексической системе языка, и это, безусловно, объясняется прагматикой жанра, его символично-назидательным характером. Например, в сфере обозначений времени могут противопоставляться не только полярные на временной шкале отрезки, но и отрезки или точки, лежащие по одну сторону оси и ассоциирующиеся с другими (не временными) смысловыми категориями, ср. *данас-суйтра* ('реальное' — 'потенциальное'): Боље је данас јаје него сјутра кокош; Боље (је) данас пет него сјутра шест; Данас чоек сјутра црна земља; Данас јесмо, а сјутра нијесмо; Што се данас може учинити, сјутра је доцкан; *Што данасъ не буде, битће заутра; *лешо-јесен* ('труд' — 'плоды труда'): Ако љето не даде, јесен нема чеса; *јуйро-дан* ('начало' — 'целое'): Из јутра се види какав ће дан бити; *вечер-дан*: У вече се дан хвали; *дан-месец* ('часть' — 'це-

лое'): Боље је бити пијевац један дан него кокош мјесец; *дан-година*: Лете данци као ријека, а годишта као ништа.

В поле пространственных понятий обращают на себя внимание, помимо «классических» антонимов (типа *узбрдица-низбрдица*, *узгорица-низгорица*, *низ воду — уз воду*: Што пође низ воду, не врну се уз воду), оппозиции 'дом' — 'не дом', т. е. противопоставление своего, освоенного пространства и чужого, внешнего мира: На путу ружица, а код куће тужица; Боље је на путу одријети него на дому покарати; Свуда је проћи, ал' је кући доћи, а также оппозиция 'дом' — 'могила' (т. е. 'обитель живого' — 'обитель умершего'): Ближе сам гробу него дому; Данас у дом, а сјутра у гроб; Муж жену коротује од дома до гроба, па од гроба до дома. Ср. также *колевка-гроб* (локус родившегося — локус умершего): *Кадъ врагъ не удре колебкомъ, тако и удре гробомъ.

Конкретная лексика в пословицах, как правило, выступает не в своем первичном (предметном) значении, а в качестве манифестанта некоторых «идеологем» или определенных свойств своих денотатов. Например, в пословице: Ако је трава покошена, остало је коријење; *трава* и *корни* не просто обозначают части растений, находящиеся одни над землей, другие — под землей (в этом прямом смысле они могли бы претендовать на статус условных антонимов, противопоставленных по признаку «верх-низ»), а выражают некие абстрактные сущности — видимое и невидимое, явное и скрытое, поверхностное и глубинное и т. п. В пословице: У Бога су вунене ноге, а гвоздене руке; шерсть и железо противопоставляются отнюдь не как разные виды материи, а как знаки свойств «мягкий» и «жесткий», которые в свою очередь трактуются не в прямом, физическом, а во вторичном, абстрактном, этическом смысле: Бог невидим и неслышен («мягко ходит»), но сурово наказывает за грехи (карает «железной рукой»).

Особенно ярко это свойство пословичной «антонимии» существительных демонстрируют соматизмы. Хотя *голова* и *ноги* могут трактоваться и как обычные антонимы, обозначающие соответственно верхнюю и нижнюю часть тела, в пословицах они выступают прежде всего в своих «функциональных» значениях: голова — как «орган» мысли, ноги — как «орудие» физического действия: Тешко ногама под лудом главом! (ср.: Ако нема памети, оно има ноге; Ко нема памети, има ноге). Превосходство ума над физической силой выражает пословица: *Што якос' не може, паметь учини; ср. также: Боља је унча памети, него сто литара снаге; Боље је с памећу него са снагом (радити). При этом интеллект (ум) не отождествляется с мозгом, а противопоставляется ему как нематериальное начало материальной

субстанции, ср.: Боља је унча ума него сто бадања мозга. Опозиција *голова–хвост* исходи из других карактеристика тела, наделяју главу статусом главног «члена», а хвост — второстепенног и подчиненог: Ако не ухвати за главу, за реп никад; Ђе је више репова ту је мање глава; Тешко глави, кад реп заповиједа!; Реп глави не заповиједа.

Антитеза *глаза–уши* (как и *зрение–слух, видеть–слышать*) јавно отдаје предпочтеније зренију (глазам) как источнику боље достоверној информацији о мире по сравненију со слухом: Више ваља вјеровати очима него ушима; Боље је вјеровати својим очима него туђим рјечима; *Далеко є одь чувенога до виденога; *Одь зла села веће зла виде очи, него чују уши. Зрение непосредствено связується с интелектом и чувственной сферой: Ђе очи гледају ту је и памет у послу; Ђе очи гађају ту и памет; Кад су очи пуне и срце је сито; Што око не види, срце не зажели; Што га није на очи, није га ни на срцу; Ко је далеко од очију, далеко и од срца; У кума су велике очи али малено срце; Очи су да гледу а ноге да греду; Очи воде, а ноге носе. Вместе с тем, зрительные впечатления могут оцениваться как поверхностные, дающие лишь «видимость» предмета и не раскрывающие его сущности, ср.: Ушима, а не очима ваља се женити (т. е. при выборе невесты не следует руководствоваться ее внешними данными).

Јзык и рот (уста) фигурирају у пословицах только как органы речи и ее «заместители» и как таковые могут противопоставляться, с одной стороны, действию (*слово–дело*): Уста су да зборе а руке да творе; *Широкѣх є уста, а тѣснѣх рука; *Мудра рука не чини све што реку уста; Јаче је ђело него бесједа; Ласно је говорити ал' је тешко творити; Ријетко истину говорим, а још ређе истину творим; а с другой стороны, — уму и сердцу как «органам» внутреннего мира человека, носителям его истинных мыслей и чувств: У устима мед, а у срцу јед; Што на ум (дође), то (и) на уста; Што устима мени, што срцем, теби; Једно му је на срцу а друго на језику; *Ако є езикъ сагрѣшио, ние сърце; *Што у сърцу, то-й и на езику; *Што є у глави трѣзной, то є у езику пьяну. Многословие наделяется однозначно отрицательной оценкой и противопоставляется как физической, так и интеллектуальной деятельности: Уста затвори, а очи отвори; Једна глава хиљада језика (кад ко зна много говорити).

Не имея возможности рассмотреть здесь другие виды субстантивной антитезы в пословицах и оставшиеся в стороне разновидности адъективной антонимии и антитезы, ограничимся их выборочным обзором. В сфере животных противопоставляются, во-первых, антагонистические виды (*вуци–овци*: И све овци и сити вуци; Ми о вуку, а вук те у овци; И бројене овце курјак једе; *мачка–миши*: Ђе није мачке

ту су и миши господари; *вук-йас*: Кад идеш вуку на част, поведи пса уза се), во-вторых, виды домашнего скота по «функциональному» признаку (*крава-во*: Боље је за годину волом него сто година кравом; *магарац-коњ*: Те се коњи играју магарци мртви падају; Брже је његово магаре него другога ат; *коза-овца*: Чим се коза дичила тим се овца срамила (што је дигла реп); Ја дерем јарца, а он козу); в-третьих, виды, различающиеся по своему рангу и статусу (*кукавица-соко*: Боље је кукавицу у руци но сокола у планини; *врана-соко*: Из вране што испане, тешко соко постане; *врабац-соко*: *Боле е имати врапца на руци негъ сокола у полю; *змија-гуштер*: Кога змије клале, и гуштера се боји), и, наконец, различающиеся по половому признаку (одновременно и по оценке), ср. *йейтао-кокош*: Боље је бити пијевац један дан него кокош мјесец; *коњ-кобила*: Ко може и коњ му може, а ко не може и кобила му посрђе.

В отличие от языковой антонимии, антитеза может сопрягать объекты по принципу метонимии или синекдохи (часть-целое). В первом случае окказиональными (или «функциональными») антонимами становятся, например, *глава-капа*: Док је глава, биће капа; *брада-чешаљ*: Ко има браду он ће наћи и чешаљ; *йрсџен-йрсџ*: *Ако су се пръстени изгубили, али су пръсти остали; *седло-коњ*: Брже седло него коњ; *клинац-йойкова*: Ко жали клинац, изгуби поткову; *кола-коњи*: На чијим се колима возиш, онога и коње хвали; *дим-огањ*: Ниједан дим без (мало) огња није; *месо-кости*: Твоје месо, а моје кости; Ко изије месо ваља и кости да глође; *крава-йшеле*: Чија је крава онг и теле. Во втором случае антитетически противопоставляются целое и его часть, ср. *йрсџ-рука*: Ко прст да, и руку ће дати; Прст му само пружи, ухватиће те за цијелу шаку; *коза-рог*: *Ако би коза се таяла, али ю рогъ не таи; *вратиша-кућа*: Ако ти укажемъ врата, наћешъ (sic) кућу; *дан-месец*: *Ако мѣсець кой данъ изгуби, не изгуби га годиште.

Еще один самостоятельный тип антитезы в текстах пословиц составляют «внутривидовые» оппозиции когипонимов, различающихся по признаку размера, по степени значимости или ценности денотата, например, противопоставляются золото как высшая ценность среди драгоценных металлов и серебро как меньшая ценность — *злато-сребро*: Боље злато и поиздерато него сребро из нова ковато. Ср. еще оппозицию *злато-ђубре*: Зна се злато и у ђубрету, в которой принадлежность золота к металлам становится вообще нерелевантной, а остается только ценностная оппозиция: «нечто наивысшей ценности — нечто, не имеющее никакой ценности» (аналогично *хлеб-мекиња*: У сваком хљебу има мекиња). К этому же типу можно отнести противо-

поставления *злајшо–звожђе* (металлы): Златан кључић гвоздена врата отвара; *врећа–ѿорба, кеса–ѿорба* (контейнери): Боље је врећу отрести него торбу начети; Кум кеса, а торба пријатељ; *локва–кладенац, бара–море* (водоемы): *Искать локве, оставивъ кладенацъ; Ко се у бари удави, оном море не треба; *кошуља–кожух*: *Ни лѣти у кошулі, ни зими у кожуху; *йой–дијак* (церковные лица): *Тко може хранитъ попа, може и дьяка; *хлеб–со, каша–млеко, масло–брашно* (виды пищи): Кад има хљеба, нема соли; кад има соли, нема хљеба; Кад је каше, није млијека, а кад је млијека, није каше; Кад је масла, није брашна, а кад је брашна, није масла; *сунце–месец* (светила): Кад ме сунце грије, за мјесец не марим.

Предметы (и предметные имена) могут противопоставляться по признаку «сакральное–профанное», ср. *икона–лопата*: Из једнога дрвета икона и лопата; *олијар–пећ, црква–пећ*: Ко олгара не види, и пећи се клања; Ко није виђео цркве, и пећи се клања; *Бог–људи*: *Може се людемъ лагати, а Богу не може; *Ни Богу, ни людемъ не валя не угодити; *Не може се и Богу и людемъ угодити.

Большинство пословиц, как видно из приведенного материала, строится не на одной, а на двух и более антитезах, за которыми может скрываться еще одно, имплицитное противопоставление. Так, например, в пословице: Боље је кукавицу у руци но сокола у планини (имати) за двумя оппозициями: *кукавица–соко* и *у руци — у ѿланини* прочитывается главное для поучительного смысла пословицы противопоставление 'реального' — 'потенциальному (виртуальному, мнимому)' как более ценного менее ценному.

Исследователи-лексикологи неизменно подчеркивают собственно языковую (семантическую) природу лексической антонимии, исходя из того, что «противоположных явлений или вещей не существует» (Апресян 1995: 284). Материал пословиц, в которых лексическая антонимия оказывается одним из видов антитезы, заставляет взглянуть на это явление несколько шире, с позиций когнитивного подхода, и увидеть стоящие как за антонимией, так и за антитезой, единые механизмы категоризации предметов и явлений действительности и способы их осмысления в соответствии с господствующими стереотипами и прагматическими (этическими, нормативными, воспитательными и т. п.) установками носителей языка.

Литература

Апресян 1995: Ю. Д. Апресян. Лексические антонимы // Ю. Д. Апресян. Избранные труды. Т. 1. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М., 1995. С. 284–315.

Гильфердинг 1868: А. Гильфердинг. Старинный сборник сербских пословиц (Публикация и предисловие А. Гильфердинга // Известия Имп. Русского географического общества. СПб., 1869. Т. 2. С. 117–224.

Караџић 1972: В. Стефановић-Караџић. Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи. Изда их Вук Стеф. Караџић. Београд, 1972.

Резиме

Светлана М. Толстој

АНТИТЕЗА И АНТОНИМИЈА (на материјалу српских пословица)

У раду се анализирају антитеза и антонимија на корпусу класичних збирки српских пословица — збирке Вука Караџића (Караџић 1972) и *Старог зборника српских пословица* А. Хилфердинга (1868). Текст пословица експлицитно супротставља појмове, те је погодан за проучавање разних видова антонимије, квазиантонимије и других односа супротности, као и способности њиховог лексичког изражавања. Лексеме које у језичком систему означавају супротне појмове могу бити повезане различитим односима: то могу бити класични антоними (*добро-зло, лако-тешко*), али могу имати и сложенији карактер, те њихова семантичка веза не мора бити подведена под строги појам лексичких антонима (нпр. *мајка-маћеха, вук-браћ, млеко-вода*). Лексичка антонимија произилази најчешће из парадигматских односа и ослања се на семантичка својства супротстављених речи, док су синтагматски односи у другом плану. Својство антонимије присутно је у пословицама најчешће код глаголских лексема, превасходно у примерима творбе глагола по антонимском префиксалном моделу (*доћи-проћи, заћи-изаћи*). Посебну групу глаголских антонима чине тзв. конверзиви: *куйићи-продати, давати-примати*. Већину примера не чини општепризнати тип антонима, нити су они увек засновани на опозицији основних обележја, већ се антонимија често базира на другостепеним или периферним обележјима. Текстови пословица имају прагматичну функцију утврђивања норми и нормативних вредности, па је честа антонимичност између речи и дела (*говорићи-радићи*), спољашњег и унутрашњег, физичког и духовног, жељеног и могућег (*хитети и моћи*) итд. Суштински предикативни карактер антитетичких и антонимијских односа не испољава се само у глаголским опозицијама, него и у именичкој антонимичности, како предметној, тако и апстрактној. Именичка антонимичност јавља се као супротност формалних или семантичких девербатива и деадјективних деривата (*смех-плач, живој-смрт, добро-зло, младосћ-старосћ*), или уводи речи са просторним и временским значењем — параметричке опозиције (*исток-запад, јутро-вече*). Лексеме се не користе у примарном, предметном значењу, већ као манифестација „идеологема“ и изражавају апстрактна значења. Антитеза може повезивати објекте и по принципу метонимије или синегдохе (део-целина). Већина пословица заснива се на двама антитезама или на више њих, иза којих се скрива још нека, имплицитна супротност. Лексичка антонимија представља један од видова антитезе у пословицама. Антонимија и антитеза служе као механизми категоризације предмета и представљају испољавање способности осмишљавања у складу са доминантним стереотипима и прагматичком (стичком, нормативном, васпитном) оријентацијом говорника.

ZUZANNA TOPOLIŃSKA
(Skopje)

O PEWNYCH NIEDOCENIANYCH BAŁKANIZMACH W SYSTEMIE WERBALNYM JĘZYKA SERBSKIEGO

Przyjmując za punkt wyjścia tezę, że jednym z najbardziej charakterystycznych cech systemów werbalnych języków ligi bałkańskiej jest wielość zgramatykalizowanych dystynkcji w sferze modalnej, autorka zatrzymuje się na dwu zjawiskach. Są to: zróżnicowanie wykładników predykatu negacji w zależności od pozycji i funkcji, oraz tendencja do przekształcania czasowników synsemantycznych, zwłaszcza modalnych, w nieodmienne partykuły.

Słowa kluczowe: bałkańska liga językowa, modalność, język serbski.

0. Nie będzie tutaj mowy o konstrukcji opartej na czasowniku pomocniczym 'nelle', która służy do wyrażania zdarzeń przyszłych, która należy do kanonu morfo-syntaktycznych bałkanizmów i której język serbski zawdzięcza poczesne miejsce w studiach bałkanistycznych. Dwa zjawiska / procesy, na które chciałabym zwrócić uwagę, są usytuowane znacznie bardziej marginalnie tak w terminach gramatyki serbskiej, jak i z punktu widzenia całokształtu procesów charakterystycznych dla tzw. bałkańskiej ligi językowej. Jednak oba te zjawiska należą do większego kompleksu procesów stanowiących o szczególnym charakterze bałkańskiego świata językowego, *notabene* do tego samego kompleksu, któremu zawdzięcza swoje istnienie „*velle-* futur“.

Języki znacznej części Bałkanów, jak wiadomo, przez tysiąclecia rozwijały się w bezpośrednim kontakcie, w ramach wielkich imperiów rzymskiego, bizantyjskiego, osmańskiego, w środowisku wielokulturowym i wielojęzycznym. W środowisku tego typu działają nieodmiennie dwie silne tendencje. Z jednej strony różnice bazy artykulacyjnej, różny poziom wykształcenia czy niedokształcenia, niedoskonała znajomość innych języków poza ojczystym sprawia, że mnożą się sytuacje, w których niedostatecznie opanowany język „obcego“ rozmówcy zostaje zniekształcony, a powtarzalność tych sytuacji utrwala te zniekształcenia. Ten typ

procesów atakuje przede wszystkim system fonologiczny języka, a poprzez zmiany fonologiczne sieje spustoszenia w morfologii, gro \ ne dla języków o tak bogatej morfologii, jak stare indoeuropejskie języki Bałkanów. Tej stronie procesów bałkanizacyjnych poświęcona jest bogata literatura. Mnie tutaj bardziej interesuje druga strona, tj. odpowiedź na pytanie, jak odpowiednie języki broniły się przed skutkami tych procesów, przede wszystkim: jakimi środkami kompensowały utratę dystynkcji morfologicznych, zwłaszcza fleksyjnych, aby uratować informację, której przenoszeniu te dystynkcje służyły.

Proces komunikacji językowej wspiera się na pewnej naturalnej hierarchii doniosłości przekazywanej informacji. Hierarchia ta szczególnie wyra \ nie dochodzi do głosu, kiedy nasz rozmówca niedoskonale rozumie język, w którym się do niego zwracamy. Na szczycie hierarchii znajduje się informacja służąca identyfikacji zdarzeń (procesów, operacji, stanów...), o których mowa, jak również protagonistów tych zdarzeń, przede wszystkim uczestniczących w nich ludzi. Odpowiednia informacja zyskuje regularne, przewidywalne wykładniki formalne. Mówimy o niej jako o informacji zgramatyzalizowanej, kategoriałnej. Jak wiemy, z biegiem czasu, nie rzadko, odpowiednia informacja wietrzeje i pozostaje tylko synchronicznie nieumotywowana reguła gramatyczna. W środowisku wielojęzycznym procesy takie rozwijają się w przyspieszonym tempie.

W procesie identyfikacji zdarzeń podstawowe znaczenie ma informacja, czy mowa o świecie realnym, tym, który nas otacza, czy też o światach wirtualnych. Innymi słowy: ważne jest, czy informujemy o faktach, byłych lub aktualnych, czy o zdarzeniach rzutujących w przyszłość. Z kolei, kiedy mowa o faktach, na plan pierwszy wysuwa się stanowisko naszego rozmówcy: czy potwierdza on, czy też kwestionuje ich prawdziwość.

W świetle naszkicowanej tu hierarchii doniosłości przekazywanej informacji nie dziwi, że języki bałkańskie, między nimi słowiańskie języki bałkańskie: macedoński i bułgarski, w sytuacji, kiedy wiele odziedziczonych wykładników informacji kategoriałnej uległo zatarciu, wypracowały nowe, bardziej „wpadające w ucho“, bardziej transparentne wykładniki odpowiedniej informacji. Sprawnej identyfikacji protagonistów zdarzeń służy dziś przede wszystkim rodzajnik, podczas gdy identyfikacji i ocenie prawdziwości / faktywności zdarzeń służą wykładniki dystynkcji w zakresie modalności epistemicznej, aletycznej, deontycznej — najczęściej są to t. zw. czasowniki pomocnicze (synsemantyczne) i partykuły adverbalne. Dodajmy, że te nowe wykładniki znajdują się na początku, a nie na końcu danej syntagmy, co zapewnia im większą stabilność i czytelność.

Najbardziej charakterystyczną cechą bałkańskich systemów werbalnych wydaje się być szeroko rozbudowana sfera całkowicie lub częściowo zgramatyzowanej informacji modalnej. I tu wreszcie dochodzimy do właściwego tematu tego artykułu — pragnę pokazać w nim dwa zjawiska świadczące, że językowi serbskiemu nie obce są tendencje „bałkanizacyjne“, które do pełnego wyrazu doszły w systemach „pełnoprawnych“ członków bałkańskiej ligi językowej.

1. Pierwszy problem, który na tle słowiańskim zwraca uwagę, to funkcjonalnie i / lub pozycyjnie motywowana dyferencjacja wykładników predykatu negacji.

Za podstawowy wariant predykatu negacji przyjmuję jednoargumentowy predykat modalny o parafrazie '(to) nieprawda, że...'; argument, jak wynika z zapisu, ma charakter propozycjonalny. W takiej postaci negacja nadbudowuje się nad wypowiedzeniem, które niesie informację o świecie realnym. Zakładamy dobrą wolę mówiącego, tj. zgodność oceny prawdziwościowej z jego wiedzą o faktach, a więc pełna „wirtualna nadbudowa“ to 'wiem, że to nieprawda, że...' (w dalszym tekście wykładnik predykatu negacji w takich konstrukcjach określam jako pozycję A)¹.

W wypowiedzeniach nacechowanych modalnie zmienia się interpretacja predykatu negacji. Przy nacechowaniu epistemicznym pojawia się cała gama nadbudowanych nad negacją predykatów modalnych o wykładnikach jak *pretpostavljam, sudim, mislim...* i in. (pozycja B). Ta sama seria predykatów, wirtualnie obecnych, otwiera wypowiedzenia mówiące o zdarzeniach rzutowanych w przyszłość, tj. 'przypuszczam / sądzę / myślę, że to nieprawda, że...' (pozycja C). W wypowiedzeniach nacechowanych deontycznie, jeśli zawierają one predykat negacji, parafraza jest fundowana przez wolitywny predykat negacji, *nolle* (który nie jest równoznaczny z *non + velle*, por. Wierzbicka 1969: 93–96) i brzmi: 'nie-chcę, żeby stało się prawdą, że...' (pozycja D; dywiz w zapisie: nie-chcę sygnalizuje, że mamy do czynienia z jednym monolitycznym semem).

Wreszcie, w sytuacji dialogu, w negatywnej odpowiedzi na tzw. pytania o rozstrzygnięcie pojawia się ekspresywnie nacechowany wykładnik predykatu negacji (pozycja E).

Języki słowiańskie odziedziczyły dwie partykuły w funkcji wykładników predykatu negacji w poziomie syntaktycznym (tj. abstrahując od wykładników morfologicznych wbudowanych w strukturę słowotwórczą

¹ Świadomie pomijam tutaj konstrukcje z parafrazą 'nie wiem, czy to prawda, że...' — języki bałkańskie wykształciły wprawdzie gramatyczne wykładniki predykatu negacji dominującego takie konstrukcje, ale nie są one oparte na partykule negacji, która jest tu w centrum naszej uwagi, a przy tem nie spotykamy ich w języku serbskim.

leksemu). Są to: uniwersalna adwerbalna partykuła **ne* i marginalna partykuła **ni*, ew. udwajana w procesie negacji członów koniunkcji. Jeśli pominiemy marginalne konstrukcje silnie nacechoane ekspresywnie, w większości języków słowiańskich w wyróżnionych wyżej pozycjach predykat negacji reprezentuje odziedziczona adwerbalna partykuła **ne*, rosyjski wtórnie dla pozycji E wykształcił formę *net*. Odmienną sytuację znajdujemy w „balkańskich“ językach słowiańskich, które dysponują dziś wyspecjalizowanymi wykładnikami predykatu negacji dla poszczególnych pozycji. Tym tropem poszedł również język serbski.

W pozycji A, obok *ne*, znajdziemy w tekście serbskim wtórnie pozycyjnie związany paradygmaticzny wykładnik predykatu negacji, który reprezentuje ten predykat w wypowiedzeniach konstytuowanych przez czasownik w formie perfektu. Św paradygmaticzny wykładnik powstał z połączenia partykuły negacji z paradygmatem *praesentis* czasownika **byti* w funkcji czasownika pomocniczego, por. *nisam, nisi, nije, nismo, niste, nisu*, np. *nisam došao, niste videli*, itp. itd.

Ten sam wykładnik pojawia się w perfekcie w pozycji B (por. *pretpostavljam / mislim da nije došao...* itp.), podczas gdy w pozycji C mamy drugi wyspecjalizowany wykładnik paradygmaticzny stanowiący fuzję partykuły negacji z klityczną formą czasownika pomocniczego *hteti* (por. np. *neću doći / neću da dođem*, itp.). W obu wspomnianych pozycjach występuje również negacja w postaci *ne*, czy to w pozycji B przy czasowniku w czasie *tera* \ niejszym, w aoryście lub w imperfekcie (tj. przy syntetycznych formach temporalnych), lub w pozycji C przy czasowniku w *futurum exactum* (typ: *ne budem došao*, itp.).

Z kolei w pozycji D — i tutaj w swobodnej wariacji z *ne* (przy pewnych ograniczeniach stylistycznych i ograniczeniach kategoryalnych ze strony kategorii aspektu, w które się tutaj nie zapuszczam, por. Sintaksa 2005: 665 i n.) znajdujemy nowy, trzeci już wykładnik paradygmaticzny, tym razem wykładnik prohibitiwu: *nemoj, nemojte, nemojmo...* (por. *nemoj da dođeš*, itp.). I tutaj, podobnie jak w jednym z wariantów konstrukcji w pozycji C (por. wyżej) paradygmaticzny wykładnik negacji jest nadbudowany nad konstrukcją z uniwersalnym operatorem komplementacji, *da*.

Wreszcie, w pozycji E, tj. w odpowiedzi na pytanie o rozstrzygnięcie, możemy usłyszeć „samodzielne“, silnie ekspresywnie akcentowane *Ne*, ale typową reakcją jest *Ne, nisam (/ nisi / nije...* itd.), ew. samo *Nisam (/ nisi / nije...)*.

Szczególne miejsce w systemie serbskich wykładników negacji zajmuje forma *nema*, tj. eksponent predykatu, który wyraża nieobecność / brak danej osoby / przedmiotu materialnego w określonym miejscu i

czasie, a więc — *mutatis mutandis* — odpowiednik polskiego *niema*. Por. szerzej o nim poniżej, w kolejnym paragrafie tego tekstu.

2. Kolejnym zjawiskiem „bałkańskim“, które znalazło wyraz w języku serbskim i o którym chciałabym tutaj wspomnieć, jest tendencja do redukcji czasowników synsemantycznych do formy nieodmiennych, speyfikowanych partykuł adwerbalnych, najczęściej w funkcji formantów odpowiednich trybów — nosicieli informacji o zdarzeniach (procesach, operacjach, stanach...) niefaktywnych. Tak funkcjonują, na przykład, w języku macedońskim *ke, bi*, dalej *može, treba, mora*, można tu dodać jeszcze *neka*, hortatywne *ajde*, a także *ima / nema*.

W języku serbskim w podobny sposób (tj. poza kategoriałną kongruencją w zakresie osoby i liczby) mogą funkcjonować np. *ajde, treba* czy *mora*. W nowej akademickiej składni języka serbskiego (Sintaksa 2005: 662) znajdują także informację, iż „zapovest može biti iskazana ... konstrukcijom *ima(š) da* + prezent, npr. *Ima da čutiš!*“. Przykład zdaje się sygnalizować, że prymat przypada nieodmiennej partykułce, a nie — zgodnie z terminologią, jaką posługuję się w tym artykule — paradygmatycznemu wykładnikowi imperatiwu. Nie znajduję natomiast w cytowanej obszernej składni informacji o innej modalnej funkcji nieodmiennego *ima*, ani o odpowiednich funkcjach *nema*.

Cytowane poniżej przykłady czerpię z korpusu współczesnego języka serbskiego (Korpus, alfa verzija):

IMA: Šta sad on ima da brani frizerku?; ... prema tome ta reč ima da dođe na početak rečenice...; A u bojkotu si, ima da prođeš kroz šibu; oni ... ima da nastave igru ... itp. itd.

Ima w powyższych przykładach jest wprawdzie wykładnikiem modalności deontycznej, ale z pewnością nie wyraża rozkazu. Moja ograniczona niestety, znajomość serbskiego podpowiada mi, że najbliższymi odpowiednikami *ima* byłyby tutaj, zależnie od kontekstu, *mora* lub *treba*. Nas jednak interesuje przede wszystkim fakt, że również w tej funkcji *ima* jest nieodmienne, a więc zachowuje się jak partykuła modalna, a nie jak *verbum*, oraz to, że w swojej funkcji partykuły wymaga komplementacji z uniwersalnym operatorem *da*. Ewentualną parafrazę polską wyobrażałabym sobie jako coś w rodzaju 'istnieje potrzeba' / 'istnieje obowiązek' / 'istnieje konieczność' ... — Jeszcze ciekawszy jest status *nema*. Oto przykłady, dzielę je na dwie grupy:

NEMA (1): Nema da neko neće imati; Nigde na svetu nema da guverner banke kaže...; Nigde u svetu nema da se žrtve osuđuju...; Ovde nema da si neopredeljen...

(2): ... *ni tradicionalna Levica nema da joj ponudi mnogo....*; ... *ako li me ne zakažeš, nema da me promovišeš sledeći put...*; ... *slobodna zemlja, gde niko nema da se boji...*; ... *ovo ima da se svrši, nema da se ide kući dok ne bude...*; ... *tu ništa posebno nema da se menja...*

Pierwsza grupa przykładów jednoznacznie nawiązuje do prymarnego, wspomnianego wyżej znaczenia 'niema, nie istnieje' ; jak widać, *nema* w tym znaczeniu może da wiąże i argumenty o referentach „zdarzeniowych“, propozycjonalnych, a nie tylko te o referentach „materialnych“, jakie znamy i z polszczyzny.

W drugiej grupie *nema* pojawia się jako wykładnik predykatu negacji w wyróżnionej przez nas w poprzednim paragrafie pozycji C, tj. wyraża przewidywaną niemożliwość zaistnienia odpowiednich zdarzeń w przyszłości. Argument propozycjonalny i tutaj jest wprowadzany przez *da*.

Nie umiem sobie odpowiedzieć na pytanie, czemu zilustrowane wyżej konstrukcje nie doczekały się wzmianki w cytowanej już tutaj, najnowszej sebskiej składni. Jedyne wyjaśnienie, jakie się narzuca, to przypuszczenie, że są to kolokwializmy stojące na granicy standardowej normy uzualnej i — na razie przynajmniej — przez tę normę odrzucane. Nie zmienia to faktu, który jest tutaj w centrum naszej uwagi, iż w języku serbskim istnieje „balkańska“ tendencja do przekształcania czasowników synsemantycznych, przede wszystkim modalnych czasowników synsemantycznych, w nieodmienne partykuły.

Literatura

Korpus, alfa verzija — *Neetiketirani korpus srpskog jezika*, <http://www.korpus.matf.bg.ac.yu>.

Sintaksa 2005 — Piper P. i in., *Sintaksa savremenoga srpskog jezika, Prosta rečenica*, u redakciji Milke Ivić, Beograd.

Wierzbicka 1969 — Wierzbicka A., *Dociekania semantyczne*, Ossolineum.

Summary

Zuzanna Topolińska

ON SOME NEGLECTED BALKANISMS IN THE SERBIAN VERBAL SYSTEMS

The author finds that one of the most prominent features of the so-called Balkan Sprachbund is the extended system of grammaticalized modal distinctions both in the epistemic and deontic functional zone. She then focusses on two tendencies characteristic of the Balkan Sprachbund which are also present in the Serbian verbal system: (1) the differentiation of the exponents of the predicate of negation depending on its function and position in the discourse, and (2) the tendency to transform the synsemantic, most often modal, verbs into indeclinable particles.

ДРАГО ЂУПИЋ
(Београд)

МУЖИТИ (СЕ) — „ЗАБОРАВЉЕНИ“ ГЛАГОЛ

У члану 46 Душановог Законика појавио се глагол *мужити* (се) у значењу 'уда(ва)ти се'. Исти глагол јавља се два вијека касније у Првом делу новог тештамента А. Далматина, у истом значењу. Касније се овај глагол не јавља у литератури Срба и Хрвата.

Кључне ријечи: мужити (се), уда(ва)ти (се), женити (се).

Постоје ријечи које се у језику појаве, „проживе“ извесно вријеме, па их нестане. Неке од њих се „врате“, док се друге не појављују, осим евентуално у лексикографској литератури и лексикологији. Глагол *мужити* (се) у српском језику, у значењу 'уда(ва)ти се', појавио се, да би убрзо нестало, и, рекло би се, није се више враћао. Налазимо га једино у члану 46 Душановог Законика, а око два вијека касније и у Првом делу новог тештамента Антуна Далматина (1563. године). У члану 46 Душановог Законика налазимо га у конструкцији: „... ни да се кто отъ нихъ мужи ни жени“ (односи се на кажњавање судија који суде неправедно). Ову формулацију забиљежио је Ђура Даничић у Рјечнику из књижевних старина српских (уп. књ. II, стр. 96); затим је налазимо у Рјечнику хрватскога или српскога језика ЈАЗУ (Загреб, 1911, књ. VII, стр. 191), а касније, у 20. вијеку, у речницима македонског језика: у Речнику на македонскиот јазик (Скопје, 1961, књ. I, стр. 396) забиљежен је облик *мажи*, у значењу 'удати', 'удавати', те у Српскохрватско-македонском речнику (Скопје, 1964, стр. 377) — облик *се мажи* — 'удавати се', као и облик *мажење*, у значењу 'удаја'.

Највише података, истина без ширих илустрација, о овом глаголу налазимо у Трубачовљевом Етимолошком речнику словенских језика (уп. св. 20, Москва, 1994, стр. 158), гдје видимо да се јавља у јужнословенским и у западнословенским језицима (бугарском, македонском, српскохрватском, словеначком, чешком, пољском, горњолужичком) и, рекло би се, свуда у значењу 'удавати се', 'удати се'. Уз ово значење, у чешком језику јавља се и у значењу 'јачати бодрост',

тј. са повратном заменицом (*се*) — у значењу 'постајати мужеван, мужествен'.

Немамо података о томе да ли овај глагол данас живи у неком од словенских језика мимо македонског (уп. у македонском језику и пословицу „Се мажила мома да не седи дома“ (Речник на македонскиот јазик I, стр. 369), али то није искључено.

У Етимолошком речнику словенских језика нема података о овом глаголу у источнословенским језицима, па би се могло помишљати да му поријекло није у прасловенској епохи, него касније, у некој од редакција старословенског језика, одакле се проширио само на јужнословенском и на западнословенском подручју.

Што се српскога језика тиче, како овом глаголу нема трага ни-гдје осим у два наведена документа (један од њих је из хрватске књижевности), опредјељујемо се да кажемо да је по свој прилици ријеч о термилошкој функцији ове лексеме, и то из области породичног права. Да није тако, речници из периода од прије Вука и даље забиљежили би ову лексему — не помињу је ни најновији речници српскога језика. У наведеном дјелу А. Далматина овај глагол налазимо у кон-струкцији: „Не буду се женили ни мужили“ (уп. РЈАЗУ VII, стр. 191).

Иако немамо сигурнијих података о томе да ли се ради о терми-нолошкој или о апелативској лексеми, односно њеној функцији, ипак закључујемо да је глагол *мужийи* (*се*) у члану 46 Душановог Закона-ка (а вјероватно и у тексту А. Далматина) — у термилошкој а не у апелативској функцији. Па, и упркос томе, можемо се чудити како се десило да није „опстао“ макар као пандан „мушком“ глаголу *жени-йи* (*се*) (: жени се — добијати жену, мужити се — добијати мужа).

Резюме

Драго Чупич

МУЖИТИ (*СЕ*) — «ИСЧЕЗНУВШИЙ» ГЛАГОЛ

Автор говорит об «исчезнувшем» в сербском языке глаголе *мужийи* (*се*) в значе-нии 'выйти замуж'. Этот глагол в языке сербов и хорватов позже встречается только в Первом тестаменте Антуна Далматина, где, по всей вероятности, и заканчивается его «жизнь».

ЕГОН ФЕКЕТЕ
(Београд)

МОРФОЛОШКИ И СЕМАНТИЧКО-СИНТАКСИЧКИ МОДЕЛИ У ИМПЕРАТИВНОМ ЗНАЧЕЊУ

У раду се разматрају (а) питања регуларних и конкурентних дублетних граматичких форми облика императива и (б) различите могућности да се значење императива исказе мимо стандардних облика императива (презентом, футуrom, глаголским придевима, инфинитивом, именицом и др.).

Кључне речи: морфолошки облици — значења — императив — синтаксичко-семантички аспект, наредба — захтев — забрана — жеља, презент — футур — именице — прилози — узвици, комуникација.

Императив, као изражајни модел, подразумева модално значење које се испољава, граматички и семантички речено, обично као *зайовести* ('заповедни начин'), али којом се, у ширем значењу, не исказује само као некемо упућена *наредба* или *забрана* већ, и други видови говорног лица према извршењу глаголске радње, а који се могу разумети као *молба*, *жеља* ('жељни начин', оптатив), *изражење*, *захтев*, *налог*, *ојмоена*, *дојушћање*, *сугестија* и сл., што је познато већ и из граматичке литературе.

Познато је такође (1) да императив има своје посебне морфолошке облике и (2) да се неки облици реализују перифрастичком конструкцијом: (а) речцом *нека* + *ипрезенџ* ('нека дође') односно (б) везником (речцом) *да* + *ипрезенџ* ('да дође') и сл.

Ова два вида исказивања императива означавају се као (а) *морфолошки*, односно (б) *синтаксички* аспект, с обзиром на то да се императив остварује или сходно граматички утврђеним правилима (мада не увек на једнак начин) или и другачије, мимо стандардних облика, које лингвистичка литература, међутим, не елаборира увек у потпуности.

Отуда је предмет овога рада намењен описивању модела којима се императив реализује мање као морфолошки облик, а више као синтаксичко-семантички потенцијал у језичком стварању.

А. МОРФОЛОШКИ АСПЕКТ ИМПЕРАТИВА

Сходно граматичким одредбама, облици императива граде се само за друго лице једнине и прва два лица множине¹ наставцима:

-и, -имо, -ише;
-ј, -јмо, -јше и
-ји, -јимо, -јише.

Познато је и из граматичке литературе да се (уопштено узев) императив твори од 3. л. мн. презента и наведених наставака:

(а) наставцима -и, -имо, -ише императив се гради од глагола чија се основа у 3. л. мн. презента завршава на сугласник (*йиш* + и);

(б) наставцима -ј, -јмо, -јше императив се гради од глагола чија се основа у 3. л. мн. презента завршава на самогласник (*йева* + ј);

(в) наставцима -ји, -јимо, -јише императив се гради од невеликог броја глагола чија се основа у 3. л. мн. презента такође завршава на самогласник, као: (*уз*)га-ји, (*у*)ша-ји, *йрезалоба*-ји, (*йре*)йрода-ји од глагола: (*уз*)га-ја*йи*, (*у*)ша-ји*йи*, *йрезалобаји**йи*, (*йре*)йрода*ваји* и сл.

У вези с тим, поставља се питање: откуда то да глаголи са вокалском основом имају неједнаку творбу императива, као *йева-ј* али *га-ји*, утолико пре што је проблем заправо шири и не ограничава се само на наведени тип глагола.

О томе М. Стевановић каже²:

(1) Наставцима -ј (-јмо, -јше) императив се гради од глагола који се у 3. л. мн. презента завршавају на -ју или -је, с тим што је у основи инфинитива *йрејходни слог крајлак*, као: *бира-йи* — *бира-ј*, *куйова-йи* — *куйу-ј*, *йева-йи* — *йева-ј*, *сйоја-йи* — *сйо-ј*, *броји-йи* — *бро-ј* итд.

(2) Наставцима -ји (-јимо, -јише) императив се гради од глагола који у 3. л. мн. презента имају на крају основе дуг самогласник, као: *зайаји*, *йрејродаји* (према *йрејрода-ју* од *йрејрода*ваји**), *задаји* (према *зада-ју* од *зада*ваји**).

(3) Наставцима -и (-имо, -ише) императив се гради од свих глагола који у 3. л. мн. презента имају *дуго у* и *дуго е*, а непосредно претходни слог се не завршава сугласником *ј*, као: *йрес-и* (: *йрес-у*), *ори*, *крени*, *вежи*, *носи*, *држи*³.

¹ Стевановић 1964 наводи да се заповест може исказати самоме себи, обликом 1. л. јд. презента и vznikом (заправо, речцом) *да*, као: *да ја идем*.

² Ив.: 345–346.

³ Ив.: 346.

Показује се, међутим, да проблем овиме није сасвим исцрпљен, јер се у језику јављају и дублетне форме, као: *осво-ј* и *осво-ји*, *йодо-ј* и *йодо-ј(и)*, *сйој(и)*, *усвој(и)*, *наброј(и)*, *уби(ј)*, *сакри(ј)* и сл.⁴

Б. СИНТАКСИЧКО-СЕМАНТИЧКИ АСПЕКТ ИМПЕРАТИВА

У вези са синтаксичко-семантичким моделом императива посебно се издваја 3. л. императива, које се, по граматичким правилима, односи на неприсутна лица, а гради се, према граматичким упутствима, онисно — обликом 3. л. презента јд., односно мн. датог глагола и заповедном речцом *нека* (*нека ради*, *нека раде*), односно везником *да* и обликом презента глагола — за 1. л. јд., односно за 1. л. мн. (нпр. *да радим*, *да учимо*)⁵.

Шире и потпуније гледано, императив се заправо не своди само на заповести и налоге, већ изражава и другачије опције, такве као што су *молба*, *ојомена*, *жеља*, *забрана*, *дозвола*, *доушћење*, *йредлог*, *йрейорука*, *сугестија*, *савеј*, *ујозорење*, *захтев*, *йројесј*, *йрејња*, *команда* и сл., које, начелно узев, говорно лице упућује слушаоцу (ређе неке ко није присутан у говорној комуникацији), при чему се својство језика приклања не само стандардним граматичким облицима, већ и успостављањем значењских синтаксичких модела, који се понекад испољавају перифрастично, повезивањем глаголских облика с везницима, императивним речима или облицима и сл.

Међутим, императивом се не исказује само „imperatio“, тј. само модална значења, већ у одређеним контекстуалним ситуацијама императивно значење може имати и *временска* обележја, таква која, синтаксичким средствима, имплицирају *садашњост*: (‘*додај* ми ту књигу’, тј. одмах), *будућност* (‘*донеси* ми ту књигу’, тј. сутра), *йрошлост*: (‘а они *вуци*, *вуци*, ал’ (репу) никако извући *не могу*’ (тј. репу нису могли извући))⁶.

⁴ Прагматички, и сасвим поједностављено речено, може се казати да се императив најчешће гради тако да глаголи чија се презентска основа завршава *самогласником*, у императиву имају — *сугласничке* наставке и, обрнуто, ако се презентска основа завршава *сугласником*, императив се гради — *самогласничким* наставцима.

⁵ Исп. потпуније Стевановић 1964: т. 349д и 1979: т. 666.

⁶ Последњи пример спада у тзв. приповедачки императив, карактеристичан за исказивање прошлих догађаја. Оваква употреба императива није, међутим, својствена савременом књижевном изражавању већ се у тој функцији знатно чешће јавља потенцијал (Стевановић 1979: 709).

Синтаксичким односима у реченици може се императивом исказати и *кондиционално* значење: *Научи лекцију добро, положићеш сигурно (= ако научиш — положићеш) и др.*

Потпуније речено, императивом се изражавају опције — тражења, допуштања, наредбе, позивања и сл., дакле, *значења* која се посебно обликованим синтаксичким моделима могу, мимо стандардних граматичких облика, употребити у конкуренцији са регуларним облицима императива. Ми се, отуда, у овом раду пре свега осврћемо на такве облике, оне који имају (могу имати) значења императива, а нису увек исказани одговарајућим, стандардним облицима императива.

У том правцу разматрамо:

ПРЕЗЕНТ у императивном значењу

Тим обликом се исказује — *наредба, савешћ, ујозорење, захтев* и сл. који се тичу онога што би требало да се деси, обави у тренутку говора говорног лица или у блиској *будућности*. Радња се најчешће упућује присутном, дакле, саговорнику којем се говорник обраћа, а исказује се 2. л. јд. или мн., али се радња може односити (обухватати) и лице које је у датом тренутку говорник.

(а) Императивни презент се у оваквој ситуацији често употребљава у конструкцији са подстицајном речцом: *да, де, деде, дедер(ше), дела* и сл.

Примери:

Да урадише домаћи задатак. *Деде* ми *враћи* књигу. *Да њлатим* (нпр. у кафани)⁷. *Да њогледамо* прву секвенцу. Хајде *да анализирамо* ту ствар. Хајде *да сачекамо* можда ће се нешто десити. *Да видим* како ходаш. *Деде* ми сад једну *најочи*. Сви коњи заиграше, *дедер* и ти, сивче. *Идемо* на изложбу књига. Желим *да ме њоменеш* у молитвама својим. *Да будемо* стално на опрезу. *Не узмимо* му то за зло⁸.

⁷ За овај тип примера (ib.: 708) каже да су „разговорни“ и наводи примере: *Да идем; Да чекам*.

⁸ При овоме спомињемо значајан рад М. Ивић 1958, у којем се, између осталог, напомиње да је „Карактеристично ... да се глаголи ... ван конкретних израза не могу употребити у перфективном виду за означавање забране“ изузев малобројних израза, као: *не назеби, не њадши*, мада се као „посебни изрази“ којима се изриче опомена, упозорење као регуларни наводе и искази: *не заборави, не узми за зло, не њрими за увреду, не схвайши криво, не ујиши нам у грех, не њомени ме у злу*, за које М. Ивић вели да су „сви ови изрази обични у свакидашњем говору образованих људи“ (стр. 26–27). О употреби (им)перфективног вида уз негацију у императиву детаљно говори Милка Ивић у овом свом раду.

Императивно значење исказује у таквим примерима модалну *садашњост* или непосредну блиску или даљу *будућност*, тј. подразумева неопредељеност у којој временској тачки или перспективи треба нешто да се обави. Такво императивно значење се (ис)казује глаголима свршеног и несвршеног вида.

Често се овај тип употребљава за 1. и 2. л. мн. онда када се њиме помиње какав *предлог*, *захтев* да се заједнички приступи траженом послу, чиме се обухвата(ју) и говорно лице и слушалац (слушаоци), као:

Да погледамо (сада) шта сте код куће написали. *Да видимо* шта пише у овој књизи. *Да научимо* песмицу напамет. *Да размислимо* предлог. *Да пођемо* кући. *Да чујем* твоје мишљење⁹.

(б) Нешто одређеније у императивној функцији директне *наредбе*, *налога*, *захтева* и сл. имају искази, попут:

Да те видим на предизборној конференцији. *Да ме оставиш* на миру. *Да ми вратиш* дуг¹⁰. При томе је временска координата у односу на актуелни моменат говора говорног лица неодређено „померена“ на неки тренутак у ближој или даљој перспективи.

(в) Сличну улогу преузима и везник *нек(а)*.

Конструкцијом *нека* + *ипрезент* глагола исказује се стандардна императивна *наредба*, *намера*, *жеља*, *циљ*, која се, начелно, упућује трећем, у говору неприсутном лицу, али које је у ситуацији да налог или подстицај говорног лица изврши, као:

Чим падне мрак, *нека* деца *пођу* кући. *Нека* Иван *завезе*. *Нека* га *врати* кући. Ко не може да иде *нека* *остане*. *Нека* ђаци *уђу*.

Међутим, конструкцијом везника *нека* + *ипрезент* глагола може се исказати *намера*, *жеља*, *циљ* радње којом се обухватају и друга лица — 1. или 2. лице јд. или мн., као:

Ја те молим — само један дан, а онда *нека* *умрем*, *нека* *ућонем* у сан. *Нека* *радимо* цео дан, али *нека* *имамо* од тога користи. *Нека* ме та чаша *мимоиђе*. *Нека* ти се ништа лоше *не деси*.

(г) Као посебан случај синтаксичког модела могуће је разумети и исказе конструисане везником *нека* (*се*) којима говорно лице означава (своју) *жељу*, *намеру*, *захтев* упућен другом лицу или другим лицима,

⁹ Исп. Синтакса 2005: Евентуална замена ових облика презента без речце *да*, довела би до померања значења (§ 377).

¹⁰ Замена императива презентом довела би до померања на значењском плану, онда би се именовала радња коју адресат треба да изврши (Синтакса 2005: § 377).

с тим што извршење глагола главне реченице треба да изврши онај коме се глаголска радња (од стране говорног лица) упућује, као:

Реци му *нека не њрича* више. Кажу му све у лице, *нека зна* с ким има посла. Нареди *нека се* у школама *заведе* ванредна настава.

Слична је и употреба речце *нека* којом се исказује *жеља, намера, циљ, налог* говорног лица који треба да оствари, изврши онај коме се исказ упућује или лице на које се исказ у датом тренутку односи или може односити, као:

Нека жене не носе мушке кошуље. *Нека* ти је пушка увек у приправности. *Нека* буде по твојем. *Нека* буде свакоме по заслуги¹¹.

(д) Императивном функцијом исказа може се говорно лице обраћати другом лицу (или лицима) обликом 3. л. јд. или мн. презента, онда када говорник својим захтевом испољава према некоме извесно (не)поштовање, супериорност или сл., као:

Нека господа *уђу*. *Нека* незвани *изађу*. *Нека* госпођа *не виче*, и сл.¹²

У неким случајевима везник *нека* има функцију *посредног њре-ношења жеље* или *захтева* неназначеном и неприсутном вршиоцу радње, тј. у облику 3. л. јд. и мн., као:

Нека буде борба непрестана, *нека* буде што бити не може, *нек'* ад прождре, покоси сатана¹³.

(ђ) У императивном значењу *блажу форму налога* или *жељу презентом* исказују питања, као:

Што *не седнеш*? Зашто *се не бунеш*? Како *њодносиш* такву неправду? Примери с датом реченичном структуром подразумевају, према тумачењу М. Ивић, две ствари: прво — неизвршеност радње од стране другог лица и друго — говорно лице сугерише саговорнику извршење поменуте радње.

Оваква значења имају и питања, као:

Зашто *не сјаваш*? Зашто *се* опет много *бринеш*?

Њима се подразумева *њодстицај* на вршење радње, као и само помињање радње¹⁴.

¹¹ Семантичка вредност таквих исказа заправо је идентична императиву, а лексема *нека* је начелно идентична са везником / речцом *да*.

¹² Такав „манир“ комуникације својствен је некадашњем „високом“ друштву, неким дијалектима и другим језицима (исп. Синтакса 2005: § 1202).

¹³ Тај пример, као и друге (који нису баш исте категорије) наводи М. Стевановић 1979: 704 –705.

¹⁴ Исп. Синтакса 2005: § 379–381.

(е) Има глагола у којих се императивна функција може исказати једино презентом. Такви су они у којих је структура реченице конструисана модалним глаголима *моћи, морати, смећи, требати, имати / немаћи* сл., као:

*Не смеш више радићи. Мораш да идеш кући. Има да те нема. Има то да урадиш. Има да смеш! Не треба за то марићи. Не смеш бринући за то*¹⁵ — при чему се реченичном структуром исказује одређен став говорног лица, а имплицитно може понекад садржавати наредбу, претњу, савет и сл.

Слично се понашају и глаголи *догађати се, свиђати се, гадити се* — у којих у датим реченичним исказима изостаје вољна компонента као битна за оспособљавање глаголске лексеме, а која се, иначе, отелотворује у императивном облику¹⁶.

(ж) У другој прилици, особито у колоквијалној констелацији, радња коју говорно лице казује може да има *ојџајивно* значење: *жељу, наду, сџав* који говорно лице испољава у односу на исход онога што се некеме у директном обраћању казује, као:

*Нема шта да бринеш. Треба да будем спокојан. Волим да џоложиш испит. Желим да те видим*¹⁷.

ПЕРФЕКАТ у императивном значењу

Конструкције овога типа најчешће се јављају у спрези с речцом или везником *да*, као:

*Да си се одмах вратио! Да ниси више џиснуо! Бог те џоживео. Бог ти среће дао. Ако превариш, дана не видео. Да си сутра дошао код мене. Да никуд ниси мрдноу из куће. Да те нисам више видео овде. Да то никад више ниси рекао. Да ме више ниси дирнуо. Сломио врат, несрећниче! Убио ме бог, ако знам шта хоћеш! Ђаво ме однео ако знам о чему причаш*¹⁸.

У оваквим приликама перфектом се исказује став говорног лица који има карактер *наредбе, зајовесџи, кетџве* или *изричитџе жеље* која се, и најчешће у строгој форми и интонацији, експлицитно захтева. Употреба перфекта уместо презента својом „прошлом“ конотацијом

¹⁵ Облици императива припадали би, међутим, неједнаким значењима.

¹⁶ Исп. о томе Танасић 1983 и Синтакса 2005: § 530–531.

¹⁷ У прва два примера исказ је замењив императивом (*не брини, буди сџокојан*), док је у друга два примера таква замена неизводљива, јер глаголи *волеџи, жељеџи* и сл. немају финитни смисао и захтевају допуно која се може казати императивом.

¹⁸ У оваквим случајевима обичан је и презент, као: *Ђаво да ме носи* ако знам о чему причаш, и сл.

указује на сигурност, а тиме и чврст захтев извршења с обзиром на то да све што је везано за прошлост јесте у границама сигурности, недвосмислености и искључивости. Перфектом се истиче решеност говорног лица да наредба или захтев буду неизоставно, сигурно извршени.

ФУТУР I у императивном значењу

Могуће је обликом футура првог исказати *зайовесѝ*, *ојомену*, *налог*, *желеу* или *ѝреѝњу* говорног лица упућену другом лицу, чиме се у говорној комуникацији именује радња која у структури исказа директно казује начин извршавања онога што говорно лице саговорнику казује, као:

Играћеш ти мени пипиревку на врх игле па ће ти и то бити широко као гумно¹⁹. *Оѝићи ћеш* у продавницу и *ѝражићеш* да ти врате кусура. *Будѝте* неко пре него што постанете нешто²⁰.

У овим случајевима, када се радња исказује модалним глаголским облицима, облик футура има императивну функцију која ће се, у односу на актуелни моменат говорне ситуације извршити, односно коју треба вршити, реализовати у будућности²¹.

ФУТУР II у императивном значењу

Императивно значење могуће је исказати и у спрези са футуром другим, у којем случају се императивном функцијом може успостављати паралелна, истовремена радња с неком другом будућом радњом, зависно од управне и зависне клаузе²², као:

Кад будеш у Београду, *свраѝи* код мене. *Ако будеш* имао боље решење, *немој ѝрихваѝиѝи* моје. Докле *будеш* овде, *буди* мој гост.

¹⁹ Пример из речничке грађе РСАНУ.

²⁰ Пример из Синтаксе (§ 335). У Синтакси се казује да би облик футура могао бити замењен императивом без померања на садржајном плану, а наводи се и Стевановићев пример из народне песме: *Него ћеш ми цара ѝоздравѝи / да не води два своја сестрића*, али се напомиње да се „модални карактер футура првог не може увек лако једнозначно утврдити“, јер „и радње које се исказују модалним глаголским облицима, императивом и потенцијалом, имају будућу временску перспективу“ (§ 504). Овом се унеколико противи тврдња (§ 537) по којој је „транспоноване императива могуће само у прошлости, никако у будућности“, и да се „у народним говорима ... императив употребљава за исказивање радњи које су се понављале у прошлости“, односно да је за императив карактеристично да се „приповедање прошлих догађаја јавља само у форми другог лица јединине, при чему се субјекат може појавити у номинативу мн. и то у сва три лица, уколико именска реч разликује лице (§ 536 и § 537).

²¹ Исп. о футуру I и Стевановић 1970: 671–678.

²² Граматичари махом истичу да тај облик не означава реализовану већ само хипотетичну радњу (Стевановић 1979: 678–700), коју само „танке нити повезују са временским облицима“ (Станојчић–Поповић 2005).

У таквим случајевима, постоји могућа истовременост радње футура другог и императива²³.

ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВИ у императивном значењу

Императивно значење исказује се и функцијски самостално употребљеним глаголским облицима радног, односно трпног придева (ређе правих придева), као:

Забрањено пушење. Забрањено лепљење плаката. Улаз строго забрањен. Забрањено је рекламирање алкохола. Незапосленима улаз строго забрањен. Забрањено паркирање (заустављање и сл.). Забрањена трговина. Приступ уређају ојасан по живот! Није дойушћена трговина наркотицима.

Значењем се исказује изричита *наредба, забрана, захтев* (односно *недойушћане*) који треба да буде у сагласности с радњом предвиђеном као актуелном, могућом, (по)жељном. Захтев је формално транспонован у садашњост, док је (из)вршење радње трајно важеће, тј. временски нелоцирано, а извршење зависно од пасивне или активне дијатезе. Издавалац налога је анониман, као што је и извршење радње упућено неименованом вршиоцу, односно свакоме ко би потенцијално могао доћи у прилику да налог прекрши (не изврши), а радња се актуелизује у сваком конкретном случају у којем је она за онога на кога се односи (или може односити) извршива²⁴.

ИНФИНИТИВ у императивном значењу

(а) Инфинитив може преузети функцију императива у *наредбодавном, налогодавном, зајоведном* или сличном значењу, без директног обраћања неком персонализованом вршиоцу радње, али којом говорник експлицитно захтева да наредбу изврши свако коме је заповест (потенцијално) упућена, односно свако ко је у ситуацији да налог изврши, као:

Устайи. Ђушайи. Не викайи. Не скакайи. Не љуцайи. Нишћа не радији. Издржайи до краја. Пазийи на децу. Не хранији животиње, и сл.

Исказ је скраћена, елидирана реченица са предикатском функцијом инфинитива глагола свршеног и несвршеног вида.

²³ М. Ивић као битну карактеристику футура другог истиче управо везаност за другу будућу радњу (Синтакса 2005: § 511, фуснота)

²⁴ Наредба се обично исказује придевом *забрањен, -а, -о*, који може бити замењен синтагмом *није дойушћено*, али би таквом заменом наредба била унеколико ублажена (*није дойушћено* претпоставља заправо негирано *дойушћење*, за разлику од *забране*, која не претпоставља никакав елеменат допуштања).

Императивни исказ налаже реализацију без обзира на временски тренутак у којем се налази (неименовани) издавалац налога и (деперсонализовани) потенцијални извршилац налога.

(б) Слични су и захтеви и упозорења исказана деперсонализованом реченицом, без директног обраћања (из)вршиоцу радње, али са знаском радње коју у датим околностима ваља (из)вршити као *уђуђи-сїво*, *ђрејоруку* у вези с каквом потребом, захтевом или условом исказаним инфинитивом у предикатској позицији, при чему су у анонимној позицији и давалац и спроводилац радње, као:

Лек *чувајџи* (*држајџи*) на хладном месту. Средство не *узимајџи* на празан стомак. Кварљиву робу *држајџи* искључиво у замрзивачу. *Прилејџи* поштанску марку на сваки захтев. *Послајџи* исечак ткива на анализу.

У извесним случајевима деперсонализовани извршилац радње се може „препознати“, уколико исказ има вредност захтева који функционише у околностима у којима вршилац радње може себе подразумевати, те у времену за које се радња имплицира, као у примерима:

Владу *образовајџи* својим људима. *Одговоријџи* хитно на сва писма. *Осїајџи* на својим местима. Треба *гледајџи* своја посла. Ваља ту ствар *имајџи* на уму. Мора се *чујџи* и друга страна²⁵.

Функција *директивне молбе* или *захтева*, *забране* или *жеље за забраном*, *ђрејорук* или *саветом*, *одвраћањем од акције* и сл. исказује се инфинитивом глагола и (најчешће) императивном речцом *немој*, *немојмо*, *немојџе*²⁶, зависно од тога да ли се заповест односи на 2. л. јд., 1. или 2. л. мн., при чему се једино из контекста може закључити на кога се односи радња од чијег вршења неко хоће некога да одврати, као:

Не, *немој* ми *ђриђи*. *Немој* ме *заборавијџи*. Лоше је *узимајџи* му то за зло. *Немојмо* другоме *желејџи* несрећу. *Немојџе* *радијџи* недељом. *Немојџе* преко мере *јуријџи*. *Немој* га никада *заборавијџи*. *Немој* ми *сїајџи* на ногу. *Немој* *їлакајџи*. *Немој* се због тога *секирајџи*.²⁷

У овим приликама у структури искази могу да функционишу само за 2. л. јд. и за 1. и 2. л. мн., док се оваква конструкција не може

²⁵ Уп. детаљније о томе — Синтакса 2005: § 577–579 и § 1198.

²⁶ *Немој* је облик од старог императивног облика — *не мози*.

²⁷ У посебним случајевима, могуће је за облике 2. лица употребити 1. лице као захтев упућен саме себи. У деперсонализованом моделу, могуће је речцу *немој* и сл. заменити речцом — *не* за одрицање извршења глаголске радње, као: *Не* *їлакајџи*! *Не* *секирајџи* се. *Не* *јуријџи*! *Не* *радијџи* недељом! и сл. или исказом — *не* *ђреба*, *не* *ваља* (се), *није* добро итд.

употребити за 3. лице. Императивна функција се заправо садржи у речи *немој*, док се сама акција генерише значењем инфинитива реченице²⁸.

ИМЕНИЦЕ у императивном значењу

Реч је о именицама реченичног значења, начелно без предикатске клаузе, које се реализују као деперсонализована директна *ојомена* упућена анонимном, фиктивном или неодређеном лицу.

Императивна функција општег је карактера, а императивни исказ се имплицитно упућује само 1. и 2. л. једине и множине. Опомена се на овај начин формира у скраћеном, концизном, економичном облику, у говорној комуникацији и с извесним нарочитим (повишеним, усплахируним) тоном, а у писаној форми често са знаком узвика, као:

Тишина! Пажња! Ојрез! Ојасносћ! У јомоћ! Сћой.

Именицама у овој функцији се изриче и *сћрога команда* или безуслован *налог*, *наредба* којом говорно лице захтева неодложно, моментално извршење радње од стране оних којима је наредба или упозорење упућено. Императивна опција је редукована на именски израз при којем је предикат логички иманентан. Извршење радње се упућује или 2. лицу једине или множине, или као општа информација коју неко (други) треба да уважи, као:

У собу! Мари! Кафу! Ни речи више! Без јриче! Без шайуџања! Руке у вис! Паре или живој!

У другим, строжим, еуфоричним или алармантним ситуацијама изрицање у говору бива пропраћено и повишеним тоном или одговарајућом гестикацијом, као: *Авиони! Бојни ојрови! Јуриш! Найад! Палба! Разлаз! Сви у найад! У бој! У сћрој!* и сл.

На исти или сличан начин исказује се стална *ојомена*, *наредба* или *забрана*, која се означава саобраћајним и другим знацима или упутством, знацима који се или подразумевају или знају, а којима се друго лице или друга (анотативна) лица упозоравају на оно на шта се њима одређује, обавештава или означава, као:

Радови (на путу). Школа! Деца! Ојрови. Једносмерна улица. *Забрана* кретања. *Забрана* саобраћаја за аутомобиле. *Забрана* пушења. *Забрана* уласка у ову просторију. *Ојасносћ* по живот! *Оштра кривина* на путу.

Референцијална радња на коју се императивном именицом (наредбом, опоменом) упућује иманентно се садржи у значењу саме име-

²⁸ Стевановић 1979: 706, наводи да „уз *немој* никада не стоји и не може стајати облик императива“.

нице, док се предикатска опција која следи (или треба да следи) подразумева и реализује зависно од конкретних околности, и у процесу саопштења се не изриче, већ се извршава сагласно са оним што у свакој датој ситуацији треба учинити.

У свим овим случајевима најчешће не постоји облик негације нити форме казивања у виду негативно конструисане реченице, јер су захтеви, наредбе махом афирмативне природе, а евентуално негативне радње заправо су такође изрични захтеви (*Ни речи више! Без њриче!*)²⁹.

ПРИЛОЗИ у императивном значењу

Прилошки искази се поглавито исказују реченицама / речима изреченим *командом* у непосредном обраћању (обично наредбом у војсци, полицији и сл.) упућеном појединцу или формацији која се нађе у позицији да наредбу, захтев, наређење изврши, наредбу која се обично, по правилу, исказује скраћеним моделом исказа и појачаном интонацијом изговорене команде. При томе се предикат радње не помиње, али се начелно подразумева, као и субјекти који су извршиоци радње, а којима се команда издаје, као:

(а) *Мирно! Најред! Назад! Вољно! Налево круг! К ноzi! О десно раме! Поздрав на десно!*

(б) Али и иначе, кад се у посебним околностима или расположењима заповедним прилогом изриче каква наредба, забрана, захтев и сл., израз се махом своди на безглаголски облик, при чему је начин извршења радње имплицитан онима којима је наредба изрично или иманентно упућена, као:

Тихо! Тише! Полако. Наглас (рећи). Најамећ (научити). Разговейније (говорити). Назад! Форше! Пијано (свирати)! Брзо! Брже! Доста више (тога плакања). Доста (је било) шале. Ојасно по живот! Макнућо — шакнућо!

(в) Могуће је да у одређеним ситуацијама говорно лице прилошким речима искаже какво своје *субјективно расположење*, *жељу* или *јоруку* (обично са позитивном конотацијом) и да је саговорнику упути такође редукованом реченичном формом, као:

Срећно! Пријатно! Усјешно било. Добро дошао! Добро дошли! Боље вас нашли.

²⁹ За разлику од реченог, реченице као — *Нека не каже / кажу ни речи више* и сл. као негација би потпуно изменила тип и карактер заповести, наредбе, забране и сл.

УЗВИЦИ у императивном значењу

Сличну функцију врше и подстицајна обраћања узвицима или квази именицама, која се, као извршиоцима, упућују махом животињама, попут:

Марш! Биха, ђи хај ђе! Биха-ђиха четир' ноге. Ојс! Ајд! Хој. Пст! Сшооој! Иш! Шубе!

Зависно од околности, императивни узвици могу се разумети као *йодстйицај*, *захйев*, *налог* и сл. упућен само 2. лицу једнине или множине.

Императивну секвенцу могуће је назначити и подстицајним или налогодавним узвиком, речцом или партикулом, обично упућеном саговорнику или групи лица, при чему подстицај на акцију, разговор или др. врши говорно лице, а имплицитна радња се подразумева без помињања одговарајућег глагола, а подстиче облицима узвика типа: *(х)ајде*³⁰, *деде(р)*, *ај(д)мо*, *(х)ајдемо*, *де*, *дела*, *дедер*, као:

Хајде у биоскоп! *Хајде*, немој да си луд. *Хајде*, не буду неверни Тома! Сви у напад, *ајмо*, *ајше!* *Ајмо* да кренемо од овога (питања).

При томе је својствено да се облицима — *ај(д)мо*, *ајдемо*, *хај(д)мо*, *хај(де)мо* и сл. упућује на 1. лице множине, а облицима — *ај(де)ше*, *хај(де)ше*, упућује се на 2. л. множине, док се за 1. и 2. лице множине заједно употребљавају облици, *ајдемоше*, *ајмоше*³¹. Позив на акцију не упућује се трећем лицу једнине или множине.

Тим узвицима носилац реченичног субјекта понекад изражава знак извесног чуђења, негодовања сумње, неодобравања у вези са акцијом другог / других лица, као:

Ма *хајше*, молим вас, шта то причате! *Хајде* не говори глупости. Море *ајде*, зар ја да те преварим!

Истим узвицима може се имплицирати императивно значење: *иди(ше)*, *одлази(ше)*, *ходи(ше)*, *йођише* и сл. упућено 2. лицу једнине или множине у непосредној комуникацији, понекад као *ојомена*, *налог* или *захйев* говорног лица исказаног у вези са (не)извршењем онога што се другом лицу казује, као:

Ајде / *ајше* с милим Богом. *Ајде*, Јоване *ајде* већ једном, мајка те одавно зове. *Ајше* / *ајдетше* на спавање. *Ајмо* овамо, Петре.

У функцији *ујозорења*, *ојомене*, *изненађења* јављају се и узвици: *глеше*, *йасше*, обично у облику 2. л. мн. у значењу — *гледај*, *йази*, *види*, као:

³⁰ Према турском *haydi*.

³¹ У датим случајевима, облик *хајде* може бити изостављен, а налог исказан као општа наредба или подстицање као: *Найад сад! Да се йочне* већ једном!

Пасће — рупа на путу! *Глејте* шта он ради! и сл.

*

Закључујући излагање треба рећи да овиме није дат потпуни опис проблема нити су идентификоване све могућности императивних значења и изражаја, али могу, уз ово и досадашња истраживања послужити за даља истраживања, која ће ову тему допунити или на други начин употпунити.

Литература

- Ивић 1958: Милка Ивић, Словенски императив уз негацију, *Радови X/4*, Сарајево: Научно друштво НР Босне и Херцеговине (Одељење историјско-филолошких наука), 1958, 23–42.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд: САНУ, 1959–.
- Синтакса 2005: Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић, *Синтакса савременог српског језика, првобитна реченица*, у редакцији Милке Ивић, Нови Сад: Матица српска — Београд: Институт за српски језик, Београдска књига, 2005.
- Станојчић–Поповић 2005: Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, *Граматишка српског језика*, уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе, 10. изд., Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005.
- Стевановић 1964: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (Увод, Фонетика, Морфологија)*, књ. I, Београд: Научно дело, 1964.
- Стевановић 1979: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (Синтакса)*, књ. II, Београд: Научна књига, 1979.
- Танасић 1983: Срето Танасић, О императиву у савременом српскохрватском језику, *Књижевни језик 13/1*, Сарајево, 1983, 15–26.
- Танасић 2005: Срето Танасић, О императиву у савременом српском језику, у: *Синтаксичке теме*, Београд: Београдска књига, 2005, 37– 50.

Резюме

Эгон Фекете

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ И СИНТАКТИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ В ИМПЕРАТИВНОМ ЗНАЧЕНИИ

В настоящей работе рассматриваются: (а) морфологические формы императива в сербском языке и (б) другие грамматические средства, с помощью которых можно выразить императивные значения (презент, будущее время, глагольные причастия, инфинитив, имена существительные, наречия и междометия).

VICTOR A. FRIEDMAN
(Chicago — Skopje)

ON THE ORIGIN OF FINAL *-E* IN THE PLURAL OF THE VERBAL *L*-FORM IN MACEDONIAN: POSSIBLE CONTACT INFLUENCES

In addition to previous interpretations of the origin of final *-e* in the plural of the verbal *l*-form in Macedonian, the paper offers arguments for explaining the generalization of this marker of plurality as a result of Aromanian influence in the contact between the two languages.

Keywords: Macedonian, verbal *l*-form, marker of plurality, the plural marker *-e*, language contact, Aromanian.

Standard Macedonian and the western dialects on which it is based show a very specific development in the plural of the Common Slavic resultative participle in *-l*, which in Macedonian has lost its participial function completely and is used only in the formation of analytic paradigms of the verb, whence its modern name *verbal l-form*. The phenomenon in question is the generalization of the marker *-e* for the plural in all genders, e. g. masc. *napravitl*, fem. *napravila*, neut. *napravilo*, pl. *napravile* 'did'. As is well known, the original markers in the plural were masc. *-i*, fem. *-y*, neut. *-a*. This leveling thus looks unusual at first glance, and while Koneski's convincing explanations cited below are relevant, I would suggest that there is also a heretofore unnoticed additional possible contributor to this instance of feature selection and leveling, namely contact with Aromanian.

Of relevance here is the fact that the feminine plural declension in question had an alternative marker, *-e*, for soft stems, which marker in the dialects that became the former Serbo-Croatian was generalized at the expense of *y* here and elsewhere. Also well known is the merger of *y* and *i* in favor of *i* and the loss of nasality in *e* ultimately yielding *e* in all the relevant dialects / languages.

With regard to markers of plurality it is worth noting that *i* and *e* can be said to be in competition in a number of environments. Thus, for example, whereas Bulgarian and eastern Macedonian dialects preserve the old

short *u*-stem nominative plural marker *-ove*, albeit with a different distribution, in western Macedonian, as in the dialects to the north of it, the pressure of the nominative plural in *-i* from other declensions resulted in the shape *-ovi* (which form already existed in the dative singular of the relevant declension). On the other hand, the predominance of *jat* in the plural of the pronominal declension led to *-e* as the marker of plurality in the definite article in all of Balkan Slavic. According to Koneski (1979: 144–145, 190–191), the *-e* added to Macedonian plural pronouns giving, e. g. *nie*, *vie*, *tie* 'we, y'all, they' in the dialects on which the standard is based, was part of a general innovation of adding particles to pronouns, which pronouns, together with the 2 pl. present marker *-te*, then influenced the formation of the 1 pl. present marker *-me* (older *-mū*), a change that begins to appear already in the twelfth-thirteenth century, in Ohrid texts, which is also when *-le* begins to appear in plural resultative participles. Koneski (1979: 182) connects these former generalizations with the generalization of *-e* in the *l*-form as in *nie sme bile* 'we have been', *vie ste bile* 'y'all have been'. The hypothesis of the influence of pronouns is strengthened by the occurrence of 1 pl. and 2 pl. copular forms *sne*, *sve*, respectively, as well as the 1 pl. aorist *-vne* or *-fne* in some western dialects.

Without disputing this formulation, we would like to add here, however, further considerations that might have contributed to the outcome as we have it today, namely language contact. At issue is the kind of generalizing linguistic reanalysis that Gołąb (1984: 135) argues is behind the shape of the *ima*-perfect (e. g., *imam napraveno* 'I have done'), albeit the path is somewhat different. In the case of the *ima*-perfect Gołąb argues that the fact that the verbal adjective (the descendent of the old past passive participle) is neuter in these constructions reflects the Aromanian use of the feminine participle, which also functions as the neuter insofar as in Aromanian—and in Albanian—a distinct neuter gender is lost and the feminine functions in its stead as the unmarked choice when gender is not specifiable. There is also the phenomenon of nouns that are masculine in the singular but feminine in the plural (sometimes called neuter nouns), a phenomenon that does not have an inverse. This is an additional association of feminine gender with plurality. In the case of the generalization of final *-e* as the plural marker in the verbal *l*-form in western Macedonian, the spread of *-e* could have combined with the generalization of *-e* from the so-called soft ending *-e* for the feminine plural here offers an opening for hypothesizing at least some contact-influence in western Macedonian. Two additional factors that suggest the participation of Aromanian influence in the generalization of *-e* in the plural verbal *l*-form are the facts that 1) the distribution of the generalization more or less

coincides with the distribution of the *ima*-perfect and 2) as Gołąb (1984: 135) has argued, contact between Macedonian and Aromanian in western Macedonia resulted in the mutual borrowing and re-borrowing of analytic past tense constructions. Thus, for example, *ěsk^u mīnkát^u* was calqued on *sum jadel*, and then *jaden sum* was re-calqued on *ěsk^u mīnkát^u* all meaning 'I have eaten'. Under such circumstances an additional pressure from Aromanian in the direction of generalizing the feminine plural in the Macedonian verbal *l*-form is not out of the question.¹

It is clear we have here a generalization that, on the one hand, competes with the generalization of *-i* as the plural marker in Macedonian, but, on the other hand, does have the support of *-e* in pronouns, the copula, and personal endings. To these factors can be added the fact that, from the point of view of competition between *y* and *ę* (> *i* and *e*, respectively), the influence of Slavic dialects to the north of Macedonian would have favored *-e* as seen in the generalization of the latter in the former Serbo-Croatian. Insofar as homonymy with the feminine singular would have put pressure on the elimination of the neuter plural *-a* in the *l*-form, as well as the fact that the merger of *y* and *i* would have put pressure on the feminine plural to select the soft ending *e* in order to remain distinct, the fact that this generalization of *-e* as the plural marker in the *l*-form occurs precisely in the zone where contact with Aromanian (and to a lesser or older extent Albanian) is strongest, leads us to suggest that the combination of the identification of *-e* with the feminine plural in the relevant part of South Slavic and the use of the feminine in forming the analytic past tense in Aromanian gave an additional analogical impetus to the generalization of *-e* as the plural marker in the verbal *l*-form in western Macedonian.

While this case of pattern-copying is by no means as clear as the beautiful example of doubled expressive adjectives in Slavic on the model of Turkish adduced by M. Ivić (1984), e. g. *golgoleničok* and *čırılçıplak* 'stark naked', nonetheless, given the intensive multilingual contact that has characterized the Balkans since the arrival of the Slavs (as well as in

¹ To be sure, the earliest attestations of final *-e* in the plural of the old resultative participle coincide with the beginning of the denasalization of *ę* to *jat* (/ä/), and the subsequent merger of /ä/ and /e/ took place later, albeit the beginning of that process was not much later (Koneski 1979: 59). To the north of Macedonian, however, the merger of the reflex of *ę* with *e* was accomplished earlier, without necessarily including *jat*, and at precisely the time when influences from the north began to affect Macedonian significantly. While the written record certainly suggests a native initiation of the generalization of *-e* in the plural of the verbal *l*-form, it does not rule out the possibility of the additional pressure of contact with Aromanian in terms of feature selection between *-i* and *-e* in terms of competition. On the importance of feature selection in determining the outcomes of language contact see Mufwene (2001).

the millennia before that, of course), it is not without justification to reflect on the variety of possibilities for contact-induced change. The fact that final *-e* begins to appear in resultative participles precisely when influence begins to spread from north to south and that it reaches its furthest extent precisely in the region in contact with Aromanian allows us at least to hypothesize contact as one of several factors leading to what appears at first glance as an unusual analogical leveling.

References

- Ivić, Milka. 1984. An Expressive Adjective Formation in Balkan Slavic Languages and Rumanian. *Cinquième Congrès international d'études du sud-est européen: Linguistique — Résumés*, ed. by M. Vukelić, 3. Belgrade: AIESEE Yugoslav National Committee.
- Gołąb, Zbigniew. 1984. *The Arumanian Dialect of Kruševo SR Macedonia*. Skopje: MANU.
- Koneski, Blaže. 1979. *Istorijata na makedonskiot jazik*. Skopje: Detska radost.
- Mufwene, Salikoko. 2001. *The Ecology of Language Evolution*. Cambridge: Cambridge University.

Резиме

Виктор А. Фридман

О ПОРЕКЛУ ФИНАЛНОГ -Е У ОБЛИКУ МНОЖИНЕ ГЛАГОЛСКЕ Л-ФОРМЕ У МАКЕДОНСКОМ: МОГУЋИ КОНТАКТНИ УТИЦАЈИ

Као допринос досадашњој дискусији о узроцима генерализације маркера за множину у македонском језику (надовезујући се на тумачења Конеског и Голомба) аутор разматра факторе који су довели до уопштавања маркера *-e* за множину сва три рода пасивног партиципа у његовој модерној функцији глаголске *л*-форме. Као додатне аргументе у прилог већ постојеће тезе о арумунском утицају на развој ове генерализације аутор види чињеницу да се њен (изворно западномакедонски) ареал углавном подудара са дистрибуцијом *има*-перфекта и да је контакт македонског и арумунског језика у западној Македонији доводио до узајамног позајмљивања аналитичких перфектних конструкција.

БОРИС ХЛЕБЕЦ
(Београд)

„ПРЕДИКАТИВНИ ИНСТРУМЕНТАЛ“ У СВЕТЛУ КОЛОКАЦИЈСКЕ АНАЛИЗЕ

Колокацијска метода може се применити и на везе између лексема када је једна од њих у неком флективном облику. Овде је одабрана колигација глагола и именице, односно придева, у предикативном инструменталу. Проширивши анализу на инструментал основне карактеристике и на алтернативне облике допуна истим глаголима, аутор долази до лексичких дефиниција тих глагола, па затим на основу елемената у дефиницијама закључује о значењима поменутог типа инструментала укључујући и њихову временскостилску вредност.

Кључне речи: колокацијска метода, предикативни инструментал, инструментал основне карактеристике, лексичка дефиниција, сема.

Изванредну анализу инструментала у данашњем српском, односно српскохрватском језику, а и кроз историју, дала је Милка Ивић (Ивић 1954). Тешко да би се њој могло ишта да дода или одузме. Управо због тога што је непревазиђена, ова анализа послужила је нам као извор података и као репер за поновно истраживање једне од бројних функција инструментала, и то тзв. предикативни инструментал, али кроз једну другу призму, помоћу методе коју смо назвали колокацијском (Хлебец 2008). Овом методом могу се прилично прецизно осветлити и колигације (колокације у којима се наводе речи са конкретним морфолошким саставом), као што је веза глагола и именице у инструменталу. Одлучили смо се за предикативни инструментал јер је он данас једним делом у живој употреби а другим архаичан, док је инструментал основне карактеристике, најсличнији предикативном инструменталу — застарео или готово застарео.¹

¹ Милка Ивић каже да је у оквиру инструментала основне карактеристике још увек жив само дистрибутивни тип, као у *иду хиљадама, леће јайтима, леже гомилом* (Ивић 1954: 146). Међутим, пола века после ове тврдње може се констатовати да се и овај тип изобичајно.

Све конструкције с предикативним инструменталом допуштају уместо њега било номинатив било предлошку конструкцију, па ћемо у складу с тим варијантама предикативни инструментал издвојити по следећим групама.

а) (инстр. / ном.)

бити сведоком (*арх.*) / сведок, правом срећом (*арх.*) / права срећа
градити се болесником / болесним / светац / болестан² 'претварати се'
живети животом / живот

звати некога газдом / газда / некрштеним

звати се расом / раса / интелигентним / интелигентан

крстити нешто издајом / издаја

наз(и)вати некога газдом / газда

наз(и)вати се газдом / газда

наћи се увређеним / увређен

остати усамљеним (*арх.*) / усамљен, девицом (*арх.*) / девица

постати кнезом (*арх.*) / кнез, делом (*арх.*) / део наше судбине / најбољим (*арх.*) / најбољи

прозвати некога ветропиром / ветропир

створити се невидљивим (*арх.*) / невидљив / цином

учинити се₁ хришћанином / хришћанин, лепим / леп (тј. 'постати')

б) (инстр. / као + ном.)

представити се мајстором (*арх.*) / као мајстор / марљивим (*арх.*) / као марљив

² Уз *градити се* у значењу које је овде актуелно — 'претварати се', ређи је номинатив именице, док је номинатив придева обичан. Исти је случај и са већином других повратних глагола. Инструментал с именицом уз повратне глаголе као што су *градити се*, *направити се*, *учинити се*₃, *осетити се* и сл., може се схватити као да улази у везу с медиопасивом, тј. да је именица у номинативу у функцији субјекта а не део предиката. Дакле, избегава се *!Градио се / Направио се / Начинио се болесник* или *!Осетио се сужањ*, јер то звучи као да се болесник стварао, а не да се претварао да је болесник, односно да је неко осетио сужња. Овакве појаве као последица избегавања двосмислености нису ствар лексике већ су питање дискурса, те се не одражавају на лексичке дефиниције. Међутим, природно је да се каже *Прави се светица / шерей*, где евалуативна именица наводи на жељено тумачење, што је, опет, ствар прагматике а не лексичке семантике.

Из сличних разлога, у овде актуелном значењу није уобичајена именица као допуна објекту уз глаголе у групи *з*, која следи. Нпр., *Направио је девојчицу несрећницу* протумачило би се као 'Направио је девојчицу која је несрећница' (дакле, *несрећница* као апозитив, а не 'Направио је од девојчице несрећницу'), док је другачије са *Направио је девојчицу несрећну*, јер је то у дистинкцији према *Направио је несрећну девојчицу*.

а) + б) (инстр. / ном. / као + ном.)

направити се мртвим / младићем / мртав / као младић / шерет / као мртав

начинити се мртвим / мртав / као мртавац / као мртав

осетити се / осећати се занемареним / занемарен / сужњем / као сужањ / као занемарен

показати се успешним / успешан / као успешан / јунаком / јунак / као јунак

правити се мртвим / мртав / лудаком / светац / као мртавац / као мртав

учинити се₂ некоме сумњивим / сумњив / лепотицом / као лепотица (‘изгледати’)

учинити се₃ мртвим / мртав / као мртавац / као мртав (‘претварати се’)

чинити се₁ безнадежним / безнадежан / чудагом / чудак / као чудак / као безнадежан (‘изгледати’)

чинити се₂ мудрим / мудар / као мудрац (‘претварати се’)

в) (инстр. / за + акуз.)

именовати некога амбасадором / за амбасадора

огласити₁ нешто неважећим / за неважеће

огласити₂ некога нерадником / за нерадника

окрунити некога краљем / за краља

поставити некога кнезом / за кнеза

прогласити₁ некога витезом / за витеза, листу неважећом / за неважећу, себе краљем / за краља (законито)

прогласити₂ некога непријатељем / за непријатеља, некога неотесаним / за неотесаног, нешто неотесаним / за неотесано, нешто болешћу / за болест, себе краљем / за краља (незаконито)

прогласити се₁ императором / за императора / божанским / за божанског

прогласити се₂ управником / за управника / недодирљивим / за недодирљивог

произвести некога поручником / за поручника

з) (акуз. + инстр. / акуз. + акуз. / од + ген. + акуз.)

направити некога / себе смешним / смешног / будалом / генералом, од некога / себе будалу / генерала

начинити некога / себе успешним / успешног / газдом, од некога / себе газду

створити некога / себе другим човеком / другачијим / несрећног, од некога / себе другог човека

учинити некога / себе уваженим / уваженог / господином, од некога / себе господина, нешто јавним

чинити некога сигурним / сигурног, од некога будалу

д) (инстр. / акуз.)

оставити некога равнодушним / равнодушног, нешто запуштеним / запуштено

ђ) (инстр. / акуз. / као + акуз.)

замишљати некога оронулим / оронулог / као оронулог, нешто оронулим / оронуло / као оронуло

е) (инстр. / као + акуз.)

окарактерисати некога перфидном улицицом (арх.) / као перфидну улицицу

представити некога лепотицом (арх.) / као лепотицу, некога несналажљивим (арх.) / као несналажљивог, нешто немогућим (арх.) / као немогуће

представити се лекаром (арх.) / као лекар, способним / као способан

в) + е) (инстр. / за + акуз. / као + акуз.)

држати некога дивљаком / за дивљака / као дивљака, некога дивљим / за дивљега

изабрати некога кандидатом (арх.) / за кандидата / као кандидата

признати некога сином (арх.) / за сина / као сина

словити филозофом (арх.) / за филозофа / као филозоф

сматрати некога братом / за брата / као брата, некога лудим / за лудога / као себи равног, нешто дужношћу / за дужност / као дужност

ж) (инстр. / у + акуз.)

претворити некога жабом (заст.) / у жабу

претворити се вештицом (заст.) / у вештицу

прометнути се пијанцем (заст.) / у пијанца

Пошто су на основу реакције издвојене групе глагола који могу имати допуну у предикативном инструменталу (групе *a* — *ж*), потражимо шта је заједничко у њиховом значењу. Сви ови глаголи садрже елемент који ћемо назвати 'у виду' у смислу испољавања глаголске радње. На пример, *Назвайши некога лойовом* може се парафразирати као 'узроковати употребом речи да се неко испољи као лопов' и заправо значи 'узроковати да неко буде у виду особе која се назива ло-

иов’, а ова сема присутна је и код свих осталих глагола. Међутим, значењски елемент ’у виду’ има и инструментал основне карактеристике (Ивић 1954: 134–146). По речима Милке Ивић (1954: 153) „у оба случаја инструменталом се открива неко својство субјекта које је о к а з и о н а л н о г карактера“. Стога је потребно утврдити у чему је специфичност предикативног инструментала у односу на овај други.

Погледајмо пре тога која су то општа обележја групе глагола с алтернативним, неинструменталним конструкцијама.³

Сви глаголи у скупини *a* имају поред инструментала алтернативу у виду предикатског номинатива. Номинатив се иконички увек јавља у предикату онда када постоји референцијална једнакост појма у предикату и појма израженог у субјекту исте реченице. Нпр. *Посџала је дирекџтор* (’она’ = ’директор’), *Нашао се увеређен* (’он’ = ’увређен’), *Прави се ѡамешан* (’он’ = ’паметан’, макар привидно), *Учинила му се леџа* (’она’ = ’лепа’, мада привидно), *Предсџавио се као мајсџтор* (’он’ = ’мајстор’); **Он је њу окаракџерисао улиџица* (’он’ ≠ ’улиџица’), **Именовали су га амбасадор* (’они’ ≠ ’амбасадор’). Комплементарно овоме, када једнакост влада између објекта и допуне објекта, обе ове функције биће у истом облику — овај пут у облику акузатива (*Он је њу окаракџерисао као улиџицу*).⁴

Сви глаголи типа *a* имају у дефиницији ’особа₁’ + ’јесте’, што представља формални семантички одраз поменуते чињенице о условима јављања номинатива у предикату.⁵ Међу њима издвајају се као

³ На пример, у групи *a* тражиће се семе које су заједничке за све глаголе, односно ако то није могуће, онда за неке међу њима. Тако је, на пример, очигледно да *звџиџи*, *крсџиџиџи*, *паз(и)вџиџи* и *џрозвџиџи* чине једну подгрупу са заједничким садржајем ’#особа₁# речима узрокује да #особа_{1,2}/нешто# јесте с називом’.

⁴ Наравно, у медиопасивним, као и пасивним конструкцијама појавиће се номинатив тамо где је у активној реченици објекатски акузатив. Нпр. *Пиџа се ѡече* : *Пеку ѡиџу*, исто као *Они се смаџрају као рођаци* : *Смаџрају их као рођаке*. Ово нема значаја за лексичку дефиницију глагола; односно објекатска директива (која се у дефиницији конвенционално представља другим појављивањем знака две „тарабе“, за разлику од субјекатске директиве која је омеђена двема „тарабама“ на почетку дефиниције) у првом се случају, у комбинацији са медиопасивом, јавља у виду номинатива у служби подмета, чиме се постиже посебно граматичко значење.

⁵ Међутим, сема означена као ’особа_{1,2}’ не подлеже овој констатацији. Иако су рефлексивна речца *се*, као у *џрогласиџи се*, и повратна заменица *себе*, као у *џрогласиџи себе*, синонимне, дефиниције глагола *џрогласиџи* (семема и 1 и 2) и *џрогласиџи се* (и 1 и 2) нису исте будући да само у првом случају постоји објекатска директива. Дакле, *Он се окаракџерисао као геније* (слагање са субјектом *он*), али *Он је себе окаракџерисао као генија* (слагање с објектом *себе*). Ово је већ раније запажено: „То не значи да је увек могућа замена [се] заменицом *себе* [...] Глагол у конструкцији са *се* понаша се као непрелазан глагол, док глагол уз *себе* мора бити прелазан, а пошто

посебне подгрупе: *звати*, *крсисти*, *наз(и)вати* и *прозвати* због све-присутног садржаја 'речима узроковати да особа / нешто јесте с називом'. То су „глаголи за називање“ (Чумак 1985, поменуто у Сааведра 2000: 132). Њима следе имена којима неко некога (нешто) назива (*Назвао га је „газда“* или *Назвао га је: газда*), па се назив јавља у номинативу, као алтернативи инструменталу. Те се именице, будући да су због своје метајезичке функције самосталније, као алтернатива инструменталу јављају у облику номинатива и онда када чине допуну објекту (**Он је њу назвао улици*).

У другој подгрупи групе *a* колокације имају значење чињеничног, и садрже еквативну сему 'јесте' непосредно иза субјекатске директиве.⁶ То су (семи)копулативни глаголи: *бити*, *осијати*, *јосијати*, *јоказати се*, *створити се* и *учинити се*₁. Сви они, осим *јоказати се*, осећају се као архаични.

Следеће две подгрупе у оквиру групе *a* чине привативни глаголи који садрже сему 'осећати' — *наћи се*, *учинити се*₂, *осејити се*, *осећати се*, као и глаголи који значе лажно приказивање: *начинити се*, *направити се*, *градити се*, *јравити се* и *учинити се*₃. Формално, у групу *a* спадају и глаголи као *живети* (*живојом* / *живој*), *родити* (*родом* / *род*), *снити* (*сном* / *сан*) или *шећи* (*шоком* / *шок*). Ту се ради о тзв. таутолошком инструменталу, дакле, једној сасвим другачијој врсти инструментала, као у колигацијама *бучаји буком*, *мучаји мучком*, *хучаји хучком*, *јрчаји јрком*, *јоњискиваји њском* (Стевовић 1974: 335). Овде постоји конкуренција прелазног глагола праћена објектом у акузативу и непрелазног глагола с инструменталом.⁷

Глаголи који као допуну могу имати *као* + именица (у групама *b*, *e* и *ђ*) садрже семантички елемент 'изгледа', у смислу утиска који глаголска радња оставља на посматрача.

Глаголи који могу имати као допуну *за* + акуз. (група *в*) садрже сему 'с намером'.⁸ Они међу њима који у дефиницији поред 'с наме-

је себе објекат, облик *себе* носи већу истакнутост и самосталност него *се*“ (Хлебеш 1996: 65). Сема 'јесте' разликује се од сема 'постојати' као у *створити*₂ <#особа# узрокује да #особа/нешто# постоји > (нпр. *Ствара себи нејрилик*). „Један термин [глагола бити] је 'копула', граматичка ознака идентитета, други је глагол који у потпуности врши своју функцију“ (Benvenist 1975: 143).

⁶ В. напомену 4 у вези с термином *субјекатска директива*.

⁷ У енглеском постоји слична категорија, коју чине глаголи *live*, *die*, *sigh*, *dream*, *run*, *sing*, *think*, *fight*, *smile*. И они допуштају истокорену именицу у објекту, који се назива *cognate object*, али се те групе у два језика само делимично подударају.

⁸ Слично каже Николић: „Синтагма Гл + за + А значи да је нешто намењено ономе што значи име у акузативу (*На гробљу ће изнићи цвијеће за далеко неко јоко-*

ром' садрже 'намерно узроковати речима' јесу перформативни: *именовати*, *огласити*₁, *йоставити*, *йризнати* и *йрогласити* (*се*), као и архаизам *огласити*₂ (в. Austin 1962, Остин 1994)⁹.

Групу *г* чине „творачки“ глаголи с елементом 'узроковати да јесте', тј. *направити*, *начинити*, *сйворити*, *учинити*, који као алтернативу имају праћен акузативом генитив са *од* (као одраз семе 'грађа') или, прилично ретко, акузатив. Акузатив без предлога среће се под ставкама *г*, *д* и *ђ*. Ту спадају творачки глаголи, *остйавити* и *замислйаити*.

Група *ж* обједињује глаголе у чијем се садржају јављају семе 'узроковати' и 'облик' пошто сви они ступају у конструкцију *у* + акузатив. Инструментал је уз њих застарео.

Пошто сматрамо да се битни аспекти значења и употребе речи огледају у ваљаним лексичким дефиницијама, настојаћемо да и за глаголе који допуштају допуну у предикативном инструменталу дамо такве дефиниције. Да бисмо до њих дошли, користићемо се поменутом колокацијском методом¹⁰. Ако неки глагол допушта конструкцију с инструменталом и алтернативно с неким другим падежом у предлошкој синтагми, очекујемо да ће и дефиниција тај податак одразити својом формулацијом, будући да синтаксички обрасци такође имају значење, а оно се уклапа у значење лексема које улазе у конструкцију (в. Нлебес 2007).

Применом колокацијске методе дошли смо до следећих дефиниција:

биити <#особа₁¹¹/нешто₁# јесте | особа / нешто / некакав (у виду | особе / нечега)>

љење) или да се нешто намењује да постане оно што значи име са чијим А стоји овај предлог (*Узећу те за вјерну љубовцу*)“ (Николић 1972: 224).

⁹ У групу *в* спада и глагол *објавити* 'прогласити', нпр., *објавити некога йу-полейним / за йунолейног*, али је у том значењу изашао из употребе.

¹⁰ Као што је речено у Хлебес (2008: 67): „Пођимо од било које неименичке лексеми чије нас значење занима, па потражимо њене колокације с именицама [...] Затим на парадигматском плану обратимо пажњу на оно што је у значењу заједничко свим именичким лексемама које су се појавиле као колонице за прву лексему“. Заједнички значењски елемент садржан у више колоница представљен је у дефиницији метајезичком формулацијом која треба да је сажета, једноставна и да што боље одражава садржај елемента.

¹¹ Индекси се односе на референце; појмови обележени истим индексом имају исту референцу, а различитим различиту (мада имају исти лексички садржај). Именички појмови без индекса немају исти лексички појам са различитом референцом или уопште немају референцу. Индекси у заградама показују могућност да појам ентитета буде без референце.

- градийти се** (арх.) <#особа₁# узрокује | да је особа₁ у виду | особе₍₂₎ / нечега | тако да особа₃ погрешно мисли¹² | да особа₁ | јесте | некакава / особа₍₂₎¹³>
- држати** (арх.) <#особа₁# мисли да #особа_{1,2}# изгледа тако | као да јесте | неко / нешто (у виду | некога / нечега), | с намером да нешто закључи о особи_{1,2}>
- замисли** <#особа₁# мисли како #особа_{1,2}# изгледа тако | као да јесте | особа₍₂₎ / нешто (у виду | особе₍₂₎ / нечега / некаве особине)>
- звати** <#особа₁# речима | узрокује да #особа_{1,2}/нешто# јесте некаква / особа (у виду | некаквом / особе) с називом>
- изабрати** <#особа₁# узрокује да #особа₂# јесте | особа / нешто (у виду особе / нечега) с намером да особа₂, а не особе₃, нешто чини | јер особи₁ изгледа да | особа₂ јесте за то добра>
- именовати** <#особа₁# намерно | речима | узрокује да #особа_{1,2}# јесте | особа | с друштвеном улогом₁ (у виду | друштвене улоге₁)¹⁴ с намером да особа_{1,2} врши улогу₁>
- крсти** <#особа₁# речима | узрокује да #особа_{1,2}/нешто# јесте некаква / особа (у виду | некаквом / особе) с називом>¹⁵
- назвати, називати** <#особа₁# речима | узрокује да #особа_{1,2}/нешто# јесте некаква / особа / нешто (у виду | некаквом / особе / нечега) с називом>
- називати се** <#нешто₁# јесте с називом који гласи ... (па је нешто | у виду | нечега)>
- направити** <#особа₁# (намерно) | узрокује да #особа_{1,2}# јесте | некаква (у виду | некаквом / особе) што раније није била (користећи као грађу | особу_{1,2})>

¹² Сема 'мислити' указује на могућност употребе везника *да* после глагола који садржи ту сему.

¹³ У складу с објашњењем датим у напомени 2, на овом месту уз 'некаква' стоји и 'особа', што указује на именицу, мада се у језику као процесу потоња сема не реализује. Ако бисмо овде оставили 'особа', не би се могло објаснити зашто је то учињено у језичком систему.

¹⁴ Сема 'друштвена улога' исти је онај аспект именице која се односи на особу, а који помиње Милка Ивић (Ивић 1980) као „идентификација усмерена на улогу“. Њиме се објашњава дистанца коју говорник заузима када каже *над гробом Бранка* (Радичевића) за разлику од неутралног или присног *над Бранковим гробом*.

¹⁵ Значење глагола *крсти* разликује се од значења глагола *назвати* по томе што *крсти* има примарно значење 'извршити над ким обред крштења' (*Речник Мајнице српске* s. v. *крсти*). На тај начин *крсти* 'назвати' добија специфично рефлектовано значење, под утицајем свог примарног значења (уп. Leech 1990: 16).

- најправити* се₁ <#особа₁# (намерно) | узрокује да | особа₁ | јесте | некаква / особа, што раније није била>
- најправити* се₂ <#особа₁/створење₁# (намерно) | узрокује да | особа₁ / створење₁ | изгледа | у виду | некаквом / особе₍₃₎ / створења₍₃₎ | тако да неко погрешно мисли | да особа₁ / створење₁ | јесте | с некаквом особином / особа₍₃₎ / створење₍₃₎>
- наћи* се <#особа₁# осети | да особа₁ | јесте | некаква (у виду | нечега)>
- начинити* <#особа₁/нешто₁# (намерно) | узрокује | да #особа_{1,2}# јесте | некаква (у виду | некаквом / особе) (користећи као грађу | особу_{1,2})>
- начинити* се <#особа₁/створење₁# узрокује да | особа₁ / створење₁ | изгледа | у виду | некаквом / особе₍₂₎ / створења₍₂₎ | тако да неко погрешно мисли | да особа₁ / створење₁ | јесте | с некаквом особином / особа₍₂₎ / створење₍₂₎>
- огласити*₁ <#особа# намерно | речима | узрокује да #нешто# јесте | некакво (у виду | нечега) с намером | да многи мисле да је то тако>
- огласити*₂ (арх.) <#особа₁# намерно | речима | настоји | узроковати да #особа_{1,2}# јесте | у виду | добре / лоше особе | с намером | да многи мисле о томе каква је особа_{1,2}>
- окарактерисати* <#особа₁# речима | узрокује да #особа_{1,2}/нешто# изгледа тако | као да јесте | у виду | нечега>
- окруити* <#з в а н и ч н а особа₁# намерно | речима / поступком | узрокује да #особа₂# јесте владар с круном (с намером да особа₂ | буде у виду владара с круном)>
- осеити* се, *осећати* се <#особа₁# осети | да особа₁ | јесте | некаква / особа / створење (у виду | некаквом / особе / створења)>
- оставити* <#особа₁/нешто₁# ненамерно | узрокује да #особа₂# јесте | некаква (буде у виду | некакве особине) после нечега што особа₁ / нешто₁ учини>
- остати* <#особа₁# јесте и даље | некаква / особа (у виду | некаквом / особе)>
- показати* се <#особа₁# изгледа | тако да неко мисли | да особа₁ | јесте | некаква / особа (у виду | добре / лоше особине / особе)>
- поставити* <#особа₁# намерно | речима | узрокује да #особа_{1,2}# јесте | у виду | друштвене улоге | с намером да особа_{1,2} нешто ради>
- поставити* <#особа₁# јесте | особа / нешто / некаква (у виду | друштвене улоге / облика), а пре то није била>

- йравийџи се* <#особа₁# узрокује | да особа₁ | изгледа | у виду | некаквом / особе₍₂₎ | тако да неко погрешно мисли да особа₁ | јесте | некаква / особа₍₂₎>
- йредсџавийџи* <#особа₁# настоји | узроковати да #особа_{1,2}/нешто# изгледа | особи₃ | да јесте | у виду | добре / лоше | особе / особи-не>
- йредсџавийџи се* <#особа# речима | узрокује | да особа₁ | да особа₂ | мисли | да особа₁ | изгледа / јесте | у виду | некаквом / особе_(1,3)>
- йреџворийџи* <#особа₁# узрокује да #особа₂/нешто₁# јесте | с обликом₁ | некаквим / у виду₁ | некаквом / особе₃ уместо облика₂ / вида₂>
- йреџворийџи се* <#створење₁# узрокује да | створење₁ | јесте | с обликом₁ | некаквим / у виду₁ | некаквом / створења₍₂₎ / нечега уместо облика₂ / вида₂>
- йризнаџи* <#особа₁# намерно | речима | узрокује да #особа₂# изгледа | да јесте особа (у виду | неке особе) с намером да други то прихвате>
- йрогласиџи*₁ <#з в а н и ч н а | особа₁# намерно | речима | узрокује да #особа_{1,2} /нешто₁# јесте | особа / нешто (у виду | особе / нечега) с намером да други то прихвате>
- йрогласиџи*₂ <#особа₁# намерно | речима | настоји | узроковати да #особа_{1,2}# јесте | у виду | добре / лоше особе | с намером | да други тако мисле>
- йрогласиџи се*₁ <#з в а н и ч н а | особа₁# намерно | речима | узрокује | да особа₁ | јесте | особа / нешто (у виду | особе / нечега) с намером да други то прихвате>
- йрогласиџи се*₂ <#особа₁# намерно | речима | настоји | узроковати | да особа₁ | јесте | у виду | добре | особе | с намером | да многи тако мисле о особи₁>
- йрозваџи* <#особа₁# речима | узрокује да #особа_{1,2}/нешто₁# јесте | с називом (у виду) нечега₁ / особе, а раније није био>
- йроизвесџи* <#з в а н и ч н а | особа₁# намерно | речима / поступком | узрокује да #особа₂# јесте (у виду | особе) с чином | с намером да то други прихвате>
- йромеџнуџи се* (арх.) <#створење₁# узрокује | да створење₁ | јесте | с обликом₁ | некаквим / у виду₁ | некаквом / створења, уместо облика₂ / вида₂>
- словийџи* (арх.) <#особа₁# изгледа | људима који су с намером да суде | о особи₁ | да јесте | некаква / особа (у виду | некаквом / особе)>

- смайрайти** <#особа₁# мисли да #особа_{1,2}# изгледа | некаква | особа (јесте | у виду | особе / нечега / с некаквом особином) с намером да нешто закључи о особи₂>
- сйворийти** <#особа₁# (намерно) | узрокује да #особа_{1,2}# јесте | некаква (у виду | некаквом / особе) (користећи особу_{1,2} | као грађу)>
- сйворийти се** (арх.) <#особа₁/створење₁# узрокује | да особа₁ / створење₁ | јесте | некакво (у виду | некакве особине / створења₍₂₎)>
- учинийти** <#особа₁/нешто₁# (намерно) | узрокује да #особа_{1,2}/нешто₂# јесте | некаква / особа / нешто (у виду | некаквом / особе / нечега) (користећи | особу_{1,2} / нешто₂ | као грађу)>
- учинийти се₁** (арх.) <#особа₁# (намерно) | узрокује да | особа₁ | јесте | некаква / особа, што раније није била>
- учинийти се₂** <#особа₁/нешто₁# ненамерно | узрокује | код | особе₂ | да особа₂ | (погрешно) мисли / осећа | да особа₁ | јесте | у виду | особе₃ / нечега₂ / некакве особине₁ | зато што изгледа | као особа₃ / нешто₂ / некаква особина₁>
- учинийти се₃** (арх.) <#особа₁# намерно | настоји | узроковати | да особа₂ | погрешно мисли | да особа₁ | изгледа тако | као да јесте | некаква / особа₍₃₎ (у виду | некаквом / особе₍₃₎)>
- чинийти** <#особа₁/нешто₁# (намерно) | узрокује | да #особа_{1,2}# јесте | некаква / особа (у виду некаквом / особе) (користећи | особу_{1,2} | као грађу)>
- чинийти се₁** <#створење₁/нешто₁# ненамерно | узрокује | код особе₁ | да особа₁ | мисли | да створење₁ / нешто₁ | јесте | у виду | створења₍₂₎ / нечега₍₂₎ / некакве особине₁ | зато што створење₁ / нешто₁ | изгледа | да је створење₍₂₎ / нешто₍₂₎ | с некаквом особином₁¹⁶>
- чинийти се₂** <#особа₁# узрокује | да особа₁ | изгледа | у виду | некаквом / особе₍₂₎ | тако да неко погрешно мисли да особа₁ | јесте | некаква / особа₍₂₎>

¹⁶ Дефиниције добијене колокацијском методом за сада често морају бити провизорне или непотпуне, али важно је да се тежи томе да не буду произвољне. Њих диктира интуиција компетентног говорника у вези са заједничким значењем групе речи, као и у вези с редоследом сема у дефиницији, и оне ће бити дорађиване у зависности од проширења новим колокатима. Који ће подаци ући у лексичку дефиницију не може се увек установити лако. Потребно је много експериментисати и проширивати поље речи које улазе у истраживање како би се од привремених дефиниција добиле коначне.

Погледајмо сада по чему се глаголи који у својој валенци имају предикативни инструментал, и самим тим сему 'у виду', разликују од осталих глагола који садрже исту сему и који су у ранијој језичкој фази такође имали могућност комбиновања с инструменталом. То су случајеви инструментала основне карактеристике, у који спадају дистрибутивни, апозитивни, компаративни и инструментал обличја (Ивић 1954: 134–146, 259).

У дистрибутивном инструменталу јављају се именице које значе физички вид бројности¹⁷ (попут *јајто*, *гомила*, *хриа*, *хиљаде*; нпр. *Птице греду јајтом* 'Птице иду у јату'). Апозитивни инструментал (нпр. *Дошла је удовицом* 'Дошла је као удовица') тиче се именица које се одnose на особу у виду неке животне категорије или стадијума¹⁸ (*момак*, *младић*, *девојка*, *цура*, *девица*, *удовица*, *невеста*, *роб*, *гости*, *официр*). Инструментал обличја се односи на физички вид испољавања материје¹⁹ (*Киша пада капљицама* 'Киша пада у капљицама'). Компаративни инструментал (нпр. *Увијам ти се змијом око грла*, тј. 'у виду змије' и 'на начин змије') поред 'у виду' садржи сему 'на начин'.²⁰

Према томе, предикативни инструментал се од инструментала основне карактеристике, с којим дели сему 'у виду', издваја додацима: 'мислити' у комбинацији с 'изгледати' (*држајти*, *замишљајти*, *показати се*, *смајрајти*, *чинити се*₁), 'осећати' (неки глаголи у групи *а*), '(речима узроковати да) јесте с називом' (глаголи називања у оквиру групе *а*), '(намерно) узроковати да особа₁₍₂₎ јесте' (*а* и *г*), 'намерно узроковати речима (с намером)' или 'намерно настојати узроковати речима' (тј. лична моћ најчешће остварена перформативним глаголима у групи *в*), 'ненамерно узроковати да особа₂ јесте' (*оставити*; *д*), 'узроковати да особа погрешно мисли' (у групи *а*). Следеће колигације су архаичне: 'особа₁ јесте' (тј. (семи)копулативни глаголи у групи *а*), 'узроковати да изгледа' без 'мислити' или с 'мислити' али не 'погрешно' (у групама *б* и *е*), 'узроковати да особа₁ јесте' (*створити се*, група *а* и *представити се*; *е*), 'изгледати да јесте' (*изабрајти*, *окарак-*

¹⁷ „Број, формација, састав у којем се дати појам јавља“ (Ивић 1954: 138).

¹⁸ „Узраст, професија, чин и сл. датог лица“ (Ивић 1954: 138).

¹⁹ „Вид, облик датог појма“ (Ивић 1954: 138).

²⁰ „[И]сти облик — инструментал — којим се обележава оно у виду чега се дати појам јавља у тренутку вршења [употребљава се] и за то да обележи оно на шта потсећа дати појам у тренутку вршења, тј. оно са чим се врши компарација (*лети ијтицом* = прво: лети у виду птице и на начин птице, као птица; а затим само: као птица)“ (Ивић 1954: 145).

терисајти, њредставајти, њризнајти, словијти; е), док ’узроковати облик’ (ж) повлачи за собом застарелу употребу.

Заједничко је за сва јављања предикативног инструментала да се глаголи којих су они допуне односе на релативно личне и субјективне појаве. Међу њима у живој су употреби значења у којима субјекат спроводи неки облик личне моћи — намерно спроведеним узроковањем, било физички било речима, укључујући и творачке глаголе, затим значење стварања утиска, укључујући и лажно представљање, као и крајње лично значење доживљавања (код глагола осећања и мишљења). Архаична је употреба предикативног инструментала уз *јесам* (= ’особа, јесте’ код (семи)копулативних глагола) и уз глаголе *изабрајти, окарактерисајти, њризнајти, њредставајти* и *словијти*, у којима глаголи садрже ’изгледа да јесте’ (без ’мислити’), а предикативни инструментал је застарео у значењу ’узроковати облик’, што је у односу на остале понајвише објективна радња.²¹

На другој страни, данас застарели инструментал основне карактеристике везивао се за оно што представља радњу у сфери стварног без уплитања субјекта као активног чиниоца. На пример, у *Узео ју је девојком* или *Крв се лије валом* субјекат показује слаб степен утицаја на стање у вези с именицом у инструменталу.

У овом спаривању типова глагола по значењу и типова глагола по временском стилу искристалисала се скала прелазних случајева: од „објективног“ преко „полуобјективног“, па до „субјективног“ инструментала. „Објективни“ инструментал је застарео (тј. инструментал основне карактеристике и предикативни онда када означава промену облика), „полуобјективни“ је архаичан (случајеви предикативног инструментала уз *јесам*²² и уз глаголе с ’изгледа да јесте’ без ’мислити’, а „субјективни“ (тј. сви остали случајеви предикативног инструментала) је у савременом оптицају.

Субјективност као битну карактеристику предикативног инструментала истиче и Милка Ивић: „Може се углавном констатовати да се [предикативни] инструментал употребљава данас највише уз глаголе који значе нетачно или бар сасвим субјективно прида-

²¹ Милка Ивић ово значење, тј. опште значење предикативног инструментала објашњава речима: „Инструментал познат у науци под именом предикативни инструментал обележава шта постаје изванштан појам, какав нов физички, психички или друштвени лик стиче, било стварно, било привидно, у тренутку вршења радње“ (Ивић 1954: 147).

²² И Милка Ивић каже да је инструментал уз *јесам* на пола пута између предикативног инструментала и инструментала основне карактеристике зато што је у функцији дела предиката, а истовремено се односи на постојећи субјекат.

вање, приписивање извесног својства субјекту (напр.: *йраве га лудим, сматрају га лойовом*)“ (Ивић 1954: 158). У случају предикативног инструментала својство субјекта се ствара вршењем глаголске радње (у дефиницијама изражено семом 'узроковати', те отуда већи нагласак на субјективном), за разлику од инструментала основне карактеристике, у коме се својство субјекта само констатује као постојеће у тренутку вршења глаголске радње (Ивић 1954: 147, 261). Осим тога, „[код предикативног инструментала] појам у инструменталу допуњује смисао предиката, претставља његов обавезни саставни део, док [код инструментала основне карактеристике] таква семантичка повезаност између предиката и појма обележеног инструменталом не постоји“ (Ивић 1954: 147). Ова је појава, по нашем мишљењу, језички мотивисана и природна последица чињенице да оно што се доживљава као објективно, као постојеће изван мисаоног и осећајног света живог субјекта, има когнитивно већу самосталност него када се ради о поимању личних појава, којима је потребна допуна.

Један други истраживач који је овој теми посветио пажњу, Димка Сааведра (2000) негде наслућује а негде превиђа разлике у рекцијским варијантама једног истог глагола. Она исправно констатује да су „семантички [...] разлози изгледа ојачали у језику позиције номинатива код предикатива за глаголе 'постати, остати' и у готово свим случајевима актуелног квалификатива — то је семантика реално постојеће особине или стања“ (Сааведра 2000: 140). Такође, она каже да Иво Андрић доследно спроводи разлику у падежној конкуренцији у смислу следећег: „Када стање које је у реченици изражено у стварности није такво каквим га субјекат сматра, писац употребљава инструментал [...] Међутим, када аутор не пориче као неистинито неко стање, он употребљава номинатив + 'као'“. С друге стране, Сааведра сматра да писци попут Меше Селимовића и Данила Киша не праве никакву разлику у том погледу (Сааведра 2000: 135). Ми сматрамо да се увек када је употребљен инструментал мало више истиче манифестација глаголске радње (због семе 'у виду'), а када је употребљен везник *као* + номинатив / акузатив незнатно је већи нагласак на утиску који радња оставља. Фокус при језичкој реализацији неке лексеме јесте на једном од елемената лексичке дефиниције у зависности од морфолошког облика који је говорник одлучио да употреби, али (вероватно, осим ако то није у дефиницији назначено заградама) и све друге семе су активирани истовремено, па су разлике танане. Исто тако, не изгледа нам прихватљиво гледиште по коме се инструментал губи услед тенденције ка аналитичности (Сааведра 2000: 141). Уз *осећивши*

се, осећајти се инструментал је новија појава, ако се може судити по подацима из *Рјечника хрвајскога или српскога језика* ЈАЗУ, где нема ниједног примера с таквом колигацијом, и из једнотомног *Речника српскога језика*, где се наводи само пример с инструменталом.

Литература

- Austin, J. L. (1962). *How to Do Things with Words*. Oxford / New York: Oxford University Press.
- Benvenist, E. (1975). *Problemi opšte lingvistike*. Beograd: Nolit.
- Ивић, М. (1954). *Значења српскохрвајског инструменшала и њихов развој*. Београд: Научна књига.
- Ivić, M. (1986). „On referential strategies: genitivization vs adjectivization in Serbo-croatian“. *Linguistische Arbeitsberichte* 54/55, 23–27.
- Leech, G. (1990). *Semantics. The Study of Meaning*. Harmondsworth: Penguin.
- Николић, Б. (1972). „Основне значењске категорије српскохрватских падежа у светлости Белићеве синтагматике“. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 38/3–4, Београд, 215–233.
- Остин, Џ. Л. (1994). *Како деловајти речима*. Нови Сад: Матица српска.
- Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.
- Речник српскохрвајскога књижевног језика*. Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976.
- Сааведра, Д. (2000). „Конкурентна падежних конструкција код предикатива у саставу именског предиката“. *Научни састајник слависта у Вукове дане* 29/1, Београд, 131–141.
- Стевовић, И. (1974). „Безлично предикативно име“. *Анали Филолошког факултета* 11, Београд, 319–355.
- Хлебџ, Б. (1996). „Прилог разумевању значења речце *се*“. *Српски језик* 1–2, Београд, 65–69.
- Нлебес, В. (2007). *English Semantics*. Belgrade: Čigoja.
- Хлебџ, Б. (2008). „Колокацијска метода семантичке анализе (на примеру именице *јајзња*)“. У: *Семантичка истраживања српског језика*, М. Радовановић и П. Пипер (ур.). Београд: Српска академија наука и уметности, 65–80.
- Чумац, В. (1985). *Типологија сказуемого в сербохрватском и восточнославянских языках*. Київ.

S u m m a r y**Boris Hlebec****PREDICATIVE INSTRUMENTAL IN THE LIGHT
OF COLLOCATIONAL ANALYSIS**

Primarily on the basis of the material provided in a monograph by Milka Ivić, the author has aimed at highlighting the meanings of the so-called predicative instrumental and instrumental of basic characteristics (both used as predicative complements) from a new perspective. To this purpose he has applied his developing collocational method, which leads to controlled lexical definitions. The conclusion is that both types of instrumental share the same 'u vidu' ('in manifested form'), while the difference lies in the degree of subjectivity expressed by the verb. Namely, the former, being relatively subjective, is mainly in current usage, while the latter is obsolete due to its relative objectivity. Archaic usages of the former are midway between the two poles, i. e. semi-objective. The article reaffirms the results in Milka Ivić's famous study done half a century ago.

БРАНКИЦА ЧИГОЈА
(Београд)

О НАДГРОБНОМ НАТПИСУ МАРИНЕ ВИТОСЛАВЕ (1374)

*Жена стоји као кайија, на излазу,
као и на улазу света.*

Иво Андрић

У овом раду наводи се опис надгробног натписа Марине Витославе, који се налази у припрати Дечанске цркве, његово најновије издање упоређено са старијим издањима, транскрибован и транслитерарни текст, као и језички осавремењен текст.

Кључне речи: надгробни натпис, ћирилички запис, транскрипција, транслитерација, издање текста, правопис.

Натпис Марине Витославе налази се у припрати Дечанске цркве посвећене Христу Спасу (Исусу Христу Пантократору).¹ Дечански храм, задужбина краља Стефана Уроша III Дечанског јединствен је у српској култури средњег века по много чему. Ово велелепно здање, једна је од највећих црквених грађевина средњовековне Србије, за коју народни певач каже да га ктитор гради: „На лепоту да је лепше нема / у висину да је више нема ...“, „од мермера камена“.² Издаја се међу српским средњовековним црквама по својој градитељској сложености, по романичким и готичким елементима који се прожимају са византијским православљем.³ Цркву су живописали најбољи живо-

¹ Гордана Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Историјски институт САНУ, Београд 1974, стр. 80, бр. 67 (са наведеном старијом литературом); Даница Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Дечанима. — Дечани и византијска уметност средином XIV века*. Међународни научни скуп поводом 650 година манастира Дечана, САНУ, Научни скупови књ. XLIX, Одељење историјских наука, књ. 13, Београд 1989, 225-235.

² Владимир Бован, *Народне песме о зидању манастира Дечана. — Дечани и византијска уметност средином XIV века*, Београд 1989, стр. 440.

³ Слободан Милеуснић, *Водич кроз манастире у Србији*, Српска књижевна задруга, Београд 1995, стр. 134.

писци Душановог царства у периоду између 1334. и 1350. године. У довршењу ових послова значајну улогу имао је Ђурђе Остоуша Пећпал, чији је гроб смештен у припрати цркве заједно са гробовима (његове?) жене Марине Витославе и Иваниша Алтомановића, нећака кнеза Лазара (Милеуснић 1995: 131). Не само по скулптури, по фреско сликарству, по натписима на фрескама, по ризници богатој иконама и уметничким предметима, већ је овај манастир значајан и по збирци рукописних и старих штампаних књига (од XIV до XIX века) које су му припадале. За историју српског језика и српске средњовековне писмености Дечански храм сачувао је посебно значајне споменике, и то: Дечанске хрисовуље⁴ и четири ћирилска натписа у камену. Један од њих је ктиторски — Натпис протомајстора фра Вите (1335. г.)⁵, а три су надгробни: натпис Марине Витославе (1. април 1374)⁶, натпис Ђурђа Остоуша Пећпала (3. септембар 1377)⁷ и Иваниша Алтоmano-

⁴ О значају Дечанских хрисовуља, као и старију историјску литературу уп. Милица Грковић, *Дечанска хрисовуља — најпотпунија српска повеља. — Дечани и византијска уметност средином XIV века*, Београд 1989, стр. 15–19; Павле Ивић — Милица Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976; Павле Ивић, *Сјудује из српске средњовековне писмености*, Целокупна дела VI, Сремски Карловци — Нови Сад 2008.

⁵ В. Петковић — Ђ. Бошковић, *Манастир Дечани I* (1941); Гордана Томовић, *Морфологија ћирилских натписа на Балкану*, стр. 54, бр. 33; Милан Ивановић, *Ћирилски епиграфски споменици*, Народни музеј, Београд 1984, стр. 9, бр. 9; Бранкица Чигоја, *Траговима српске језичке прошлости*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд 2006, стр. 111–119.

⁶ В. Петковић, *Портре једнога Властелина у Дечанима. — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 13, св. 1–2, Београд 1933, стр. 95–101. Аутор је у овом раду први изнео претпоставку да је Ђурђе Остоуша Пећпал „био велики ктитор Дечана, те је због тога његов гроб нашао места у припрати Дечанској“. О његовој личности има мало података. Зна се да је припадао угледној Хумској породици (Поповић 1989: 233). Слободан Милеуснић наводи да је „значајну улогу у довршењу ових послова (око изградње храма) имао Ђурђе Остоуш Пећпал, чији је гроб у припрати, заједно са гробовима његове жене Витосаве ...“ По Милеуснићу, Браико Пећпал и Ђурађ Пећпал (чији се гроб налази у припрати) били би исто лице, што нам изгледа нереално с обзиром на чињеницу да није уобичајено да се исто лице именује једном именом а други пут надимком. Уп. Милеуснић, *Водич кроз манастире у Србији*, стр. 131. Текст натписа објавили су у новије време Г. Томовић, *Морфологија*, стр. 80–81, бр. 68; М. Ивановић, *Ћирилски епиграфски споменици*, стр. 10, бр. 3; Даница Поповић, *Средњовековни надгробни споменици* (уз текст натписа даје и цртеж натписа), а о роду Пећпала упућује на литературу у намени 54 на 233. страници.

⁷ У старијој литератури о натпису је писао В. Петковић, *Портре једног властелина у Дечанима*, где је изнео претпоставку да су исто лице Марина Витослава из дечанског натписа и Марина Витослава сахрањена у Бањи код Прибоја око XIV века. Даница Поповић указује на чињеницу да се не ради о истој личности (уп. *Средњовековни надгробни споменици у Дечанима*, стр. 234, напомена 57); уп. и М. Шаkota, *Прилози познавању манастира Бање код Прибоја. — Саопштења Завода за заштити*

вића, унука деспота Иваниша а нећака кнеза Лазара (1372–1389)⁸. У Дечанској цркви су, осим поменутих, биле сахрањене и друге личности о којима се данас ништа не зна, али о чему сведоче остаци надгробних плоча искоришћених за попличавање пода у североисточном делу травеја припрате (Поповић 1989: 234).

Претходна три натписа, заједно са овим плочама, сведочанство су о новој појави сахрањивања властеоских породица у владарској задужбини, унутар храма. Наиме, у Душаново доба припадник властеле добио је право да се сахрани у цркви и за то му је дато место у припрати. На тај начин, простор у припрати и са властеоским гробовима добија обележја породичне капеле, које су биле честа појава у црквама Запада, али нису биле уобичајене у српској средини (Поповић 1989: 323). И по овом обележју дечански храм јединствен је међу српским средњовековним црквама.

Натпис Марине Витославе једини је међу дечанским а и један од малобројних надгробних споменика посвећених женама. Такви натписи подизали су се у средњем веку женама владара или угледних властелина, њиховим ћеркама, ближим сродницама или заслужним монахињама.⁹

Овај текст натписа има сасвим уобичајену формулу. На првом месту наводи се да је 1374. године месеца априла (1) „преставила се“ раба божија Марина, чије је име (световно) Витослава. Затим се, слично као и у повељама, наводе њене титуле (интитулација)¹⁰ које замењују сроднички називи изнети хронолошким редом: а) *кћи* Угљеше Ненадића, б) *сестричина* Оливера деспота, в) и најзад, *жена* Брајка Пећпала.

Споменика културе Србије IX, Београд 1970, стр. 44–45; Г. Томовић, *Морфологија*, стр. 80, бр. 67; М. Ивановић, *Ћирилски епиграфски споменици*, стр. 9, бр. 2.

⁸ Натпис Иваниша Алтомановића нема уклесану годину смрти, „али се, због помена кнеза Лазара, она може датовати у године његове владавине, између 1372. и 1389“ (Поповић 1989: 234).

⁹ Међу најстарије сачуване српске средњовековне надгробне натписе овога типа спадају: надгробни натпис рабе Анастасије из Студенице (XIII в.) и натпис Марије Девице (11. III 1231) из Видоштака код Стоца (Чигоја 2008: 38–40), као и натписи монахиње Марте (око 1330. г.), госпође Данице (1337), Марије Палеолог (1355), госпође Каталене (1349–1363), Јерине (28. јули 1362), Ратославе, супруге жупана Алтомана (1366–1371), Марине Струје (2. март 1371), Марије Велиславе (28. септембар 1372), Полихраније Радаче (1383–1391) и др. (уп. Гордана Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, 1974, III, Хронолошке табеле I–XXIII).

¹⁰ Уп. Б. Чигоја, *Најстарији српски ћирилски натписи*, стр. 137–140.

Текст натписа:

† в[ъ] лѣт[о] љ. ѿ п. в. м[ѣсе]ца априла [а]
 прѣстави се рава в[о]жна Марина зо |
 в[о]мь витослава дѣци ѿгеше | ненадикѣ
 и сестрична | оливера деспота | а жена
 браика пек'пала и зде ки кст гробъ
 да кто прочте, р[ъ]ц[и] в[ог]ь да ю
 прости въ вѣки ам[и]нь.

РАНИЈА ИЗДАЊА

Јуришић 1852: 21 (уместо и зде естѣ — и зде ки кстѣ, уместо ганџара 31 треба априла [а], уместо Драгина — Марина, Ненадака — Ненадикѣ, Оливере — Оливера, рече — р[ъ]ц[и]); Миклошич 1964: 184 (уместо ганџара. ља треба априла [а], Драгина — Марина, Оливере — Оливера, рече — р[ъ]ц[и], богъ да прости — Богъ да ю прости); Стојановић 1982: 46 (уместо ганџара. љ. ѿ, треба априла [а], престави — прѣстави, Драгина — Марина, Оливере — Оливера, Бранка — Браика, рече — р[ъ]ц[и], Богъ да прости — Богъ да ю прости); Гиљфердинг 1873: 132 (уместо ганџара треба априла, Драгина — Марина, Оливере — Оливера, ѿ екпала (?) — пек'пала, ѣстѣ — кстѣ, рече — р[ъ]ц[и], и бѣ да прости — Б[ог]ь да ю прости); Томовић 1974: 80 (уместо р(ъ)ц(е) треба р[ъ]ц[и]); Ивановић 1984: 9 (уместо Бранка треба Браика, р(ъ)ц(е) — р[ъ]ц[и]); Поповић 1989: 234 (уместо Бранка треба Браика, р(ъ)ц(е) — р[ъ]ц[и]).

Скраћено писање: мѣца, бѣжа, рѣ, бѣ горе је донето разрешено: м[ѣсе]ца, в[о]жна, р[ъ]ц[и], в[ог]ь.

У три речи на натпису јављају се слова натписана изнад речи: р у априла, а у речи зде, ст речи кст.

Овде бисмо указали на чињеницу да се у натпису Марине Витославе употребљавају два облика слова и, и то: и (само једном у речи априла) и са косом пречкицом по средини — облик данашњег слова и (у речима: прѣстави се, и, кн, прости, вѣкн). Гордана Томовић наводи да се овакав облик слова и (са вертикалном цртицом преко водоравне линије, као у нашем натпису) јавља прво на натписима из Бугарске средином XIII века, да би у првој половини XIV столећа постало уобичајено у скоро свим натписима. Такође, она констатује да се овај облик јавља ређе од средине XIV до почетка XV века (Томовић 1974: 20). У натпису Марине Витославе слово и (= и) са водоравном пречкицом представља преовлађујући облик, због чега смо се определили да име Браико не читамо као Бранко (уп. ранија издања).

Слово и у натпису Марине Витославе има облик данашњег слова н, а слово н има средњу косу црту (с лева на десно) као у латиници N. Та црта је у овом натпису преломљена (уп. цртеж у прилогу). Овакав облик слова N јавља се на епитафима још од XI века, често се среће, и траје све до средине XV века (Томовић 1974: 21). У свим случајевима доследно је употребљен облик слова N са преломљеном пречкицом која се спушта *марина, ненадикта, сестрична, жена, ам(и)нь*.

У навођењу дана у месецу априлу постоје неслагања (уп. Миклошич и новија литература). Наводи се као датум *л̄а* (31) или *а̄*. Пошто се на фотографији и на цртежу може уочити да су под титлом оба слова (*л̄а* = 31 Томовић 1974: 80; Поповић 1989: 232), требало би прочитати 31. Томе се противи чињеница што април има тридесет дана.

Транскрибован и транслитериран текст овог записа гласи:

Вь лѣто 1374, месеца априла 1, престаџи се раба Божија Марина, зовом Витослава, дьшти Угљеше Ненадића и сестрична Оливера деспота а жена Брајка Пећпала. И зде јеј јест гроб, да кто прочте, рьци: „Бог да ју прости вь веки. Амин“.

Језички осавремењен текст овог записа гласи:

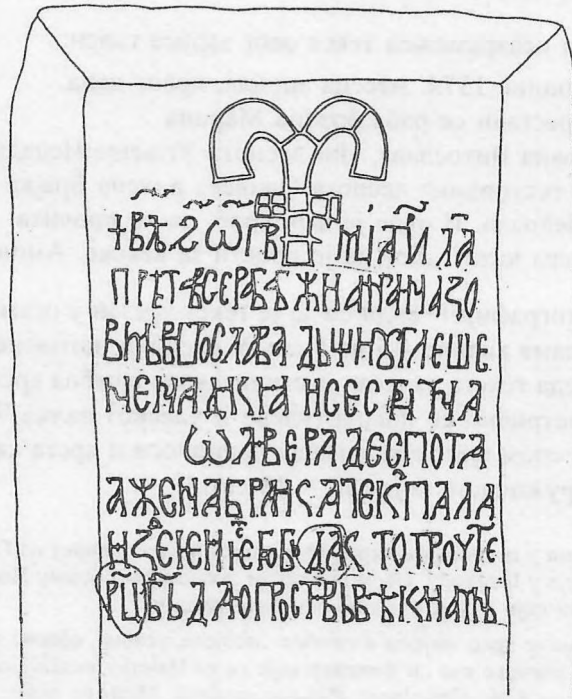
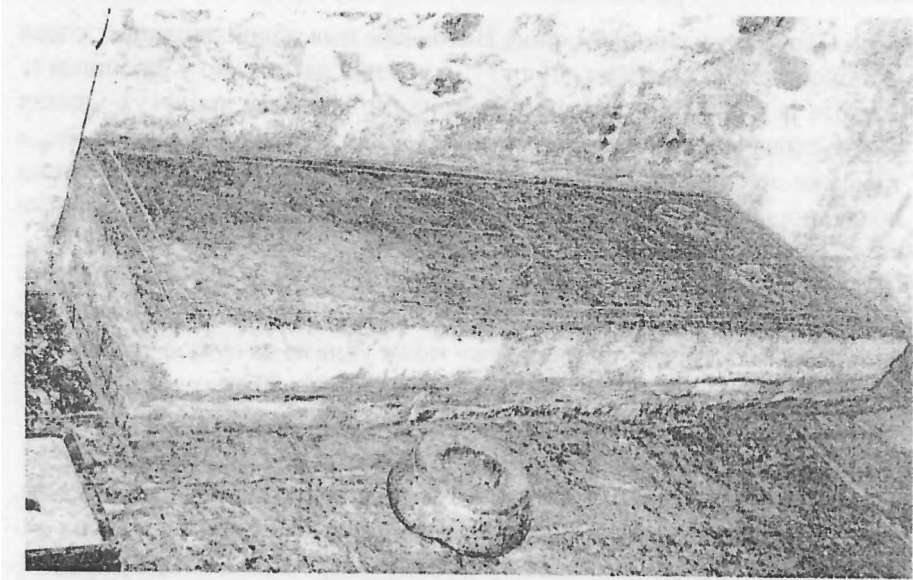
Године 1374, месеца априла, првог дана,
престаџи се раба божија Марина
звана Витослава, кћи деспота Угљеше Ненадића
и сестричина деспота Оливера а жена Брајка
Пећпала. И овде је њен гроб, да ко прочита,
нека каже: „Бог да је прости за векове. Амин!“

На фотографији¹¹ види се да је текст урезан у осам редова бројним лигатурама висине 4,5 до 5 cm. У средини натписног поља и изнад првог реда текста уклесан је стилизовани симбол крста из кога израста и симетрично се повија (улево и удесно) палма.¹² Символици *нашйиса* и лепом његовом изгледу доприноси и врста камена (бреча) љубичасто-ружичасте боје (50 × 48 cm).¹³

¹¹ Дајемо у целости фотографију натписа према одливку из Галерије фресака Народног музеја у Београду. Овом приликом захваљујемо Бојану Поповићу, историчару уметности који нам је уступио ову фотографију.

¹² Палма је дрво живота и симбол „побједе, успона, обнове и бесмртности“. Она има исто значење као „и шимшир који се на Цвјетну недељу сади на гробове“ (Jean Chevalier — Alain Gheerbrant, *Рјечник симбола. Мифови, снови, обичаји, гесте, облици, ликови, боје, бројеви*, Јесенски и Турк, КИЦ, Загреб 2007, 509).

¹³ Милан Ивановић, *Тирилски епиграфски споменици*, стр. 9, бр. 9.

Надгробна плоча Марине Витославе (Поповић 1989 сл. 10).

У погледу правописа у тексту су употребљене графеме, прејотовани вокали (ѡ, љ, љ) којима се одликовао рашки правопис, и то у оним речима у којима је ту позицију требало означити али недоследно: в(ѡ)жиа, ки, кет, ю. Графема којом се означава сугласник „ћ“ такође је написана у традицији рашког правописа помоћу слова к у комбинацији са прејотованим вокалом ѡ (у означавању патронимика *Ненадикѡ*), или само помоћу слова к са пајерком (*Пек(ѡ)пала*). Слово танко јер (ѡ) употребљава се у примерима: зов(ѡ)мъ, грѡвъ, ам(и)нъ, въ, дъци. Обележавање датума изведено је на византијски начин, словима под титлама у значењу бројева (Ϡ Ϟ Π Ε 6882 = 1374).

Сугласник љ означава се са л, иако је било услова да се настала гласовна секвенца „ље“значи комбинацијом слова л са прејотованим вокалом љ (*ѡглеше*). Ту писар (клесар?) није доследно применио рашку норму. У овом, релативно кратком натпису употребљено је пет личних имена и два патронимика (*Ненадикѡ*, *Пек(ѡ)пала*). Два су имена хришћанског календара (*Марина*, *Ѕливер*),¹⁴ а једно чак представља хи-

¹⁴ Женско име *Мари́на* потврђено је у *Рјечнику хрвајскога или српскога језика*, ЈАЗУ, књ. VI, Загреб 1904–1910, стр. 476.

покористик (Браико).¹⁵ За најранију потврду женског народног имена Виотослава, Даничић и Миклошич наводе текст овог натписа.¹⁶

У синтагми „зде ки кет грѡвѣ“ употребљен је стари облик заменичке форме у дативу јединине женског рода (ки = јој). Сачуван је и стари облик заменице *кѡ* (< кѡто) са неизвршеном метатезом.¹⁷

Скраћеница под титлом *рѣ* углавном је још од најстаријих издања овог натписа разрешавана у облику презента рече, р(ѣ)ц(ѣ), а заправо се ради о старом облику 2–3. л. јединине императива (р[ѣ] ц[и]).¹⁸

У овом кратком надгробном натпису од педестак речи чувају се драгоцени трагови развоја српског језика, његове писмености и народне историје шест дугих векова. Овај мали рад скромни је прилог чувању те успомене.

Литература

- Белић 1999: Александар Белић, *Историја српског језика, Изабрана дела* 4, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Бован 1989: Владимир Бован, Народне песме о зидању манастира Дечана. — *Дечани и византијска уметност средином XIV века*, Београд, 437–445.
- Гилџфердинг 1873: А. Гилџфердинг, *Собрание Сочинений, том III*, С. Петербург.
- Даничић 1863: Тура Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских I–II*, у Државној штампарији, у Биограду.
- Ђорђевић 1975: Петар Ђорђевић, *Старословенски језик*, Матица српска, Београд.
- Грковић 1989: Милица Грковић, Дечанска хрисовуља — најпотпунија српска повеља. — *Дечани и византијска уметност средином XIV века*, Београд, 15–19.
- Ивановић 1984: Милан Ивановић, *Ђирилски епиграфски споменници*, Народни музеј, Београд.
- Ивић–Грковић 1976: Павле Ивић — Милица Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад.

¹⁵ Име Браико изведено из истог корена (у форми Браѣ) појављује се и на натпису требињског жупана Грда с краја XII века (1173–1189) (Чигоја 2008: 22).

¹⁶ Име *Витослава* садржи и надгробни натпис из манастира Бање код Прибоја. Овде се ради о надгробној плочи госпође Витославе, кћери војводе Младена и жене жупана Алтомана, који се датира у периоду између 1366. и 1371. г. (Ивановић 1984: 12). У старијој литератури (уп. В. Петковић, *Портре једног властелина ...*, стр. 99) наводи се претпоставка да је Марина Витослава из Дечана исто лице које се јавља и на надгробном натпису у манастиру Бањи, Прилози познавању манастира Бање код Прибоја. — *Саопштења IX*, Београд 1970, стр. 44–45, што је већ речено у напомени 7.

¹⁷ Облици *ѡко* и *ниѡко* употребљавају се још увек у XV веку, иако се већ тада јављају примери облика *ко* (Белић 1999: 233).

¹⁸ Уп. Николић 2002: 183–184.

- Ивић 2008: Павле Ивић, *Сљудије из српске средњовековне писмености*, Целокупна дела VI, Сремски Карловци — Нови Сад.
- Јуришић 1852: Г. I. Јуришић, *Дечански њрвенац*, Нови Сад.
- Миклошич 1964: Franc Miklosich, *Monumenta Serbica*, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz, Austria.
- Милеуснић 1995: Слободан Милеуснић, *Водич кроз манастире у Србији*, Мала библиотека Српске књижевне задруге, Београд.
- Младеновић 2003: Александар Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Чигоја штампа, Београд.
- Младеновић 2007: Александар Младеновић, *Повеље и писма десјоша Сјефана*, Чигоја штампа, Београд.
- Николић 2002: Светозар Николић, *Старословенски језик I*, Трешник, Београд, 2002.
- Петковић 1935: Владислав Петковић, *Портре једног Властелина у Дечанима. — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 13, св. 1–2, Београд, 95–101.
- Петковић–Бошковић 1941: Владислав Петковић — Ђурађ Бошковић, *Манастир Дечани I*, Београд.
- Поповић 1989: Даница Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Дечанима. — Дечани и византијска уметност средином XIV века*, Београд, 225–235.
- Рјечник хрватскога или српскога језика*, ЈАЗУ, књ. VI, Загреб 1904–1910.
- Стојановић 1982: Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и написи I*, Фото-типско издање књ. 4, Београд.
- Томовић 1974: Гордана Томовић, *Морфологија ћириличких написи на Балкану*, Историјски институт САНУ, Београд.
- Чигоја 2006: Бранкица Чигоја, *Траговима српске језичке прошлости*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд.
- Чигоја 2008: Бранкица Чигоја, *Најстарији српски ћирилички написи*, Чигоја штампа, Београд.
- Шакота 1970: Мирјана Шакота, *Прилози познавању манастира Бање код Прибоја. — Саопштења Завода за заштитиу сјоменика културе Србије IX*, Београд, 18–46.
- Chevalier–Gheerbrant 2007: Jean Chevalier — Alain Gheerbrant, *Рјечник симбола. Митови, снови, обичаји, гесте, облици, ликови, боје, бројеви*, Јесенски и Турк, КИЦ, Загреб.

Резюме**Бранкица Чигоя****О НАТПИСИ НА МОГИЛЬНОЙ ПЛИТЕ МАРИНЫ ВИТОСЛАВЫ (1374)**

В настоящей статье автор описывает кириллическую надпись на могильной плите Марины Витославы, находящейся в припрате церкви Христа Спаса (Иисуса Христа Пантократора) в монастыре Високи Дечани. Автор сравнивает новейшее издание этой надписи с предыдущими ее изданиями и приводит текст надписи в транскрипции, транслитерации, а также на современном сербском языке.

МИЛАН ШИПКА
(Сарајево)

ФРАЗЕМИ С ЛЕКСЕМОМ ОБРАЗ

Лексема *образ* има посебно место и значење у фразеологији српског језика. Фраземи као што су *немајти образа, погазијти образ, бацајти образ, чувајти образ, осветлајти образ, остајти чиста образа* и многи др. слични њима специфични су и по начину настанка, и по структури, и по значењима, која упућују на моралне вредности и реакције, као што су част, поштење, стид, срам и сл. У овом раду анализира се та скупина фразема, при чему се посебна пажња посвећује њиховом настанку и семантичким везама са именицом *образ*, која је главни и неизоставни део тих фразема.

Кључне речи: фразеологија, настанак фразема, психо-физиолошки фактори, моралне вредности, значења.

1. Именица *образ*, ако се занемаре нека старија значења, која су се некад давно употребљавала у црквенословенском ('узор', 'пример'), или се јављају још само у књижевним делима неких старијих писаца ('изглед', 'лик' и сл.), у савременом српском (и / или хрватском) језику значи: 1. „једна страна лица; лице“ и 2. „фиг. част, поштење; понос; осећање стида“ (РСМС III 1969: 876-877).

1.1. Уз одредницу *образ* у управо цитираном извору наведен је и већи број фразема с објашњењем њихових значења. Ту стоји:

„Изра. бацити, метнути ~ под ноге; изгубити, погазити ~ *изгубити часи, пошћење*; бити дебелих образа *немајти осећања часи и достојанства, немајти стида ни срама*; имати образа ((у)чинити *нешто*) *смејти, усуђивати се*; немати ни стида ни образа *бити бесидан, дрзак, безобразан*; немати образа *бити непоштен, немајти осећања часи*; образ је, ред је *часно је, пошћено је*; (о)каљати, (о)црнити ~ *(из)губити часи, пошћење*; осветлати ~ *остајти се неким часним делом, учинити нешто чиме се може поносити*; пао нам мраз на ~ *осрамотили смо се*; појури му крв у образе, пошла

му ватра уз образ *поцрвенео је нагло услед каквог узбуђења; ударити коме на образ нанети увреду, повредити чију част; узети образ (коме) обешчасити, осрамотити (кога); црн ти образ био! њсовка: срам те било, ситиди се; човек мека образа мек, њоуситљив човек; човек од образа, човек чиста образа часитан, њошитен човек, човек добра гласа и имена; човек црна образа срамотан човек“ (н. д.: 877).*

Још више података о значењима именице **образ** (укупно 9, међу којима и два већ цитирана савремена значења те лексеме), као и велики број израза, углавном фразема, укључујући и локалне, покрајинске, датих уз ту одредницу, може се наћи у Речнику САНУ. Ту су, с ознаком „изр.“ (изрази), наведени ови фраземи:

„... **бацати се на нечији образ** покр. *вређати или клеветати некога; бити дебела образа, имати дебео образ (образ као опанак, ђон и сл.) бити безобзиран, безобразан; (бити) мека образа бити њоуситљив, наиван, добар и сл.; бити некоме при образу покр. њицаити се нечијег њошитења, част; гледати некоме на образ ослањати се на нечију увиђавност, њошитење, очекујући исцрпни њоситијак; донети образ на место покр. њовраити изгубљену част, углед; за образ пришивати (некоме) покр. грдити, њонижавати (некога); запалити образ(е) некоме 1) њоситидеити, осрамотити, обрукаити некога ... 2) наљуити, расрдити; застидети образ (некоме) покр. њоситидеити, застидеити некога; имати образа (обично у упитним, ускличним или одричним реченицама) усудити се, усудити се на неки њоситијак, мада су њај или ранији њоситијци доитичне особе суйроитни схватињау морала, част, њошитења и сл. онога који о њоме говори; лијечити образ (ијек.) покр. храбрим, јуначким делом, њодвигом скидаити њагу с имена, врађати изгубљену част; ~ ми (ти и сл.) тоне под очи покр. осећам (осећаш и сл.) ситид, срамоту; оде образ осрамотити се, обрукаити се; (о)прати (умити) образ скидаити, скинуити њагу с имена, врађати, њовраити изгубљену част, углед, достојанство; осветлати (обелити, осветлити) образ њредсавити се, њоказати се у најбољем светлу, својим њошитењем, усидехом, знањем, њодвигом и сл.; дойриносећи угледу, слави својој и својих (у широком смислу); отворити образ покр. в. (о)йрати (умити) образ; паде (пао и сл.) му и сл. мраз на образ в. мрз (изр.); плунути у образ (некоме) 1) врло озбитно увредити некога ... 2) њочинити дело које шкоди нечијој част, угледу и сл.; попарити образ (некоме) покр. осрамотити, обрукаити (некога), с(а) образом (понекад с придевом: белим, светлим и сл.) часно, њошитено, с добрим резултатом, с усидешно обављеним њослом и сл.; светао (чист, бео и сл.) образ неукаљана част, бесидрекор-*

но поштенје, непољубан, неодржан углед; светлати образ (некоме) поштенствати или увећавати нечију углед, служити некоме на часи; ударити, ударати (насрнути, насртати и сл.) на образ (по образу, уз образ, у образ) (некоме) увредити, вређати нечију част речима или поштенством; узети, узимати ((у)красти и сл.) образ (некоме) поштенствати, понижавајући, (о)срамотити, (о)брукајући (некога); у њега (њих и сл.), његов и сл. је образ под табаном (под ногама) покр. живејати непоштенствено, нечасно, неморално (обично у односу према женама); у образ покр. 1) казати, викнути и сл. у лице, непосредно, отворено ... 2) (некоме) непосредно испред неког, пред носом, испред носа да се према додичној особи изражава зловоља, неодобљавање или сл.; у образ не може стати покр. осећање чести не дозвољава; ((у)прљати, (о)црнити, (о)каљати и сл. образ (образа) (некоме, нечију) (у)чинити да се неко стиди, нанети, наносити некоме (кад нема дојуне: себи) срамоту, љазу неким ружним поштенством; цвијеће ти (вам и сл.) на образ (по образу)! ијек. покр. частан, честити био (часни, честити били); црн образ укаљана, изгубљена част, углед; црн ти (му, јој, вам и сл.) образ! покр. срам (стид) ти (га, је, вас и сл.) било!“ (РСАНУ XVI: 400–403).

Има још доста оваквих фраза. У цитирана два општа лексикографска извора није, нпр., наведен један од најчешћих и најпознатијих: чувати образ, који је регистровао најобимнији фразеолошки речник српског језика (Матешкић 1982: 403), с објашњењем: „čuvati / očuvati / spasiti čast / ugled“, тј.: 'понашати се часно, поштено; избегавати нечасна дела' и у другој верзији: чувати образ некоме 'пазити да кога не увредиш' и сл., који нема ни Матешкић 1982, али се може наћи у Његошевом *Горском вијенцу*, кад Вук Мићуновић тражи од владике Данила да одговори на дрско и увредљиво писмо везира Селима, па каже:

Отпиши му како знаш, владико,
и чувај му образ ка он теби!

Исто се тако често употребљавају и фраземи бранити образ (у Матешкића: 403 је *odbraniti*), што значи 'бранити част, углед', изгубити образ 'изгубити поштење, постати непоштен' (ib. и РМС III 1969: 877), спасти / спасити образ 'сачувати част' (што не бележе ни ова два извора) и сл.

1.2. Осим наведених фраза Речник САНУ уз одредницу образ доноси на крају и три народне пословице: „ко више себе плује, на образ му пада ко старијега, вишега, значајнијега од себе клевете, сам себе унижава (НПосл. Вук); образ ваља кум ће доћи нејасно значење (И.); од два лица образ не може бити дволичан човек не може бити поштен (?) (И.)“ (РСАНУ XVI 2001: 403).

У Вуковим *Српским народним њословицама* могли су се наћи и прикладнији примери управо у вези с етичким значењима именице *образ* и одговарајућих фразема, као што су: **Вода свашто опере до црна образа** (СНП 1965: 74), **Образ од образа стиди се** значење Вук није умео да објасни (н. д.: 219), а позната је и изрека: **Све за образ, а образ пи за шта**, што значи: 'све за поштење (и част), а поштење (и част) ни за шта'. Али и ово што је наведено довољно је да се покаже како су фраземи с лексемом *образ* повезани не само са једним од њених актуелних значења (оним пренесеним, које се односи на част, поштење и сл.) него и са различитим изрекама и пословицама које афирмишу те етичке вредности, због чега су дубоко укорениени у српском народу и српском језику, па им треба посветити посебну пажњу. Сврха овога рада, дакле, није да се сви они побележе и појединачно протума-че, већ да се објасни њихов настанак, структура и опште значење.

2. У вези с фраземима о којима је овде реч постављају се два кључна питања, на која ваља дати јасан и образложен одговор. То су: 1. како је и зашто сама лексема *образ* стекла пренесено значење: 'стид; част, поштење, понос' и сл. и 2. да ли су на основу тога значења настали одговарајући фраземи, или се пак пренесено значење лексеме *образ* развило на основу фразема у чијем се саставу она налазила прво у свом примарном значењу, које је фразеологизацијом измењено?

2.1. Одговор на прво питање потражићемо анализом неких од фразема наведених овде у т. 1.1, и то оних који се могу двојако тумачити: и као слободни спојеви речи (синтагме) у којима се лексема *образ* јавља у свом основном значењу: 'једна страна лица' или уопште 'лице', и као фраземи с пренесеним значењем. Такав је овај пример, дат у РМС: „по јури му крв у образе, пошла му ватра уз образ *њоцрвенео је нагло услед каквог узбуђења*“ (а то, уз остало, може бити, и најчешће јесте, стид, осећање кривице због неког рђавог дела, и сл. — М. Ш.). Навирање крви у образе и црвенило у таквим ситуацијама нормална је психо-физиолошка реакција, па су још стари Римљани говорили: *Te probet facies, turpia cum facies* — Одаће те лице ако нешто срамно учиниш (Клајн–Шипка 2008: 276). Реч *образ* у нашем примеру (из РМС) има шире, и то пре основно, него пренесено значење, и упућује на црвенило тога дела лица „услед каквог узбуђења“, дакле, било каквог, а не искључиво оног коме је узрок стид, срам, или угрожена част, поштење, углед, понос и сл., а то је управо карактеристично за пренесено значење те речи. Тешко је објаснити како би, у ком семантичком процесу, лексема *образ* сама за себе, без везе с фразеологизацијом, могла стећи назначено пренесено

значење (‘част, поштење; понос; осећање стида’). Стога је вероватније да се то значење развило у процесу фразеологизације, а потом се пренело и на саму ту лексему као главни део низа фразема сличнога значења. Покушаћемо то и да покажемо.

2.2. Два су основна разлога која упућују на управо изнесену претпоставку:

2.2.1. Први је већ у основи назначен на крају т. 2.1. То је чињеница да је тешко објаснити како је настало описано пренесено значење лексеме *образ*, тј. како је од ширег смисла, које се заснива на психо-физиолошкој реакцији да човеку крв нагло навре у лице и поцрвене му образи „услед каквог (значи: било каквог — М. Ш.) узбуђења“, настало уже значење: ‘осећање стида’ (због учињеног моралног преступа), или бригае да му се не угрози част, поштење, понос и сл., што и јесте суштина пренесеног значења те лексеме, као и фразема у чијем се саставу она као главни део налази. Тешко је, наиме, веровати да је такво семантичко померање у смеру сужавања значења могло настати самостално, без посредства фразеологизације, односно фразема који се уз одредницу *образ* наводе.

2.2.2. Други је разлог чињеница да се пренесено значење лексеме *образ* потврђује углавном фраземима одговарајућег значења, а само у неколицини примера то се значење јавља у самосталној употреби, и то у оквиру малог броја различитих пословица, изрека и сл., као што су Вуково **Вода свашто опере до црна образа или Све за образ, а образ ни за шта.**

2.3. Пренесено значење лексеме *образ* развило се, највероватније, у процесу фразеологизације, где су превладавали готово у целини фраземи с ужим значењем. Тако се, нпр., *образ* у изразу *бити чиста / светла образа* прво употребљавао у свом основном значењу: ‘немати на лицу никаквих промена, немати црвенила (због стида и сл.)’, а то је онда значило и ‘немати се чега стидети’, ‘бити поштен, частан’, па је тако семантичком трансформацијом од везе речи у којој лексема *образ* има основно, денотативно значење (‘једна страна лица’) настао фразем са значењем ‘бити поштен, частан’, ‘имати чисту савест’, ‘немати се чега стидети’ и сл., а преко тога је и сама лексема као основни део тога фразема развила друго, пренесено значење (‘част, поштење; понос; осећање стида’). Тако је *образ* постао синоним за речене моралне вредности, па се у том значењу почео употребљавати у различитим везама речи фразеолошког карактера, али и самостално — у већ поменутих пословицама и изрекама и другде. Стекавши пренесе-

но значење у процесу фразеологизације, та лексема управо с тим значењем постаје главни носилац, стожерни део низа других фразема тога типа. Ради се, дакле, о својеврсној повратној спречи.

3. Као што показују дати примери у т. 1.1, фраземи с лексемом *образ* имају више значења, која јесу сродна (сви ти фраземи упућују на моралне реакције и вредности), али су ипак различита; на једној страни су они који су у вези с неугодним осећањима због учињене грешке или греха, па чак и саме помисли да би се нешто нечасно, недолично и ружно, нешто што не одговара моралним нормама друштвене средине, могло догодити (срам, стид, страх), а на другој они који су у вези са ширим моралним категоријама (као што су част, поштење, понос и сл.).

3.1. Посебно значење има фразем *доћи* (некоме у госте, у посету) *с образом*, што значи 'с поклоном, даром', тј. да се не поцрвени од стида због доласка „празних шака“. Овај и сви други фраземи с лексемом *образ* мотивисани су психо-физиолошким реакцијама (овде непријатним осећањем и црвенилом по образима због угрожавања моралних вредности, као што су част, поштење, понос и сл.), па се у том погледу могу сврстати у ширу скупину таквих фразема, укључујући и оне с психо-моторичким реакцијама, као што су *најуниџи њур*, *најуниџи гаће* — од великог страха и, обрнуто, *имаџи њеџљу*, *сџиснуџи њеџљу*, *сџиснуџи зубе* — 'усудити се', 'показати храброст', 'превладати страх' (да се не напуне гаће или не цвокоће зубима). У ту се скупину убрајају и фраземи *дигла* (*му*, *јој*, *им*) *се коса на глави* — 'јако се уплашити', 'запрепастити се', *обесџи* / *оџусџиџи* / *оџочџи бркове* — 'бити тужан' или 'одавати тужан изглед', и многи други. Овај последњи фразем може се такође (истина, посредно) срести и у Његошевом *Горском вијенцу*, кад се на крају Вук Мандушић враћа „с краве пољане“, намрштен, опуштених бркова, па му владика Данило, да би га охрабрио, каже:

Мрки Вуче, подигни бркове,
да ти виђу токе на прсима,
да пребројим зрна од пушаках,
колика ти токе изломише!
Мртву главу не диже из гроба
ни прекова бистра џефердара.
Здраво твоја глава на рамена,
ти ћеш пушку другу набавити,
а у руке Мандушића Вука
Биће свака пушка убојита!

3.2. Од шире скупине фразема мотивисаних психо-физиолошким и психо-моторичким реакцијама, који би требало да буду предмет посебног, свеобухватнијег рада, фраземи с лексемом *образ* издвајају се тиме што сви, без изузетка, као основни, стожерни елемент имају управо ту лексему и што упућују на етичке вредности — „част, поштење; понос; осећање стида“, које су садржане у њеном пренесеном значењу. Зато су овде посебно и обрађени. Разлог више да се позабавимо овом скупином фразема јесте чињеница да им српски фразеолози досад нису посвећивали готово никакву пажњу. Тако, нпр., Драгана Мршевић-Радовић, наш, несумњиво, уз Матешића, најкомпетентнији фразеолог, у својој књизи *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику* (Мршевић 1987), обрађује, на стр. 45, само један фразем из те скупине (*бацити, мейнути, сивити образ под ноге*), а ни други фраземи мотивисани психо-физиолошким и психо-моторичким реакцијама нису ту довољно заступљени. Обрађено их је тек неколико, као што су: *обесити* и сл. *брк(ове), (главу), обесити (осмољити и сл.) нос, шкргутити (шкријати, шкријнути) зубима*, иако су то по структури редом глаголско-именичке синтагме. Уз то су ти фраземи уврштени међу фраземе гестовно-мимичког порекла настале „лингвистичким путем преко метонимије“ н. д.: 36–39), а то су по настанку и значењу ипак две различите скупине.

3.3. Фраземи с лексемом *образ* занимљиви су због још једне чињенице. Од неких од њих, наиме, изведене су сложене лексеме као што је придев *безобразан* „који нема образа, тј. стида“, „бестидан“, па онда, према објашњењу у РМС (I 1967: 167) и „дрзак; непристојан, срамотан“, а од тога придева, или директно од фразема (*бити*) *без образа*, и бројне друге изведенице: *безобразлук, безобразник, безобразница, безобразнички, безобразно, безобразност, безобразитина* (ib.).

4. Проучавање и познавање фразема неког језика, у овом случају једне од њихових занимљивијих скупина, важно је и са становишта учења тога језика. Управо на буквалном схватању српске фразеологије Кочић је својевремено показивао и доказивао како страно, „куферашко“ чиновништво не зна језик домаћег становништва. Тако је, уз остало, забележен и „случај да је једна жена тужила суду некаквог човјека који јој је — како је навела у тужби — ударио на образ, а суд му је изрекао казну зато што јој је ударио — шамар“ (Шипка 1987: 90).

5. На основу свега што је речено може се закључити следеће:

5.1. Фраземи с лексемом *образ* вишеструко су занимљиви: и по своме настанку, и по значењу, и по структури, па стога представљају

изазов за истраживања у свим тим правцима. Карактеристични су, пре свега, по томе што као главни, стожерни део имају лексему *образ*, која их повезује својим пренесеним значењем: 'част, поштење; понос; осећање стида', због чега сви, на овај или онај начин, упућују на те етичке категорије.

5.2. Пренесено значење лексема *образ*, а с њом и фраземи у чијем се саставу налази, развило се из познате чињенице да човеку, кад му је непријатно, кад се стиди или има осећање кривице због непоштења, повређеног поноса и сл., навре крв у лице, тј. да му поцрвене образи, дакле, настало је као резултат одређеног психо-физиолошког процеса.

5.3. С овим у вези постављено је питање да ли су на основу тога значења лексема *образ* настали одговарајући фраземи, или се пак пренесено значење лексема *образ* развило из веза речи (синтагми) у чијем се саставу она налазила прво у свом примарном значењу, које је фразеологизацијом измењено. Детаљнија анализа показала је да има више аргумената за ову другу тврдњу. Тако је *образ* постао синоним за поменуте етичке вредности, па се у том значењу почео употребљавати у различитим везама речи фразеолошког карактера, али и самостално — у пословицама и изрекама и другде. Ради се, дакле, о својерсном реверзибилном процесу.

5.4. Фраземи с лексемом *образ* специфична су скупина у оквиру фразема мотивисаних психо-физиолошким и психо-моторичким реакцијама (в. опширније под т. 3). Ширих истраживања таквих фразема, међутим, још немамо, па се овај рад може схватити и као подстрек да им се посвети већа пажња и тиме допринесе бољем упознавању српске фразеологије у целини.

Литература

- Клајн–Шипка 2008: Иван Клајн — Милан Шипка, *Страни изрази и изреке*, Нови Сад: ИК „Прометеј“.
- Матеших 1982: Josip Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb: IRO „Školska knjiga“.
- Мршевић 1987: Драгана Мршевић-Радовић, *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*, Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета, Монографије, књига LX.
- РМС I 1967: *Речник српскохрватског књижевног језика*, Нови Сад: Матица српска — Загреб: Матица хрватска.
- РМС III 1969: *Речник српскохрватског књижевног језика*, Нови Сад: Матица српска — Загреб: Матица хрватска.

- РСАНУ XVI 2001: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- СНП 1965: Вук Стеф. Караџић, *Српске народне њсловице и друге различне као оне у обичај узетје ријечи*, Сабрана дела Вука Караџића, књига IX, Београд: Просвета.
- Шипка 1987: Милан Шипка, *Језик Петра Кочића*, Сарајево: Институт за језик, Радови XIII.

Summary

Milan Šipka

IDIOMS CONTAINING THE LEXEME *OBRAZ*

The present paper addresses a group of idioms such as *imati* (ili *nemati*) *obraza*, *pogaziti obraz*, *osvjellati obraz* and others, which refer to moral reactions and values of shame, honor, righteousness, etc. The question being discussed in relation to these idioms is why they contain the lexeme *obraz* 'cheek', which, when used on its own, has a secondary (extended) sense of 'honor', 'righteousness'. As a result of a meticulous analysis the author concludes that those senses stem from the fact that one who commits something shameful usually blushes in his / her cheeks, which makes a cheek a mirror of such feelings of morality. The extended sense of the lexeme *obraz* developed in such a manner, which in turn conveyed to the idioms containing that lexeme.

БИБЛИОГРАФСКА НАПОМЕНА

Академик Милка Ивић, којој је посвећена LXIV књига *Јужнословенског филолога*, објавила је преко четири стотине научних радова. Пошто је 2008. године њена потпуна библиографија, коју је саставила Милена Марковић, објављена у књизи *Lingvistika Milke Ivić*. [Priredili] Predrag Piper i Milorad Radovanović. — Београд: Библиотека XX век, Књиžара Krug, 2008 (Библиотека XX век; 172), стр. 295–347, уређивачки одбор *Јужнословенског филолога* је одлучио да читаоце овим путем упуту на ту исцрпно урађену библиографију, која обухвата и најновије радове академика Милке Ивић.

Биографски и библиографски подаци о научној, педагошкој и јавној делатности академика Милке Ивић могу се наћи у књизи *Библиографија радова академика Милке Ивић*. — Београд: САНУ, 2005 (са индексима), коју је такође саставила Милена Бабић [Марковић].

РЕГИСТАР КЉУЧНИХ РЕЧИ

Тирилица

адноминални посесивни генитив 227
 адноминални посесивни датив 227
 актанти 473
 акустика 73
 аналошка метафора 347
 антипуризам 153
 антитеза 497
 антонимия 497
 ареальная типологија 441
 Аристотел (384–322. г. пре нове ере) 217
 артикулација 73
 архаизам 449

балканская лингвистика 441
 банкарство 247
 билингвизам 21
 биљка 15
 бирократски језик 177
 боје 337

„везана“ лексема 15
 везана посесивност 227
 вокализам 297
 време 283
 „временска коцка“ 449

глотологија 217
 говори централне Херцеговине 297
 Горњи Бинач 391
 граматике 365
 граматичке категорије 307
 граница 307
 грчки *ἀγαθός, καλός, χριστός* 51

двосложна имена 297
 XIX век 247
 декомпоновање глагола 177
 деспот Стефан 457
 дијалектизам 449
 допунска клауза 419
 допусност 283
 дугоузлазни акценат 297

економија 247

екстерна стандардизација 365
 еуфемизам 177
 жени (се) 515
 зависне лексичке речи 347
 значења 561
 значењска подспецификованост 123

игра слов 481
 идиостиль 481
 издање текста 551
 имплицативност лингвистических
 признаков 441
 индоевропска етимологија 199
 иновации и архаизми в языковой
 структуре и материи 441
 инструментал основне карактеристике 535
 историја лингвистике 385
 историјска семантика 51, 199
 источнобосанске Ере 391
 источнобосански дијалекат 391

языковая конвергенция и дивергенция
 441
 језик 449
 језици у контакту 21

Карловачке њовеље 47
 каузативни глагол 7
 квазиантонимия 497
 кнез Лазар 457
 књижевни језик 449
 колокацијска метода 535
 концептуална анализа 123
 комплементи 261
 комуникација 517
 консонантизам 297
 косовско-ресавски 227
 краткосилазни акценат 297
 култура 35
 Курта-Мурта 301

Ладо 35
 лексичка дефиниција 535
 Лесков. Н. С. 481
 лингвистика 7, 35

- лингвистически константи Балкан 441
лингвистичка терминологија 199
лингвистичке школе 386
локатив 7
- макро — и микрозоны балканских
конвергентных процессов и их
история 441
манипулација људима 177
метафора (/преношење израза) 347
(микро)социолингвистика 21
Милош Црњански 449
митолошка бића 337
моралне вредности 561
морфеме
морфолошки облици — значења —
императив — синтаксичко-семантички
аспект 517
моћ 177
мужити (се) 515
- надгробни натпис 551
на-конструкција 227
намера 283
наредба — захтев — забрана — жеља 517
народна култура 337
настанак гласа и говора код човека 217
настанак фразема 561
начин 283
неаналогска метафора 347
Никшићка висораван 391
номинализација 177
норма 365
њојна / њејна 457
- обити 301
општа семантика 307
- партитивно-дистрибутивни квантификатор
401
пасивна дијатеза 473
платисемија 347
плод 15
повеља цара Душана за Ливаду 47
позајмљивање 153
појмовна метафора 123
полева модель системы языка 323
полугласник 457
посесивна конструкција 391
пословици 497
правопис 551
правци у лингвистици 385
прагматика 7
прагматичка квантификација 401
предикативни инструментал 535
- предлог У 7
предлошки просентенцијални изрази 419
презент — футур — именице — прилози
— узвици 517
пресупозиција 7, 261
придев *славеносрпски* 239
призренско-тимочки дијалекат 227
прилог *јосџејено* 401
простор 283
протокализација 283
психо-физиолошки фактори 561
пуризам 153
- рашчитан текст 457
рекламе 365
рекламна упутства 365
рефлекс полугласника 239
рефлексивна дијатеза 473
русский язык 323, 481
- сема 535
семантика 7, 123, 261, 481
семантика глагола 473
семантичка транспозиција 51
симболика 337
синтакса 7, 35, 419
синтаксис 261
синтаксичка позиција 473
синтаксичка семантика 7
синтаксически концепти 323
сјахати—узахати 301
Скодра—Модра 301
сликовитост 177
Словени 337
словенска етимологија 199
слово *а* 239
слово *й* 239
сложена реченица 419
сложното изречение 261
слојевитост 449
Служба Јовану Бранковићу 239
Служба светим деспотима Бранковићима
239
смедеревско-вршачки 227
социолингвистика 365
српске средњовековне повеље 47
српски језик 7, 73, 153, 307, 401, 497
српски књижевни језик 365
српски и македонски језик 21
српски и хрватски језик 247
стандард 7
стандардни српски језик 419
старословенски *добрь*, *благъ* 51
старосрпски језик 283

- стил 177
 стране речи 153
 струјни сугласници 73
 структура 35
 структура реченице 449
 структурне схеме простог
 предложења 323
 теорија и дефиниција језикових сојузова
 441
 теорија семантичких локализација 307
 транскрипција 551
 транслитерација 551
 трговина 247
 ћирилички запис 551
 уда(ва)ти (се) 515
 узрок 283
 услов 283
 фитоним 15
 фонетика 73, 217
 фонологија 73
 формални стил 177
 фразеологизми 301
 фразеологија 561
 фрикативи 73
 херцеговачки говори 297
 херцеговачко-крајишки дијалекат 391
 (хипер)екстензија 347
 хрватски језик 153
 цивилизациона лексика 247
 циљност 449
 Чомски 35
 шумедијско-војвођански 227

Латиница
 Aromanian 531
 aspect (concept d'aspect) 143
 bałkańska liga językowa 509
 catégorie primaire 143
 catégorie secondaire 143
 catégorie sémantique 143
 continuité (imperfectivité simple) 143
 configuration d'aspects 143
 co-occurrence 143
 derivation aspectuelle 143
 fond reči 135
 glosematika 135
 grammaticalization 273
 invariant 143
 intragenetic and intergenetic comparative
 linguistics 109
 język serbski 509
 kategoria semantyczna stopnia 61
 Kashubian 273
 koordinacija 189
 kompletivna rečenica 189
 language contact 273, 531
 Macedonian 531
 marker of plurality 531
 metatekst 61
 methods of diachronic typology 109
 modalność 509
 non-continuité (perfectivité simple) 143
 partykuła 61
 passive 273
 przysłówek 61
 reflexive clitic 437
 syntactic typology 273
 składnia 61
 slavenski jezici 189
 Slavic languages 437
 složena rečenica 189
 srpskohrvatski 135
 state-process model 109
 struktura sloga 135
 subjectless sentences 437
 subordinacija 189
 the plural marker *-e* 531
 temps intrinsèque 143
 unpronounceable subjects 437
 współczesny język polski 61
 variante 143
 vezna sredstva 189
 veznici 189
 verbal *l*-form 531

РЕГИСТАР ИМЕНА

Тирилица

- Абаев, В. И. 205, 214
 Аверинцев, С. С. 56, 59
 Аврамовић, Д. 49
 Адамс, Д. в. Adams, Douglas Q.
 Ајдуковић, Јован 32
 Александер, Ронел в. Alexander, Ronelle
 Алексић, Радомир 231, 236
 Антонић, Ивана 7–14, 228, 236, 293,
 313–315, 321, 530
 Аapresян, Ю. Д. 267, 271, 403, 405,
 408–409, 498, 500, 506
 Арефьева, Н. А. 314, 320
 Аристотел 217–226, 349–358, 360–361
 Арутюнова, Н. Д. 314, 320, 327, 335
 Асенова, Петя 235–236, 441, 447
 Атанасијевић, Ксенија 361
- Бабайцева, В. В. 328, 334, 336
 Бабић, Милена 387, 389
 Бабић, Стјепан в. Babić, Stjepan
 Банфи, Э. 441
 Барјактаревих, Данило 460, 471
 Бартоломе, К. в. Bartholomae, Chr.
 Бар-Хилел, Ј. в. Bar-Hillel, Y.
 Батистић, Татјана 7, 10, 13
 Белић, Александар 3, 74, 100, 106,
 283–284, 293, 297, 356, 361, 385–386,
 389, 449, 452, 454, 471, 558
 Белошапкова, В. А. 434
 Беренс, Л. в. Behrens, Leila
 Благова, Э. 59
 Благојевић, Н. 340, 343
 Блумфилд, Леонард в. Bloomfield, Leonard
 Боас, Ф. в. Boas, F.
 Бован, Владимир 551, 558
 Богдановић, Димитрије 205, 214
 Богдановић, Недељко 15–19, 232, 237
 Богуславски, И. М. 405
 Бондарко, А. В. 151, 316, 320, 325, 336
 Бошковић, Ђурађ 552, 559
 Бошњакловић, Жарко 17–18, 21–33, 230,
 237
 Браун, Вејлс в. Browne, Wayles
- Брборић, Бранислав 155–157, 159–160,
 163, 168, 170–172, 174–175, 187
 Бродњак, Владимир в. Brodnjak, Vladimir
 Брокгауз, А. 210, 214
 Брозовић, Далибор в. Brozović, Dalibor
 Брондал, Виго в. Brøndal, Vigo
 Бугарски, Ранко 35–46, 167–168, 170,
 175, 178, 180, 187, 386
 Булгаков, М. 313
 Бушетић, Т. М. 338, 344
- Ван Дејк, Т. в. Teun van Dijk
 Вандријес в. Vendryes, J.
 Ванстрат, Л. в. Wanstrat, L.
 Васић, Вера 162, 175
 Велек, Рене в. Wellek, Renc
 Велс, Р. в. Wells, Rulon
 Вендина, Т. И. 342–343
 Верешагин, Е. М. 54, 59
 Вечерка, Радослав в. Večerka, Radoslav
 Виготски, Л. С. 350, 352, 360–361
 Видоески, Божо 32
 Виноградова, Л. Н. 339–340, 343
 Витас, Душко 127, 134
 Витгенштајн, Лудвиг в. Wittgenstein, L.
 Вишић, Марко 361
 Вјежбицка, Ана в. Wierzbicka, Anna
 Власова, М. 338–343
 Волохина, Г. А. 324–325, 331, 336
 Ворен, Остин 355, 361
 Ворф, Бенџамин Ли в. Worf, Benjamin
 Lee
 Востриков, О. В. 342–343
 Вујаклија, Милан 165, 348, 362
 Вукадиновић, Вилотије 232, 237
 Вукадиновић, Зоран 402–403, 410, 434
 Вукелић, М. 534
 Вуковић, Гордана 162
 Вуковић, Јован 297
 Вукомановић, Славко 231, 236
 Вуксановић, Јован 160, 175
 Вуксановић, Мирко 1–5
 Вулетић-Вукасовић, В. 343
- Гађански, Ивана 219, 225

- Гайсина, Р. М. 328, 336
 Галанова, М. 338, 340–343
 Гамкрелидзе, Т. В. 213
 Геннадиева-Мутафчиева, З. 262, 268, 271
 Георгиев, М. 343
 Георгиева, И. 343
 Гијом, Г. в. Guillaume, G.
 Гильфердинг, А. 497–498, 507, 558
 Гнатюк, В. М. 339, 343
 Гортан-Премк, Даринка 359–360, 362, 426, 434
 Грамон, Морис в. Grammont, M.
 Гринберг, Џозеф в. Greenberg, Joseph
 Грицкат, Ирена 178, 187, 357, 360, 362, 420, 434
 Грковић, Милица 47–50, 230–231, 237, 302, 305, 552, 558–559
 Грковић-Мејџор, Јасмина 51–60
 Гудурић, Снежана 73–108

 Даничић, Ђура 214, 283–284, 294, 297–298, 459, 471, 515, 558
 Дацић, Раде 166, 175
 Деже, Ласло в. Dezső, László
 Делић, Владо 107
 Демирај, Ш. 441
 Де Сосир, Фердинанд в. Saussure, F. de
 Дешић, Милорад 124–126, 134
 Довер, К. Ј. в. Dover, Kenneth James
 Домосилецкаја, М. 442
 Дорофеева, Т. М. 420, 434
 Драгин, Гордана 17–18, 32, 237
 Драгићевић, Рајна 53, 59, 123–134, 351, 359, 362
 Дубровина, С. Ју. 340, 343
 Дулчић, Миховил 156, 168, 175
 Дучић, С. 340, 343

 Ђорђевић, Т. Р. 343
 Ђорђић, Петар 558
 Ђукановић, Петар 393, 398
 Ђурић, М. 52–53, 59
 Ђуровић, Милош Н. 361

 Екмечић, Милорад 373, 382
 Елезовић, Гл. 356, 362
 Елиас-Бурсаћ, Елен 370, 382–383
 Ердџановић, Јован 340, 343
 Ефрон, И. А. 210, 214

 Жери, Катрин в. Géry, Catherine
 Живковић, Н. 16–17
 Жекулина, В. Н. 342–343

 Збиљић, Драгољуб 175
 Зец, Драга 107
 Златановић, М. 17, 19, 339, 343
 Золотова, Г. А. 327, 336, 419, 434
 Зорић, Ј. Ђ. 339, 343

 Иванић, Душан 452, 455
 Иванов, В. В. 213
 Ивановић, Милан 552–555, 558
 Иванчевић, П. Ст. 211, 214
 Ивић, Милка 1–5, 36, 52, 59, 109, 121, 123, 125–126, 133–135, 140, 155, 178, 187, 189, 195–196, 217, 224–225, 262, 264, 269, 271, 273–274, 281, 283, 285, 294, 307, 310, 320, 323, 336–337, 339, 341, 343–345, 347–349, 355, 362, 385–386, 388–390, 393, 398, 410, 420, 423–424, 434, 437, 439, 449–451, 453, 455, 474, 514, 520, 525, 530, 533–535, 539, 542, 546, 548–549
 Ивић, Павле 27–30, 32, 107, 155, 160, 172, 175, 187, 228–230, 235, 237, 251, 253, 259, 386, 389–392, 395–398, 449, 454–455, 457–463, 465, 467–468, 470–471, 552, 559

 Јагић, Ватрослав в. Jagić, Vatroslav
 Јакобсен, Пер в. Jakobsen, Per
 Јакобсон, Роман 39, 44–45, 109, 111–112, 121, 147, 318, 321, 385–386, 449, 452–453
 Јанковски, Курт в. Jankowsky, Kurt
 Јеласка, Зринка в. Jelaska, Zrinka
 Јерковић, Јован 155
 Јовановић, Гордана 467, 469, 472
 Јовић, Душан 231, 237, 460–461, 463, 465, 467–469, 472
 Јовић, Н. 19
 Јовичић, Слободан 101, 107
 Јуришић, Г. И. 559

 Калеб, Вјекослав в. Kaleb, Vjekoslav
 Калић, Душан 107
 Каль, Т. 442
 Караџић, Вук Стефановић 214, 253, 259, 298, 341, 344, 380, 449, 454, 497–498, 507, 569
 Касирер, Е. в. Kasirer, Ernest
 Катичић, Радослав в. Katičić, Radoslav
 Кац, Џ. в. Katz, Jerrold J.
 Кевечеш, Золтан в. Kővecses, Zoltán
 Кимел, Мартин в. Kümmel, Martin.
 Клаић 169
 Клајн, Иван 153–176, 178–179, 187, 348, 362, 564, 568

- Кликовац, Душка 177–188, 357, 362, 419, 432, 434
 Климова, Г. А. 112, 121, 344
 Ковач, Ярослав 107
 Ковачевић, Милош 166, 289, 294, 355, 362
 Комри, Бернард в. Comric, Bernard
 Конески, Блаже 356, 362, 531–533
 Кордић, Сњежана в. Kordić, Snježana
 Костић, Ђорђе 107
 Кречмер, А. в. Kretschmer, Anna
 Криничная, Н. А. 339, 341–342, 344
 Кристал, Дејвид в. Crystal, David
 Кроче, Б. в. Croce, Benedetto
 Круз, Д. А. в. Cruse, D. A.
 Кулагина, О. С. 388
 Кутева, Т. 274, 280
- Лабов, Вилијам в. Labov, William
 Ладефогд, Петер в. Ladefoged, Peter
 Ладо, Роберт в. Lado, Robert
 Лазић, А. 211, 214
 Лалевић, Миодраг 128, 134
 Лангакер, Роберт в. Langacker, Robert
 Ласковски, Роман в. Laskowski, Roman
 Лејкоф, Џорџ в. Lakoff, George
 Лесков, Н. С. 481–483, 486
 Лехисте, Илсе в. Lohiste Ilse
 Ловретић, Ј. 338, 345
 Лома, Александар 18–19, 199–216
 Лубаш, Владислав в. Lubaš, Władysław
 Луковић, Милош 178, 187, 360
 Лурија, Александар 348, 360, 362
- Мажуранић, Владимир в. Mažuranić, Vladimir
 Мајрхофер, М. в. Mayrhofer, M.
 Максимов, С. В. 341, 344
 Мамић, Миле 169, 252, 259
 Марицки Гађански, Ксенија 217–226
 Марковић, Јордана 18–19, 232, 237
 Марковић, Мирослав 361
 Маслов, Ю. С. 143, 151
 Матешкић, Јосип в. Matešić, Josip
 Матијашић, Фахра 297
 Медић, Миле 163–165, 176
 Мијатовић, С. М. 338, 340, 344
 Миклошич, Франц в. Miklošič, Franc
 Милановић, Бранислав 231, 237
 Милетић, Бранко 73–74, 76, 85, 88, 90, 94–95, 100, 102, 107
 Милеуснић, Слободан 551–552, 559
 Милорадовић, Софија 227–238
- Милосављевић, С. 344
 Милошевић, Ксенија 289–290, 294, 474–475, 480
 Минчева, Ангелина 234, 237
 Мићковић, Љ. 340, 344
 Мишеска-Томић, Олга 442, 448
 Младенова, Олга 442
 Младеновић, Александар 48, 239–246, 458–461, 464–465, 472, 559
 Могуш, Милан в. Moguš, Milan
 Мошин, Владимир 49
 Мразовић, Павица 402–403, 410, 434
 Мршевић-Радовић, Драгана 303, 305, 567–568
 Мунен, Жорж в. Mounin, Georges
 Мухин, А. М. 434
- Невекловски, Герхард в. Newcklovsky, Gerhard
 Нејгебауер, Гордана 162, 175
 Несторовић, Миољуб 107
 Нешић, Будимир 362
 Николаева, Т. М. 442
 Николић, Берислав 540–541, 549
 Николић, Мирослав 434
 Николић, Светозар 464, 467, 472, 558–559
 Ницолова, Руселина 261–272, 264, 266, 269, 271
 Новаковић, Стојан 94–95, 100, 207–208, 214
 Номачи, М. в. Nomachi, Motoki
- Обрадовић, Радован 107
 Огден, Чарлс в. Ogden, C. K.
 Остин, Џон Л. в. Austin, John L.
 Оташевић, Ђорђе 401, 409
 Остојић, Бранислав 107
- Павешкић, Славко в. Pavčič, Slavko
 Павићевић, М. М. 342, 345
 Павловић, Миливој 32
 Павловић, Слободан 283–295
 Падучева, Е. В. 145, 150–152, 475–477, 480
 Пашов, Петар 194, 196
 Перс, Чарлс Сандерс в. Peirce, Ch. S.
 Петковић, Владислав 552, 558–559
 Петровић, Владислава 124–125, 134, 426, 434
 Петровић, Драгољуб 73–108, 393, 399
 Пећо, Љ. 338, 344
 Пецо, Асим 231, 237, 297–300
 Пешикан, Мигран 155, 170, 175, 187

- Пижурица, Мато 301–305
 Пипер, Предраг 1, 7, 59, 132, 134, 155,
 161, 164, 176, 273, 281, 284–285, 287,
 290, 294, 307–322, 385, 390, 403–405,
 409–410, 514, 530
 Планкош, Јудита 155–157, 159–162, 176
 Платон 218–220
 Погодин, Н. 209
 Подлеская, Вера 194, 196
 Покорни, Ј. в. Pokorny, J.
 Померанцева, Э. В. 339, 344
 Попа, Васко 380, 382
 Попова, З. Д. 323–336
 Поповић, Бојан 555
 Поповић, В. 239
 Поповић, Даница 551–556, 559
 Поповић, Ђ. 401
 Поповић, Иван 230, 237
 Поповић, Љубомир 402, 410, 420, 429,
 434–435, 524, 530
 Поповић, Људмила 7, 321, 530
 Прањковић, Иво в. Pranjković, Ivo
 Прњић, Твртко 9, 13, 162–163, 175–176
 Пустејовски, Џејмс в. Pustejovsky, James
 Пуцић, М. 208, 215

 Радан, М. 339, 344
 Раденковић, Љубинко 59, 337–346
 Радић, Јованка 347–363, 382
 Радић, Првослав 231, 237, 365–383, 463,
 472
 Радовановић, Милорад 21, 32, 58–59, 107,
 134, 155, 157, 170–171, 176–178, 180,
 182, 186–187, 289, 295, 318, 321,
 385–390, 404, 410, 428, 434
 Радојчић, Никола 208, 214
 Радуловић, Јован 297
 Рейтер, Н. 441–442
 Реметић, Слободан 233, 237, 391–400
 Рикер, Паул в. Ricoeur, Paul
 Ристић, Стана 401–417
 Ричардс, И. в. Richards, I. A.
 Розвадовски в. Rozwadowski, Jan
 Ружић, Владислава 7, 321, 419–435, 530
 Русаков, А. Ю. 442

 Сааведра, Д. 540, 548–549
 Савицка, И. в. Sawicka, I.
 Сапир, Едвард в. Sapir, Eduard
 Сечујски, Милан 107
 Сикимић, Биљана 442
 Силић, Јосип в. Silić, Josip
 Симеон, Рикард в. Simeon, Rikard
 Симић, Милорад 393, 399

 Симић, Радоје 100, 107, 231, 237
 Симоновић, Драгутин 369, 382
 Симоновић, Р. 17, 19
 Скљаревска, Н. 349, 354, 362
 Скок, Петар в. Skok, Petar
 Славева, Лидија 49
 След, Џејмс в. Sleed, James
 Смаиловић, И. 302, 305
 Соболев, А. Н. 28, 32, 228–229, 236–237,
 441–448
 Срезневский, И. И. 206, 208–210, 215
 Стаматоски, Трајко 24–27, 33
 Стамболић, Милош 386
 Станишић, Вања 304–305
 Станојевић, Станоје 48
 Станојчић, Живојин 178, 187, 402, 410,
 420, 435, 449–455, 524, 530
 Стевановић, Михаило 100, 232–233, 237,
 402, 410, 452, 455, 518–519, 522, 524,
 527, 530
 Стевовић, Игрутин 549
 Стијовић, Рада 457–472
 Стојаковић, Душан 373, 380
 Стојановић, Зоран 386
 Стојановић, Љубомир 559
 Суботић, Љиљана 45, 107

 Тајлер, Едвард в. Tyler, Edward
 Танасић, Сreto 7, 178, 187, 321, 473–480,
 523, 530
 Тановић, С. 338, 344
 Тарланов, З. К. 481–496
 Тежак, Стјепко в. Težak, Stjepko
 Тејлор, Џ. Р. в. Taylor, John R.
 Телебак, Милорад 172–174, 176
 Терзић, Богдан 134, 155, 158–161, 164,
 167–168, 170, 173, 176
 Тешић, Милосав 340, 344
 Тишева, Ђ. 268–269, 272
 Токарски, Ј. в. Tokarski, Jan
 Толстая, С. М. 59, 497–507
 Толстой, Н. И. 227, 243, 245–246
 Томић, Миле 232, 237
 Томовић, Гордана 551, 552–555, 559
 Тополињска, Зузана в. Topolińska,
 Zuzanna
 Тошовић, Бранко 7, 530
 Трифуновић, Ђорђе 215
 Трубачев, О. Н. 59, 209, 215, 294
 Трубецкој, Н. С. 365, 382, 447

 Ћирилов, Јован 251, 259
 Ћирић, Љубисав 232, 237

Поровић, Владимир 297–299
 Посић, Добрица 380, 382
 Посић, Павле 128, 130, 134
 Пупић, Драго 134, 155, 158–161, 164,
 166–168, 170, 173, 176, 426, 515–516

Убипарип, Миланка 239
 Улдал, Ханс Ј. в. Uldall, H.
 Улман, Ст. в. Ullmann, S.
 Усачева, В. В. 340, 344

Екете, Егон 124–125, 134, 155, 157–161,
 163–164, 167–168, 170, 173, 176, 302,
 305, 517–530

Филиповић, М. С. 338–339, 344
 Филиповић, Рудолф в. Filipović, Rudolf
 Френкел, Е. в. Fraenkel, E.
 Фридман, Виктор в. Friedman, Victor

Хајне, Б. в. Heine, B.
 Хале, Морис в. Halle, Morris
 Халиловић, Сенахид 393, 399
 Хаспельмат, Мартин в. Haspelmath, Martin
 Хинрикс, Уве в. Hinkriks, Uwe
 Хлебец, Борис 133, 134, 535–550
 Хобзей, Н. 339, 344
 Хумбах, Х. в. Humbach, H.
 Хумболт, В. в. Humboldt, Wilhelm

Цейтлин, Р. М. 59
 Цеферер, Д. 126
 Цивьян, Т. 442

Чажкановић, Веселин 205, 215, 339, 345
 Черепанова, О. А. 339–342, 345
 Черепњин, Л. В. 243, 246
 Чигоја, Бранкица 551–560
 Чоловић, Иван 386
 Чомски, Ноам в. Chomsky, Noam
 Чоп, Б. 209, 215
 Чумак, В. 540, 549
 Џекендоф, Р. в. Jackendoff, R.

Шакота, М. 552, 559
 Шаумјан, С. К. 388
 Шаур, В. 288, 295
 Шахматов, А. А. 327
 Шведова, Н. Ю. 191, 195, 197, 325, 336,
 404, 410
 Шешић, Богдан 361
 Шипка, Милан 155, 167–168, 174, 176,
 348, 362, 561–569
 Ширяев, Е. Н. 327, 335

Шкаљић, Абдулах 27, 33, 138, 140, 155,
 176
 Шкарић, Иво в. Škarić, Ivo
 Шмит, Ридигер в. Schmitt, R.
 Шрам, Готфрид в. Schramm, G.
 Штейнке, К. в. Steinke, K.
 Шулек, Богослав в. Šulek, Bogoslav

Латиница

Agrell, S. 143
 Adams, Douglas, Q. 207, 215
 Aitzetmüller, R. 208–209, 216
 Alexander, Ronelle 370, 372, 381–383, 442
 Anttila, Raimo 52, 59
 Ardalić, V. 341, 345
 Asher, Ronald E. 196–197
 Askedal, J. 275, 280
 Aubonnet, Jean 218
 Austin, J. L. 541, 549
 Babić, Stjepan 106
 Baĉabaniak, D. 61–62, 70
 Bańko, M. 71
 Bańkowski, A. 66, 70
 Bar-Hillel, Y. 388
 Bartholomae, Chr. 201–202, 215
 Bastide, R. 43, 45
 Běličová, Helena 196, 293
 Behrens, Leila 126, 134
 Benvenist, Emil 540, 549
 Berneker, E. 209–210, 215
 Bertinetto, P. M. 145–146, 149, 151
 Bezljaj, Fr. 215
 Bloomfield, Leonard 43
 Boas, Franz 386
 Bogusławski, Andrzej 68–70
 Bomiley, William 60
 Boryś, W. 199
 Bošković-Stulli, M. 338–339, 340, 342, 345
 Botterweck, Johannes 60
 Böhlingk, O. 212, 215
 Brodnjak, Vladimir 254, 256, 259
 Breu, Walter 151
 Brøndal, Vigo 135
 Browne, Wayles 195–196, 370
 Brozović, Dalibor 106, 171, 397–398
 Chafe, Wallace 190
 Chantraine 221
 Chevalier, Jean 555, 559

- Chomsky, N. 35–36, 41, 43–46, 386, 388–389
 Clansy, Tim 379, 382
 Comrie, Bernard 196, 262, 443
 Corbett, Greville 196
 Crystal, David 348, 362
 Croce, Benedetto 53, 59
 Cruse, D. A. 125, 134
 Černý, A. 339, 345
 Ćorović, Vladimir в. Ђоровић, Владимир
 Danielewiczowa, Magda 68–70
 Décsy, Gyula 190, 193, 196
 Dezső, László 109–122
 Diewald, G. 275, 280
 Dover, Kenneth James 52, 59
 Drózdź-Luszczzyk, K. 63, 70
 Dubisz, S. 71
 Dunaj, B. 71
 Dźwigoł, R. 339, 345
 Eisenberg, P. 275, 280
 Eperjessy, E. 338, 345
 Fabry, Heinc-Josef 60
 Faßke, H. 276, 280
 Foss, K. 442
 Filipović, Rudolf 21, 33
 Franković, Đ. 339, 345
 Fraenkel, E. 200–201, 215, 382
 Frawley, William 197
 Friedman, Victor A. 372, 442, 531–534
 Friedrich, Gerhard 60
 Gabelentz, G. 111, 175
 Géry, Catherine 481–482
 Gheerbrant, Alain 555, 559
 Giger, Markus 274, 280
 Gladrow, Wolfgang 189–190, 192, 196
 Gołąb, Zbigniew 532–534
 Gołąb, E. 280
 Graffi, G. 39, 45
 Grammont, M. 82, 106
 Grassmann, H. 212, 215
 Greenberg, Joseph 38, 113, 116–119, 121, 381–382
 Grochowski, Maciej 61–72
 Grover, Claire 189–192, 196
 Grundy, Peter 11, 13
 Grzegorzycykowa, Renata 62, 64, 71
 Guillaume, Gustav 147, 151, 317, 320
 Haiman, John 196
 Hajičová, Eva 70
 Halle, Morris 43–44
 Haspelmath, Martin 196, 443
 Havlová, Eva 60
 Heine, B. 274, 280
 Hinriks, Uwe 441–442
 Hjelmslev, Louis 111–112, 121, 135–136, 140
 Hopper, P. 277, 280
 Horie, Kaoru 194–196, 262–263, 272
 Hoskovec, T. 70
 Humboldt, Wilhelm 109–110, 113, 121, 386
 Hymes, D. 37, 45
 Ivanišević, F. 340, 345
 Jagić, Vatroslav 55–56, 60, 94, 107
 Jakobsen, Per 135–141
 Jankowski, Kurt 44
 Janus, E. 62, 71
 Jelaska, Zrinka 107
 Jurkowski, M. 61, 63, 71
 Kaleb, Vjekoslav 168
 Karlík, Petr 195–196
 Karolak, Stanisław 61, 71, 143–152, 316–317, 321
 Kasirer, Ernest 286, 294, 386
 Katičić, Radoslav 248, 259
 Katz, Jerrold J. 58, 60
 Kelemina, J. 340–341, 345
 Kellens, J. 202, 215
 Keller, Rudi 135
 Kittel, Gerhard 60
 Kluckhohn, C. 41, 45
 Kopečný, František 294
 Kordić, Snježana 189–197
 Korenić, S. 338, 345
 Kosta, Peter 189–190, 192, 196
 König, Ekkehard 196
 Kövecses, Zoltán 128–129, 131, 134
 Kretschmer, Anna 404, 410
 Kroeber, A. L. 41, 45
 Kroepej, M. 339, 345
 Kümmel, M. 200
 Labov, William 37–38, 45
 Ladefoged, Peter 107
 Lado, Robert 35–37, 43, 45–46
 Langacker, Robert 389
 Lang, Ewald 190, 196
 Laskowski, Roman 63, 71, 267, 271
 Lakoff, George 179, 187, 389

- Leech, G. 542, 549
 Lehiste, Ilse 107
 Lehmann, Winfred P. 113–114, 121
 Lehmann, Ch. 274, 281
 Lepschy, Giulio 388, 390
 Leroy, Maurice 388, 390
 Levinson, Stephen C. 11, 13
 Lorentz, F. 213, 215, 274, 281
 Löttsch, R. 276–277, 281
 Leška, Oldřih. 70
 Liddel, Henry George 60
 Lubaš, Władysław 303, 305

 Machek, Vaclav 209, 211, 215
 Madison, Ed. 135–136
 Maddicson, I. 107
 Malmberg, Bertil 388, 390
 Masłow, J. S. v. Маслов, Ю. С.
 Matasić, Tomo 374, 382
 Matčšić, Josip 563, 568
 Mathesius, Vilem 111, 121
 Mayrhofer, M. 202, 209, 215
 Mažuranić, Vladimir 250, 252, 259
 Michalewski, K. 71
 Miklošič, Franz 555, 558–559
 Milas, Matej 297–298, 300
 Mithun, Marianne 189–190, 196
 Moguš, Milan 106
 Monicr-Williams, M. 212, 215
 Mounin, Georges 217, 225, 388, 390
 Mufwene, Salikoko 533

 Nehring, A. 212, 216
 Nekula, Marek 195–196
 Newcklovsky, Gerhard 247–260
 Nicolova, R. v. Ницолова, Руселина
 Nomachi, Motoki 273–281

 Ogden, C. K. 53, 60, 386

 Padoutchva, E. V. v. Падучева, Е. В.
 Pancer, Baldur 189–191, 193–194, 196
 Pašov, Petar v. Пашов Петар
 Pavešić, Slavko 106
 Pavičević, M. M. v. Павићевић, М. М.
 Peirce, Ch. S. 347, 362
 Peřka, L. J. 345
 Peyer, Ann 193, 196
 Pirart, E. 202, 215
 Podlesskaya, Vera v. Подлеская, Вера
 Pokorny, J. 201, 216
 Polański, Kazimierz 71
 Pranjković, Ivo 140, 419, 434

 Przybylska, Renata 71
 Pustejovsky, James 123, 126, 134, 389

 Raible, Wolfgang 192, 194, 196
 Richards, I. A. 53, 60, 386
 Ricoeur, Paul 350, 362
 Ringgren, Helmer 60
 Robins, R. H. 388, 390
 Roth, R. 212, 215
 Rozwadowski, Jan 209
 Rupnik, Vanja 362
 Rusínová, Zdenka 195–196
 Růžička, Rudolf 437–439

 Sadnik, L. 208–209, 216
 Sapir, Eduard 386
 Saussure, F. de 42–43, 45, 112, 136, 217, 386
 Sawicka, Ircna 442
 Scancarelli, Janine 189, 192–193, 197
 Scharf, Ursula 135, 196
 Schmidt, M. 68, 71
 Schmitt, R. 203, 205–206, 216
 Scott, Robert 60
 Schrader, O. 212, 216
 Schramm, G. 205, 216
 Sgall, Petr 70
 Sedláček, Jan 196
 Silić, Josip 140
 Simeon, R. 374
 Skalička, Vladimir 111, 113, 121
 Skok, P. 201, 209, 213, 216, 221, 254, 257,
 259, 288, 295, 304–305
 Skoumalová, Z. 70
 Sławski, F. 216
 Sleed, James 43
 Smoczyński, W. 201, 216
 Snoj, Marko 216
 Steinke, Klaus 442
 Stamać, Ante 135
 Stötzcl, Georg 135
 Sučić, Ivo 276

 Šator, Muhamed 300
 Škarić, Ivo 73, 81, 100–101, 106–107
 Švedova, N. J. v. Шведова, М. Ю. 191,
 195, 197, 325, 336, 404, 410
 Šulck, Bogoslav 156

 Teun van Dijk 182, 187
 Taylor, John R. 125, 134
 Težak, Stjepko 106
 Thompson, Sandra 196
 Tokarski, Jan 64, 71

- Topolińska, Zuzanna 178, 188, 235, 237,
509–514
Toporišič, Jože 191, 197
Tyler, Edward 41
Uldall, H. 135–136, 140
Ullmann, S. 449–451, 455
Večerka, Radoslav 59
Wellek, Rene 355, 361
Vendler, Z. 145–146, 151
Vendryes, Joseph 386
Vincent, Nigel 192–193, 197
Wajszczuk, Jadwiga 62, 64–65, 69, 71
Wanstrat, L. 209, 211, 213, 216
Wawrzyńczyk, J. 68, 70
Wittgenstein, Ludwig 357, 361
Whitfield, Francis J. 135–136
Wierzbicka, Anna 58, 60, 65, 71, 389, 511,
514
Wells, Rulon 179–180, 187
Worf, Benjamin Lee 353, 361, 386
Wróbel, Henryk 71
Yackendoff, R. 389
Yule, George 11, 13, 442
Zečević, D. 345
Zovko, I. 340, 345
Żmigrodzki, Piotr 71

*Регистре урадила
Драгана Радовановић*